VILNIAUS PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS

ADOLFAS ŠAPOKA

RAŠTAI

T. 2

LIETUVA REFORMŲ SEIMO METU. IKI 1791 M. GEGUŽĖS 3 D. KONSTITUCIJOS

Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla

VILNIUS, 2008

UDK 947.45
Ša91

Redakcinė kolegija:

habil. dr. Algirdas GAIŽUTIS (Vilniaus pedagoginis universitetas)

dr. Aivas RAGAUSKAS (redakcinės kolegijos pirmininkas; Vilniaus pedagoginis universitetas)

habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ (Lietuvos istorijos institutas)

habil. dr. Antanas TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

Mokslinis redaktorius

dr. Aivas RAGAUSKAS (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Recenzentai:

dr. Zigmantas KIAUPA (Lietuvos istorijos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas)

dr. Valdas RAKUTIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, Vytauto Didžiojo universitetas)

Įvadą, tekstus ir komentarus parengė:

dr. Robertas JURGAITIS (Vilniaus pedagoginis universitetas)

dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ (Lietuvos istorijos institutas)

Leidinio rėmėjai:

Lituanistikos tradicijų ir paveldo įprasminimo komisija

Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija

ISBN 978-9955-20-362-9 (2 tomas)

ISBN 978-9955-20-363-6 (bendras)

© Adolfas Šapoka, 1936

© Robertas Jurgaitis, parengėjas, 2008

© Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, parengėja, 2008

© Vilniaus pedagoginis universitetas, 2008

TURINYS

Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė
KETVERIŲ METŲ SEIMO EPOCHA ADOLFO ŠAPOKOS TYRIMUOSE 7

Adolfas Šapoka
LIETUVA REFORMŲ SEIMO METU. IKI 1791 M. GEGUŽĖS 3 D. KONSTITUCIJOS

ĮVADAS 45
SVARBESNIEJI ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 49
I. REFORMŲ KLAUSIMAS IR RESPUBLIKOS VIDAUS BEI UŽSIENIO BŪKLĖ SEIMO IŠVAKARĖSE 57
II. VISUOMENINIŲ LIETUVOS PAJĖGŲ SUSIGRUPAVIMAS IR 1788 M. PRIEŠSEIMINIAI SEIMELIAI 109
III. REFORMOS IR REFORMŲ SEIMAS 184
IV. KARIUOMENĖS REIKALAI SEIME IR JOS ORGANIZAVIMAS 1788–1792 M. 234
V. PIRMOSIOS KADENCIJOS SEIMO DARBŲ APŽVALGA 292
VI. 1790 M. LIETUVOS SEIMELIAI NAUJIEMS ATSTOVAMS RINKTI 313
VII. GEGUŽĖS 3 DIENOS KONSTITUCIJA 378
UŽBAIGA 444
TURINYS 447

KOMENTARAI 461
Parengė Robertas Jurgaitis ir Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

SANTRUMPOS 518

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS 519

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ 521

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ 545

SUMMARY 551

Ketverių metų seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose

Adolfo Šapokos veikalas „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" – viena pirmųjų ir iki šiol išsamiausia studija apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę padėtį itin reikšmingu XVIII a. pabaigos Ketverių metų seimo veiklos laikotarpiu. 1936 m. parašyta ir tik XXI amžiaus pradžioje skaitytojams pristatoma monografija daugiau nei 70 metų išgulėjo Lietuvos bibliotekų rankraščių fonduose, tiesa, buvo ne tik žinoma, bet ir gan intensyviai naudojama Lietuvos ir užsienio tyrėjų.

A. Šapokos veikale ne tik preciziškai aptarta 1788 m. ir 1790 m. priešseiminių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių eiga ir juose kelti reikalavimai, bet ir pirmąkart lietuvių istoriografijoje plačiai išanalizuotas 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos turinys, iškeltas bei įvertinas 1791 m. spalio 20 d. „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimo" dokumentas ir jo reikšmė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. A. Šapokos tyrimo rezultatai ilgam įėjo į mokslo apyvartą, padėjo pagrindus moksliniam Ketverių metų seimo epochos vertinimui Lietuvos istoriografijoje.

Kodėl Ketverių metų seimas

A. Šapoka buvo vienas iš nedaugelio istorikų profesionalų, per pirmuosius dvidešimt dvejus nepriklausomybės metus baigusių Lietuvos universitetą. Jis subrendo Lietuvos valstybės mokslo, švietimo ir pilietinės kultūros ugdymo kontekste. A. Šapokai įtaką darė kitų istorikų koncepcijos ir tyrinėjimo metodai, tačiau, pasak Antano Tylos, „pamažu jis susikūrė savo požiūrį į svarbiausius Lietuvos istorijos klausimus"[1]. A. Šapokos pilietinė-valstybinė pozicija atsispindėjo ir jo veikaluose. Analizuodamas Lenkijos ir Lietuvos santykius, jis pirmasis lietuvių istoriografijoje atskleidė ir pagrindė šių valstybių federacinį statusą po Liublino unijos. Tad verta pažvelgti, kada ir kaip autorius ėmėsi Lenkijos–Lietuvos santykių analizės bei Ketverių metų seimo problematikos tyrimų.

[1] A. Tyla, Adolfas Šapoka – žymus Lietuvos istorikas, *Mūsų praeitis*, 1997, Vilnius, 1998, t. 5, p. 117.

1929 m. baigęs Lietuvos universitetą (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo universitetas), A. Šapoka išvyko specializuotis į Prahą[2]. Kelią mokslinei stažuotei užsienyje atvėrė 1930–1931 metais gauta Čekoslovakijos vyriausybės stipendija, kuri buvo įsteigta ir skiriama tik vienam Lietuvos piliečiui. Atvykęs į Prahą A. Šapoka tapo tikruoju Karolio IV universiteto studentu, tačiau dėl to, kad gerai nemokėjo čekų kalbos, lankė tik žymesnių profesorių paskaitas ir seminarus[3]. Galima manyti, kad kaip tik pažintis su Čekijos sostinėje dirbusiu vienu geriausių to meto XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės istorijos žinovu ir palankiai Lietuvos atžvilgiu nusiteikusiu rusų profesoriumi Ivanu Lappo[4] paskatino A. Šapoką susidomėti mažiausiai tyrinėtu poliublijiniu Lietuvos istorijos laikotarpiu[5]. Įdomu, kad A. Šapokos susitikimą Prahoje su I. Lappo organizavo jo vadovas profesorius Ignas Jonynas[6].

Išlikę mokslininko laiškai, rašyti į Kauną iš Prahos, atskleidžia svarstymus ir dvejones dėl būsimosios disertacijos temos pasirinkimo. Vėlų 1931 m. rudenį laiške profesoriui Augustinui Janulaičiui A. Šapoka užsimena apie profesoriaus I. Lappo pagalbą renkantis tyrimų temą ir aptariant šaltinių paiešką[7]. Lemtingas apsisprendimas imtis seimo, kurį vėliau pats A. Šapoka vadins Reformų bei Didžiuoju seimu, tyrimų, įvyko pačioje 1931 m. pabaigoje. Ketverių metų seimo problematikos pasirinkimą palaikė A. Janulaitis, pritardamas A. Šapokai, jog „Lietuva per 4 metų seimą – įdomus

[2] Adolfo Šapokos išvyka į Prahą sulaukė specialių tyrimų, žr.: Z. Kiaupa, Adolfo Šapokos apsilankymo Prahoje 1930 m. rezultatai, *Pasaulis*, 1995, Nr. 2, p. 9–10; Z. Kiaupa, Adolfo Šapokos apsilankymo Prahoje 1930–1932 m. istoriografinis derlius, *Česko-litevské vztahy v prubehu staleti = Lietuvių ir čekų santykiai amžių bėgyje*, Praha, 1998, p. 83–91; D. Bukelevičiūtė, A. Šapokos istoriniai ieškojimai Prahoje, *Lietuva ir Čekija*, 2006, Nr. 11–12, p. 55–59.

[3] V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, p. 49.

[4] Istorikas prof. I. Lappo 1932 m. Kaune paskelbė savo darbą *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, kuriame pagrindė Lietuvos valstybingumo išlaikymo po Liublino unijos koncepciją. Plačiau apie prof. I. Lappo žr.: A. Ragauskas, Istorikas Ivanas Lappo (1869–1944) ir Lietuva, *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai*, Vilnius, 1994, p. 81–91; P. Lasinskas, Ivanas Lappo – Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, *Lituanistica*, 1998, Nr. 3, p. 3–20.

[5] Plg. A. Tyla, Adolfas Šapoka – žymus Lietuvos istorikas..., p. 119. Istoriografijoje A. Šapoka vadinamas žymiausiu I. Lappo mokiniu, žr.: V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais...*, p. 76.

[6] I. Jonynas su rusų istoriku susirašinėjo nuo 1926 m. rudens, o susipažino 1928 m., kai I. Lappo, vykdamas iš Prahos į Taliną, buvo sustojęs Kaune, žr.: I. Jonynas, *Istorijos baruose*, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė Vytautas Merkys, Vilnius: Mokslas, 1984, p. 278; P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*, Vilnius: Vaga, 2004, p. 49.

[7] „[...] Dabar jis man pažadėjo parinkti temą iš 17–18 amž. ir pagalvoti apie prieinamus šaltinius", žr. 1931 m. lapkričio 14 d. A. Šapokos laišką A. Janulaičiui, *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekuos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS)*, f. 267, b. 879, l. 4v.

dalykas“[8]. Daugiausia jaunasis mokslininkas ir jo mokytojas dvejojo dėl to, ar, esant įtemptiems Lietuvos ir Lenkijos santykiams, be Lenkijos archyvų pavyks surinkti visą reikiamą medžiagą šios temos analizei[9].

Politinės XVIII a. pabaigos Lietuvos istorijos problematikos kaip būsimos disertacijos temos pasirinkimą paskatino ir naujojo Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvos istorijos katedros vedėjo Igno Jonyno[10] laiškai. 1932 m. birželio 3 d. I. Jonynas informavo A. Šapoką apie išrinkimą Lietuvos istorijos katedros asistentu, siūlydamas ateinantį semestrą dėstyti Latvijos istorijos (2 val.), Čekijos istorijos (2 val.) kursus ir vesti seminarą (2 val.)[11]. Jau kitame 1932 m. birželio 12 d. rašytame laiške I. Jonynas patikslino, kad seminaras galėtų būti skirtas kaip tik Ketverių metų seimo laikotarpiui, ir paragino kaupti šiai temai reikalingą medžiagą: „Kai dėl seminaro, tai, man rodosi, būtų geriausia, jei Tamsta pasirinktum Ketverių metų seimo laikotarpį ir parsigabentum iš anksto reikiamos medžiagos“[12]. Tad dar būdamas Prahoje, 1932 m. A. Šapoka intensyviai dirbo prie šios temos, susipažino su gausia lenkų istoriografija.

Iš susirašinėjimo su A. Janulaičiu matome, kad didžiausiu sunkumu tapo šaltinių prieinamumo klausimas. Beje, jau 1932 m. A. Šapoka aiškiai suvokė ir pagrindinę būsimo savo darbo kryptį – analizuoti ne bendrą Abiejų Tautų Respublikos tarptautinę situaciją ar užsienio politiką, bet vidaus politikos problemas, ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės situaciją. Apie tai rašoma vasario 5 d. laiške iš Prahos: „Savo temai – Lietuva per 4 metų seimą – literatūros čia pakanka, sunkiau su šaltiniais. Ilgai medžiojęs *Volumina Legum* IX t. suradau. Dabar negaliu rasti seimo dienynų. Turbūt teks užsisakyti iš Krokuvos. Prašysiu universiteto biblioteką tarpininkauti. Tas pats su ano laiko „Gazeta Narodowa...“ ir „Gazeta Warszawska“. Be to, čia nėra Mogiliavo–Vitebsko komisijos aktų ir vilniškės keleto tomų nėra visai. Šiaip žymesnių leidinių netrūksta. Čia yra puiki vad[inamoji] „Slavų instituto biblioteka“. Bendrai, kol būsiu Prahoje,

[8] „[...] Lietuva per 4 metų seimą – įdomus dalykas. Gerai, kad Tamsta užsiimi. Plati literatūra, daug medžiagos. Ar yra jos Prahoj?“, žr.: 1932 m. sausio 9 d. A. Janulaičio laišką A. Šapokai, *ten pat*, f. 267, b. 879, l. 8.

[9] Ten pat.

[10] I. Jonynas tapo Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvos istorijos katedros vedėju po J. Yčo mirties 1931 m. pabaigoje, žr.: V. Merkys, Istorikas Ignas Jonynas, I. Jonynas, *Istorijos baruose...*, p. 17; P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete...*, p. 47.

[11] 1932 m. birželio 3 d. Igno Jonyno laiškas A. Šapokai, I. Jonynas, *Istorijos baruose...*, p. 256. Beje, 1932 m. rugpjūčio 28 d. laiške I. Jonynas informavo, kad Lietuvos istorijos katedros vyresniuoju asistentu A. Šapoką patvirtino universiteto rektorius ir be numatytų Latvijos ir Čekijos istorijos kursų skirta Lietuvos istorijos proseminaro (visų užsiėmimų po 2 val.), žr.: 1932 m. rugpjūčio 28 d. I. Jonyno laišką A. Šapokai, *ten pat*, p. 260.

[12] 1932 m. birželio 12 d. I. Jonyno laiškas A. Šapokai, *ten pat*, p. 259.

darbo užteks, kad tik įveikčiau. Aš norėčiau rašyti kitaip negu lenkai to laikotarpio istorikai. Nesigilinti tiek į tarptautinę ir Rzp.[Rzeczpospolitos – Respublikos] užsienių politiką, o koncentruotis Lietuvoje. Bet čia man daug ko trūksta. Žinių apie seimelius maža, archyvai neprieinami (berods, tektų dirbti Vilniuje), bendralaikių atsiminimai daugiausia lenkus liečia. Kad nors vieni būtų panašūs į St.[anislovo] Albr.[echto] Radvilos ar Matuševičiaus..."[13]

Ne mažiau svarbus motyvas rinktis poliublijinį tyrimų laikotarpį buvo geras to meto istoriografijos būklės išmanymas. A. Šapoka atidžiai sekė istorijos mokslo raidą, domėjosi kaimyninių šalių, ypač Lenkijos, istorikų darbo kryptimis ir tendencijomis. Lenkų mokslininkų bendruomenė jau 1916 m. atkreipė dėmesį į Lietuvos istorijos po 1569 m. tyrimų svarbą. Šią tyrimų kryptį argumentuotai pristatė Krokuvos universiteto profesorius Władysławas Konopczyńskis[14]. Pirmojo pasaulinio karo negandos ir pakitusios politinės aplinkybės koregavo lenkų istoriografijos kryptis. Tik visuomenei grįžus į ramaus darbo vėžes, XX a. 4 dešimtmetyje ši tyrimų kryptis buvo pabrėžiama paeiliui dviejuose lenkų istorikų suvažiavimuose: 1930 m. Varšuvoje vykusiame suvažiavime šiai temai skirti K. Chodynickio bei K. Piwarskio referatai[15], 1935 m. suvažiavime Vilniuje buvo perskaityti Wł. Konopczyńskio, J. Lechickos, R. Mienickio, J. Adamuso pranešimai[16].

Susipažinęs su Lenkijos mokslininkų darbais, A. Šapoka priėjo išvadą, kad nors „Respublikos santvarkos tyrinėtojai teisininkai jos dvilypumą pastebėjo gana anksti (S. Hüppe, I. W. Bandkie-Stężyński) [...] iki pat šių dienų beveik niekas netyrinėjo tų laikų Lietuvos gyvenimo [...]. Atskiri Lietuvoje vykę įvykiai istorinėje literatūroje lig šiol tebėra neišaiškinti; tuos įvykius nulėmę veiksniai tebėra beveik nė nepaliesti"[17]. Todėl, laikydamas, kad „didžiųjų XVIII a. reformų periodas ir savo vidaus gyvenimo raidos, ir tarptautinės būklės požiūriu Respublikos istorijoje yra vienas įdomiausių", bet iki pat paskutinių laikų istorikai, tirdami šį laikotarpį, į Respubliką žiūrėjo tik kaip į vienalytį politinį vienetą ir aiškinosi jo santykius su kitomis

[13] 1932 m. vasario 5 d. A. Šapokos laiškas A. Janulaičiui, *MAB RS*, f. 267, b. 879, l. 12v.

[14] Žr.: A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (Kaunas, 1936), *ten pat*, f. 233, b. 115, l. III–IV. (Veikalo publikacijoje p. 46, nuoroda Nr. 3.)

[15] K. Chodynicki, Kilka zagadnień z dziejów wewnętrzych Litwy po unji Lubelskiej, *Pamiętnik V powszechnego zjazdu historików polskich w Warszawie*, Lwów, 1930.

[16] W. Konopczyński, Przegląd badań nad dziejami Litwy w XVIII w. (1696–1795), *Pamiętniki VI powszechnego zjazdu historików polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, Lwów, 1935, s. 37–44; R. Mienicki, Archiwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, *ten pat*, s. 403–413.

[17] A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu..., l. III. (Veikalo publikacijoje p. 46.)

tarptautinėmis pajėgomis, visas „jungtinėje valstybėje pasireiškusias pajėgas matuodami vienu valstybinės santvarkos ir visuomeninės ideologijos mastu", A. Šapoka ėmėsi iš esmės keisti tokį požiūrį. Jungtinė Respublika, A. Šapokos tvirtu įsitikinimu, nebuvo vienalytė. Tai „tebebuvo (iki 1773–1775 m. seimo nė kiek nepaliesta) valstybinė Lietuvos organizacija ir savarankumo tradicijos, kurios visada sutelkdavo Lietuvoje skirtingų viešojo gyvenimo apraiškų, o tolygiems reiškiniams suteikdavo tam tikrų niuansų. Kol šios, Lietuvos bajorijos sąmonėje dogmomis virtusios tradicijos nebuvo liečiamos, jos nepasireikšdavo, bet kaip tik būdavo paliečiamos, jų svarba tuojau pasirodydavo"[18].

Tokia istoriko koncepcija lėmė darbo tikslą – į reformų periodą „pažiūrėti iš Lietuvos pusės". A. Šapoka norėjo „nušviesti Lietuvos bei lietuvių vaidmenį bei pozicijas reformų atžvilgiu". To siekiant, jam teko išsiaiškinti daug kitų klausimų, kurių ne visus pavyko vienodai išsamiai ištirti.

1932 m. pabaigoje A. Šapoka grįžo į Kauną ir Humanitarinių mokslų fakultete buvo išrinktas vyresniuoju asistentu prie Lietuvos istorijos katedros[19]. Sulaukęs I. Jonyno pasiūlymo vykti į Švediją, istorikas dvejojo. Jis suvokė, kad „važiuojant į Stokholmą pagrindinis varomas darbas apie Ketvermetį seimą kiek nusitęstų"[20]. A. Šapoka suprato, kad Respublikos vidaus santykių tyrimams reikiamos medžiagos Stokholme neras. Laiške I. Jonynui jis svarstė: „Kad būtų galima sėkmingai jį [darbą prie Ketverių metų seimo temos] tęsti ten, abejoju. Medžiagos irgi vargu ar galima ką rasti ten. Nebent tuometinio atstovo Varšuvoj raportai. Tik kažin kokia kalba jie rašyti? Bet tuos laiko nuostolius gal galėčiau kompensuoti kitkuo..."[21] Vis dėlto, laikydamas, kad „tokia komandiruotė, žinoma, padėtų plėsti savo minties horizontus", be to, „būtų puiki galimybė pasimokyti istorijos darbo metodikos iš naujų mokslininkų"[22], A. Šapoka pasinaudojo suteikta pasirinkimo laisve ir netrukus išvyko į Stokholmą.

1933 m. nuvykęs į Stokholmo universiteto organizuotus specialius užsienio istorikų kursus ir atitrūkęs nuo Ketverių metų seimo problematikos šaltinių, A. Šapoka

[18] Ten pat, l. I. (Veikalo publikacijoje p. 45.)

[19] B. Kairienė, *Istoriko Adolfo Šapokos gyvenimas ir veikla*, Kintava, 2002, p. 17–18; V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais...*, p. 165.

[20] 1932 m. gegužės 28 d. A. Šapokos laiškas A. Janulaičiui, *MAB RS*, f. 267, b. 879, l. 19–19v.

[21] Ten pat, l. 19–19v.

[22] Ten pat, l. 19–19v.

surinko pagrindinę medžiagą naujai temai: „1655 m. Kėdainių sutartis“[23]. Papildęs šiuos šaltinius Lietuvoje rastais dokumentais ir juos išanalizavęs, istorikas kiek vėliau 1939 m. apgynė habilitacinį darbą „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“[24]

Akivaizdu, kad išvyka į Švediją kiek atitolino istoriką nuo Ketverių metų seimo veiklos tyrimų[25]. Pedagoginį darbą Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Lietuvos istorijos katedroje A. Šapoka pradėjo tik 1933 m. pavasario semestre[26]. Mums svarbiausia, kad kaip tik šiame semestre jis skaitė kursą, kuris paskaitų tvarkaraštyje pavadintas „Ketvermečiu seimu“[27]. Šio kurso paskaitų konspektai šiuo metu saugomi Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje A. Šapokos fonde[28]. Greta paskaitų, mokslininkas intensyviai dirbo prie daktaro disertacijos, toliau rinko archyvinę medžiagą, ją analizavo ir sistemino.

Ketverių metų seimo epochos tyrimų šaltiniai

Kaip minėta, svarbiausią reikiamą literatūrą ir šaltinių kopijas A. Šapoka susirinko dirbdamas Prahoje. Mokslininkas buvo dėkingas Prahos viešosios ir universiteto bibliotekų, Čekoslovakijos vidaus ir užsienio ministerijų archyvų administracijoms, leidusioms naudotis visa jų turima medžiaga ir tarpininkavusioms parsiųsdinant archyvalijas ir senuosius spaudinius iš Varšuvos. Per stažuotę Prahoje iš Vyriausiojo senųjų aktų archyvo Varšuvoje (dabartinis archyvo pavadinimas *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*) A. Šapoka buvo parsisiuntęs seimo dokumentų rinkinio bylas (Akta sejmowe, t. XVI), Popielių rinkinio dokumentus (Zbiór Popielów, Nr. 133 ir kt.) ir nemažai senųjų spaudinių. Mokslininkas taip pat susipažino su Krokuvos mokslo įstaigų archyvais, kuriuos išsamiai pristatė įvadinėje veikalo dalyje.

Greta svarbių dokumentų iš Lenkijos archyvų saugyklų, Čekoslovakijos bibliotekų rinkinių, nemažą dalį sukauptos duomenų bazės sudarė ir Lietuvoje rasti ir peržiūrėti

[23] Plg.: A. Tyla, Pratarmė knygoje: A. Šapoka, *1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 5.

[24] Ten pat, p. 4–5.

[25] Kai kada klaidingai teigiama, kad Švedijoje A. Šapoka surinko daug medžiagos disertacijai apie Ketverių metų seimą žr.: B. Kairienė, *Istoriko Adolfo Šapokos gyvenimas ir veikla...*, p. 18.

[26] P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete...*, p. 60, 64.

[27] Paskaitų konspekte nurodoma šio kurso skaitymo data „1933 III–34 V 17“, žr.: *MAB RS*, f. 233, b. 114.

[28] A. Šapokos skaityto kurso, skirto Ketverių metų seimo veiklai, paskaitų konspektai, *ten pat*, f. 233, b. 114. Iš viso šių konspektų yra 132 lapai.

šaltiniai. Medžiagos daktaro disertacijai A. Šapoka ieškojo Valstybės archyve Kaune, kur susipažino su čia saugotais Oginskių, Kasakauskų (Kosakovskių), Pliaterių archyvais, bei Vilniuje, į kurį atvyko gavęs Vyriausiojo Lenkijos archyvų direktoriaus leidimą rinkti medžiagą tema „Ketverių metų seimas 1788–1792". Vilniuje A. Šapoka viešėjo 1933 m. vasarą (nuo liepos 31 d. iki rugpjūčio 18 d.). Per šį itin trumpą laiką mokslininkas peržiūrėjo 1788 m. ir 1790 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų teismų aktų knygas ir surinko gausų pluoštą seimelių instrukcijų nuorašų. Be to, A. Šapoka dirbo Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. Iš Vilniaus antikvarų nusipirko daug knygų[29].

Nors aplinkybės nebuvo palankios pasirinktai temai tyrinėti, A. Šapokai pavyko surinkti ir išanalizuoti gausius publikuotus šaltinius: to meto periodinę spaudą, dienoraščius, atsiminimus, politinę publicistiką ir kt. Veikalo „Lietuva Reformų seimo metu" bibliografija itin gausi.

A. Šapoka labai kruopščiai rinko istorinę medžiagą, pedantišku tikslumu parengdavo kiekvieno analizuojamo klausimo „kartoteką – išrašus". Iš likusios A. Šapokos sukauptos „darbinės" medžiagos[30] galime matyti, kokia linkme vystėsi istoriko paieškos, į kokius klausimus jis ieškojo atsakymų, kokias problemas siekė išspręsti.

Esminiai klausimai, į kuriuos A. Šapoka ieškojo atsakymo rinkdamas medžiagą, buvo Lietuvos būklė po Liublino unijos ir Lietuvos bajorijos savivoka. Buvo siekiama išsiaiškinti, kaip Lietuvos piliečiai save suvokė bendroje valstybėje, kaip juos matė lenkai ir kaip Vakarai. Mokslininkas kėlė klausimą, ar Lietuva to meto bajorijos buvo suvokiama kaip „lygiavertė partnerė unijoje", ar kaip atkampi valstybės teritorija, *provincija* (moderniąja šio žodžio prasme). A. Šapokos darytuose išrašuose fiksuojama termino *provincija* vartosena. Istorikas laikėsi nuomonės, kad tuo atveju, kai buvo norima priešpriešinti Lietuvą Lenkijai, lenkai ją vadindavo *provincija*. Tačiau „Vakarams ir Lietuva bendrai *Polska*", pažymi A. Šapoka, cituodamas XVI a. antrosios pusės Stanislovo Rodvaševskio laišką (1574 m.)[31].

Itin svarbu A. Šapokai buvo rasti duomenų apie tai, kaip lietuviai žiūrėjo į Ketverių metų seimo reformas, atskleisti vidines bajorų nuostatas. Viename A. Šapokos išraše, pavadintame „Klementas apie V 3 d.", pažymima: „Klementas rašė eilėmis užrašus

[29] A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją, *Mūsų praeitis*, 1997, Vilnius, 1998, t. 5, p. 125.

[30] A. Šapokos išrašai saugomi autoriaus fonde, *MAB RS*, f. 233, b. 77, 121.

[31] Ten pat, b. 77, l. 226 ir kt.

ant vartų Telšiuose švenčiant V 3 dieną, bet tikro įsikarščiavimo neparodęs. Atsilankę seime savo dienyne pažymėjo tik „atstovų rėkavimą, veidmainiškumą ir puošimąsi, žodžiu *szarletanstwo,* o svarbiųjų savo atliktų darbų nei nepaminėjo"[32]. Kitoje lapelio pusėje nurodytas šaltinis: „M. Biržiška, Antanas Klementas, Lietuvių rašytojas pradžioje XIX-ojo amžiaus. Iš „Lietuvių tautos", Volungė, 1910".

Dirbdamas prie Ketverių metų seimo istorijos, A. Šapoka analizavo kiekvieną seimo posėdį ir rengė išrašus, kurią dieną kokiame posėdyje kas iš atstovų dalyvavo, kas neatvyko, kas pasisakė ir ką dėstė savo kalboje. Mokslininkas surinko duomenų šiomis temomis: kas iš delegatų lietuvių dalyvavo 1791 m. seimo atskiruose posėdžiuose (3 lap.); kas, kada ir apie ką kalbėjo seime (18 lap.); parengė Ketverių metų seimo atstovų – lietuvių sąrašą (1 lap.); lietuvių, balsavusių už Gegužės 3 d. konstituciją ir buvusių opozicijoje, sąrašus, pastabas apie pasidavusius Jekaterinai II bei seime dalyvavusius, seimo atstovų – Rusijos šalininkų sąrašą (26 lap.)[33]. Vienas svarbiausių darbo šaltinių – seimelių instrukcijos ir jose užfiksuoti reikalavimai dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių, lietuvių tapatinimosi/nesitapatinimo su lenkais klausimai ir kt[34]. Atskirą A. Šapokos surinktos darbinės medžiagos dalį sudaro išrašai, pagrindžiantys Lietuvos ir Lenkijos valstybinių institucijų atskirumą poliublijiniu laikotarpiu.

Sukaupta gausi archyvinė medžiaga, naujas požiūris į lenkų istoriografijoje vyravusius vertinimus, rėmimasis pirminiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštytės pavietų seimelių dokumentais leido A. Šapokai parengti kokybiškai naują studiją ir tikėtis, kad ji bus sėkmingai apginta. Kaip pažymi Zenonas Ivinskis, disertaciją A. Šapoka rašė trejus metus, t. y. iki 1935 m. pabaigos.

Adolfo Šapokos disertacijos „Lietuva Reformų seimo metu" likimas

1936 m. pradžioje A. Šapoka įteikė disertaciją Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvos istorijos katedros vedėjui prof. Ignui Jonynui. „Bet ėjo mėnesių mėnesiai [...] vis reikėjo kantriai laukti, kol 1936 m. pabaigoje pagaliau paaiškėjo, jog tą studiją reikia

[32] Ten pat, b. 77, l. 218.

[33] Ten pat, b. 121.

[34] Ten pat, b. 77, 2 vokas.

perdirbti“[35]. A. Šapokai buvo pranešta, kad disertaciją reikia perrašyti, nes „toks variantas negali būti ginamas“[36]. Kodėl disertacijos nepavyko apginti?

Z. Ivinskis, apžvalginiame straipsnyje aptardamas sunkią pradedančiųjų tyrinėtojų dalią ir sunkiai ginamus doktoratus tarpukario Lietuvoje, tarsi netiesiogiai dėl šios nesėkmės apkaltino prof. I. Jonyną, kuris esą ilgai skaitydamas vilkino net ir kitos, palyginti operatyviai parašytos disertacijos gynimą[37]. Ar pagrįstas buvo Z. Ivinskio kaltinimas?

Gana daug informacijos suteikia ir kai kurias abejones išsklaido Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje prof. Igno Jonyno fonde išlikęs juodraštinis Humanitarinių mokslų fakulteto komisijos nutarimo dėl pirmosios A. Šapokos disertacijos likimo projektas[38] (1 pav.). Šis dokumentas – tai tarsi visų viename iš disertacijos variantų surašytų pastabų kvintesencija. Nors komisijos nutarimo originalo taip ir nepavyko rasti, jau vien šis projektas leidžia daryti dvi labai svarbias išvadas. Pirma, viename iš disertacijos variantų pažymėtos pastabos tikrai yra prof. I. Jonyno. Antra, komisijos neigiamo sprendimo projektas buvo surašytas taip pat prof. I. Jonyno ar bent jam inicijuojant. Tiesa, neturint galutinio šio dokumento varianto lieka neaišku, kiek kito (jei kito) galutinis tekstas, tačiau akivaizdu, kad verdiktas liko toks pat. Detaliau pažvelkime į šio dokumento turinį.

Fakulteto komisijos projekte teigiama, kad A. Šapokos darbas skirtas visiškai ne tai temai, kuri suformuluota, bet kitai – Respublikos žlugimo istorijai. Tačiau, pasak projekto autorių, ir ši įgyvendinta tik iš dalies. A. Šapoka kritikuojamas naudojęs tik kronikininko metodą, t. y. įvykius atpasakojo chronologine seka, be to, neatlikęs savarankiško tyrimo ar net ligtolinių tyrimų sintezės. Taip pat priekaištaujama, kad nevisiškai išnaudotos šaltinių teikiamos galimybės, neaptartos kai kurios temos (pvz., „Kultūrinė krašto būklė XVIII amžiuje, mokyklų ir bažnyčios bei šviečiamosios literatūros įtaka bajoriškai Lietuvos visuomenei [...]“). Galutinis verdiktas yra toks: „[...] Šiomis aplinkybėmis visam darbui trūksta konstruktyviškumo“[39].

[35] Z. Ivinskis, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje, *Aidai*, 1961, Nr. 6 (141), p. 236.

[36] Z. Ivinskis, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje..., p. 236; B. Kairienė, *Istoriko Adolfo Šapokos gyvenimas ir veikla...*, p. 19; A. Tyla, Adolfas Šapoka – žymus Lietuvos istorikas..., p. 120.

[37] Ivinskis Z. Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje..., p. 236–237.

[38] [1936] VDU Humanitarinių mokslų fakulteto komisijos sprendimo projektas dėl A. Šapokos disertacijos, *MAB RS*, f. 105, b. 23, l. 13–15, 16–18. Tai nedatuotas ir niekieno nepasirašytas dokumentas, kurio oficialus pavadinimas yra toks: „Tik Fakulteto Komisijos nariams / Adolfas Šapoka. Lietuva Reformų seimo metu iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos“. Beje, šis dokumentas aiškiai įvardijamas kaip „projektas“.

[39] Ten pat, l. 15, 18.

Šio nutarimo projektas atskleidžia gana daug prieštaravimų. A. Šapoka kritikuojamas, kad kai kurios temos aptariamos per plačiai, bet kartu siūloma analizuoti kultūrinę ir švietimo situaciją bei jos įtaką bajoriškajai visuomenei. Priekaištaujama, kad autorius nepanaudojo visų šaltinių, kritikuojama, kad per plačiai atpasakojamos seimelių instrukcijos, pasiuntinių debatai ir t. t. – kaip tik tai, kas yra vienas svarbiausių šaltinių bajorijos pozicijų tyrimams. Fakulteto komisijos projekto turinys pirmiausia rodo šališkumą, kategoriškumą. Tikėtina, kad projekto autorius ne itin gerai suvokė disertacijos temos specifiškumą.

Beje, viename likusių disertacijos egzempliorių pieštuku įrašytos pastabos, adresuotos autoriui, taip pat nurodo tuos pačius darbo trūkumus. Tikslus pastabų autorius nėra įvardytas[40], tačiau numanu, kad tai galėjo būti katedros vedėjas prof. Ignas Jonynas. Pastabose išsakytas nepasitenkinimas disertacijos kopijos kokybe (neryškiai spausdinta mašinėle per kalkę), komentuojama, kas padaryta ne taip, kur per daug plačiai ir t. t. Pagrindinės pastabos yra šios: 1) per siauras chronologinis laikotarpis (apimtas ne visas seimas, o tik iki 1791 m. gegužės 3 d.); 2) pernelyg detaliai pristatyta tarptautinė situacija (Buchholtzo deklaracijos ir kiti dokumentai); reikalaujama sintetinti ir trumpinti; 3) nėra palyginimo su Lenkijos seimelių instrukcijomis („ko lenkai siekė šiame seime"); 4) instrukcijos nesugrupuotos pagal turinį; 5) netinkamas pasakojimo stilius; 6) be reikalo pateiktos veikėjų biografijos („tai ne į temą"). Kita vertus, buvo teigiamai įvertintas ir pagirtas II skyrius „Visuomeninių Lietuvos pajėgų susigrupavimas ir 1788 m. Lietuvos priešseiminiai seimeliai".

A. Šapoka nesiėmė taisyti disertacijos, bet, Konstantino Jablonskio patariamas, parengė naują darbą „Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai". Antroji disertacija taip pat ilgai užsigulėjo ir tik 1938 m. birželio 13 d. A. Šapoka šį darbą apgynė įvertinimu labai gerai (*magna cum laude*) ir gavo daktaro laipsnį[41].

Neapgintos disertacijos pagrindu mokslininkas parengė ir paskelbė keletą išsamių straipsnių, skirtų Ketverių metų seimo problematikai. Tai iki šiol istorikų cituojami

[40] Mašinraščio lydraštyje klaidinga nurodyta, kad pastabos darytos M. Jučo, žr.: Šapoka, *Lietuva Reformų seimo metu. Istorinis darbas, aprėpiąs laikotarpį nuo 1780 m. iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos.* 1936 m., *MAB RS*, f. 233–115.

[41] A. Tyla, Adolfas Šapoka, *Praeitis*, Vilnius, 1992, t. III, p. 254; A. Tyla, Adolfas Šapoka – žymus Lietuvos istorikas..., p. 120; V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais...*, p. 60.

darbai „Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu“[42], „Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva“[43] bei „Bajoriškoji demokratija“[44].

Adolfo Šapokos veikalas „Lietuva Reformų seimo metu“: išlikę egzemplioriai, saugojimo vietos, būklė

Iki šiol istoriografijoje buvo žinomi tik Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje A. Šapokos fonde (f. 233) saugomi disertacijos rankraštiniai variantai. 2006 m. pradžioje pradėjus rengti antrąjį A. Šapokos raštų tomą pavyko aptikti dar vieną disertacijos egzempliorių, saugomą Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje[45]. Tad šiuo metu jau žinomi penki pirmosios A. Šapokos disertacijos rankraštiniai variantai, todėl detaliau juos aptarti ne tik prasminga, bet ir būtina.

Visi žinomi A. Šapokos disertacijos egzemplioriai, nors ir nedaug, tačiau skiriasi. Pirmieji du Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi variantai skirti pastaboms. Abu egzemplioriai spausdinti mašinėle ant plono permatomo popieriaus su kietais kartono ir rudu audeklu aptrauktais viršeliais (kokukoro viršeliai su įspaustomis bronzinėmis raidėmis). Abu variantai neturi 94-ojo lapo (numeracijos klaida), tačiau skiriasi tiek numeracija, tiek pastabomis, todėl santykinai juos vadinsime pirmuoju (toliau – $LRSM_1$)[46] ir antruoju (toliau – $LRSM_2$)[47] egzemplioriais. Kiti

[42] A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1936, t. II, p. 67–173.

[43] A. Šapoka, Gegužės 3 d. konstitucija ir Lietuva, *Lietuvos praeitis*, Vilnius-Kaunas, 1940, t. I, sąs. 2, p. 137–210.

[44] A. Šapoka, Bajoriškoji „demokratija“, *Lietuvos praeitis*, Vilnius-Kaunas, 1941, t. I, sąs. 2, p. 469–540.

[45] Šis egzempliorius neužfiksuotas ir neseniai parengtoje A. Šapokos bibliografijoje, kurioje atskiras poskyris skirtas rankraštiniam jo palikimui žr.: M. Šapoka, G. Šapoka, *Istorikas Adolfas Šapoka ir jo darbų bibliografija*, Punsko „Aušros“ leidykla, 2006, p. 26.

[46] A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (Kaunas, 1936), *MAB RS*, f. 233, b. 115. Iš viso 588 numeruoti lapai (I–XVIII lapai sunumeruoti parkeriu, 1–117 – spausdinimo mašinėle, 118–571 – parkeriu, be to, 94 lapas numeracijoje praleistas). Formatas 34,5 × 22,5 cm. Tituliniame lape pieštuku užrašyta: „Grąžinti Šapokai“ (matomas neryškus ištrintas užrašas „pataisymams?“).

[47] A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (Kaunas, 1936), *ten pat*, b. 116. Iš viso 588 numeruoti lapai (I–XVIII lapai sunumeruoti parkeriu (lygiagrečiai šie puslapiai sunumeruoti pieštuku 1^a–18^a), 1–117 – spausdinimo mašinėle, 118–571 – parkeriu, be to, 94 lapas numeracijoje praleistas). Formatas 35,5 × 22 cm. Bibliografiniame apraše klaidingai nurodoma, kad „paraštėse M. Jučo (?) pastabos“. Greičiausiai tai VDU Lietuvos istorijos katedros tuometinio vedėjo prof. Igno Jonyno pastabos, dažniausiai žymimos paraštėse pieštuku. Žvilgsnis nukrypti į prof. M. Jučą galėjo tik todėl, kad šis A. Šapokos rankraščius apie 1952 m. parvežė iš Kauno ir atidavė tuometinei Lietuvos TSR mokslų akademijos centrinei bibliotekai. Pats prof. M. Jučas tvirtina jokių pastabų nežymėjęs.

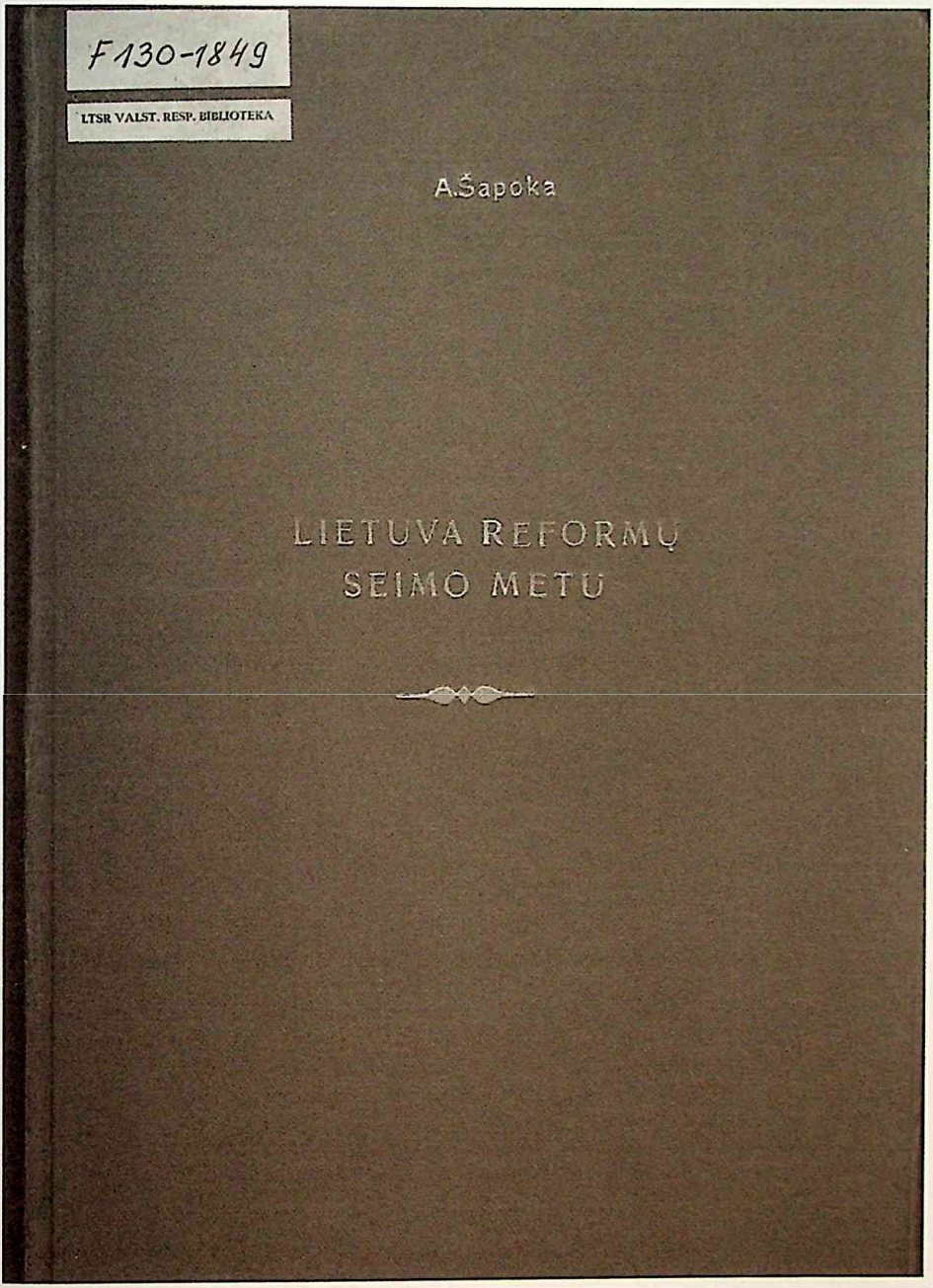

2 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" autorinio egzemplioriaus ($LRSM_3$) viršelis.

variantai turi dar daugiau trūkumų, tačiau santykinai juos taip pat vadinsime trečiuoju (toliau – $LRSM_3$)[48] ir ketvirtuoju (toliau – $LRSM_4$)[49] egzemplioriais. Ankstyviausias ir labiausiai neišbaigtas, neturintis bendros numeracijos yra ketvirtasis egzempliorius, todėl jis vadintinas juodraštiniu variantu. Kaip jau minėta, dar vienas šios disertacijos egzempliorius neseniai rastas Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriaus pavienių rankraščių fonde (f. 130). Iš bibliografinio aprašo aiškėja, kad ilgai šis egzempliorius nebuvo žinomas net bibliotekininkams, nes jis rastas netvarkytų rankraščių fonde tik 1979 m. ir sutvarkytas tik tų pačių metų liepos 11 dieną. Nors daug kuo šis penktasis (toliau – $LRSM_5$)[50] egzempliorius panašus į $LRSM_1$ ir $LRSM_2$, esama ir nedidelių skirtumų. Pagrindinis skirtumas tas, kad $LRSM_5$ turi daugiausiai ne per kalkę, bet tiesiogiai spausdintų lapų. Tiesa, ir čia per kalkę spausdintų lapų yra, tačiau tik keletas. Tai rodo, kad spausdinant disertaciją mašinėle buvo spausdinami iškart keturi egzemplioriai (vienas pirminis lapas ir trys per kalkę), o juos įrišant kai kurie jų tiesiog galėjo susimaišyti. Ši aplinkybė leidžia $LRSM_5$ laikyti pirminiu egzemplioriumi, kuris galėjęs būti paties autoriaus dispozicijoje. Nors dar reikia išsamiau tirti, kaip šis egzempliorius pateko į Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos fondus, akivaizdu, kad tai geriausiai išsilaikęs A. Šapokos disertacijos variantas, įrištas į rudos spalvos kartoninius kokukoro viršelius (2 pav.). Ši aplinkybė lėmė, kad kaip tik pastarasis egzempliorius pasirinktas ir šios publikacijos pagrindu. Tiesa, negalima garantuoti, kad neegzistuoja dar kitų šios disertacijos egzempliorių, tačiau ši tikimybė yra minimali.

Visų žinomų penkių egzempliorių sugretinimas rodo, kad A. Šapokos disertacijos pavadinimas neįvairuoja, visų variantų pavadinimas tas pats „Lietuva Reformų sei-

[48] A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (Kaunas, 1936), *MAB RS*, f. 233, b. 117. Iš viso 524 numeruoti lapai (I–XVIII lapai sunumeruoti parkeriu, 1–117 – spausdinimo mašinėle, 118–571 – parkeriu, tačiau ne tik 94 lapas praleistas numeruojant kaip ir kituose egzemplioriuose, bet trūksta ir 495–559 lapų). Formatas 34 × 21,5 cm. Šio egzemplioriaus lapai kiek storesni, pageltę. Viršeliai kieti su audeklo nugarėle (įrišta bibliotekoje).

[49] A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos, *ten pat*, b. 118. Iš viso 362 parkeriu numeruoti lapai (įvadas (l. 1–5), šaltinių sąrašas (l. 1–9), I skyrius (l. 1–67), II skyriaus pirmasis variantas (l. 1–49), II skyriaus 1–3 paragrafai (l. 81–102), III skyrius (l. 1–42), IV skyrius (l. 1–60 ir vienas lapas nenumeruotas), V skyrius (l. 1–23), VI skyrius (l. 1–75), užbaiga (l. 1–3) ir turinys (l. 1–6)). Formatas 35,5 × 21,5 cm. Linijomis subraukyti lapai kiek storesni, pageltę, palaidi (įdėta į kartoninį melsvos spalvos aplanką).

[50] A. Šapoka, Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (Kaunas, 1936), *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LNB RS)*, f. 130, b. 1849. Iš viso 588 numeruoti lapai (I–XVIII numeruoti parkeriu, 1–571 spausdinimo mašinėle, tačiau 94 lapas numeracijoje praleistas). Formatas 32,8 × 20,5 cm. Įrišta su kietais rudos spalvos viršeliais.

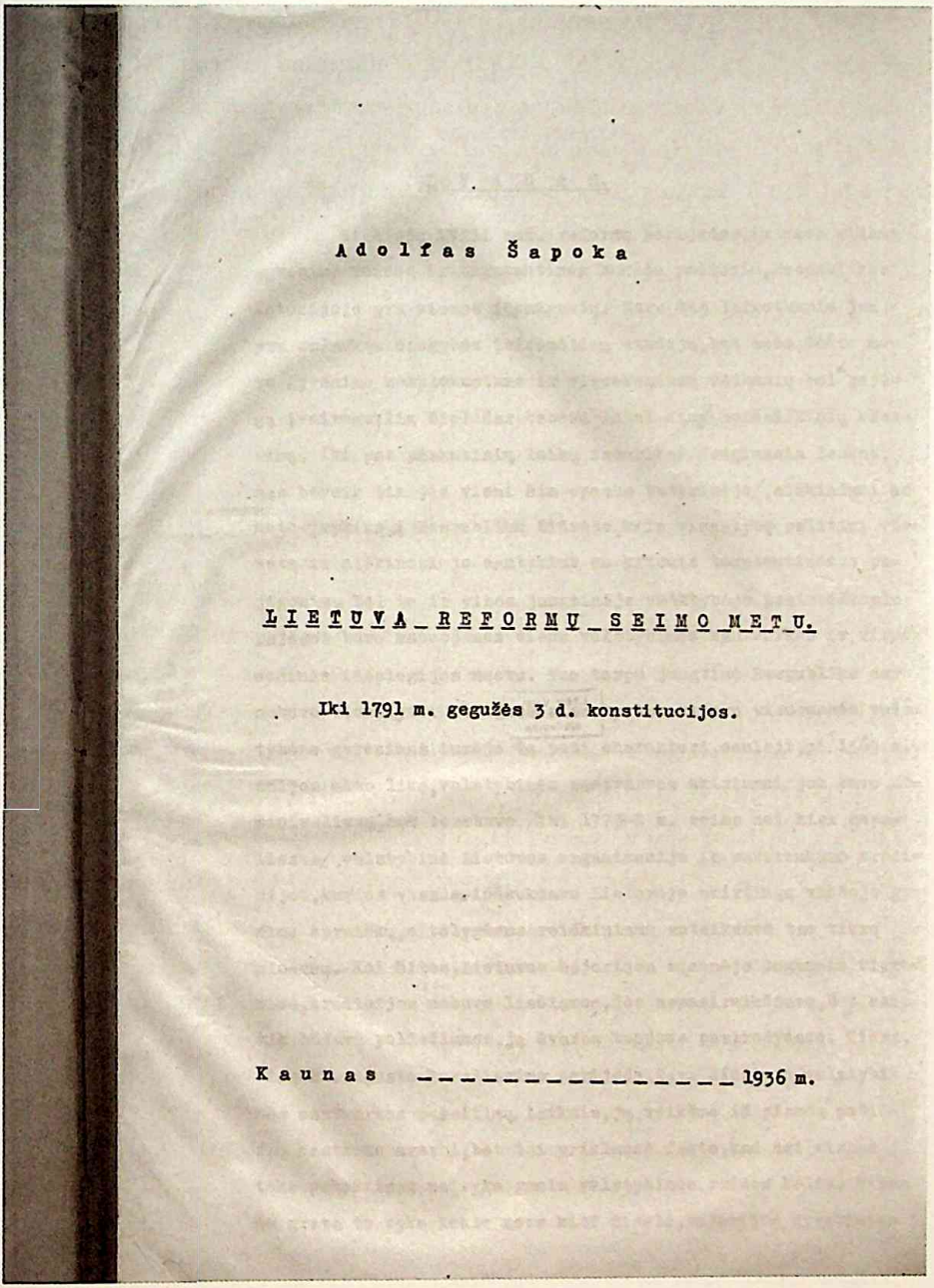

Adolfas Šapoka

LIETUVA REFORMŲ SEIMO METU.

Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos.

Kaunas ---------- 1936 m.

3 pav. Adolfo Šapokos veikalo mašinraščio „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" titulinis lapas.

mo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos". Tiesa, pirminiame rankraštiniame variante ($LRSM_4$) matome, kad buvo nubrauktas žodis „Ketvere[metis]" (4 pav.).

$LRSM_1$, $LRSM_2$, $LRSM_5$ techninių parametrų sugretinimas rodo, kad maksimalus disertacijos lapų skaičius buvo 588. I–XVIII lapai numeruoti parkeriu, 1–571 – spausdinimo mašinėle ir visuose spausdintuose egzemplioriuose yra numeracijos klaida – praleistas 94 lapas. Todėl šis sugretinimas leidžia paneigti istoriografijoje kai kada išsakomą teiginį, kad A. Šapokos darbas buvo per 700 puslapių[51], nes tokios apimties nėra nė vienas mums žinomas rankraštinis disertacijos variantas. Be to, visi disertacijos egzemplioriai taisyti juodu parkeriu ir gan įskaitomu braižu, matyt, autoriaus. Pats A. Šapoka greičiausiai pasirūpino ir trijų egzempliorių įrišimu, o du pirmieji ($LRSM_1$, $LRSM_2$), tikėtina, pateko į Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinio fakulteto profesūros, iš kurios laukta pastabų, rankas.

Ketverių metų seimo istoriografijos apžvalga (1936–2007 m.)

Lenkijos–Lietuvos valstybės parlamento raidos aspektu Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo laikotarpis atnešė esminių pokyčių. Lyginant su seimo prestižo smukimu saksų valdymo laikais, seimuose, dirbusiuose po 1764 m., ne tik prasidėjo aktyvi įstatymų leidybos veikla, bet ir pasireiškė didelė seimo įtaka įstatymų vykdomajai valdžiai. Kaip funkcionavo Abiejų Tautų Respublikos seimai bei seimeliai ir kokie buvo pagrindiniai jų pokyčiai, aptarta daugelio tyrėjų darbuose. Todėl ir Ketverių metų seimo istoriografija glaudžiai susijusi su parlamentarizmo tyrimais.

XX a. vidurio ir antrosios pusės lenkų istoriografija Ketverių metų seimo istorijai skyrė keletą apibendrinančių studijų. 1951 m. pasirodė Bogusławo Leśnodorskio monografija, įvertinusi Ketverių metų seimo darbus teisės istorijos požiūriu[52]. 1966 m. išleistas išsamus Emanuelio Rostworowskio mokslinis tyrimas, skirtas Gegužės 3 d. konstitucijos genezės ir jos žlugimo analizei[53]. Aštuntajame ir devintajame praėjusio

[51] Z. Ivinskis, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje, *Aidai*, 1961, Nr. 6 (141), p. 236; A. Tyla, Adolfas Šapoka – žymus Lietuvos istorikas..., p. 120.

[52] B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław, 1951.

[53] E. Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa, 1966. Vieneri konstitucinės monarchijos metai aptarti šio autoriaus darbe: E. Rostworowski, *Maj 1791–Maj 1792. Rok monarchii konstytucyjnej*, Warszawa, 1985.

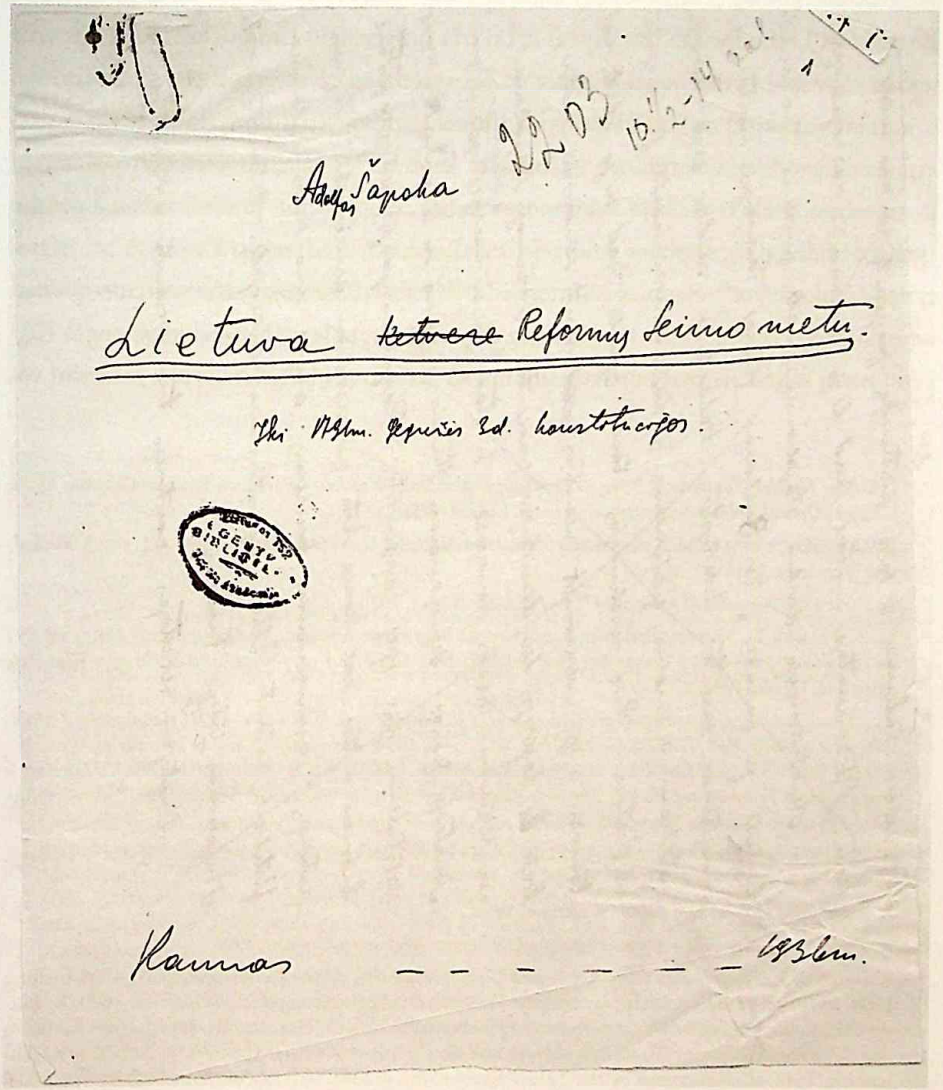

4 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" rankraštinio egzemplioriaus (LRSM$_a$) viršelio faksimilė.

amžiaus dešimtmetyje pasirodė stereotipus laužančios ir diskusijai kviečiančios Jerzy Łojeko studijos[54].

Stanislovo Augusto Poniatovskio epochos seimo istorija aptariama Jerzy Michalski[55] ir Ryszardo Łaszewskio[56]. Juose Ketverių metų seimas ir jo reformos vertinamos bendrame seimo, kaip parlamentinės institucijos, raidos kontekste. Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo laikotarpio parlamentarizmo problemos tyrimai telkiasi dviejuose Lenkijos mokslo centruose: Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institute (tęsiama Bogusławo Leśnodorskio iniciatyva) ir Lodzės universiteto Istorijos institute, kuriame tokiems tyrimams vadovauja Wojciechas Szczygielskis[57]. Ketverių metų seimo istorijai ir jo tradicijai skirta ne viena kolektyvinė monografija ar straipsnių rinkinys[58].

Lenkijos–Lietuvos valdovo Stanislovo Augusto Poniatovskio laikysena Ketverių metų seimo laikotarpiu ir jo vaidmuo valstybės reformavimo procese sulaukė didelio tyrėjų dėmesio. Čia minėtini Andrzejaus Zahorskio[59], Andrzejaus Zamoyskio[60], Krystynos Zienkowskos[61], Richardo Butterwicko[62] darbai. Kita vertus, Ketverių metų seimo narių sudėčiai iki šiol skirta ne itin daug dėmesio. Greta Jerzy Koweckio parengto Ketverių metų seimo atstovų portretų albumo su glaustomis biogramomis[63], minėtini vos

[54] J. Łojek, *Upadek Konstytucji 3 Maja. Studium historyczne,* Wrocław–Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1976; J. Łojek, *Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja,* Lublin, 1986.

[55] J. Michalski, Sejm w czasach panowania Stanisława Augusta, *Historia Sejmu Polskiego,* t. 1, red. J. Michalski, Warszawa, 1984.

[56] R. Łaszewski, *Sejm Polski w latach 1764–1793,* Warszawa, 1973.

[57] M. Kucharski, D. Nawrot, Parlamentarzyści epoki Stanisława Augusta, *Parlamentarzyści Polscy od XVI do XX wieku. Stan badań i postulaty.* Pod redakcją Jana Seredyki i przy współudziale Doroty Kurpiers-Schreiber, Opole, 1999, s. 52–53.

[58] Žr.: *Sejm Czteroletni i jego tradycje,* pod redakcją J. Koweckiego, Warszawa, 1991; *Konstytucja 3 Maja. 200-lecie tradycji,* Red. Barbara Grochulska, Warszawa, 1994; *Konstytucja 3 Maja i jej tradycje,* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992; *Konstytucja 3 Maja: prawo – polityka – symbol. Materiały z sesji Polskiego Towarzystwa Historycznego na Zamku Królewskim w Warszawie, 6 maja 1991,* Pod red. Anny Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa, 1992.

[59] A. Zahorski, *Stanisław August polityk,* Warszawa, 1959; A. Zahorski, *Spór o Stanisława Augusta,* Warszawa, 1988.

[60] A. Zamoyski, *Ostatni król Polski,* Warszawa, 1994.

[61] K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski,*Wrocław-Warszawa-Kraków, 1998.

[62] R. Butterwick, *Poland's Last King and English Culture: Stanislaw August Poniatowski, 1732–1798,* Oxford, 1998. Vertimas į lenkų k.: Stanisław August Poniatowski a kultura angielska, Warszawa, 2000; R. Butterwick, Polite Liberty or L'Esprit Monarchique? Stanisław August Poniatowski, Jean-Jacques Rousseau and Politesse in England, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* 2003 (7), p. 249–270; R. Butterwick, Political Discourses of the Polish Revolution, 1788–1792, *English Historical Review,* 2005, Nr. 120 (487), p. 695–731.

[63] J. Kowecki, *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego,* Warszawa, 1991.

keli darbai. Tai J. Koweckio straipsnis apie pradedančiuosius politikus[64], J. Michalskio atliktas didikų grupuočių tikslų seimo darbo pradžioje tyrimas[65], Ewos M. Ziółek monografija, analizuojanti vyskupų–senatorių veiklą bei nuostatas Ketverių metų seimo laikotarpiu[66], bei A. Stroynowskio straipsnis, skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų laikysenos Gegužės 3 d. konstitucijos atžvilgiu tyrimams[67].

Taigi išsamūs Ketverių metų seimo prosopografiniai tyrimai iki šiol nėra atlikti, nors atskirų politikų siekius ir uždavinius bei jų laikyseną Ketverių metų seime analizavo nemažai istorikų[68].

Ypatingo istorikų susidomėjimo dar XX a. aštuntajame–dešimtajame dešimtmečiais sulaukė Ketverių metų seimo pradėtos vykdyti valstybės pertvarkymo reformos. Gausi lenkų istoriografija Gegužės 3 d. konstitucijos atžvilgiu jau išsamiai aptarta mokslinėje literatūroje[69]. Lenkų istorikų pradėti tyrimai valstybės reformavimo ir reformų realizavimo kryptimi tęsiami ne tik Lenkijoje, bet ir Lietuvoje bei Baltarusijoje. Federalizmo problemą centralizuotos valstybės kūrimo kontekste analizavo Juliuszas

[64] J. Kowecki, Posłowie debiutanci na Sejmie Czteroletnim, *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa, 1974.

[65] J. Michalski, Opozycja magnacka i jej cele w początkach Sejmu Czteroletniego, *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, pod redakcją J. Koweckiego, Warszawa, 1991, s. 50–62.

[66] E. M. Ziółek, *Biskupi senatorowie wobec reform Sejmu Czteroletniego*, Lublin, 2002.

[67] A. Stroynowski, Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalania Konstytucji 3 maja, *Acta Universitatis Lodziensis*, Folia Historica, Nr. 41, 1991, s. 3–16.

[68] Greta Ketverių metų seimo deputatų biogramų, skelbtų leidinyje *Polski Słownik Biograficzny* (nuorodos į šiuos straipsnius pateikiamos knygos komentaruose), minėtini šie darbai: B. Szyndler, *Stanisław Nałęcz-Małachowski 1736–1809*, Warszawa, 1979; M. Pasztor, *Hugon Kołłątaj na Sejmie Wielkim w latach 1791–1792*, Warszawa, 1991; M. Przywecka-Samecka, *Tomasz Wawrzecki 1753–1816*, Wrocław, 1993; Z. Janeczek, *Ignacy Potocki 1790–1809*, Katowice, 1992; Z. Janeczek, Zmagania Ignacego Potockiego z opozycją prorosyjską po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja, *Studia Historyczne*, R. XXXVII, z. 1 (144), 1994, s. 39–55; J. Kowecki, Klub Radziwiłłowski w Warszawie w 1791 roku, *Wiek Oświecenia*, t. 6, Warszawa, 1989, s. 85–124; V. Dolinskas, *Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794*, Vilnius: Vaga, 2003; Z. Zielińska, *Republikanizm spod znaku buławy. Publicystyka Seweryna Rzewuskiego z lat 1788–1790*, Warszawa, 1988; R. Butterwick, Faworyt-demagog? Pius Kiciński na Sejmie Czteroletnim, *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, Red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 2006, s. 485–493, ir kt.

[69] A. Wierzbicki, *Konstytucja 3 Maja w historiografii polskiej*, Warszawa, 1993.

Bardachas[70], Jerzy Malecas[71], Jerzy Michalskis[72], Leonas Mulevičius[73], Mečislovas Jučas[74], Zigmantas Kiaupa[75], Klausas Zernackas[76], Eugenijus Aniščianka[77] ir kiti. Valstybės vykdomosios valdžios aparato pertvarkymus bei Įstatymų sargybos veiklą tyrė Józefas Wojakowskis[78]. Miestų reformai ir jos įgyvendinimo problematikai skirti Krystynos Zienkowskos[79], Zigmanto Kiaupos[80], Liudo Glemžos[81] darbai. Karališkųjų ekonomijų reformą aptarė Andrzejus Stroynowskis[82], katalikų dvasininkų apmokestinimo klausimus analizavo R. Butterwickas[83]. Kariuomemės reformos klausimus tyrė Ema-

[70] J. Bardach, Konstytucja 3 Maja a unia polsko-litewska, *Przegląd Historyczny,* t. LXXXII, z. 3–4, 1991, s. 383–410; J. Bardach, Konstytucja 3 Maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów z 20 X 1791 roku, *Lithuania,* t. 3 (4), 1991, s. 23–32.

[71] J. Malec, Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792), *Czasopismo Prawno-Historyczne,* t. XXXIV, z. 1, 1982, s. 31–50.

[72] J. Michalski, Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta, *Zapiski Historyczne,* t. LI, z. 1, 1986, s. 97–131.

[73] L. Mulevičius, Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymas, *Lituanistica,* 1992, Nr. 4 (12), p. 70–78.

[74] M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.),* Vilnius: Aidai, 2000.

[75] Z. Kiaupa, The Rise of the Mutual Guarantee of the Two nations, *Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych.* Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Ślusarka, Kraków, 2004, s. 91–98.

[76] K. Zernack, Abiejų Tautų Respublika josios padalijimų metu, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.,* red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997, p. 423–448.

[77] Я. Анішчанка, *Інкарпарацыя. Літоўская правінцыя ў падзелах Рэчы Паспалітай*, Мінск, Хурсік, 2003; Я. Анішчанка, *Палітычная гісторыя ў часы падзелу Рэчы Паспалітай*, Мінск, 2006.

[78] J. Wojakowski, *Straż Praw,* Warszawa, 1982.

[79] K. Zienkowska, *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego,* Warszawa, 1976.

[80] Z. Kiaupa, Žemaitijos miesto sąjūdis 1789–1792 m.: chronologija ir mastas, *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui,* vyr. redaktorė I. Valikonytė, Vilnius: Vaga, 2001, p. 346–358;

[81] L. Glemža, Kaunas miestiečių sąjūdyje (1789–1791), *Kauno miesto istorijos metraštis,* Kaunas, 1998, t. 1, p. 43–69; L. Glemža, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos požiūris į miestų problemą Ketverių metų seimo laikais (1788–1792), *Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai,* Vilnius, 2002, t. 1, p. 59–72; L. Glemža, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792 m.): daktaro disertacija, Kaunas, 2001, *Lietuvos istorijos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius,* f. 6–79.

[82] A. Stroynowski, Reformy królewszczyzn na Sejmie Czteroletnim, *Acta Universitatis Lodziensis, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Folia Historica,* Seria I, Nr. 69 (1979), s. 85–98.

[83] R. Butterwick, O ratunek ojczyzny. Sprawa opodatkowania duchowieństwa katolickiego w początkach Sejmu Czteroletniego, *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem,* red. Z. Anusik, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Lódzkiego, 2007, s. 229–241.

nuelis Rostworowskis[84], Henrikas Valmontas[85], Leonardas Ratajczykas[86], Stanisławas Życińskis[87], Valdas Rakutis[88]. Policijos komisijos įsteigimą ir jos veiklą aptarė Andrzejus Zahorskis[89].

Ketverių metų seimo reformų įgyvendinimo lokalioje erdvėje problemos – šiuo metu istoriografijoje plačiai tyrinėjama tema. Civilinių karinių tvarkos komisijų veiklą tiria Lenkijoje dirbantis baltarusių mokslininkas Jura Gordejevas (Jerzy Gordziejew)[90], luominės savivaldos virtimo lokaline savivalda klausimus analizuoja Z. Kiaupa[91], ribų komisijų įkūrimą bei funkcionavimą – Ramunė Šmigelskytė-Stukienė[92].

Priešseiminių ir reliacinių seimelių veikla taip pat sulaukė istorikų dėmesio. Seimelių problematiką tyrė Jerzy Michalskis[93], Ryszardas Łaszewskis[94], Adamas Lityńskis[95],

[84] E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa, 1958.

[85] H. Valmontas, Pastangos pertvarkyti ir padidinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenę Ketverių metų (1788–1792) seimo nutarimu, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, A serija*, 1972, t. 1 (38), p. 123–137.

[86] L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa, 1975.

[87] S. Życiński, *Reforma wojskowa na Sejmie Czteroletnim*, Szczecin, 1992.

[88] V. Rakutis, *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, Vilnius: Vaga, 2001.

[89] A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa, 1959.

[90] J. Gordziejew, Z dziejów komisji porządkowych cywilno-wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim, *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, Rok XLVII (2002), s. 167–192.

[91] Z. Kiaupa, Reformų metas Šiauliuose 1765–1795 m., *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, ats. red. L. Mulevičius, Šiauliai: Momentas, 1991, p. 41–61; Z. Kiaupa, Telšiai XVIII amžiaus pabaigoje, *Telšiai. Straipsniai ir istorijos dokumentai*. Sudarė V. Vaivada, Vilnius, 1994, p. 85–105; Z. Kiaupa, Palanga XVIII a. ginčų, reformų ir kovų sūkuryje, *Palangos istorija*, Sudarytojas V. Žulkus, Klaipėda, 1999, p. 166–192.

[92] R. Šmigelskytė-Stukienė, Išmatuoti erdves. Ribų komisijų įkūrimas ir veikla 1791–1792 metais, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008, p. 223–251.

[93] J. Michalski, Kilka uwag o koncepcji sejmu rządzącego w XVIII w., *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, t. 37 (1982), Nr. 3–4; J. Michalski, Sejmiki poselskie 1788 roku, *Przegląd Historyczny*, (1960), t. LI, z. 1, s. 52–73, z. 2, s. 331–367, z. 3, s. 465–482.

[94] R. Łaszewski, Sejmiki przedsejmowe w Polsce Stanisławowskiej. Problemy organizacji i porządku obrad, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Prawo, t. XV, Nauki humanistyczno-społeczne*, 1977, z. 83, s. 101–118; R. Łaszewski, Pozycja sejmików przedsejmowych w systemie politycznym Polski stanisławowskiej, *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej*, pod red. J. Malca i W. Uruszczaka, Kraków, 2001, s. 139–144.

[95] A. Lityński, O głosowaniu na sejmikach (1764–1793), Zagadnienia prawnoustrojowe, *Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, Historia*, 1968, t. XXVI, s. 85–101; A. Lityński, O reformach sejmikowania w latach 1764–1793, *Czasopismo Prawno–Historyczne*, 1985, t. XXXVII, z. 2, s. 257–272; A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764-1793. Dzieje reformy*, Katowice, 1988.

Wojciechas Kriegseisenas[96], Andrzejus B. Zakrzewskis[97], Jacekas Sobczakas[98], Robertas Jurgaitis[99] ir kiti.

Abiejų Tautų Respublikos visuomenės laikysenos Gegužės 3 d. konstitucijos atžvilgiu klausimai aptarti Jerzy Wojtowicziaus[100], Andrzejaus J. Zakrzewskio[101], E. Railos[102], Z. Kiaupos[103], Jano Ziółeko[104], R. Šmigelskytės-Stukienės[105] darbuose. 1792 m. vasario seimelius, kaip bajoriškosios visuomenės požiūrio į Gegužės 3 d. konstituciją išraišką, išanalizavo Wojciechas Szczygielskis[106].

Šiuolaikinė Ketverių metų seimo istoriografija nelaiko šio seimo veiklos nei visapusiškai ištirta, nei pakankamai įvertinta[107]. Šiuo metu istoriografijoje pereita prie tokių

[96] W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991.

[97] A. B. Zakrzewski, Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego marszałkiem sejmikowym (XVI–XVIII w.), *Parlament, prawo, ludzie. Studia, ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa, 1996, s. 356–361; A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa, 2000.

[98] J. Sobczak, Zreformowane sejmiki litewskie wobec Konstytucji 3 Maja, *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczonego (Poznań 7–8 X 1994)*, Poznań, 1995, s.165–182; J. Sobczak, Organizacja i działalność sejmiku łęczyckiego po reformie w 1791 roku, *Rocznik Łódzki*, t. 36, Łódź, 1986, s. 209–225; J. Sobczak, Działalność sejmików województwa Sieradzkiego po reformie w 1791 r., *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 15, z. 2, 1984, p. 43–59.

[99] R. Jurgaitis, LDK seimelių dalyviai (identifikavimo keblumai), *Darbai ir dienos*, 2004, t. 37, p. 25–35; R. Jurgaitis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių veiklos reglamentavimo pokyčiai XVIII a. pabaigoje: 1791 m. ir 1793 m. seimelių įstatymų lyginamoji analizė, *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, red. E. Rimša, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 313–336; R. Jurgaitis, *Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.:* daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05H), Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2007.

[100] J. Wojtowicz, Społeczeństwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce Sejmu Wielkiego. Próba bilansu, *200 lat Konstytucji 3 Maja. Materiały z konferencji naukowej*, Red. Marian Pawlak, Bydgoszcz, 1992, s. 7–21.

[101] A. J. Zakrzewski, Stanowisko duchowieństwa wobec Konstytucji 3 Maja, *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie*, Seria: Zeszyty Historyczne, 1993, z. 1, s. 279–289.

[102] E. Raila, Lietuvos bajorų požiūris į Ketverių metų seimo reformas (pagal seimelių instrukcijas), *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 3, 1996, p. 28–36; E. Raila, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, [Vilnius], Aidai, 2007.

[103] Z. Kiaupa, Sužlugdytos pertvarkos metas Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje, *Laurynas Gucevičius ir jo epocha*, sudarė R. Butvilaitė ir V. Jankauskas, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004 [Acta Academiae artium Vilnensis = Vilniaus dailės akademijos darbai; Dailė, t. 32, p. 9–15.

[104] J. Ziółek, Zaprzysiężenie Konstytucji 3 maja przez społeczeństwo polskie, *Rocznik lubelski*, 1989–1990, Nr. 31/32, Lublin, 1992, s. 7–15.

[105] R. Šmigelskytė-Stukienė, Tarp tradicijų ir novacijų: Upytės pavieto bajorija XVIII a. pabaigoje, *Iš Panevėžio praeities:* Upytės žemei 750 metų, sud. A. Astramskas, J. Gaidelienė, Panevėžys, 2004, p. 99–102; R. Šmigelskytė-Stukienė, Kauno pavieto bajorija valstybės permainų laikotarpiu, *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, red. E. Rimša, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 297–305.

[106] W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź, 1994.

[107] Plg.: M. Kucharski, D. Nawrot, Parlamentarzyści epoki Stanisława Augusta, *Parlamentarzyści Polscy od XVI do XX wieku. Stan badań i postulaty.* Pod redakcją Jana Seredyki i przy współudziale Doroty Kurpiers-Schreiber, Opole, 1999, s. 63–64.

temų kaip Katalikų bažnyčios požiūris į reformas (J. Ziółekas[108], R. Butterwickas[109]), klerikalizmo ir antiklerikalizmo santykių seimo epochoje analizės (Janas Kracikas[110]), nobilitacijos problemos (M. Wiszowarty[111]), seimo priimtų nutarimų vertinimo ir kultūrinės atminties (Alfredas Bumblauskas, Katerina Kiričenko, Janas Malickis, Mathias Niendorfas, Alvydas Nikžentaitis, Andrejus Radamanas[112]) tyrimų.

Veikalo reikšmė šiuolaikinės istoriografijos kontekste. Gegužės 3 d. konstitucijos vertinimas

Adolfo Šapokos studija „Lietuva Reformų seimo metu", parašyta daugiau nei prieš 70 metų, iki šiol neprarado mokslinės reikšmės. Jos išliekamąją vertę ir autentiškumą labiausiai didina autoriaus panaudoti nauji šaltiniai: kruopščiai surinktos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos, šiandien saugomos dviejų valstybių – Lietuvos ir Baltarusijos – archyvuose (pažymėtina, kad dalis šių šaltinių mūsų dienų nepasiekė[113]), taip pat konceptualios įžvalgos. Autoriaus požiūrį į 1791 m. spalio 20 d. dokumentą Lenkijos istorikai pakartojo praėjus daugiau nei pusei amžiaus nuo A. Šapokos veikalo parašymo.

[108] J. Ziółek, Rola Kościoła katolickiego w formirowaniu i funkcjonowaniu tradycji 3 Maja, *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. Alina Barszczewska-Krupa, Łódź, 1991, s. 491–514.

[109] R. Butterwick, Sprawa wskrzeszenia zakonu jezuickiego w dobie Sejmu Czteroletniego, *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków-Warszawa: WAM, 2004, s. 87–112; R. Butterwick, Intrighi e simonie wokół biskupstwa krakowskiego w 1789 roku, *Kwartalnik Historyczny*, 2004, Nr. 3, s. 103–126.

[110] J. Kracik, Klerykalizm i antyklerykalizm doby Sejmu Czteroletniego. Spór kasztelana Jacka Jezierskiego z kanonikiem Wojciechem Skarszewskim, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 1999, Nr 1/2, r. 49, s. 187–196.

[111] Žr.: M. M. Wiszowarty, Nobilitacje w Konstytucji 3 maja od Rzeczypospolitej szlachecko-mieszczańskiej do polskiego społeczeństwa obywatelskiego, *Gdańskie Studia Prawnicze*, 2000, t. 7, s. 635–644.

[112] A. Nikžentaitis, Gegužės 3 d. Konstitucijos istorinė reikšmė, *1791 metų Gegužės 3 dienos konstitucijos ir trečiųjų Lietuvos ir Lenkijos valstybių įstojimo į Europos Sąjungą metinių iškilmingo minėjimo ir konferencijos medžiaga*, sudarytoja Sigutė Pagirienė, Vilnius: Valstybės žinios, 2007, p. 62–71; M. Niendorfas, 1791 m. Gegužės 3 dienos Konstitucija ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tauta, *ten pat*, p. 76–79; A. Bumblauskas, Gegužės 3 dienos Konstitucija: Lietuvos ir Lenkijos užmarštys, *ten pat*, p. 79–99; J. Malickis, Senosios Žečpospolitos istorija ir paveldas. Šiuolaikinės pastabos, *ten pat*, p. 100–104; A. Radamanas, Gegužės 3 dienos Konstitucija Baltarusijos istoriografijoje, *ten pat*, p. 105–108; K. Kiričenko, Atmintinos dienos ir istorinė atmintis, *ten pat*, p. 108–111.

[113] Pvz., 1790 m. Kauno pilies aktų knyga, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA)*, f. SA, b. 13806, (pagal N. Gorbačevskio katalogą Nr. 13724), saugota archyve Vilniuje ir kuria naudojosi A. Šapoka, iki mūsų dienų neišliko.

Studijoje autorius ne tik plačiai aptaria Ketverių metų seimo išvakares ir politines kovas 1788 m. priešseiminiuose bei kiek vėliau vykusiuose 1790 m. priešseiminiuose seimeliuose, bet ir išsamiai analizuoja seimo darbą ir reformų projektų parengimo užkulisius, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų indėlį rengiant reformų programą. Darbas reikšmingas dar ir tuo, kad iki šiol tai vienintelė studija lietuvių istoriografijoje, skirta vieno seimo istorijai (tokių tyrimų tradicijos populiarios Vakarų Europos šalyse, kaimyninėje Lenkijoje). Po šio fundamentalaus A. Šapokos veikalo parašymo tokie tyrimai Lietuvoje praktiškai nebuvo pratęsti[114].

Svarbu, kad A. Šapoka, aptardamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės situacijos specifiką per siaurą ketverių metų laikotarpį, tai darė ne tik remdamasis pirminiais šaltiniais (seimų dienoraščiais ir konstitucijomis, pasiuntinių seime kalbomis, seimelių instrukcijomis, memuarais bei korespondencija ir kt.), bet ir atskleisdamas ryškų visos Abiejų Tautų Respublikos politinio gyvenimo fenomeną. A. Šapokos veikalas „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" – iki šiol išsamiausia studija lietuvių istoriografijoje apie Ketverių metų seimo reformas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarų dalyvavimą jas rengiant, gan intensyviai eksploatuojama šiandienių tyrinėtojų.

A. Šapokos veikale bendrieji visos Respublikos reikalai (t. y. susiję su Respublika kaip tarptautine jėga) nukeliami į antrąjį planą. Laikoma, kad jie ištirti lenkų istorikų: Walerjano Kalinkos, Władysławo Smoleńskio, Bronisławo Dembińskio, Tadeuszo Korzono, Szymono Askenazy ir kitų. Pagrindinis dėmesys – Lietuvos klausimams.

Tirdamas Ketverių metų seimą A. Šapoka laikėsi koncepcijos apie Lietuvos valstybingumą po Liublino unijos, todėl paneigė iki tol vyravusią lenkų ir kitų istorikų tezę, kad Lietuva po Liublino unijos neteko valstybinio savarankiškumo ir tapo tik Lenkijos provincija.

A. Šapoka buvo užsimojęs atskleisti visą seimo veikimo periodą ir įvertinti jo reformas, bet to jam nepavyko realizuoti dėl darbo apimties. Todėl disertacija buvo apribota Gegužės 3 d. konstitucija. Istorikas laikė, kad 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija „yra tam tikras slenkstis. Iki jos seimas buvo dar nedrąsus ir prie reformų ėjo labai vingiuotu keliu, o ją priėmus, t. y. galutinai nutraukus ryšius su visomis senosiomis vidaus ir užsienio pajėgomis, grįžti jau buvo negalima ir teko daryti tolesnes konsekventiškas išva-

[114] Kaip išimtį reikėtų paminėti tik išeivijoje išleistą Vandos Daugirdaitės-Sruogienės studiją, skirtą Steigiamojo seimo veiklai, žr.: V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis Seimas = The Lithuanian Constitutional Assembly*, New York: Tautos fondas, 1975.

das". A. Šapokos teigimu, kaip tik konstitucija galutinai įkūnijo ir sukristalizavo viską, ko reformų partija siekė per pirmuosius 2½ metų. Po jos priėmimo vykdytos reformos buvo tik valstybinės organizacijos pritaikymas naujosios konstitucijos dėsniams.

Lietuvos istoriografijoje ilgą laiką vyravo neigiamas Gegužės 3 d. konstitucijos, „ištrynusios Lietuvos vardą", „nutylėjusios uniją ir Lietuvos statusą valstybėje, naikinusios valstybinį padalijimą į Karalystę ir Kunigaikštiją"[115], vertinimas. Jis giliai įsišaknijo ir dažnai priskiriamas A. Šapokos plunksnai. Ar iš tiesų A. Šapokos darbuose konstitucija buvo taip vertinama? Siekdami atsakyti į šį klausimą apžvelkime mokslininko darbus, kuriuose analizuojama Gegužės 3 d. konstitucija.

Požiūrį į Ketverių metų seimo reformas ir Gegužės 3 d. konstituciją A. Šapoka išdėstė keliuose savo darbuose: 1936 m. išleistoje savo paties redaguotoje „Lietuvos istorijoje" (rankraštis parengtas iki 1936 m.), skyriaus „Paskutiniai reformų bandymai ir nepriklausomybės galas"[116] 3–4 poskyriuose „Ketverių metų seimo reformos" bei „Reformos ir Lietuvos valstybės reikalai". Šis klausimas buvo aptartas pirmosios disertacijos „Lietuva Reformų seimo metu" VII skyriuje, pavadintame „Gegužės 3 d. konstitucija". Vėliau, nepavykus šio darbo apginti, A. Šapoka išleido monografiją „Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai", kurioje Gegužės 3 d. konstitucijos problematika analizuojama skyriuje „Ketvermečio seimo reformos"[117]. Itin plačiai ši problema aptariama 1940 m. publikuotame A. Šapokos straipsnyje „Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva"[118].

„Lietuvos istorijos" sintezėje A. Šapoka bendrais bruožais aptarė valdymo reformą (Nuolatinės tarybos panaikinimą ir įstatymų sargybos sukūrimą, sosto paveldėjimo įvedimą, tvarkomųjų komisijų įkūrimą pavietuose), seimo ir socialines reformas (teisių suteikimą miestiečiams). Mokslininkas konstatavo, kad „pagrindiniai reformos principai seimo buvo surašyti į 1791 m. gegužės 3 d. priimtą konstituciją. Todėl vėlesnėje kovoje dėl reformų buvo tolydžio kalbama, kas eina už ar prieš tą konstituciją. Visų reformų seimas nespėjo įvykdyti [...] reformuojamasis seimas dar nespėjo baigti savo darbo, kai Rusija suorganizavo reformų priešų konfederaciją ir, davusi jai savo kariuomenės, viską sugriovė"[119]. Poskyryje „Reformos ir Lietuvos valstybės reikalai" (aptariama Lie-

[115] M. Jučas, Gegužės 3 d. konstitucijai, *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*, vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 9.

[116] *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas, 1936, p. 429–438.

[117] A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas 1938, p. 280–302.

[118] A. Šapoka, Gegužės 3 d. konstitucija ir Lietuva, *Lietuvos praeitis*, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 137–210.

[119] *Lietuvos istorija*..., 1936, p. 433.

tuvos situacija reformų akivaizdoje), A. Šapoka pastebi, kad „norint valstybę stiprinti ir tuo būdu padidinti jos reikšmę užsieny, reikėjo sustiprinti centro valdžią. Šito centro valdžios stiprinimo siekiant, reikėjo daug ko atsisakyti ne tik bajorijai, bet ir atskiriems jungtinės valstybės vienetams. Kadangi buvo stengiamasi viską centralizuoti, tai buvo ardoma ir Lietuvos savarankiškoji valstybės organizacija. Visa centro valdžia – ministeriai ir komisijos – buvo įvesta bendra“[120]. Toliau autorius pažymi, kad Lietuvos atstovų pastangomis pavyko pasiekti, jog **„visose bendrose valdžios organuose pusė narių turi būti lenkų, o kita pusė lietuvių“** (išryškinta autoriaus).

„Lietuvos istorijos“ sintezėje A. Šapoka taip pat kalba apie kariuomenių atskirumą ir savarankišką disponavimą iždo kasomis, bet čia pat pateikia išvadą, jog „Ketverių metų seimas bandė pabaigti uniją ir Lietuvą galutinai sulieti su Lenkija į vieną valstybę. Tačiau Targovicos konfederacija, kuri ėjo prieš visas reformas – už senąją santvarką, sugrąžino ir senąjį Lietuvos Lenkijos valstybių atskirumą“[121].

Taigi matomas nenuoseklumas ir argumentacijos stoka. Galima manyti, kad tuo metu tik pradėjęs XVIII a. pabaigos Lietuvos politinės būklės tyrimus A. Šapoka dar pats nebuvo išgryninęs savo koncepcijos arba dėl vietos stokos jos nedetalizavo. Aiškiau tampa susipažinus su pirmąja mokslininko disertacija. Veikale „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos“ A. Šapoka pateikė ir mėgino pagrįsti teiginį, jog „seimas savo konstitucijose Lietuvos atskirumo visiškai nepaneigė, kai kuriais atžvilgiais Lietuvai pripažino net lygias teises su Lenkija (pav., į bendrus organus buvo įleista po lygiai atstovų lietuvių ir lenkų)[122], bet visi jo darbai vis dėlto slinko Respublikos unitarizacijos) linkme“.

Šiame darbe aptinkame ir formuluotę, įėjusią keliems dešimtmečiams į Lietuvos istoriografiją: „Pačioje konstitucijoje Lietuva žodžiais nepaliesta iš viso. Joje nėra net Lietuvos vardo. Visur kalbama bendrai apie visą Respubliką, kuri jau vadinama dažniausia vienu Lenkijos vardu, kalbama apie lenkų tautą, apie lenkų kraštus ir t. t. Termino „Abiejų Tautų Respublika“ čia taip pat nėra. Taigi tiek pačiu formulavimu, tiek įvedamais nuostatais siekiama centralizacijos. Įkuriamoji Įstatymų sargyba pagal konstituciją yra vienas bendras organas, kurio nariai karaliaus gali būti pasirinkti laisvai iš lenkų ar lietuvių vienodai. Visoje konstitucijoje nematome nė vieno žodžio, kuriuo bū-

[120] Ten pat, p. 433–434.

[121] Ten pat, p. 434.

[122] Autorius šioje vietoje pateikia nuorodą į 1791 m. spalio 20 d. nutarimą „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimas“ („Zaręczenie wzajemne obojga narodów“).

tų pažymėta ypatinga Lietuvos padėtis valstybėje. Ji yra tik trečioji valstybės provincija, kuriai, kaip ir kiekvienai iš Lenkijos provincijų, skiriama atskiras tribunolas ir atskiri referendorių teismai. Daugiau ji neprisimenama net kaip provincija"[123].

Tačiau toliau A. Šapoka pastebi, kad „be bendrosios Sargybos, jokia kita nuostata savos Lietuvos organizacijos negriauna ir vėliau pradėjus organizuoti centrinius vykdomosios valdžios organus (komisijas) Lietuvos atstovams reikalauti sau atskiros organizacijos juridinis pagrindas tebebuvo nesugriautas. Žinoma, pagrindinė konstitucijos mintis, kad norima sukurti vieningą valdžią visai Respublikai, Lietuvos atstovų buvo pastebėta ir ginčuose dėl jos priėmimo buvo prisiminta Vilniaus atstovo Korsako, bet susirūpinimas bajoriškom laisvėm buvo nustelbęs viską. Dėl to tai Lietuvos atstovų opozicionierių argumentacija yra visiškai ta pati kaip ir lenkų, unijos akto neliečiamybė jiems galėjo būti tik pašalinis juridiškas argumentas, o ne veikimo akstinas". Reikia pažymėti, kad A. Šapoka labai kritiškai vertino ir pranešimus apie entuziastingą konstitucijos sutikimą šalyje.

Monografijoje „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos" A. Šapoka pratęsė svarstymus Lietuvos savarankiškumo po Gegužės 3 d. konstitucijos tema. Laikydamasis daug nuosaikesnio vertinimo, jis teigė, kad priėmus Gegužės 3 d. konstituciją „neaiškus liko taip pat ir savarankiškos Lietuvos organizacijos klausimas. Konstitucija aiškiai nusako tik teismų organizaciją, kuri Lietuvai lieka atskira, ir neabejotinai kalba apie vieną vykdomosios valdžios priežiūros organą – Sargybą. Kalbama ten apie atskirų valstybių ministerijas – komisijas, bet ar jos turi būti bendros ar gali likti atskiros, nieko nepasakyta. Nieko taip pat nepasakyta apie lietuvių turimas teises įstatymų leidimo organe: apie maršalkų ir vietos alternatą, apie atskirus posėdžius"[124]. A. Šapoka pažymėjo, kad seimas neužkirto kelio Lietuvai pojstatyminiais aktais siekti valstybinių savo teisių įtvirtinimo: „Konstitucija savarankiškai Lietuvos organizacijai kelio neužkirto, jos *expressis verbis* nepaneigė, bet ją nutylėjo, lyg ir ignoravo"[125]. Šį ignoravimą A. Šapoka laikė sąmoninga seimo atstovų reformatorių pozicija – siekdami sukurti tvirtą ir bendrą visos Respublikos valdžią, jie privalėjo daryti nuolaidų. Kita vertus, seime gegužės 3–5 d. dalyvavusių Lietuvos atstovų „nedidelė saujelė"[126] taip pat padarė nuolaidų len-

[123] A. Šapoka, *Lietuva Reformų seimo metu...*, l. 503–504 (VII skyrius, 3 §). (Veikalo publikacijoje p. 401.).

[124] A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai*, Kaunas, 1938, p. 295.

[125] Ten pat, p. 295.

[126] A. Šapokos duomenimis, Lietuvos senatorių ir atstovų seime buvo apie 50. Iš jų apie 30 balsavo už konstituciją, o per 20 prieš ją.

kų naudai. Konservatyviąją bajoriją daugiausia neramino „ne unitaristinis konstitucijos pobūdis, o bajoriškųjų laisvių aprėžimas ir karaliaus valdžios sustiprinimas". Dėl to, kaip pabrėžia A. Šapoka, prieš konstituciją pasisakiusių Lietuvos atstovų argumentacija buvo visiškai tokia pat kaip ir lenkų[127].

Ypač svarbu tai, kad pirmojoje disertacijoje tik užčiuopęs 1791 m. spalio 20 d. dokumento svarbą bei ėmęs jį eksploatuoti, antrajame daktarate A. Šapoka jau pabrėžia jo reikšmę: „Spalio 20 d. seimui buvo įteiktas tam tikras įstatymo projektas, kurį, karaliui reikalaujant, priėmė ir lenkai. Šis įstatymas, pavadintas *Zaręczenie wzajemne obojga narodów,* iš tikro yra **naujas unijos aktas**, pakeičiąs 1569 m. aktų nuostatus. Tvirtindamas unijos ryšį, įstatymas nustato, kad nuo dabar jau būsią sudaryti bendri vykdomosios valdžios organai, bendra kariuomenė ir bendras iždas". A. Šapoka detalizavo Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdymo organų suliejimo sąlygas ir pabrėžė, kad Iždo bei Karo komisijose ir visokiuose kitokiuose centro valdžios organuose, kurie tik kada nors bus sudaryti, abi tautos turės turėti po lygiai narių.

Aptardamas išimtį dėl Policijos komisijos narių skaičiaus, mokslininkas pastebėjo, kad „lietuviai gera valia sutiko turėti ⅓ narių. Ši nuolaida padaryta, matyti, dėl to, kad neseniai priimtas seimo veiklos įstatymas tame pačiame seime priimtą įstatymą draudė pakeisti". A. Šapoka atkreipė dėmesį ir į tai, kad pagal spalio 20 d. susitarimą Lietuvos ministrų ir pareigūnų skaičius, kompetencija, titulai sulyginami su Lenkijos, įtvirtinamas kolegialaus pirmininkavimo bendrose komisijose principas. Itin svarbu buvo tai, kad, nepaisant Iždo komisijos įkūrimo, Lietuvoje buvo palikta atskira valstybės kasa, o teisės sistema nebuvo paliesta. Taigi „iš jau minėtų reikalavimų lietuviai nusileido tik karaliaus rezidencijos ir magistratūrų perkėlimo į Lietuvą klausimu".

Pripažindamas spalio 20 d. dokumento reikšmę, bet negalėdamas visapusiškai teigiamai įvertinti Gegužės 3 d. konstitucijos, A. Šapoka „laviruoja". Apibendrindamas savo tyrimą jis pažymi, kad „Reformų seimas ėjo valstybių unitarizacijos linkme. Norėdamas išvengti centro valdžios organų dvilypumo, jis net sutiko pripažinti Lietuvą Lenkijai lygiu vienetu, kuriam 1791 m. spalio 20 d. įstatymu visuose centro valdžios organuose suteikė lygų narių skaičių ir sulygino jį su Lenkija kitais atžvilgiais. Lietuvos bajorija bendrą centro valdžią nužymėjusią Gegužės 3 d. konstituciją, spalio 20 d. įstatymą ir bendrųjų komisijų įkūrimą sutiko vis dėlto nepalankiai".

Kita vertus, gana kritiškai konstitucija įvertinama ne dėl Lietuvos atskirumo reikalų, o dėl nepakankamo socialinių klausimų išsprendimo: „Konstitucija iš tikro neiš-

[127] Plg.: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 306.

sprendė visų politinės Respublikos santvarkos klausimų. Ji nustatė tik tam tikrus principus, sprendė pirmiausia visuomenės ir centro valdžios santykius". Toliau A. Šapoka detalizuoja, kad „revoliucijos socialine prasme čia nebuvo [...]. Konstitucija naujųjų socialinės santvarkos principų neatnešė jokių, o anksčiau priimtasis miestų įstatymas irgi mažai ką tedavė. Jis tik nurodė kelią miestiečiams virsti bajorais. Naujoji konstitucija luominio valstybės charakterio nepakeitė nė kiek. Joje skelbiama tautos visavaldybė, bet tauta čia yra ta pati bajorija kaip ir anksčiau. Tai ta pati 1790 m. priimtųjų kardinalinių teisių „bajorų luomo Respublika". Tiesa, čia prisimenama dar miestiečiai ir valstiečiai, bet pilnais piliečiais jie dar nepadaroma. Valstiečiai gauna labai mažai, veik nieko, o miestiečiams duodama tik laisvė ekonominiam gyvenime, ir tik nusipelnę padaroma tikrais piliečiais per įbajorinimą. Be to, šie dėsniai čia tik tvirtinami, o priimti jie buvo normaliu keliu jau balandžio 18 d."

Itin plačiai Gegužės 3 d. konstitucijos priėmimą A. Šapoka aptarė 1940 m. pasirodžiusiame 70 puslapių straipsnyje. Šiame tekste tos pačios tezės papildomos nauja informacija apie konstitucijos priėmimą pavietuose.

Nors Gegužės 3 d. konstitucija vertinama kontroversiškai, ypač svarbu, kad A. Šapoka supažindino su 1791 m. spalio 20 d. „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimo" dokumentu, parodydamas, kad Lietuva išsikovojo sau teisių jungtinėje valstybėje.

Kita vertus, A. Šapokos svarstymai, jog 1792 m. Targovicos konfederatai Lietuvoje siekė išsaugoti Liublino unija nubrėžtą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atskirumą nuo Lenkijos[128], lėmė pernelyg sureikšmintą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos, kaip Lietuvos valstybinio atskirumo gynėjos, vaidmens iškėlimą[129]. Šis požiūris rado sekėjų lietuvių istoriografijoje. Targovicos konfederatų kaip tėvynės patriotų vertinimui pritarė Augustinas Janulaitis[130], Ona Matusevičiūtė[131], Juozas Lebionka[132]. Toks požiūris lėmė gan idealistinį prieš konstituciją pasisakiusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politikų vertinimą. Jų veiksmuose A. Šapoka ieškojo tradicinio valsty-

[128] Žr.: A. Šapokos išrašus tema „Targovicos konfederacija. Lietuviai", „Targovičėnai-patriotai", *MAB RS*, f. 233, b. 129.

[129] A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos...*, p. 302–317, 5 sk. „Lietuvos savarankiškumo klausimas 1792 m. konfederacijoj ir 1793 m. seime".

[130] A. Janulaičio tyrinėjimų konfederacijos klausimu rankraštinis palikimas saugomas *MAB RS*, f. 267.

[131] O. Matusevičiūtė, Ignas Jokūbas Masalskis, 1791–1794 metų įvykiai Lietuvoje, *Voruta*, 1993, Nr. 29–30, 31–32, 33, 36, 37.

[132] J. Lebionka, Dviejų šimtmečių teisingumo reikalavimas: Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio kaltė turi būti įrodyta arba paneigta, *Voruta*, 1996, Nr. 22; J. Lebionka, Vyskupas Ignotas Masalskis – Lietuvos priešų auka, *ten pat*, Nr. 27–28.

binio (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prasme) motyvo. Ir jį rado. Jo formuluotės „targovičėnai-patriotai" šiandien, kai 1792–1793 m. Lietuvos istorijos laikotarpis gana ištirtas[133], negali būti priimamos, tačiau žvelgiant iš 1936 m. perspektyvos tampa aišku, kad tai buvo logiška A. Šapokos koncepcijos dalis.

Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje Gegužės 3 d. konstitucijos atžvilgiu ryškios dvi tendencijos: 1) neigiamas požiūris į konstituciją (tebesilaikoma tezės apie Lietuvos vardo ištrynimą); 2) iš esmės teigiamas Gegužės 3 d. konstitucijos vertinimas, pripažįstant jos reikšmę ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos istorijai. Iki šiol egzistuojantys prieštaringi 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos vertinimai atsiskleidė ir 2007 m. nemažo visuomenės dėmesio sulaukusioje diskusijoje dėl konstitucijos priėmimo datos įrašymo į atmintinų dienų sąrašą[134]. Istoriografijoje skirtingai vertinamas ir 1791 m. spalio 20 d. dokumentas. Nuo konstatavimo, kad „revoliucingai nusiteikę Gegužės 3 d. konstitucijos šalininkai ėjo valstybės unifikavimo keliu. Išreikštas seime kompromisas [...], priimtas lietuvių iniciatyva, jau negalėjo pakeisti pagrindinės Gegužės 3 d. konstitucijos duotos krypties"[135] iki konstitucijos reikšmės Lietuvai pagrindimo (L. Mulevičius, Z. Kiaupa[136]) bei pabrėžimo, kad konstitucija Lietuvą prilygino Lenkijai santykiu 1:1, o ne santykiu 1:2, kaip buvo iki tol, kad „Lietuva ir Lenkija pradėtos traktuoti kaip dvi lygiavertės politinės partnerės" (E. Raila[137]).

[133] R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003; R. Šmigelskytė-Stukienė, 1792–1793 m. Kauno pavieto konfederacija, *Kauno miesto istorijos metraštis*, t. 5, Kaunas, 2004, p. 247–263; V. Dolinskas, *Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794 m.*, Vilnius: Vaga, 2003.

[134] Plg.: 2007 m. paskelbtus istorikų viešus pareiškimus, poleminius tekstus: Dėl 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos datos įrašymo į atmintinų dienų sąrašą [Vilniaus pedagoginio universiteto istorijos fakulteto akademinės bendruomenės viešas pareiškimas], http://www.vpu.lt/index.php?3584613312; L. Glemža, Laisvės ir pilietiškumo samprata Gegužės 3 d. konstitucijos įsigaliojimo laikotarpiu, *Akiračiai*, 2007 m., Nr. 7 (393), p. 4–5, 12.

[135] M. Jučas, Gegužės 3 d. konstitucijai..., p. 10; M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija...*, p. 301–303. Taip pat L. Glemža savo straipsnyje (žr.: L. Glemža, Kaunas miestiečių sąjūdyje, *Kauno istorijos metraštis*, 1998, t. 1, p. 43) įvertina tarpukario ir sovietmečio istoriografiją: „Tarpukario istorikai skaudžiai žiūrėjo į tą faktą, kad pagal Gegužės 3 d. konstituciją Lenkijos–Lietuvos valstybę imta vadinti Lenkija, o dvi tautos – lenkų ir lietuvių – paskelbtos viena – lenkų. Lietuvos istorikai iš esmės apsiribojo polemika su lenkais: išliko Lietuvos valstybingumas ar neišliko".

[136] L. Mulevičius, Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymas, *Lituanistica*, 1992, Nr. 4 (12), p. 70–78; Z. Kiaupa, Sužlugdytos pertvarkos metas Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje..., p. 9–15; Z. Kiaupa, The Rise of the Mutual Guarantee of the Two nations, *Europa unii i federacji...*, s. 91–98; Z. Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2004.

[137] E. Raila, Gegužės 3-iosios epocha, *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*, vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 74.

Gausi lenkų istoriografija, deja, nežinojusi A. Šapokos straipsnių, nepanaudojo šio mokslininko įžvalgų ir, praėjus dešimtims metų nuo jo veikalo parašymo, pakartojo tų pačių seimelių instrukcijų analizę. Veikalus, kuriuose prieinama prie beveik analogiškų išvadų, paskelbė J. Sobczakas[138], W. Szczygielskis[139], A. Stroynowskis[140]. Iš užsienio tyrinėtojų, pasirėmusių A. Šapokos surinkta medžiaga, minėtinas tik žymus teisės istorikas J. Bardachas, kurio paskelbtas Lietuvos ir Lenkijos santykių po Gegužės 3 d. konstitucijos priėmimo įvertinimas buvo labai artimas prieš beveik šešis dešimtmečius pateiktoms A. Šapokos išvadoms[141].

Taigi A. Šapokos dar 1936 m. išnagrinėtas 1791 m. spalio 20 d. „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimo" dokumentas lenkų istorikų buvo „atrastas" tik po 60 metų, kai jau tapo nebeįmanoma „nematyti" ir ignoruoti Lietuvos istoriografiją. A. Šapokos argumentuotų išvadų nežinojo ir nepanaudojo ne tik kaimynų baltarusių istorikai[142], bet net kai kurie lietuvių autoriai, atspirties tašku savo teiginiams rėmęsi ne A. Šapokos studija, o jo surinkta medžiaga.

Poreikis išleisti Adolfo Šapokos istorinį palikimą buvo ne kartą išsakytas įvairiuose istorikų susibūrimuose. Ši mintis, nuskambėjusi dar 1996 m. Lietuvos istorijos institute švenčiant A. Šapokos devyniasdešimtmečio jubiliejų, vėliau buvo iškelta mokslinėje spaudoje[143]. Tačiau tik minint žymaus istoriko šimtmečio sukaktį, doc. dr. Aivo Ragausko iniciatyva buvo sudaryta Adolfo Šapokos „Raštų" rengimo grupė, rasta lėšų projektui įgyvendinti. Tikimės, kad spaudai parengta pirmoji iškilaus istoriko disertacija nubrauks praeities dulkes nuo itin sudėtingo jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės istorijos laikotarpio, padės skaitytojams geriau suvokti politines to meto peripetijas, Lietuvos atstovų siekius ir lūkesčius per Ketverių metų seimą. Be to, žymaus istoriko įnašas į Lietuvos istorijos mokslą bus lengviau prieinamas visiems besidomintiems Lie-

[138] J. Sobczak, Zreformowane sejmiki litewskie wobec Konstytucji 3 Maja, *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczonego (Poznań 7–8 X 1994)*, Poznań, 1995, s. 165–182.

[139] W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź, 1994.

[140] A. Stroynowski, Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalania Konstytucji 3 maja, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica*, Nr. 41, 1991, s. 3–16.

[141] Žr.: J. Bardach, Konstytucja 3 Maja a unia polsko-litewska, *Przegląd Historyczny*, t. LXXXII, z. 3–4, 1991, s. 383–410; J. Bardach, Konstytucja 3 Maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów z 20 X 1791 roku, *Lithuania*, 1991, t. 3 (4), s. 23–32.

[142] Pvz.: Я. Анішчанка, *Інкарпарацыя. Літоўская правінцыя ў падзелах Рэчы Паспалітай*, Мінск, Хурсік, 2003.

[143] Žr.: A. Tyla, Adolfas Šapoka – žymus Lietuvos istorikas..., p. 122; A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją..., p. 128.

tuvos praeitimi. Tai mūsų padėka už Adolfo Šapokos mokslinę veiklą ir pilietinę nuostatą sunkiais išbandymų laikais.

Teksto rengimo principai

Adolfo Šapokos darbas „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" yra svarbus istorijos mokslo palikimo veikalas, turintis ir kultūrinę vertę, taip pat įdomus savita kalba. Tai savotiškas XX a. ketvirtojo dešimtmečio kalbos paminklas. Todėl rengiant leidinį spaudai buvo stengiamasi maksimaliai išsaugoti darbo autentiškumą, kalbos savitumą. Taip apsisprendžiant atspirties tašku tapo Valstybinės lietuvių kalbos komisijos atliktos J. Totoraičio knygos „Sūduvos Suvalkijos istorija" ekspertizės išvados[144]. Remiantis šiuo pavyzdžiu buvo stengiamasi palikti nekeistą autoriaus stilių (pvz., žodžių tvarką), tarmybes. Rengiant leidinį spaudai siekta pataisyti ir suvienodinti rašybą, skyrybą, kai kurias stiliaus, leksikos ir linksnių vartojimo klaidas. Taisomos tekste pasitaikančios gramatinės klaidos.

Vienodintos ir keistos pasenusios žodžių lytys: ***desėtkas*** *(= dešimtis),* ***klapata*** *(= problema),* ***koronacija*** *(= karūnacija),* ***ordenas*** *(= ordinas),* ***palocius*** *(= rūmai),* ***Papa*** *(= popiežius),),* ***piarai*** *(= pijorai),* ***piliava*** *(= pyliava),* ***rolė*** *(= vaidmuo),* ***salionas*** *(= salonas),* ***sauvalė*** *(= savivalė),* ***skipetras*** *(= skeptras),* ***svietiškis*** *(= pasaulietinis),* ***unijonai*** *(= unitai),* ***žestas*** *(= gestas).*

Siekiant suvienodinti veikale pasitaikančias įvairias Lietuvos valstybės pavadinimo formas (pvz. II sk. § 3, p. 55 ***kunigaikštystė,*** p. 65 – ***kunigaikštija***), pasirinktas lietuvių istoriografijoje labiausiai paplitęs pavadinimas *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.* Santrumpa LDK pateikiama tik prie pareigybių ir institucijų pavadinimų.

Atsižvelgiant į lietuvių istoriografijoje įsitvirtinusią tam tikrų asmenvardžių rašybą, taisoma bei vienodinama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinių veikėjų vardų bei pavardžių rašyba. Vienodinti ir keisti kai kurių asmenvardžių rašybą buvo būtina ir dėl to, kad paties autoriaus nevienodai vartotos tų pačių asmenų pavardės, pvz., *Poniatauskis, Poniatauskas, Poniatowskis.* Šiuo atveju, laikantis principo lietuvinti tik Lietuvos veikėjų asmenvardžius, pasirenkama istoriografijoje įsitvirtinusi forma ***Poniatovskis.*** Paliekama autoriaus vartota sulietuvinta *Kosakovskių* pavardė ***Kasakauskas,*** vienodinant tas vietas, kuriose pasitaikydavo *Kosakauskas* ar *Kasakauskis.* Kitais

[144] Žr.: Valstybinės lietuvių kalbos komisijos pastabos dėl knygos kalbos, J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija,* Marijampolė, 2003, p. 727.

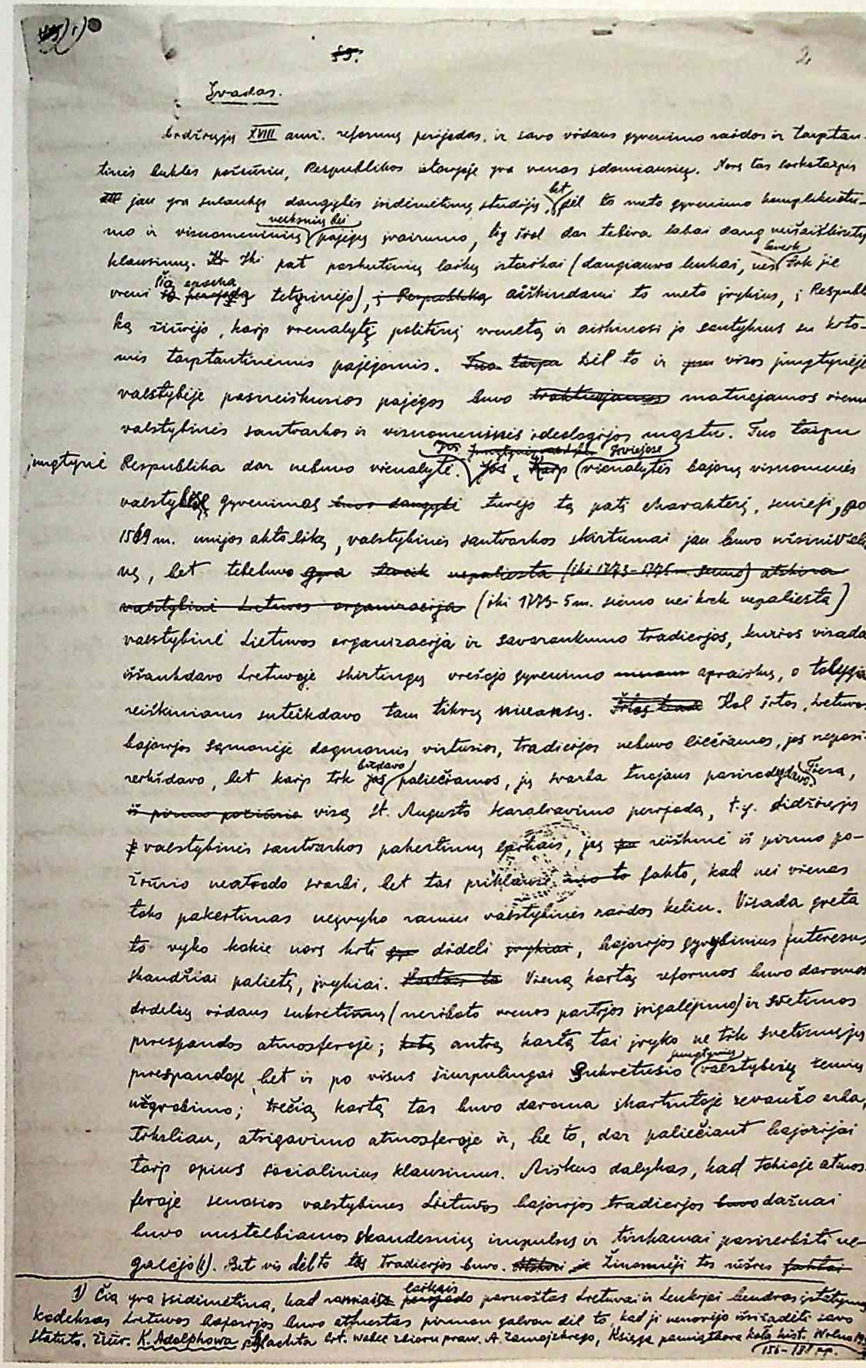

Įvadas.

Didžiojo XVIII amž. reformų periodas, ir savo vidaus gyvenimo raidos ir tarptautinės būklės požiūriu, Respublikos istorijoje yra vienas įdomiausių. Nors tas laikotarpis jau yra sulaukęs daugelio individualinių studijų, bet dėl to meto gyvenimo komplikuotumo ir visuomeninių veiksnių bei pajėgų įvairumo, lig šiol dar tebėra labai daug neišaiškintų klausimų. Ir šių pat paskutinių laikų istorikai (daugiausia lenkai, nes beveik tik jie vieni šia epocha tesidomėjo), aiškindami to meto įvykius, į Respubliką žiūrėjo, kaip vienalytį politinį vienetą ir aiškinosi jo santykius su kitomis tarptautinėmis pajėgomis. Dėl to ir visos jungtinėje valstybėje pasireiškusios pajėgos buvo matuojamos vienu valstybinės santvarkos ir visuomeninės ideologijos mastu. Tuo tarpu jungtinė Respublika dar nebuvo vienalytė. Jos šviesiose (vienalytės bajorų visuomenės) valstybių gyvenimas turėjo tą patį charakterį, nuo 1569 m. unijos akto likę valstybinės santvarkos skirtumai jau buvo visiškai nivelioti, bet tebebuvo (iki 1773-5 m. seimo nei kiek nepaliesta) valstybinė Lietuvos organizacija ir savarankumo tradicijos, kurios visada iššaukdavo Lietuvoje skirtingus vidujinio gyvenimo apraiškas, o tolygiems reiškiniams suteikdavo tam tikrų niuansų. Kol jos, Lietuvos bajorijos sąmonėje daugiausia virtusios tradicijos, nebuvo liečiamos, jos nepasireikšdavo, bet kaip tik būdavo paliečiamos, jų svarba tuojaus pasirodydavo. Tiesa, visą St. Augusto karaliavimo periodą, t. y. didžiuosius valstybinės santvarkos pakeitimų laikais, jos iš pirmo požiūrio neatrodo svarbi, bet tas priklausė nuo to fakto, kad nei vienas toks pakeitimas nevyko ramiu valstybinės raidos keliu. Visada greta to vyko kokie nors kiti dideli įvykiai, bajorijos gyvybinius interesus skaudžiai palietę įvykiai. Vieną kartą reformos buvo daromos didelių vidaus sukrėtimų (nevisiško vienos partijos įsigalėjimo) ir svetimos prespaudos atmosferoje; antrą kartą tai įvyko ne tik svetimųjų prespaudoje, bet ir po visus šiurpulingai sukrėtusio jungtinės valstybės žemių užgrobimo; trečią kartą tas buvo daroma skartintoje revanšo eroje, tokiau, atrigavimo atmosferoje ir, be to, dar paliečiant bajorijai tarp opius socialinius klausimus. Aiškus dalykas, kad tokioje atmosferoje senosios valstybinės Lietuvos bajorijos tradicijos dažnai buvo nustelbiamos skaudesnių impulsų ir tinkamai pasireikšti negalėjo(1). Bet vis dėlto tos tradicijos buvo. Žinomiji tos rūšies [illegible]

1) Čia yra įsidėmėtina, kad naujaisiais laikais parengtas Lietuvai ir Lenkijai bendras įstatymų kodeksas Lietuvos bajorijos buvo atmestas pirmon galvon dėl to, kad ji nenorėjo išsižadėti savo Statuto. Žiūr. K. Adolphowa, Szlachta lit. wobec reform praw. A. Zamojskiego, Księga pamiątkowa koła hist. Wilno [illegible] 156–181 pp.

5 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" rankraštinio egzemplioriaus (LRSM$_4$) įvado pirmasis lapas.

atvejais, pasirenkant atitinkamą lietuvių veikėjų pavardžių rašybą, atsižvelgiama į dažniausiai pasitaikantį variantą (pvz., pasirinkta forma ***Čartoriskis,*** o ne *Čartariškis* ar *Čartoryskis*). Taip pat keista ir vienodinta šių asmenvardžių rašyba: ***Ekaterina*** *(= Jekaterina),* ***Fridrichas Wilhelmas*** *(= Frydrichas Vilhelmas),* ***Plateris*** *(= Pliateris),* ***Potemkinas*** *(= Potiomkinas),* ***Roemeris*** *(= Romeris),* ***Siewersas*** *(= Sieversas).* Lenkijos istorinių veikėjų pavardžių rašyba lietuvinama, originalią pavardės rašybą nurodant asmenvardžių rodyklėje.

Daugiausia taisytos įvairios vietovardžių lytys. Visos jos sutikrintos su dabartinių norminių vietovardžių sąrašais. Vietovardžių rašyba keista šiais atvejais: ***Baltgudija*** *(= Baltarusija),* ***Chelmnas*** *(= Kulmas),* ***Čera*** *(= Čerėja),* ***Dancingas*** *(= Gdanskas),* ***Disna*** *(= Dysna),* ***Holandija*** *(= Olandija),* ***Korona*** *(= Lenkija),* ***Krimas*** *(= Krymas),* ***Mogelevas, Mogilevas*** *(= Mogiliavas),* ***Poznanius*** *(= Poznanė),* ***Sandomierius*** *(= Sandomieras),* ***Sieradzė*** *(= Seradzas),* ***Staradubovas*** *(= Starodubas),* ***Tornas*** *(= Torunė),* ***Varšava*** *(= Varšuva),* ***Volkoviskas*** *(= Valkaviskas).* Išimtis daroma tik vienu – *Lietuvos Brastos* – atveju. Šis lietuvių istoriografijoje įsitvirtinęs ir autoriaus vartotas vietovardis nekeičiamas vietovardžiu *Brestas.*

Siekiant išsaugoti kalbos savitumą seimo pavadinimas ***Ketveremetis*** nekeičiamas šiuo metu įsitvirtinusiu *Ketverių metų seimo* pavadinimu.

Veikale minimų istorinių veikėjų pareigybių vartojimas norminamas. Tekste pasitaikančios įvairios tos pačios pareigybės įvardijimo formos norminamos pagal dažniausiai veikale vartojamą formą, pvz., ***karūžas, karužas, vėliavininkas*** keičiami į *vėliavininkas,* ***maršalkas, maršalka*** keičiama į *maršalka.*

Vienodinamas priešdėlių vice- ir pa- (vicekancleris, pakancleris) vartojimas, pasirenkant lotyniškąją formą *vice.* Autoriaus pateiktas ***krašto, lauko, rūmų*** pareigybių vartojimas nekeičiamas, paliekant veikale pateiktą formą.

Taisomos spausdinant mašinėle paliktos korektūros klaidos, įrašomos praleistos raidės ir pan. Taip pat išskleidžiami ir pilnai rašomi metai (pvz., 1773–5 m. keičiama į 1773–1775 m.). Šie pataisymai nekomentuojami ir nenurodomi pastabose. Spausdinant mašinėle praleisti žodžiai ar klaidingai įrašyti cituojamų veikalų pavadinimai atkuriami ir įrašomi, tokius pataisymus nurodant pastabose. Kitakalbės frazės rašomos kursyvu, o tekste minimi leidiniai su kabutėmis.

Nuorodos numeruojamos automatiškai, nesiekiant išlaikyti originalios numeracijos. Pvz., tekste yra nuoroda Nr. 52a. Ją įvedus, numeracija pasislenka. IV skyriuje nuorodų numeracija taip pat pasislenka, nes kai kurių nuorodų numeracija tekste ir išnašoje

skiriasi (pvz., Nr. 109 tekste, o nuoroda Nr. 110, – išnašose). Nuorodose cituojamų veikalų autoriai nepabraukiami, dedami kableliai, veikalų pavadinimai rašomi kursyvu.

Leidinio komentaruose, žymimuose raidėmis, pateikiami: 1) duomenys apie pastabas, esančias kitų veikalo egzempliorių paraštėse; 2) tekste pasitaikančių intarpų lotynų, lenkų, prancūzų, vokiečių kalbomis vertimai į lietuvių kalbą; 3) pasitaikančių klaidų atitaisymai, pastabos; 4) naujausia tyrimų bibliografija.

Šiame leidinyje talpinamos iliustracijos parinktos parengėjų, o A. Šapokos veikalo originalas nebuvo iliustruotas.

Didelės apimties veikalo parengimas spaudai pareikalavo ne tik kruopštaus darbo, bet ir geranoriškos kolegų bei įvairių institucijų pagalbos. Už galimybę pasinaudoti A. Šapokos disertacijos mašinraščiais ir juos kopijuoti esame dėkingi Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyriaus vedėjai Jolitai Steponaitienei ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos direktoriui dr. Juozui Marcinkevičiui. Dėkojame knygos parengimą ir leidybą parėmusioms Lietuvos Respublikos kultūros ir Lietuvos Respublikos mokslo ir švietimo ministerijoms, Lietuvos vardo tūkstantmečio minėjimo direkcijai.

Nuoširdžiai dėkojame mums talkinusiems kolegoms: dr. Mintautui Čiurinskui už tekste pasitaikiusių lotyniškų intarpų vertimą į lietuvių kalbą, Vilijai Gerulaitienei už pagalbą verčiant pavadinimus vokiečių kalba. Už atidų knygos redagavimą esame dėkingi dr. Ilonai Čiužauskaitei. Prof. dr. Zigmantui Kiaupai ir doc. dr. Valdui Rakučiui dėkojame už spaudai parengtos knygos recenzavimą bei vertingas pastabas, o Vilniaus pedagoginio universiteto leidyklos direktoriui Jonui Balčiūnui bei maketuotojai Rasai Labutienei – už leidinio dizainą ir poligrafinę kokybę.

Robertas Jurgaitis
Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

ADOLFAS ŠAPOKA

Lietuva Reformų seimo metu.
Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos

Kaunas, 1936 m.

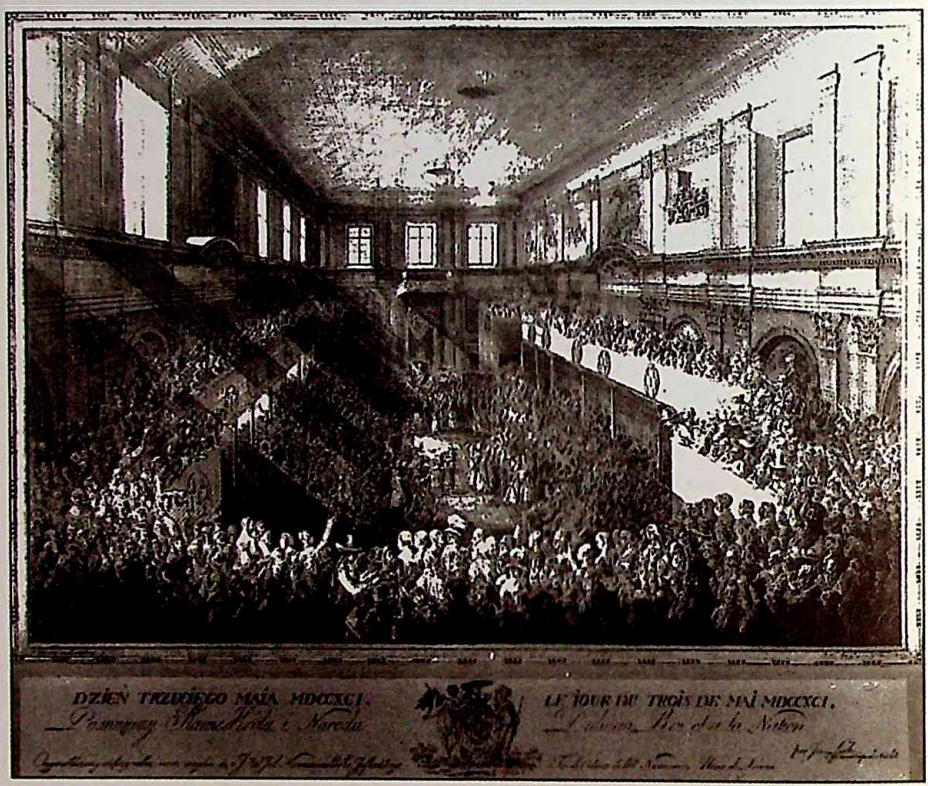

6 pav. 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos priėmimas. Dail. Jean Pierre Norblin, 1791 m.

ĮVADAS

Didžiųjų XVIII amžiaus reformų periodas ir savo vidaus gyvenimo raidos, ir tarptautinės būklės požiūriu Respublikos[a] istorijoje yra vienas įdomiausių. Nors tas laikotarpis jau yra sulaukęs daugybės įsidėmėtinų studijų, bet dėl to meto gyvenimo komplikuotumo ir visuomeninių veiksnių bei pajėgų įvairumo lig šiol dar tebėra labai daug neišaiškintų klausimų. Iki pat paskutinių laikų istorikai (daugiausia lenkai, nes beveik tik jie vieni šią epochą tetyrinėjo[b]), aiškindami to meto įvykius, į Respubliką žiūrėjo kaip į vienalytį politinį vienetą ir aiškinosi jo santykius su kitomis tarptautinėmis pajėgomis. Dėl to ir visos jungtinėje valstybėje pasireiškusios pajėgos buvo matuojamos vienu valstybinės santvarkos ir visuomeninės ideologijos mastu. Tuo tarpu jungtinė Respublika dar nebuvo vienalytė. Dviejose vienalytėse bajorų visuomenės valstybėse gyvenimas turėjo tą patį charakterį, senieji, po 1569 m. unijos akto likę, valstybinės santvarkos skirtumai jau buvo susiniveliavę, bet tebebuvo (iki 1773–1775 m. seimo nė kiek nepaliesta) valstybinė Lietuvos organizacija ir savarankumo tradicijos, kurios visada sutelkdavo Lietuvoje skirtingų viešojo gyvenimo apraiškų, o tolygiems reiškiniams suteikdavo tam tikrų niuansų. Kol šitos, Lietuvos bajorijos sąmonėje dogmomis virtusios, tradicijos nebuvo liečiamos, jos nepasireikšdavo, bet kaip tik būdavo paliečiamos, jų svarba tuojau pasirodydavo. Tiesa, visą Stanislovo Augusto karaliavimo periodą, t. y. didžiųjų valstybinės santvarkos pakeitimų laikais, jų reikšmė iš pirmo požiūrio neatrodo svarbi, bet tai priklausė nuo fakto, kad nė vienas toks pakeitimas neįvyko ramiu valstybinės raidos keliu. Visada greta to vyko kokie nors kiti dideli, bajorijos gyvybinius interesus skaudžiai palietę įvykiai. Vieną kartą reformos buvo daromos didelių vidaus sukrėtimų (neriboto vienos partijos įsigalėjimo) ir svetimos priespaudos atmosferoje; antrą kartą tai įvyko ne tik svetimųjų priespaudoje, bet ir po visus šiurpulingai sukrėtusio jungtinių valstybių žemių užgrobimo; trečią kartą tas buvo daroma įkaitintoje revanšo arba, tiksliau, atsigavimo atmosferoje ir, be to, dar paliečiant bajorijai taip opius socialinius klausimus. Aiškus dalykas, kad tokioje atmosferoje senosios valstybinės Lietuvos bajorijos tradicijos dažnai buvo nustelbiamos skaudesnių impulsų ir tinkamai pasireikšti negalėjo[1]. Bet

[1] Čia yra įsidėmėtina, kad ramiais laikais paruoštas Lietuvai ir Lenkijai bendras įstatymų kodeksas Lietuvos bajorijos buvo atmestas pirmon galvon dėl to, kad jie nenorėjo išsižadėti savo Statuto. Žr.: K. Adolphowa, Szlachta litewska wobec zbioru praw Andrzeja Zamojskiego (w świetle litewskich instrukcyj poselskich z

vis dėlto tos tradicijos buvo. Žinomieji tos rūšies faktai iš tikro yra ne senojo separatizmo reminiscencijos, o nuolat gyvos to meto bajoriškos Lietuvos visuomenės valstybinio gyvenimo koncepcijos padaras. Tik, deja, iki šiol literatūroje tas reiškinys tebėra ne tik neišaiškintas, bet beveik net neliestas.

XVIII amžiaus gale užsimezgęs, o XIX amžiuje išsivystęs lenkų ir rusų istorijos mokslas Lietuvai skyrė labai daug dėmesio, bet vieni ir kiti į ją, kaip atskirą valstybinį vienetą, žiūrėjo tik iki XVI amžiaus antrosios pusės, iki 1569 m. akto. Lenkai to meto Lietuva interesavosi kaip savo tautos „istoriškos misijos" objektu, o rusai čia ieškojo rusiškos kultūros, rusiškųjų socialinio ir valstybinio gyvenimo pradų vyravimo. Vadinamaisiais pounijiniais laikais lenkai istorikai jungtines valstybes laikė vienalyte valstybe, ir tai svarbiausia dėl to, kad jos abi kartu sulaukė vieno likimo. Mat to likimo priežasčių aiškinimas saistė visą jų istorijos mokslo kryptį. Tuo tarpu rusai istorikai tų laikų Lietuvos vidaus santykių arba visiškai nelietė, arba žiūrėjo į juos kaip į „lenkiškos kultūros invazijos" epochą ir ieškojo tariamai rusiško gaivalo (tariamai rusiško, nes XIX–XX amžiaus rusiškumo sąvokos taikymas XVII–XVIII amžiams santykiams yra anachronizmas) atsparos apraiškų. Šito ant dviejų priešingų platformų stovinčių istorikų ginčo metu Lietuva kaip socialinė, valstybinė, o iš dalies ir kultūrinė individualybė buvo pamiršta, jos niekas nebepastebėjo. Tiesa, Respublikos santvarkos tyrinėtojai teisininkai jos dvilypumą pastebėjo gana anksti (S. Hüppe, I. W. Bandkie-Stężyński)[a], akcentavo tą netrukus ir kai kurie istorikai bendruose kursuose (M. Bobrzyński, A. Lewicki ir kt.), bet iki pat šių dienų beveik niekas netyrinėjo tų laikų Lietuvos gyvenimo, kuris yra įdomus net žiūrint iš lenkų istorikų matimpunkčio, nes juk turėjo šiokios ar kitokios įtakos ir visos jungtinės valstybės gyvenimui[b]. Atskiri Lietuvoje vykę įvykiai istorinėje literatūroje lig šiol tebėra neišaiškinti; tuos įvykius nulėmę veiksniai tebėra beveik nė nepaliesti[2]. Bet šiandieną tas reikalas jau yra suprastas net lenkų istorikų. Klausimas jau iškeltas ir, reikia tikėtis, po kurio laiko turės duoti vaisių[3].

lat 1776, 1778, 1780 i 1782), *Księga pamiątkowa koła historyków słuchaczy uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1913–1933*, Wilno 1933, s. 156–188.

[2] Tik pirmieji dešimtmečiai po Liublino unijos iš dalies yra nušviesti prof. I. Lappo. Žr.: I. Lappo, *Velikoje kniažestvo litovskoje*, S. Peterburg, 1901, t. I, II, Jurjev, 1911; I. Lappo, *Litovskij statut 1588 goda*, Kaunas 1934, 1936, t. I, čast 1, 2. Visą pounijinį laikotarpį prof. I. Lappo yra bandęs nušviesti savo darbely *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1932.

[3] Iš dabartinių lenkų istorikų bene pirmasis labai aiškiai nurodė reikalą tirti pounijinio periodo Lietuvą 1916 m. savo įžanginėje paskaitoje Krokuvos universitete prof. W. Konopczyńskis. Paskutiniu metu tas buvo iškelta net dviejuose iš eilės lenkų istorikų suvažiavimuose. K. Chodynickio, K. Piwarskio referatai 1930 m. suvažiavime Varšuvoje ir to paties Konopczyńskio, J. Lechickos, R. Mienickio, J. Adamus referatai 1935 m. suvažiavime Vilniuje. Žr.: *Pamiętnik V zjazdu historyków polskich w Warszawie, I Referaty*, Lwów, 1930, ir *Pamiętnik VI zjazdu historyków polskich w Wilnie, I Referaty*, Lwów, 1935.

Apie XVIII amžiaus reformų periodą ir apie didįjį reformų seimą lenkų istorikų jau yra daug rašyta, bet iki šiol niekas nebuvo bandęs pažiūrėti į jas iš Lietuvos pusės. Apie Lietuvius tame seime ir apie jo vestųjų reformų santykį su Lietuva iš viso tėra tik siauras W. Smoleńskio straipsnis ir atspausdinta gan paviršutiniška W. Kamienieckio paskaita[4], bet ir vienas, ir kitas nedaug tepaaiškina, tik nurodo vieną kitą faktą. Tad šitokiomis sąlygomis, kada tebėra ne tik neišaiškinta nei to meto Lietuvos ir Lenkijos valstybinio sugyvenimo forma, nei visuomeniniai santykiai, bet tebėra nenušviesti, net nežinomi ir atskiri faktai, imantis nušviesti Lietuvos ir lietuvių vaidmenį bei pozicijas reformų atžvilgiu, teko išsiaiškinti dar daugelį gretimų klausimų, ir darbas išėjo kiek per platus. Bet autorius laikė, kad, neišsiaiškinus įvykius saisčiusių veiksnių, negali būti suprantami ir patys įvykiai, kad negalima daryti išvadų neišsiaiškinus išeinamųjų premisų. Tiesa, vengiant per daug išplėsti darbą, Lietuvos ir Lenkijos santykiai ir Lietuvos politinio gyvenimo veiksniai seimo išvakarėje yra aptarti tik bendrais bruožais, bet autorius tikisi netrukus galėsiąs tas bendrąsias išvadas bei aptarimus smulkiau išnagrinėti ir pamatuoti kitą kartą, o jo koncepcija, rodos, bus aiški jau iš šito darbo[a].

Autorius dar nemano, kad būtų išsamiai išaiškinęs ir pačią savo temą siaurąja prasme. V i e n a, dabartinėje Lietuvos istorijos mokslo būklėje per daug laiko ir vietos teko skirti vien klausimo kėlimui, o a n t r a, tam nebuvo tinkamų darbo sąlygų. Autoriui rinkti medžiagą ir dirbti daugiausia teko Prahoje ir Kaune, kur visko pasiekti negalima. Surinkus medžiagą apie patį seimą ir jo darbus[5], buvo dar gyvo reikalo smulkiau išsiaiškinti to meto Lietuvos vidaus santykius ir bajorijos nuotaiką, tad autoriui teko dar specialiai važiuoti į Vilnių[b], kur tik ir tegalima buvo tikėtis tą paaiškinančios medžiagos rasti. Pirmiausia tai buvo Lietuvos seimelių instrukcijų nuorašai, tų laikų tvarka įtraukti į dabar Centraliniame Vilniaus archyve saugomas teismų knygas[c]. Kitoniškos medžiagos, be to, dar teko ieškoti Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. Aiškus dalykas, kad, aiškinantis ano meto Lietuvos vidaus santykius, daugiausia medžiagos galima rasti ne oficialių įstaigų, o privačiuose didikų archyvuose, bet, deja, neskaitant jau spausdintų leidinių, be kauniškėse mokslo įstaigose esančių Oginskių, Kasakauskų, Pliaterių ir dar keleto kitų šeimų ar institucijų archivalijų nuotrupų (kai kurios jų vis dėlto yra labai įsidėmėtinos[d]), kiti rinkiniai autoriui buvo neprieinami, kaip daugumas

[4] Žr. literatūros sąrašą.

[5] Čia autorius norėtų pareikšti nuoširdžios padėkos ypatingai Prahos viešosios ir universiteto bibliotekos, čekoslovakų vidaus ir užsienio ministerijų archyvų administracijoms, kurios ne tik leido naudotis visa jų turima medžiaga, bet ir maloniai sutiko tarpininkauti parsisiųsdinant archivalijas ir senuosius spaudinius iš Varšuvos ir Krokuvos mokslo įstaigų.

jų tebėra neprieinami ir visiems, net nepalyginamai geresnėmis sąlygomis dirbantiems istorikams. Šiandieną istorikams net nežinoma kai kurių jų saugojimo vieta (pvz., nežinomas likimas yra šitam laikotarpiui labai įsidėmėtino vicekanclerio J. Chreptavičiaus rinkinio, o taip pat žymios dalies Sapiegų, Oginskių ir kt. šeimų rinkinių)[a].

Iš surinktos medžiagos jau vis dėlto buvo galima ne tik kelti klausimą, bet daugeliu atvejų taip pat duoti ir aiškų atsakymą. Taip keliant klausimą, pirmą kartą visos gyvenimo įvairumos aprėpti, žinoma, nebuvo galima, bet autorius tariasi vis dėlto padaręs reikalingą įnašą šitos dar labai tamsios Lietuvos istorijos epochos tyrinėjimų pradžiai. Darbe daug kur stengiamasi kiek galima smulkiau atvaizduoti visus Lietuvą lietusius klausimus, o visos Respublikos atžvilgiu kartais daug svarbesni įvykiai yra aptariami žymiai trumpiau, nes autorius visiškai nekėlė sau tikslo išaiškinti faktus, liečiančius visą Respubliką kaip tarptautinę politinę pajėgą. Juo labiau, kad tie klausimai jau pakankamai yra išaiškinti lenkų istorikų (Kalinkos, Smoleńskio, Dembińskio, Korzono, Askenazy ir kitų), ir lenktyniauti su jais nebūtų buvę jokios prasmės. Bendro pobūdžio klausimus autoriui teko nušviesti tik dėl ryšio tik tam, kad būtų aiškus aptariamųjų įvykių fonas, arba į kitų istorikų aiškinimą pažiūrint iš mus interesuojančio matimpunkčio. Pagaliau darbą ruošiant dar buvo respektuojamas ir lietuvis skaitytojas, kuriam visa gausi tuos įvykius liečianti svetima literatūra dažniausia yra neprieinama. Bet šis tikslas vis dėlto galėjo būti pasiektas paties darbo per daug neapkraunant, metodiškų nusikaltimų nedarant, nes jis beveik sutapo su tik ką paminėtu kitu tikslu, būtent su bendrojo įvykių fono atvaizdavimu. Tam, be to, padėjo ir klausimo kėlimas, kur be bendresniųjų įvykių priminimo taip pat negalima buvo apsieiti[b].

Autorius iš karto buvo užsimojęs atvaizduoti visą seimo veikimo periodą ir įvertinti visas jo reformas, bet to jau neleido darbo apimtis, ir tuo tarpu teko pasitenkinti tik pirmąja reformų faze[c]. Darbas buvo apribotas Gegužės 3 d. konstitucija, nes ji iš tikro yra tam tikras slenkstis. Iki jos seimas dar buvo nedrąsus ir prie reformų ėjo labai vingiuotu keliu, o ją priėmus, t. y. galutinai nutraukus ryšius su visomis senosiomis vidaus ir užsienio pajėgomis, grįžti jau buvo negalima ir teko daryti tolimesnes konsekventiškas išvadas. Jei toji konstitucija tam tikra prasme galutinai įkūnijo ir sukristalizavo viską, ko reformų partija siekė per pirmuosius 2,5 metų, tai kitų metų reformos buvo tik valstybinės organizacijos pritaikymas naujosios konstitucijos dėsniams. Kadangi tas vyko jau keičiantis ir tarptautinei situacijai, o be to, persigrupavus ir krašto, ir paties seimo pajėgoms, tai viską apžvelgti jau būtų buvę per platu.

SVARBESNIEJI ŠALTINIAI IR LITERATŪRA[a]

I. ŠALTINIAI

A. ARCHYVINIAI ŠALTINIAI

Archiwum Główne w Warszawie (AGW)[b] – Akta seymowe, t. XVI – Fragmenty dyskusji i dyaryuszy sejmów 1786–1791. Zbiór Popielów, Nr. 133 (Sala Popielów Nr. 133, signatūra ant tomo viršelio: Nr. 49–102.) (Tome yra seimų dienoraščių fragmentų, karaliaus, senatorių ir atstovų kalbų, universalų ir kitokių oficialinių aktų. Dalis jų yra bendralaikiai spausdiniai, bet daugumas ranka rašyti. Lapai tik vėliau numeruoti paišiuku. Jų iš viso yra 674). Continuation du Journal de la Grande Diéte depuis le 16 X–bre 1790 jusqu'a a la derniere seance tenui le 29 May 1792, tome II. Archiwum Królewstwa Polskiego, Nr. 93. (Seimo posėdžių aprašymai yra labai trumpi, lapų iš viso yra 563.)

Centralinis valstybės archyvas (CVA) – Kasakauskų ir Pliaterių korespondencija ir Mykolo Kasakausko atsiminimų rankraštis.

Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (KAKA)[c] – Libri processuum.

Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VDU RS) – M. K. Oginskio rankraščiai ir iš Kasakauskų Vaitkuškių bibliotekos „Materyały historyczne z panowania Stanisława Augusta" (vienas sąsiuvinys 48 psl.).

Valstybinis Vilniaus archyvas (VVA)[d] – įvairių pavietų bei vaivadijų žemės ir pilies teismų knygos.

B. SPAUSDINTI ŠALTINIAI

a. Senieji (bendralaikiai) spausdiniai

Dyaryusz seymu coronationis: opisanie Aktu samey Koronacyi, tudzież oddanego od Miast nazaiutrz Holdu, y Solennizacyi innych dni w sobie zawieraiący, przez dni i sessye zebrany, R. P. 1764, w Warszawie, W Druk. J. K. Mci y Rrzptey Soc. Jesu.

Dyaryusz seymu convocationis siedmio-niedzielnego Warszawskiego, zdania, mowy, proiekta y manifesta w sobie zawieraiący, przez sessye zebrany, R. P. 1764, w Warszawie, w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey S. J.

Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Warszawskiego szescioniedzielnego R. P. MDCCLXXX Dnia 2 Miesięca pazdziernika odprowuiącego się w Warszawie, Warszawa, 1780.

Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego szescioniedzielnego R. P. 1784 dnia 4 miesiąca pazdziernika odprawuiącego się, w Warszawie, w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1785.

Dyaryusz seymu ordynaryinego pod związkiem konfederacyj generalney Oboyga Narodow w Warszawie rozpoczątego roku Panskiego 1788, w Warszawie, w Drukarni Narodowey J. K. Mci i P. Komissyi Eduk. Narodowey (apima 71 seimo posėdį, iki 1789 m. kovo 6 d.), t. I, cz. I, II; t. II, cz. I, II.

Dyaryusz krótko zebrany Seymu Głownego ordynaryjnego Warszawskiego pod związkiem konfeceracyi oboyga narodow roku 1788 zaczątego, w Warszawie, u P. Doufour. Kons. Nad. Drukarza JKMci i Rzptey, Dyrektora Druk. Korp. Kad.; I d. apima laikotarpį iki 1788 m. gruodžio 23 d., t. y. iki Kalėdų pertraukos. II dalies gauti nepasisekė. Toliau seimo darbų dienoraštis vėl yra paskelbtas to paties P. Doufouro: – cz. III, *Kontynuacya dyaryuszu seymu ordynaryjnego Warszawskiego po skończonych Świętach Wielkonocznych podług salwowania J. K. Mci* (1789 IV 16–VIII 10, 89–137 sesijos); IV ir kitos d. jau išėjo kitu vardu: *Dziennik Czynności Seymu Głównego Ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi Oboyga Narodów Roku 1789*. IV dalis apima 1789 VIII 11–X 30 laikotarpį (138–182 ses.), V d. – 1789 XI 3–30 (183–198 ses.), VI dalis – 1789 XII I – 30 (199–215 ses.), VII – 1790 II 8–26 (216–227 ses.), VIII dalis – 1790 III 1–30 (228–244 ses.), IX – 1790 IV 12–30 d. (245–256 ses.). ir pastarieji leidiniai jau nebe in fol., o 8°; nuo IV dalies, 171 sesijos, puslapiai nebenumeruoti (nuo IV d. 147 ses.) leidinys jau buvo leidžiamas Bielowskio ir Turskio.

Dyaryusz Seymu Ordynaryinego pod związkiem konfederacyi generalney Oboyga Narodów w podwoyonym posłów składzie zgromadzonego w Warszawie od Dnia 16 Grudnia Roku 1790, w Warszawie, w Drukarni uprzywileiowaney Michała Gröłła. Ant. Siarczyński, t. I, cz. 1, 2. Šis leidinys apima 1790 XII 16–1791 II 7 laikotarpį. 4 dalys anksčiau minėto (Nr. 5) dienoraščio, IV–IX d. *Dziennik* ir šis Nr. 6 *Dyaryusz* yra oficialūs leidiniai paruošti seimo sekretorių. Vėlesnių posėdžių dienoraštis nebuvo atspausdintas nei tada, nei kada nors vėliau. Nėra žinomas net platesnio posėdžių aprašymo rankraščiuos, tad apie seimo eigą tenka rinkti žinias iš to meto Varšuvos laikraščių.

Gazeta Narodowa y Obca, 1791–1792. Prie kiekvieno Nr. dar buvo priedas: *Suplement do gazety Narodowey y Obcey*. (Išeidavo dusyk per savaitę – trečiadieniais ir šeštadieniais.)

Gazeta Warszawska, 1787–1792 m.; jos priedas: *Suplement do gazety Narodowey Warszawskiey* (išeidavo trečiadieniais ir šeštadieniais).

Gazety Wileńskie, 1788–1789 m. Prie kiekvieno Nr. išeidavo ir priedas: *Suplement do Gazet Wileńskich* (išeidavo šeštadieniais, bet ne periodiškai; kartais išeidavo net vienas priedas).

[Fr. Salezy Jezerski], *Wzmianka krótka zjednoczeniu Xięstwa litewskiego z Królewstwem Polskim w duchu Wolności ir równości*. Be vietos ir datos, 8°, 49 psl. (nuo p. 29 prasideda išnašos).

[Hugo Kołłątaj], *Do St. Małachowskiego Referendarza Koronnego o przyszłym seymie Anonyma listów kilka*; cz. I – o podzwignieniu sił krajowych, 1788 od dnia 1 do dnia 24 sierpnia; cz. II – o poprawie Rzeczypospolitey, 1788 od dnia 7 pazdz. do dnia 7 list; cz. III – od dnia 11 list. do 19 grudnia, Roku 1788; w Warszawie, w Drukarni uprzywilejowaney M. Gröllа...

– *Prawo polityczne Narodu Polskiego czyli układ rządu Rzeczypospolitey*, – proiekt w trzeciey cz. listów do St. Małachowskiego... obiecany, a przeswietney Deputacyi do układu przyszlego Rządu

wyznaczoney podany, służący do dzieła Listów rzeczonych za część IV księga I, w Warszawie 1790 (II ir III šito darbo dalys nebuvo atspausdintos).

– *O ustanowieniu y upadku konstytucyi polskiey 3–go maia 1791.* Pirmoji laida išėjo 1793 m. Leipcige (tais pat metais ten išėjo ir vokiškas jo vertimas: *Vom Entstehung und Untergange der Polnischen Konstitution vom 3-ten May 1791,* Leipzig, 1793), bet ant lenkiško teksto spausdinimo vieta pažymėta Mecas. Abi lenkiškos ir vokiškoji laida yra 2 t., 8°. Tų knygučių iš tikro buvo keturi autoriai: F. K. Dmochowski, H. Kołłątaj, I. Potocki ir S. Potocki.

– *Listy H. Kołłątaja*, žr. L. Siemieński.

[St. Konarski], *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryinych seymów*, w Warszawie, 1761–1762, t. I, II, III.

Krameryusowý cýs. k. Pražskie Posstowské Nowiný, Praha, 1789–1791.

Myśli polityczne dła Polski, w Warszawie, Roku 1789, w Drukarni wolney.

Politische Gespräche der Todten, Wien, 1789–1791; išeidavo trissyk per savaitę vis naujais vardais: l) *Politische Gespräche der Todten über die Begebenheiten des NN Jahres,* 2) *Ankundigungsherold*, kuris nuo 1789 m. antro pusmečio išvirto į *Beilage zu politische Gespräche der Todten* ir 3) *Geheimer Brief Wechsel zwischen den Lebendigen und der Todten.* Kiekviena tų trijų laidų turėjo atskirą ir numeraciją.

Seimo svarstomų konstitucijų įvairiausi spausdinti *projektai.* Tie, kurie yra VDU bibliotekoj, daugumoje yra gauti iš buvusios Vaitkuškių bibliotekos. Tai fragmentai vyskupo Juozo Kasakausko rinkinio. Kadangi jis ilgą laiką buvo konstitucinės komisijos nariu, tai daugelis tų projektų yra išmarginti jo pastabomis (cituojant paprastai minimas projekto antgalvis).

Schönfeldské cýs. Král. Pražskie Nowiný, 1788–1790 (savaitraštis).

Seryarz projektów do prawa i innych rożnych pism, uwag, mysli patryotycznych, żądan woiewództw, Ziem i powiatów, po między seymem a seymem od Senatorów, Posłów y gorliwych patryotów formowanych, Roku I, 1785 cz. I–V (išeidavo kas mėnuo).

Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych, I–XII, w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademij. Čia yra kalbų ir visokių raštų iš 1788–1790 m. Kito to seimo kalbų rinkinio (*Zbiór mów i nót*) gauti nepasisekė. Tad kalbos tekste yra cituojamos iš pavienių jų leidinių. Keliuose lapuose atspaustos tokios kalbos paprastai turi ilgą titulą, prasidedantį žodžiu *Głos, Mowa*, rečiau – *Przymowienie, Replika, Zdanie* ir pan. Taip jos ir cituojamos.

Zbiór wszystkich druków konfederacyi Targowickiey y Wileńskiey, w Warszawie, [1792], cz. I.

b. Vėlesni leidiniai

Akty izdavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komissijeju (Akty izdavajemyje Viljenskoju Komissijeju dlia razbora drevnich aktov), Vilna, 1865–1915, t. I– XXXIX[a].

Archiv kniazia Voroncova, Moskva, 1879, 1882, t. XVII, XXV.

Archiv Gosudarstvennavo Sovieta, Sankt Peterburg, 1896, t. I (Soviet v carstvovanije imper. Ekateriny II, 1768–1796 g.), čast 1 (otdielenie istoričeskoje), čast 2 (otdielenie juridičeskoje).

Archeografičeskij sbornik dokumentov otnosiaščichsia k istorii sievero-zapadnoj Rusi, Vilna, 1867–1904, t. I–XIV[a].

Rękopism x. Bagińskiego dominikana prowincyi litewskiej (1747–1784 r.), wydany przez E. Tyszkiewicza, Wilno, 1854.

Choreografja czyli opisanie Żmudzi świętej przez księdza Kantego Bagińskiego, S. Teologii Magistra Zakonu kaznodziejskiego, około r. 1780 sporządzona, *Athenaeum, pismo zbiorowe poświęcane historji, filosofji, literaturze, sztukom i t. d.*, wydawca J. I. Kraszewski, Wilno, 1845, t. III, s. 135–143.

Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane, Poznań, 1867 (J. K. Żupańskio, *Pamiętniki z Ośmnastego wieku*, t. VII).

Br. Dembiński, *Źrodła do dziejów drugiego ir trzeciego rozbioru Polski, 1788–1791*, Lwów, 1902, t. I.

A. Engel, *Opisanije diel chraniaščichsia v archivie Vilenskavo general-gubernatorstva*, Vilna, 1859, 1870, t. I, čast 1, 2.

L. Hubert, *Pamiętniki historyczne*, Warszawa 1861, t. I, II.

Cz. Jankowski, *Korespondencya ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku" 1744–1790*, Kraków, 1898.

J. I. Kraszewski, *Listy Kazimierza Nestora ks. Sapiehy w latach 1775–1776 do matki pisane z podróży za granicą*, Wilno, 1851 (atspaudas iš *Athenaeum*, t. III).

– Listy króla Stanisława Augusta do Szczęsnego Potockiego z lat 1768–1792, *Rocznik towarzystwo historyczno-literackiego w Paryżu 1868*, Paryż, 1869, s. 259–310.

E. Łuniński, *Listy Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku" 1751–1790*, Warszawa, 1906.

Stanisław Poniatowski i Maurycy Glayre, *Korespondencya dotycząca rozbiorów Polski*, przez Eugeniusza Mottaza (z fr. przełożyła J. Chmielowska-Baranowska) przejrzał i objaśnił St. Krzemiński, Warszawa, 1901, t. I, II (*Biblioteka Dzieł Wyborowych*, Nr. 199 ir 200).

J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze: z rekopisów, tudziez dzieł w różnych językach o Polszcze wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym, przez J. U. Niemcewicza*, Lipsk, 1838–1840, t. I, IV.

Obraz sejmu wielkiego od 1788–1792, *Czas*, Kraków, 1860, dodatek miesięczny XX, Rok V, 10–12.

Opisanie sejmu terazniejszego przez ks. Biskupa Warmińskiego, w Warszawie 1788, *Czas*, 1869, Nr. 195, 196. Antrą sykį kiek platesnis tekstas atspaustas 1872 m.

Opisanie rukopisnova otdielenija Vilenskoj Publičnoj Bblioteki, Vilna, 1895–1903, t. I–V.

Pamiętniki. Iš daugybės XVIII a. antrosios pusės žmonių atsiminimų įsidėmėtini yra šie: S. Bukar, *Pamiętniki Seweryna Bukara: z rękopismu po raz pierwszy ogłoszone*, wyd. J. I. Kraszewski, Drezno, 1871 (*Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce*, t. 5); A. V. Chrapovickij,

Dnevnik (1782–1793), izd. Barsukov, S. Peterburg, 1801; M. Czacki, *Wspomnienia z roku 1788 do 1792*, Poznań, 1862; J. Drzewiecki, *Pamiętniki Józefa Drzewieckiego: spisane przez niego samego (1772–1802)*, wyd. J. I. Kraszewski, Wilno, 1858; L. N. Engelhardt, *Zapiski 1766–1836*, *Russkij Archiv*, Maskva, 1868 (yra lenkiškas vertimas: *Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, Poznań, 1873, t. XIII); W. Engelström, *Pamiętniki Wawrzyńca hr. Engeströma, posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego króla J. Mci Szwedzkiego w Polsce czasu Sejmu czteroletniego*, przełożone z oryginału przez J. I. Kraszewskiego, Poznań, 1875 (*Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, t. XV); J. D. Gąsionowski, *Pamiętniki*, Lwów 1861; P. Karpiński, *Pamiętniki Franciszka Karpińskiego*, Warszawa, 1898 (IV laida). Jekaterina II, *Memoires*, S. Peterburg, 1907; A. Kitowicz, *Pamiętniki*, przez Ad. Kaczurbę, Przemyśl, 1882, t. I–III; J. N. Kossakowski, Pamiętniki ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego biskupa wileńskiego (ur. 1755–1808), *Biblioteka Warszawska*, 1895, t. 2, z. 2, s. 195–237, z. 3, s. 454–475; J. Kossakowski, *Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego, 1738–1788*, wydał A. Darowski, Warszawa, 1891; S. Kosmowski, *Pamiętniki z końca XVIII wieku*, Poznań 1867 (*Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, t. IX); K. Koźmian, *Pamiętniki Kajetana Koźmiana: wspomnienia od roku 1780 do roku 1815*, Poznań, 1858, t. I–III; M. N. Krečetnikov, Dnevnyje zapiski o dviženii i diejstvijach vojsk russkich v V. K. Litovskom i Polšie v 1792 godu, *Čtenija v Imperatorskom obščestvie istorii i drevnostej rossiskich pri Moskovskom univiersitietie*, Maskva, 1863, kn. IV, s. 21–104; S. Małachowski, *Pamiętniki Stanisława hr. Nałęcz Małachowskiego*, Poznań, 1885; M. Matuszewicz, *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego*, 1714–1765, wyd. A. Pawiński, Warszawa, 1876, t. I–IV; *Memoiren eines deutschen Staatsmannes aus dem Jahren 1788–1816*, Leipzig, 1833; B. Michałowski, Petersburg i Mohilew, 1856–1857, t. I–III; A. Moszczeński, *Pamiętnik do historyi polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, Warszawa, 1905 (III laida); J. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, Lipsk, 1868 (*Biblioteka pisarzy polskich*, t. 54); J. D. Ochocki, *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*, Warszawa, 1882, t. I–IV (pirmoji laida 1857); M. Ogiński, *Memoires sur la Pologne et les Polonais, 1788–1815*, Paris, 1825–1827, t. I–IV[a] (lenkiškas vertimas išėjo leidiny *Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, Poznań, 1870–1873, t. XI; vokiškas vertimas: *Denkwürdigkeiten über Polen...*, Belle Vue, 1845, t. I, III); *Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta*, wyd. J. I. Kraszewski, Poznań, 1867; Stanisław August Poniatowski, *Mémoires secrets et inédits de Stanislas Auguste, comte Poniatowski, dernier roi de Pologne relatifs a ses rapports intines avec l'impératrice Catherine II et a son avénement au trone*, Leipzig, 1862, nauja laida išėjo S. Petersbourg–Leningrad, 1914, t. I; 1924, t. II; vėl kita laida t. I, d. 1 išėjo ten pat 1915 m.; lenkiškai jo atsiminimų fragmentai buvo paskelbta: Poznań, 1862 ir Drezno, 1870; A. Ptaszyński, Kraków 1881; J. Rulikowski, *Urywek wspomnień Józefa Rulikowskiego*, Warszawa, 1862; E. Sanguszko, *Pamiętnik 1786–1815*, wyd. J. Szujski, Kraków 1876; P. Schultz, *Reise eines Liefländers*, Berlin, 1795. Lenkiškai išėjo kaip *Polska w roku 1793* (cituojama 1899 m. laida); J. J. Siewers (K. L. Blum), *Ein russischer Staatsmann: Des Grafen Jakob Johann Sievers Denkwürdigkeiten zur Geschichte*, Leipzig–Heidelberg, 1731–1808, t. I–IV; lenkiškai ištraukos išėjo leidiny: *Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, Poznań, 1865, t. V; J. Wybicki, *Życie moje*, Kraków 1927; K. Wojda, *Versuch einer Geschichte der letzten*

polnischen Revolution von J. 1794, 1796; K. Wojda, *O revolucyi Polskiey w r. 1794*, Warszawa, 1916 (I laida, Poznań 1867); J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, Poznań, 1879.

Sbornik dokumentov kasajuščichsia administrativnago ustrojstva sievero-zapadnavo kraja pri imperatoricie Ekaterinie II, 1792–1796, Izdanie Vilenskoj komissii dlia razbora drevnich aktov, Vilna, 1903.

Sbornik gramot i dogovorov o prisoedinenii carstv i oblastej k gosudarstvu Rossijskomu v XVII–XIX viekach, pod redakciej A. A. Pazuchina, Peterburg, 1922, čast I.

Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva, S. Peterburg, 1880, 1885, t. 27, 47 (be to, žr. ir kitus tomus).

L. Siemieński, *Listy H. Kołłątaja, pisane z emigracyi w r. 1792–1794*, Poznań, 1872, t. I, II (*Pamiętniki z Ośmnastego wieku*, t. XII).

W. Studnicki, Z archiwum wileńskiej izby kupieckiej, korespond. z. r. 1792 izby z jej delegatem na sejm A. P. Tyklen, *Przegląd Historyczny*, 1910, t. XI, s. 112–122, 246–256.

A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposit*, Romae, 1864, t. IV (Ab Innocentio pp. XII. usque ad Pium pp. VI., 1697–1775).

K. Waliszewski, *Korespondencya ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody Wileńskiego „Panie Kochanku" 1762–1790*, Kraków, 1888.

K. Waliszewski, *Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej kasztelanowej kamienskiej, 1754–1800*, z oryg. przechowanych w archiwach familijnych wydał Kazimierz Waliszewski, Poznań, 1883.

Król Stanisław August, *Rozmowy z ludzmi*, wybór i opracowanie St. Wasilewskiego, przedmowa M. Skałkowskiego, Lwów, 1930.

Volumina Legum, Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego, nakładem i drukiem J. Ohryzki, Petersburg, 1860, t. VII–VIII; Kraków, 1889, t. IX, wyd. Kom. Prawniczej Akad. Umiejętnośći w Krakowie.

Br. Zaleski, Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792, *Rocznik towarzystwo historyczno-literackiego w Paryżu na rok 1870* (cituojama antroji laida, Poznań, 1872).

II. Literatūra

S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie*, wyd. III, Warszawa, 1919.

O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja: reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791*, wyd. III, Warszawa, 1891.

– *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Lwów, 1917.

– *Nowe spostrzeżenia i uwagi*, Lwów, 1921.

J. Bartoszewicz, *Znakomici mężowie Polscy w XVIII wieku: wizerunki historycznych osób*, Petersburg, 1853–1856, t. I–III.

K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja, kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie 1791*, Warszawa, 1906.

E. Brüggen, *Polens Auflösung: kulturgeschichtliche Skizzen aus den letzten Jahrzehnten der polnischen Selbständigkeit*, von Ernst von der Brüggen, Leipzig, 1878.

A. Brückner, *Dzieje kultury Polskiej*, Kraków, 1931, t. III.

K. Chodynicki, Kilka zagadnień z dziejów wewnętrznych Litwy po unii Lubelskiej, *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie, 28-go listopada do 4-go grudnia 1930 r.*, Lwów, 1930.

I. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, Kaunas, 1924.

Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, Warszawa, 1913.

J. Dihm, *Trzeci maj*, Kraków, 1932.

M. Handelsman, *Konstytucja 3 maja r. 1791*, Warszawa, 1907.

Ks. W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, wyd. IV, Kraków, 1895, t. I, II.

– *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta: dokumenta do historyi drugiego i trzeciego podziału*, Poznań, 1868 (*Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, t. X). Iš tikro tai yra du tomai – studija ir dokumentų rinkinys. Antroji laida (Kraków, 1891) ir išėjo dviejuose atskiruose tomuose.

– *Ustawa trzeciego maja*, Kraków, 1896.

W. Kamieniecki, *Litwa a konstytucya 3-go maja*, Warszawa, 1917 (paskaita).

N. Kariejev, *Istoričeskij očerk polskavo sejma*, Maskva, 1888 (lenkiškas vertimas, Z. Poznańskio, išėjo 1893 m. – *Zarys historyczny sejmu Polskiego*).

– *Padienije Polši w istoričeskoj literaturie*, S. Peterburg, 1888.

– *Polskija reformy XVIII vieka*, S. Peterburg, 1890.

W. Konopczyński, Czasy Saskie, Czasy Stanisławowskie, *Historja polityczna Polski*, Kraków, 1923, cz. 2 (*Encykłopedja Polska*, t. V, cz. I, dział VI).

– *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków, 1917.

– *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków, 1918.

– *Mrok i Świt*, Warszawa, 1911 (straipsnių rinkinys).

– *Polska a Szwecja, 1660–1795*, Warszawa, 1924.

S. Korwin [Stanisław Kossakowski], *Trzeci maj i Targowica. Materyały do dziejów ostaniego stulecia Rzeczypospolitej polskiej*, Kraków, 1890.

T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, wyd. II, Lwow, 1923, t. III.

– *Kościuszko*, Kraków, 1894, Dopełnienia przy wyd. II (be datos).

– *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, wyd. II, Warszawa, 1897–1898, t. I–VI.

N. U. Kostomarov, *Posliednije gody Reči–Pospolitoj*, S. Peterburg, 1905 (*Sobranije sočinenij*, t. XVII, XVIII).

J. I. Kraszewski, Polska w czasie trzech rozbiorów, 1772–1799, *Studya do historyi ducha i obyczaju*, Warszawa, 1902, 1903, t. I–III.

A. Kraushar, *Ks. Repnin i Polska w pierwszem czterolecie panowania Stanisława Augusta (1764–1768)*, Warszawa, 1900, t. I, II.

J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku" w świetle własnej korespondencji*, Petersburg, 1891 (wyd. II, 1898).

R. Pilat, *O literaturze politycznej seimu czteroletniego*, Kraków, 1872 (atspaudas iš *Przegląd Polski*).

P. Popiel, Powstanie i upadek konst. 3-go maja, *Pisma*, Kraków, 1893, t. I (šimtamečiam konstitucijos jubiliejui buvo atskirai išleista 1891 m.).

A. Rembowski, *Rokosz y Konfederacya, porównanie stanowych konstytucyi państw Europejskich z ustrojem Rzeczypospolitey polskiej*, wyd. II, Warszawa, 1896.

R. Roepell, *Polen um Mitte des 18 Jahrhunderts*, Gotha, 1876.

H. Schmitt, *Dzieje Polski XVIII i XIX w.*, Kraków, 1866, t. I, II.

– *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa, 1920, t. I, II.

S. M. Solovjov, *Istorija Rossii*, S. Peterburg, kn. V, VI kn. (t. XXI–XXIX) („Obščestvennaja Polza" leidinys).

– *Istorija padienija Polši*, Maskva, 1863.

W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, Kraków, 1903.

– Kuźnica Kołłątajowska, *Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. II, s. 295–455.

– *Ostatni rok sejmu wielkiego*, II wyd., Kraków, 1897.

– Publicisci anonimowi z końca wieku XVIII, *Przegląd historyczny*, 1912, t. XIV, s. 48–74, 195–214, 317–337.

– Sprawa stosunku Litwy do Polski na sejmie wielkim, *Studja Historyczne*, 1925 (pirmą kartą šis straipsnis buvo atspaustas – *Księga pamiątnikowa ku czci E. Orzechowicza*, Lwów, 1916).

J. Szujski, *Dzieje Polski*, Kraków, 1894, t. IV (*Dzieła*, serya II, t. IV).

S. Tarnowski, *Historya literatury polskiej*, Warszawa, 1903, t. III (Wiek XVIII).

V. V. Timoščuk, Polskaja konstitucija 3 maja 1791 goda i otnošenije k niej Rossii, *Russkaja starina*, 1904, kn. 4, 5.

L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, Poznań, 1865.

M. Wolski, Obrona Stanisława Augusta, *Rocznik towarzystwo historyczno–literackiego w Paryżu*, 1867 (tai buvusio Stanislovo Augusto šambeliono replika prieš *O ustanowieniu i upadku konst. 3 maja*).

J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta do czasu sejmu czterolietniego*, Poznań–Kraków, 1887.

I. Reformų klausimas ir Respublikos vidaus bei užsienio būklė seimo išvakarėse

§ 1

XVI amžiaus pabaigoje įsikūrusi jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė – vadinamoji Respublika – tęsė ir vystė toliau senosios lenkų valstybės charakterį. Ant 1505 m. *nihil novi*[a] privilegijos pagrindų išaugo grynai luominė bajorų valstybė, kurioje politinių teisių turėjo ir piliečiais tebuvo vien bajorija. Išmirus Gediminaičiams ir pradėjus rinkti valdovus, kurie gaudavo sostą tik per kontraktą su piliečiais (vadinamieji Henriko artikulai, *pacta conventa*[b] punktai), valstybės vairas atsidūrė bajoriškos visuomenės rankose. Iš paviršiaus Respublikoje buvo parlamentinė santvarka, bet iš esmės tai buvo vieno viešpataujančio luomo organizacija. Politine prasme tautą sudarė tik viena bajorija. Kituose Europos kraštuose viduramžinė visuomeninės sluoksnių pusiausvyros idėja buvo pakeista centrinės valdžios – valdovų – įsigalėjimu, o čia viską suėmė vienas luomas. Visa valdžia priklausė seimui, kuris buvo laikomas „besitariančia tauta" arba „Respublika". Kituose kraštuose, mezgantis parlamentarizmui, centro valdžia rūpinosi visos valstybės reikalais, o krašto atstovybėn įeiną luomų reprezentantai, iš vienos pusės, kovojo su centro valdžia dėl sumažinimo ant jų uždedamos naštos, iš kitos pusės, atskiri luomai rungėsi dėl savo luominių teisių ir kiekvienas stengėsi didesniąją valstybės naštos dalį užversti kitiems luomams, tuo tarpu Respublikoje šitų dviejų momentų nebuvo, nes seimo atstovai buvo vieno vienalyčio luomo atstovai. Jie yra ne vienos kurios klasės, o vienos apygardos – pavieto, vaivadijos ar žemės – bajorų reprezentantai ir pirmon galvon saugo tos savo apygardos interesus. Atstovai yra suvaržyti juos rinkusios apygardos instrukcijų ir, „brolių" neįgalioti, negali jų peržengti, grįžę iš seimo turi duoti savo rinkikams ataskaitą reliaciniuose seimeliuose. Taigi atstovų rūmai neturėjo mūsų laikų parlamento pobūdžio, o buvo apygardų įgaliotinių kongresas. Ir nė viena apygarda niekad nejautė pareigos vykdyti kokį viso seimo nutarimą, jei ji pati laisvai su tuo nebuvo sutikusi, nes buvo laikomasi principo: *nihil de me, sine me*[c]. Tad neretai viso seimo nu-

tarimas (ypač dėl mokesčių) vienos ar kelių apygardų atstovų būdavo nepriimamas ir paliekamas spręsti seimeliams. O čia jau glūdėjo garsiojo *liberum veto*[a] pradas. Jis išaugo vaivadijų savarankiškumo dirvoje. Jo pradžia siekia XV amžių (jau 1454 m. Nešavos statutas seimo nutarimams reikalavo visuotinio vaivadijų pritarimo), bet į bauginančiai valstybę ardančias formas išsivystė tik XVII–XVIII amžiuje, kada, iškerojus bajoriškoms laisvėms, pasipriešinimo teisė nuo apygardų buvo perkelta individams ir pripažįstama net senatoriams, kurie niekad nesiskaitė sričių reprezentantais[1]. Iškerojęs *liberum veto* principas virsta pirmuoju destruktyviniu valstybės veiksniu, bet bajoriškoji visuomenė jį vadina visų savo teisių pagrindu, pirmąja „laisvos tautos" brangenybe, nepaliestina kaip akies lėlytė[2]. Tuo būdu į valstybės santvarkos viršūnę iškeliamas pražūtingas negacinis principas. Bet bajorijai jis yra brangus, nes leidžia pasipriešinti absoliutiems karalių siekimams, gina mažumos teises, apsaugo laisves[b].

Nuo pirmos elekcijos Respublikoje buvo akcentuota, kad visa bajorija esanti lygi, – kaip netrukus buvo pradėta sakyti, kad nors vieną sodybą teturįs bajoras esąs lygus didžiūnui – vaivadai (*Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*[c]). To principo vedama bajorija nuolat triukšmingai kovojo prieš bet kokią nelygybę, uždraudė vartoti kunigaikščių, grafų ir kitokius titulus[3], saugojo, kad į oficialius aktus neįsibrautų net joks nelygybę pabrėžiąs žodis ir specialiomis konstitucijomis braukė iš gyvenimo viską, kas pasirodydavo *contra aequalitatem*[d][4]. Bet nepaisant šios tariamos lygybės, nepaisant plačiųjų bajorijos masių laimėjimo, dėl kurio jos įgavo reikšmės politiniam gyvenime ir išaugo seimelių visagalybė, Respublika vis dėlto turėjo aristokratiškai oligarchišką charakterį. Faktiškai visa vadovybė priklausė magnatams. Kaip turtingesni, jie buvo labiau apsišvietę, o dėl ekonominio pajėgumo visada buvo tam tikros apylinkės centru ir vadovavo tos apylinkės bajorijai. Daugumas neturtingosios, ypač bežemės bajorijos (vadinamieji plikbajoriai), nuo jų buvo priklausomi visiškai, valgė jų duoną, naudojosi

[1] Apie Respublikos santvarkos charakterį žr.: W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo–historyczne*, Kraków, 1918; A. Rembowski, *Konfederacya y rokosz, porównanie stanowych konstytucyi państw Europejskich z ustrojem Rzeczypospolitey polskiej*, wyd. II, Warszawa, 1896; A. Pawinski, *Sejmiki ziemskie, początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374–1505*, Warszawa, 1895; S. Kutrzeba, *Sejm walny*, Warszawa, 1919; O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Lwów, 1915; O. Balzer, *Nowe spostrzeżenia i uwagi*, Lwów, 1921; O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej r. 1791*, Warszawa, 1891, M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa, 1879, II, § 86. Kitų studijų čia jau nebeminėsime.

[2] *VL*, t. IV, s. 407 (fol. 836), t. VI, s. 204 (fol. 394), t. VII, s. 200 (fol. 454).

[3] Ten pat, t. III, p. 441 (fol. 931), t. IV, p. 8 (fol. 8), t. V, p. 73 (fol. 119), t. VI, p. 302 (fol. 622), t. VII, p. 97 (fol. 200).

[4] Ten pat, t. V, p. 393 (fol. 807), t. VI, s. 41 (fol. 77).

jų žeme ir visada savo pono turėjo klausyti. Turėdami lygų balsą seimeliuose, jie visada buvo tinkamiausias magnato įrankis savo siekimams pasiekti. Sugabenti į seimelį, jie galėjo paremti savo pono valią ne tik triukšmingu šauksmu, bet, reikalui esant, ir kardu. Tuo būdu jų ir įvairiais būdais prie savęs pririštos vidutinės bajorijos dėka magnatai buvo tikrieji seimelių šeimininkai. Čia jiems galėjo kliudyti tik kitas panašaus svorio ir tokiomis pat jėgomis disponuojąs magnatas. Visi kiti turėjo burtis prie jų, nes kitaip galėjo būti visiškai sunaikinti. Iš to jie, žinoma, taip pat turėjo naudos – gaudavo magnato paramos darant karjerą ir daugumas bent kiek vidutiniosios bajorijos lygį prašokusių bajorų svajojo iškilti dar aukščiau ir pašeimininkauti taip, kaip matė šeimininkaujant kitus. O kad tokia šviesi ateitis yra galima, bajorija matė nemaža pavyzdžių – matė senąsias šeimas išmirštant arba nusmunkant, o iškylant naujas. Zamoiskių, Potockių, Sapiegų, Pacų, Pociejų, Oginskių ir eilės kitų, staiga iškilusių, šeimų likimas daugybei bajorijos buvo sapnų ir svajonių objektas. Visi matė, kad reikia tik sugebėti tinkamai pasinaudoti momentu, patraukti savo pusėn mases ir pasidarysi didybe, galėsi viešpatauti nors vienoje apylinkėje ir nesiskaityti su niekuo[5].

Bet bajorijos masės labai dažnai skaudžiai pajusdavo visuomeninės lygybės teorijos ir gyvenimo tikrovės priešginybę. Visą XVII ir XVIII amžių matome baisių neteisybės ir jėgos viešpatavimo pavyzdžių. Kas turi jėgos, gali daryti viską, nes, nesant tvirtos centro valdžios, negali jo suvaldyti niekas. Jis gali ir plėšti, ir užmušinėti, ir sunaikinti svetimą turtą, ir pasityčioti iš teismo ir vykdomosios valdžios organų[5]. Aiškus dalykas, kad tas neišvengiamai turėjo sukelti smulkiosios bajorijos antagonizmą ir pavydo išugdytą neapykantą didžiūnams. To antagonizmo dirvoje besivaržą magnatai kartais net sukeldavo vieni prieš antrus ištisą vidaus karą. Iš vienos pusės, toks karas buvo bajorijos sukilimas prieš per daug savivaliaujančią šeimą ar jų grupę, bet iš kitos pusės, jis visada buvo prieš tą per daug įsigaliojusią šeimą stojančių kitų magnatų darbas. Tik bajorijai sukelti būdavo skelbiama laisvės šūkiai[6].

[5] Apie bajorijos ir magnatų santykius žr.: M. Tyszkiewicz, *Idea demokratyczna i jej krytycy w Rzeczypospolitej*, Kraków, 1904; E. Starczewski, *Możnowładztwo polskie na tle dziejów*, Warszawa, 1914, t. I, Kijów, 1917, t. II,; A. J[elski], *Zarys obyczajów szlachty...*, Kraków 1897, 1898, t. I, II. Be to, žr. atskirų šeimų monografijas, XVII–XVIII amžiaus veikėjų atsiminimus ir publicistinius raštus. Bajorijos ideologijai suprasti įsidėmėtinos yra dvi studijos: W. Smoleńskio, *Szlachta w świetle własnych opinii* ir *Szlachta w świetle opinii wieku XVIII, Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. I.

[6] Prisiminkim, pvz., XVII amžiaus galo konfederacijas prieš įsigalėjusius Sapiegas, žr.: J. Narbutt, *Dzieje wewnętrzne narodu Litewskiego z czasów Jana Sobieskiego i Augusta II, królów panujących w Polsce*, Wilno, 1842, t. I, II; L. Powidaj, Wojna domowa Sapiegow z szłachtą litewską w ostatnich latach XVII i na początku XVIII wieku. Szkic historyczny, *Przegląd Polski*, 1872, t. X, XI; T. Sierzputowski, *Pierwsza próba reformy politycznej w Polsce*, Warszawa, 1905; M. Handelsman, *Zamach stanu Augusta II. Studja historyczne*, Warszawa, 1911.

Šita teoretiškai lygiateisė ir lygiavertė, o praktikoj visiškai nelygi visuomenė savo politines funkcijas vykdė per seimą. Kadangi suverenumas skaitėsi priklausąs tai bajoriškai tautai, tai per sričių reprezentantus jis būdavo perduodamas (instrukcijų ribose) seimui. Dėl to seimas yra visagalis. Be to, kadangi seimas yra visuomenės teisių gynėjas prieš centro valdžią, kadangi praktikoje jo uždavinys buvo saugoti bajoriją nuo bet kokių apsunkinimų, tai tas visagalis seimas imdavosi spręsti viską. Jis ir įstatymų leidybos organas, jis taip pat aukščiausias teismas (praktikoje jis kartais pakeisdavo net tribunolų sprendimus), jis prižiūri, o kartais net paima į savo rankas ir vykdomosios valdžios organus. Kadangi jis taip pat sprendžia kiekvieną reikalą, surištą su pinigais, tai greta jo kompetencijos neribotumo matome smulkmenišką jo darbų platumą. Jei kur reikia pastatyti teismui patalpas, remontuoti pilį, tiesti kelią, pastatyti tiltą, aprūpinti vienuolyną ar bažnyčią ir pan., vis turi nuspręsti seimas. Šitas kompetencijos neribotumas ir sprendžiamų klausimų platumas patys per save dar nebuvo destruktyviniai veiksniai, bet partiniai bajorijos santykiai ir savanaudiški atskirų didikų siekimai toje dirvoje labai dažnai rasdavo progos griebtis *veto* teisės, kuri jau ardė visą valstybinį gyvenimą. Pradedant 1536 m., kada iširo pirmasis lenkų seimas, iki Respublikos galo pakriko virš 70 seimų[7], o didžiausiu bajoriškų laisvių klestėjimo periodu – Saksų dinastijos laikais – priėjo iki to, kad nė suaugę žmonės jau nebeatsiminė nė vieno nusisekusio seimo[a]. Augusto III karaliavimo metu nenusisekė net nei elekcijos, nei karūnacijos, nei pirmasis pacifikacinis seimas. Per 30 jo karaliavimo metų šiaip taip pasisekė laimingai baigti vos vieną 1736 m. seimą. Žinant ano meto Respublikos gyvenimo priešginybes, galima gerai suprasti to reiškinio pasekmes. Respublikai buvo tragiškiausia, kad kai valstybės vairas buvo paleistas blaškyti likimo bangoms, kai jos valios reiškėjas seimas visiškai nustojo savo reikšmės, neatsirado jokios vidaus pajėgos, kuri būtų sugebėjusi tą atpalaiduotą vairą sučiupti ir suvaldyti.

Geriausia tam būtų galėjęs tikti vykdomosios valdžios galva – karalius. Bet kontraktinis Respublikos valdovas iš tikro negalėjo nieko. Kiekvienos jo pastangos įgauti daugiau valdžios buvo paralyžiuojamos savo laisves garbinančios bajorijos ir savanaudžių magnatų. Dėl to Respublikos gyvenimo praktikoje net yra buvę atvirų maištų (Zebžidovskio, Liubomirskio, eilė konfederacijų Augusto II laikais, tokį pat pobūdį iš dalies turėjo ir Baro konfederacija)[b]. Karalius gali veikti tik tiek, kiek jam leidžia

[7] L. Kubala, Pierwsze liberum veto, *Szkice historyczne*, Warszawa, 1901, t. II, s. 115; A. Rembowski, *Konfederacya y rokosz*, s. 309; be to, žr.: W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium prównawczo – historyczne*, Kraków, 1918, ir *Mrók i świt*, Warszawa, 1911, s. 275; S. Konarski, *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryinych seymów*, Warszawa, 1761, t. II. Apie seimo darbą, be jau minėtų (1 išnašoje), dar žr.: F. Koneczny, *Dzieje administracyi w Polsce*, Wilno, 1924, s. 179–183.

išrenkant prisiimtos sąlygos ir seimo pritarimas. Be to, Respublikoje jis nėra šalia seimo stovinti pajėga, o organiškoji jo dalis – tretysis seimo luomas.

Kiek daugiau karalius turėjo įtakos tik vykdomajai valdžiai, nes visi urėdai buvo jo skiriami. Tuo būdu jam buvo palikta galimybė sudaryti sau palankų administracijos aparatą, kuris galėtų padėti įgauti daugiau įtakos kitose srityse. Bet čia iškyla tragiška situacija paklusnumo atžvilgiu. Atidavęs kam urėdą karalius jau neturėjo jokių priemonių jį suvaldyti, nes visi urėdai buvo duodami iki gyvos galvos ir neatšaukiami. Karaliui vienintelė priemonė suvaldyti ir pririšti prie savęs kokį urėdą buvo duoti vilties aukštesnei vietai. Bet tam visada buvo ribos. Dėl to mes žinome daug pavyzdžių, kad iki viršūnių iškelti ponai, jau nebegalėdami daug ko tikėtis, pasidaro nesutaikomais karaliaus priešais. Čia galima prisiminti tik Jono Sobieskio Pacų galybei atversti iškeltus Sapiegas arba Stanislovo Augusto Poniatovskio iškeltą Pranciškų Ksaverą Branickį, kurie karaliams atsimokėjo griežčiausia opozicija.

Respublikos vykdomosios valdžios aparate, be to, nebuvo jokio subordinacijos principo. Kiekvienas urėdas savo srity galėjo veikti kaip tinkamas ir niekas negalėjo jo suvaldyti. Saksų dinastijos (ypač Augusto III) laikais, nesant seimų, urėdams ministeriams net negalėjo niekas daryti jokio spaudimo. Šita būklė bent kiek pasikeitė tik Stanislovo Augusto laikais, kai buvo įvesti ministerius suvaržę kolegialūs valdymosi organai – komisijos ir Nuolatinės tarybos departamentai. Bet suvaržius ministerius karaliaus atstovaujama centro valdžia vis tiek liko nesustiprinta, o Nuolatinės tarybos laikais karaliaus valdžia buvo dar labiau susilpninta. Žodžiu, įsikerojusios laisvės visiškai sugriovė centro valdžią ir valstybė gyveno tik iš inercijos. Valstybingumo idėja žuvo. Valstybė bajorijai reikalinga tik tam, kad garantuotų laisves, o visa kita jai nesvarbu. Ir visi, kas tik pabando rūpintis valstybės reikalais ir laisves (tikriau, savivalę) bent kiek suvaržyti, apkaltinami bajorijos priešais, o kiekvienas karalius tironu. Ir iš tikro bajorijai priešais atrodė visi karaliai[a]. Tik vienas Augustas III, kuris niekuo nesirūpino ir nieko nevaržė, bajorijos masėms tebuvo „gerasis karalius"[8].

Išsikerojusių laisvių periode – Saksų dinastijos laikais – bajoriškoji visuomenė gyveno didžiausio kultūrinio puolimo periodą. Žemą jos apšvietos laipsnį gerai rodo to meto literatūros būklė. Retkarčiais pasirodančios knygos yra tik arba keistų ir naivių klajojimų apie „idealią" Respublikos santvarką rinkinys, išpuoštas autoriaus „didelės erudicijos" perlais, arba tuščios panegirikos, arba asketiniai raštai, arba pamokslų ir kalbų rinkiniai. Bet ir kalbose, kurių ano meto visuomenėje tiek daug būdavo sakoma,

[8] A. Kitowicz, *Pamiętniki*, Przemyśl, 1882, t. I, s. 85, 79.

matyti tik tuščiažodžiavimas. Visur didžiausias beskoniškumas. Tik kaip labai retos išimtys sublyksi silpnutės prasikišančios švieselės. Jokių kultūrinių, nei visuomeniškai politinių interesų bajorija neturi. Ji užsidarius siauram egoistiniam kevale ir rūpinasi tik siaurų asmeniškų interesų ir pomėgių tenkinimu. Visos pramogos yra labai vulgarios ir visada turi bakchanališkų orgijų atspalvį. Įsigali net girtuokliavimo kultas[9].

Visam tam gyvenime, žinoma, pirmąją vietą turi didžiūnai, nes jie turi didesnių išteklių. Kiekvienas populiarumo siekiąs ponas turi suspiesti, išlaikyti, penėti ir girdyti savo dvare kuo daugiau bajorijos, nes išalkusi smulkioji bajorija, tarytum Romos proletariatas, kad ir kitais žodžiais, nuolat šaukia *panen et circenses*[a]. Didžiūnams teko tuos šauksmus patenkinti. Jei kuris to nepatenkins, masės sugrius į dvarus tų, kurie tenkina. Tad siekiant populiarumo teko tam eikvoti milžiniškas sumas. Apskritai poniškam gyvenimui reikėjo labai daug turėti. Savų turtų, ypač po ūkį sugriovusių XVIII amžiaus pradžios audrų[10], žinoma, daugumai nepakako. Dėl to teko ieškoti pajamų iš šalies. Iš čia karščiausios varžytynės dėl valstybės dvarų – seniūnijų ir masiniai papirkinėjimai, gaudymas pinigų net iš užsienio. Greta seniūnijų užsimuštinai taip pat gaudoma urėdai, dignitorijos ir ordinai, nes kiekvienas nori kuo nors pasižymėti, kuo nors pasipuošti, prašokti kitus arba nuo jų nors neatsilikti[11].

Didžiūnai, norėdami prie savęs palaikyti smulkiąją bajoriją, turi juos aprūpinti, turi padėti prieiti prie „užsitarnavusių duonos", padėti gauti titulą arba ordiną ir duoti pinigų seimelių agitacijos reikalams. Jie patys tuos pinigus ne visada ima iš savo gautų valstybės dvarų, bet ima iš karaliaus, iš už save turtingesniųjų, iš bendrų agitacijos reikalams sudaromų kasų ir iš užsienio atstovų. Kadangi kitoms valstybėms visada buvo svarbu palaikyti Respublikoje sau palankią partiją, tai pinigų tam reikalui buvo skiriama nuolat. Net tada, kai Respublika pateko kaimynių valstybių protektoratan, kai visą jos gyvenimą tvarkė Petrapilio ambasadorius, krašte buvo daugybė nuolatinių ir vienkartinių pensininkų. Mat šeimininkauti vien brutalios jėgos priemonėmis buvo nepatogu. Norint nesukelti viso krašto pasipriešinimo ir išlaikyti tam tikrą ne pavergimo, o valstybių sutarimo efektą prieš kitas valstybes, visada teko turėti sau priklausomą parti-

[9] J. Chrzanowski, *Historia literatury polskiej*, s. 372–378. *Dzieje literatury pięknej w Polsce*, cz. I *Encyklopedia Polska*, t. XXI, dział XVIII, s. 276–277; A. Brückner, *Dzieje kultury Polskiej*, Kraków, 1931, t. III, s. 12–28, 63–90.

[10] A. Żabko-Potapowicz, *Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku ośiemnastym na tle ewolucji stosunków w rolnictwe*, Warszawa, 1929.

[11] Apie rungtynes dėl dvarų, dignitorijų ir ordinų daug gražių pavyzdžių duoda Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, Poznań, 1872. Be to, žr.: M. Matuševičiaus ir kitus to meto atsiminimus.

ją viduje. Be pinigų jos palaikyti, žinoma, nebuvo galima[12]. O šitokios iš svetimų valstybių gaunamos „pensijos" ano meto žmonėms neatrodė blogas reiškinys. Į tai buvo žiūrima kaip į svetimos valstybės pripažinimą vieno ar kito piliečio nuopelnų ir reikšmės.

Tiesa, tikrasis parsidavimas, kad už pinigus kas būtų dirbęs vien svetimos valstybės naudai, ir tada nebuvo dažnas reiškinys. Jei neskaitysime 1773–1775 m. seimo laikotarpio, tai tokių žmonių veik išimtinai buvo galima rasti tik vidutiniosios bajorijos tarpe. Jie dirbo už duoną. Ponai iš „pensijos" tiktai papildo savo išteklius, kurie reikalingi ne tik ištaigingam gyvenimui, bet dar labiau tam, kad suburtų apie save didesnį skaičių bajorijos. To meto ponui tas atrodė sąjunga su svetimu valdovu, kur ponas yra vykdytojas, o tas valdovas jį paremia pinigais, nes jis yra turtingesnis. Toks valdovas privalo duoti magnatui pinigų taip, kaip šis duoda savo žemesniems bendradarbiams, seimelių pravadyriams ir partijų organizatoriams[a].

Bet Respublikoje veikusios partijos buvo tik atskiros visuomenės grupės, kaip faktinės politinės pajėgos, o ne ideologinės ar socialinės linkmės. Iki pat XVIII amžiaus pabaigos partijų tikrąja žodžio prasme Respublikoje nebuvo. Buvo tik apie atskirus ponus ir jų šeimas susibūrusios grupės. Partijų pradžią tenka vesti nuo Potockių ir Čartoriskių grupių judėjimo Bet ir tarp jų buvo ne tiek esminio skirtumo, kiek nesutarimo dėl įtakos ir vadovybės. Kiekviena jų jau galvojo apie valstybės pertvarkymą, bet pirmiausia galvojo apie valdžią. Tiesa, kiekviena grupė paprastai stengėsi paliesti kokį skambų šūkį, bet jis buvo reikalingas tik priedangai. Apie atskirus ponus susibūrusių partijų atspalvis labai dažnai mainosi, nes tokioje partijoje esminis dalykas yra ne šūkis, o pono vado interesas. Jei, pvz., buvo svetimų valstybių besilaikančios grupės, tai vis dėlto ir ten pirmon galvon buvo siekiama savo interesų – įtakos, urėdų bei seniūnijų, vadovavimo tribunoluose ir seimuose, sunaikinimo savo rivalų, – o tikrojo atsidavimo tai svetimai valstybei kuo mažiausia[13].

[12] Apie svetimų valstybių sumokamas sumas žr.: K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*, Kraków, 1887, s. 20; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, wyd. II, Warszawa, 1897, t. III, s. 52; S. M. Solovjov, *Istorija Rossii*, t. VI, s. 43, 53; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów, 1772–1799. Studya do historyi ducha i obyczaju*, Warszawa, 1903, t. II, s. 316; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 357; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. II, s. XXXII–XXXVII; S. Askenazy, *Dwa stulecia*, t. I, s. 75; W. Konopczyński, *Mrók i świt*, s. 9–21.

[13] Apie partijas ir jų charakterį žr.: E. Starczewski, *Możnowładztwo polskie na tle dziejów...*, t. II, s. 83–85; W. Konopczyński, Z dziejów naszej partyjności, *Mrók i świt*, Warszawa, 1911, s. 31–54; W. T. Kisielewski, *Reforma książąt Czartoryskich na sejme konwokacyjnym 1764 r.*, Sambor, 1880; K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*; W. Smoleński, Szlachta w świetle opinii wieku XVIII, *Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. I, s. 31–53.

Partijos kovoja nesiskaitydamos su priemonėmis. Seimeliai paprastai praeina ponų suvežtų, jų priklausomų plikbajorių įtakoj, dažnai prieinama net prie kraujo praliejimo[14]. Tuo būdu, valdydami seimelius, krašte viešpatauja didikai. Kaip jau minėta, vidutinioji bajorija dėl to nepatenkinta, bet išeities nėra. „Aukso laimės" atsisakyti ji nenori, nors esamoji santvarka į tikrąją lygybę nė nepanaši. Principais, atitinkančiais bajoriškąją ideologiją, jos pakeisti negalima, nes ji per daug persisunkusi destruktyviais elementais: visi kalba apie lygybę ir laisves, bet niekas nenori nieko klausyti, visi bijo karaliaus valdžios sustiprėjimo. Kiekvienas jo valios pareiškimas traktuojamas kaip pastangos „ant laisvų sprandų uždėti nešvarią priespaudos leteną", *absolutum dominium*[a] – didžiausias baubas. Kiekvieno bent kiek prasimušusio veikėjo idealas – kilti dar aukščiau, pralenkti kitus, vadovauti viskuo ir pačiam žvejoti drumstame Respublikos vandeny. Seime taip pat susiduria tie patys nesuderinami interesai, kurie valdo visą visuomenę. Čia visi kalba gražiai, patriotiškai, kelia į padanges „senąsias lenkiškas dorybes", garbina savo laisves. XVII ir pirmaisiais XVIII amžiaus dešimtmečiais lotyniškais makaronizmais, o vėliau išpūstu pseudoklasiniu stiliumi gieda ditirambus karaliui, pasako komplimentų net savo priešams, akcentuoja savo giliausią tėvynės meilę, o tuo pat metu intriguoja ir galvoja, kaip sukliudyti ir karaliui, ir priešams, ir bičiuliams, kaip pasinaudoti tik pačiam. Kiekvienas akcentuoja pasiaukojimą, apeliuoja į visų tėvynės meilę, bet tegul tik kas palies jį patį, tuojau viskas apsivers aukštyn kojom. Kiekvienas griebsis tų pačių priemonių, kokias prieš keletą dienų ar net prieš keletą minučių labai griežtai smerkė. Tokioj atmosferoj valstybės vairas, žinoma, lieka be vairininko. Jį patąso kiekvienas prisigrūdęs, jo graibstosi visi, bet sučiupti ir valdyti negali niekas, nes sutrukdyti kitam visada yra lengviau, negu valdyti. Santvarkos valdyti įgaliotas yra seimas, bet jį išardo visuomeniško pakrikimo veiksniai. Seimams gelbėti Augustas II griebėsi *limitų*, bet jam pasiseka tuo būdu išgelbėti tik keletą seimų; Augustas III tik sielojasi ir nedaro nieko ir dėl to per visą jo karaliavimą jam nepasiseka sulaukti nė vieno normalaus seimo. Stanislovas Augustas griebiasi konfederuotų seimų. Jam sekasi geriau. Bet jo laikais lemiamos reikšmės turėjo jau kiti veiksniai – svetimų valstybių įtaka ir pirmieji reformų bandymai.

Augusto III laikais bajorijos masės nors ir jautėsi ponų gožiamos, bet džiaugėsi savo laisve; džiaugėsi, kad toje netvarkoje jai buvo laisva eiti kur nori, kad buvo atviras kelias pasipelnyti, net iškilti. Reikėjo tik mokyti laviruoti tarp galūnių ir tinkamai iš-

[14] Gražiai seimelius vaizduoja A. Kitovičius, M. P. Karpis *(Obraz sejmików)*. Be to, žr.: M. Matuševičiaus, J. D. Ochockio, K. Kozmiano ir kitų atsiminimus.

naudoti progas. Valstybė nevaržė nieko. Nebuvo karų, nereikėjo mokėti nė mokesčių. „Gerojo karaliaus" valdymas buvo lengvas ir malonus. Dėl to tai, kovodami su Stanislovo Augusto „despotizmu", Baro konfederatai savo akte dūsaudami prisimena „gerą ir pamaldų, laisvai ir maloniai viešpatavusį karalių ir viešpatį Augustą III"[15]. Jo laikais nepasitenkinimas reiškėsi tik smulkmenose – dėl atskirų nuoskaudų, dėl to, kad pasijusdavo kokio rivalo apeitas ir pan. Bet bendrąja valstybės būkle, laiduojančia visišką laisvę, nesiskundė niekas.

Jau nuo XVII amžiaus bajorija ir net magnatai užsienio priešų nežino. Jie žino tik vidaus priešus – laisvių varžytojus ir savo rivalus. Jų valstybės filosofija buvo naivi, bet aiški. Esą Respublika jokio karo nenorinti, ji esanti silpna, niekam nepavojinga, tad niekas jos nepulsiąs (*Polska nierządem stoi*). Kad tuo pat metu po kraštą skersai ir išilgai žygiavo svetimų valstybių kariuomenės, kad čia jos verbavo sau kareivius, steigė sandėlius, ateidavo net žiemoti, kad svetimų valstybių akredituoti ministeriai krašte turėjo daugiau galios negu visa krašto valdžia ir karalius, mažai kas tesirūpino. Jei tas ir buvo skaitoma anomalija, tai jai pašalinti buvo laukiama arba kaimynų geros valios, arba, kilus entuziazmui, pasitikima savo suburtomis jėgomis, bet „aukso laisvės" nemanė išsižadėti niekas[a]. Balsai apie reformas visą laiką buvo labai reti ir labai dažnai netoli tesiekdavo[16].

§ 2

Bet pakrikas valstybės gyvenimas, vidaus nesantaika ir kovos, kuriomis pasinaudojo svetimos valstybės ir iš tikro „uždėjo savo leteną ant laisvų sprandų", vis dėlto kėlė visuomenės nepasitenkinimą, kad ir retus, šviesesniuosius protus vertė ieškoti išeities. Bet tas susirūpinimas labai ilgai nelėmė jokių radikalių reformų. Buvo kalbama tik apie visuomenės moralinio lygio pakėlimą, o ne apie pačios santvarkos reformavimą. Susirūpinti, kad „netvarka besilaikanti Respublika nepražūtų nuo tos netvarkos", šaukė jau garsusis Zigmantas Vazos dvaro ir seimų pamokslininkas P. Skarga ir eilė XVI amžiaus galo rašytojų (Gurnickis, Kochanovskis, Klionavičius), bet jų valstybinė doktrina buvo ta pati viešpataujanti bajoriškai respublikoniška. Tą patį matome per visą XVII amžių (Starovolskis, K. ir L. Opalinskiai, Tvardovskis). Bet tuo metu bajorija džiaugiasi laisvių apoteozuotojais (Fredro) ir griežtesnių reformų siūlytojai net nedrįsta savo raš-

[15] K. Morawski, *Materyały do konfederacji Barskiej*, r. 1767–1768 Lwów, 1851, t. I, s. 44–51; W. Konopczyński, *Konfederacja Barska*, Kraków, 1928, s. 4–14.

[16] Apie Saksų gadynę žr.: W. Konopczyński, Czasy saskie, *Historja Polityczna Polski*, t. II (*Encyklopedja Polska*, t. V, cz. I, dział VI). Ten suminėta ir pagrindinė literatūra.

tų spausdinti arba atspausdinę skuba vėl išpirkti ir naikina (V. Potockis, K. Karvickis, S. Jablonskis)[17]. Visi, be to, spausdina tik anonimiškai ir radikalių reformų nedrįsta siūlyti, nes bijo atstumsią nuo savęs bajoriją iš pirmos eilutės. XVIII amžiaus valstybės likimu susirūpinusių publicistų atsiranda vis daugiau ir daugiau, bet ir jie dar ilgai daugiausia užsiima visuomenės sąžinės sąskaita, moralizuoja, šaukia grįžti prie „senųjų lenkiškų dorybių", o pačios sociališkai politinės santvarkos pagrindų neliečia, nes yra tos pačios pseudoriteriškos bajorijos ideologijos atstovai. Jei kurie ir imasi nagrinėti atskirus klausimus, vertinti institucijas, tai labai atsargiai. Toliausia pažengia 1733 m. pradėjęs platinti, o 1749 m. atspausdinęs savo „Głos wolny"[a] brošiūrą ekskaralius S. Leščinskis. Jis jau drįsta reikalauti reformuoti elekcijų ir seimo tvarką, neleisti seimams irti, reikalauja sustiprinti valstybę militariškai[18]. Bet kol atsirado žmogus, kuris jau drąsiai pasisakė už „bajoriškų laisvių perlo" – *liberum veto* – panaikinimą, dar reikėjo Augusto III karaliavimo periodo. Tai buvo garsusis mokyklų reformatorius ir konstitucijų rinkinio „Volumina legum"[b] leidėjas pijoras S. Konarskis (1700–1773). Savo 4 tomelių darbe jis duoda ryškų pakrikimo vaizdą ir šaukia reformuoti seimus, visiškai panaikinti *veto* teisę, nes tik seimai tegalį valstybę sutvarkyti[19].

Konarskio laikais reformų klausimas jau nebuvo gyvas vien publicistikoje, jis buvo jau ir politikos klausimas. Visuomenės gyvenimas dar tebebuvo nepasikeitęs nė kiek. Kovojančios dvi galingiausios ponų partijos (Potockių ir Čartoriskių arba Familijos) pirmiausia jau rungėsi dėl valdžios, bet kiekviena jų jau galvojo apie valdžios sutvirtinimą ir valstybės prestižo atstatymą. Tik Potockiai tikėjosi, kad suėmę valdžią sugebėsią atsispirti kaimynų spaudimui ir valdyti senojoj tvarkoj, o Čartoriskiai jau galvojo reformuoti valstybinę organizaciją. Jie galvojo apie institucijas, galvojo apie pastovią, nuo bajorijos masių nuotaikos ir agitatorių veiklos nepriklausomą valdžią[20]. Čartoriskiai pagaliau iš dalies savo tikslo pasiekė, dalį reformų pravedė. Tiesa, rusams spaudžiant, tos reformos buvo panaikintos vėl, bet reformų mintis jau nežuvo.

[17] W. T. Kisielewski, *Reforma...*, s. 12, 47–57; S. Tarnowski, *Historya literatury Polskiej*, Warszawa, 1903, t. II, s. 31, 37–38, 221–230, 258–273, 289, 307–320; M. Tyszkiewicz, Idea demokratyczna..., s. 65–68; W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. I, s. 23–26; I. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, Kaunas, 1924, § 39, 44, 45, 52, 55, 63, 65, 68, 69, 71.

[18] S. Tarnowski *Historya...*, t. III, s. 65–72; N. Karejev, *Polskija Reformy XVIII vieka*, S. Peterburg, 1890, s. 108–112. Be to, žr. jau minėtą literatūrą. Brošiūros tikslus antgalvis šaltinių sąraše.

[19] O skutecznym rad sposobie, žr. šaltinių sąrašą. Be to, žr.: W. Konopczyński, Stanisław Konarski jako reformator polityczny, *Mrók i świt*, s. 273–319.

[20] Ten pat, W. T. Kisielewski, *Reforma...*; K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*; M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, *Warszawa*, 1879, t. II, § 100 ir 101; M. Lubavski, *Istorija zapadnych slavian*, Moskva, 1918, s. 319–328.

Stanislovo Augusto laikais prasidėjo nauja Respublikos gyvenimo epocha. Pijorų ir juos pasekusių jėzuitų reformuotos mokyklos, atsikračiusios scholastinio mokymo metodo ir pasukusios prie gamtos ir nūdienio gyvenimo tikrovės, išauklėjo daug blaivesnę kartą, kurią dar sustiprino 1773 m. įkurtos Edukacijos komisijos švietimo planas. Visuomenėje pakilo kultūriniai interesai ir estetinis skonis, o kartu su tuo ir kūrybinių galių apraiškos. Tuo pat metu visas visuomenės viršūnes pavergė per šviečiamąją prancūzų literatūrą atėjęs racionalizmas. Rousseau, Voltaire ir visi enciklopedistai pasidarė nemažesniais dievaičiais kaip kur nors kitur. Vietoje išpūstos erudicijos ima reikštis tikrasis mokslas, vietoje pompastiškų beprasmių žodžių pynės pradeda kilti meniška literatūra. Bet vis dėlto persiaukli ne visa visuomenė, o tik jos viršūnės. Bajorijos masės tebesižavi senosioms savo laisvėmis, dar tebedūsauja apie išganingą tėvų jėzuitų auklėjimo sistemą, dar tebėra užsidarę savo nepaliečiamoje socialinėje kastoje, dar tebėra skupulatingi katalikybės gynėjai, formalūs davatkos be jokio gilesnio krikščionybės supratimo. Tuo būdu inteligentija, aukštesnysis sluoksnis, ir žymi jaunesniosios kartos dalis, persiėmusi iš vakarų atneštomis racionalizmo ir liberalizmo mintimis, nuo plačiųjų masių atskilo[21]. O tos visuomenės skilimas į du lagerius ir pasunkino Respublikos reformas, privedė prie griežtos kovos ir galutinai pražudė net pačią valstybę.

Po Konarskio reformų klausimas jau gyvas visą laiką ir publicistikoje gančai daugiausia eina nebe principiniu klausimu, o dėl atskirų reformuotinų institucijų ir principų, kurie tuo pat metu jau bandoma ir įgyvendinti[22]. Pirmą kartą iš pagrindų valstybę reformuoti bandoma 1764 m. bekaralmety. Dienos galiūnai Čartoriskiai bando sutvarkyti seimo darbą, apriboja *veto* teisės panaudojimą, įkurdami komisijas suvaržo ministerių galią (etmonų ir iždininkų). Bet reformoms išplisti kelią pastojo rusų ambasadorius Repninas[a]. *Veto* teisė, kuriai Čartoriskiai buvo norėję palikti tik labai siaurą sritį, 1766 m. seimo konstitucija buvo apdrausta. Balsų dauguma buvo palikta spręsti tik tuos iždo reikalus, kurie neliečia nei pakilimo esančių, nei uždėjimo naujų mokesčių, nes tas, kaip ir kariuomenės padauginimo klausimai, sutartys su užsieniu, karo paskelbimas ir kiti reikalai, priklausą prie bendrųjų valstybinių reikalų (*materia status*[b]) ir turį būti sprendžiami vienbalsiai[23]. 1767–1768 m. vadinamajame Repnino seime 1764 m.

[21] Be jau minėtų veikalų žr.: J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, Warszawa, 1902, t. I.

[22] I. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, § 84, 108; N. Kariejew, *Polskija reformy...*, s. 112–117; S. Tarnowski, *Historya...*, t. III, p. 260. Be to, žr.: St. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków, 1919.

[23] W. T. Kisielewski, *Reforma...*, s. 244–273; J. Szujski, *Dzieje Polski*, IV, § 136; S. Kutrzeba, *Sejm walny...*, Warszawa, 1919, s. 161–163; A. Kraushar, *Ks. Repnin i Polska w pierwszem czterolecie panowania Stanisława*

reformos buvo susiaurintos dar labiau. Kiek liečia įstatymų leidybą, jos buvo beveik panaikintos iš viso. Tiesa, buvo priimta konstitucija, aiškiau nustatanti seimo darbų tvarką, bet už tai *veto* teisei buvo palikta labai platūs laukai. Visi seimo kompetencijai priklausą reikalai buvo suskirstyti į 3 rūšis. Pirmąją rūšį sudaro vadinamosios **kardinalinės teisės**, kurias imasi garantuoti Rusija ir kurių be jos sutikimo negalima pakeisti niekad. Antrąją rūšį sudaro vadinamoji ***materia status***, kurie sprendžiami vienbalsiai, ir pagaliau prie trečios rūšies buvo priskirta teisminės seimo funkcijos ir ekonomiškieji reikalai, kurie turi būti sprendžiami balsų dauguma. Bet ekonominiai reikalai buvo suprantami labai siaurai. Prie vadinamųjų *materia status* buvo priskirta visi opiausi reikalai, dėl kurių seimai dažniausia ir iširdavo: mokesčių pakėlimas, kariuomenės skaičiaus nustatymas, bajorijos mobilizacijos skelbimas, karo pradžios ir taikos klausimai, sutartys su užsieniu, urėdų kompetencijos klausimai, seimų ir seimelių tvarkos nustatymas ir t. t. Taigi *veto* teisės sritis liko labai plati. Buvo priimtas tik vienas labai naudingas nuostatas, kad seimui iširstant žūna tik vienbalsiai priimtieji nutarimai, o balsų dauguma išspręsti klausimai (ekonominės konstitucijos) lieka galioti. Tuo tarpu senąja tvarka tokiam atvejy žūdavo viskas. Bet visų 1768 m. seimo konstitucijų pats pragaištingiausias dalykas buvo vadinamosios kardinalinės teisės, kuriose buvo patvirtinta visi anarchijos pradai: karalių elekcija su artikulu *de non praestanda obedientia*[a], *liberum veto*, urėdų skyrimas iki gyvos galvos ir t. t.[24]

1773–1775 m. delegacinis seimas patvirtino šiuos visus įstatymų leidybą liečiančius pradus, bet už tai daug naujo įnešė į vykdomąją valdžią. Bet ir jo įkurta Nuolatinė taryba nebuvo jokia nauja valdymosi sistema, o tik stambus lopas ant senosios. Ji buvo seimo renkama komisija, lyg nuolat veikiąs jo skyrius, įgaliotas vykdomosios valdžios organų funkcijas prižiūrėti. Pati vykdomoji valdžia paliekama seniesiems organams, o Nuolatinės tarybos departamentai juos prižiūri ir daro pranešimus plenumui. Ministerių teisės komisijų sąskaiton praplečiamos, o 1776 m. Karo komisija net panaikinama. Pačios tarybos valdžia ribojasi teise perspėti ir, reikalui esant, nusikaltusius patraukti seimo teisman. Tai buvo pats didžiausias naujosios institucijos pliusas. Šis urėdų ir organų atsakomybės įvedimas 1776 m. papildoma Nuolatinės tarybos teises aiškiau nusakančia konstitucija buvo dar labiau pabrėžtas. Visiems vykdomosios valdžios organų nariams už peržengimus įstatymų skiriama net urėdo atėmimo bausmė. Bet naujasis

Augusta..., t. I; O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja...*, s. 49–51; F. Koneczny, *Dzieje administracyi w Polsce*, s. 200–211; Konstitucijos, *VL*, t. VII.

[24] Konstitucijos ir tarptautinio traktato forma apvilkta garantija, *VL*, t. VII.

organas buvo skaudus smūgis karaliaus valdžiai. Jai apriboti jis pirmon galvon ir buvo taikomas. Nuolatinę tarybą įkūrus karalius neteko visų dar turėtų valdžios likučių. Taryboje jis tik paprastas pirmininkas, kuris, balsams pasidalinus pusiau, gauna 2 balsu ir klausimą išspendžia. Šiaip jis turi nusilenkti visiems tarybos sprendimams. Jie skelbiami karaliaus vadu, bet nepasirašyti daugumos priimto sprendimo jis negali, nes nutarimas, tarybos narių pasirašytas, įgauna galios ir be jo parašo. Pagaliau iš jo atimama ir urėdų bei seniūnijų dalinimo teisė – kiekvieną vakansą jis turi atiduoti vienam iš 3 Nuolatinės tarybos parinktų kandidatų. Tuo būdu galutinai laimėjo respublikoniška idėja – karalius, kuris buvo pirmasis iš trijų seimo luomų, pasidarė pirmuoju nariu kolegialaus organo, pasiėmusio nuolatinę vykdomosios valdžios priežiūrą. Anksčiau, bent laikotarpiais tarp seimų, tas dar priklausė karaliui[25].

Nuolatinė taryba buvo sukurta daugiausia rusų pastangomis ir turėjo būti gera atrama jų politikai. Bet vis dėlto tai buvo šiek tiek tvarkos įnešąs organas ir iš tikro pasirodė kraštui naudingas. Valdžios netekęs karalius, tinkamai laviruodamas viduje ir klusniai sutardamas su Petrapilio ambasadoriu, taip pat įgavo daugiau įtakos. Valstybės gyvenimui susitvarkius jis iš tikro pasiekė daug didesnės galios, negu kad buvo turėjęs prieš Nuolatinės tarybos įkūrimą, kai jo teisės buvo dar platesnės. Partinės rietenos aprimo, nes visi gerai žinojo, kad be Rusijos vis tiek nieko nepasieksi, o kai ji palaikė karalių, teko su juo skaitytis. Taigi Nuolatinės tarybos veikimo periodas buvo taip pat rusų viešpatavimo periodas, bet jau daug ramesnis. Taip Respublika pasiekė 1788 m., kada susirinkęs seimas jau ėmėsi reformuoti valstybės gyvenimą iš pat pagrindų. Bet, prieš pereinant prie paties seimo, mums dar tenka išsiaiškinti Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimą šio seimo išvakarėse. Tik išsiaiškinus, kokią vietą Respublikos valstybinėje organizacijoje turėjo 1569 m. akto palikta savarankiška Lietuvos valstybės organizacija, bus galima kalbėti apie seimo reformas ir apie tai, kiek jos tą savaimę Lietuvos organizaciją palietė.

§ 3

1 paragrafe, kalbėdami apie valstybinę Respublikos santvarką, turėjome galvoje visą jungtinę Lietuvių ir Lenkų valstybę. XVI amžiaus vidury įvedus lenkišką teismų – pavietų – seimelių santvarką, Lietuvos valdymosi santvarka jau buvo suvienodinta su Lenkijos

[25] Konstitucijos *VL*, t. VIII. Be to, žr.; W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*; O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja*..., s. 52–54; O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, s. 33–35; O. Balzer, *Historja polityczna Polski*, Lwów, 1915, t. II, s. 572–575; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*..., t. IV, s. 190–309.

santvarka, o po 1569 m. unijos akto atsiradus bendriesiems seimams ir bendroms elekcijoms, Lietuvos ir Lenkijos visuomeniškai politinė santvarka palengva visiškai susilygino, valstybinio gyvenimo pagrindinės lytys buvo visiškai tos pačios. Po 1569 m. jokių naujų valstybinio sugyvenimo santykius normuojančių aktų nebuvo padaryta, bet tada dar buvę skirtumai palengva niveliavosi savaime. Pagrindinė valstybės koncepcija – kad ji yra bajorų luomo respublika – lietuvių buvo taip pat perimta. Lietuvos bajorija taip pat skrupulatingai saugojo savo laisves ir prieš karaliaus absoliutinius siekimus kovojo kartu su lenkų bajorija. Tuo būdu abiejų valstybių bajorijos suartėjo, susiliejo į vieną visuomeninį sluoksnį ir atsirado vienos „tautos" koncepcija: kovoje iš vienos pusės stovėjo karalius, o iš kitos „tauta". Tai buvo tik luominis bendrumas, kurį, tiesa, dar stiprino ir vienoda kultūra, bet valstybiniu požiūriu jungtinis vienetas buvo „abiejų tautų Respublika".

1569 m. aktas, ir akcentuodamas abiejų valstybių suliejimą į vieną, neperskiriamą ir vienalytį kūną, paliko Lietuvai atskirą valstybinę organizaciją, kuri nė kiek nebuvo pakeista iki pat 1791 m. reformų. Kai kuriais atžvilgiais 1569 m. akto dėsniai buvo net susilpninti: Lietuvos savarankumui, pvz., buvo padaryta nuolaidų 1673 m. nutarus bendruosius seimus šaukti ir Lietuvoje[26]. Visi kiti jungtinių valstybių santykius liečią naujumai buvo tik galutinis urėdų, institucijų ir jų kompetencijų suvienodinimas. Bet tai buvo tik politinės Lietuvos ir Lenkijos vidaus santvarkos vienodinimas, kurį nulėmė ne platūs valstybiniai, o luominiai Lietuvos bajorijos siekimai, jos noras visiškai susilyginti su lenkų bajorijos teisėmis. Stambiausias ir šitą procesą užbaigiąs įvykis buvo garsusis 1697 m. *Coaequatio iurum*[a] įstatymas, kuriuo Lietuvos tribunolo ir ministerių teisės buvo sulygintos su Lenkų tribunolo ir ministerių teisėmis[27]. Po šito įstatymo daugiau naujų įstatymų jau nebeatsirado ir Lietuvos ir Lenkijos sugyvenimo lytis visiškai nepaliesta išgyvavo iki 1773–1775 m. seimo reformų. Ir to dvilypumo, pasirodo, būta taip suaugusio su visa Respublikos santvarka ir net lenkų visuomenei to atrodyta taip natūraliu reiškiniu, kad jo net nelietė nei minėti reformų šalininkai teoretikai, nei pirmieji reformatoriai Čartoriskiai[b].

Vykdant Čartoriskių reformas Respublikos unitarizacijos linkme ne tik nebuvo padaryta nieko naujo, bet tas dvilypumas buvo net akcentuotas: vykdomosios valdžios

[26] *VL*, t. V, s. 67 (fol. 108).

[27] *VL*, t. VI, s. 417–421 (fol. 860–869). Kai kurie autoriai šį įstatymą skiria 1696 m. konvokacijos seimui, nes su to seimo nutarimais jį atspaudė *VL* leidėjai, bet visi šaltiniai rodo jį buvus priimtą tik elekcijos seime. Pvz., E. Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, Kraków, 1849, s. 22, I, II, we Wrocławiu, 1840, s. 212. Apie šį įstatymą žr.: I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1923, p. 132–137. Tik sunku sutikti su autoriaus interpretacija, kad tai esąs visiško Lietuvos savarankumo įtvirtinimas. Juk tai buvo ir valstybes vidujiniai artinąs santvarkos suvienodinimas.

organai – komisijos – įkuriamos visiškai atskiros. Tas pat, be to, buvo pabrėžta to meto konstitucijose apie Lietuvos ir Lenkų maršalkų ir etmonų santykius ir apie seimo darbų tvarką. Net nenormaliomis sąlygomis etmonų ir maršalkų kompetencijų santykiai paliekami senoviški: Lenkijos maršalkų funkcijos seime Lietuvos maršalkai pavedamos tik laikinai, kol grįš opozicionieriai lenkų maršalkos; vietoj pasišalinusių etmonų Lenkijos kariuomenė pavedama laikinam regimentoriui Čartoriskiui, o ne Lietuvos etmonams[28]. Seimų tvarką nusakančioje konstitucijoje Lietuvai taip pat garantuojama seimo maršalkos ir vietos alternata[29]. Be to, dar įsidėmėtina, kad tam pačiam Čartoriskių reformas įvedusiam 1764 m. konvokacijos seime buvo iškeltas ir lietuvių uoliai, nors ir nesėkmingai, gintas reikalavimas sudaryti atskirą Lietuvos bažnytinę provinciją ir Vilniaus vyskupą pakelti arkivyskupu[30]. Taigi ir Lietuvos bažnyčią norėta išlaisvinti nuo priklausomybės Gniezno arkivyskupui.

Po Čartoriskių reformų centro valdžią silpninantį Respublikos dvilypumą buvo sumanęs pašalinti pats karalius Stanislovas Augustas. 1766 m. pradžioje jo jau buvo paruoštas gan kombinuotas projektas „Ucalenie unii W. Ks. Litewskiego z Koroną Polską"[a], kuris numatė atskirųjų vykdomosios valdžios organų suliejimą, bet, Lietuvai pasipriešinus, nuo jo buvo atsisakyta nė nebandžius įgyvendinti[31]. 1767–1768 m. seimo reformos atskirą Lietuvos valstybinę organizaciją taip pat apdraudė. Ji buvo net įtraukta į nepakeičiamas kardinalines teises. Taip, kardinalinių teisių 9§ apskritai garantuojama unijos akto neliečiamybė, 8 paragrafe nustatoma, kad Lietuvą liečią dokumentai būtų įtraukiami į jos metriką, 20 paragrafe netiesiogiai tvirtinama atskiras Lietuvos Statutas. Be to, konstitucijoje, apibrėžiančioje *materia status*, nustatant, kad urėdų teisių sumažinimo ar praplėtimo ir naujų urėdų įkūrimo klausimai turi būti sprendžiami vienbalsiai, netiesiogiai, buvo garantuota, kad Lietuvos valdžios aparatas negali būti panaikintas be jų pačių sutikimo[32].

Taip iki 1773–1775 m. seimo Lietuvą ir Lenkiją rišo tik bendras valdovas ir (kad ir nevienalytis) bendras seimas, bet nebuvo jokio bendro vykdomosios valdžios organo, jokio abiejose valstybėse veikiančio urėdo. Tik tame seime buvo įkurta net du organai, kurių kompetencijos ribos apėmė abi valstybes. Tai buvo Edukacijos komisija ir Nuolatinė taryba.

[28] *VL*, t. VII, s. 10–11, 41, 49, 150, 151 (fol. 8–10, 77, 193–195, 341, 344).

[29] Ten pat, p. 151 (fol. 344), 297 (fol. 633).

[30] M. Matuszewicz, *Pamiętniki...*, t. IV, s. 163–164; *Dyaryusz seymu convocationis... 1764*, E2, Gg, Gg2, Ii, Kk fol.; *VL*, t. VII, s. 85 (fol. 175).

[31] W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków, 1917, s. 92–93, 373–374.

[32] *VL*, t. VII, s. 278–282 (fol. 597–602).

Edukacijos komisija, kurios dispozicijon buvo pavesta panaikinto Jėzuitų ordino turtai ir kuriai buvo pavesta rūpintis švietimu, buvo bendras organas. Bet bendrai buvo sprendžiama tik mokymo sistemos ir vadovėlių paruošimo klausimai. Tas atitiko kultūriniam abiejų valstybių bajorijos vienodumui, bet pati mokyklų organizacija, jų tinklas, finansiniai reikalai ir kasos liko atskiros. Tiesa, komisija kartais su tuo nesiskaitydavo ir iš Lietuvos gaunamas pajamas panaudodavo Lenkijos mokyklų reikalams, bet tas nuolat kėlė Lietuvos bajorijos nepasitenkinimą ir protestus, o Targovicos konfederacijos metu net buvo išreikalauta įkurti visiškai atskirą Lietuvos Edukacijos komisiją[33].

Nuolatinėje taryboje, kuri, kaip minėta, savo rankose turėjo vykdomosios valdžios organų priežiūrą ir rezoliutyvinę valdžią, Lietuvos reikalai buvo apdrausti ⅓ visų jos narių ir, kaip ir seime, maršalkų alternata. Bet ji veikia savo pačios autoritetu, be jokių tarpininkų, jos raštai antspauduojami karaliaus arba, jam nesant, tarybos maršalkos saugomu antspaudu[34]. 1776 m. panaikinus Karo komisijas[a], karinių pajėgų valdymo atžvilgiu ji turi jau ne vien prižiūrimąją, bet ir tiesiog vykdomąją valdžią, o etmonai lieka tik jos labai suvaržyti agentai. Taigi Edukacijos komisijos ir Nuolatinės tarybos laikotarpiu Lietuva ir Lenkija įeina į naują savo sugyvenimo formos fazę, kurią *mutatis mutandis*[b] jau beveik galima būtų pavadinti federacija arba vokišku, valstybės teisėje vartojamu terminu Bundesstaat[c]. Dabar jau atsiranda esminis federacijos požymis[35], kad virš savo reikalus atskirai tenkinančių valstybių veikia du organai, kurie dalį valdymo funkcijų visam junginy atlieka patys. Bet vis dėlto negalima pamiršti, kad Nuolatinė taryba savo esme yra tik prižiūrimasis organas, o jos kompetencijon pakliuvusi krašto saugumo organizacija yra tik pripuolamas, esminio jos charakterio nekeičiąs reiškinys. Taigi ir reformų seimą jungtinė Lietuvių ir Lenkų valstybė pasiekė senosios, per 200 metų gyventos, savo sugyvenimo formos beveik nepakeitusi. Bet jau šitam seime, kai buvo užsibrėžta valstybinę Respublikos santvarką reformuoti iš pagrindų, kai buvo siekiama centro valdžios sustiprinimo bei centralizacijos, ir valstybių unitarizacijos klausimas negalėjo būti apeitas.

[33] Apie Edukacijos komisiją žr.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, s. 322–326; O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja...*, s. 51; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków, 1921; *VL*, t. VIII, s. 152–157, 391–396, 536–539 (fol. 266–267, 621–631, 859–865). Be to, žr.: 1788 ir 1790 m. Lietuvos seimelių ir jų instrukcijų apžvalgą – II ir VI skyr.

[34] *VL*, t. VIII, s. 66–88, 523–536 (fol. 84–132, 849–858).

[35] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1914, S. 769–774, 782–783. *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, Tübingen, 1919, S. 295–297; H. Rehm, *Allgemeine Staats lehre*, Freiburg, 1899, S. 86; N. M. Korkunov, *Russkoje gosudarstvennoje pravo*, S. Peterburg, 1904 , s. 141–143, 149.

§ 4

Jau buvo pastebėta, kad Saksų dinastijos laikais kulminacinio punkto pasiekęs kultūrinis puolimas ir visuomenės bei valstybės gyvenimo pakrikimas Stanislovo Augusto laikais ima taisytis. Politinės santvarkos reformų bandymus matome pirmajam Stanislovo Augusto karaliavimo dešimtmety, o kultūrinės bei ekonominės krašto gerovės kėlimo veikla labiausia pasirodo po pirmojo padalinimo. Skaudūs valstybės sukrėtimai bei svetimųjų primesta garantija ir visas Respubliką spaudęs svetimųjų priespaudos bei intrigų tinklas šviesesniąsias asmenybes nuo opių politinių klausimų laikinai nukreipė kitur. Pijorų pradėtoji, o Edukacijos komisijos galutinai išvystytoji, naujoviška mokymo sistema išaugino iš tikro šviesesnę jaunąją kartą. Vietoj XVIII amžiaus pirmoje pusėje jėzuitų mokyklose dar tebevyravusio dogmatiško scholastinio metodo dabar įsigali šviesiosios literatūros plečiamas viską kiaurai persunkiąs kriticizmas. Tegul jis negilus, tegul jo ginklas yra greičiau suktas sąmojis bei satyra negu moksliškai logiška konstrukcija, bet vis dėlto naujoji dvasia buvo akstinas ieškoti naujų kelių. Šviečiamoji literatūra kovojo su pozityvine religija, su visa senąja visuomenine bei socialine santvarka, su visokiais prietarais bei tradicijom. O Respublikoj viso to miškas. Taigi dirva puikiausia. Dėl to Voltaire, Rousseau ir visų enciklopedistų literatūra įgauna čia nepaprasto pasisekimo. Ji skaitoma originale, verčiama į lenkų kalbą. Greta to kyla sava lenkiška raštija, atsiranda net iki šiol nemirusių vardų. Karaliaus dvaras pasidaro rinktinės šviesuomenės centru[36].

Tuo pat metu ima kisti ir socialinės šviesuomenės požiūris. Ruošiasi atsigauti suskurdę miestai, atskiri ponai valstiečius pradeda atleidinėti nuo sunkios baudžiavos ir įveda činšą. Daroma kolosalinių pastangų pakelti ekonominę krašto gerovę. Lenkuos daugiausia rūpinamasi racionaliau eksploatuoti žemės turtus, Lietuvoje plačių užsimojimų ministeris bei karaliaus ekonomijų šeimininkas Tyzenhauzas sudaro grandiozišką, liūdnai pasibaigusį savos pramonės sukūrimo planą. Greta to, vidaus ir užsienio politikos reikalams tobulinama susisiekimo priemonės – tiesiama magistralinės kelių linijos, kasama kanalai – sujungiama Nemunas, Dniepras ir Vysla. Butrimavičiaus vadovaujama Pinsko bajorija sausina savo didžiąsias balas ir tiesia per jas kelius.

Nuolatinė taryba, nepaisant viso savo nepopuliarumo bei organizacinių ydų, vis dėlto buvo pirmoji centrinė pastovi, nuolat veikianti valdžia. Visokiausių intrigų sūkury ji vis dėlto sugebėjo tvarkyti valstybės reikalus geriau, negu anksčiau tai atlikdavo

[36] Žr.: A. Brückner, *Dzieji kultury Polskiej*, Kraków, 1931, t. III; S. Tarnowski, *Historya...*, t. III; J. Szujski, *Dzieje Polski*, Kraków, 1894, t. IV, § 185–189.

vieni be jokios priežiūros palikti ministeriai arba komisijos. Ypač aiškiai pagerėjimas matyti valstybės finansų reikaluos. Jei anksčiau tiek Lenkija, tiek Lietuva nuolat jautė nepriteklių, tai dabar pasitaiko jau net santaupų. Seimuose tvirtinamos iždų apyskaitos jau dažnai rodo vadinamojo *remanento*[a] sumas[37].

Suprantama, kad tokio atgijimo metu negalėjo būti aplenkta ir valstybės santvarkos reikalai. O, kaip jau minėta, nepaisant Stanislovo Augusto karaliavimo pradžioje pradėtų reformų bandymų, 1768 m. ir padalijimo seime (1773–1775 m.) primesta svetimų valstybių garantija paliko visus destruktyvius santvarkos pradus. Nuo pat garantijos pradžios jau buvo balsų, susirūpinusių, kaip numesti tą valstybę žeminantį reiškinį ir kaip susitvarkyti viduje, kad valstybė atgautų prestižą. Apie valstybės santvarkos reformą kalbama ir publicistikoje, ir net seimuose. Dėl siūlomų reformų nesutariama, bet svetimųjų priespaudą jaučia visi ir visiems pagrindinis akstinas naujų kelių ieškant yra noras išsivaduoti iš svetimos įtakos viduje. Tik vieni tebestovi ant bajoriškų laisvių neliečiamybės pagrindo (Potockių partijos epigonai), o kiti, persigėrę šviečiamosios prancūzų literatūros idėjomis, ima reikalauti radikalių reformų (modifikuoti, naujomis socialinėmis idėjomis papildyti, Čartoriskių siekimai)[38]. Bet kiekvienas reformų bandymas, net užsiminimas apie jas, buvo paralyžiuojamas budrios Jekaterinos ambasadoriaus akies. Dabar jam kištis į valstybės vidaus reikalus jau buvo daug lengviau, nes turėjo juridinį pagrindą – tarptautinės sutarties forma apvilktą garantiją. Pasipriešinti ambasadoriui negalėjo niekas. Kiekvienas pastangas atsipalaiduoti nuo jo globos jis galėjo sukliudyti labai lengvai. Dėl to, norint išsivaduoti nuo rusų globos, teko laukti momento, kada ji bus užsiėmusi kitais, jai svarbesniais, reikalais ir bus priversta leisti Respublikai tvarkytis pačiai. Toks momentas kaip tik atėjo sušaukus 1788 metų seimą, kai Rusijai teko vesti sunkų karą su turkais ir Švedija. Tik tada paėmusi seimo vairą į savo rankas reformų partija, vadinamieji patriotai, per 4 metus, nepaisydami Petrapilio protestų, galėjo atmesti ir garantiją ir griauti visą 1773–1775 m. pastatytą santvarkos rūmą.

Bet prieš pereidami prie paties seimo dar nors trumpai turime apžvelgti tą tarptautinę konsteliaciją, kuri leido seimui veikti prieš nuolatinę savo globėją ir griebtis esminių reformų. Nes iš tikro anarchiškos santvarkos Respublika galėjo atsigauti ir susi-

[37] Apie visokį gyvenimo pagerėjimą skt.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. I–IV; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. I–IV, ir kt.

[38] W. Konopczyński, Stanisław Konarski, jako reformator polityczny, *Mrók i świt*, Warszawa, 1911, s. 273–319; I. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, § 84, 108; N. Kariejev, *Polskija reformy...*, s. 106–139; S. Tarnowski, *Historya...*, t. III, s. 343–35, 435–447; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 442, 545.

tvarkyti tik tada, jeigu niekas nebandytų į jos vidaus reikalus kištis arba jeigu kuri nors kaimyninė galybė tas pastangas palaikytų ir apsaugotų nuo kitų.

§ 5[a]

Prie senųjų Europos galybių XVIII amžiuje prisideda dvi naujai iškilusios militarinės pajėgos – Rusija ir Prūsija. Šiaurės bei Rytų Europos politikos vadovybę pasiima Rusija. Petrapilio dvaras, po septyniamečio karo atsisakęs tradicinio sutarimo su Viena, ima organizuoti pragarsėjusią „Šiaurės sąjungą" (kitaip dar vadinama Šiaurės koncertas arba Šiaurės akordas), kuri turėjo atsverti Europoj vyraujančią Habsburgų–Burbonų sąjungą. Frydrichas II Didysis, ieškodamas atsparos prieš tuos didžiausius savo priešus, su Rusija dedasi noriai. Pirmasis Petrapilio ir Berlyno sutarimas įvyksta 1764 m., Frydrichui II sutikus į Respublikos sostą bendromis jėgomis pasodinti Jekaterinos II proteguojamą Stanislovą Augustą Poniatovskį. Nuo čia ir prasideda artimas Petrapilio ir Berlyno bendradarbiavimas Respublikos reikalais. Formaliai jis buvo sutvarkytas 1764 ir pakartotinai 1768 bei 1777 m. gynimosi sutartimis. O bendro intereso vedamas sutarimas dar buvo palaikomas prieteliška monarchų korespondencija bei valdančiųjų šeimų princų vizitais. Taip prasidėjęs sutarimas buvo praplėstas ir turėjo likti branduoliu kuriamos Šiaurės sąjungos.

Bet projektuojamoji sąjunga neįvyko. Labiausia pageidaujamas jos narys – Anglija – visą laiką liko rezervuota. Respublikos reikalai anglų neinteresavo, kišti čia savo pinigus ji neturėjo jokio reikalo, o kito akstino, kuris įjungtų ją į koncertą, neatsirado. Tuo būdu koncertas susidarė tik iš dviejų instrumentų – Rusijos ir Prūsijos[b], kurios bendrai ėmėsi slaugyti tris paliegėlius – Respubliką, Švediją ir Turkiją[39].

Dėl šios sąjungos praėjo ir pirmasis padalinimas. Rusija Respublikos atžvilgiu jau nuo Petro I laikų tęsė vieną politikos liniją – stengėsi paimti ją savo protektoratan. 1764 m. prie šios linijos ji buvo priversta prileisti ir Prūsiją. Neprileista ji būtų lengvai galėjusi kliudyti, kiršinti visuomenę prieš rusus, palaikyti opoziciją. O visa tai būtų reikalavę daug didesnio jėgų įtempimo. Bet su Baro konfederacija atėjo kritiškas momentas. Rusų protektoratas buvo pavojuje. Be karo veiksmų situacijos išgelbėti buvo negalima. Frydrichas II tuo kritišku momentu pasiūlė nubausti nepaklusnų globotinį užgrobiant žemes[c]. „Pusiausvyros" sistema reikalavo, kad pasipelnytų po lygiai. Bet čia

[39] S. Solovjov, *Istorija Padenija Polši*, Moskva, 1863, s. 19; S. Solovjov, *Istorija Rossii*, t. VI, s. 87–88; W. Konopczyński, *Polska a Szwecja*, Warszawa, 1924, s. 177; O. Brandt, Das Problemen der „Ruhe des Nordens" im 18 Jh., *Historische Zeitschrift*, 1929.

įsimaišo trečia pajėga – Austrija. Ji pagrasina intervencija ir nelieka kitos išeities, kaip prileisti prie grobio ir ją. Jeigu negautų nieko, prie pirmos progos įsikišusi, ji gali suardyti viską. Ir taip galutinai sutariama. Rusija, kuri kiekvieną kitų gaunamą kąsnį laiko savo nuostoliu, rūpinasi, kad tie kąsniai būtą kuo mažiausi, o Prūsija su Austrija stengiasi apžioti kuo daugiau[40].

Po pirmojo padalinimo Austrija nuėjo savo keliais ir sąjungininkai vėl liko tik du. Nes du tokie rivalai, kaip Prūsija su Austrija, vienoje sąjungoje likti nė negalėjo. Likusios sąjungos ištikimiausias narys buvo Prūsija. Sąjunga su Jekaterina Frydrichui buvo reikalinga labiausia dviem sumetimais. Pirmiausia Rusija jam buvo vienintelė sąjungininkė, nutolus Anglijai – vienintelis išsigelbėjimas nuo visiškos izoliacijos bei atrama prieš bauginančią Burbonų–Habsburgų sąjungą. Iš antros pusės, pirmaeiliu Berlyno užsienio politikos siekiu buvo tolimesnis Lenkijos žemių užgrobimas. 1772–1773 m. Frydrichas II perskirtą savo valstybę suliejo, bet sienos liko neišlygintos. Gdanskas, Torunė tebeliko lenkų, o Berlyno norai be to, siekė dar tarp Silezijos ir Pamarės įsiterpusios dalies Didlenkių[a]. Pirmojo padalinimo metu patenkinti tuos norus sutrukdė Jekaterina. Berlynui buvo aišku, kad be jos, kuri jau nuo 1764 metų buvo tikroji Respublikos šeimininkė, patenkinti savo norų nebus galima niekad. O jos sutikimą, žinoma, buvo vilčių išgauti tik geruoju. Frydrichas II, o vėliau jo įpėdinis Frydrichas Vilhelmas tais dviem sumetimais sąjungą su Rusija ir laikė išganingiausia Prūsų politikos linija[b]. Tiesa, didysis Prūsų galybės kūrėjas jautėsi skriaudžiamas. Jam atrodė, kad Rusija jo paramą išnaudojanti savo reikalams, bet geresnio kelio jis nematė. Jo nė nebuvo. Budriai Frydricho saugomas sutarimas užtruko iki 1781 m. nepaliestas. 1777 m. atnaujinta sąjungos sutartis turėjo tęstis iki 1782 m. pabaigos, bet tuo metu įvyko didelių pasikeitimų. Paskutinė nauda, kurią Frydrichas gavo iš sąjungos su Jekaterina buvo 1779 m. Cešyno taika, kai, Jekaterinos paremtas, jis privertė Juozapą II atsisakyti Bavarijos. Tiesa, dalis Bavarijos liko Austrijai, bet jau pats faktas, kad, ir turint juridinius titulus, visą Bavariją gauti sukliudė Prūsija, jos prestižą nepaprastai pakėlė[41]. Viena tapo aišku, kad kol egzistuos rusų–prūsų sąjunga, tol Prūsija galės paralyžiuoti visus jos žingsnius. Dėl to Juozapas II pasiryžta tą sąjungą suardyti. 1780 m. jis pats atvyksta pas Jekateriną ir išbūna net 2 mėnesius. Dėl to užmegztos asmeniškos pažinties prasideda gana gyva Jekaterinos ir Juozapo korespondencija, privedusi prie laiškų forma pa-

[40] W. Konopczyński, Czasy Stanisławowskie, *Historja polityczna Polski*, t. II, s. 567–568.

[41] *Gebhardts Handbuch der deutschen Geschichte (Siebente Auflage)*, II Bd., 1931, S. 44–47; Br. Dembiński, *Polska na przelomie*, s. 19–25.

reikšto susitarimo – sąjungos, kuri Prūsijai grėsė visiška izoliacija. Bet dėl jos sudarymo buvo kaltas pats Frydrichas II. Per daug pasitikėdamas savimi ir per aukštai vertindamas Prūsijos reikšmę, jis panoro panaudoti Rusiją savo reikalams ir pertempta styga trūko. Senelis Prūsijos galybės kūrėjas sugalvojo pasiūlyti rusų–prūsų–turkų sąjungą prieš Austriją. Jekaterina, pamačiusi, kad Frydrichas nori panaudoti ją savo tikslams, žinoma, pasijuto smarkiai įžeista ir ketino linkti prie Austrijos. Atsakydama Frydrichui, ji pasiūlė krikščioniškų kraštų koaliciją prieš turkus. Bet Prūsija dėtis su Austrija negalėjo. Tuo būdu savo politinės linijos pagrindus Frydrichas II pakasė pats. Norėdamas izoliuoti Austriją, izoliavo save[42].

1781 m. Jekaterinos ir Juozapo II sutartis Frydrichui buvo labai skaudi. Jekaterina visą laiką tikino, kad senoji jų bičiulystė liekanti nepaliesta, kad ji senąją sutartį tebelaikanti šventa, kad jos naujasis susitarimas esąs ne prieš jį ir kad kiekvienam reikale prieš Austriją jinai palaikysianti Prūsiją, bet, nepaisant visų užtikrinimų, senasis bičiuliškas tonas nebegrįžo niekad. Rusija su Prūsija nuolat susidurdavo Respublikos reikalais, ypač dėl Gdansko, kuris, smaugiamas prūsų muitų, nuolat prašė Jekaterinos užtarimo. Frydrichas tuo tarpu vis dar nenustoja vilties, kad jo taip trokštama bičiulystė su „Šiaurės Semiramida" sugrįš, kad savo ilgametę politikos liniją jis galės palikti ir įpėdiniams. Jis laukė, kad kilus karui su turkais naujieji sąjungininkai susipyks, kad Austrija kariauti nenorės arba kad susikivirčys dėl grobio. Bet jis jau nesulaukė. 1786 m. rugpjūčio 17 d. mirdamas jis paliko situaciją nepasikeitusią nė kiek. Neatnešė nieko nauja nė jo mirtis. Jo įpėdinis Frydrichas Vilhelmas II ėmėsi tos pačios politikos linijos. Pasidavęs dar dėdės, ilgamečio ministerio Hertzbergo[a] įtakai, jis priėmė tą pačią sistemą, kur atsverti Austrijai stengiamasi palaikyti gerus santykius su Rusija. Viltis, kad santykiai su Rusija pagerės, nebuvo nustojama niekad. Bet laikas bėgo, o santykiai negerėjo. Tuo tarpu užėjęs 1787 m. atnešė daugiau naujumų – naują rusų–austrų–turkų karą[43]. Prūsų viltys nepasiteisino. Kilęs karas rusų–austrų sąjungos nesuardė. Pasijutusi visiškai izoliuota Prūsija susigriebė to karo metu jos bičiulystę atmetusiai Rusijai įgnybti nors Respublikos reikaluos. Pasiėmusi globoti rusams priešingą partiją Prūsija stengėsi parodyti Rusijai, kad šį tą gali ir ji. O Respublika, arba, tikriau, jos vadovybę paėmusi reformų partija, naudodama buvusių savo globėjų nesantaiką, skubiai ėmė tvarkyti savo vidaus reikalus.

[42] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 25–27; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, s. 254–259; S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 23.

[43] Br. Dembiński, *Polska na przełomie.*, s. 29–37; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, s. 258–266; *Gebhardts Handbuch...*, S. 48–55.

1781 m. austrų–rusų sutartis buvo nukeipta prieš turkus. Bet karas tuo tarpu nekilo. Nekilo jis net 1783 m., kada, pasinaudodama totorių vidaus nesutikimais, Jekaterina prijungė Rusijai visą Krymą. Turkijai tai buvo didžiulis smūgis. Čia tuojaus buvo pradėta kurti laivynas ir Konstantinopolis dabar kiekvienu momentu galėjo laukti staiga rusų puolimo iš jūros. Bet nusilpusi Porta išeities neturėjo, ir 1783 m. gruodžio 28 dienos konvencija įvykusį faktą pripažino. Tai reiškė, kad opusis klausimas atidedamas vėlesniems laikams. Rusijai būtų buvę patogu kariauti tuojau, kol nesuiro sąjunga su Austrija, bet pulti ji negali, nes 1781 m. sutartimi abipusė parama buvo numatyta tik gynimosi, o ne puolimo atveju. Dėl to, trokšdama karo, Rusija stengiasi turkų puolimą išprovokuoti savo arogantiška laikysena. Savo tikslo ji pagaliau pasiekia. Kantrybės netekusi Turkija paskelbia karą net per anksti, kai Rusija jo dar nelaukė ir tebebuvo nepasiruošusi. Jos sąjungininkas Juozapas II, iš 1781 m. sutarties negavęs jokios naudos, laikosi gana rezervuotai. Kad rusai sutriuškintų turkus, jam nebūtų jokios naudos. Austrijai nėra jokio intereso, kad nugalėjusi turkus Rusija užvaldytų Dardanelus, ir Juozapas II ima vis labiau ir labiau nuo Rusijos tolti. 1787 m. Jekaterinos pakviestas padaryti jai antrą vizitą, Juozapas II atvyko, bet jokių naujų įsipareigojimų nepadarė ir, gavęs žinią apie neramumus Belgijoj, skubiai grįžo namo. Kai 1787 m. vasarą, atmetus eilę ultimatyvių reikalavimų, rusų atstovas Konstantinopoly Bulgakovas[a] turkų papročiu buvo uždarytas septyniabokštėje pily kaip kalinys ir turėjo prasidėti karas, Rusijos pozicija buvo nelengva.

Rusų kariuomenės vadovybę gavo Potiomkinas. Bet veiksmai nesiseka, vadas įpuola desperacijon ir prašosi net atleidžiamas, vadovybę ruošiasi perduoti Rumiancevui[b]. Carienė jo neatleidžia, ramina ir prašo likti, neapleisti jos sunkiu momentu. Potiomkinas jaučia, kad jėgos nepakankamos ir, bijodamas pralaimėjimo, neveikia nieko. Neramina jį ir Austrijos laikysena. Bet neatneša daug naudos nė 1788 m. vasario 9 d. Juozapo II pradėtas karas. Ilgai rinkta ir tvarkyta kariuomenė, karo reikaluos nenusimanančio paties imperatoriaus vadovaujama, pralaimi visas kautynes ir tais metais nepasiekia nieko. Apsivylęs Juozapas II duodasi prikalbamas brolio Leopoldo ir, armiją pavedęs generolams, grįžta Vienon[c].

Potiomkinui 1788 m. praeina irgi be naudos. Jis jau norėjo evakuoti net visą Krymą. Bent kiek atgavo dvasią tik dėka Suvorovo laimėjimų. Bet pats pulti vis bijo. Pagaliau 1788 m. liepos 9 d. jis prisiartina prie Očakovo. Visiems atrodė, kad karo išeitį nulems šios tvirtovės likimas. Čia būrėsi abiejų pusių jėgos ir vienos jų viltys čia turėjo žlugti. Potiomkinas jaučia, kad jo – Tauridos kunigaikščio – garbė ir Rusijos labas rei-

kalauja, kad Očakovas būtų paimtas. Bet jis bijo rizikuoti ir taip sulaukia vėlyvo rudens[a]. Karštasis Suvorovas vieną kartą buvo bandęs paimti tvirtovę pats vienas su savo dalimi, bet niekieno neparemtas turėjo pasitraukti. Už savo nekantrumo sukeltą nepaklusnumą didysis rusų kariuomenės generolas – pažiba – turėjo apleisti Potiomkino stovyklą visiškai. Bet Očakovą vis dėlto reikėjo kaip nors paimti. Tuo metu jau ėjo karas ir su švedais ir jau pati Jekaterina savo laiškuos ėmė priminti, kad Očakovo nepaėmus garbinga taika negalima. Baimingai laukdamas kažkokios išeities Potiomkinas atsidūrė prie sienos. Išsibaigė jo kariuomenės ištekliai. Reikėjo arba paimti miestą, arba mirti badu bei nuo šalčio. Teko ryžtis. Potiomkinas, visai neslėpdamas kritiškos situacijos, pabrėždamas, kad stovykloje kariuomenė pavalgė jau paskutinį kartą ir maisto gali rasti tik mieste, įsakė pulti. Puolimas pavyko. Očakovas buvo paimtas (XII 6). Dar tą pačią dieną džiaugsminga žinia buvo pasiųsta į Petrapilį. Krymo saugumas buvo veik garantuotas. Jekaterina tariasi esanti tikra, kad karas laimėtas, ir atsidūsta lengviau. Apsiniaukę Rusijos politikos horizontai pradeda blaivėti[b]. Apleistoji Prūsija tuo tarpu buvo sustiprinusi savo įtaką Respublikoj. Jos padedamas Respublikos reformų seimas jau ruošėsi griauti paskutinius rusų protektorato stulpus. Dabar karo laimei pakrypus aiškiai Rusijos pusėn Jekaterina turi vilčių atsigriebti. Tikėdama visišką laimėjimą, Jekaterina pataria Potiomkinui armiją žiemoti išskirstyti Lenkijoj. Esą „nugalėtojams dar niekas nedrįso atsakyti stovyklų“[44].

Bet grįžkim prie Rusijos bičiulystės susigrąžinimu dar tebetikinčios Prūsijos ir jos akcijos Respublikoje.

Maždaug tuo pačiu momentu, kai prasiėjo rusų–turkų karo veiksmai, Prūsų armija įžengė Olandijon. Armija ėjo raminti vidaus partijų kovų. Frydricho Vilhelmo kariuomenė atėjo nubausti Prancūzijos palaikomą respublikonišką patriotų partiją, kuri buvo jau pašalinusi statthalterį Vilhelmą V. Jo žmona, Frydricho Vilhelmo II sesuo Vilhelmina, buvo kalėjime. Oraniečių partiją palaikančios Anglijos raginamam Frydrichui Vilhelmui sesers vadavimas buvo geras karo pretekstas. Prūsų kariuomenės žygis buvo trumpas ir sėkmingas. 1787 m. rugsėjo 13 d. Braunšveigo hercogo vedama 20 000 armija peržengė Olandijos sieną, rugsėjo 20 d. Vilhelmas V grįžo Hagon, o spalio 10 d. pasidavus Amsterdamui žygis buvo baigtas. Dėl to buvo sudaryta anglų–

[44] Apie karo kilmę bei pradžią žr.: S. Solovjov, *Istorija Rossii*, t. I, VI priedas. S. Solovjov, *Istorija padienije Polši*, VII skyr.; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 16–46; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 49–54; *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. XXVII, s. 536.

olandų–prūsų gynimosi sąjunga. Vykstančio turkų karo atžvilgiu kontragentai sutarė prie geros progos pasidaryti tarpininkais[45].

Taip 1787 m. gale Prūsija sulaukė didelių laimėjimų. Ji ėmėsi labai rizikingo darbo – sugriauti Prancūzijos įtaką Olandijoj ir buvo rimto pavojaus, kad Prancūzija geruoju neužsileis. Bijoma to buvo net Berlyne. Jei ne ministerio Hertzbergo užsispyręs pasitikėjimas savimi, tai intervencija būtų neįvykusi. Bet viskas pasibaigė laimingai ir garbingai. Pasak Jekaterinos II, Prancūzija, gavusi smūgį į veidą, nereagavo. Nereagavo, žinoma, dėl didžiosios revoliucijos išvakarėse pasireiškusių vidaus sunkumų. Frydricho II D. laikais Prūsijos pasiektas pirmaeilis valstybės prestižas buvo dar labiau sutvirtintas[a].

Kilus rusų–turkų karui, Prūsija jau vylėsi sulaukusi momento, kad buvusi sąjunginink jos pasiges ir pagal tebegaliojančią sutartį pasauks prisidėti prie karo. Berlyno politikai tikėjo, kad dabar jau tikrai bus atėjęs momentas pasiekti taip labai trokštamo sienų aplyginimo. Pagal Hertzbergo dar 1779 m. išdirbtą planą, tas turėjo įvykti mainais. Už sutikimą užleisti prūsams Gdanską, Torunę ir Poznanės bei Kališo vaivadijas, Respublika turėjo gauti pirmo padalijimo metu Austrijos užimtą Galiciją, kurios vietoje šioji turėjo gauti Moldaviją ir dalį Serbijos. Kadangi į prūsų laimėjimus negalėjo žiūrėti abejingai ir Rusija, tai Hertzbergas numatė kąsnelį ir jai. Jai Turkija turėjo užleisti Očakovo sritis bei Besarabiją, bet už tai ji turėjo grąžinti švedams Suomiją[46]. Tuo būdu Hertzbergas buvo įsikalęs, apsuksiąs visus 4 kitus kontragentus taip, kad jie būsią priversti ne tik kilnoti savo valstybės sienas, bet turėsią net sutikti su nuostoliais. Ir visa tai vienos Prūsijos labui. Frydricho Vilhelmo nusekta seniu Hertzbergu per toli. Ir nenuostabu, kad Rusija, kuriai Prūsija šį savo planą norėjo įpiršti, nerado reikalinga apie tai nė kalbėti. Berlyno siūlomos turkų sienos ir Rusija, ir Austrija jautėsi galinčios pasiekti be jokių nuostolių kitur. Juo labiau niekam nebuvo intereso leisti pasipelnyti Prūsijai.

Turkams paskelbus Rusijai karą Prūsija visomis išgalėmis stengėsi vaidinti senąją rusų bičiulę. Pirmiausia nori įtikinti Jekateriną, kad Turkijos nekurstanti ir tuo tikslu net persiunčia Petrapilin savo atstovui Konstantinopoly duodamų instrukcijų ištraukas. Berlyno politikai neatsisakytų duoti ir dar tebegaliojančios sutarties numatomą paramą: pasiryžę duoti pinigų ir savanorių. Bet patys nenorėdami siūlyti laukia, kada Jekaterina paprašys. Kai tokio prašymo nesulaukia, prūsų atstovas Petrapily savo valdovo gerus norus primena, bet gauna ataušinantį atsaką, kad carienė savo rūpesčiais kitų

[45] *Gebhardts Handbuch...*, § 24; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 44–45.

[46] S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 26–29; *Gebhardts Handbuch...*, § 24.

varginti nenorinti. Taip pat buvo atmesta tarpininkavimo bei besibaigiančios sąjungos atnaujinimo pasiūlymas. Tarpininkavimas, kurį Frydrichas Vilhelmas, prašomas švedų Gustavo III, pasiūlė, buvo atmestas, o į sąjungos atnaujinimo pasiūlymą buvo atsakyta išsisukinėjant. Buvo aišku, kad Petrapily labiau vertinama sąjunga su Viena negu su nekantriai savanaudišku Berlynu. Be to, tuojaus pakėlė savo griežtą protesto balsą ir Juozapas II. Iš Vienos buvo pareikšta, kad, jeigu tik Jekaterina sutiksianti užleisti Prūsijai nors pėdą Respublikos žemių, Austrija bet kokia kaina darysianti su turkais taiką ir paliksianti Rusiją vieną. Vienos rūpesčiu buvo paskelbta net vieša deklaracija, kuria Jekaterina ir Juozapas II pasižada saugoti Respublikos žemių neliečiamybę prieš visas prūsų pretenzijas.

Pralaimėję diplomatinę kovą Petrapily, Berlyno politikai nukrypo prie turkų. Savo tikslo tarėsi pasieksią per juos. Berlyno atstovui buvo įsakyta pasiūlyti turkam, kad jie pareikalautų prūsų tarpininkavimo. Kartu buvo nurodyta, kokias žemes jie turėsią užleisti Rusijai ir Austrijai. Jei Turkija nesutiktų, atstovas turėjo grasinti, kad Prūsija prisidėsianti prie jos priešų. Bet įsipiršti nepasisekė ir čia[47].

Pralaimėjus visus bandymus pasiekti savo tikslą geruoju, Prūsija buvo priversta griebtis kitokių priemonių. Juo tolyn, tuo drąsiau ir drąsiau ji imasi įgnybti Rusijai Respublikoj. Jai rūpėjo parodyti Rusijai, kad verčiau būtų su ja skaitytis, kad sąjungininkė ji gali būti naudinga, o atstumta gali kenkti. Iš šios prūsų akcijos ir susidarė aukščiau minėta situacija, kuri leido Respublikos seimą imtis savo valstybinės santvarkos reformų, leido nesiskaityti su Rusijos protestais.

§ 6

Respublikos ir Rusijos santykiai po pirmojo padalijimo, kaip minėta, buvo saistomi rusų bendrai saugomos garantijos. Aukščiausias krašto administracijos organas – Nuolatinė taryba – tam ir suburta, kad lengviau palaikytų savo įtaką. Gavus sau palankią daugumą jos narių, galima buvo šeimininkauti nevaržomai. Nuolatinės tarybos naudai veik visos valdžios netekęs karalius buvo priverstas klusniai sekti Jekaterinos atstovo Stackelbergo[a] nurodymų. Be Stackelbergo paramos jis negalėtų atsilaikyti prieš opoziciją. Ir po kiekvieno jo bandymo pasielgti savarankiškiau, Stackelbergas tuojaus duoda progos susiprasti paakindamas karaliaus priešus.

[47] S. Solovjov, *Istorija padienija Polši*, s. 181–191; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 49–80, S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 22–35; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 47–61.

1773–1775 m. sukeltą visuomenės pasipiktinimą rusais Stackelbergas išsyk suvaldo tik padedamas Respublikoj visur išmėtytos rusų kariuomenės bei papirkimais. Tiek jis, tiek sutartinai veikiąs prūsų atstovas nuolat nurodinėja savo dvarams, kad be karinės paramos ir pinigų nepajėgtų nieko[48]. Bet Petrapilio politikai jau norėjo pereiti prie ramesnio santykiavimo. Paninas[a] buvo siūlęs atitraukti kariuomenę jau 1776 m. Stackelbergas tada rašė: „Tai ką aš turėsiu daryti? Aš privalau gauti daugumą. Tai pats pagrindinis dalykas. Mūsų priešai į seimelius siunčia pinigus ir kardus mūsų draugams išpjauti. Juk aš privalau gintis... Dėl Dievo, grafe, prisiųskit pinigų. Kitaip su kuo gi aš privalau atlikti reikalus? Tamsta pats esi buvęs Švedijoj – taigi šitą žinot"[49]. Stackelbergo nuomone, rašo jis 1777 m., rusų kariuomenė turinti pasilikti tol, kol sutvirtės jo suorganizuota naujoji valdžia – Nuolatinė taryba[50]. Taip krašte ji lieka, bet 1778 m. jai įsakyta seimeliuos nedalyvauti. Kilus kokiam susidūrimui su bajorija, įsakyta nešauti. Bajoriją tas labai pradžiugino ir visur ėmė kartotis niekieno nevaržomo išdykimo vaizdai. Atstovų daugumas buvo išrinkta artimų karaliui ir jis jau ruošėsi padaryti seimą savo įrankiu. Maršalka buvo numatomas karaliaus bičiulio Lietuvos kiemo iždininko Tyzenhauzo kreatūra Volmeris. Bet suspurusi opozicija staiga sujudino Stackelbergą, kuris privertė karalių susilaikyti. Ir seimo maršalka buvo išrinktas Tiškevičius. Karalius savo linijos valdyti kraštą sau ištikimų agentų padedamas turėjo atsisakyti. Seimas praėjo gan ramiai. Stackelbergas džiaugėsi, kad jo carienės autoritetas laimėjo nepanaudojus nei prievartos, nei pinigų[51]. Tai buvo naujos rusų veikimo taktikos pradžia. Respublikos santvarka, jos partijų bei pavienių asmenų interesai jau buvo tiek susipynę su Petrapiliu, kad Stackelbergui griebtis prievartos ar papirkimais suorganizuoti sau palankią partiją jau nebuvo reikalo. Respublikoj jau nuolat buvo žmonių, kuriuos asmeniški interesai stūmė Rusijos glėbin, ir ambasadoriui pakako tik rivalizuojančias grupes sumaniai diriguoti. Ir jis pats rašo į Petrapilį, kad Respublika esą Jekaterinos veikimo dėka tapusi „lyg Rusijos provincija"[52].

Nuo 1780 m. Respublika sulaukia dar daugiau vilčių, kad Rusijos globa iš tikro bus lengvesnė. Nuo tada Rusija, kuri, kaip matėme anksčiau, šiuo metu ima tolti nuo

[48] S. Solovjov, *Istorija Rossii*, t. VI, priedas, s. 1067–1178. Čia smulkiai išnagrinėjama 1775–1780 m. Petrapilio santykiai su kitomis valstybėmis. Tarp kitko, gražiai nupasakojama rusų akcija Respublikoje. Viskas suskirstyta pamečiui ir valstybėmis, žr.: *ten pat*, p. 1092, 1105, 1164–1165.

[49] Ten pat, p. 1092–1093.

[50] Ten pat, p. 1105.

[51] Ten pat, p. 1145–1148.

[52] Ten pat, p. 1106.

Prūsijos ar artėja su Austrija, visą savo užsienio politikos svorį perkelia labiau į rytus ir pietus. Stackelbergas jau nebegauna pakankamai nė pinigų. Nemokamų jo šalininkų dalis pereina karaliaus partijon. Tuo pat metu, Stanislovui Augustui prašant, Jekaterina ir Potiomkinas sutinka paliuosuoti Respubliką nuo rusų kariuomenės[53]. Stackelbergui vienintele išeitimi lieka sugebėti tinkamai paremti besigrumiančias vidaus partijas ir dengti to meto Respublikoj magiškai mases veikiančiu Jekaterinos autoritetu. Karaliaus reikšmė dabar iškyla, nes ir Stackelbergas veikia daugiausia per jį ir su juo. Jis susiartina net su Čartoriskio ir Liubomirskio vadovaujama austrų partija. Bet prasidėjusį darnų karaliaus vadovaujamą sugyvenimą vėl staiga išardo tamsoka byla, kilusi dėl Krokuvos vyskupo Soltyko.

Kai kadaise populiarusis vyskupas Soltykas, grįžęs iš rusų belaisvės, po kiek laiko pradėjo rodytis nenormalus psichiškai, jis buvo nuncijaus suspenduotas nuo ganytojavimo, o kapitula jam atėmė dvarų administraciją ir laikė arešte. 1782 m. seime opozicija apkaltino karalių, esą vyskupas apšauktas pamišusiu tik tam, kad greičiau prileistų prie vyskupystės karaliaus brolį Plocko vyskupą ir Krokuvos koadjutorių Mykolą Poniatovskį. Jo tai esanti visa intriga, o karalius jį palaikąs. Karalius seime turėjo aiškią savo daugumą. Jo šalininkų buvo $^4/_5$ visų atstovų ir $^7/_8$ senatorių. Bet pačioje seimo pradžioje išėjo konfliktas su Stackelbergu, kai, nepaisydamas jo pageidavimų, karalius atvedė savo kandidatus į Nuolatinę tarybą ir į iždų komisijas. Įžeistas ambasadorius tuojau davė suprasti opozicijai, kad jis jau nebe su karaliumi, ir toji savo galvą pakėlė labai aukštai. Seimo vaizdas pasikeitė tuojau. Kaip sako saksų elektoriaus atstovas Essenas, „nuo tų laikų, kaip soste sėdi koks nors karalius, niekad jam į akis nebuvo mesta tokių pasiutusių ir akiplėšiškų kaltinimų". Šaukė prieš despotizmą, prieš piliečių laisvių laužymą, pranašavo artimą neteisybių galą, karaliaus dienas skelbė suskaitytas. Karalius jau pirmą triukšmo dieną buvo pasiūlęs Stackelbergui taiką, bet tas nusileido vos trečią, kai jam atrodė, kad karalius jau pakankamai pamokintas. Davus suprasti, kad jis opozicijos nepalaikys, viskas staiga nurimo. Stackelbergo nebepalaikoma, negausi opozicija neteko atsparos ir triukšmą kelti nedrįso. Klausimai, su kuriais rišti Soltyko bylos buvo negalima, praėjo tylomis. Vėliau ji buvo iškelta vėl, bet seimas taip be nieko ir išsiskirstė. Karaliui buvo aišku, kad su Stackelbergu nesiskaityti negalima, kad, norėdamas ką sukliudyti, jis gali ir be kariuomenės, ir be pinigų[54].

[53] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, s. 226–227.

[54] Ten pat, p. 228–230; J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. IV, § 191.

Po šito triukšmingo seimo vėl viskas grįžta į savo vėžes. Kitam Gardino seime karalius buvo labai susirūpinęs savo skolomis. Atsargios akcijos dėka jis gauna vėl daugumą sau ir Nuolatinei tarybai palankių atstovų. Palaikant Stackelbergui, seimas apsiima sumokėti 7 mln. jo asmeniškų skolų[55]. Po trumpos ramybės vėl didžiulį triukšmą sukelia garsusis Diugrumovienės skandalas[a], vėl subūręs visą opoziciją. Karalius buvo apkaltintas pavedęs savo artimiesiems nužudyti Adomą Čartoriskį. Opozicija visomis išgalėmis griebėsi šio keisto Diugrumovienės parodymo ir jau džiaugėsi radusi progą sukompromituoti karalių ne tik viduje, bet ir užsieny. Čartoriskis, Liubomirskienė[b], Branickis, Oginskienė[c] ir kiti opozicijos turtuoliai bylos reikalui išleido milijonus, bet viskas pasibaigė pralaimėjimu. Karaliaus kamerdineris Riksas[d] ir sekretorius generolas Komaževskis[e] buvo ištеisinti, o nubausta pati intrigantė Diugrumovienė bei jos padėjėjai. Visi bylos kėlėjai buvo susarmatyti. Tiesa, pralaimėję teisme, jie dar bandė atsigauti 1786 m. seime. Po karštos agitacijos seimeliuose seimas buvo labai triukšmingas ir vos neiširo pat pradžioje. Situaciją išgelbėjo tik Branickio aroganciją suvaldęs Stackelbergas. Bet Potiomkino giminaitės vyras Branickis vis dėlto gauna Jekaterinos paramos ir ateina iš Petrapilio įsakymas, kad Branickio vardas iš Diugrumovienės bylos būtų išbrauktas. Jo pavyzdžiu išreikalavo to paties ir eilė kitų. Dar ilgai triukšmavęs seimas išsiskirstė veik nieko svarbesnio nenutaręs[56].

Triukšminga byla galutinai pasibaigė visišku fiasko, bet politiniam gyvenimui ji turėjo didelės reikšmės[f]. Partijos buvo sukiršintos ir pasiruošę kovai. Visuomenė suskaldyta, pralaimėjusieji laukė progos atsigriebti. Šitokiais tai vidaus santykiais Respublika sulaukė 1787 m., kada, kylant rusų ir turkų karui, Stanislovas Augustas, pasinaudodamas sunkoka Rusijos būkle, manė galėsiąs sulaukti jos pritarimo karaliaus valdžios pakėlimo ir kai kuriais kitais vidaus santvarkos reformos reikalais. Už tas nuolaidas jis manė atsilyginsiąs militarine parama Rusijai. Jo mintimi, su Rusija turėjo būti padaryta militarinė sąjunga, kuri išvestų Respubliką į tarptautinę areną kaip aktyvų narį, o viduje reformas tikėjosi galėsiąs vykdyti sušaukdamas konfederacinį seimą. Visų šių karaliaus planų bei būsimo seimo likimui Diugrumovienės bylos suerzintos opozicijos laikysena, be abejo, turėjo svarbios reikšmės. Ji buvo prieš visus karaliaus bandymus. Ankstyvesnis sutarimas buvo žuvęs.

[55] J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. IV, § 192; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*..., s. 232.

[56] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*..., s. 238–239, J. Szujski, *Dzieje Polski*, § 193.

§ 7

Naujai kyląs karas su Turkija jau buvo kitokio pobūdžio negu paskutinysis. Jį iššaukė nebe prieš keletą metų dar taip aktualus Turkijos padalinimo planas, ne vad. „Graikijos projektas", o paprastas reikalas apdrausti Rusijai Krymą bei garantuoti saugią prekybą pietuose. Stanislovas Augustas, kuris jau buvo bent kiek atsigavęs viduje ir tikėjo galėsiąs palengva atstatyti ir tarptautinį savo valstybės prestižą, manė, kad kaip tik dabar bus atėjęs tam patogus momentas. Ankstyvesnieji jo pasisiūlymai (1778–1779 ir 1783 m.) prisidėti prie rusų ir austrų sąjungos prieš Turkiją buvo atmesti, nes Rusija padaryti Respubliką lygia partnere nenorėjo jokiu būdu. Tačiau Stanislovas Augustas vilties nenustojo ir kylant naujam karui savo siūlymą pakartojo. Ta linkme buvo veikiama ir viduje. Turkija, anksčiau natūrali Respublikos sąjungininkė prieš rusų kišimąsi į vidaus reikalus, buvo imta rodyti visuomenei kaip amžinasis tautos priešas. Imta gaivinti senosios kovos su turkais tradicijos. Iškilmingai buvo atšvęsta 100 metų Vienos gynimo jubiliejus, karaliui Sobieskiui Lazienkų parke pastatytas paminklas. Naująją politikos kryptį apdainavo net poetai[57].

Savo pasiūlymą Stanislovas Augustas sumanė pateikti Jekaterinai asmeniškai. 1787 m. pradžioje Jekaterina vyko aplankyti nesenai įgyto Krymo. Chersone, kaip jau buvo minėta, ji turėjo susitikti, ir nusitiko, su Juozapu II. Kadangi ji važiavo Dnieprų, taigi pačia Lenkijos siena, tai sugalvojo pasimatyti su ja ir Stanislovas Augustas. Gavęs sutikimą jis išsiruošė tolimon kelionėn ir sustojo laukti carienės žemiau Kijevo Kaniove. Tenai pagaliau ir įvyko tas trumputis Stanislovui Augustui daug laiko ir pinigų kainavęs susitikimas Jekaterinos laive. Pasimatymas buvo trumpas ir iš tikro mažareikšmis. Dėl to bendralaikis kunigaikštis Ligne vienam savo laiške išsireiškė, kad Stanislovas Augustas dėl trijų pasimatymo valandų netekęs trijų mėnesių laiko ir trijų milijonų auksinų[58].

Stanislovas Augustas į Kaniovą atvyko kovo 4 d. Jekaterinos jam teko laukti net 7 savaites. Ji tuo tarpu buvo sustojusi Kijeve, į kur, tarp kitko, buvo suplaukę pulkai lenkų ir Lietuvos didikų, visi troško jai įtikti, prisigerinti, pasiskųsti. Tuo tarpu kai Kijeve

[57] S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 35; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 47.

[58] Tos Stanislovo Augusto kelionės yra net du aprašymai: 1) A. Naruszewicz, *Dyaryusz podróży Stanisława Augusta króla na Ukrainę w r. 1787* (yra atskiras bendralaikis spaudinys, o paskui pakartota visuose Naruševičiaus raštų leidimuose); 2) K. Plater, *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniova* (šį aprašymą 1860 m. pakelbė J. Kraszewskis Vilniuje). Be to, Stanislovo Augusto laiškus iš Kaniovo ir kelionės aprašymą paduoda W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, rozdzial VII ir kt.; S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 37.

gyvenimas virte virė, Kaniove dienos ėjo ramiai vienodai. Karalius galėjo sau ramiai skaitinėti knygas, vaikščioti ir laukti. Visas įvairumas buvo retkarčiais iš Kijevo atvykstą Jekaterinos ministeriai, generolai ar šiaip aukšti dvariškiai. Iš jų karalius galėjo gauti žinių, aiškintis padėtį. Reikšmingiausi atsilankymai buvo Potiomkino ir Bezborodkos[n]. Su jais ir Stackelbergu, kaip su atsakingais politikos veikėjais, jau galima buvo tartis tiek smulkiais vidaus politikos reikalais, tiek pačiais svarbiausiais, dėl kurių čia buvo ir atvažiuota. Per Stackelbergą Stanislovas Augustas gegužės 6 dieną pasiuntė Jekaterinai notą, kurioje išdėstoma jo pageidaujami pakeitimai Respublikos vidaus santvarkoj bei Respublikos–Rusų sąjungos reikalas[59]. Esą Respublika daug kenčianti nuo kaimynių valstybių, kurios su ja nesiskaitančios. Jeigu gi jinai būtų formali Rusijos sąjungininkė, tai visų elgesys pasikeistų. Iš esamos situacijos Rusijai nesą nieko bloga, kol karas esąs galimas tik su turkais, bet jeigu kiltų karas Europoje arba jeigu kuri nors valstybė užsimanytų palaikyti Turkiją, tai ji galėtų Respublikoj suorganizuoti sau tokią palankią partiją, lengvai trukdytų visiems Rusijos, o su ja ir karaliaus bei jo tautos užsimojimas. Nuo tokių galimybių, kurios Respubliką, be to, įvestų į vidaus kovas, esą galima išsigelbėti tik sąjungos sutartimi. Tik tokia sąjunga esą leistų Respubliką būti naudingą Rusijai kiekvienu momentu. O tam esą būtina išpildyti dvi pagrindines sąlygas. Pirmiausia reikią sudaryti Rusijai palankią daugumą. Tą atlikti esą geriausia paremiant krašto gerovės laidu sutarimą su Rusija matantį karalių, kuriam reikią grąžinti *pacta conventa* duotas urėdų skyrimo ir keitimo teises. Rusijai visada būsią lengviau susikalbėti su vienu karaliumi negu su daugeliu atskirų ponų, kurie savo prisirišimą labai dažnai reiškią tik tam, kad pasiektų asmeniškos naudos. Antrąja sąlyga Stanislovas Augustas nurodo reikalą sudaryti nuolatinę kariuomenę, nes kilus reikalui ją surinkti ir paruošti būsią neįmanoma. O jos Respublika esą galėtų išlaikyti bent po 12 000 kiekvienai provincijai. Tokiu būdu, kilus karui, ji galėtų duoti Rusijai bent 25 000–30 000 karių paramos. Kariuomenei išlaikyti išteklių esą būtų galima rasti Respublikoj, jeigu tik Rusija leistų jų ieškoti konfederaciniam seime. Pagaliau, baigia karalius, jeigu jo pasiūlymai nebūsią priimti, tai nors tebūnie įrodymu, kad jis iš tikro trokštąs būti Rusijai naudingas kaimynas, o vien už tą, jo manymu, jis jau galįs tikėtis imperatorienės globoje galėsiąs ramiai ir be rūpesčių baigti savo dienas.

Kiti Stanislovo Augusto pasiūlymai buvo pareikšti Jekaterinai asmeniškai žodžiu ir kažkokiu slaptu raštu, apie kurį kalba ne vienas šaltinis, bet kurio turinys tebėra nežinomas ir šiandien. Visi jie mums tuo tarpu nė nerūpi.

[59] Lenkišką to laiško vertimą paduoda W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*..., s. 279–280.

Mums rūpįs sąjungos klausimas tuo metu buvo nebaigtas. Jekaterina jo neatmetė, bet taip pat nieko nepažadėjo. Ji atsakė, kad tokie darbai laive nedaromi ir kad apie tai galima būsią kalbėtis, kai grįšianti į Petrapilį. Matyt, nenorėdama pasirodyti savo jaunystės bičiuliui priešinga, bet pasikalbėjimus su juo laikydama varginančiais, Jekaterina skubiai išvyko. Ji nesutiko net palaukti Stanislovo Augusto vardinių, kurios buvo tik už dviejų dienų. Nenusileido net prašant Potiomkinui. Esą privalanti skubėti prie laukiančio imperatoriaus Juozapo II[60].

Tolimesnės derybos dėl sąjungos bei jos sąlygų ėjo normaliu diplomatiniu keliu. Rugsėjo mėnesį Stanislovas Augustas jau pasiuntė į Petrapilį sąjungos sutarties projektą[61]. Juo Respublika apsiima jau prasidėjusio turkų karo reikalui duoti 20 000 karių paramos, sau karalius reikalauja grąžinti urėdų dalinimo taisę, o darant taiką Respublikai kai kurių žemių. Tuo būdu buvo siekiama negarbingą Rusų garantiją pakeisti garbinga sąjunga. Bet silpnutis Stanislovas Augustas juto, kad be rusų paramos savo paties siūlomų sąlygų neišpildys ir kariuomenei suorganizuoti prašė 30 000 dukatų paramos. Tuo būdu jis iš esmės griovė savo savarankiškumą, statėsi Petrapilio agentu. Jis piršosi bičiuliu Rusijai sunkiu momentu, kada jai buvo aišku, kad atstumtas gali būti panaudotas Prūsijos, ir jau vien dėl to nuoširdaus palankumo laukti negalėjo.

Petrapilis atsakymo ilgai nedavė, norėjo vilkinti, sutvarkyti klausimą tylomis, kad negalėtų įsikišti kiti. Sąjungos neatmetė, bet nei karaliui, nei Respublikai duoti iš jos kokio pelno nemanė. Tai aiškiai matyti iš žinomų rusų kontrprojektui sudaryti parašytų principų. Ten, tarp kitko, sakoma: „Apskritai visas projektas yra karaliaus išmislas, norint nors kiek pakelti savo valdžią, bet tam sukliudyti yra labai lengva. Reikia tik pažymėti sutartį, kad visokie lenkų valdymo formą liečią įstatymai yra reikalingi mūsų, Vienos ir Berlyno garantijos ir jokie žymesni pakeitimai nebus galimi... Karaliui reikia duoti visas malonaus gyvenimo sąlygas, bet jokiu būdu neduoti valdžios. Per daug jam leista ir dabar". Stanislovo Augusto projekte reikalaujamos Besarabijos bei Moldavijos iki Sereto esą Respublikai atiduoti negalima jokiu būdu. Tokiu atveju tektų toli gulinčias žemes atiduoti Austrijai, o Juozapas II esąs sutikęs tenkintis daug mažesniu kąsneliu. Tad Respublikai esą galima tik bendrai žadėti prileisti prie grobio lygiai su Austrija ir Prūsija, o mintį apie Besarabiją ir Moldaviją reikia visiška išmušti iš jų galvos[62].

[60] Król Stanisław August, *Rozmowy z ludźmi*, Lwów, 1930, s. 129–130; *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 7, s. 407, 408; A. V. Chrapovickij, *Dnevnik...*, s. 19.

[61] Projekto tekstas nėra žinomas. Jo turinys žinomas tik iš įvairių pastabų apie jį, žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 66–70.

[62] S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie...*, s. 41–42.

Stanislovas Augustas tuo tarpu iš savo rūpesčių tikėjosi didelės naudos. Rusų vaivadai Feliksui Potockiui 1787 m. spalio 4 d. jis rašo turįs vilties, kad naudos būsią ne tik gyvenamajam momentui – „ir visiems laikams iš to mūsų tautos turi sulaukti sutvirtėjimo, saugumo ir aukštesnio lyginamojo svorio"[63]. Bet nesulaukdamas jokių tikrų pareiškimų, o vien tik bendrus užtikrinimus, kad laikui atėjus būsią sutvarkyta viskas, ir jis pagaliau įsitikino, kad „mes kito vaidmens veik neturime, kaip tik laukti, kada pagaliau Petrapilio dvarui patiks su mumis ką nors padaryti"[64]. O Petrapilis, matyt, laikė, kad tas momentas dar neatėjęs. 1788 m. vasario mėn. apie projektuojamą sutartį buvo pranešta Vienon, bet atsakymo Varšuvai nedavė dar ir tada. Jis buvo duotas tik tada, kai Potiomkinas jau žygiavo prie Očakovo. Jis buvo duotas reikalaujant tam pačiam Potiomkinui, kuris asmeniškais sumetimais visą laiką buvo pats didžiausias sąjungos su Respublika šalininkas. Buvo galvojęs apie sudarymą rusams atsidavusių ponų konfederacijos, jau buvo pradėjęs imti savo armijon savanorius ir, nepaprastai bijodamas kitų valstybių pinklių, visomis išgalėmis rūpinosi, kad tik kuriuo nors būdu jos nespėtų pamaišyti Rusijai Respublikoje. Žygiuodamas prie Očakovo jis jau nebe pirmą kartą ragino Jekateriną sąjungos reikalą pagaliau sutvarkyti, nes Respublika galinti būti reikalinga[65].

Ilgai lauktas kontrprojektas Varšuvon pakliuvo vos 1788 m. birželio pradžioje. Juo Jekaterina siūlo gynimosi sąjungą, kartu laiduojant abiejų pusių sienų neliečiamybę. Kam nors puolant vieną iš susitariančių pusių, Rusija pasižada pastatyti 10 000 pėstininkų ir 2000 kavalerijos, o Respublika tris brigadas kavalerijos, viso irgi 12 000. Visa vadovybė tenka kariaujančios šalies generolams. Jeigu gi tokios paramos pasirodytų per maža, tai valstybės turi panaudoti visas pajėgas – kiek tik leisiąs savų žemių saugumas. Kartu patvirtinama visos senos Respublikos–Rusijos sutartys, pradedant 1686 m. sutartimi. (Tuo būdu tvirtinama ir 1768, ir 1775 m. sutartys su visais priedais, t. y. ir su garantijos aktais.) Pagaliau visai naujus, lig tol niekieno nekeltas pasiūlymas, kad užsieny kur kuri nors iš susitariančių valstybių neturi savo atstovybių, jos bei jos piliečių reikalais rūpintųsi antros valstybes atstovai.

Petrapilio dvaro pažiūra į Stanislovo Augusto pasiūlymą dar geriau paaiškėja iš kartu su kontrprojektu Stackelbergui pasiųstos plačios instrukcijos. Ten pirmiausia nurodoma, kad reikalaujamoji 300 000 dukatų subsidija Rusiją labai apsunkintų. Jeka-

[63] J. I. Kraszewski, Listy Stanisława Augusta do Sz. Potockiego, *Rocznik towarzystwo historyczno–literackiego w Paryżu*, 1858, s. 268.

[64] Jo laiškas atstovui Petrapily Deboli, žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 74.

[65] Apie Potiomkino planus bei jo pažiūrą į sąjungą žr.: S. Akenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 45–51; S. Solovjev, *Istorija podienija Polši*, s. 181–183.

terinai atrodą pakankama, kad ji apsiimanti tą pagalbinę kariuomenę išlaikyti. Pagalbinės kariuomenės apribojimas 12 000 esą nesusikiršinsiąs apatiškos visuomenės ir nesukelsiąs jokio kaimynų būgštavimo. Kaip savo malonės pareiškimą Jekaterina dovanojanti Respublikai 300 000 olandiškų dukatų, kurie būsią mokomi 6 ratomis. Pirmoji rata būsiantis sumokėta praėjus ½ metų nuo dabartinio karo su turkais pabaigos. Su tokia subsidija Respublikai pakelti savo kariuomenės skaičių jau būsią nesunku. Kartu Jekaterina pažada veltui apginkluoti visą pagalbinę Respublikos kariuomenę, o likusiajai žada iš savo fabrikų parduoti ginklų nebrangiomis kainomis. Kai dėl Stanislovo Augusto projekto punktų, reikalaujančių 1775 m. garantuotos Respublikos santvarkos pakeitimų, instrukcijoje sakoma, kad tą kelti esą pavojinga dėl žinomų Respublikos vidaus santykių. Toliau Stackelbergui rašoma: „Taigi kreipiu ypatingą tavo dėmesį į šį labai svarbų punktą ir iš tavo veiklumo laukiu, kad iš seimo sugebėsi pašalinti visus pasiūlymus, kurie galėtų išjudinti arba esminiai pakeisti mano garantuotą valdymosi tvarką, įžeisti kaimynių valstybių interesus arba didinti esamų partijų nesantarvę". Atmesdama Stanislovo Augusto teritorialinio atlyginimo pageidavimą, Jekaterina nurodo, kad tai būtų dar akstinas Prūsijai užgrobti trokštamas Lenkijos žemes ir jau vien dėl to esą geriau tenkintis tuo, kas turima. Toliau duodama smulkesnių nurodymų dėl veikimo taktikos ir nurodoma karaliui pristatydinti visų trijų pagalbinių brigadų vadai: Branickis, F. Potockis ir S. Poniatovskis[66]. Tai buvo didžiojo seimo išvakarės.

§ 8

Aljansą projektuojanti politika buvo Varšuvos dvaro ir apie jį susibūrusios grupės darbas. Darbas oficialių valstybės atstovų. Bet Respublikoje politiką vedė ne vien dvaras. Respublikoje visada lemiamą vaidmenį vaidino visuomeninių pajėgų susigrupavimas. Ir dabar už karaliaus pečių stovėjo toli gražu ne visi. Seimui prasidėjus atsirado politinė grupė, kuri privertė pakeisti savo liniją ir karalių. Jis pasidarė irgi „patriotu" ir ėmė veikti visiškai priešingai pirmiesiems savo planams.

Istoriškoj literatūroj kalbant apie šio momento politines visuomenės grupes paprastai minima trys partijos: Rusijos besilaikantis karaliaus arba dvaro partija, taip pat rusų protekcijos ieškanti negausi didžiųjų Lenkijos magnatų grupė ir pagaliau prie Prūsijos linkstanti vadinamoji patriotų partija[67]. Bet čia tenka padaryti esminių rezervų.

[66] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 103–106.

[67] Žr.: J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. IV, s. 645–654; S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie...*, s. 53–54.

Tokia visuomenės grupių charakteristika, be abejo, yra klaidinga – anachronistiška. Ji atkelta iš seimo laikų. Jeigu prieš seimą galima kalbėti apie patriotų partiją, tai vis dėlto jokiu būdu negalima kalbėti apie artimus jos ryšius su Prūsija. O iš tikro prieš seimą apie tokią patriotų partiją, kaip ji pasireiškė seime, kalbėti dar negalima. Jos dar nebuvo. Buvo tik idėja. Buvo Konarskio, Stašico ir kitų publicistų iškelta mintis, kuri jau buvo pasiekusi visus daugiau apšviestus, naujajai linkmei artimesnius sluoksnius. Tomis idėjomis buvo užkrėstų visose grupėse, bet praktikos gyvenime partijos dar tebesibūrė senąja tradicija ne apie idėją, o apie vieną ar kitą socialinę pajėgą – apie ponų šeimas, karaliaus dvarą. Ir tie, kurie seimo išvakarėse palaikė ryšius su Prūsija, visiškai nebuvo ateities „patriotai". Tiesa, žymi jų dalis vėliau nuėjo kartu, bet nuėjo kitais sumetimais. Juk ten nuėjo ir pats karalius su savo grupės didžiuma.

Respublikos santvarka bei jos visuomenės grupavimosi pobūdis 17–18 amžiuje jau buvo charakterizuotas anksčiau. Buvo taip pat minėti reformų šaukią balsai, šviečiamosios literatūros įtaka ir liberalaus pažangumo srovė. Tai naujasis stagnacijos kevalą prakalęs pasaulis. Jo buvo visur, bet jis tebebuvo nesusiformavęs. Tai buvo masėse skrajojanti idėja, bet jai atstovaujančios grupės nebuvo. Ji susiformavo vėliau, kai atsirado proga veikti, o tuo tarpu būsimieji jos nariai klajojo kitose grupėse. Jų valanda dar nebuvo atėjusi ir veikti jie negalėjo. O kadangi gyvenime tyrojo idealizmo veik nepasitaiko, tai ir būsimieji „patriotai", norėdami ką nors veikti, turėjo tuo tarpu dėtis arba bent laviruoti tarp tų pajėgų, kurios tuo momentu ką nors reiškė. Būsimieji seimo vairuotojai tuo tarpu buvo tik antraeiliai, mažos reikšmės žmonės. Seimo veikimo metu valstybės gyvenimo priešaky veik be išimties jie iškilo kaip *homines novi*[2].

Pripažįstant, kad dėl Respublikos nepriklausomybės pradėjusi kovoti patriotų partija buvo šviečiamosios literatūros bei visos to meto Europoje kilusios naujosios pažangos dvasios kūdikis, tenka palyginti juos su bendralaikiais Prancūzų revoliucijos judintojais, nes ir jie išaugo iš tos pačios naujosios laiko dvasios. Skirtumas tarp jų labai aiškus. Ten kovota dėl žmogaus, o čia dėl tautos laisvės. Ten paskelbta žmogaus ir piliečio teisių deklaracija, čia – tautos nepriklausomybės bei savarankumo principai. Naujojoje dvasioje išaugusi jaunoji Respublikos piliečių karta pareikalavo sau laisvės lygiai taip pat kaip ir prancūzai. Bet tarp Prancūzijos ir Respublikos socialinės struktūros buvo esminių skirtumų. Ten kilo tretysis luomas prieš feodalizmo palaikus, čia – jaunoji karta prieš senąją, slegiančią dvasią, prieš senąsias tradicijas ir santvarką. Tretysis luomas čia dar beveik nefigūruoja. Čia susikovė dvi vieno socialinio klodo kartos. Iš čia ir esminis judėjimų skirtumas, skirtingi varžtai iššaukė skirtingas kovas.

Prieš seimą politiniam Respublikos gyvenime iš tikro galima įžiūrėti ne tris, o 4 grupes. Iš vienos pusės, yra Rusijos besilaikanti karaliaus dvaro partija, kuri valdo ir Nuolatinę tarybą, iš antros – trys skirtingos magnatų grupės. Viena jų glaudžiai šliejasi prie Rusijos, kita tenkinasi pasyvia opozicija, o trečia, Rusijos atstumta, ieško paramos Berlyne. Su jomis tuo tarpu ir tebuvo skaitomasi.

Apie dvaro politiką mums rūpimuoju klausimu jau buvo pasakyta pakankamai. Ji stovėjo už sąjungą su Rusija ir už konfederacinį seimą, kuriame, Rusijai remiant, svajojo gauti sau pageidaujamų reformų – svarbiausia, sustiprinti karaliaus valdžią. Dabar tik tenka paminėti žymiausius jos atstovus. Be karaliaus, čia veikė toks kieto charakterio, aukštos inteligentijos ir griežtai savo įsitikinimų besilaikąs karaliaus brolis, Respublikos primas Mykolas; prie šios grupės priklauso savanaudiškų linkimų ir aklas rusų priespaudos toleruotojas Lenkijos kancleris Malachovskis, karaliui pataikavęs Lenkijos didysis maršalka M. Mnišekas. Iš lietuvių čia priklausė broliai Kasakauskai, didysis maršalka Gurovskis (jis lenkas) ir kt., kurių čia jau nebeminėsim. Partija buvo negausi ir nepopuliari, bet už tai uždara, disciplinuota ir karaliaus dėka stovinti prie pat valstybės vairo. Jų parama buvo masės bajorijos, kurios vienu ar kitu būdu buvo susirišusios su Rusija[68].

Pirmąją rusų besilaikančią oligarchų grupę sudarė tokie žmonės kaip Lenkijos etmonai Branickis su S. Ževuskiu, turtingiausias Lenkijos ponas Feliksas (Szczęsny) Potockis, jų artimieji ir daugybė kitų smulkesnių. Jie buvo su Rusija, bet ne su karaliumi. Karalius mat svajojo sustiprinti savo valdžią, o jie laukė, kad Jekaterina leis panaikinti Nuolatinę tarybą ir vėl visą valstybės likimą paliks oligarchų rankose, kovojo dėl etmonų valdžios sugrąžinimo. Čia nebuvo jokio sutarimo. Kiekvienas jautėsi karaliuku, pirmąja asmenybe valstybėje ir kiekvienas laukė sau atskiros naudos. Branickis veikė per savo žmonos dėdę Potiomkiną, Potockis ir eilė kitų nuolat palaikė ryšius su Stackelbergu ir Petrapilio dvaru.

Pasinaudoti Kaniovo susitikimu ši grupė svajojo dar labiau negu pats karalius. Išdykusio magnato fantazijai atrodė, kad visų malonių teikėja didžioji Jekaterina, lig tol jo nepažindama, negalėjusi nė įvertinti jo pranašumo bei didybės. Dabar kiekvienas svajojo pasirodyti ir įsiteigti. Tos progos nenorėjo praleisti niekas. Ir tuo tarpu kai Stanislovas Augustas 7 savaites laukė Jekaterinos Kaniove, jos sustojimo[69] vietoje, Kijeve, Lenkijos ir Lietuvos ponai rungtyniavo, kuris geriau sugebės prisimeilinti jos ministe-

[68] Ten pat; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791...*, s. 44–46.

[69] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, s. 271–275. Įsidėmėtinai gražiai ponų elgesys ir nuotaika Kijeve charakterizuojama bendralaikiuose atsiminimuose, ypač *Czasy Stanisława Augusta*, s. 86.

riams, generolams ar net eiliniams dvariškiams, nes laimingųjų, kurie galėjo pakliūti pas ją pačią, pasirodė labai maža. Tie patys, kurie atvykę Kaniovan reikalavo, kad Stanislovas Augustas juos priimtų tuojau ir kėlė triukšmą, jei tik tekdavo palaukti nors pusdienį, Kijeve nusižeminę laukė savaites, kol pasisekdavo išprašyti audienciją pas kokį ganerolą ar ministerį. O suvažiavo čia visi, kurie tik galėjo tikėtis malonaus žvilgsnio. Patys žymiausi buvo Branickis su savo seserėnu LDK artilerijos generolu K. N. Sapiega ir F. Potockis su taip pat giminaičiu I. Potockiu (LDK kiemo maršalka). Kiti daug vilčių nė negalėjo turėti. Bet ne kažką gavo ir šie. Sapiega buvo priimtas labai šaltai, o I. Potockis aiškiai neprietelingai. Aršusis karaliaus priešas Branickis gavo iš Potiomkino aušinančią pamoką, kurios metu prieš jo veidą ne kartą buvo atsidūręs grasinantis atletiško favorito kumštis. Mat Petrapiliui varant savo politiką per karalių, arši Branickio opozicija nebuvo maloni. Geriausią įspūdį iš čia išsivežė F. Potockis. Jis buvo išskirtas iš visų. Jekaterina, žinodama šio Ukrainos karaliuko didybės maniją, pasistengė paglostyti jo savimeilę išgirdama jo patriotiškumą, jo valstybinius sugebėjimus, pareikšdama, kad tik juo pasitikinti, kad Stanislovu Augustu esanti apsivylusi ir kad žinanti tik vieną galvą, kuriai pritiktų karaliaus vainikas. O ta galva esanti jo – Potockio – ir mirus Stanislovui Augustui teksiąs vainikas ne kam kitam, o tik jam. Minkštoka magnato galvutė apsvaigo, ir dar po metų Varšuvoj kalbėdamas su Čackiu jis susižavėjęs šaukė: „Kas tai per moteris...“

Ir sąjungos planą Jekaterinai siūlė ne vien karalius. 1787 m. gale Branickis su Potockiu pasiuntė savą projektą. Jie siūlė suorganizuoti bajorijos konfederaciją, bet pradėti ją provincijoj, o ne centre. Karalių pakviesti prie jos prisidėti tik tada, kai konfederacija, skubiai prisamdžiusi kariuomenės, jau būsianti paėmusi į savo rankas visą valdžią. Po to jau būsią galima visas Respublikos jėgas pasiųsti rusams padėti prieš turkus. Konfederaciją organizuoti prie karaliaus, Varšuvoj esą pavojinga, viena, dėl to, kad kliudysią kaimynės valstybės, o antra, kad karalius turėdamas savo rankose visas pajėgas galvosiąs ne apie Rusijos, o apie savo interesą, ir carienė turėsianti daryti nuolaidų. Iš privačių asmenų to pavojaus nesą. Prieš Rusiją veikti jie esą nė negalėtų, nes jie patys visiškai priklausysią jos paramos. Tą planą įvykinti būsią labai lengva. Konfederacijos vadovybę turį perimti Branickis su Potockiu, o prie jų prisidėsią Lenkijos lauko etmonas Ževuskis, visi Potockiai, Sapiegos, Valevskiai ir kt. šeimos.

Bet Jekaterinai tokios konfederacijos planas atrodė visai nepriimtinas. Jos blaivią pažiūrą į Respublikos situaciją matome išreikštą ant to paties projekto padarytose pas-

tabose[70]. Ji nurodė, kad vaivadijų konfederacijų tylomis suorganizuoti negalima, kad pradėjus jas organizuoti Prūsų karalius galįs suorganizuoti kontrkonfederaciją, ir Respublikoje kiltų sumaištys, kurioms nuraminti Rusijai tektų paskirti žymesnių pajėgų ir susilpninti savo jėgas, pastatytas prieš turkus. Pagaliau Rusijai nesą jokio intereso leisti Respublikai įgauti didesnės tarptautinės reikšmės. Tuo tarpu konfederaciją apie karalių esą galima suburti nerizikuojant sukelti kitų valstybių pasipriešinimo, nes Austrija Rusijos sąjungai su Respublika nesanti priešinga, o neleidžiant jokių Respublikos santvarkos pakeitimų, t. y. paliekant garantiją, nebūsią nei preteksto, nei intereso kištis ir Prūsijai.

Jekaterinai atmetus vaivadijų konfederacijos projektą, jo autoriai visą kaltę dėl to vertė karaliui. Bet jie vis dar nenustojo vilties ir prie karaliaus nesidėjo. Gyvoje korespondencijoje tarp karaliaus ir Potockio kiekvienas jų stengėsi įtikinti antrą, kad tik jo siūlomas kelias esąs teisingiausias, bet prie susitarimo nepriėjo. Kaip tik tuo metu Potockis atsisakęs nuo rusų vaivadijos nusipirko Lenkijos artilerijos generolo urėdą ir kaip toks, jau nebeturėdamas pareigos dalyvauti seime, ruošėsi likti nuošaliai. Didžiausio Lenkijos magnato nuošali opozicija galėjo grėsti vidaus nesutarimais ir karaliui teko padėti daug vargo, kol pasisekė priprašyti, kad sutiktų kelti savo kandidatūrą atstovu. Potockis sutiko tą padaryti tik spiriamas karaliaus įprašyto Stackelbergo ir Petrapilio dvaro. Tuo būdu pavojingiausias žmogus buvo suvaržytas. Jo pasipriešinimas buvo įstatytas į legalius seimo atstovo rėmus[71]. Ir pradžioje seimo jis dalyvavo jo darbuose kaip eilinis atstovas.

Kitais keliais nuėjo nesuvaldomas Branickis. Atmetus vaivadijų konfederacijos projektą, jis sugalvojo rinkti rusams talkininkus savanorius. Tai būtų buvusi nuo jo priklausanti pajėga, atsvara prieš karalių. Potiomkinas jo sumanymą parėmė. Sutiko su tuo ir Jekaterina. Paklausta apie savanorių organizavimą, ji savo sutikimą davė dėl Branickio ir F. Potockio, o išimtį padarė girtajam Radvilai ir etmonui Oginskiui, kurio nedėkingumą jau gavusi progos pažinti. Dėl kitų reikią žiūrėti kiekvieno jų patikimumo atskirai. Jeigu gi nepasiseksią sudaryti gynimosi sąjungos, tai reikėsią pasirūpinti bent prijungti bent ištikimųjų (Branickio ir Potockio) brigadas. Bet iš viso šio plano neišėjo nieko. Rusija, galvodama apie sąjungą, savanorių verbavimo akcijos neparėmė, o Branickis vienas nepajėgė. Neturėdamas ką veikti namie, kur etmono valdžia buvo atimta Nuolatinės tarybos, o jį patį varžė Stackelbergas, jis liko laukti geresnio momento Potiomkino štabe. Kad turėtų čia ką veikti, jam buvo pavesta vienas pulkas kazokų. Jau

[70] Patį projektą su siūlytojų patiekta sąmata ir visomis Jekaterinos pastabomis paduoda W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 100–110.

[71] J. I. Kraszewski, Listy Stanisława Augusta do S. Potockiego z lat 1768–1792 *Rocznik towarzystwo historyczno–literackiego w Paryżu 1868*, Paryž, 1869, s. 259–310; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 130–133.

būdamas Potiomkino štabe, jis bandė prikalbėti Potockį ir Kijevo vaivadą Stempkovskį, pradėti akciją prieš turkus Ukrainoje nelaukiant seimo, bet sumanymas nepavyko. Seimo pradžioje neramusis etmonas pasireiškė tik nutrūktgalviškais girtuoklio triukais bei puotomis, kurias keldavo Potiomkinui ir jo generolams. Potiomkinas buvo gavęs Jekaterinos įsakymą, kol prasidės seimas, jo iš stovyklos neišleisti. Taip ir įvyko. Tuo būdu seimo pradžiai betarpės įtakos jis neturėjo[72].

Be čia paminėtos grupės, dar buvo daugybė ponų, kurie nesiglaudė nei prie karaliaus, nei tiesiog prie Rusijos. Tai buvo palaida masė, bet gausi. Pirmoje vietoje čia tenka paminėti daugiausia nuo Diugrumovienės bylos sukompromituotą ir lig šiol to nepamiršusią Čartoriskių giminių ir jų bičiulių grupę. Pulavų savininkas, šviesusis Podolės generolas A. Čartoriskis nebuvo avantiūristas. Savo išauklėjimu ir giminystės ryšiais jis buvo artimas karaliui. Bet čia veikė daugiausia moterys: jo sesuo Liubomirskienė su gausiom savo giminėm, pusseserė Oginskienė ir žmona, kuri svajojo pamatyti Respublikos soste savo žentą Viurtembergo kunigaikštį. Pats A. Čartoriskis buvo nuošaliau. Jo aplinka, kurios gudriausias patarėjas buvo Liubomirskienės žentas I. Potockis, linko remtis Prūsija, bet pats Čartoriskis jautėsi susirišęs su Austrija. Po pirmojo padalinimo didžiuliai jo žemių plotai buvo patekę Austrijai, jis pats pasidarė jos piliečiu, imperatoriaus dvariškiu ir buvo gavęs aukštą feldmaršalo rangą. Stanislovas Augustas jo opozicijos bijojo nemažiau kaip F. Potockio. Sukliudyti jam pasidaryti atstovu buvo neįmanoma. Buvo nutarta ieškoti sutarimo. Bet ir čia be svetimos valstybės intervencijos apsieiti nebuvo galima. Pagaliau per Stackelbergą ir Petrapilio dvarą buvo išgauta Vienos instrukcija, reikalaujauti iš Čartoriskio malšinti savo nepalankumą karaliui ir veikti sutartinai[73].

Kaip žymiausia opozicijos asmenybė, A. Čartoriskis vėliau ne kartą buvo laikomas visos opozicijos bei kylančios patriotų partijos vadu[74], bet neabejotinai tai perdėta. Stoti judėjimo priešaky jis nesiryžo, nes, matyt, nė pats nežinojo, kur turėtų vesti. Savo išsiauklėjimu bei įsitikinimais būdamas naujosios kartos žmogus, jis linko prie kylančio reformų judėjimo, bet faktiškieji ryšiai bei senieji antagonizmai vertė laikytis rezervuotai. Taip jis neiškilo pirmuoju vadu nė visą seimą, nes ne viskam tepritarė, nors į jį buvo žiūrima.

Be grupės, susibūrusios apie Čartoriskių giminę, buvo dar eilė ponų, kurie jau visai aiškiai glaudėsi prie prūsų. Tai buvo Rusijos atstumtieji arba tie, kurie tikėjosi galėsią daugiau pasipelnyti iš prūsų negu iš rusų. Iš esmės tai tokie pat savanaudžiai oligarchai,

[72] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 101–102, 123–130.

[73] Ten pat, p. 139–148.

[74] Pav., žr.: M. Kasakausko atsiminimus, *CVA*, s. 23–25.

kaip Branickis su Potockiu. Ne daug bendra jie turėjo ir su Čartoriskių aplinka, kur vis dėlto būrėsi žymi dalis aiškaus patriotiško nusistatymo žmonių, būsimosios patriotų partijos vadai. Prie šios grupės tenka priskirti abu didžiuosius Lietuvos magnatus – Radvilą su Oginskiu – ir Kališo vaivados A. Sulkovskio vedamus didlenkius. Kaip Branickis su Potockiu stengėsi įsigalėti padedant Rusijai, tai šie rūpinosi pakenkti jai susidėję su Prūsija. Dėl priemonių jie lygiai taip pat nesivaržė kaip ir anieji.

Kaip jau buvo pastebėta, ir po I padalinimo Prūsija į Respublikos vidaus reikalus pati mažai tesikišo. Frydrichas didysis, o jį sekdamas ir Frydrichas Vilhelmas bevelijo tik bendradarbiauti su Rusija, padėti jai valdyti Respubliką, o savo atskiros partijos čia neturėjo. Galutinai įsitempus santykiams su Rusija, 1780 m. gale, Frydrichas Didysis buvo pradėjęs rūpintis suorganizuoti ją kaip atsvarą įsigalėjusiai Čartoriskių vadovaujamai austrų partijai. Jau tada buvo numatyta ją sudaryti iš didlenkių ir Lietuvos ponų (be Radvilų), bet, kai rusams spaudžiant Austrija nuo savo partijos atsisakė, nebeorganizavo jos ir Prūsija[75]. Partija nesusiorganizavo ir vėliau. Prūsijai atrodė, kad neverta mėtyti pinigus. Laukiant, kad santykiai su Rusija pagerės, vis buvo tikimasi tų pačių tikslų pasiekti pigiau, o savo partijos suorganizavimas, kaip nepasitikėjimo pareiškimas, būtų įtempęs santykius su Rusija dar labiau.

1788 m. pradžioje, t. y. tuo momentu, kada Berlyno politikai labiausia rūpinosi įtikinti Petrapilį senosios sąjungos naudingumu, atėjo Berlynan žinia apie Respublikoj organizuojamą prūsų partiją. Frydrichas Vilhelmas uždraudė ją organizuoti ir dabar (kovo 5 d.). Esą dar neatėjęs laikas. „Atsiskleisti dabar būtų dar per daug anksti, – rašo jis savo atstovui Petrapily Kelleriui. – O pagaliau su ponais lenkais nėra net didelio intereso dėtis. Jie galėtų tik supainioti reikalus ir savo protektoriui būtų vien sunkenybė“[76].

Stanislovui Augustui paskelbus seimą šaukiančius universalus ir išsiuntinėjus vaivadijoms bei atskiriems ponams laiškus, kuriuose prašė pasirūpinti seimeliais, Kališo vaivada Antanas Sulkovskis 1788 m. liepos mėnesį jau kreipėsi Berlynan su konkrečiu pasiūlymu apsiimdamas išardyti visą seimą. Jis prašė prūsų paramos projektuojamai konfederacijai. Sakėsi, be to, esąs susitaręs su rusų vaivadijos šlėkta bei jos vadu A. J. Četvertinskiu. Bet Berlyno politikai, bijodami susikompromituoti prieš Rusiją, pavedė Buchholcui stengtis sukliudyti seimo sukonfederavimą ir kariuomenės akciją švelnesnėm priemonėm, vis saugantis neįžeisti Rusijos[77].

[75] K. Morawski, Do charakterystyki okresu Rady Nieustającej, *Kwartalnik Historyczny*, 1913, s. 331.

[76] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 85–87.

[77] Ten pat.

Netrukus Berlyną pasiekė nauji pasiūlymai. Šį kartą iš Lietuvos, nuo jos etmono Oginskio ir Radvilos. Nuo Baro konfederacijos laikų negalėjęs atgauti Jekaterinos malonės etmonas Oginskis dabar visą viltį matė Berlyne. Ypač po griežtai neigiamo Jekaterinos atsakymo į Frydricho Vilhelmo užtarimą[78]. Jau iš seno turėjęs artimų ryšių su Berlynu, 1788 m. rugsėjo 10 d. Oginskis laiške Frydrichui Vilhelmui pareiškia, kad kaip tik dabar atėjusi valanda Respublikai pabusti iš letargo. Pamačiusi bundančią tautą, susigriebusi Rusija leidžianti padidinti kariuomenės skaičių. Kariuomenė esanti reikalinga tam, kad Respublika galėtų pasirinkti sau draugus laisvai, o Rusija norinti priversti padaryti amžiną puolimo – gynimosi sutartį, kuri pakeisianti garantiją. Tam reikalui dirbą karaliaus dvaras, Branickis ir Potockiai. „Argi Prūsų karalius paliksiąs juos Rusijos malonei ir nemalonei?" – klausia etmonas. Kartu jis pastebi seime turėsiąs žymios įtakos (tai buvo jau po seimelių). Visa Lietuva sekanti jo giminaitį Vilniaus vaivadą K. S. Radvilą ir karštai trokštanti išdirbti sau pastovią konstituciją Prūsų karaliaus protektorate. Jeigu gi jis nelaimėje juos apleisiąs, tai visiems jo šalininkams teksią laikytis visai nuošaliai, neveikti nieko ir tik graužtis dėl nelaimingo tėvynės likimo. Galiausiai baigdamas jis prašo paimti savo globon jo prakastą žinomąjį kanalą. Tai būsiąs padrąsinantis palankumo įrodymas[79].

Pas ministerį Hertzbergą tuo pat metu Oginskis prisiuntė sau patikimą pulkininką Lachnickį. Prie jokio konkretaus sutarimo tuo tarpu nebuvo prieita, o tik aptarta situacija ir prieita išvada, kad jeigu Rusija užsispirs sudaryti sąjungą, tai Prūsijai būsią labai lengva veikti. Reikėsią tik iš savo pusės pasiūlyti sąjungą ir sukelti rekonfederaciją. Jei Rusija nuo sąjungos atsisakytų, Prūsijos vaidmuo esą būtų žymiai sunkesnis[80].

Radvila savo patarnavimus tuo pat laiku buvo pareiškęs per savo pasiuntinį Petersoną ir Frydrichas Vilhelmas rugsėjo 16 d. paveda Buchholtzui[a] iškviesti Oginskį Varšuvon ir galutinai nuspręsti, ar verta jį padaryti prūsų judėjimo galva. Kartu paveda patraukti savo pusėn eilę kitų ponų. Dėl vienų palankumo karalius jau tikras, o dėl kitų dar įsako rūpintis. Visai visuomenei reikią išaiškinti, kad sąjunga su prūsais esą daug geriau apsaugotų nuo turkų puolimo, o jis pats dėl Respublikos gerovės bei jos žemių neliečiamybės esąs nusiteikęs palankiau negu kas kitas[81].

[78] Žr.: Stanislovo Augusto laišką Kilinskiui, W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Sanisława Augusta...*, t. II, s. 19.

[79] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 94–95.

[80] Ten pat; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791...*, s. 67.

[81] W. Kalinka, Sejm czteroletni, t. I, s. 114–115.

Pradėti aiškų pasipriešinimą Rusijai Berlyno politikai vis dėlto nedrįsta nė dabar, nors Rusų ir Respublikos sąjungos kontrprojektas iš Petrapilio pasiųstas jau senai. Berlyne vis buvo laukiama, kad Rusija susilaikys, Seimui susirenkant kontrkonfederacijai buvo nutarta griebtis tik tada, jei Jekaterina bandys aljansą sudaryti[a]. O Berlynas gerai žinojo, kad suburti visą opoziciją, kuriai dabar energingiausiai atstovavo Oginskis su Sulkowskiu, nebus sunku. Konfederacijos maršalkos lazdos trokštąs Sulkovskis, jau buvo paruošęs net konfederacijos projektą. Maršalkom turėjo būti Sulkovskis ir K. S. Radvila. Prūsų kariuomenė turėjo laukti pasieny ir reikale ateiti konfederacijai paramon[82]. Tuo būdu besirenkančiam seimui grėsė labai rimtas pavojus.

Apie šią ruošiamą rekonfederaciją krašte sklido visokių gandų. Buvo nurodoma eilė asmenų, kurie jau net pradėję ginkluotis. Karo departamentas net buvo įsakęs tuos įtariamuosius sekti. Dar 1788 m. pradžioje Vilniuje buvo išmėtyta anonimiškų atsišaukimų, kuriuose buvo rašoma, kad 100 000 prūsų kariuomenės netrukus peržengsią Respublikos sieną, kad jos priedangoj susikursianti konfederacija, kuri paskelbsianti Rusijai karą. Tais atsišaukimais buvo susirūpinęs net pats karalius ir teiravosi pas LDK tribunolo pirmininką Prozorą dėl jų padaryto įspūdžio. Prozoras ramino karalių, kad tauta klausanti tik karaliaus balso, kad tie atsišaukimai buvę skaitomi ir sujdominę tik kaip naujienybė. Jie jokios įtakos nepalikę ir jau esą pamiršti[83]. Bet iš tikro gandai visuomenę jaudino. Lietuvoje akys buvo nukreiptos į K. S. Radvilą, kuris kaip tik buvo išnuomavęs vienai rusų prekybos bendrovei visus savo miškus už 80 000 dukatų ir už tuos pinigus žymiai padaugino savo dvaro kariuomenės skaičių. Buvo kalbama, kad kaip tik dabar jis ruošiąsis atsigauti už Radomo konfederacijos gėdą[84]. Buvo panašių gandų dėl daugybės kitų ponų ir jie pasiekė ne kartą Petrapilį. Generolas baronas Elmtas pranešė apie tariamai jau organizuojamą prieš rusus nukreiptą konfederaciją dar 1787 m. rugsėjo pradžioje. Esą ji buriantis Lietuvoje apie Radvilą, o Didlenkiuos apie generolą Račynskį[85]. Taigi su greitos suirutės galimybe Petrapilis turėjo skaitytis. Ir visai nenuostabu, kad, žinant Prūsijos nusistatymą ir suirutėm labai palankią dirvą Respublikoje, jau rugpiūčio 24 d. kabinete buvo parengtas Stackelbergui instrukcijos projektas, kur įsakoma Prūsijai rodant didelį pasipriešinimą su sąjungos pasiūlymu susilaikyti. Tuo tarpu dėl šito dar nenorėjo sutikti pati Jekaterina. Esą ji negalinti lenktis

[82] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 97.

[83] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta*..., s. 77–78.

[84] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 78–80.

[85] Taryboje jo depeša skaityta 1787 IX 11, *Archiv Gosudarstvennavo Soveta*, t. I, čast 1, s. 495.

karaliui, kuris viską turįs tik iš Rusijos malonės[86]. Bet rugsėjo 30 d. atstovams Varšuvoje ir Berlyne jau buvo pasiųsta įsakymas nerimstantį Berlyno dvarą supažindinti su projektuojamos sąjungos pagrindais. Kartu pavedama pareikšti, kad jeigu visa tai sukeltų Prūsų dvarui abejonių, tai Jekaterina esanti pasiruošusi projekto atsisakyti[87].

§ 9ª

Taip neaiškioje būklėje įvyko seimeliai. 1788 m. gegužės 22 d. karalius paskelbė seimą šaukiantį universalą. Seimeliai šaukiami rugpjūčio 18 d., o seimas spalio 6 d. Liepos mėnesį karalius išsiuntinėjo aplinkraštį ragindamas į instrukcijas pirmoje vietoje įtraukti kariuomenės padauginimo reikalavimą. Prasidėjo griežta agitacija. Kaip jau matėme, aršiuosius savo priešus – Branickį ir Potockį – karalius suvaldė padedamas Rusijos. Didelės akcijos jie neišvystė. Apie Čartoriskį susibūrusią grupę sutramdė Austrija ir pavojingiausiais liko tie, kurie klabeno paramos Berlyne. Karalius, be šių svarbiausių rūpesčių nuramdyti pavojingiausius, nepaprastai daug turėjo vargo rūpindamasis suderinti visus susikertančius interesus pavietuose. Kaip matyti iš jo korespondencijos, dar niekad jis nebuvo tiek daug rūpinęsis išsaugoti vidaus ramybę kaip dabar. Jam teko derėtis su pavietų bei vaivadijų vadais dėl kandidatų, dėl instrukcijų; teko taikyti priešingumus, vieniems ką pažadėti, kitiems duoti ordiną, kokią sumą pinigų ar seniūniją[88]. Bet viską suderinti nelengva. Ypač turint reikalo su didžiaisiais ponais. Pvz., toks K. Radvila visą laiką palaiko su juo kuo gražiausius santykius, susirašinėja dėl kandidatų, prašo karalių prisiųsti savo pasiuntinį, kad galėtų išsiaiškinti visus neaiškumus, karalius nuolankiai pildo visas jo užgaidas, siuntinėja jo šalininkams ordinus bei diplomus dignitorijoms[89], bet kartu tas pat Radvila rašo Prūsų karaliui, kad „stovėdamas Lietuvos provincijos prišaky" esąs pasiryžęs iki kraujo praliejimo remti jo reikalus. Be to, jis pasiunčia Berlynan savo pasiuntinį ir derasi bendrai veikti su Oginskiu[90].

Karaliui teko daug rūpintis, bet pastangos pasirodė gana sėkmingos. Rugsėjo 10 d. Stackelbergas praneša į Petrapilį, kad jam kartu su karalium pasisekę pravesti daugumą palankių atstovų. Dabar visa kliūtis esanti tik prūsų pozicija. Pats karalius seimelių

[86] A. V. Chrapovickij, *Dnevnik...*, s. 79.

[87] Ten pat, p. 95.

[88] Tokių reikalų daugybę žr.: Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*

[89] Ten pat, p. 87–88.

[90] 1788 VIII 20 J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 136 (s. 187); E. Łuniński, *Listy Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku"*, Warszawa, 1906, s. 113–114.

išvakarėse (VIII 12) rašo Deboli turįs vilties gauti nors nedidelę daugumą. Po 10 dienų jis priskaito jau ⅔ saviškių. Dauguma buvo tikra, nors kiti ją vertino kitaip (pvz., Oginskis karaliaus šalininkų iš Lietuvos skaito vos 2/r), bet svarbiausia nebuvo tikra, ar ta dauguma viską palaikys. Ir atstovams pradėjus rinktis, karalius labai susirūpinęs rašo tam pačiam Deboli, kad iš visų suvažiavusių už traktatą su Rusija galėjęs priskaityti vos 1/5. Tai vis esanti prūsų grasinimų rezultatas[91].

Atstovų instrukcijos išėjo pagal karaliaus norą. Jo siūlytas kariuomenės padaugininimo reikalas buvo įtrauktas visur. Tik daugumas pridėjo pastabų, kad nebūtų padidintos bajorijos nešamos naštos[92].

Atėjus seimo pradžios terminui ir renkantis atstovams, kilo klausimas, kuriuo būdu sudaryti konfederaciją. Karalius ir Stackelbergas buvo linkęs sudaryti ją 1776 m. pavyzdžiu prie Nuolatinės tarybos, t. y. pritraukti atstovus konfederacijon pavieniui. Kuris anksčiau atvažiuos, tą anksčiau ir prirašys. Bet numatytasis seimo maršalka Malachowskis, Čartoriskis, F. Potockis ir kt. reikalavo konfederaciją sudaryti seime. Kitaip Malachowskis nesutiko imtis maršalkos pareigų[93]. Taip ir įvyko. Seimas buvo pradėtas spalio 6 d., o spalio 7 d., karaliui pasiūlius, konfederacijos aktas buvo priimtas. Dalyvavę senatoriai ir atstovai pasirašė aktą be didelių rezervų. Tik vienas Kulmo atstovas Suchodolskis pareiškė reikalavimą, kad Karo departamentas prisiektų konfederacijai. Konfederacijos maršalkom buvo paskirti nuo Lenkijos jos referendorius Stanislovas Malachovskis, o nuo Lietuvos – jos artilerijos generolas Kazimieras Nestoras Sapiega[94].

Karaliaus pasiūlymai seimui, kuriuos jis padarė lapkričio 13 d., buvo trumpi ir apie svarbiausią dalyką, apie projektuojamą sutartį su Rusija, juose nepasakyta nė žodžio[a]. Jo siūlymų buvo 4 punktai: l) rūpintis rasti šaltinių pakelti iždo pajamas neapsunkinant piliečių; 2) nurodžius šaltinius, nustatyti laikytiną kariuomenės skaičių; 3) tą baigus galėsią būti sutvarkyti kiti reikalai; 4) kad darbai sklandžiau eitų, kad visas seimas negaištų svarstydamas projektų smulkmenas, reikią daryti provincijų sesijas, kurios pristatytų seimui jau paruoštus įstatymų projektus[95].

[91] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 116, 119, 153, 159–160.

[92] Ten pat, p. 150–153; A. Pawiński, *Dzieje ziemi kujawskiej*, Warszawa, 1888, s. 355–356; Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 102. Apie Lietuvos seimelius bei jų instrukcijas žr. II skyr.

[93] *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 88–89.

[94] *Dyaryusz krótko zebrany...*, cz. I, s. 9–11. Be to, žr. karaliaus kalbą, *Zbiór mów...*, t. I, s. 8–9.

[95] Obraz sejmu wielkiego 1788–1792, *Czas*, t. XX, rok V, Kraków, 1860, s. 66–67; J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta*, Poznań–Kraków, 1887, s. 369–370.

Iš visų šių pasiūlymų didžiausios reikšmės, be abejo, turėjo siūlymas padauginti kariuomenę. Jis buvo glaudžiai susijęs su sąjungos klausimu ir nuo jų kartu turėjo priklausyti ne vien seimo, bet ir visos Respublikos tolimesnis likimas. Bet tai buvo problema, kurios Respublikos seimas pats išspręsti negalėjo. Visa tai priklausė užsienio – abiejų kaimynų. Dėl to tuo tarpu grįžkim prie jų.

Atsimenam, kad Prūsija griežčiausiai priešinosi visą jos ligtolinę sistemą griaunančiai Rusijos ir Respublikos sąjungai ir pasiryžo prie jos žūtbūt neprileisti. Nepritarė Berlyne ir kariuomenės padauginimui, bet, visoms Respublikos partijoms to trokštant, stengėsi apie tai nekalbėti. Buchholtzui buvo pavesta trukdyti slapta. Momentas buvo svarbus. Rusijos politikos pasikeitimo jau nebebuvo galima laukti. Reikėjo veikti ir savo politiką Rusijos atžvilgiu pakeisti. Prieš rusų siūlomą sąjungą buvo sugalvota pasiūlyti tokią sąjungą nuo savęs. Buvo tikima, kad tada nebūtų priimta nė vienas siūlymas. Berlynui tai būtų buvusi geriausia išeitis. Kraštutiniam atsitikime neatsisakoma ir nuo rekonfederacijos, kuri Respublikos jėgas suskaldytų. O kad šią naująją politiką pasisektų sklandžiau vesti, buvo pasiųstas specialus atstovas Goltzas[a], nes senis Buchholtzas buvo skaitomas tikęs bendradarbiauti tik su Stackelbergu, o ne prieš jį. Jiedviem laikinai pagelbėti dar buvo įsakyta sustoti Varšuvoje apsukriausiam jaunam Berlyno į Petrapilį siunčiamam diplomatui Lucchesini[b]. Vėliau, kai jis dėl savo veikimo Varšuvoj Jekaterinai[c] per daug įsipyko, ji savo sutikimą priimti jį Prūsijos atstovu Petrapily atšaukė ir apsukrusis italas liko Varšuvoj visą laiką[96].

Visi šitie nutarimai Berlyne buvo padaryti po to, kai rugpjūčio 27 d. buvo gautas Buchholtzo pranešimas, kad Stackelbergas apie projektuojamą aljansą jam pranešęs oficialiai. Berlynas gerai suprato, kad sąjunga jų neliesti negali, ir išaiškino, kad ji tik jų nenaudai ir daroma. Buchholtzo perduotas toks Berlyno atsakymas, Stackelbergą išmušė iš vėžių. Jis pareiškė, kad Frydrichas Vilhelmas carienės intencijas supratęs klaidingai, kad sąjungos mintis esanti iškelta paties Stanislovo Augusto ir Rusija nuo jos gynusis net 6 metus. Tik dabar kilus karui su turkais, kada Respublikos visuomenė veržiantis prie aktyvumo ir pradėjusi murmėti prieš Rusiją, tik dabar Jekaterina, bijodama Respublikoj galinčių kilti neramumų, pasiryžusi suvienyti tautą ir, pastačius greta Rusijos, nurodyti jai veikimo tikslą. Buchholtzas tada pareiškė, kad jo karalius nesipriešintų sąjungai, jei Rusija tebebūtų sąjungoje su juo, bet dabar galįs rasti tik vieną paaiškinimą ir būtent, kad viskas daroma prieš jį.

[96] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 89, 93–98, 105, 108, 114–115, 121–135, 183–187.

Nežinodamas, ką pradėti, Stackelbergas skubiai pasiuntė kurjerį į Petrapilį (rugsėjo 10 d.). Iš ten rugsėjo 28 d. jis gavo atsakymą su sąjungos pasiūlymu laikinai susilaikyti, bet kariuomenės padauginimo siūlymą remti. Dėl to tai ir karaliaus seimui pateiktuos pasiūlymuos bei konfederacijos akte sąjungos klausimas buvo neįtrauktas. Bet karalius dėl šito labai nesigraužė. Kariuomenės padauginimo reikalas vis dėlto buvo pats svarbiausias. Konfederuotam seime to pasiekti buvo veik tikrų vilčių. Stackelbergui remiant ir vieną, ir antrą, Buchholtzo žygiai negalėjo pasisekti. Tuo tarpu gi sąjungos klausimas buvo labai opus ir viduje. Kaip pats karalius rašo, iš atstovų už jį buvę vos 1/5, o tokie žymūs veikėjai kaip Čartoriskis ir numatomas seimo maršalka Malachovskis pasisakę prieš[97].

Rusija tuo tarpu toli žengti negalėjo. Sukelti sumaištį Respublikoje jai buvo labai pavojinga, nes ir taip jau sunkią jos būklę dar labiau pasunkino naujas karas su Švedija. Jei būtų tekę dar pasiųsti kariuomenės į Respubliką ir susidurti su Prūsija, jai vargu ar būtų neužtekę jėgų. Tiesa, ji turėjo 300 000 armiją[98], bet svarbiausia reikia pinigų, kurių stoka buvo pajusta jau kitais metais. Negalėjo ji būt nenumatyta ir dabar[99]. O Prūsija – priešas pavojingas.

Tuo tarpu laimėjimas jau linko prūsų pusėn. Bet Buchholtzas turėjo dar du šį kartą nepasiekiamus uždavinius. Jam buvo įsakyta sukliudyti kariuomenės padauginimą ir nepraleisti seimui susikonfederuoti, kad reikalui esant būtų galima jį išardyti. Tuo tarpu dėl kariuomenės buvo vieningai nusistatę visos partijos. Konfederacijos reikalavo karalius su savo partija ir su tuo kovoti, nerizikuojant pakenkti pačiam sau, buvo neįmanoma. Dėl to Buchholtzas paprašė tuos du instrukcijos punktus pakeisti. Sutikimą jis gavo, ir nuo to momento Rusija su Prūsija atsistojo kovos lauke lygiomis. Nebeliko nė vieno Respublikai opaus reikalo, kurį viena gintų, o kita kliudytų. Kuri pagaliau laimės seimo simpatijas, buvo dar neaišku, bet buvo aišku, kad viena turės prisitraukti. Dalyką išsprendė Buchholtzo spalio 12 d. įteikta, o kitą dieną seime paskaityta deklaracija, kuri daugumos simpatijas aiškiai pakreipė prūsų pusėn ir rusų įtakai ir karaliaus politikai sudavė mirtiną smūgį.

Savo dvaro deklaraciją Buchholtzas buvo pažadėjęs dar prieš seimo pradžią. Ir dabar jos visi nekantriai laukė. Buvo žinoma, kad ji ruošiama ir kad Buchholtzas nuolat dėl jos tariasi su skaitomu prūsų partijos galva etmonu Oginskiu. Buchholtzas, bijoda-

[97] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 107–120, Konfederacijos aktas, *VL*, t. IX, s. 46–52.

[98] *Archiv Gosudarstvennavo Sovieta*, t. I, s. 611.

[99] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. XXVI, s. 419.

mas, kad Stanislovas Augustas neišrastų kokio preteksto deklaracijos skaitymą sutrukdyti arba nustumti tolyn, susitarė su Malachovskiu, kad ji bus paskaityta pirmajam seimo posėdy po minėtos 5 dienų petraukos, t. y. spalio 13 d. Taip ir įvyko.

Deklaracijoj Buchholtzas pareiškia, kad jo valdovas, sužinojęs apie projektuojamą Respublikos sąjungą su Rusija, nustebęs. Tokia sąjunga jam atrodanti visai nereikalinga. Jeigu ji turinti tikslo sustiprinti Respublikos saugumą, tai prieš ką? Juk Respublika esanti pakankamai apsaugota esamais traktatais. Jei nei Rusija, nei Austrija prieš ją nerengianti nieko, tai nebent norima tą primesti Prūsijai. O jeigu sąjunga kreipiama prieš ją, tai ji esą turėtų sugadinti gerus kaimyniškus Respublikos ir Prūsijos santykius. Jeigu gi sąjunga daroma prieš Turkiją, tai ji esanti visiškai nenaudinga ir kenksminga. Nenaudinga dėl to, kad turkai taikos nelaužą, o kenksminga dėl to, kad užtrauksianti Respublikai karą su galingu priešu. Toks karas galįs blogai atsiliepti ir kaimynei Prūsijai. Karalius šitą primenąs, būdamas Respublikai palankiausiai nusiteikęs, o kartu, darydamas tokį pat pareiškimą ir Petrapily, turįs vilčių, kad imperatorienė, jo mintis apsvarsčiusi, sąjungos projektą atsiimsianti. Jeigu gi to neįvyktų, tai jis būsiąs priverstas imtis tokių žygių, kokių reikalaująs jo paties saugumas. Tokios išeities dar neprileisdamas jis siūląs Respublikai sąjungą su Prūsija ir visus tikruosius patriotus kviečiąs bendromis jėgomis pašalinti abiem valstybėms gresiantį pavojų. Baigdamas jis pastebi nesipriešinąs Respublikos kariuomenės padauginimui, bet persergis, kad taip padidinta kariuomenė neįtrauktų Respublikos į jai svetimą ir galintį blogai pasibaigti karą, kurio ji pati nenorinti[100].

Pirmajam šios deklaracijos projekte, kurį Buchholtzas buvo gavęs iš Berlyno, kai kurie jos punktai skambėjo kitaip. Svarbiausia – ten buvo daugiau kreipiama dėmesio į kariuomenės padauginimą ir primenama garantija. Esą pagal kardinalines Respublikos teises visokios naujos tarptautinės sutartys galima sudaryti tik paprastam, o ne konfederaciniam seime. Ir jei to nebūtų laikomasi, tai Prūsų karalius, kaip kardinalinių teisių garantas, šito lengvai praleisti negalėsiąs. Esą jam tektų reikalauti, kad senosios sutartys būtų pildomos. (Mat, kaip atsimenam, garantija buvo apvilkta tarptautinės sutarties forma.) Kadangi šitoks būgštavimas dėl didinamos kariuomenės ir garantijos priminimas būtų sukėlęs seimo nepasitenkinimą prūsais, tai Buchholtzas, patariant Oginskiui

[100] Notos tekstas yra atspaustas: *Dyaryusz seymu ordinaryinego...*, 1788, t. I, s. 13; Obraz sejmu wielkiego, *Czas*, 1860, X–XII, s. 68–76; J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta*, s. 362–367; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791...*, s. 68–72. Įterpta ji ir M. Kasakausko atsiminimuose (rankraštis), *CVA*, p. 13–17. Be to, žr. M. Oginski, *Denkwürdingkeiten*, t. I, S. 34–39. Nota taip pat buvo paskelbta, tuojau ją įteikus, prancūziškai ir lenkiškai. Nors ne visa (be galo) ji buvo spausdinama ir Prahos čekų laikrašty *Schönfeldskié cýs. Král. Pražské Nowiný*, Nr. 44–47.

su Malachovskiu ir pritarus tik ką iš Berlyno atvykusiam Lucchesini, viską išleido ir sušvelnino[a]. Berlyne dėl to iš karto buvo labai nepatenkinti ir Buchholtzas sulaukė net priekaištų, bet vėliau įsitikino, kad padaryta gerai[101].

Deklaracijos įspūdis buvo puikiausias. Vietoj autokratiško Petrapilio tono čia buvo reiškiamas draugiškumas ir pripažinimas suvereniteto. Prūsija kreipėsi į Respubliką kaip lygi į lygią. Atstovai buvo sužavėti. Tik vienas karalius, kuris prūsų politiką suprato, ja nepasitikėjo, bijojo konflikto su Rusija. Jis bandė seimo entuziazmą dar sulaikyti, bandė nukreipti jo dėmesį kitur, norėjo sutrukdyti susižavėjusiam seimui tuojaus duoti savo oficialų atsakymą, bandė patraukti seimo dėmesį savo pasiūlymais. Buvo paskaityta mūsų jau minėti karaliaus pasiūlymų 4 punktai, bet jie nepadarė jokios įtakos. Tiek seime, tiek mieste. Prūsų nota buvo visų pasikalbėjimų tema ir pasigėrėjimo objektas. Seimas pasijuto pripažintas laisvu laisvos valstybės viešpatim ir nepareikšti savo džiaugsmo negalėjo. Vos pasibaigus seimo posėdžiui apie 50 atstovų, priešaky su LDK stalininku Juozu Čartoriskiu, padarė vizitą „kilniadvasio draugingos kaimynės valstybės valdovo" ministeriui Buchholtzui. Rusų priespauda bei arogantiška elgsena visiems jau buvo įkyrėjusi ir Berlyno žodžiams įtikėjo labai lengvai, nes tai galėjo būti vienintelis galimas išsigelbėjimas. Gražūs žodžiai paveikė, nors tuo pat metu „draugingosios valstybės" kariuomenė traukė prie Respublikos sienos. Karalius kylančiai „patriotų" grupei atrodė svetimiems parsidavęs intrigantas. Konfliktas tarp jo ir seimo daugumos buvo neišvengiamas. Jis prasidėjo arba, tikriau, aiškiai pasirodė kaip tik nuo šito momento[102].

Reikėjo duoti Prūsijai oficialų atsakymą. Pasitaręs su broliu primu ir Stackelbergu, karalius kitą dieną pasikvietė pas save abu maršalkas Adomą Čartoriskį, Feliksą ir Igną Potockius pasitarti. Daugumas pritarė, kad reikią atsakyti labai mandagiai primenant, kad Rusija oficialiai sąjungos lig tol dar nesiūliusi, kad ji nesanti numatyta ir konfederacijos akte, kad Respublika esanti dėkinga Prūsų karaliui už jos sienų neliečiamybės užtikrinimą ir trokštanti turėti su juo gerus santykius, bet Respublika, kaip laisvas kraštas, pasilaikanti sau teisę daryti tokias sutartis, kokias rasianti sau naudingas. Tik vienas I. Potockis tereikalavo, kad būtų įterptas pasižadėjimas jokios sutarties su Rusija nedaryti. Notą parašyti buvo pavesta tam pačiam I. Potockiu su Chreptavičium. Tokia ji buvo ir įteikta. Lapkričio 20 d. seimui jau buvo paskaityta Berlyno atsakymas į ją.

[101] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 193–194; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 106–107.

[102] Ten pat.

Frydrichas Vilhelmas pareiškia atsakymu esąs patenkintas, žada į vidaus reikalus nesikišti, visur paremti ir reiškia vilties, kad seimas jo draugiškumu tikįs[103].

Taip prasidėjo naujas seimo darbų periodas, kur senąją Stackelbergo vietą užėmė Buchholtzas ir apsukrusis Lucchesini. Seimo vadovybė iš karalius rankų išslysta ir ją paima žmonės, trokštą pakelti savo valstybės prestižą remdamiesi Prūsija, kurie nedaro nieko, kaip sako M. K. Oginskis, apie ką anksčiau nebūtų pasitarta su prūsų atstovais ar Berlyno dvaru[104].

Rusijai prūsų nota buvo visiškai nelaukta staigmena[105]. Bet tai buvo tik jos nepasisekimų pradžia. Patriotai tuo, kad sąjungos projektas žuvo neatšaukiamai, nepasitenkina. Pasijutę laisvi, jie nori numesti visą buvusį jungą ir pertvarkyti Respublikos valdymosi formą, visiškai atmesti garantiją, apie kurios gerbimą tuo tarpu negali būti kalbos. Audrą sukėlė jau vienas jos priminimas[a].

Matusevičiui pasiūlius nuolatinio seimo projektą, Stackelbergas panoro dar išbandyti savo jėgas ir lapkričio 5 d. įteikė notą, kurioje protestuoja prieš seimo užsimojimus sulaužyti 1775 m. garantijos traktatą. Notą perskaičius, kad neleistų pasipiktinusiems atstovams pasakyti per daug griežtų žodžių, pradėjo kalbėti pats karalius. Ilga, puošnia ir rimtai argumentuota kalba jis įrodinėjo, kad laužyti sutartis esą pavojinga, kad Respublika, nors ir nutarusi pastatyti 100 000 kariuomenės, bet jos dar neturinti ir tebesanti silpna, kad iš Jekaterinos esą galima būtų daug daugiau pasiekti geruoju negu ją įžeidus ir sukėlus norą keršyti. Baigdamas pareiškė suprantąs, kad daugeliui jo kalba nepatikusi, bet kalbėti vertusi tėvynės meilė ir jos, kaip karaliaus, tėviška pareiga. Kad nerimstą atstovai negalėtų iš viso kalbėti, jis posėdį salvavo net 4 dienoms, kurių metu tikėjosi paveiksiąs atstovus privačiai. Bet jis apsiriko. Jo kalba sukėlė tik pasipiktinimo bangą. Jam žengiant nuo sosto, atstovų minioje šaukė, kad pasiliktų ir kad posėdis būtų tęsiamas, o jam išėjus triukšmas tęsėsi dar ilgą valandą[106]. Mieste visur girdėjosi pasipiktinimo pilnos kalbos, prieš Stackelbergą atsirado paskvilių, jis pasidarė visų užsipuldinėjimų objektu.

Bet lapkričio 15 d. priimtas seimo atsakymas į notą buvo gana atsargus. Jame pareiškiama, kad lig tol nesą nieko padaryta, kas būtų priešinga galiojančiom sutartim.

[103] Jos ir atsako tekstas: *Dyaryusz seymu ordynarynego...*, 1788, t. I, 29, s. 114–116; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791...*, s. 73–74; J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta*, s. 367–369; M. Oginski, *Denkwürdingkeiten*, t. I, S. 40–41.

[104] Ten pat, p. 41.

[105] A. V. Chrapovickij, *Dnevnik...*, s. 99.

[106] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791...*, s. 77–78; J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta*, s. 373–374; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 256–265.

Seimas tikįs, kad imperatorienė noriai priimsianti viską, kas būsią daroma Respublikos labui, o seimas[a] gerų santykių su ja jokiu būdu nemanąs nubraukti ir, jeigu taip atsitiktų, labai apgailestausiąs[107]. Berlynas atsakymą pagyrė ir paakino patriotus eiti dar toliau. Dėl to gruodžio 2 d. Rusijai įteikiama reikalavimas išvesti iš Respublikos ribų visą savo kariuomenę ir iškraustyti magazinus. Buchholtzas savo karaliaus vardu pareiškia seimui pasitenkinimą ir pats persiunčia tą notą Stackelbergui[108].

Rusų įtaka tuo būdu pakirsta visiškai. Magiškasis Jekaterinos autoriteto veikimas dingęs. Jos būklė, vedant karą su turkais ir Švedija, labai sunki ir kištis dar į Respublikos reikalus, kas galėtų sukelti ginkluotą konfliktą su Prūsija, neįmanoma. Petrapily labai gerai žinojo, kad seimo reikalavimas išvesti kariuomenę buvo Lucchesini sukeltas ir dėl to netvėrė apmaudu. Juk dėl Prūsų jau buvo atsisakyta sąjungos, o dabar dėl jų teko atsisakyti naudotis patogesniu keliu žygiuojant prieš turkus. Žuvus sąjungos idėjai, Jekaterinai tik rūpėjo, kad seimas kuo greičiau pasibaigtų, kad per jį Prūsija neprivirtų dar raugiau košės[109], o vietoj to sulaukė naujų smūgių. Dėl to ji skundžiasi Prūsų karaliaus užsipuolimu, vadina jį visos Europos diktatoriu, kuris, ko gera, dar pareikalausiąs kai kurių žemių ir iš jos. Bet išeities nėra, nes Prūsija tebeturi nenugalimą Frydricho Didžiojo armiją. Ji tiki, kad Frydrichas Vilhelmas II Respubliką apvils, kad visos simpatijos jam pasibaigs, kai vieną gražią dieną Prūsų kariuomenė užgrobs dalį jos žemių, ir sutinka laukti. Nors jai buvo labai skaudu, nors tokio arogantiškumo ji net nesitikėjo, bet, rašydama Potiomkinui apie reikalavimą išvesti iš Respublikos kariuomenę, ji guodžiasi: „Tekvailioja, kol liausis“[110]. Ji nusileidžia – išveda iš Respublikos kariuomenę, iškrausto ten įkurtus magazinus, įsako kariuomenei nežygiuoti per Lenkijos Ukrainą, o žygiuoti aplinkiniais keliais[111]. Gauna perspėjimų laikytis atsargiau ir Stackelbergas. Jis lieka tik informatoriu, renka medžiagą ateičiai. Iš Varšuvos jis net išvažiuoja į provinciją, o 1790 m. visiškai atšaukiamas[112].

[107] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 289–290; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 82–83; J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta*, s. 378–380; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 150–151.

[108] J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta*, s. 385–388; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 85–87; *Dyaryusz seymu ordynaryinego..., 1788*, t. I, s. 182.

[109] *Archiv Gosudarstvennavo Soveta*, t. I, s. 620–621.

[110] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. XXVI, s. 525–526, XXXIII, 2; *Archiv Gosudarstvennavo Sovieta*, t. I, s. 634–635; A. V. Chrapovickij, *Dnevnik*, s. 101.

[111] Br. Dembiński, *Źródła do dziejow drugiego i trzeciego rozbioru Polski, 1788–1791, Lwów*, 1902, t. I, s. 145–147, 150, 152; A. V. Chrapovickij, *Dnievnik...*, s. 143.

[112] Smulkiau apie tai žr.: L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, žr. V skyr.

Rusams susilaikius nuo veiksmų ir užėmus laukimo pozicijas, Prūsijai atsidarė platūs veikimo horizontai. Ji buvo pasistačiusi Respublikos bičiuliu, žadėjo paramą prieš rusų priespaudą ir palaikyti tvarkantis viduje. Seimo vadovybę į savo rankas paėmusi grupė, vadinamieji patriotai, jos žodžiais tiki, nors, pasak Lucchesini, jeigu žinotų jos siekimus, tai nesiderėtų nė vienas[113]. Prūsija už savo rizikingą išėjimą prieš Rusiją nori gauti užmokestį, pirmon galvon, Gdanską, o patriotai negalvoja mokėti nieko. Prūsų pavadinti sau lygiais, jie tokiais iš tikro ir įsivaizduoja ir pradeda rūpintis sudaryti Frydricho Vilhelmo pirmąja deklaracija pasiūlytą sąjungą. Tas pats Oginskis gruodžio 7 d. pasiunčia į Berlyną jau vieną kartą ten buvusį savo agentą Lachnickį su sąjungą siūlančiu memorialu, ir savo laiškais seimas pats ne kartą tuo pačiu reikalu kreipiasi per Buchholtzą ir Lucchesini, bet rezultatų nėra. Prūsija per didelių žingsnių atsisako. Ji vis tebelūkuriauja, ar Rusija savo politikos nepakeis, ir kiekvienu momentu pasiryžus grįžti prie jos. Savo ligšiolinius veiksmus ji aiškina Petrapiliui kaip išprovokuotus rusų politikos.

1789 m. pradžioje buvo laukiama į Petrapilį atvykstant Potiomkino. Berlynas iš jo daug ko tikėjosi, bet apsivylė. Jis nepadarė nieko, nes rūpinosi tik savimi. Nepaisant to, Berlynas vis laukia, o flirtuodamas su Varšuvos patriotais įsako savo atstovams rūpintis, kad seimas pagaliau greičiau pasibaigtų. Patriotų spiriamas, Berlynas garantijos buvo atsisakęs oficialiai, bet jos išsižadėti vis dėlto nemanė, siūlomos sąjungos vis atsikalbinėja, nors Varšuvoj šitokia politika, žinoma, sukelia nepasitikėjimo ir įtarimų[114].

Karo su Rusija prūsai nenori, nes jis neduotų nieko[a]. Be to, Respublika būtų labai prasta sąjungininkė. Ji tinka tik namų karui. Taigi Berlynui rūpi tik sulaužyti rusų įtaką, parodyti savo galvą, o toli eiti neapsimoka. Rusams vis dėlto nenusileidžiant ir siūlomo bendradarbiavimo atsisakant, Frydrichas Vilhelmas ryžtasi įkąsti jiems dar kitur. 1789 m. jis duoda Gustavui III 1 milijono talerių paskolą, siūlosi tarpininkauti tarp jo ir Jekaterinos. Jekaterina jo siūlymą atmeta. Atmeta ji ir bendradarbiavimo pasiūlymus, kuriuos iš Berlyno atvežė specialus jos agentas Alopeus[b]. Bet pasikalbėjimai vis eina. Alopeus važiuoja Berlynan su antra misija, kuri Varšuvoj sukelia didelį nerimą. Tuo pat metu ateina žinios apie rusų laimėjimus prieš turkus. 1789 m. spalio 17 d. ateina žinia, kad Potiomkinas jau užėmė Belgradą. Siaubas apima ne tik seimą, bet nebežino, ką sakyti ir Lucchesini, kuris tiek daug buvo žadėjęs. Kyla klausimas, kas bus, jei po šių laimėjimų Rusija padarys taiką ir atpalaiduos sau rankas? Respublika liktų viena. Ir vėl skubiai keliama sąjungos su Prūsija klausimas. Berlynas į lapkričio 2 d. notą atsa-

[113] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 171–173.

[114] Ten pat, p. 172–175, 199–216, 265; S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie...*, s. 62–68.

ko dar išsisukinėdamas. Esą Respublika anksčiau privalanti išdirbti savo valdymo formos konstituciją, kurią Prūsija tąja sutartimi garantuosianti. Panašių atsakymą gauna ir Varšuvon važiuojąs Respublikos pasiuntinys Berlyne J. Čartoriskis. Prūsija negalinti daryti sąjungos anksčiau, negu naujoji valdymo forma garantuosianti Respublikai tarptautinį svorį. Dar negavus atsakymo iš Berlyno, Varšuvoj vėl naują audrą sukelia žinia, kad rusai užėmė ir Benderus. Visiems aišku, kad kiekvienu momentu galima laukti taikos. Bet dabar pasikeičia ir Berlyno nuomonė. Laiminga rusų karo pabaiga nežada nieko gera ir jiems. Dėl to prie sutarties pradeda linkti ir jie. 1789 m. gruodžio 5 d. Lucchesini, gavęs įgaliojimus, paklausia seimo užsienio komisiją apie siūlomos sutarties sąlygas. Fr. Vilhelmas jau sutinka daryti sutartį seimui vos priėmus būsimos valdymosi formos schemą. Dabar prašyti jau nebetenka, Berlynas pats ragina[115].

Derybos dėl sutarties vyksta dviejose vietose – Varšuvoj seimo užsienio komisija derasi su Lucchesini, o Berlyno dvaras su Respublikos atstovais Čartoriskiu ir Jablonovskiu. Iš karto daug kliudo kartu aptariama prekybos sutartis. Už tų abiejų sutarčių neatskyrimą stovėjo tie žmonės, kurie politinės sutarties nenorėjo, nes buvo aišku, kad prekybos bei muitų sutartis sklandžiai praeiti negali. O sutarties nenorinčių iš abiejų pusių buvo po vieną įtakingą asmenybę. Tai Stanislovas Augustas ir Frydricho Vilhelmo ministeris Hertzbergas. Bet dėl Lucchesini apsukrumo darbas ėjo toliau. Machiaveliškas politikas Lucchesini džiaugėsi, kad pasitikinti Respublika jau pakliuvusi visiškon Berlyno įtakon. 1790 m. sausio 29 d. savo valdovui jis rašo: „Dabar pagaliau tie žmonės jau mūsų rankose. Lenkijos likimas priklausys nuo mūsų. Šis kraštas galės būti Jūsų Didenybės karo teatru ir saugos Sileziją iš rytų arba, būdamas Jūsų Didenybės rankose, taps derybų objektu darant taiką. Apsukrumo mums dabar reikia tik tam, kad tie žmonės nesiprotėtų ir negalėtų numatyti, kokių nuolaidų jie turės padaryti tada, kai Jūsų Didenybė pareikalaus iš jų dėkingumo“[116].

Vasario gale Berlynan atėjo žinia, kad jų ministeris Stambule pasirašė sutartį su turkais, kuria Prūsija 1790 m. vasarą apsiima pradėti karą su Rusija bei Austrija ir tęsti jį tol, kol Turkija atgaus ne tik šiam kare prarastas žemes, bet ir Krymą. Tai buvo akstinas sutartį su Respublika dar labiau pagreitinti. Ir kovo 24 d. politinė sutartis pagaliau buvo pasirašyta. Prekybos sutartis atidėta geresniems laikams. O šioji yra gynimosi sutartis, sudaryta sekant 1788 m. prūsų ir anglų sutartį. Karo atveju Prūsija apsiima pastatyti 14 000 pėstininkų ir 4000 kavalerijos, o Respublika 8000 kavalerijos ir 4000 pėstininkų su artilerija. Kiekvienas kraštas savą kariuomenę išlaiko pats. Talkininkas gauna tik

[115] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 207, 230–231, 242–248, 257, 264–265, 266–276; S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*,

[116] N. U. Kostomarov, *Posliednije gody Reči–Pospolitoj*, t. I, s. 342–344.

maistą. Vyriausia komanda priklausys tam, kas veda karą. Toliau pridedama Respublikai svarbus punktas, kad jeigu kokia valstybė, remdamosi senomis sutartimis, bandytų kištis į Respublikos vidaus reikalus, tai Prūsų karalius stengsis ją paveikti diplomatijoj, o jei reikės, tai ir ginklu. Sutartis privalo būti ratifikuota per 4 savaites. Bet seimas ją ratifikavo daug ankščiau (IV 3)[117]. Dabar parėmė sutartį net Stanislovas Augustas, kuris lig tol visą laiką stengėsi ją kliudyti. Tai buvo pirmasis Stanislovo Augusto žingsnis eiti su srove, su seimo dauguma, su kuria jis vėliau iš tikro pradėjo glaudžiai bendradarbiauti[118].

Taip šios sutarties sudarymo momentą tenka laikyti visišku rusų įtakos pašalinimu. 1789 m. gruodžio 1 d. kažkieno anonimiškam laiške iš Varšuvos į klausimą, kas yra seimas, atsakoma, kad tai esą darnūs vargonai, kuriais grojąs Lucchesini. Bet reikią tikėtis, kad grįšiąs senasis vargonininkas (suprask, Stackelbergas), „nes už jį stovi klebonas, zakristijonas ir pirmieji suolai, nors už antrąjį veik visa parapija"[119]. Nuo dabar šitoks apibūdinimas nebetinka. Klebonas (karalius) ir daugumas pirmųjų suolų (senatorių) prisideda prie parapijos (seimo daugumos), o zakristijonas (primas), nesidavęs paveikiamas, nuo politinės veiklos pasitraukia visiškai. Stackelbergo arba kokio kito Rusijos ambasadoriaus vaidmuo baigtas. Geruoju jie nebepasieks nieko, jiems tenka laukti, kol atpalaidavusi savo jėgas pietuose Jekaterina jų žodį galės paremti ginkluota pajėga. O Respublikos vairą paėmęs seimas tuo tarpu atsižvelgia tik į prūsus ir imasi pertvarkyti visą savo valstybės organizmą, eina prie didžiųjų reformų.

Tuo būdu mes bendrais bruožais apžvelgėme Respublikos tarptautinę bei vidaus politinių jėgų konsteliaciją, kuri leido seimą griebtis santvarkos reformų. Organizuojant pastovią ir tvirtą centro valdžią, kaip jau buvo minėta, neišvengiamai teko susidurti su valstybės unitarizacijos, Lenkijos–Lietuvos valstybinio dvilypumo panaikinimo klausimu, o tas ir bus tolimesnių šio darbo skyrių objektu. Mūsų dalykas jau bus ne tiek aiškintis pačias reformas, ne ieškoti jų genezės, o išaiškinti Lietuvos pažiūrą bei jos poziciją į jas, žiūrint iš savo valstybinės individualybės išlaikymo matimpunkčio. Pačias reformas, politinius to meto įvykius bei seimo darbų eigą mums teks liesti tik tiek, kiek tai bus reikalinga Lietuvos pozicijai suprasti. Tuo būdu dabar teks grįžti prie seimo darbų pradžios ir pirmiausia išsiaiškinti, kokių specifinių tikslų turėjo Lietuva, siųsdama savo atstovus į šį seimą, ir kokie žmonės jai čia atstovavo. Ir tik nustatę jėgas, su kuriomis Lietuva atėjo į seimą, mes galėsim tinkamai suprasti bylos išeitį.

[117] *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 27 ir 40; *Politische Gespräche*, 1790, Nr. 17, S. 143; *VL*, t. IX, S. 167–168.

[118] S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie...*, s. 68–74.

[119] *Czas*, 1872 V 23, Nr. 115.

II. Visuomeninių Lietuvos pajėgų susigrupavimas ir 1788 m. prieššeiminiai seimeliai

§ 1[a]

Lietuva reformų seimą pasiekė savo valstybinės individualybės nepraradusi, nors ir centro valdžios pastangos ir daug pašalinių veiksnių vedė ją prie savos valstybinės organizacijos išsižadėjimo. Tuo tarpu betgi visuomeninė santvarka ir bajorijos siekimai tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje jau buvo vienodi. Seime, susidūrus su valstybių unitarizacijos klausimais, Lietuvos savarankumą teko ginti jos bajorijos atstovams, nes kitų tą savarankumą saugančių pajėgų jau nebebuvo. Tad prieš pereinant prie paties seimo darbų ir lietuvių laikysenos jame, tenka išsiaiškinti, kokius to meto Lietuvos bajorija turėjo rūpesčius, ko ji siekė ir kiek ji buvo organizuota. Žodžiu, tenka įvertinti Lietuvos pajėgas, su kuriomis ji atėjo į seimą, kuriame teko ginti savo valstybinės organizacijos neliečiamybę[b].

1385 m. Lietuva ir Lenkija buvo suvesta vieno skeptro valdžion[c]. Bet Lietuvos nenoras netekti savos valstybinės individualybės sukėlė reakciją, ir 1392, 1401, 1413 m. aktais ir Vytauto, Švitrigailos ir Zigmanto Kęstutaičio veikla jos valstybinė individualybė buvo atstatyta[1]. Ją atstatė visos visuomenės remiami valdovai – didieji kunigaikščiai. Bet štai užeina Kazimiero, jo sūnų ir anūko periodas, kada Lietuva ir Lenkija su mažais pereinamaisiais laikotarpiais vėl patenka vieno valdovo valdžion. Valdovas dažniausia gyvena Lenkijoje, o Lietuvoje jis tik svečias. Tuo būdu Lietuvos valstybės vairas ir jos savarankumo saugojimas atitenka pačiai Lietuvos visuomenei, jos priešaky stovinčiai LDK Ponų tarybai. Taryba, kaip ne nuolat funkcionuojanti institucija, kolektyvinio valdančio organo nesudaro, ir natūraliai išsistumia priešakin vadovaujančios asmenybės bei šeimos. 1569 m. unijos akte sudarymo momentu šis visuomeninės santvarkos esminis bruožas jau nusistovėjęs – visa Lietuva žiūri į vieną vadovaujančią šeimą. Tuo

[1] Autoriaus pažiūra į 1385 m. akto principų panaikinimą smulkiau yra išdėstyta straipsny „Valstybiniai Lietuvos–Lenkijos santykiai Jogailos laikais“ (žr. autoriaus redaguoto leidinio *Jogaila*, Kaunas, 1935, p. 185–266).

momentu tai buvo Goštautus pakeitę Radvilos. Jie tampa nevainikuotais Lietuvos valdovais. Dažnai taip į juos žiūri net užsienis[2]. Tiesa, Radviloms kurį laiką bandė konkuruoti Chodkevičiai, bet nesėkmingai. Radvilų galybė pasibaigė tik sulig etmono Jonušo Radvilos mirtimi (1655 m.)[a]. Netrukus Biržų– Dubingių jų šaka išmirė, o nesvyžiškiai Radvilos, kurie galutinai suėmė į savo rankas ir biržiškės šakos turtus, vis dėlto niekad visos valstybės vairo nevaldė. Jie turėjo milžiniškų turtų, bet neturėjo nė vienos veiklios asmenybės, kuri būtų pajėgusi įgauti XVI–XVII amžiuje savo tėvų turėtos reikšmės[b].

Bet vis dėlto ir Radvilų reikšmei žlugus Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei visuomenės grupavimosi charakteris nepasikeičia. Tuo metu Lietuvos bajorija su Lenkijos šlėkta jau buvo susigyvenusi ir luomiškai jautėsi sudaranti vienalytę, turinčią tas pačias teises visuomenę. Įvairiomis progomis Lietuvos bajorija jau buriasi į bendras su lenkais partijas prieš savo rivalus, ieško paramos ir lenkų tarpe, bet iš kitos pusės, ji vis dėlto jaučiasi gyvenanti atskirai organizuotoje valstybėje, jos organizaciją saugo, savo valstybės reikalais rūpinasi pati ir nenori prisiimti svetimų Lenkijos rūpesčių. Lenkijoje visada tam tikros srities būrėsi apie karalių, rėmė jo dvaro politiką, o Lietuvoje, kuri buvo toli nuo politinio centro, normaliomis sąlygomis tai buvo neįmanoma. Karaliaus dvaro iš lietuvių galėjo laikytis tik tie, kurie ieškojo paramos prieš kurią nors įsigalėjusią šeimą, bet jų visų dėmesio centras buvo pati Lietuva, čia visada buvo viena dominuojanti šeima, kuri, vadovaudama bajorijos, dauguma šeimininkavo krašte kaip tinkama ir beveik visada būdavo karaliui opozicijoje. Jei karaliui, parėmus tos šeimos rivalus, pasisekdavo ją nustelbti, tai naujai iškilusi šeima vis tiek pasidarydavo karaliaus priešininkė. Lietuvos savarankiškumą sauganti dvaro partija buvo neįmanoma, nes dvaras vis dėlto visada buvo lenkų įtakoje, jo dėmesys buvo nukreiptas į Lenkijos reikalus. Dėl to biržiečiams Radvilams išmirus iškyla Pacai, norėdamas juos suvaldyti karalius (J. Sobieskis) padeda iškilti Sapiegoms, bet tiek vieni, tiek iškilę kiti stoja griežton opozicijon karaliui. Žinoma, tos opozicijos priežasčių galima būtų ieškoti ir bendroje visuomeninėje Respublikos santvarkoje, galima ją traktuoti, kaip išvešėjusios „aukso laisvės" rezultatą, bet neabejotinai ji buvo taip pat nuosekli ištaka iš Lietuvos užimamosios vietos jungtinėje Respublikoje ir iš jos visuomenės pažiūros į santykius su Lenkija. Geriausias tam įrodymas yra faktas, kad nuo XVIII amžiaus pradžios, kada valstybinė Lietuvos bajorijos sąmonė jau buvo nustelbta socialinių rūpesčių ir išvešėjusios laisvės, separatiš-

[2] Žr.: pvz., K. Fr. Eichhorn, *Die historische Stellung des Hauses Radziwiłł*, Berlin, 1892. (L. Rzyszczewskio lenkiškas šios studijos vertimas išėjo Varšuvoje 1893 m.)

kai nusiteikusių, amžinų karaliaus opozicionierių, Lietuvoje viešpataujančių magnatų šeimų periodas pasibaigė. Dėl luominių interesų atskiros Lietuvos bajorijos grupės taip susipynė su Lenkijos partijomis, kad iš saviškių nebepajėgi iškilti ir kitus nustelbti nei viena šeima[3].

Paskutinės visai Lietuvai vadovavusios šeimos – Sapiegų – galybė pasibaigė paskutiniais XVII amžiaus metais[a]. Jų galybę sulaužė rivalų sukelta Lietuvos bajorijos konfederacija Valkininkuos 1700 m. XVIII amžiaus vidury vėl viską galinčia šeima (tikriau partija) Lietuvoje pasidaro Čartoriskiai, kurių grupei priklausė Oginskiai, Flemingai, Masalskiai, Sapiegos ir eilė smulkesnių ponų. Bet šitas susigrupavimas turi jau visiškai kitonišką charakterį. Čartoriskių partija – vadinamoji familija – jau ne vien Lietuvos, bet visos Respublikos partija[b]. Lietuvoje prieš juos stovinti Radvilų partija taip pat ankštai susirišusi su Lenkijoj veikiančia Potockių ir Branickio grupe. Tuo būdu familija buvo pirmoji abi valstybes jungianti partija, kuri po ilgos kovos pagaliau suėmė į savo rankas visą valdžią, bet jau ne vien Lietuvoje, o abiejose valstybėse. Tad didysis antagonizmas tarp Lietuvos ir Lenkijos, kurį ugdydavo Lietuvoje visą valdžią turį didžiūnai, familijos viešpatavimo metais jau nebegalėjo pasirodyti. Lietuvos valstybinė individualybė palaikoma jau vien tradicijos ir plačiųjų masių, o ne tų, kurie stovi jos priešaky[c].

Neatsiranda Lietuvoje vadovaujančios savos šeimos nė po Čartoriskių, kurių galybė pasibaigė rusams sugriovus jų reformas ir jiems patiems išsiskyrus su savo giminaičiu bei auklėtiniu Stanislovu Augustu. Jų tradiciją perima pats karalius. Jis stengiasi turėti savą, abiejose valstybėse bendrą partiją, bet jam nelabai tesiseka. Daugiausia trukdo Rusija. Tiesa, trumpą laiką dėl savo patikimo ministerio (kiemo iždininko) ir visų ekonomijų šeimininko Tyzenhauzo energingos veiklos jis turi savo rankose visą Lietuvą, bet netrukus priverčiamas nusileisti. 1780 m. atėmus iš Tyzenhauzo ekonomijas, pakėlė galvas visi jo priešai[d]. Žmogaus, kuris pajėgtų suvaldyti į seimelius susirenkančias mases, nebeliko. Bajorija džiaugėsi, kad nebeliko, kas taip brutaliai ir despotiškai stumdytų ir komanduotų, o karalius, norėdamas sulaukti į seimą sau palankių atstovų, turėjo griebtis kitų priemonių. Jam liko viena išeitis, būtent laviruoti tarp daugelio, gerintis didikams, rūpintis populiarumu tarp plačiųjų masių ir visur remtis iš antraeilių ponelių parinktomis savo kreatūromis. Tą politinių Lietuvos pajėgų palaidumą aiškiai parodo ir Lietuvos ministerių bei senatorių sąstatas. Visas pirmąsias senatorijas ir ministerijas

[3] Apie Lietuvos didikų šeimas XVIII amžiaus pirmoje pusėje žr.: E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie...*, Kijów, 1917, t. II; apie partijas ir jų pobūdį žr.: W. Konopczyński, Z dziejów naszej partyjności, *Mrok i świt*, Warszawa, 1911.

turi didieji magnatai, bet greta jų daugybė senatorijų ir žymi dalis ministerių urėdų yra antraeilių, karaliaus iškeltų ponelių rankose. Greta to vėl matome ankstyvesniems laikams neįprastą reiškinį, kad nebėra nė vienos šeimos, kuri turėtų savo rankose ir svarbiąsias ministerijas ir senatorijas. Dabar ministeriai senatorijų jau nebeturi, nes karalius, rūpindamasis pririšti prie savęs juo didesnį žmonių skaičių, stengiasi patenkinti daugiau pretendentų. Bet vis dėlto didikų vaidmuo Lietuvoje tebėra didelis. Apie juos visada buriasi didesnės ar mažesnės grupės bajorijos ir karaliui tenka su jais skaitytis, nes kiekvienu momentu karaliaus agentų veikimą jie galėtų sutrukdyti.

§ 2[a]

Daugiausia turtų ir daugiausia šansų vadovauti Lietuvai XVIII amžiaus gale turėjo Radvilų šeima[b]. Jos šiuo metu buvo dvi šakos: vyresnioji Nesvyžiaus ir Olykos ir jaunesnioji Klecko ordinatų šaka. Bet ši jaunesnioji šaka savo rėžtu buvo suskilusi vėl į tris šakas ir jau vien dėl to nei savo turtais, nei reikšme negalėjo lygintis su Nesvyžiaus ir Olykos ordinatais. Iš visų Radvilų paskutinieji tikrai didelės reikšmės turėjo Vilniaus vaivada ir etmonas Mykolas (†1762) ir jo sūnus Karolis Stanislovas (†1790). Etmono Mykolo *(Žuvelės)* brolis Bialos savininkas Jeronimas Florijonas (†1760) buvo atpirkęs iš Neuburgo kunigaikščių buvusius Biržų Radvilų dvarus. Jam mirus bevaikiu, visi didžiuliai jo turtai teko broliui etmonui. Tuo būdu į Nesvyžiaus ir Olykos ordinato rankas pateko beveik visi šeimos turtai ir turtingumu su juo nebegalėjo lygintis niekas. Bet savo didžiulių turtų jis vis dėlto nesugebėjo tinkamai išnaudoti, nors buvo ir pirmasis pasaulietinis Lietuvos senatorius ir etmonas. Jokios idėjos jis neturėjo, o tik visiems pavydėjo, su visais varžėsi, dėjosi pirmąja galybe Lietuvoje; einant kovoms tarp familijos ir Potockių partijų, jis palaikė ryšius su savo svainiu Lenkijos etmonu Branickiu ir su karaliaus dvaru (Briūliu), gerinosi tai pačiai Rusijai, kuria rėmėsi jo priešai Čartoriskiai, ir galutinis rezultatas tas, kad, familijos įtakos atsverti nepajėgė. Mirdamas savo sūnui Karoliui Stanislovui *(Pone Mylimasis)* jis nepaliko nei savo partijos, nei savos politikos linijos, o vien didžiulius turtus ir visokiais asmeniškais ryšiais prie Radvilų pririštus bajorijos pulkus. Bet tai jau, žinoma, ne jo, o jo didžiulių turtų nuopelnas[4].

Didžiumą tėvo dvarų paveldėjęs vyresnysis M. Radvilos sūnus Karolis Stanislovas pasirodė taip pat menkas politikas. Prastai išauklėtas, beveik bemokslis, jis garsėjo tik

[4] Apie M. K. Radvilą žr.: E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie...*, t. II, s. 246–252; E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno, 1857, s. 433–459; J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 17–19. Be to, labai daug įdomios medžiagos apie jį yra M. Matuševičiaus atsiminimuose.

vaišingumu ir girtais ekscesais. Jis mėgo rodyti savo didybę, pasirodyti su didžiuliais palydovų būriais, nustelbti kitus, bet savo populiarumo ir turtų išnaudoti nesugebėjo. Kur tik jis pasimaišydavo, ten sukeldavo triukšmą, visus vertė apie save kalbėti, daug kartų su visa savo azartiška siela metėsi į politinių suiručių sūkurius, bet politikoje didesnio vaidmens už savo nuolaidų jį tėvą nesuvaidino.

Tėvui mirus pačiose Čartoriskių partijos įsigalėjimo išvakarėse (1762), Karolis Radvila, davęs didelį kyšį Briūliui, gavo Vilniaus vaivados urėdą[4], bet tuojau prasidėjo skaudūs jo nepasisekimai. Be atodairos ginklu priešindamasis Čartoriskiams ir Jekaterinos skiriamam karaliumi Stanislovui Augustui, rusų kariuomenės jis buvo išvytas į užsienį, visi jo dvarai Lietuvoje konfiskuoti ir grįžti jam buvo leista tik tada, kai apsivylusi Rusija ruošėsi pamokyti nepaklusnius Čartoriskius ir karalių ir panorėjo jį padaryti kuriamos Radomo konfederacijos maršalka. Grįžęs jis atgauna visus konfiskuotus dvarus, bet bemaršalkaudamas Radomo konfederacijoje pasijunta rusų apgautas (jam neleido atkeršyti Čartoriskiams, o konfederacijai neleido pašalinti karaliaus), ir 1769 m. pavasarį vėl išvyksta emigracijon kaip Baro konfederatas. Jis vėl klajoja po Europą, klabendamas svetimų valstybių paramos ir vėl nusilenkia paskutinis. 1777 m. rudenį jis pagaliau grįžta ir pasirašo nuo Baro konfederacijos recesą, nes jau pats įsitikino, kad prieš Respublikoje šeimininkaujančią Rusiją nekils niekas, o be to, jau grėsė visų dvarų konfiskavimas. Šį kartą jis grįžo jau ne rusų malone, o paremtas tų pačių Čartoriskių, kurie, išsiskyrę su karaliumi, rūpinosi suorganizuoti stiprią opoziciją ir jam buvo pasiūlę bendradarbiauti. Su didžiaisiais savo priešais jis vis dėlto nesusiartina, o stengiasi veikti vienas[5].

Grįžęs iš antros emigracijos Radvila pirmiausia rūpinasi atstatyti sugriautą ūkį ir, kaip ir anksčiau, triukšmingai puotauja, tenkinasi centrinės Lietuvos asmenybės vaidmeniu, o į jokias politines avantiūras jau nebesimeta. Respublikos gyvenime greit jau nepasitaiko jokio judėjimo, jokio persilaužimo, o jis pats ko nors didesnio siekti nesugeba. Bet kiekvienu klausimu jo pozicija vis dėlto svarbi, nes milžiniški jo turtai traukia prie jo didelius Lietuvos bajorijos pulkus. Dėl to karalius, kuris šiuo metu visada stengėsi turėti palankią partiją, su juo skaitosi, o jis, pamiršęs kerštą už senąsias nuoskaudas, taip pat noriai palaiko ryšius su karaliumi, nes įsipykęs Rusijai jau nebeturi jokios užsienio paramos, o senąją savo padėtį ir išgrobstytus turtus atgauti ne taip lengva. Jis pa-

[5] Karolio Stanislovo Radvilos gyvenimo apžvalgą duoda J. Mycielski. Įdomių pastabų yra padaręs ir K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, Warszawa, 1928. Be to, žr.: Cz. Jankowskio, E. Łunińskio ir K. Waliszewskio išleistą jo korespondenciją.

tenkintas, kad karalius paremia jį apspistą skolininkų tribunoluose ir per jį apdovanoja urėdais ar ordinais jo šalininkus, o karalius patenkintas, kad jo į seimą siųsti atstovai nestoja opozicijon. Taip tas sugyvenimas tęsiasi iki pat Radvilos mirties (1790 m.).

Karaliaus ir Radvilos geri santykiai aiškiausia buvo pademonstruoti 1784 m., kada karalius, norėdamas įsiteigti Lietuvos bajorijai (tada jam labiausia rūpėjo, kad iždai apsiimtų sumokėti jo skolas), atvyko į Lietuvą ir aplankė Radvilą Nesvyžiuje. Suruošęs karališką priėmimą, Radvila pasistengė Stanislovui Augustui priminti savo nuoskaudas, bet, seime sprendžiant karaliaus skolų apmokėjimo klausimą, vis dėlto patarnavo gerai. Bendralaikių liudijimu, tada jis pasakęs: „Kad daug negaišus, už visą Lietuvą sakau *affirmative*"[a]. Ir, žinoma, niekas iš lietuvių jo teisės kalbėti už visus neginčijo[6]. Palaikė jis karalių net 1786 m. seime, kada po garsiosios Diugrumovienės bylos sprendimo triukšmą kėlė tiek daug galingų ponų[7]. Bet ir šiuo metu Radvila nebuvo paklusnus karaliaus tarnas. Jų santykiai geri, bet paremti *do ut des*[b] principu. Jei tik karalius kurio nors prašymo neišpildo, Radvila tuojaus grasina parodysiąs ragučius. Taip, pavyzdžiui, pats karalius yra užrašęs vieną pasikalbėjimą su Radvila, kada, negalėdamas išprašyti Lietuvos pakamario urėdo Motiejui Radvilai, jis nusiskundęs ir grasinęs: „Aš, kuris ir dabar pristačiau tiek daug gerų atstovų, niekad negalėjau ką išprašyti ar gauti... Juk ir kunigaikštis Adomas (t. y. Čartoriskis) mano pusbrolis, ir rusų vaivada (t. y. F. Potockis) mano pusbrolis, o kai susiimsime už rankų, tai galėsime išlaikyti ir savus seimelius, ir deputatus, ir atstovus..." Karalius Motiejui Radvilai turėjo atiduoti ne tik tą dignitoriją, bet prieš 1788 m. seimą turėjo pasiųsti ir ordiną, nors ir bandė atsikalbėti, kad esąs viešai pasižadėjęs iki seimo pabaigos ordinų niekam neduoti. Be to, karaliui dar teko jam duoti daugybę pasirašytų diplomų blankietų įvairioms smulkioms dignitorijoms ir urėdams, kad jis pats ten įsirašytų sau tarnaujančių žmonių pavardes[8]. Dėl to prieš 1788 m. seimelius K. Radvila jokios opozicijos karaliui nerodė. Susitarti su karaliumi dėl kandidatų jis pasiunčia savo įgaliotinį LDK raštininką Sulistrauską, ir karalius galutinius nurodymus savo agentams duoda tik su juo susitaręs[9].

Bet šis iš apskaičiavimo plaukiąs palankumas karaliui nebuvo nuoširdus. Derėdamasis su karaliumi, Radvila taip pat derasi su kitais Lietuvos magnatais (vysk. Masalskiu, Oginskiu) ir, kaip minėta, rašo karštus, prisirišimą liudijančius laiškus Prūsų

[6] B. Michałowski, *Pamętniki*, t. III, s. 202–203.

[7] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 52, 61–62.

[8] Król Stanisław August, *Rozmowy z ludźmi*, Lwów, 1930; E. Łuniński, *Listy Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku" 1751–1790*, Warsawa, 1906, s. 104.

[9] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 87–98.

karaliui Frydrichui Vilhelmui II. Prūsų partija net galvoja jį pastatyti projektuojamos rekonfederacijos maršalka[10]. Be abejo, Radvila, kuris jau buvo pradėjęs ruoštis, kaupė pinigus ir supirkinėjo amuniciją, greičiausia būtų sutikęs pabandyti suvaidinti didelį vaidmenį valstybėje, bet, kaip matėme, dėl atsargios bei labai rezervuotos Berlyno dvaro politikos įvykiai nusivystė kita kryptimi ir prie konfederacijos nepriėjo.

Kad palaikydamas gerus santykius su karaliumi Radvila palaikė ryšius su Prūsija, visiškai suprantama. Karalius šaukiamam seime ruošėsi bendrauti su Rusija, tad Radvila, kuris po antros emigracijos nebeatgavo Jekaterinos malonės, nebeatgavo net savų per padalinimą Rusijai tekusių dvarų, šitokiam seime didesnės reikšmės negalėjo laukti. Žinodamas Jekaterinos nemalonę, jis nebuvo nuvykęs net į Kaniovą. Jam turbūt taip pat buvo žinoma paskutinioji Jekaterinos Potiomkinui[a] pareikšta valia, kad nepatikimo Oginskio ir jo, kaip „amžinai girto", nereikią priimti numatomų organizuoti savanorių tarpan. Mažytė viltis atlikti didelius darbus Berlyno prieglobsty taip pat greit išsisklaidė, bet jau seimo pradžioje jis pasirodė karštai remiąs opozicijos (vėlesnių patriotų) reikalavimus. Pasak Buchholtzo, kovojant dėl Karo departamento panaikinimo, jis ir Oginskis pareiškę nesustosią prieš jokias priemones, reikalui esant, kovosią net su ginklu rankose. Ir ypatingai imponuojąs atrodė Buchholtzui Radvilos žodis, kuris turįs 6000 milicijos ir savo tvirtovę[11].

Atvykęs į seimą K. Radvila kaip paprastai pasidarė centras, apie kurį būrėsi visi lietuviai. „Nes jis, – rašo įvykių dalyvis Niemcevičius, – dėl turtų, giminės senumo, giminystės ryšių su daugybe bajorų šeimų, dėl jo paties pamėgimo kompanijos ir dėl grubumo buvo, galima sakyti, didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu"[12]. Jo rūmuose nuolat buvo atviras stalas, kur visi galėjo užeiti pavalgyti, ten pat nuolat rinkdavosi oficialūs Lietuvos atstovų susirinkimai (sesijos). Tad seime jis įtakos turėjo nuo pat pradžių, nors iki lapkričio 3 d., kaip nebaigęs bylų, prie konfederacijos nebuvo prisirašęs[13]. Bet pačiam seime jis ir vėliau mažai tesirodė. Ten jo vardas daugiausia skambėjo tik ryšy dėl aukų kraštui, kai buvo užsimojęs savo lėšomis pastatyti net legioną kariuomenės (6210 žmonių). Kadangi, kaip seimas iššifravo, iš tos aukos pirmiausia norėjo pasinaudoti pats

[10] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 87–88; E. Łuniński, *Listy...*, s. 113, 114; J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 136–137; Br. Dembiński, *Polska na prełomie*, s. 96–98.

[11] J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 138.

[12] J. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, s. 100.

[13] *Dyaryusz krótko zebrany...*, t. I, s. 60; E. Łuniński, *Listy...*, s. 114; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 172; *VL*, t. IX, s. 470.

(norėjo palikti tą iždo išlaikomą legioną savo valdžioje), tai tuokart jam nepasisekė. Seimas iš jo sutiko priimti tik vieną kariuomenės pulką[14].

Varšuvoje pas Radvilą visada rinkdavosi visi Lietuvos atstovai, bet centru jis buvo ne dėl savo politikos linijos, o dėl turtų ir plataus poniško gyvenimo. Jis pats jokios aiškios politikos linijos neturėjo. Eiti su karaliumi jam buvo nepakeliui, nes jį maltretavo Rusija; dėtis su iškylančiais patriotais jam taip pat buvo negalima, nes išdidęs magnatas negalėjo leistis vedžiojamas apsukrių ir gudrių antraeilių ponelių, kurie toje grupėje dominavo. Čartoriskių grupė jam buvo nepriimtina dėl senųjų santykių. Būdamas Rusijos priešas, jis palaiko su rusofiliška karaliaus politika kovojančius patriotus, stoja prieš Nuolatinę tarybą, bet tebėra linkęs į griežtesnę kovą su ginklu rankoje. Dar 1789 m.[a] pradžioje jis siūlo Prūsijai suorganizuoti kontrkonfederaciją, kuri galutinai sunaikintų Rusijos įtaką Respublikoj. Jokio pavojaus savo kraštui jis iš to nemato, nes šventai tiki Frydricho Vilhelmo nesavanaudiškumu[15]. Kai iš visų jo užsimojimų nieko neišėjo ir Varšuvoje pasijuto neturįs ką veikti, nenorėdamas per daug eikvoti turtų, jis grįžo į savo Nesvyžių, iš kur dar kurį laiką palaikė santykius su Lucchesini, bet į politinį gyvenimą jau mažai tesikišo[16]. 1789 m. iškėlus bylą 1773–1775 m. seimo maršalkai Poninskiui, ir jis pabūgo, kad jam neiškeltų bylos už Radomo konfederacijos maršalkystę[17], bet jo jau niekas nelietė. Netrukus jis suserga, ima temti jo akys. Jis važiuoja gydytis net į užsienį, bet jau negelbsti niekas. 1790 m. lapkričio 22 d. jis miršta jau aklas. 1790 m. seimeliai praėjo jam sergant, ir jis, žinoma, jau nebegalėjo juose dalyvauti. Jis mirė bevaikis. Ordinacijos ir visi turtai liko brolio sūnui Domininkui[18]. Aišku, kad jo mirtis buvo didelis įvykis Lietuvoje. Ir nebūdamas joks politinis vadas, jis vis dėlto buvo centras, apie kurį grupavosi beveik visa Lietuvos bajorija. Per jį galima buvo daug ko pasiekti. Dėl to dabar, jam mirus, buvo svarbu, kaip laikysis naujieji jo paliktų turtų šeimininkai. Tai buvo jo giminės, jaunučio Domininko globėjai, kiti Radvilos.

[14] Smulkiau apie tai žr. IV skyriuje.

[15] J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 141–143.

[16] Įdomus ir charakteringas yra jo atsakymas Lietuvos atstovams, prašantiems iš Varšuvos neišvažiuoti: esą turįs važiuoti, nes Nesvyžiuje užsimojęs įrengti jūrą, *Schönfeldské cýs. Král...*, 1789, Nr. 114, s. 110; J. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, s. 100.

[17] Cz. Jankowski, *Korespondencya...*, s. 292–295; J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 142.

[18] Jo testamentas įtrauktas į Brastos pilies knygas 1790 XI 22, *VVA*, Nr. 7024, 1509–1512. Apie paskutines jo gyvenimo dienas žr.: Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 166; E. Łuniński, *Listy...*, s. 118–120; *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 73, 1790, Nr. 99; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów...*, t. II, s. 333–334.

Iš Karolio Radvilos paskirtų Domininko globėjų minėtinas Klecko ordinatas, nuo 1784 m. Trakų kaštelionas, o nuo 1788 m. vaivada Mikalojus Juozas Radvila (1736–1813)[a]. Su Karoliu Radvila jis artimai nebendradarbiavo niekad, o 1764 m. bekaralmečio metu aiškiai laikėsi Čartoriskių ir buvo net vienas iš konfiskuotų Karolio Radvilos turtų globėjų. Apskritai jis visada laikėsi galingesniųjų, pats jokios savos linijos neturėjo. Politikos gyvenime mažai tedalyvavo ir daugiausia užsiėmė medžiokle. Ketveremečio seimo metu jis net nebuvo atvykęs į Varšuvą ir apskritai seimui neturėjo jokios įtakos[19].

Daug daugiau politikos gyvenime dalyvavo jauniausias Mikalojaus Juozo brolis Mykolas Jeronimas (1744–1831)[b]. Jis jau iš pat jaunystės pasižymėjo poniškomis užgaidomis ir įvairiais šeimos garbę žeminančiais ekscesais[c]. Baro konfederacijos metu pasišvaistęs Europoje, skolininkų persekiojamas pabėgo namo ir pasidarė 1773–1775 m. seimo Lietuvos konfederacijos maršalka. Radvilų giminės galvą Karolį tas labai įžeidžia ir jis niekad to nepamiršta. Visuomenė jam tą taip pat laiko dėme[20]. Bet jis pats iš to daug pasipelnė. Už tai jis gauna Vilniaus kaštelioniją[d] ir net tris seniūnijas ir 400 000 auksinų, kurių nesumokėjus jam lieka tos seniūnijos[21]. Be to, jis, žinoma, dar gerokai pasipelnė iš visą seimo metą mokėtos rusų pensijos – 1000 dukatų mėnesiui[22]. O visa tai buvo pirmiausia nuopelnas žinomos saloninės intrigantės gražuolės jo žmonos Elenos Pšezdieckaitės, kuri labai artimai gyveno su Stackelbergu. Jos intrigomis naudojosi vyras ir vėliau, kai, pasitraukęs iš politinio gyvenimo, rūpinosi tik savo turtais ir kūrė savo garsiąją rezidenciją Neboruvo dvare (Pagiry)[23]. Ketveremečiam seimui renkantis jis politikos gyvenime jau nebedalyvavo, o be to, tuo metu (iki 1790 m. galo) buvo Londone ir jokios įtakos negalėjo turėti. Juo labiau, kad neturėjo gero vardo ir visuomenėje. Mirštančiam Karoliui Radvilai rekomendavus, jis vis dėlto gavo Vilniaus vaivadystę ir tik tada teatvyko į seimą. Bet čia jis, matyt, jaukiai jaustis negalėjo ir seimo darbuose mažai tedalyvavo. Dėl senųjų savo ryšių su Rusija jis seimo darbams nepritarė, nors prieš ir neveikė[24]. Bet už tai jis prisideda prie Targovicos konfederacijos ir per žmoną, kuri pasistengia suartėti ir su naujuoju Jekaterinos ambasadorium Sieversu, vėl gerokai pasipelno[25].

[19] M. Matusewicz, *Pamiętniki...*, t. IV, s. 260; E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżka*, s. 355–356.

[20] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 46.

[21] *VL*, t. VII, s. 409–410, 420, 573 (fol. 661, 685, 940).

[22] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 357; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. III, s. 179–180.

[23] K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, s. 237–239; S. Bukar, *Pamiętniki*, s. 39–40.

[24] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 47, s. 272–273.

[25] K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, s. 240, 245, 249–258; S. Korwin *Pamiętniki...*, s. 148; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 276–297.

Iš visų XVIII amžiaus pabaigos Radvilų pati šviesiausia asmenybė buvo Motiejus Radvila (1749–1800)[a]. Jis buvo Klecko ordinatų viduriniosios šakos jaunesnysis atstovas. Jo tėvas LDK sargybinis Leonas mirė jį palikęs vos 2 metų, o motina Ona Mycielskaitė netrukus ištekėjo už etmono M. K. Radvilos[b]. Tuo būdu Karolis Radvila jam, jo broliui Mikalojui († 1795) ir seseriai Teofilei pasidarė suvestinis brolis. Karolio Radvilos paveldėtojo Domininko tėvas Jeronimas († 1786) buvo jo brolis, tik kito tėvo. Tuo būdu Domininkui Motiejus buvo dėdė iš motinos, o Karolis iš tėvo pusės. Apie Motiejaus jaunystę mes nežinome nieko, bet, be abejo, buvo šviesios jo motinos nuopelnas, kad išaugęs jis visų buvo laikomas labai rimtas, padorus, niekur nesusitepęs ir šviesus ponas[26]. Tiek rūpestingą ir gerą savo pamotę, tiek jo sūnų Motiejų Karolis Radvila tikrai mylėjo, bet politikos gyveniman Motiejus vis dėlto nebuvo įtrauktas. Nedalyvavo jis nei seimuose, nei Nuolatinėje taryboje. Tik kai Mykolas Radvila gavo Vilniaus vaivadystę, jam buvo atiduota Vilniaus kaštelionystė[c]. Kadangi jis tada buvo Domininko globėjas ir valdė milžiniškus turtus, kurie jam davė pusę milijono pajamų (10% nuo jų pelno), tai Lietuvoje jo įtaka nepaprastai pakilo. Kai 1792 m. jau grėsė karas su Maskva, K. N. Sapiega, siūlydamas Karaliui paskirti žmogų, kuris vadovautų visai Lietuvai, neranda kito kandidato kaip Motiejų Radvilą[27]. Ir nors tokios misijos negavęs, jis pavedė karaliaus dispozicijon visą Radvilų kariuomenę, arsenalus ir Nesvyžiaus tvirtovę[28], nes buvo aiškus targovicininkų priešas[d].

Karolis Radvila mirdamas Domininko pirmuoju globėju paskyrė tą patį Motiejų, kuris jau skaitėsi jo globėju nuo tada, kada jaunutis Domininkas buvo atimtas iš ekscentrikės savo motinos, antruoju globėju buvo paskirtas Trakų vaivada M. Juozas, trečiuoju Vilniaus kaštelionas (vėliau vaivada) Mykolas ir ketvirtuoju kancleris Sapiega. Nepaisant pagarsėjusio Karolio Radvilos neapdairumo, pirmojo globėjo parinkimas jį vis dėlto labai gerai atestuoja. Bet jo palikta tvarka neilgai teišbuvo. Mikalojus Juozas ir Mykolas Radvilos savo vaidmens būti patarėjais suprasti nenorėjo. Motiejus gi jokiu būdu nesutiko prileisti prie globos Mykolo. Jis net sutiko atsisakyti savo teisių, bet tik vieno Mikalojaus Juozo naudai, t. y. kad atsisakytų nuo pretenzijų ir Mykolas. Tam nenusileidžiant 1791 m.[e] byla pateko į Lietuvos tribunolą. Dėl jos Gegužės 3 d. konsti-

[26] J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 46–49, 64; Matka ks. „Panie Kochanku", *Przegląd Polski*, 1882, t. III; J. D. Ochocki, *Pamiętniki...* (I laida) t. I, s. 367–368. (II laidos t. I, s. 95); K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie* s. 55–56, 236.

[27] K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, s. 53–54.

[28] K. F. Eichhorn, *Stosunek Radziwiłłów...* s. 123; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, p. 373; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 52, 133; A. Kitowicz, *Pamiętniki*, t. II, s. 160.

tucijos priėmime nedalyvavo nei vienas Radvila, nes jie visi tuo metu buvo suvažiavę į Gardiną. Čia bylą laimėjo Motiejus. Bet kai Mykolas iškėlė bylą ir Lenkijos tribunole Liubline, Motiejus neatsilaikė. Papirktų ir per žmonos dvaro ponias paveiktų deputatų daugumas globą pripažino Mykolui. Bet tas, žinoma, lietė tik Lenkijoj esančius Radvilų dvarus. Tik įsigalėjus targovicininkams Mykolas iškėlė naują bylą Lietuvos tribunole ir, per žmoną gavęs Jekaterinos ambasadoriaus paramos, čia taip pat laimėjo[29]. Tuo būdu Motiejus buvo pašalintas. O kadangi Domininkas 1813 m. mirė be įpėdinių, tai vėliau visi Nesvyžiaus Radvilų turtai perėjo to paties Mykolo sūnui Antanui[30].

Radviloms turtais prilygstančios kitos šeimos XVIII amžiaus gale Lietuvoje nebuvo. Bet kadangi Radvilos vadovauti nepajėgė, neturėjo tam tinkamos asmenybės, tai politikos gyvenime kartais ne mažesnės įtakos turėjo ir kiti didikai. Pirmiausia tenka prisiminti Oginskius.

Saksų dinastijos laikais einant partijų kovoms Oginskiai iš pradžių buvo Čartoriskiams priešingoje grupėje, bet dėl įvairių nesutikimų su Radvilom jie pereina Čartoriskių grupėn. Kad tie nauji ryšiai būtų pastovesni, kancleris M. J. Čartoriskis už Mykolo Kazimiero Oginskio[a] išleidžia savo dukterį ir pasirūpina jį iškelti. Mirus M. K. Radvilai Oginskis net statomas kandidatu į Vilniaus vaivados urėdą ir K. S. Radvilai pasiseka jį nukonkuruoti tik labai sunkiai. Mirus Augustui III, jis statomas net antruoju familijos kandidatu į sostą ir net važiuoja pats į Petrapilį prašyti Jekaterinos paramos. Bet jo viltys sužavėti Jekateriną savo gražia išvaizda žūna. Ir čia nepasisekus jis vis dėlto pasipelno, 1764 m. gavęs iš Radvilos atimtą Vilniaus vaivadiją, o kai 1768 m. turėjo ją grąžinti iš emigracijos grįžusiam Radvilai, gavo didžiojo Lietuvos etmono urėdą, nors tam kuo mažiausia tiko.

Visų bendralaikių liudijimu, Oginskis buvo puikiai išauklėtas ponas. Mėgo viską, kas gražu, pats buvo neblogas muzikas, literatas ir elegantiškiausias salonų žmogus. Labai mėgo ištaigą ir savo rezidenciją Slanime buvo įsirengęs karališkai[31]. Bet apie kariuomenę, kurios etmonu išbuvo net 25 m., jis nieko neišmanė ir tiko tik paradams priimti. Saksų atstovas Essenas[b] jį charakterizuoja šitaip: „Neįsivaizduojamai silpnas, labai mažų gabumų ir krašte žinomas tik iš to, kad niekad negalėjo galutinai kam nors ryž-

[29] Visą bylą gražiai aprašo vienas iš Mykolo Radvilos samdinių advokatų J. D. Ochockis, *Pamiętniki...*, s. 360–368. (II laidos t. II, s. 90–95); K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, s. 56, 246–247.

[30] E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżka...*, s. 507; K. Bartoszewicz, *Radziwiłłowie*, s. 56–58.

[31] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 37.

tis". Stačiokas Repninas jį tiesiog vadina „šlapia višta"[32]. Suprantama, kad toks žmogus didelio vaidmens suvaidinti negalėjo, nors turėjo ir turtų, ir gerų ryšių. Kaip privatus ponas jis rūpinasi ekonomine krašto gerove ir prakasa lig šiol jo vardu tebevadinamą kanalą, jungiantį Ščarą su Jaselda[33].

Prasidėjus Baro konfederacijai, Oginskis ilgai laikėsi neutraliai, bet 1771 m. vasarą, nepaisydamas rusų ambasadoriaus Salderno įtikinėjimų ir bauginimų, aiškiai pereina konfederatų pusėn. Bet po trumpų pasisekimų jo žygiai pasibaigė katastrofa. Suvorovo užkluptas Stalovičiuose jis pralaimėjo iš viso, nors jo jėgos buvo nepalyginamai didesnės (2500 prieš 700). Puikus jo dvaras, kasa, kanceliarija ir visos brangenybės, kurias jis nuolat nešiojosi su savimi, teko nugalėtojui, o jis pats, metęs tuo momentu kuriamą operą, vos paspruko per langą ir atsidūrė net Prūsijoj. Tuo jo dalyvavimas konfederacijoje ir pasibaigė. Užsieny jis taip pat mažai ką veikė. 1773 m. seimui pašaukus visus emigrantus grįžti skirtu laiku, jis grįžo ir nusilenkęs atgavo ir dvarus, ir apgynė etmono urėdą, kurį jau buvo užsimota perduoti lauko etmonui A. Sapiegai. Bet, kaip ir Radvilai, Jekaterina šito nusikaltimo jam jau nebedovanojo ir rusų šalininku jis jau nebegalėjo būti[34]. Dėl to jis toliau sau ramiai gyvena savo puikioje rezidencijoje, laikosi opozicijoje su Stackelbergu sutariančiam karaliui, bet iki pat Ketveremečio seimo jokios aktyvios politikos neveda. Net garsiojoje Diugrumovienės byloje daugiau dalyvauja jo žmona, o ne jis. Akciją prieš Tyzenhauzą jis remia, bet ten jis taip pat ne iš pirmųjų. Nebegalėdamas pritapti prie karaliaus ir rusų partijos, jis palaiko ryšius su Berlynu ir prieš Ketveremetį seimą, kaip minėta, ruošiasi didelei akcijai prūsų globoje[35]. Bet Berlynui vis išsisukinėjant, visos jo viltys žūna ir seime jis lieka eiliniu prūsų šalininku. Šita pozicija jį suartina su iškylančia patriotų partija, bet daugeliu atžvilgiu jis nuo jos vis dėlto skiriasi. Patriotai iš esmės buvo oligarchų priešai, o jis, kaip ir kiti magnatai, pirmon galvon siekė atstatyti oligarchų valdymą. Dėl to skyrėsi ir jo siūlomi veikimo metodai. Patriotai rūpinosi, kad visą valdžią suimtų seimas, iš kurio oligarchų įtaka jau buvo pašalinta, o jis kaip ir Radvila, svajojo apie senojo tipo rekonfederaciją, apie bajorijos subūrimą apie

[32] T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. V, s. 186; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. I, s. 194 (I laidos s. 198–199); T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. II, s. 327.

[33] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. II, s. 67–68; A. Kraushar, *Ks. Repnin i Polska...*, t. II, s. 264–267.

[34] S. Solovjov, *Istorija Rossii*, t. VI, s. 805–806; J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 41–42; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. V, s. 186–187.

[35] Br. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 140, 173–176, 184.

magnatus. Jo tikslas apginti etmonų teises jį artino net su Branickiu. Tuo būdu su seimą užvaldžiusiais patriotais jam buvo pakeliui tik kovojant su senosiomis, rusų valdomomis institucijomis (Nuolatine taryba ir jos departamentai), bet tolimesni tikslai nuo patriotų jį labai skyrė. Dėl to ir seime jo vaidmuo buvo labai neaiškus, prie seimo linijos jis negalėjo pritapti. Iš seimo jis nepasišalina, šį tą dirba, kaip etmonas rūpinasi kariuomenės reikalais, bet čia jį laiko tik viltis, kad Prūsija, kuria remiasi ir patriotai, kada nors ir jį pašauks dideliems žygiams. Tų vilčių vedamas, jis nuolat palaiko ryšius su Berlynu, 1790 m. pas Frydrichą Vilhelmą važiuoja pats, bet vis veltui. Prūsija jo siūlomiems metodams nepritaria, audros kelti nedrįsta. Tuo būdu jis pakimba ore. Jis nei prieš seimą, nei su juo. Jis nepritaria ir Gegužės 3 d. konstitucijai, bet priešintis nepajėgia, nes negali dėtis su rusų partija, kitokios opozicijos suburti nepajėgia, o Prūsija tiems laukiamiems žygiams vis nešaukia. Nepritampa jis niekur ir prasidėjus 1792 m. karui su Rusija. Kariuomenės vadovybė iš jo atimta, pavesta karaliaus skirtiems generolams, ir jis neranda nieko geresnio, kaip išvažiuoti užsienin. Kai konfederatai sekrestinuoja jo dvarus, jis skubiai grįžta, nusilenkia ir atsisako etmono urėdo, kurį gauna S. Kasakauskas. Po to jis vėl išvyksta užsienin ir grįžta tik jau po trečio padalinimo[36].

Be etmono, iš Oginskių šiuo metu minėtinas tik jo giminaitis ir visų turtų paveldėtojas, paskutinysis Lietuvos iždininkas Mykolas Kleopas Oginskis (1765–1833)[a]. Tai buvo neabejotinai aukštos inteligentijos, puikiai išauklėtas ir pakankamos energijos vyras, kuris vėliau pasirodė geras politikas, bet apie jo vadovavimą kuriai nors visuomenės daliai šiuo metu kalbėti dar negalima[b]. Jei jo dėdė etmonas nesugebėjo vadovauti ir turėdamas šansų, tai jis jų nė neturėjo, nes tebebuvo vos 23 metų jaunuolis ir iki šito seimo politikos gyvenime nė nedalyvavo. Tik 1789 m. jis buvo pasiųstas Respublikos atstovu Olandijon, o vėliau su specialia misija Anglijon[37]. 1791 m. grįžęs namo jis pradeda dalyvauti vidaus gyvenime. Seimo darbų atžvilgiu pasirodo gana skeptiškas, bet oficialiai juos remia. Targovicos laikais jam daugiausia tenka rūpintis išgelbėti dėdės ir visos šeimos turtus ir kaip atpildą Oginskių šeimai gauna Lietuvos iždininko urėdą[38]. Tad smulkiau čia apie jį kalbėti netenka.

Lietuvos vidaus gyvenime XVIII amžiaus pabaigoje nebeturėjo vadovaujamo vaidmens nė trečioji dar iš magnatų tarpo neišėjusi Sapiegų šeima. Kadaise gausi, galinga ir

[36] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 266, 315, 407; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 150; M. Oginski, *Denkwürdigkeiten*, t. I.

[37] *VL*, t. IX, s. 170; M. Oginski, *Denkwürdigkeiten*, t. I, S. 78–96.

[38] Ten pat, p. 137–138; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 407–408; Cz. Jankowski, *Powiat Oszmiański...*, t. II, s. 147–159. Be to, žr. jo atsiminimuos.

visą Lietuvą valdžiusi šeima šiuo metu buvo susiaurėjusi. Iš jos mums tenka prisiminti tik vyresniosios šakos[39] atstovą kanclerį Aleksandrą ir jaunesniosios šakos Lietuvos artilerijos generolą ir Ketveremečio seimo jos maršalką Kazimierą Nestorą.

Lietuvos artilerijos generolo Leono ir etmono M. Radvilos sesers Karolinos sūnus Aleksandras Mykolas Sapiega (1730–1793)[a] buvo menkas žmogutis, pasižymėjęs tik šykštumu ir nuolankumu galingiesiems. Kaip giminaitis, jis iš karto, žinoma, buvo Radvilų lagery, bet 1764 m. laimėjus Čartoriskiams jis tuojau prisidėjo prie jų. Čia jis taip pat niekad nebuvo labai branginamas, bet sekunduodamas Čartoriskiams ir Masalskiams, ir ypač per karaliui artimą savą žmoną Liubomirskytę padarė neblogą karjerą[40]. Radomo ir Baro konfederacijos laikus jis praleido užsieny, kur išsikraustė dėl nesutikimų su palaida savo žmona, bet kaip tik jos, norinčios atkurti gerus santykius, dėka jis išvengia visų grėsusių pavojų (jam buvo iškelta eilė bylų) ir ne be jos pagalbos 1775 m. gauna kanclerio urėdą. Bet politikos gyvenime jis ir vėliau mažai tedalyvauja, ypač po 1780 m., kai mirė jo energingoji žmona. Jis vis rūpinasi pairusiu dvarų ūkiu ir ramiai eina kanclerio pareigas[41]. Nors, tenka pastebėti, ir čia jis ribojasi labai siauru akiračiu. Jį nustelbia vicekancleris Chreptavičius. Nei priešseiminiuos 1788 m. seimeliuos, nei seime jis jokios žymesnio vaidmens nevaidino. Į seimą jis atvyksta, bet jo darbuose maža tedalyvauja, žymią 1789–1790 m. dalį net negyvena Varšuvoj, nes buvo išrinktas Lietuvos tribunolo maršalka[b]. Priimant Gegužės 3 d. konstituciją jis pasirodo jos priešas, bet aktyviai nesipriešina, o konstitucijos metinėse sukaktuvėse net suruošia Vilniuje puotą[42]. Bulgakovas jo į Rusijai ištikimųjų sąrašus neįtraukia, bet kuriant Targovicos konfederaciją Petrapily jis buvo numatytas Lietuvos konfederacijos maršalka. Mat kaip visada nusilenkiąs galingiesiems, jis buvo lengvai suvaldomas, o be to, visuomenėje turėjo neblogą reputaciją, nes nieko neveikdamas niekam nebuvo užkliuvęs. Ilgai svyravęs jis tas pareigas vis dėlto prisiima, bet, žinoma, menkutė jo asmenybė į konfederaciją neįneša nieko naujo[43]. Žodžiu, tai buvo menkutis žmogelis, kuris galėjo eiti tik su srove

[39] Apie Sapiegų šeimą žr.: *Sapiehowie, materjały historyczne genealogiczne*, Petersburg, 1890–1894, t. I–III, (išleista B. Gorczako).

[40] Pvz., 1762 m. sprendžiant klausimą, kam atiduoti lauko etmono urėdą, Radvilos patarėjas Matusevičius rašo generolui Zboinskiui, kad Sapiega netinkąs „ani do rady, ani do zwady". Jam prisidėjus prie familijos kancleris Čartoriskis pasakęs: „Iš lauko etmono prisidėjimo turime tiek naudos, kaip į knygą būtų pridėta ketvirtis lapo", M. Matuszewicz, *Pamiętniki...*, t. III, s. 206, IV, s. 229[c].

[41] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 54–60.

[42] *Sapiehowie...*, t. III, s. 385–386; *VL*, t. IX, s. 167–168.

[43] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 338, 368.

ir vadovauti visuomenei dar mažiau tiko negu išdidusis etmonas Oginskis. Tas bent turėjo pretenzijų.

Nepalyginamai didesnės reikšmės yra turėjęs veikliausias iš XVIII amžiaus pabaigos Sapiegų, Mscislavo vaivadaičio Ksavero ir Stanislovo Augusto jaunystės bičiulio, vėliau Lenkijos etmono K. Branickio sesers Elžbietos sūnus Kazimieras Nestoras Sapiega (1757–1798)[a]. Neaukštos moralės, bet gudrios motinos išauklėtas Kazimieras Sapiega buvo neabejotinai žymi figūra. Ne paskutinių gabumų, gerai išauklėtas, skubios orientacijos ir nepaprastai iškalbingas, jis sugebėjo imponuoti ir figūruoti visur. Motinos dėka vos 16 metų vaikas jis jau gavo pelningą Lietuvos artilerijos generolo urėdą ir Prienų tenutą. Trejus metus mokęsis ir šiaip bastęsis Vakarų Europoje[44], grįžęs jis atsidėjęs užsiima savo urėdo pareigomis ir pradeda dalyvauti politikoje – dalyvauja seime, 1778–1782 m. yra Nuolatinės tarybos narys, pretenduoja net būti jos maršalka. Iš karto jis, kaip ir dėdė Branickis su motina, veikia sutartinai su karaliumi, bet greit visi pereina opozicijon. Už Potiomkino giminaitę vedusio ir su karalium nebesiskaitančio dėdės pečių jausdamasis labai saugiai, Sapiega pasidaro aršus ir triukšmingas opozicionierius. „Nelaikyčiau savęs Sapiega, jeigu nejausčiau patraukimo kovoti su karaliumi", – sako jis[45], bet ko jis norėtų, nė pats nežinojo. Visa jo kelerių metų kova buvo vedama tik dėl kažin kokios užgaidos. 1782 m. seime kilus Soltyko bylai, jis pasirodo tarp karaliaus priešų. Karaliui išmetinėjant nedėkingumą, motina ir jis aiškinasi pasakę tik savo nuomonę, o laisvam krašte to esą negalima drausti[46]. Norėdamas išgauti karaliaus leidimą atpirkti iš Morikonies Brastos seniūnystę, jis žada lojalumą, bet greit vėl pasirodo aršus opozicionierius. Karalius jo nebepatraukia nė palankiai išspręsdamas bylą su atsiskyrusia žmona[47]. 1787 m. karaliui vykstant į Kaniovą, jis taip pat važiuoja ieškoti Jekaterinos protekcijos. Bet karalius jam pamaišo ir tenka grįžti nieko negavus. Tad 1788 m. seimelių metu jis veikia prieš karalių dar energingiau. Išrinktas Lietuvos konfederacijos maršalka, jis veikia kaip dėdės Branickio partijos galva, bet palengva pritampa prie srovės ir net susiartina su karaliumi.

Išminties, sąmojo ir iškalbingumo K. N. Sapiegai visada pakako. Jam trūko tik aiškios idėjos pastovumo ir valios siekti savo tikslo. Jei būtų ir to turėjęs, žinoma, būtų galėjęs pasidaryti vienu iš populiariausių seimo žmonių ir visuomenės vadu. Bet ėda-

[44] J. I. Kraszewski, *Listy Kazimierza Nestora ks. Sapiehy...*, Wilno, 1851

[45] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 287.

[46] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 12–16.

[47] Ten pat, p. 103–105; K. Koźmian, *Pamiętniki...*, t. I, s. 62–63, 69–79.

mas nesveikos ambicijos ir išdidumo, jis sugebėjo tik figūruoti, padaryti efektą vienam momentui[a]. Jis sugebėjo visur ir visada sukelti entuziazmą, nustebinti iškalba, bet pasitikėjimo sukelti negalėjo. Vienas bendralaikis jį šitaip charakterizuoja. Esą jis buvęs gabus, bet visiškai atsidavęs jautuliams. „Turėjo visas ugningų charakterių ydas ir požymius: lengvamaniškumą ir užsidegimą, tvirtumą ir dvasios egzaltaciją, gerumą ir laukinius neapykantos antpuolius. Jame kaitaliojasi skubus darbštumas ir tinginystė. Savo talentus jis naudojo ne pagal principus, o vadovavosi įspūdžiais, kokių jam suteikdavo savimeilė, fantazija, staigumas, arba pagal prašymus, patarimus ir prispirtas tų, prie kurių buvo prisirišęs... Kompanijoj, kol vynas dar nebuvo jo pavergęs visiškai, jis pasižymėjo linksmumu bei sąmoju[b]. Be įtakos, kurią jam, kaip seimo maršalkai, teikė gabumai, jo artilerijos generolo urėdas, dvarai (kurie, tiesa, buvo labai nugyventi ir laikėsi tik vekseliais), meilė ir pasitikėjimas, kurių turėjo Lietuvoje, jam taip pat dar padėjo savybės gero kompaniono, gudraus žmogaus, malonaus kolegos. Tuo būdu jis galėjo labai sėkmingai skleisti naująsias idėjas bei pradus. Ir vis dėlto svarbiausi reikalai nuo jo buvo atsargiai slepiami, kad per daug įsisiautęs neišplepėtų... Veidą turėjo gan malonų, bet kiek apsiblaususi išraiška išdavė jo prisileidžiamą palaidumą[48]. Ir iš tikro, nepaisant gabumų, nuopelnų jis neturėjo. Pats vadovauti netiko dėl stokos principų, o kitų idėjoms tarnauti jam neleido ambicija. Tuo būdu seime jis turėjo įtakos tik palaikant tvarką, nors neretai ir pats savo ilgomis kalbomis gaišino laiką. Kada tik buvo keliamas koks populiarus klausimas, ten matome ir jį; kada tik seime kildavo nesutarimas, kada tik dvi grupės susidurdavo dėl kokių principų ar formalių klausimų, kompromisinę formulę dažniausia atrasdavo jis. Seime jis dalyvauja visus 4 metus ir kaip Lietuvos konfederacijos maršalka, išvažinėjus senatoriams, pasidarė tam tikra prasme Lietuvos atstovų vadas. Kadangi su jo vardu mums dar daug kartų teks susidurti kalbant apie seimo darbą, tai dabar ilgiau nė nebekalbėsim. Pastebėsim tik, kad populiarumo jis pirmiausia įgijo karštai puldamas visų nemėgstamą Karo departamentą, reikalaudamas išvesti iš Respublikos rusų kariuomenę ir siūlydamas visiems prisiekti, kad niekad nesusitepę svetimų valstybių pensijom. Apskritai stengdamasis visur figūruoti, būti nusistebėjimo objektu jis nesilaikė vienos linijos, dažnai karštai pakalbėdavo ir už tokius principus, kurie su visais jo siekimais net nesiderino. Bet pagaliau jis nuėjo su patriotais ir pasidarė aršus reformų gynėjas. Per daug užsiangažavus seime, su dėdės politika jam teko nutraukti. Kilus Targovicos konfederacijai, jis pasirodo aršus jos priešas, o karaliui prie

[48] P. Szulc, *Polska w roku 1793*, s. 349–350. Be to, jo charakteristikas duoda J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 171; S. Małachowski, *Pamiętniki*, s. 73.

jos prisidėjus, jis emigruoja ir grįžta tik 1794 m. sukilimo metu. Pralaimėjus sukilimą jis vėl emigruoja ir gyvenimą baigia Vienoje.

Stanislovo Augusto valdymo pradžioje taip pat viena aktyviausių ir galingiausių šeimų buvo Masalskiai. Artimai bendradarbiaudami su Čartoriskiais, jie buvo pasidarę galybe, bet 1766 m. mirus etmonui Mykolui Masalskiui iš jo šeimos liko tik du sūnūs – gudrusis Vilniaus vyskupas Ignas ir bukaprotis silpnutis Kazimieras. Šis mirė pamišęs dar 1778 m. ir mums rūpimu laikotarpiu iš jų tefigūruoja vienas Ignas.

Vyskupas Ignotas Masalskis (1729–1794)[a] gali būti vertinamas dviem labai nevienodais požiūriais. Iš vienos pusės, jis vienas šviesiausių to meto Lietuvos magnatų, tikrai aukštos erudicijos ir didelių gabumų vyras. Kultūriniam Lietuvos gyvenimui jo reikšmė neabejotinai didelė. Jis pirmasis Edukacijos komisijos pirmininkas, plačiosios Vilniaus vyskupystės parapinių mokyklų kūrėjas, mokslo ir meno žmonių globėjas, gražiosios Vilniaus katedros ir Verkių rūmų statytojas. Bet iš antros pusės, jis buvo žinomas kaip žemos moralės žmogus, savanaudis ir gobšus inteligentas, visuomenės turtų eikvotojas ir rusų parsidavėlis, kuris už tuos darbus 1794 m. sukilėlių Varšuvoje buvo pakartas[49]. Čartoriskių dėka 1754 m. jis gavo Vilniaus koadjutoriją, o 1762 m. vyskupystę, nors tebebuvo vos 23 metų jaunuolis. Gudrus ir apsukrus, jis greit pasidaro labai stambi figūra partijų kovose. Kaip ir tėvas, iki 1764 m. jis laikosi Čartoriskių. Konvokacijos seime jiems pasiseka apginti Lietuvos etmonų teises ir Karo komisija įkuriama tik Lenkijoje. Bet, kai sustiprėję Čartoriskiai karūnacijos seime tokią komisiją įkuria ir Lietuvoje[b], Masalskiai su jais išsiskiria. Jie lieka nuošaliai ir bando vesti savo atskirą politiką. Jau tėvui mirus, vyskupas Masalskis svajoja pasidaryti rusų partijos galva, ruošiasi perimti atstumtųjų Čartoriskių vaidmenį, bet jo viltys žūna, kai Radomo konfederacijos maršalka padaromas mirtinas jo priešas Radvila. Dėl to tos konfederacijos metu jis žymaus vaidmens nevaidino. Nepasisekė jam gauti pasitikėjimo ir vėliau. Kai kilus Baro konfederacijai jis kartu su Flemingu ambasadoriui Volkonskiui pasiūlė kurti kontrkonfederaciją, Paninas atrašė šitaip: „Šito veiklaus prelato galvoje yra tik viena mintis, kad tik kaip nors prisiversti prie mūsų paramos ir pinigų. Nenorėdamas niekuo rizikuoti, jis nori vaidinti vaidmenį, kuris jam paliktų laisvę, laisvai vertinant besikeičiančias aplinkybes, sukaliotis į visas puses, kaip kad dėl savo lengvamaniškumo

[49] Apie Masalskius žr.: N. E. Brandenburg, *Rod kniazej Masalskich*, S. Peterburg, 1892; E. Starczewski, t. II, s. 362–364. Apie vyskupą Igną M. žr.: J. Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie...*, Wilno, 1912, s. 55–61; W. Przyjałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich, Petersburg*, 1860, t. II, s. 169–205; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II, s. 83. Apie jo reikšmę Lietuvos mokykloms žr.: T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie...*, Kraków, 1921.

yra pasirodęs ankstyvesniuose darbuose". Nepasisekė jam ir vėliau[50]. Rusų atstumtas, jis pakrypsta prie konfederatų ir išvyksta užsienin, bet ten vis dėlto nieko neveikia ir pusantrų metų praleidžia Prancūzijoj, kur, Konopczyńskio žodžiais tariant, filosofuoja su J. J. Rousseau, su fiziokratais ir poliruoja savo *bel-esprit*"[51]. 1773 m. naujam ambasadoriui Stackelbergui organizuojant rusų partiją jis taip pat pakviečiamas, grįžta ir pasidaro vienas veikliausių 1773–1775 m. seimo narių. Jis organizuoja Lietuvoje rusų akciją prieš seimelius, jis taip pat dirba seime. Ir ne be pamato už tai yra gavęs ketvirtosios padalinimą vykdžiusios pajėgos vardą. Kaip ir visi to seimo veikėjai, „už nuopelnus tėvynei" jis gauna neblogą atlyginimą. Pirmiausia Masalskiams, kaip ir Sapiegoms su Poninskiais, buvo patvirtinta kunigaikščių titulas, bet svarbiausia, jis išgauna specialias konstitucijas, kuriomis jam leidžiama amžinai nuomoti Vilniaus vyskupijos dvarus, o menkutis jo Liachavičių dvarelis sukeičiamas su pelningom Palangos, Plungės ir Širvintų seniūnijom[52].

Po padalinimo seimo viešajam gyvenime vysk. Masalskis jau nedaug tepasižymėjo. Iš karto jis energingai vadovavo Edukacijos komisijai, bet, kai pasirodžius išeikvojimams iš pirmininko pareigų buvo pašalintas[b], nuo to darbo pasitraukė ir daugiausia rūpinosi savo ūkiu bei statybom. Tiesa, jis dar dalyvauja pirmųjų dviejų sudėčių Nuolatinėje taryboje, bet nuo 1778 m. į ją jau nebesukliūva ir pasireiškia tik smulkiose partijų kovose. Daugiausia jam tenka kovoti su K. Radvila, ypač dėl įtakos Vilniaus vaivadijoje. Nematome jo betgi nei kovoje prieš Tyzenhauzą, nei Soltyko ir Diugrumovienės bylose. Pasikeitus aplinkybėms, jis nepritampa niekur. Jo įtaka sumažėjo. Prieš 1788 m. seimą, susirūpinęs, kad Vilniaus seimely nenustelbtų jo Radvila, jis prašo karaliaus paramos, bet karalius negalėjo pykinti Radvilos, o be to, jo pozicija jau nė nebuvo per daug svarbi, dėl to atsakė labai oficialiai ir tik rūpinosi, kad, tiems magnatams susidūrus, nenutrūktų Vilniaus seimelis[53]. Jis, matyt, taip pat bandė šio to siekti ir kituose seimeliuose, nes prieš seimelius buvo pasikvietęs pas save visus dekanus pasitarti „tokiais reikalais, kurių negalima patikėti popieriui"[54], bet didikų priklausoma dvasininkija daug padėti, žinoma, negalėjo ir į seimą vysk. Masalskis atvyko palyginus su silpnomis jėgomis.

[50] S. Solovjov, *Istorija Rossii*, t. VI, s. 611, 788–790, 797.

[51] W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Neustającej...*, s. 163; W. Konopczyński, *Liberum veto*, s. 405.

[52] *VL*, t. VIII, s. 408, 410 (fol. 657, 662).

[53] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 62, 84–87.

[54] W. Przyjałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. II, s. 190.

Seime jis gina Nuolatinę tarybą ir apskritai remia karaliaus ir jo grupės siekimus, bet rusiškajai orientacijai pralaimint jis pasijunta čia svetimas ir 1790 m. pradžioje išvyksta į užsienį. Pasišalinti jam buvo kaip tik laikas, nes už 1773–1775 m. veiksmus jau buvo norima iškelti bylą ir jam. Kai kurie Lietuvos atstovai jau buvo pradėję reikalauti panaikinti konstituciją, leidusią jam nuomoti Vilniaus vyskupystės dvarus, kiti taip pat reikalavo panaikinti 1773–1775 m. seimo priimtą jo Liachavičių dvaro sukeitimą su seniūnijomis ir t. t. Dėl to kyla karštų ginčų, Masalskio bičiuliai ir visi, kurie kada nors iš valstybės turtų buvo pasipelnę, bijodami precedento, ima ginti senųjų konstitucijų neliečiamybę, bet pagaliau vis dėlto priimama konstitucija, atšaukianti visus 1768–1775 m. laikotarpio mainus ir apdovanojimus[55]. Tik seimas tos konstitucijos jau nespėjo įgyvendinti ir viskas liko senoviškai. Pats Masalskis tų ginčų metu jau buvo užsieny, iš kur grįžo tik 1792 m. Jis grįžo kaip aršus Gegužės 3 d. konstitucijos priešas ir tuojau prisidėjo prie akcijos prieš visą seimo darbą. Kylant Targovicos konfederacijai, kaip žinomas rusų šalininkas, jis turėjo net pabėgti iš Vilniaus, bet per Prūsus ir Varšuvą nuvykęs Gardinan pasidarė vienas aktyvesniųjų konfederatų[56]. 1793 m. Gardino seime jis vadovauja delegacijai, skirtai derėtis su Rusija ir Prūsija dėl atplėštųjų žemių, ir vėl pakartoja savo vaidmenį, atliktą pirmojo padalinimo metu. Tad nenuostabu, kad, gavęs antrą išdaviko dėmę, 1794 m. sukilimo užkluptas Varšuvoje buvo areštuotas, o miestiečių minia pati pasirūpino jį ir keletą kitų panašių veikėjų pakarti[57].

Be Radvilų, Oginskių, Sapiegų ir Masalskių, mūsų kalbamuoju laikotarpiu iš senųjų galingų šeimų buvo likę tik silpnutės skeveldros ir apie jas smulkiau kalbėti netenka. Pacai, Pociejai, Višnioviečkiai, Bžostovskiai kaip politinės jėgos jau buvo išnykę. Dar taip nesenai dominavę Čartoriskiai nuo Lietuvos buvo nutolę. Mirus kancleriui Mykolui Jurgiui Čartoriskiui Lietuvos vidaus gyvenime jie jau nebedaug tereiškė. Iš naujų šeimų tuo tarpu tepajėgė vieni Kasakauskai, kurių vaidmuo betgi pasireiškė jau tik po šio seimo.

Kasakauskai, lenkiškos kilmės Kauno pavieto bajorai, vidutiniosios bajorijos tarpą praaugo tik XVIII amžiaus vidury. Iš jų pats žymiausias buvo Livonijos vyskupas Juozas Kasakauskas (1738–1794)[a]. Palyginus išsimokslinęs, gudrus, energingas ir šviesus, šis prelatas buvo tikrasis savo šeimos galybės kūrėjas. Jis nebuvo turtingas, bet visą

[55] *VL*, t. IX, s. 168–169.

[56] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 61, 285, 368–369; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 57; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. I, s. 467, t. IV, s. 404.

[57] K. Wojda, *O rewolucyi...*, s. 24, 33; F. Karpiński, *Pamiętniki...*, s. 124–125. Be to, žr.: A. Kitovičiaus, Zajončeko ir kt. atsiminimus.

savo protą ir energiją paskyrė savo šeimos turtams ir galybei pakelti. Tą jis laikė šventa savo pareiga ir to siekdamas nesiskaitė su jokiomis priemonėmis[58]. Iš pradžių, kaip ir visi Kasakauskai, jis artimas saksų dvarui, bet vėliau prisigretina ir prie Čartoriskių, ir prie Stanislovo Augusto. Baro konfederacijos metu jis dar galutinai neapsisprendęs ir net paremia konfederatus, bet greit pritampa prie karaliaus ir artimai susigyvena su Stackelbergu. Per juos patenka Nuolatinėn tarybon ir traukia paskui save savo gimines. 1787 m. jis jau pradeda imti nuolatinę rusų pensiją (1500 raudonųjų per metus) ir visą laiką lieka griežtas rusų šalininkas. Prieš Ketveremetį seimą visuomenėje jis didesnės įtakos neturi, nes yra neturtingas, o be to, tas ano meto sąlygomis buvo neįmanoma. Bet karaliaus dvare ir tarp ponų su juo jau skaitomasi, jo gabumai vertinami. Seime jis visą laiką palaiko kontaktą su rusų ambasadoriumi, gina senąją santvarką, bet vis labai atsargiai. Aiškiai prieš seimo darbus jis nepasisako niekad, bet visi gerai žino, ką jis galvoja. Bulgakovas, sudarydamas Rusijai visiškai ištikimųjų sąrašą, prie jo vardo net prideda pastabą, kad jis, kaip gabus, išmintingas, patvarus ir gerai pažįstąs krašto įstatymus žmogus, tinkąs vadovauti visai būsimai akcijai. Tokią pat nuomonę apie jį pareiškė ir generolas Krečetnikovas[59]. Dėl to Targovicos konfederacijos metu jis iš tikro pasidaro tikrasis jos vadas, už tai jis apšaukiamas išdaviku ir 1794 m. sukilėlių pakariamas Varšuvoje, kartu su vysk. I. J. Masalskiu. Jo brolis Simonas, kuris už savo veiklą konfederacijos metu buvo gavęs net etmono urėdą, beveik tuo pačiu laiku pakariamas Vilniuje[a].

Apžvelgę atskirų Lietuvos didikų šeimų vaidmenį Lietuvos vidaus gyvenime matome, kad visai Lietuvai nevadovavo nei kuri nors jų viena, nei jų grupė. Bet, kaip jau minėta I skyriuje, dabar buvo jau kiti laikai. Magnatų viešpatavimo periodas jau buvo pasibaigęs. Visą gyvenimą kontroliavo rusų ambasadorius, kuris, bendraudamas su karaliumi, atskiriems ponams įsigalėti nebūtų leidęs. Tuo būdu karaliui įgauti įtakos tarp masių buvo lengviau ir jis iš tikro ėmė vadovauti valstybių gyvenimui. Čia jam žinoma teko skaitytis su dar tebeturinčiais žymios įtakos magnatais, teko laviruoti, derinti jų pretenziją, malšinti jų tarpusavio kovas, bet jis taip pat ėjo ir tiesiog į bajorijos mases. Tam jam teko pasirinkti jau visiškai patikimų agentų. Stanislovas Augustas turėjo jų ir Lietuvoje. Tai buvo pirmiausia jo giminės ir jo paties iš eilinės bajorijos tarpo išskirti ir iškelti ministeriai. Politikos gyvenime jie *nomine novi*[b] ir jau vien iš intereso karaliui ištikimi. Pirmiausia iš tokių karaliaus kreatūrų tenka minėti vicekanclerį J. Chreptavičių ir kiemo iždininką A. Dziekonskį.

[58] Tai labai gražiai matyti iš jo paties atsiminimų. Žr. šaltinių sąraše.

[59] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 47, s. 276, 447–448.

Jokimas Chreptavičius (†1812 m.)[a] buvo viena šviesiausių Stanislovo Augusto valdymo asmenybių. Žmogus nepaprastai aukšto intelekto ir sąžiningas, niekur nesusitepęs darbininkas. Jis dirbo atsidėjęs, jokiose nešvariose intrigose nedalyvavo, ir visi bendalaikiai apie jį atsiliepia labai palankiai[60]. Jo humaniškumą rodo jau ir tas, kad vienas iš pirmųjų savo dvaruose valstiečių baudžiavas pakeitė činšu[b]. Iš jo kultūrinių darbų tenka minėti dalyvavimą sudarant garsųjį Zamoiskio kodeksą, rūpesčius miestais ir mokyklomis. Jo buvo iškelta ir pati Edukacijos komisijos idėja[61]. Karalius jį labai vertino ir, kaip vicekancleris, jis buvo ne tik pirmasis patarėjas užsienio reikalams, bet taip pat per jį daug kas buvo atliekama Lietuvoje. Jis rūpinasi seimeliais, derasi su ponais, lygina nesusipratimus ir t. t. Karalius juo visiškai pasitiki ir, kaip matyti iš laiškų[62], kreipiasi į jį labai bičiuliškai, pasiguodžia net dėl savo artimųjų nelaimių. Veikė jis ir 1788 m. seimelių metu, o seime pasirodė konservatyvus senosios politikos šalininkas. Jis, matyt, netikėjo prūsais ir tebebuvo gero sugyvenimo su Rusija šalininkas net ir tada, kai karalius prisidėjo prie patriotų. Jis visą laiką reikalavo atsargumo. Gegužės 3 d. konstituciją jis laikė neatsargiu nebrendusių politikų darbu[63], bet kaip ištikimas karaliui jokių prieš seimą nukreiptų intrigų nerėmė. Kaip ir anksčiau, jis ramiai dirbo pozityvų darbą, ruošė įstatymus ir Sargyboje ėjo užsienio reikalų ministerio pareigas. Kad jis turėjo tam tikro silpnumo Rusijai ir netikėjo galint nuo jos globos išsivaduoti, vis dėlto galima matyti ir iš to, kad kilus Targovicos konfederacijai jis nedvejodamas patarė prie jos prisidėti karaliui ir pats prisidėjo[64]. 1793 m. jis gauna kanclerio urėdą, bet politikos gyvenime vėliau jau mažai tedalyvauja. Kurį laiką pabuvęs užsieny, jis grįžta kaip tik Kosciuškos sukilimo metu, prisideda prie jo pats, o po paskutinio padalinimo ramiai sau gyvena savo Ščorsuose arba Varšuvoje ir užsiima mokslu.

Antrasis Stanislovo Augusto ištikimas agentas kiemo iždininkas A. Dziekonskis (†1812)[c] buvo dar aiškesnė kreatūra negu Chreptavičius. Šis, kad ir neturtingas, dar turėjo garbingą savo šeimos praeitį ir kolosalių asmeniškų privalumų, o Dziekonskis visko pasiekė tik savo sąžiningu darbu ir ištikimybe karaliui. Karjerą pradėjęs kaip paprastas karaliaus agentas, 1785 m. mirus A. Tyzenhauzui iš karaliaus malonės pasidaro kiemo

[60] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 82; J. Niemcewicz, *Żywoty znacznych XVIII wieku ludzi*, s. 47–49; J. Niemcewicz. *Pamiętniki czasów moich*, s. 142–143.

[61] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 64–65. H. Kołłątaj, *Listy...*, t. III, s. 175.

[62] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 21–25, 44–45.

[63] J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II, s. 96, 401–402.

[64] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 374; S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica;* N. U. Kostomarov, *Posliednije gody Reči-Pospolitoj*, t. I, s. 360.

iždininku, Iždo komisijos nariu ir faktiškai tvarko visus Lietuvos finansus, nes krašto iždininkas S. Poniatovskis mažai tesikišo, o 1791 m. net atsisakė nuo urėdo[65]. Savo vaidmeniu jis labai primena Chreptavičių, nors siauresniu maštabu. Jis taip pat visada rūpinasi suorganizuoti karaliaus grupę ir saugo, kad seimeliai nepriimtų karaliaus politikai nepalankių instrukcijų. Ketveremečiam seime jis taip pat dirba visą laiką, bet kaip ir Chreptavičius į reformas žiūri labai rezervuotai, visą laiką lieka ištikimas rusams, nors, kol karalius stovi už reformas, prieš jas nieko neveikia. Kilus Targovicos konfederacijai, jis taip karštai pataria prisidėti prie jos karaliui ir pats prisideda. Nenusikalsta jis rusams ir 1794 m. sukilimo metu, nors prie sukilimo prisidėjęs jo sūnus išbūna rusų kalėjime net kelerius metus[66].

Tam tikra prasme karaliaus kreatūra galima laikyti ir Liudviką Skuminą Tiškevičių (†1808 m.)[a]. Jis taip pat labai dažnai karaliaus buvo naudojamas seimelių kovose, bet to vaidmens jis pasiekė ne savo sugebėjimais ir atsidavimu, o kaip karaliaus giminaitis, jo brolio Kazimiero dukters vyras. Nebuvo jis nei autoritetingas, nei sumanus politikas, nebuvo net ištikimas karaliui, o visada pirmiausia žiūrėjo savo naudos. Žinojo tą ir karalius, ir 1780 m. išrūpinęs jam Lietuvos lauko etmono urėdą net pareikalavo raštu pasižadėti, kad niekad nekovosiąs dėl etmonų valdžios sustiprinimo, kad pasitenkinsiąs 1776 m. konstitucijos aprėžtomis teisėmis ir visada veiksiąs taip, kaip jam diktuosią prisirišimas prie karaliaus ir tėvynės meilė[67]. Kad suteiktų jam daugiau įtakos tarp bajorijos, karalius visus Vilniaus vaivadijos urėdus dalino tik per jį, bet Tiškevičiui to vis dar maža. Kiekviena proga reikalaudamas sau vis daugiau ir daugiau, jis nuolat skundžiasi, kad esąs apeinamas ir savo vaikams negalėsiąs palikti nieko, nors savo šeimą papuošęs karališkos šeimos krauju[68]. 1788 ir ypač 1790 m., kai pirmasis karaliaus patikėtinis Chreptavičius dėl savo ūkiškų reikalų akcijoje mažai tedalyvavo, Tiškevičius rūpinosi Lietuvos seimeliais, dirbo šiek tiek ir seime, bet kiekviena proga nepamiršo pakartoti, kad esąs apeinamas kitų, nors esą turėtų būti pirmutinis. Kai 1791 m. S. Poniatovskis atsisakė iždininkystės, tą urėdą karalius atidavė jam. Kaip ir visi karaliaus aplinkos žmonės, prasidėjus Targovicos konfederacijai, jis pataria prisidėti prie jos karaliui ir pats kartu prisideda. Bet vis dėlto jis niekad nebuvo aklas rusų tarnas ir 1793 m. net nusi-

[65] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta*..., s. 42–44; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*..., (žr. registery).

[66] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 210–215; S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 120–121.

[67] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta*..., s. 78–79; J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 103, 105, 112, 121.

[68] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta*..., s. 78–81.

kalto Sieversui ir visuomenėje gavo „doro ministerio" vardą. Už tai jis buvo priverstas urėdo atsisakyti, užleisti jį M. K. Oginskiui, o pats gavo krašto maršalkystę[69].

Susipažinus su įtakingaisiais Lietuvos politinio gyvenimo asmenimis ir jų veikimu, jau galima teigti, kad Ketveremečiame seime Lietuvos bajorija, kaip vieningas politinis vienetas, pasirodyti negalėjo, nes nebuvo jokio vado. Bajorija buvo suskaldyta tarp atskirų savus tikslus turinčių didikų ir tarp karaliaus, kuriam šalininkus verbavo jo paties pasirinkti žmonės. Dalį jų jau teko paminėti, o kitus, kurie turėjo daugiau lokalinės reikšmės, dar teks minėti kalbant apie atskirus seimelius. Tuo būdu seime, kai teko svarstyti valstybes unitarizacijos linkme vedančius įstatymus, kurie lenkams visada buvo priimtini, iš lietuvių pusės negalėjo stoti jokia organizuota opozicija. Prieš seimą niekas tuo nesirūpino, jau suminėti magnatai jokios atskiros lietuviškos politikos nevedė; visų dėmesys buvo nukreiptas į grynai visuomeninius klausimus, ir galėjo kilti tik neparuoštas pasipriešinimas. Jį sukėlė saugojimas senųjų tradicijų, gynimas dogmatinio įsitikinimo, kad Lenkija ir Lietuva vis dėlto yra atskiros valstybės, nors jų abiejų piliečiai (bajorija) gyvena tuo pačiu gyvenimu ir tais pačiais interesais. Kiek buvo pasiruošusios tam Lietuvos valstybinės organizacijos gynimui Lietuvos bajorijos masės, pamatysim iš seimelių ir jų priimtųjų instrukcijų apžvalgos. Tuo tarpu dar tenka priminti, jog Lietuvos pozicijos šiuo atžvilgiu dar buvo susilpnėję ir dėl to, kad jau buvo pažeista senoji Lietuvos Statuto nuostata, neleidusi svetimšaliams gauti Lietuvoje urėdų. Seimo susirinkimo momentu Lietuvoje jau buvo net trys ministeriai lenkai, kurie, žinoma, galėjo kalbėti jos vardu, bet niekad negalėjo būti nuoširdūs jos teisių gynėjai. Pirmiausia Lietuvos krašto iždininku (1784–1791) buvo karaliaus brolio sūnus Stanislovas Poniatovskis, kuris iš karaliaus gavęs 1773–1775 m. seimo jam dovanotą Šeduvos seniūniją pasidarė Lietuvos piliečiu, bet be tų turtų su ja daugiau nieko bendra neturėjo ir jos nemėgo[70]. Antras lenkas Lietuvos ministeris buvo V. Gurovskis (†1790)[a]. Tai žinomas rusų parsidavėlis, kuris su Lietuva nieko bendra neturėjo ir 1788 m. kiemo, o 1781 m. krašto maršalkystę gavo tik iš Repnino malonės[71]. Tiek Poniatovskis, tiek Gurovskis nei Lietuvos politikos gyvenime, nei Ketveremečiam seime jokio vaidmens nevaidino ir Lietuvos reikalams tiesioginės įtakos neturėjo. Bet visiškai kitoks buvo trečias Lietuvoje jau iš seno įsikūrusios lenkų šeimos narys, nuo 1783 m. Lietuvos kiemo, o nuo 1791 m.

[69] Ten pat, p. 204–205; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 249–250; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 210–215.

[70] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 172.

[71] A. Kraushar, *Ks. Repnin i Polska...*, t. I, s. 203.

krašto maršalka Ignas Potockis. Lietuvos vidaus gyvenime jis įtakos taip pat neturėjo, bet už tai buvo vienas įtakingiausių reformas vykdžiusios seimo partijos vadų. Kaip centro valdžios sustiprinimo šalininkas, jis ginti Lietuvos reikalų nė negalėjo. Seime jis, tiesa, kartais taip pat paremdavo savo teises ginančius lietuvius, bet šiaip jo veikla buvo nukreipta tiesiog prieš Lietuvos valstybinės individualybės išsaugojimą.

§ 3

Jau iš atskirų šeimų bei asmenų veikimo apžvalgos matėme, kad nė vienas iš magnatų 1788 m. seimeliuos nepasirodė su jokia valstybine programa, o tik rūpinosi atvesti kuo daugiau savo „bičiulių", kurie seime galėtų ginti jo interesus bei paremti savo balsais jo valią. Kaip prieš keletą paskutiniųjų seimų, taip ir dabar, seimeliais daugiausia rūpinosi pats karalius. Jis siekė, kad konfederuotas seimas[a] sudarytų sutartį su Rusija, duotų jai paramos kare prieš turkus, o už tai tikėjosi gauti Rusijos leidimą šį tą pakeisti valstybės santvarkoj. Pakeisti karaliaus naudai. Bet apie tai karalius dabar nekalba. Jis tuo tarpu išstumia tik vieną pasiūlymą, siūlymą, kuris, kaip neišvengiamai susijęs su išlaidom bei valstybinių naštų padidinimu, buvo pats opiausias, – padidinti kariuomenės skaičių. Viskas buvo motyvuojama valstybės saugumo reikalais. Kariuomenė esanti ypač reikalinga dabar, kai vykstąs kaimynystėje karas, nes patirtis rodanti, kad silpnutė Respublika tokiais atvejais visada nukentėdavusi. Kad ji buvo reikalinga projektuojamai sąjungai, apie tai oficialiai nekalbama. Svarbiausia – tik suorganizuoti kariuomenę, o visa kita karalius tikisi pasieksiąs lengvai. Atsiklausti viso krašto tokiais švelniais politiškų machinacijų klausimais, žinoma, būtų buvę ir neprotinga. Opozicija viską būtų pasistengusi išaiškinti karaliaus absoliutistiniais siekimais ir bajorija juos būtų atmetusi. Tuo tarpu kariuomenės padidinimo klausimu sutarė veik visi. Skyrėsi tik motyvai ir planai dėl jos panaudojimo. Tad karalius visiems įtakingesniems žmonėms (tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje) išsiuntinėtuos laiškuos ragina panaudoti savo įtaką taip, kad atstovams būtų surašytos instrukcijos, kurių nors pagrindinis, jei ne vienintelis, tikslas būtų kariuomenės padidinimas[72]. Tai buvo vienintelis visuose Lietuvos seimeliuose figūruojąs valstybinio masto tikslas. Lenkijoj tuo tarpu kai kurių vaivadijų (pvz., Liublino, Sandomiero) instrukcijose matome ir labai plačių valstybinių sumanymų. Lietuvoj matome tik vieną vienintelį kariuomenės klausimą, o visa kita, kaip pamatysim apžvelgdami instrukcijas, yra tik smulkūs lokalūs reikaliukai bei luominiai bajorijos

[72] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 84.

interesai – noras kuo daugiau naštos užkrauti kitiems, o mažiausia sau, pataisyti šį tą valstybės aparate, kad mažiau būtų problemų turint kokį reikalą ar bylą. Niekas čia nekovojo nei dėl visos Respublikos, nei dėl specifinių Lietuvos valstybės interesų; niekas nepasiūlė jokios politinės programos. Magnatams buvo svarbu ne kokia nors idėja, o atvesti „bičiulius". Svarbiau buvo žmonės, o ne instrukcijos, nes šiuo metu instrukcijos savo reikšmės jau buvo nustoję ir labai dažnai atstovų nevykdomos[73].

Kaip jau buvo minėta, karalius visas derybas su pavieniais ponais bei pavietų bajorija vedė per savo giminaitį lauko etmoną Tiškevičių, vicekanclerį Chreptavičių ir kiemo iždininką Dziekonskį. Atskirai deramasi tik su didžiaisiais magnatais. Kaip atsimenam, iš jų pasiseka susitarti tik su didžiausiu bei įtakingiausiu Lietuvos ponu K. Radvila. Oginskis rūpinasi suartėti su Prūsija, Masalskis rūpinasi atvesti savo bičiulius neturėdamas jokios aiškios politikos linijos, Sapiega svajoja apie didelį vaidmenį dėdės Branickio bei Potiomkino globoje ir pats iškelia savo kandidatūrą Brastoje.

Apžvelkim gi visus seimelius iš eilės[a]. Peržvelgsim tokia pirmenybės eile, kokią jie turi seimuose, konfederacijose, tribunoluose bei visuose viešuose pasirodymuose.

1. Vilniaus vaivadijos seimely, kaip ir visada, turėjo susidurti du antagonistiškai nusiteikę pirmieji Lietuvos senatoriai: vietos vyskupas I. Masalskis ir vaivada K. Radvila. Abu jie agitavo, abu prašė karaliaus protekcijos ir nė vienas nemanė nusileisti. Karaliui jau sutarus su Radvila, L. S. Tiškevičius pranešė karaliui, kad Vilniuje būsią sunkumų. Kaip ir per paskutinius žemės teismo rinkimus, gresiąs net seimelio skilimas. Dėl to karalius siūlo Tiškevičiui susitarti, kad „senoviškai vienas Vilniaus atstovas būtų pastatytas kunig. vaivados, o antras kunig. vyskupo". Žemaičių vyskupą Giedraitį karalius prašo nuvykti Vilniun ir paveikti, kad patenkinti būtų ir Masalskis su Radvila, ir Tiškevičius ir kad jis pats galėtų būti tikras sulauksiąs iš Vilniaus tokių atstovų, kurie nuolat ir visur sutartinai su juo veiksią krašto labui[74]. Ar vysk. Giedraitis į Vilnių važiavo, neaišku, bet ten, matyt pagaliau buvo susitarta. Jokio skilimo pėdsakų neteko užtikti. Atstovais buvo išrinkta žemės teismo pirmininkas P. Romanavičius ir pilies teisėjas Kasparas Čižas. Jiems rugpjūčio 18 d. duotuose kredencialuose sakoma, kad

[73] A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 121–122. Čia autorė tik per griežtai pasako, kad 1764 m. konstitucija panaikinusi instrukcijų įpareigojančią galią. Tada atstovams buvo tik uždrausta instrukcijoms prisiekti (*VL*, t. VII, s. 25). Instrukcijų galią sumažino pats gyvenimas, veik nuolatiniai konfederuoti seimai.

[74] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 88.

esą išrinkti vienbalsiai. Seimely nedalyvavo joks aukštasis dignitorius. Jis buvo pradėtas pakamario K. Giedraičio[75].

Ilgoje vaivadijos instrukcijoje matome tokius bajorijos reikalavimus: 1) atstovai uoliausiai privalą ginti Romos katalikų bažnyčios teises ir bajoriškas laisves; 2) kadangi mažytė kariuomenė negalinti laiduoti nei vidaus, nei sienų saugumo, tad turįs būti padidintas Lietuvos kariuomenės eilinių kareivių skaičius. Tam reikią surasti lėšų nė kiek neapsunkinant bajorijos, kuri iš įpėdinystės keliu atitekusių ir kardinalinių teisių patvirtintų dvarų valstybei pareigas atliekanti seimeliuose, seimuose, tribunoluose ir eidama krašto urėdų pareigas; 3) kadangi pilnos tvarkos krašte negalima pasiekti nesutvarkius miestų klausimo, tad atstovai privalą rūpintis, kad nebūtų laužomos priešunijinės privilegijos, o sulaužytos, kad būtų atkurtos. Taip pat turinti būti apsaugota prekybos laisvė. Vilniaus miestas turįs gauti teisę siųsti savo atstovus į seimą, o visų miestų gyvenimui sutvarkyti kiekvienoje provincijoje (*w każdym udzielnie jenerale*) turį būti patvirtintos *boni ordinis*[a] komisijos; 4) nesunaudojami kvartos pinigai turį būti paskirti etmono Oginskio Vilniuje pradėtai kareivinių statybai užbaigti; 5) turį būti sutvarkyti visokie visuomenei pavojingi savavaliaują bastūnai. Tam turį būti suteikta lėšų velionio iždininko M. Bžostovskio iždo lėšomis Vilniuje pastatytiems pataisos namams, o iš visų bastūnų turį būti reikalaujama ankstyvesniųjų darbdavių atestacijų. Visi, kurie tokių atestacijų ir jokio užsiėmimo neturį, turį būti imami rekrutais į kariuomenę; 6) prisilaikant jau esamų konstitucijų, turinti būti tiksliau apibrėžta seimelių tvarka; 7) ⅓ kadetų korpuso iš Varšuvos reikia atkelti į Vilnių ir priimti jų mokyklon neturtinguosius, o turtingieji galį būti priimami virš komplekto ir gyventi iš savo lėšų. Be to, baigusiems mokyklą turį būti duodama pirmenybė prieš svetimšalius visoje Respublikos kariuomenėje; 8) kadangi neturtingosios bajorijos sūnūs tolimų mokyklų pasiekti negalį ir į mokyklas negalinti pakliūti nė 0,01 jaunuomenės dalis, o visi kiti turį likti visiškai be mokslo, tad visuose miesteliuose turį būti įkurtos mokyklos iki retorikos klasės. O į Respublikos išlaikomą Vilniaus konviktą turį būti priimama atitinkamas skaičius jaunuolių nuo visų pavietų. Juos turį rekomenduoti ūkio seimelin susirinkę pavieto urėdai, o akademijos rektorius negalįs turėti teisės tokių nepriimti. Visos edukacijai skirtos sumos ir jų panaudojimas turįs priklausyti Edukacijos komisijai[b]; 9) Vilniaus akademija, kaip visų mokyklų galva, turinti būti saugoma ir išlaikoma, o kad

[75] Vilniaus pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 4803, fol. 1016–1017, 1020–1021, 1122; *Protokół przyznań y aktykacyj... extra cadenciam...*, Nr. 4824, fol. 50.

neeikvojus pinigų privatinių mokyklų profesorių apmokėjimui, visiems vienuolynams reikią leisti kurti mokyklas iki retorikos klasės; 10) kadangi, sekdami paliegėlius, elgetavimu verčiasi ir daugelis visiškai sveikų žmonių, tad reikią pavesti Edukacijos komisijai sutvarkyti prieglaudas; 11–12) kadangi miestų teismų nereguliarumas ir Varšuvoje veikiančio asesorių teismo tolumas daug kam kliudąs surasti teisybę, tad asesorijos turį būti atkeltos į Lietuvą, o deliberacijos (teismams duodamas apmąstymo laikas) turį būti panaikintos tiek asesorijose, tiek miestų teismuose. Apskritai miestų teismai turį veikti taip, kaip veikia visi kiti teismai. Lietuvos metrikos aktai turį būti tiksliai suregistruoti, o regestrai išsiuntinėti visoms vaivadijoms ir pavietams; 13) *juris caduci*[a] bylos dėl žemių pirmiausia turį būti sprendžiamos savame žemės teisme, o apeliacijos turį būti galutinai sprendžiamos tribunole; 14–15) kadangi visos vaivadijos ir pavietai mokesčius moka vienodai, tai, kad iš jų neišplauktų pinigai, kariuomenė turinti būti išskirstyta proporcingai po visus pavietus ir vaivadijas. Juo labiau, kad kariuomenė dažnai esanti reikalinga ir teismams. Be to, bylose, kurios neviršija 5000 auksinų, vietoje stovinti kariuomenė turinti eiti teismui padėti ir be aukštesnės instancijos įsakymo; 16–18) bajorų dvarų ir seniūnijų bylos dėl nuostolių turį būti sprendžiamos tik savame pilies teisme. Taip pat visos kitos bylos dėl turto turį būti sprendžiamos tos srities teisme, kur yra ginčo objektas. O norint išvengti ilgos procedūros bylose dėl žemės ribų, kasmet prie pakamario turį būti išrenkama bent 4 asesoriai, ir toks teismas visas bylas turįs spręsti galutinai. Jo komplektui reikalauti tik 3 narių; 19) *lex sumptuaria* (taupumo įstatymas) turįs būti pildomas, o už nešiojimą vaivadijų ir pavietų munduro ne bajorai (miestiečiai ir valstiečiai) turį būti baudžiami visų teismų; 20) pilies teismai turį budriau užsiimti sau pavesto svorio, matų ir kainų priežiūra; 21) kelių ir tiltų priežiūrai kiekvienoje vaivadijoje ir paviete turį būti išrinkti keli specialūs komisarai, kurie palaikytų kontaktą su Iždo komisija; 22) moterų vienuolynai kandidates turį priimti nereikalaudami mergaičių dalies, nes vienuolynai jų išlaikymui turtų jau pakankamai turį. Be to, turį būti garantuota, kad vienuolėms mirus jų atsineštas dalis paveldėtų giminės[b]; 23) dvasiškių turtai turį būti paveldėjami jų giminių, o nesant giminių iki 8-tos kartos, turinti būti taikoma kaduko teisė. Be to, visos dėl to kylančios bylos turinčios priklausyti vietos žemės teismui; 24) vaivadų ir teisminių seniūnų teisės neturį būti siaurinamos, o jei kur jos sulaužytos, reikią atkurti; 25) piliečiams, turintiems Iždo komisijos leidimą ir apmokėjusiems muitą, išvežti tabaką turį būti laisvai leidžiama, 26) įvežant užsienio prekes, apmokėjus muitą ant sienos, neturį būti reikalaujama jokio vidaus muito; 27) už naudojimąsi Neries tiltu Vilniuje imamas mokestis neturįs būti didesnis kaip po 3 skatikus

nuo vežimo; 28) kad neturėtų nuostolių skolintojai, visos žinios apie dvarų įskolinimą turi būti įtraukiamos į artimiausio teismo aktus; 29) atsižvelgiant į sunkią Respublikos būklę, visos seniūnijų ekspetatyvos turį būti panaikintos; 30) darant Iždo komisijos darbų reviziją, turį būti atsižvelgta į Oskierkos ir Samiščovienės skundus. (Instrukcija pasirašyta 8 vaivadijos urėdų[76].)

Kaip matyti iš punktų santraukos, instrukcija turi grynai bajoriškai luominį charakterį. Visų punktų išeinamasis punktas yra siauri bajorijos gerovės reikalai. Išimtį tenka padaryti tik kažkieno įpirštam punktui miestų reikalu[a].

Seimo darbuose nė vienas šių Vilniaus atstovų žymaus vaidmens neturėjo. Ginčuose mažai tedalyvavo. 1788 m. lapkričio 3 d., pasisakydamas už Karo komisiją, prieš departamentą, Romanavičius sakosi lig tol visai tylėjęs nenorėdamas gaišinti brangaus seimo laiko. Jam pakakę džiaugtis, kad kiti kariuomenės padidinimo reikalą priėmę sutartinai[77]. Ir iš tikro nei jis, nei jo kolega savo kalbomis laiko negaišino.

2. Ašmenos pavietas pasiuntė į seimą Dysnos seniūną Mykolą Poklevskį Kazielą ir vietos seniūno Tado Katilo sūnų pulkininką Juozą Katilą. Abu jie artimi Radvilai. Kadangi pavieto teismų knygos yra žuvę arba patekę į privačias rankas ir neprieinamos, tai jiems duotosios instrukcijos rasti nepasisekė. Bet iš esmės ji turėjo būti maždaug tokia pat kaip ir visų kitų Lietuvos pavietų instrukcijos. Katilas, 1789 m. sausio mėn. 12 d. kalbėdamas dėl mokesčių, sako, kad jo instrukcija reikalaujanti numatyti kariuomenės aprūpinimui nuolatines pajamas, bet jos turį būti imamos ne iš bajorijos, o iš karališkųjų, vyskupų, dvasininkijos ir vienuolynų dvarų[78]. Jis pats tada buvo dar jaunas vyras (gimęs 1764, †1810), seime, kaip ir vyresnysis jo kolega, niekuo nepasižymėjo. 1794 m. žinomas kaip aukščiausios LDK valdymo tarybos narys ir aktyvus sukilimo dalyvis[79]. Targovicos laikais politikos gyvenime nematome aktyviai dalyvaujant nei Kazielos, nei Katilo.

3. Lydos pavieto seimelis praėjo taip pat be jokių incidentų. Pirmininkaujant pakamariui Tadui Narbutui atstovais buvo išrinkta vietos žemės raštininkas B. Kamienskis

[76] Vilniaus pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 4803, fol. 1008–1013. Tiek ši, tiek visos kitų seimelių instrukcijos yra formuluotos taip, kad atstovai yra įpareigojami rūpintis kiekvienu jų pageidavimu. Dėl trumpumo ši „atstovai turi rūpintis" formulė čia visur praleidžiama.

[77] *Zbiór mów i pism*, t. II, s. 207–212.

[78] Zbiór mów..., t. IV, s. 41–45. Apie pavieto teismų knygas dar žr.: A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 129.

[79] Cz. Jankowski, *Powiat Oszmiański*..., t. I, s. 320–321, t. II, p. 165, 180, 265. Yra žinomas jo raportas Aukščiausiajai Tautos Tarybai apie Vilniaus gynimą, *Gazeta rządowa Warszawska*, Nr. 16.

ir pakamaraitis karaliaus šambelionas V. Narbutas[80]. Abu seime turėję maždaug tokios pat reikšmės kaip ir ašmeniškiai, t. y. eiliniai atstovai. Jiems duotos instrukcijos kai kurie punktai (pvz., 5) aiškiai rodo, kad čia veikta artimų karaliaus šalininkų.

Atstovams duotos instrukcijos turinys yra toks:

Pareiškus džiaugsmą dėl ramaus Respublikos gyvenimo ir padėkojus už rūpesčius karaliui ir primui surašoma pavieto pageidavimai, kuriuos atstovai turį ginti seime: 1) vykstančio veik visuotinio Europos karo metu kiekvienas pilietis esąs susirūpinęs, kad dėl to nenukentėtų Respublikos sienos ir laisvės, tad atstovai turį uoliausia prisidėti prie karaliaus sumanymų ir darbų, kurie laiduotų vidaus ir užsienio saugumą; 2) į taikos derybas turį būti pasiųsta ir Respublikos, tiek senato, tiek bajorijos, atstovai, kurie ten žiūrėtų, kad nebūtų pažeistos Respublikos sienos ir teisės; 3) jei kariaujančios valstybės taikytųsi padaryti Respublikai kokią neteisybę, atstovai turį prašyti patarimų karaliaus su primu ir juos sekti. Ieškant valstybės apsaugai reikalingų lėšų, betgi nereikią pamiršti tėvų kelių, kurie visad rasdavę lėšų nespausdami naštomis žemdirbių (t. y. bajorijos); 4) visi buvusieji jėzuitų dvarai ir kapitalai turį būti paskirti kariuomenės reikalams. Kadangi profesoriai esą tos pat tėvynės piliečiai, tad ir jie tepadarą auką – jų algos turį būti sumažintos iki ⅓. Kiekvienam vienuolyne turį būti atidarytos mokyklos, vienuoliai mokysią be atlyginimo, o jaunimo auklėjimu pasirūpinsią patys tėvai. Visos pretenzijos į buvusius jėzuitų dvarus turį būti sprendžiamos paprastuose teismuose, o Edukacijos komisijos teismai turį būti panaikinti; 5) ministerijų ir karališkų dvarų dalinimo teisė turinti būti grąžinta karaliui; 6) iš karališkųjų dvarų kariuomenės padidinimui turį būti atiduodama ¾ pajamų. Norėdami parodyti savo patriotizmą dabartiniai tų dvarų valdytojai turį atiduoti visą pelną, nes keliasdešimt ramių metų seniūnijas valdydami paveldėtinai už savo tėvų nuopelnus jau esą pakankamai atlyginti; 7) kariuomenės padidinimui taip pat turį sumokėti ¾ savo pajamų visi abiejų apeigų dvasininkijos (vyskupų, pralotų, vienuolynų) dvarų valdytojai, nes daugumas tų dvarų esą sudaryti iš buvusių Respublikos žemių, o patys jų valdytojai, priimdami dvasiškių regulas, nenustoję būti piliečiais ir negalį kratytis piliečių pareigų, 8) kadangi į pražūtį pasvirusios Respublikos pavojais daugiausia rūpintis turį ministeriai, dignitoriai ir konsiliarai (Nuolatinės tarybos nariai), tad pagelbėti jie esą galėtų atsisakydami jiems skirtųjų algų (atstovai to turį prašyti); 9) žydai, kurie niekur pasauly neturį tokių laisvių ir visokiais būdais kraudami turtus esą labiausia suinteresuoti Respublikos saugumu, turi duoti dvigubą pagalvę; 10) riterių luomui 1775 m. konstitucija esą paskirta dvigu-

[80] Kredencialai žr.: Lydos pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 5375 fol. 958–959l. Dok. Nr. 541.

ba padūmė ir dvigubas gėrimų mokestis, bet jie turį būti renkami tik iš tų, kurie turį valstiečių, o tie, kurie valstiečių neturį, nuo tų mokesčių turį būti laisvi; 11) kadangi riterių luomo karingumas dar neužgeseęs, tai jie norį, kad būtų atgaivinti senieji kariniai bajorijos pratimai pavietuose (*popisy*); 12) pasitaiką, kad seniūnai į pilies teismą skirią tam pavietui visiškai svetimus žmones. Kadangi dėl to esą skriaudžiama vietos bajorija ir ji pavedama visiškai nežinomų urėdų valdžiai, tad reikią įvykdyti 1775 m. konstituciją, kuri nustačiusi visų krašto urėdų elekciją, ir pilies urėdai taip pat turį būti renkami pavieto; 13) kadangi sumaiščių metu daugelis bajorų savo dokumentus pavedę saugoti Vilniaus diecezijos katedros archyvui, kur jie iki šiol esą labai netvarkingai saugomi ir nyksta, o žuvus dokumentams kylą daugybė labai painių bylų, tai seimas turįs paskirti komisiją, kuri juos sutvarkytų, suregistruotų ir perduotų Vilniaus vaivadijos žemės teismui; 14) iždo saugumui esą būtų tiksliau, kad vaivadijų ir pavietų pinigai nebūtų įnešami į pilių kanceliarijas, o, kaip Lenkijoje esą daroma, kad specialūs seimelių rinkti rinkėjai įneštų juos į Iždo komisijos kasą; 15–16) atstovai turį paremti Lydos vėliavininko Narbuto ir Oskierkos reikalus, kurie pakliuvę į sunkumus dėl laido, duoto mokesčių rinkėjams; 17) Lietuvos asesorijos turį būti perkeltos į Gardiną arba Vilnių, nes Lydos pavieto piliečiams turint bylų taip toli veikiančiose asesorijose tenką sugaišti daug laiko ir sudarą didelių išlaidų; 18) kadangi bajorija esanti verčiama mokėti padūmę ir už pabėgusius valstiečius, o Nuolatinės tarybos rezoliucijomis tokiems naujose vietose apsigyvenusiems valstiečiams pripažįstama įsigyvenimas (įsisenėjimas), tai visas tokias rezoliucijas reikią pakeisti; 19) įstatymas reikalaująs bajorijos metrikas persiųsti į žemės teismo aktus, kurio klebonai jau nebevykdą, turįs būti vykdomas. Instrukcija baigiama posakiu, kad visa kita paliekama spręsti patiems atstovams. Ją pasirašo eilė urėdų ir pora dešimčių eilinių bajorų[81].

4. Ukmergės pavietas, kur bajorijos priešaky buvo Koscialkauskai su Morikoniais (abeji iš seno, dar nuo Tyzenhauzo laikų, artimi karaliui[82]), seimelis praėjo visiškai pagal karaliaus norą. Jam vadovauti ir palaikyti karaliaus reikalą čia buvo prisiųstas Stanislovas Niepokoičiskis. Karalius jam duotam įgaliojimo rašte sako, kad jis pavietą informuosiąs pagal universalus ir gautas instrukcijas. Juo reikią tikėti[83]. Rugpjūčio 28 d. seimelį pradėjęs pavieto maršalka I. Koscialkauskas liepia perskaityti karaliaus

[81] Lydos pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 5375, fol. 960–963.

[82] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 115; A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 128.

[83] Ukmergės pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13940, fol. 859.

instrukciją ir pateikia 9 kandidatus. Iš jų 7 pretenzijų atsisako ir atstovais vienbalsiai išrenkama vietos seniūnas I. Morikonis ir Tadas Koscialkauskas[84].

Karaliaus agento ir vietinių jo šalininkų vadovaujamas seimelis atsižvelgė į prašymą neprikrauti instrukcijon daugybės reikalavimų. Instrukcija buvo surašyta ne tik nestojanti skersai kelio karaliaus siekimams, bet ir trumpa. Jos turinys yra toks:

1) atstovai pirmiausia turį pareikšti karaliui padėką už tėviškus rūpesčius valstybės gerove; 2) iš patyrimo žinodami, kad kaimynių valstybių konflikto metu Respublika galinti nukentėti, jie įpareigoja atstovus krašto saugumo reikalu remti karalių. Jei būtų reikalas, esą galima net padidinti mokesčius. Betgi tie mokesčiai neprivalą būti tokie dideli, kad suardytų bajorų ūkį; 3) vykstančio kaimynų karo metu iš tikro esą pavojaus, kad galį būti nedrausmingų svetimų būrių įsiveržimų, tad karaliui reikią padėkoti už susirūpinimą sienų apsauga; 4) reikią išaiškinti, ar vykdytinas yra 1781 m. Nuolatinės tarybos nutarimas, reikalaująs ekscepantus siųsti į Kamenecą, nes nesant tokio įstatymo daug kas tą nutarimą vykdyti atsisakąs; 5) pavieto atstovai turį uoliai dalyvauti provincijos sesijose, o ten paruošti įstatymų projektai turį būti pristatyti seimui; 6) nenorėdami atstovų apsunkinti daugybe projektų, visa kita palieką spręsti jiems patiems, o jie turį veikti karaliaus garbei ir visos tautos labui. (Instrukcija pasirašyta poros dešimčių pavieto urėdų ir šiaip bajorų[85].)

Iš Ukmergės atstovų seime ypač pasižymi Koscialkauskas. Jis ten laikosi karaliaus, yra artimas A. Čartoriskiui ir reformų šalininkas. 1791 m. gegužės mėn. 16 d. jis pasisako už Gegužės 3–5 d. konstituciją. Tame posėdy likimas dalyvauti jam neleidęs, tai už konstituciją savo padėką karaliui pareikšiąs nors dabar. Ją priimant buvę neišpildyta kai kurie formalumai, bet tą reikią pamiršti, – konstitucija esanti kraštui tikrai išganinga. Kaip kiekviena naujanybė, konstitucija iš pradžių nustebinusi ir jį. Peržiūrėjęs ją 3 kartus, radęs ir netobulumų, nes tokie esą visi žmogaus kūriniai, bet vis dėlto ją priėmus pasijutęs esąs pirmosios Europos karalijos pilietis. Ji esanti garbinga išeitis iš 1772 m. sudarytos būklės. Jam patinką įvedimas sosto paveldėjimo, katalikybės pripažinimas viešpataujančia, o bajorijos pirmaisiais krašto gynėjais. Taip pat patinkanti skelbiama lygybė tarp didesniųjų ir mažesniųjų ir vykdomosios valdžios pavedimas karaliui su Sargyba. Konstitucijos priėmimo kelias buvęs kiek sutrumpintas, bet pasiekta gero

[84] Kredencialai *ten pat*, fol. 856–857; A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 128, klaidingai šio seimo atstovu laiko LDK raštininką Benediktą Morikonį.

[85] Instrukcija *ten pat*, fol. 852–855.

kranto, tad skubėti vertėję ir t. t.[86] Bet ir jis yra savo laiko žmogus, kuris, kalbėdamas apie idealizmą ir krašto gerovę, nepamiršta niekad ir savęs. 1790 m. rugsėjo mėn. 2 ir 13 d. ilgose kalbose gindamas karaliaus teisių neliečiamybę jis šaukė palikti, kas Dievo – Dievui, o kas karaliaus – karaliui. Esą tai jo įsitikinimas, jokių savanaudiškų tikslų jis neturįs. Visą šio karaliaus viešpatavimą jis jokių malonių negavęs ir gal nė negausiąs, gauną tinkamesni arba bent laimingesni. Dėl to jis nesąs įsižeidęs ir karaliaus neginti negalįs[87]. Ta kalba, žinoma, jau buvo priminimas karaliui, kad nereikią pamiršti ir jo. O parėmęs Gegužės 3 d. konstituciją, 1791 m. gegužės 22 d. laiške karaliui jis jau tiesiog prašo duoti jam kokią nors senatoriją. Jisai esąs pasirengęs iki paskutinio kraujo lašo ginti konstituciją ir karaliaus prerogatyvas. Jam Ukmergės paviete pagelbėsiąs vaitas Ručevskis ir kiti draugai. Tuo būdu jis reikale galįs stoti 2000 bajorijos priešaky[88]. Vėliau jį matome ne kartą ginant karalių, matome karštai kalbant prieš svetur išvykusius ir seimo neklausančius Lenkijos etmonus[89], bet vis dėlto senatorijos jis nesusilaukia. Jaunesnysis Koscialkausko kolega Morikonis seime nepasižymėjo niekuo ypatinga.

5. Breslaujos pavietas atstovais pasiuntė: Kauno pakamarį Tomą Vavžeckį ir karaliaus šambelioną S. Mirskį. Jų instrukcijos rasti nepasisekė, bet seime juos matome kaip uoliausius reformų šalininkus. Ypač daug tikro atsidavimo parodė Vavžeckis. Pasak M. Kasakausko[90], jis buvęs artimas Čartoriskiui, bet turėjęs ir savo nuomonę. Seime jį matome nuolat raginant mesti gaišinančias kalbas ir imtis rimto darbo, matome kalbant veik visais opiausiais klausimais ir vis nuoširdžiai, tikrai rūpinantis krašto reikalais. Tai viena šviesiausių seimo asmenybių. Patriotas, bet patriotas visos Respublikos, o ne Lietuvos[91]. Jis nėra niekieno įrankis, nedalyvauja jokiose intrigose, nėra net aktyvus seimo darbus vainojančios grupės narys, bet aiškiai stovi už valdymos santvarkos reformą, už centro valdžios sustiprinimą. Paskelbus Gegužės 3 d. konstituciją jis stoja griežtai jos gynėjų pusėn[92]. Krašto gynimo reikalams jis ne tik sutinka mokėti mokesčius, bet siunčia kariuomenėn savo valstiečius ir pats jų šeimų pragyvenimui sumoka kasmet po 6 raudonuosius, 1792 m., kylant karui su Maskva, kariuomenės reikalams jis pave-

[86] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 40.

[87] *Zbiór mów...*, t. XII, s. 259–273, 285–292; Fragmenty dyskusyi i dyaryuszy sejmów 1786–1791, *AGW.* l. 585–587.

[88] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 18, 70–71.

[89] Ten pat, p. 144, 197, 221.

[90] Atsiminimai, (rankraštis), *CVA*, s. 51.

[91] *Zbiór mów...*, t. V, s. 12–15, XI, s. 94–108.

[92] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 219–221; K. Bartoszewicz, *Konstytucya Trzeciego Maja...*, s. 124–129.

da visus savo dvarus, šeimai išmisti palikęs tik du palivarkus, paaukoja brangenybes ir sidabro servizus[93]. Šviesesnieji žmonės jį tikrai įvertina ir toks S. Poniatovskis, atsisakydamas iždininkystės, siūlo jį savo įpėdiniu, bet jis pats dėl to daug nesirūpina. Esą nesijaučiąs to urėdo vertas[94]. Jokių aukštų urėdų iki Respublikos nepriklausomybės galo jis nepasiekia. 1791 m., tiesa, gauna LDK vėliavininko dignitoriją, bet tais pat metais jos atsisako. Vėliau jis žinomas kaip Kosciuškos įpėdinis, valstybės viršininkas, dar vėliau Varšuvos kunigaikštijos teisingumo ministeris, lenkų karalijos senatorius – vaivada.

6. Trakų vaivadijos senatoriai vaivada Juozas Radvila ir kaštelionas T. Bilevičius († 1790) politikos gyvenime savarankiškai nepasirodė. Daug veiklesnis buvo 1790 m. kaštelionu tapęs Kazimieras Konstantinas Pliateris, žinomas publicistas ir seimo veikėjas, bet šiuo metu vaivadijai jis visai svetimas. Seimely nė vienas iš senatorių nedalyvavo. Jame vadovavo vėliavininkas Jonas Romeris. Seimelis praėjo visai ramiai. Atstovais išrenkama LDK vaiskis M. Zaleskis ir Minsko seniūnas M. Bžostovskis[95]. Abu gana žymūs seimo veikėjai. Abu mes dar užtiksime, kaip Lietuvos teisių gynėjus. Ypač įsidėmėtinas žinomų atsiminimų autorius, laikomas vienu iš geriausių ir sąžiningiausių to meto teisininkų, puikus oratorius Zaleskis[96]. Poetas Karpinskis jį vadina iškalbingiausiu Lietuvos žmogumi[97]. Kaip sumanus teisininkas, jis susijęs su daugybe didžiųjų magnatų, bet netarnauja niekam ir su jo nuomone skaitomasi. Seimo darbų pradžioje jis labai susižavėjęs, džiaugiasi „tautos atbudimu" ir ragina dirbti toliau[98]. 1788 m. gruodžio mėn. 4 d. jis ragina išnaudoti „kilniadvasio kaimyno, atseit Prūsų karaliaus, nesavanaudišką sąjungos pasiūlymą" ir seimo nebaigti tol, kol nebūsią sutvarkyta visi reikalai. Nuolatinę tarybą reikią panaikinti, o sukurti ministerių kabinetą – Sargybą[99]. Taip pat ilgai ir gražiai kalbėdamas 1789 m. balandžio 21 d. dėl mokesčių, jis pasirodo aršus bajorijos laisvių bei lygybės gynėjas, akcentuoja Lietuvos teisę rūpintis savo reikalais bei leisti įstatymus pačiai, bet, kad neardžius sutarimo, sutinka ir su bendra abiem valstybėm konstitucija[100]. Stovėdamas už bajoro teisinę neliečiamybę, 1789 m. birželio 8 d. jis kalba gindamas Poninskį. Kol teismas jo nepasmerkęs, urėdų bei dignitorijų atimti esą

[93] *Gazeta Warszawska*, 1790 IX 1, Nr. 70; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1792 V 26, Nr. 42.

[94] Akta seymowe, *AGW*, t. XVI, s. 561–562.

[95] Trakų pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 5919, fol. 903–904.

[96] Jo atsiminimus mes dažnai cituojame kaip šaltinį.

[97] F. Karpiński, *Pamiętniki...*, (1898), s. 85.

[98] *Zbiór mów...*, t. III, s. 217–223.

[99] *Dyaryusz...*, t. I, s. 176–181.

[100] *Zbiór mów...*, t. IX, s. 93–104. Ši jo kalba yra ir atskirai išleista.

negalima. Bet teisti jis reikalauja. Tuo reikalu priimtoji konstitucija buvo kaip tik jo pasiūlyta, o Veisenhofo papildyta[101]. Seime jį matome nuolat rūpinantis tvarka, saugant, kad nebūtų gaištama. 1789 m. gruodžio 18 d. jis net pasiūlo savo paruoštą seimo vidaus tvarkos statutą[102]. Toliau mums teks susitikti dar ne su vienu jo paruoštu projektu. Kaip geram teisininkui bei stilistui, jam pavedama parašyti seimo maršalkų universalus[103]. Žodžiu, jis labai aktyvus darbininkas ir seimo vedamai linijai pritaria. Bet seimui vis nesibaigiant ir varant savo, kad ir neskландžias, reformas, kaip bajorijos laisvių šalininkas ir karaliaus valdžios sutvirtinimo priešas, 1790 m. iš seimo jis pasišalina ir daugiau nebegrįžta. Jis protestavo, kam 1788 m. seimo komplektas liko dirbti kartu su išrinktaisiais 1790 m. rudenį ir pats savęs nuo to laiko atstovu nebelaikė. Tas aiškiai pasirodė 1791 m. vasarą, kai į Pinske šaukiamą disunitų suvažiavimą ir jį seimas paskyrė savo įgaliotiniu. Jis ten važiuoti atsisakė. Esą 1790 m. nenorėdamas apleisti atstovo vietos atsisakęs siūlytos Trakų kaštelionijos, o dabar jau nebesivadinąs atstovu ir imtis atstovo pareigų negalįs[104]. Karalius per į Pinską vykstantį tos pačios komisijos narį Kochanovskį pasiuntė jam šv. Stanislovo ordiną. Stanislovas Augustas rašo, esą jis dažnai buvęs jam priešingas, bet vis dėlto jį vertinąs, nes matąs, kad visada veikęs pilietiška intencija. Prašo tikėti karaliaus palankumu, o dėl visko smulkiai pasikalbėti su Kochanovskiu. Bet negelbėjo niekas. Jis nesutiko nusileisti nei dabar prašomas karaliaus, nei kiek vėliau A. Čartoriskio, nei Kosciuškos ir visą laiką liko naujosios santvarkos konstitucijos priešas, net ruošėsi pats savo rizika Lietuvoje organizuoti visus nepatenkintuosius[105]. Bet su opozicionieriais, puolusiais pagalbos ieškoti Rusijoje, jis nesidėjo ir Bulgakovas jo į saviškių bei artimųjų sąrašus neįtraukia. 1792 m. organizuojant Lietuvos konfederaciją jis buvo išrinktas Brastos vaivadijos maršalka, ir, tarp kitko, jo pastangomis kancleris A. Sapiega buvo prikalbėtas imtis Lietuvos konfederacijos maršalkos pareigų.

Zaleskio kolega M. Bžostovskis buvo kilęs iš XVIII amžiaus pradžioje ir jo vidury dar garsios senatorių šeimos, bet šio seimo metu iš Bžostovskių tebuvo vos vienas senatorius, ir tai tik Polocko kaštelionas (Robertas Bžostovskis nuo 1791 m. gegužės 14 d.). Šis M. Bžostovskis buvo sūnus Stanislovo Bžostovskio, 1767 m. buvusio Lietuvos konfederacijos maršalka. Jo motina buvo Radvilaitė, taigi jis Radvilų giminė. Pagaliau jis

[101] *Supplement do Gazety Wileńskiey*, 1789 VI 20, Nr. 25.

[102] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. VI, 208 ses.

[103] *Zbiór mów...*, t. XII, s. 121–148.

[104] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 205, 209.

[105] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 212; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II, s. 403–404.

ir gimė Nesvyžiuje, o jo krikšto tėvas buvo Vilniaus vaivada K. Radvila, kuris jį visur palaikė. Seime jis vienas veiklesniųjų atstovų, bet nė prie vienos ten prasikišusios partijos nebuvo prisidėjęs[106].

Vaivadijos priimtoji instrukcija yra gana ilga ir daugiausia kelia teisinių santvarkos klausimų. Matyti, prie jos bus pridėjęs savo ranką M. Zaleskis. Instrukcijos turinys yra toks[107]:

1) turįs būti patikrintas iždo pinigų sunaudojimas; 2) kadangi beveik aplink visą valstybę verdąs karas gresiąs, kad kaimynai iš Respublikos silpnumo ir netvarkos galį sumanyti pasinaudoti, tad ir Trakų vaivadija prie krašto gelbėjimo noriai prisidėsianti. Be to, jie numatą, kad daug pagelbėti galėtų ir dvasininkija; 3) kadangi be stiprios kariuomenės pražūtis esanti neišvengiama, tad kariuomenės eilinių skaičius turįs būti padidintas. Bet visa kariuomenė turinti būti išskirstyta į vaivadijas ir pavietus; 4) visos užsienin siunčiamos pasiuntinybės turinčios būti sudaromos tik iš savo krašto žmonių, o ne iš svetimšalių, kaip kad dažnai buvę daroma; 5) reikią patikrinti, ar pinigų kalykla išlaikanti įstatymo nustatytą į monetas dedamų metalų santykį; 6) reikią patikrinti Edukacijos komisijos išteklių naudojimą. Reikią taip pat sutvarkyti viešųjų ir parapinių mokyklų išlaikymą. Be to, reikią perskirti Edukacijos komisijos kasas. Mokymą reikią pavesti taip pat ir vienuolynams. Juos turėtų prižiūrėti akademijos, o Edukacijos komisija turinti rūpintis ne vien ekonominiais mokyklų reikalais, bet ir knygomis ir mokymo priemonėmis; 7) klebonų ir vienuolynų pajamos nuo jungtuvių, krikšto ir laidotuvių reikią paimti valstybės reikalams. Reikią nustatyti taksas ir paskirti parapijos kasininką, kuris surinktus pinigus perduotų iždui. O visos dėl to su klebonais galimos bylos turį būti sprendžiamos civilinių teismų. Be to, kilmingumo knygos, kurias kai kurie klebonai saugą nerūpestingai arba net pražudę, turį būti perduotos į žemės ar pilies teismų kanceliarijas; 8) dvasininkų turtus turį paveldėti jų giminės, nes bažnyčias ir vienuolynus bajorija ir taip jau pakankamai aprūpinanti; 9) kadangi bylomis užverstas tribunolas nespėjąs apsidirbti, o dėl to daugelis turį didelių nuostolių, tad turį būti renkami du tribunolo maršalkos, kurių vienas ištisus metus teistų Gardine, o kitas Vilniuje. Be to, painiavos įnešą tribunolo regestai turį būti sumažinti iki dviejų, o dėl jo sprendimų nevykdymo skųstis turį būti galima ir žemės arba pilies teismui, o ne vien tribunolui; 10) kadangi visų sprendimų vykdymas esąs labai trukdomas, tam

[106] Apie jį žr.: A. Boniecki, *Herbarz Polski*, cz. I, t. II. Be to, mums apie jį dar teks užsiminti kalbant apie 1788 m. Minsko seimelį.

[107] Instrukcija į Trakų pilies teismo knygas įtraukta be padalinimo į atskirus punktus, bet dėl aiškumo padalinimą čia tenka įvesti.

reikalingos kariuomenės išgavimo procedūros, tad kariuomenės pašaukimas turįs būti galimas ir be Karo departamento. Ji privalanti klausyti teismo rašto; 11) 1786 m. seimo konstitucija nustačiusi, kad skundų oblatos turį būti įrašomos ir šaukimai skelbiami *per extensum*[a]. Dabar dėl to susidariusi painiava, nes vieni teismai to reikalauja, o kiti nereikalauja. Tad tą konstituciją reikią paaiškinti; 12) toli nuo Lietuvos veikianti asesorija piliečiams esanti nepatogi, tad ją ir Lietuvos metriką reikią perkelti į Vilnių; 13) kadangi Lietuvos konstitucija nustačiusi asesorių elekciją, tad ir turį būti renkami paeiliui iš visų vaivadijų ir pavietų taip, kaip esą renkami tribunolo raštininkai, bet *salvis modernis possessoribus privilegiatis*[b]. O bylų iššaukimo regestai turį būti tęsiami; 14) pabėgusių valstiečių bylos įstatymo esą pavestos pilies teismui be jokios apeliacijos, bet Lietuvos asesorija esą tokias bylas vis dėlto imanti spręsti. Tokias bylas reikią palikti pilies teismui kaip paskutinei instancijai; 15) 1784 ir 1786 m. konstitucijos pilies ir žemės teismams paskyrę įvairius terminus, bet tas sudarą nepatogumų ir reikią jų terminus sulyginti; 16) karinis bajorijos apmokymas vaivadijose (*popisy*) turįs būti atliekamas kas 2 metai. Juose turį dalyvauti vaivada, kaštelionas, o ypač vėliavininkas; 17) senosios prieglaudos buvę gerai aprūpintos, bet tuo tarpu aprūpinti visų elgetų nepajėgią, tad reikią paskirti specialią komisiją, kuri patikrintų tų prieglaudų išlaidas ir rastų išteklių joms išlaikyti ateity; 18) pavienių asmenų pasitarnavimai kraštui esą nebūtų pakankamai atlyginti, jei netaptų sektinu pavyzdžiu kitiems, tad ir Trakų vaivadija, aukštai vertindama Lenkijos artilerijos generolo F. Potockio žygius, norinti pareikšti savo susižavėjimą ir parodyti jį kaip sektiną pavyzdį visai tautai; 19) reikią prašyti popiežiaus, kad sulygintų unitų ir katalikų šventes, nes skirtingomis dienomis išpuolančios šventės trukdančios valstiečių darbams; 20) reikią pašalinti visas prekybos klestėjimą trukdančias kliūtis. Ypač reikią paremti prekybą Vilniuje, kur, kaip sostinėje, būną daugybė bajorijos suvažiavimų. (Instrukcija yra pasirašyta keletos dešimčių bajorų[108].)

7. Gardino paviete vyravo Chreptavičiaus, Dziekonskio ir jų bičiulių įtaka[109], tad iš čia karaliui pavojaus sulaukti priešingų atstovų nebuvo. Tiesa, nė vienas iš minėtų ministerių seimely nedalyvavo, posėdžiams vadovavo maršalka K. Volmeris ir pakamaris P. Jundzila, bet visi žymesnieji bajorai buvo jų veikiami. Ir atstovais buvo išrinkta karaliui palankūs: pats maršalka Volmeris ir voiskis bei viceseniūnas M. A. Eismantas. Bet pasirodo, kad nesutarimo buvo ir čia. Tik nesutarimo priežastis buvo ne partijų, o atskirų kandidatų varžytynės. Kaip rašoma instrukcijoje, rugpjūčio 18 d. sutartinai

[108] Trakų pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 5919, fol. 897–902.

[109] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 182–183.

buvęs išrinktas Volmeris, o dėl antros vietos atsiradę daug kandidatų, ir nė vienam nenusileidžiant, posėdis buvęs atidėtas kitai dienai. Tą dieną vietoje susirgusio maršalkos, seimeliui vadovaujant pakamariui Jundzilai, atstovu taip pat vienbalsiai buvęs išrinktas Eismantas. Bet iš tikro susitarti, matyt, buvo nelengva, nes jo išrinkimas užtruko visą dieną. Instrukcija buvusi priimta tik rugpjūčio 20 d.

Atstovams duotoji instrukcija yra neilga ir atitinkanti karaliaus pageidavimą: 1) pirmiausia reikią padėkoti karaliui už tėviškus rūpesčius ir užtikrinti, kad už jį bajorija esanti pasiryžusi net kraują pralieti; 2) valstybei gresiąs iš užsienio pavojus verčiąs sukaupti savo jėgas, tad reikią visomis jėgomis paremti karaliaus sumanymą padidinti kariuomenę. Reikią, be to, suorganizuoti vaivadijų bei pavietų milicijas, ieškant tam reikalingų lėšų, vis dėlto reikią žiūrėti, kad nebūtų nepakeliamai apsunkinta bajorija; 3) prislėgtam piliečių karingumui pakelti reikią atgaivinti kasmetinius karinius apmokymus vaivadijose ir pavietuose. Be to, karinis apmokymas turįs būti įvestas ir į mokyklas – Edukacijos komisija privalanti įvesti jį į programas, o Karo departamentas turįs paskirti tam reikalingus karininkus; 4) kariuomenės reikalams turį būti paskirta: emfiteutinių dvarų pajamos, 1776 m. konstitucija skoloms mokėti paskirti 250 000 auksinų (iš jų reikią tik apmokėti skola saksų karalaičiams ir Olandijai) ir visos biudžeto sutaupos; 5) įstatymų numatoma seimų alternatos vieta, kuri nesenai vėl buvo atnaujinta, jau neturinti būti apleista niekad; 6) Lietuvos asesorijos ir metrika turį būti perkeltos į Lietuvą; 7) turį būti įkurti parapijų teismai, kurie spręstų ginčus, neprašokančius 100 auksinų, ir visas keleivių bylas; 8) vienuolynų viršininkais turį būti skiriami tik bajorai, nes dabar dažnai bajorai dvasiškiai esą spaudžiami iš liaudies kilusių viršininkų. To nesilaiką vienuolynai turį būti baudžiami 1000 raudonųjų; 9) palei Gardiną esąs A. Eismanto žemės plotas (5 valakai) turįs būti išskirtas iš miesto ir pervestas žemės teisėn; 10) turį būti saugoma visų teismų sprendimų neliečiamybė. Kaip užsitarnavusius karaliui ir seimui, atstovai turį rekomenduoti: tribunolo maršalką buvusį Lietuvos stovyklininką Lapotą, deputatą, Gardino vėliavininką Ignatavičių ir Lietuvos metrikantą Kačanovskį; 11) žinodami karaliaus meilę kraštui ir įvertindami jo rūpesčius, visais kitais reikalais įpareigoja atstovus derintis prie karaliaus valios. (Instrukciją pasirašo keletas dešimčių bajorų, iš kurių keletas kaip beraščiai pasirašo kryžiukais[110].)

8. Kauno pavieto seimeliai, vadovaujami Zabielos, XVIII amžiuje būdavo ramiausi, bet šiuo metu Zabielų galybė jau buvo pasibaigusi. Maršalkos urėdas tebebuvo Raudondvario pono Igno Zabielos rankose, jie taip pat yra pirmieji tarp visos pavieto ba-

[110] Gardino pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 6606, fol. 1101–1104.

jorijos, bet jie jau negali nesiskaityti su iškilusiais ir pavieto rėmuose nebetelpančiais Kasakauskais ir su gausia Vavžeckių gimine. Kauno pavieto seimeliai jau taip pat labai dažnai triukšmingi ir skyla. Ypač tas skilimas buvo pasireiškęs Tyzenhauzo bylos metu[111]. Šiuo metu santykiai Kauno paviete buvo taip įtempti, kad karaliui Zabielų ir Vavžeckių partijas tekdavo taikyti prieš kiekvieną seimelį. Dažnai prieidavo net prie ginkluotų susidūrimų. Ir po šių 1788 m. seimelių Zabielos skundėsi karaliui, kad Vavžeckiai į seimelį buvę atsivedę ulonų, būrį apginkluotų valstiečių ir net 4 patrankas[112]. Kaip iš tikro vyko seimelis, žinių užtikti neteko. Bet jo išeitis rodo, kad Vavžeskiai nelaimėjo: atstovu buvo išrinktas pats maršalka I. Zabiela ir jo giminaitis Kauno vėliavininkas Antanas Kasakauskas (vyskupo Juozo ir targovicininko, paskutinio Lietuvos etmono Simono brolis[113]). Kasakauskai ir daugumas Zabielų į seimo galą buvo pasidarę karšti karaliaus ir seimo vedamų reformų priešai, bet šiuo metu jie dar tebebuvo karaliaus šalininkai, nes ir jis dar nė nemanė kratytis Kasakauskams mielos rusofiliškos politikos. Todėl ir atstovams duotoji instrukcija karaliaus tikslams palanki. Kas ją parašė, deja, žinių neteko rasti, bet kai kurie jos punktai neabejotinai yra paveikti Zabielų partijos nepasitenkinimo dėl Vavžeckių triukšmų (žr. p. 3 ir 4).

Seime ir Zabiela laikėsi kartu su visais Kasakauskais (Kasakauskų motina buvo Zabielaitė). Nė vienas iš Kauno atstovų didesnės reikšmės neturėjo, bet kai reikėjo turėti reikalo su pavietu, ir karalius turėjo kreiptis į Zabielą. Taip, pvz., net 1792 m. prieš grabnyčių seimelius karalius prašo jį prižiūrėti Kauno seimelį ir siunčia jam šv. Stanislovo ordiną. Seimo metu, 1790 m., A. Kasakauskas gauna Livonijos kaštelioniją. 1792 m. tiek jis, tiek Zabiela prisideda prie targovicininkų, o Zabiela jos dėka 1793 m. gauna naujai įkurtą Kauno kaštelioniją[114].

Instrukcija yra gan trumpa ir aiški:

Pareiškus įprastą padėką karaliui, surašoma šitokie reikalavimai: 1) kariuomenė turinti būti padidinta*; 2) Lietuvos tautinės kavalerijos komendanto A. Oskierkos byla dėl Jurbarko muitinės superintendento Klikavičiaus išeikvojimų turinti būti greičiau baigta, nes kenkianti jo garbei; 3) nors laisvo balso teisė esanti visų laisvių pagrindas,

[111] A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 131–134.

[112] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 25, 89; J. Kossakowski, *Pamiętniki...*, s. 176.

[113] Kredencialai, Kauno pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13805, fol. 1101–1104, 1108. Tai yra du aktai, kurie visiškai sutampa turiniu, bet skiriasi parašais. Po vienu parašų yra daug daugiau. Daugelis pasirašo kryžiukais. Tokių yra prirašyta net 2 puslapiai.

[114] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 226, 264, 278. Be to, žr.: S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, Kraków, 1890.

bet labai dažnai ji esanti piktnaudojama, tad seimas pirmiausia turįs apsaugoti seimelius nuo visokių ardymo galimybių; 4) kad išgelbėjus kraštą nuo vidaus suirutės, reikią sutvarkyti pavietų ūkio reikalų sprendimą; 5) valstybės vidaus ramumui palaikyti taip pat reikią pašalinti prieštaravimus įstatymuose. Speciali komisija turinti paruošti statutą, į kurį būtų sutraukta visos teisės. Be to, reikią tiksliai apibrėžti administracijos organų kompetencijos ribas; 6) niekas negalįs atsisakyti prisidėti prie valstybės reikalų aprūpinimo, t. y. mokėti mokesčius, bet pirma reikią reformuoti valdymo tvarką, nes be to esą pavojaus, kad užsimesią patys sau kilpą. Be to, mokesčiai negalį būti uždedami bajorijos paveldimiems dvarams; 7) daug metų buvusi apleista Lietuvos metrika karaliaus rūpesčiu ir lėšomis esanti sutvarkyta ir perkelta į Respublikos rūmus, tad dabar jos išlaikymui reikią paskirti lėšų. Visa kita palieką spręsti patiems atstovams. (Instrukcija yra pasirašyta grupės bajorijos, bet tarp jos nėra nė vieno iš Vavžeckių[115].)

9. Upytės pavieto seimelis, atrodo, bus praėjęs ramiai, nes ir atstovai išrinkti, ir instrukcija priimta tą pačią rugpjūčio 18 d., t. y. seimelis užtruko vos vieną dieną. Instrukcija aiškiai rodo čia vyravus karaliaus šalininkus. Atstovais išrinkta vietos seniūnas Juozas Vereščinskis ir vėliavininkas Benediktas Karpis[116]. Politikos gyvenime abu visiškai blankūs ir seime niekuo nepasižymėjo. Vereščinskis istorijoje nežinomas iš viso, o Joniškėlio ponas Karpis žinomas kaip geras, praturtėti sugebėjęs ūkininkas ir padorus žmogus. Tarp kitko, jis buvo nupirkęs iš Stanislovo Poniatovskio dalį Šeduvos tenutos, kurią Poniatovskiui buvo dovanojęs 1773–1775 seimas. Be to, yra žinoma, kad 1787 nederliaus metais jis dosniai šelpė javais savo valstiečius ir visus Joniškėlio apylinkės vargšus, už ką karalius jį apdovanojo šv. Stanislovo ordinu[117].

Trumpos atstovams duotos instrukcijos turinys yra toks: 1) atstovai turį pareikšti karaliui padėką už rūpesčius valstybės gerove ir bajorijos ištikimybę; 2) karaliaus rūpesčius dėl kariuomenės padidinimo reikią paremti, bet ieškant kariuomenei išteklių reikią žiūrėti, kad ir taip jau sunykę bajorijos dvarai nebūtų apsunkinti. Jei juos vis dėlto tektų dar apsunkinti, tai tik kuo mažiausiai; 3) Lietuvos asesorijas ir metriką reikią atkelti į Vilnių, nes pasiekti tolimą Varšuvą Lietuvos piliečiams esą sunku ir susidarą daug išlaidų; 4) reikią nepamiršti, kad kitą seimą pagal alternatos įstatymą išpuola šaukti Gardine; 5) atstovai ypač turį padėkoti karaliui už parėdymą Kačanovskiui sutvarkyti Lietu-

[115] Kauno pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13805, fol. 1105–1107.

[116] Kredencialai, Upytės žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 15281, fol. 449.

[117] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 199; A. Meysztowicz, *Karpiowie...*, s. 36–40.

vos metriką; 6) Oskierka dėl savo skriaudos atpildą turįs rasti. Be to, atstovai sutartinai su karaliumi ir seimu turį dirbti viską, ką tik ras kraštui naudinga. (Instrukciją pasirašo nedidelė grupė pavieto urėdų ir dignitorių[118].)

10. Žemaičių seniūnijoj tuo tarpu vadovaujamą vaidmenį turėjo seniūnas Antanas Gelgaudas. Tai antraeilių Lietuvos ponų atstovas, artimai susijęs su karaliaus dvaru bei rusams artimąja grupe. Bičiuliškai gyvenęs su vyskupu Masalskiu, savo laiku artimas bičiulis kiemo iždininko Tyzenhauzo, vėliau artimas vyskupui J. Kasakauskui. Paskutiniais metais prieš Ketveremetį seimą jis visą laiką veikia kartu su Kasakauskais. Kartu kovoja dėl vietų Nuolatinėj taryboj, kartu rūpinasi seimeliais, kartu laikosi artimai dvarui[119]. Kaštelionas S. A. Tiškevičius yra jo uošvis ir Žemaičiuos abu veikia sutartinai.

Žymi figūra Žemaičiuos dar turėjo būti vietos vyskupas. Nuo 1778 m. juo buvo Steponas Giedraitis. Savo karjerą jis pradėjo 1755 m. išrinktas Vilniaus kapitulos kanauniku, 1762 m., Masalskiui tapus Vilniaus vyskupu, jis gauna kapitulos prepozitūrą, 1765 m. pakeliamas Baltarusijos sufraganu ir netrukus Livonijos vyskupu. Visą laiką jis yra vienas patikimiausių vysk. Masalskio dvasiškių ir karjerą daro jo protekcijos dėka[120]. Kartu jis laikomas vienas patikimiausių rusų šalininkų. Žinomas tik vienas incidentas, kur jis išdrįso nepaklausyti rusų ambasadoriaus noro. Tai įvyko 1767 m. „traktato delegacijoj" sprendžiant nunciatūros panaikinimo klausimą. Atstovams su pasiūlymu nesutinkant Repninas pareiškė, kad vyskupai su pasiūlymu sutinką, tad dėl to daug ginčytis nesą ko. Bet nuolatinis Repnino opozicionierius Vitebsko atstovas Bohomolcas atkirto, kad visų vyskupų nuomonė nesanti žinoma, nes iš Lietuvos vyskupų dar nepasakęs savo nuomonės nė vienas. Trokšdamas greičiau tą reikalą baigti Repninas sukomandavo: „Livoniški, kalbėk". Tada atsistojęs vysk. Giedraitis pareiškė, kad jis buvęs nusistatęs tylėti, bet ambasadoriui aiškiai reikalaujant pasisakysiąs, kad vyskupų priesaika juos visus esanti įpareigojusi Apaštališko sosto teises ginti. „Šiame projekte neįžiūriu nei visuomenės intereso, nei reikalo, nes besiginčijančiom pusėm yra vis tiek, kur vesti bylą – nunciatūros ar metropolito teisme". Pareiškimu nusivylęs Repninas už tai pareiškė jo nebeproteguosiąs ir vyskupas negausiąs net to, ką jam jau pažadėjęs[121]. Bet, kaip žinome, Repninas netrukus buvo atšauktas, ir vysk. Giedraitis ir toliau kar-

[118] Upytės žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 15281, fol. 448.

[119] J. Kossakowski, *Pamiętniki...*, s. 96–97, 166, 168–170, 203. Apie jį žr. Bartoszewicziaus straipsnį *Encykłopedja Powszechna*, t. IX.

[120] J. Kurczewski, *Kościół Zamkówy...*, t. III, s. 339, 344, 346, 350; M. Matuszewicz, *Pamiętniki...*, t. III, s. 172; Bagiński, *Pamiętniki*, s. 92.

[121] A. Kraushar, *Ks. Repnin i Polska...*, t. II, s. 282–283.

jerą daro sėkmingai. Be abejo, tą nepaklusnumą jam buvo dovanojęs ir Repninas, nes jis buvo pirmasis, kuris senate viešai pasisakė prieš kylančią Baro konfederaciją. Už tai jis susilaukė įžeidžiančio pamfleto: „Reflexye moralne na wielki piątek, na biskupa inflantskiego"[a]. Vėliau jį matome irgi visą laiką laikantis karaliaus dvaro. 1778 ir 1780 m. jis vadovauja Nuolatinės tarybos veikimą tikrinusiai komisijai ir išgarbinęs karalių reikalauja, kad Respublika parodytų jam savo dėkingumą[122].

Kaip asmenybė jis menkos vertės. Karjerą padaro tik nuolat gerindamasis bei tarnaudamas tiems, kurie gali padėti kilti. Be to, jis nepaprastai šykštus ir gobšus. Net gavęs pelningą Žemaičių vyskupystę, jis tebelaiko savo rankose Vilniaus, Trakų ir Slanimo klebonijas. Prisiplakęs prie karaliaus, jis sugeba apginti savo Trakų kleboniją net nuo tokio karaliui artimo žmogaus, kaip vysk. Naruševičius. Mėgstąs ištaigingai pagyventi, jis nuolat skundžiasi nepritekliu. Bendralaikiai jį laiko mados besivaikančiu galantu, kuris esą daugiau žiūrėjęs savo šukuosenos negu bažnyčios reikalų. M. Zaleskis savo atsiminimuos jį charakterizuoja šitaip: „Ne čia vieta plėstis, kaip tektų jį vertinti kaip senatorių bei ganytoją diecezijos, kurią jo pirmtakai, ypač Lopacinskis, protingai, padoriai ir griežtai valdė. (Senatoriaus) krėslą jam davė gamtos jam dovanota moterims patinkanti graži išvaizda ir tylėjimas, kuris dažnai protą ir gabumus pavaduoja. O tą kuklumas dažnai mėgsta pridengti. Savo diecezijos ir jos reikalų jis nepažino. Tylįs senato krėslas gal būtų galėjęs parodyti ir ką nors didaus, jei būtų prabilęs..."[123] Žemaičių vidaus kovose jis nedalyvavo. Be to, jam ten veikti būtų nebuvę lengva, nes jis nesugyveno su Kasakauskais, su kuriais bičiuliavosi Gelgaudas[124]. O kovoti jis nebuvo linkęs. Jo taktika buvo laimėti prisigerinant prie galingųjų. Bet Valančius, tvirtindamas iki paskutinio padalinimo jį Žemaičiuos nė negyvenus, klysta. Kapitulos archyvo dokumentai rodo čia jį buvus vis dėlto gan dažnai[125]. 1788 m. seimelių metu Žemaičiuos jo neužtinkame. Galimas dalykas, kad tuo metu jis buvo nuvykęs į Vilnių, kur vykti, kaip minėta, jį prašė karalius.

Kad seimo išvakarėse Žemaičių bajoriją būtų jaudinę kokie valstybinio masto reikalai ar politinė programa, šaltiniai nerodo jokių pėdsakų. Bet seimelis buvo labai triukšmingas. Kandidatų atstovais buvo iš karto net 16. Vėliau 7 kandidatūras atsiėmė ir liko 9: 1) LDK medžioklis Juozas Zabiela, 2) LDK iždo raštininkas S. Gurskis, 3) seniūno

[122] J. Bartoszewicz, St. Gedrojc, *Encyklopedja Polska*, t. IX; W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, s. 550.

[123] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 147, 148.

[124] J. Kossakowski, *Pamiętniki...*, s. 134, 148, 166–167.

[125] Liber processum, *KAKA*, Nr. 20; M. Valančius, *Žemaičių vyskupystė*, § 120–123.

sūnus I. Gelgaudas, 4) kašteliono sūnus Jurgis Tiškevičius, 5) Pilies teisėjas I. Pšecišev-skis, 6) Žemaičių pakamaris Kajetonas Nagurskis, 7) Teodoras Bilevičius 8) Livonijos voiskaitis Juozas Pliateris ir 9) M. P. Karpis. Iš jų pagaliau buvo išrinkta: Zabiela (gavęs 506 balsus), Gelgaudas (505 balsus), Gurskis (503 balsus), Pšecišev-skis (503 balsus), Tiškevičius (496 balsus) ir Pliateris (486 balsus). Iš kitų kandidatų Bilevičius gavo 25, Nagurskis 21, o Karpis 13 balsų[126]. Neišrinkti kandidatai buvo nepatenkinti ir turbūt ne be pamato apkaltino seniūną Gelgaudą šališkumu bei savivale. Karpis su Nagurskiu, suorganizavę bajorijos dalį, net įtraukė į pilies knygas protestą. Esą seimeliui susirinkus kilęs nesutarimas dėl kandidatų. Bajorija reikalavusi balsuoti ir veržusis balsavimo vie-ton, bet nepaisant, kad įstatymas reikalaująs seimelio darbus baigti ne ilgiau kaip per 3 dienas, balsuoti nebuvę leista. Dėl to bajorija protestuojanti. Kaip įrodymą, kad seime-ly buvusi ir balsuoti norėjusi, ji įtraukianti į viešas knygas šį savo pareiškimą, kur jie visi esą išvardyti[127]. Vėliau net buvo atspausdinta prieš seniūną nukreipta brošiūra: „Proces-sa obywatelów x-twa Żmudzkiego ogwałtowności A. Giełguda w Rosieniach 1788"[a]. O kaip atsakymas pasirodė I. Šukseto „Manifest przeciw K. Nagurskiemu i Fr. Karpiowi o użycie podpisu do manifestu przeciw staroście X. Żmudzkiego"[b], 1788[128]. Kaip ten seimelis iš tikro vyko, trūkstant šaltinių, sunku pasakyti. Balsavimas, be abejo, buvo. Kredencialuos rašoma, kad buvę balsuojama ištisas 3 dienas – 18–20 d. Bet balsavimas, matyt, ėjo darant tam tikrą spaudimą, ir nepatenkintieji protestavo greičiausia ne be pa-mato. Galingųjų savivalės būdavo visuose seimeliuose.

Atstovams duotoji instrukcija yra gana trumpa. Matyti, norėta sekti karaliaus pa-geidavimu, daug neprirašyti. Jos turinys yra toks:

1) būdami silpni, nesipriešindami atidavę galingesniesiems, ką tėvai buvę savo kraujo aukomis pasiekę ir kelis šimtus metų valdę, ir dabar esą pavojaus, kad kariau-jančios kaimynės valstybės galinčios pasinaudoti iš Respublikos silpnybės, tad reikią padidinti kariuomenę. Bet reikią taip pat žiūrėti, kad padidintos kariuomenės niekas niekados negalėtų panaudoti bajorijos ir jos laisvių priespaudai[129]; 2) tiek Lenkijos, tiek Lietuvos iždas turįs būti apsaugotas nuo visokių pasipelnymo pensijų ir kitokių atlygi-

[126] Raseinių pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 14570. Balsavimo rezultatai paduodama ilgam sąraše, kur pažy-mėta, už ką kuris bajoras balsavo (fol. 204–238). Sutrauktai tas pat nupasakojama atstovų kredencialuose, fol. 200–203.

[127] Ten pat, fol. 184–195.

[128] L. Finkel, *Bibliografia...*, (II laida) Nr. 7305, 7310.

[129] Dalį šio punkto kaip ištrauką iš Gelgaudo laiško paduoda Br. Zaleskis, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 102.

nimų; 3) reikią tobuliau sutvarkyti tribunolo ir žemesnių teismų procedūrą. Visi teismai privalą turėti sentencionarus, į kuriuos visi teisėjai įrašytų savo nuomonę. Bylai pereinant į tribunolą, turi būti pasiunčiama ir nuomonių išrašai. Nors pagal 1776 m. konstituciją teisėjas už savo nuomonę negalįs būti traukiamas atsakomybėn, bet neteisingieji tegul nors patiria gėdos, o teisingieji tepatiria visuomenės pagarbos; 4) tribunolą apeliacijos keliu pasiekusios kriminalinės bylos turį būti sprendžiamos pirmiausia; 5) prieš ir pounijinės Žemaičių kunigaikštijos privilegijos turį būti nepaliečiamos; 6) seniūnui Gelgaudui turįs būti išrūpintas leidimas jo Plozovičių dvare (Riečicos pav.) įkurti bazilijonus; 7) 1775 m. konstitucijos leidimu pirkti Lietuvoje už 500 000 auksinių žemės pijorai per 10 metų dar nepasinaudoję, tad jiems turį būti leista nusipirkti nors už 200 000; 8) Slavočinskiams reikią leisti jų Girdiškių dvare įkurti altariją; 9) atstovai turį pareikšti Žemaičių bajorijos padėką už nuopelnus F. Potockiui, o visa kita esą paliekama jiems patiems spręsti. (Instrukciją pasirašo keletas dešimčių urėdų ir dignitorių[130].)

Įsidėmėtina, kad didelio dvasininkijos bei vienuolių draugo Gelgaudo vadovaujami žemaičiai nesiūlo nei apsunkinti dvasininkiją, nei apiplėšti Edukacijos komisiją, ant kurių gulė veik visi kiti seimeliai. Mokyklų klausimas žemaičiuos tuo metu buvo iš tikro labai opus. Vartydami į teismų knygas įtrauktus įvairius bajorijos parašais pasirašytus nutarimus pasirašančių 3 kryžiukais čia matome, berods, daug didesnį procentą negu kitose srityse. Dėl to ir tų pačių 1788 m. grabnyčių seimelio nutarime (*laudum*) bajorija apgailestauja, kad Edukacijos komisija „su neatlyginama bajorijos skriauda" uždariusi bazilijonų mokyklą. Jie prašo leisti bazilijonams mokyti ir toliau. Mokyklai siūlo atiduoti tuo tarpu žemaičių žemės teisėjo P. Vilkevičiaus valdomą buvusį jėzuitų Pašiaušės dvarą. Jėzuitai ten turėję ir mokyklą[131]. Instrukcijoje apie tai nekalbama, bet už tai prisimenama pijorų reikalai.

Iš žemaičių atstovų seime ypatingo vaidmens nesuvaidino nė vienas. Zabiela žinomas Kasakauskų giminaitis ir bičiulis, 1792 m. Lietuvos konfederacijos maršalkos Sapiegos pavaduotojas, o vėliau pats maršalka. Tiek jis, tiek Gelgaudas, seimui pradėjus reformas, yra opozicijoj. J. Zabielą matome Bulgakovo sąrašuos tarp Rusijai visiškai ištikimųjų. Apie Gelgaudo opoziciją liudija pats karalius. Tėvas buvo sugalvojęs apvesdinti jį su turtinga Upytės vėliavininko Karpio dukra, bet Karpiai reikalavę, kad anksčiau karalius parodytų jaunikiui palankumą apdovanodamas jį šv. Stanislovo ordinu.

[130] Raseinių pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 14570, 196–199.

[131] Ten pat, fol. 160.

Karalius atsisako, nes viešai esąs pasižadėjęs bent ½ metų neduoti ordinų niekam. Negalįs duoti ordino dar juo labiau, kad tas I. Gelgaudas seime ne tik pats priešinęsis karaliaus norams, bet net suvedžiojęs ir tėvą. Jei jam duotų, tai kaip tektų atsakyti tiems, kurie seime karaliaus sumanymus palaikę? O išgirdę apie pasižadėjimo sulaužymą, esą tikrai daug kas prašytų. Bet po ilgų prašymų, seniūnui vis neatstojant, karalius pagaliau pasižada ordiną pasiųsti sutuoktuvių dieną[132]. Projektuojamos jungtuvės vis dėlto neįvyko[a], tad ir ordino jis turbūt negavo[133]. Targovicos konfederacijos metu Gelgaudai buvo konfederatai, bet konfederacijos tarėju buvo ne Ignas, o jo vyresnysis brolis Mykolas. S. Korvinas seimo atstovu Mykolą laiko klaidingai[134].

Jaunutis J. Tiškevičius (jis gimęs 1768 m.) seime veikia su reformų šalininkais. Kalba, kad kaip tik dabar esą gera proga atsigauti ir reikią ją išnaudoti[135]. Jo tai pasiūlymu žemaičių saugumui 1789 m. buvo išreikalauta iš Kuršo 500 pėstininkų ir 200 raitelių, kaip buvo numatyta 1764 m. konvokacijos seimo konstitucijoj[136]. Nei jis, nei jo giminės prie targovicininkų nesidėjo, o jaunesnysis jo brolis Jonušas 1792 m. žemaičiuos buvo vienas aktyviausių savanorių organizatorių[137].

Apie kitus atstovus kalbėti netenka. Iš pretendavusių neišrinktųjų M. P. Karpis pakliuvo seiman 1790 m. ir apie jį mums dar teks kalbėti toliau.

11. Smolensko vaivadijos, kaip rusų užgrobto krašto, seimelio vieta 1667 ir 1764 m. konstitucijomis buvo paskirta Vilniaus bernardinų vienuolynas[138]. Bet trys seimeliai vienam mieste (čia buvo skirta vieta ir Starodubo seimeliui), matyt, sunkiai galėjo veikti ir dėl to nuo 1778 m.[139] Smolensko seimelis jau nuolat renkasi Alytuje. Prieš 1788 m. seimeliuos čia virė aršios varžytynės tarp dviejų bajorijos grupių, vedamų pakamario Osipovskio ir leitenanto Tado Puzinos. Seimelio galima buvo laukti labai triukšmingo. Tuo susirūpinęs karalius rašo savo proteguojamajam Osipovskiui, prašydamas, kaip nors susitaikinti. Be to, jis prašo atvykti seimelin ir jam vadovauti patį Smolensko vaivadą Juozą Tiškevičių (lauko etmono Liudviko tėvą). Esą tarp vaivadijos bajorijos

[132] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 197–198.

[133] Karpytės viena išėjo už Pliaterio, antra už Tiškevičiaus. A. Meysztowicz, *Karpiowie...*, s. 40.

[134] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 121.

[135] *Zbiór mów...*, t. V, s. 27–30.

[136] Žr. jo 1789 IV 29 kalbą. Bendralaikis spaudinys

[137] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 243.

[138] *VL*, t. IV, s. 471 (fol. 1001), t. VII, s. 90 (fol.186).

[139] A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 127.

vykstą tokie nesutikimai, kurie galį būti nuraminti tik jo autoritetu[140]. Bet Tiškevičius kažkodėl seimelin neatvyko ir jam vadovavo pakamaris Osipovskis. Atstovais iš 4 kandidatų buvo išrinkta LDK Iždo komisijos kasininkas (*skarbnik*) A. Suchodolskis ir Smolensko vėliavininkas Tomas Eidziatavičius[141]. Abu, ypač Suchodolskis, karaliaus pageidaujami. Bet seimelis praėjo neramiai. Teismo knygose randame įtraukta net du protestus. Pirmiausia vietos žemės teisėjas M. Dylevskis pareiškia protestą prieš iždo komisarą Samuelį Korsaką ir A. Suchodolskį, kurie prigabenę į seimelį bajorijos, nieko bendro su Smolensko vaivadija neturinčios. Toliau jis reiškia protestą prieš seimelio darbui vadovavusį pakamarį Juozą Osipovskį ir balsų skaitytojus, kurie, nepaisydami teisės reikalavimų, skaitę ir tos svetimos bajorijos balsus. Visa tai labai prisidėję prie seimelio neramumo[142].

Seimelio laimėtojai – pats pakamaris Osipovskis, išrinktasis atstovu, ir dar 4 kiti Eidziatavičiai, kitas M. Mylevskis ir dar 7 kiti bajorai (iš viso 14) – savo ruožtu įneša protesto pareiškimą prieš tą patį Korsaką, prieš jau minėtą Puziną ir jų neišvardytus sėbrus. Esą jie buvę viso triukšmo kaltininkai. Vykstant balsavimui jie, be jokios priežasties prisiartinę prie pirmininkaujančio pakamario, pradėję bjaurų ginčą. Norėdamas išgąsdinti ir sukelti sumišimą, Puzinas iškeldamas ranką daręs ženklą savo sėbrams ištraukti kardus. Kardai buvę ištraukti, bet tas nieko neišgąsdinęs ir jie sugėdinti liepę saviškiams pasišalinti. O jie patys puolę po pakamario kojų, ėmę atsiprašinėti už jo, kitų urėdų ir visos vaivadijos įžeidimą. Toliau seimelis buvęs baigtas ramiai, bet kad tokiems sumišimams užkirtus kelią kituos seimeliuos, jie pateikią įrašyti į knygas viešą skundą ir viso sumišimo kaltininkais skelbią Korsaką su Puzinu[143].

Atstovams duotoji instrukcija, kaip karalius buvo siūlęs visiems seimeliams, iš tikro turi veik vieną punktą apie padidinimą kariuomenės. Vaivadija su padidinimu sutinka, bet jos išlaikymui sutinka leisti pakelti mokesčius tik tada, kai jau būsią išnaudota visi kiti šaltiniai. O tų šaltinių numatoma net 7:1) pavesti kariuomenės reikalams buvusius jėzuitų dvarus, o mokyklas palikti vienuolynams. Dabar Edukacijos komisijos sumos esą labai išnaudojamos privačių asmenų; 2) seniūnijas išnuomoti 50 metų (t. y. paversti emphiteutiniais dvarais) arba parduoti; 3) pensijas, jei ne visam laikui, tai nors kol iždе atsiras *superata*[a], panaikinti; 4) tiksliau, padaryti liustraciją; 5) vienuolynų že-

[140] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 90.

[141] Balsavimo rezultatai ir kredencialai, žr.: Smolensko žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 15551, fol. 297–300, 303.

[142] Ten pat, fol. 210.

[143] Ten pat, fol. 295.

mes nusavinti, o jų išlaikymui skirti sumas iš iždo; 6) pakelti muitus ir vykdyti taupumo įstatymą *lex sumptuaria*[a]; 7) sutvarkyti žydų mokesčius. Toliau dar reikalaujama, kad kariuomenę didinant būtų samdoma tik eiliniai, o ne karininkai, kurių esą pakankamai. Valstiečių iš bajorų dvarų neimti. Pakaksią visokių perėjūnų ir plikbajorių. Instrukcija baigiama pastaba, kad jeigu sutvarkius kariuomenės reikalus dar liksią laiko, tai reikią sutvarkyti LDK asesorijos procedūrą ir perkelti Lietuvon jos metriką. Be to, reikią sudaryti prūsų pasienio byloms teisti teismą, o vietoje panaikintų magdeburgjjų reikią įkurti kokias nors kitas jurisdikcijas. Maskvos užimtų Vitebsko, Mscislavlio ir Smolensko vaivadijų sričių bajorijai turį būti leista naudotis visos bajorijos prerogatyvomis, o Smolensko ir Starodubo egzuliantams[b] reikią greičiau rasti atlyginimą už nustotus dvarus[144].

Iš Smolensko atstovų seime daugiausia pasižymėjo didelis bajorijos laisvių gynėjas Suchodolskis. Toliau mums ne kartą teks jį minėti kaip didžiausią savarankiškos Lietuvos valstybinės organizacijos gynėją. Tai kadaise ištikimas Tyzenhauzo darbininkas Lietuvos Iždo komisijoj[145]. Kaip kasininkas jis dirbo ten ir vėliau. 1790 m. jis jau ekskasininkas ir Valkavisko žemės teisėjas. Seime jis laikosi karaliaus, bet niekad nepraleidžia progos ginti bajoriškas laisves. 1790 m. lapkričio mėn. 20 d. jis gauna Smolensko kaštelioniją[c]. Vėliau pasirodo Gegužės 3–5 d. konstitucijos priešas, bet nuolat, užtikrindamas savo ištikimybę, prašo iš karaliaus pensijos ir ordino. Esą neteisinga būtų jam likti užpakaly kitų, nes už jį ištikimesnio nebuvę[146]. 1792 m. jis prisideda prie konfederacijos ir jos dėka 1793 m. gale gauna naujai įkurtą Merkinės kaštelioniją. 1794 m. kovo mėn. 7 d. pakeliamas Gardino vaivada. Jaunesnysis Suchodolskio kolega Eidziatavičius žinomas kaip reformų partijos žmogus, bet seime niekuo ypatingai nepasižymėjo.

12. Starodubo pavieto egzuliantams tomis pačiomis konstitucijomis kaip ir smolenskiškiams seimelio vieta buvo paskirta Vilniuje, Karmelitų basųjų vienuolyne palei Aušros Vartus, bet nuo 1778 m. seimeliai renkasi Žiežmariuos. 1788 m. seimelis, matyt, praėjo ramiai ir atstovais buvo išrinkta Starodubo seniūnas A. Chrapovickis ir vėliavininkas Mykolas Radziševskis[147]. Abu seime pasireiškę, bet nevienodai. Chrapovickis 1792 m. prisideda prie konfederatų, o Radziševskis visą laiką yra vienas karš-

[144] Ten pat, fol. 306–308.

[145] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 142–143.

[146] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 17.

[147] Kauno pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13723, fol. 444–445.

čiausių reformų šalininkų ir didelis targovicininkų priešas. 1791 m. gruodžio 2 d., karaliaus vainikavimosi sukaktuvių proga, Vilniuje jis suruošia puikų balių, kur kiekvienam žingsny garbinama naujoji konstitucija[148]. 1792 m. jis yra vienas iš 3 karaliaus emisarų, vykstančių Lietuvon organizuoti gynimąsi nuo konfederatų. 1792 m. gegužės mėn. 8 d. jis buvo vienas iš pirmųjų vadų Naugarduko vaivadijos bajorijai pasirašant pasižadėjimą ištverti prie reformų iki paskutiniųjų. Taip pat jam buvo pavesta organizuoti savanorius gintis nuo užsilenkančių rusų[149].

Starodubo pavieto instrukcijos turinys yra toks:

1) pareikšti padėką karaliui; 2) religija ir bajorijos laisvės turį būti nepaliečiamos; 3) kariuomenė turinti būti padidinta, o tam reikalingi pinigai turį būti sudaryti iš šių šaltinių: iš dvasininkijos dvarų reikią imti tokį pat kvartos mokestį kaip iš seniūnijų; buvusieji jėzuitų turtai taip pat turį būti paskirti kariuomenės reikalams, o mokymas turįs būti pavestas pijorams, bazilijonams ir misionieriams; kariuomenei taip pat reikią sunaudoti dabar mokamas pensijas. Bajorijos mokesčiai ne tik negalį būti padidinti, bet, kiek galima, dar net sumažinti; 4) pakamarių teismai turį būti sutvarkyti taip, kad bylos pigiau apsieitų; 5) Starodubo pavieto seimeliai iš Žiežmarių turį būti perkelti į Vilnių arba į egzuliantams duotą Uteną. Be to, turį būti atgaivinti Starodubo pilies ir žemės teismai, nes kitų pavietų teismai esą užversti savomis bylomis ir starodubiškiai negalį rasti teisybės niekur; 6) seimas turįs viską spręsti pats ir tokių delegacijų, kaip buvę ankstyvesniuose seimuose, nesudarinėti; 7) Oskierkos byla turinti būti greičiau baigta, nes užtrukusi kenkianti jo garbei; 8) 1776 m. konstituciją apie panaikintų magdeburgijų miestelių priklausomybę seniūnams reikią pakartoti ir garantuoti, kad miestelėnai nuo seniūno teismo negalėtų išsisukti; 9) bylos dėl į Kuršą pabėgusių valstiečių turį būti sprendžiamos to pavieto pilies teisme, iš kurio valstietis yra pabėgęs; 10) Starodubo žemės teismo raštininko T. Lapos nupirktas buvęs jėzuitų mūrelis Vilniuje turįs būti jam pripažintas be kliūčių; 11) visi pilies teismo sprendimai turį būti daromi ne vienų vaivadų arba seniūnų, o visų teisėjų balsų dauguma. Sprendimai turį būti pasirašomi bent 3 teismo narių; 12) LDK komisijos, kurių teisės esą apibrėžtos 1764, 1766, 1768 ir 1775 m. konstitucijomis, per daug išplečia savo teismines funkcijas ir besikišdamos net į privačius piliečių reikalus, apleidžia savo oficialistų priežiūrą, tad jų kompetenciją reikią aiškiau apibrėžti. Iždo departamentas turįs gauti tokią pat kompetenciją, kokią turįs Karo departamentas, ir jam turį būti pavesta ekonominės Iždo

[148] *Gazeta Narodowa*, 1791, Nr. 104, s. 416–417.

[149] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 53, 125, 155.

komisijos funkcijos. O visos Iždo komisijos teisiamos bylos turį būti perduotos žemės ir pilies teismams. Betgi dėl to neturį būti įžeistos iždininkų teisės. Oficialistų vietų pardavimas ir pirkimas turįs būti uždraustas infamijos sankcija. Be to, Iždo komisija į žydus negalinti turėti jokių kitų teisių, kaip tik mokesčių rinkimą; 13) 1768 m. Lenkijos konstitucija, neleidžianti dvasininkijai suimti į savo rankas bajorijos dvarų, turinti būti praplėsta ir Lietuvai. Dvasininkių turtai turį būti paveldimi jų giminių, o kad jų viršininkai neverstų daryti giminėms nenaudingų testamentų, reikią tokius testamentus laikyti negaliojančiais. Be to, visos bylos su dvasininkais turį būti teisiamos paprastuose, o ne dvasininkijos teismuose; 14) jokių nobilitacijų ir indigenatų neturį būti duodama – nebent tik aukštus rangus pasiekusiems ir užsitarnavusiems kariškiams, – nes Lietuvoje jau daug esą iš kilmingų šeimų kilusios, bet suvargusios bajorijos; 15) Kad pakėlus Vilniaus miesto gerovę reikią panaikinti Iždo komisijos sprendimą, padarytą magistrato byloje su žydų kahalu. Sprendimas buvęs labai nuostolingas žydams pirkliams. Turįs būti vykdomas 1787 m. asesorijos sprendimas, kuris žydams garantavęs jų teises ir priklausomybę vaivados jurisdikcijai. Taip pat turį būti saugomos senesnės ir 1764 m. konvokacijos seimo konstitucija apie vaivadų prerogatyvas. (Instrukciją pasirašo pora dešimčių urėdų ir šiaip bajorų[150].)

13. Polocko vaivadijoj jau iš seno virė aršios rungtynės bei nesutarimai tarp vaivados Tado Žabos ir kašteliono Juozo Sielickio († 1791 IV 12). Vėliau šitie nesutarimai pasiekė labai griežtų formų, bet daug klapato davė karaliui jau ir dabar. Galingiausias čia buvo su priemonėmis nesiskaitąs Žaba, senasis Tyzenhauzo bičiulis, o dabar ištikimas karaliaus šalininkas. Karalius daug kartų rašo, tai vienam, tai antram, ragindamas taikintis, bet ilgai veltui. Šiam seimely Sielickis antruoju atstovu norėjo būtinai matyti savo jaunutį sūnų Antaną. Jo dėdės, Žemaičių vysk. Giedraičio, prašomas ir užtikrintas, kad pakliuvęs atstovu Sielickis bus ištikimas karaliaus rėmėjas, karalius sutinka ir parašo Žabai, kad vietoj anksčiau statyto vėliavininko Hlaskos skirtų Sielickį. Žaba karaliaus valiai buvo paklusnus ir Sielickį paskyrė. Tas tai ir išgelbėjo seimelio ramybę. Pirmuoju atstovu buvo išrinktas senas Žabos bičiulis LDK raštininkas Aloyzas Sulistrovskis (1796)[151].

[150] Kauno pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13723, fol. 447–452.

[151] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 89–90; J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 110, 133. Atstovų kredencialai, Polocko pilies teismo knyga, *VVA* (buvusio Vitebsko centrinio archyvo knygų), Nr. 513, fol. 578–579.

Nesutarimai, dėl kurių A. Sielickis Žabą kaltino net seime[152], vėliau atsinaujino vėl, bet dabar apie tai plačiau nekalbėsim, nes juos mums dar teks paliesti kalbant apie 1790 m. seimelius. Dėl tų nesutikimų abu Polocko atstovai kartu eiti negalėjo. Sulistrovskis, laikydamasis Žabos, stojo už reformas, o Sielickis prieš jas. Sulistrovskis žinomas kaip vienas aktyviausių veikėjų ir karaliaus reikalų saugotojas 1792 m. grabnyčių seimelių metu. 1794 m. jis Aukščiausios Tautos tarybos tarėjas. Sielickis priešakinio vaidmens nevaidino niekad[153].

Polocko vaivadijos instrukcija yra gana trumpa, karaliaus siekiamiems tikslams nepriešinga, bet, kaip ir visos kitos, rodo bajorijos susirūpinimą smulkiais savo reikaliukais. Jos turinys yra toks:

1) padėkoti karaliui už tėviškus rūpesčius valstybės ir bajorijos gerovę; 2) dabartinis momentas esąs labai panašus į tą, kada vidaus nesutarimų ardoma silpnutė Respublika nustojusi kaimynų naudai gražiausių savo žemių, tad dabar reikią nuo panašių pavojų apsidrausti. Tuo reikalu vaivadija smulkių nurodymų duoti negalinti ir įpareigojanti juos veikti sutartinai su karaliumi ir seimu. Jei tam būsią reikalinga pakelti bajorijos nešamas naštas, tai atstovai neprivalą priešintis, bet tos naštos vis dėlto neprivalą sugriauti ūkio; 3) kadangi piliečių aukų vis tiek būsią reikalinga, tad pirmiausia reikią panaikinti visus oficialistams mokamus atlyginimus. Taip pat turį būti sulaikytos algos visiems iš tikrosios tarnybos pasitraukusiems karininkams ir visiems, kurie jas gauna už tuščius titulus. Edukacijos komisijos sumas reikią paskirti kariuomenės padidinimui, o mokymą pavesti vienuolynams; 4) jei jau esą galima padidinti ir bajorijos dvarų mokesčius, tai juo labiau reikią padidinti žydų pagalvės mokestį ir vykdyti naują jų liustraciją, nes dabar žydai per mažai moką; 5) padidinus žemės mokesčius, esą būtų neteisinga palikti be jokių mokesčių kapitalus: nuo jų reikią imti 1% iždo naudai; 6) visi Lietuvos teismai Iždo kom. pavyzdžiu turį įvesti sentencionarus; 7) A. Oskierkos byla dėl Klikavičiaus išeikvojimų turinti būti greičiau baigta, nes kenkianti jo garbei; 8) reikią prašyti popiežiaus, kad suvienodintų kalendorius, nes unitų ir katalikų švenčių nesutapimas labai trukdąs ūkio darbams; 9) tėvynei daug pasitarnavęs F. Potockis turįs būti rekomenduotas karaliui ir seimui kaip gero piliečio pavyzdys; 10) Lietuvos metrikantui turį būti paskirta tokia pat alga, kokią gauna Lenkijos metrikantas, nes jų abiejų darbas esąs vienodas; 11) reikią saugoti, kad paskutinėse instancijose neįvyktų

[152] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. I, s. 438.

[153] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 59, 263, 281; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 100, 105; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. VI, s. 15.

tokių neteisingų sprendimų, koks padarytas Rygos pirklio Eberherto Berenso byloje su Žemaičių kasininkais Tadu ir Ona Buinickiais-Samiščais; 12) Ukmergės pastalininkis Juozas Skirijotas nuo tribunolo priteistos bausmės turįs būti atleistas, nes skundėjai satisfakciją jau gavę; 13) karaliaus malonei turįs būti rekomenduotas jau virš 30 metų Lietuvos kariuomenėje tarnaująs majoras K. Pakošas; 14) byloms su Kuršo bajorija turįs būti įsteigtas specialus teismas. O kadangi visų reikalų surašyti negalį, tai visa kita palieką spręsti patiems atstovams. (Instrukcija pasirašyta grupės urėdų[154].)

14. Naugarduko vaivadijoj daugiausia įtakos turėjo vietos vaivada Juozas Nieselauskas. Tai buvo žmogus, niekuo ypač nepasižymėjęs, atsidėjęs rūpinęs savo reikalais, bet sąžiningas darbininkas. Jis žinomas kaip vienas uoliausių Ketveremečio seimo sukurtos Karo komisijos narių, dažnas jos posėdžių pirmininkas[155]. Nors karaliui artimas, bet seime jis pasirodo reformų priešas, bajoriškų laisvių gynėjas[156].

Bulgakovas jį įtraukia į savo sąrašą kartu su visais nepatenkintaisiais seimo darbais ir laukiančiais progos pasireikšti prieš[157]. Bet Targovicos konfederacijon jis neprisideda, pasirodo aršus Respublikos neliečiamybės gynėjas ir, kaip ir sūnus, 1794 m. laikomas rusų arešte[158]. 1788 m. Naugarduko seimely nei jis, nei politikos gyvenime iš viso mažai tedalyvaująs kaštelionas Jelenskis nedalyvavo. Seimeliui vadovavo pakamaris Adomas Vainilavičius. Seimelis iš karto pasirodė gan triukšmingas, nes atsirado 4 užsispyrę kandidatai: 1) šambelionas Jonas Valadkavičius; 2) žemės teisėjas Mykolas Bernavičius, 3) Steponas Vereščaka ir 4) žemės teismo regentas Morkus Tuganovskis. Valadkavičius su Tuganovskiu pagaliau savo kandidatūras atsiėmė, bet juos rėmusi grupė, matyt, buvo nemaža. Griežčiausiai savo kandidatūrą laikiusiam Tuganovskiui abu išrinktieji atstovai turėjo perleisti vaivadijos atstovų pragyvenimui skiriamą mokestį (*poselszczyzna*), o visas pavietas „už nuopelnus" 1789 m. kovo ir rugsėjo ratomis apsiėmė jo naudai padaryti rinkliavą po 15 skatikų nuo dūmo. Tik tuo būdu pagaliau atstovais buvo išrinkta Bernavičius ir Vereščaka. Anie du paliekami „vėlesnei krašto tarnybai"[159], bet į seimą jie nepakliuvo nė 1790 m. Iš išrinktųjų Vereščaka yra mažai težinomas, o Bernavičius skaitomas vienas šviesiausių seimo darbuotojų ir reformų partijos žmogus.

[154] Polocko pilies teismo knyga, *VVA* (buvusio Vitebsko centrinio archyvo knygų), Nr. 513, fol. 580–583.

[155] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. V, s. 33, 36.

[156] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 226.

[157] *Sbornik imeratorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 47, s. 272–273.

[158] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 213, 215–217.

[159] Kredencialai Naugarduko žemės teismo knyga, *VVA*, Nr, 12824, fol. 1230–1231. Atskiras *laudum* apie konkurentų atsisakymą ir Tuganovskio apdovanojimą *ten pat*, fol. 1233.

Jis, tarp kitko, kartu su Breslaujos atstovu Vavžeckiu yra autorius įstatymo, įvedančio Lietuvoje pavietų civiliai kariškas komisijas; 1780 m. jis buvo narys Tyzenhauzo bylą tyrusios komisijos[160].

Atstovams duotosios instrukcijos turinys yra toks[a]: 1–2) pareikšti padėką karaliui; 3) kad išvengus pavojų, reikia susirūpinti valstybės saugumu. Tam esą galima net padidinti mokesčius, bet tik ne tiek daug, kad suardytų ūkį. (*N. B.* Šis punktas žodis žodin sutampa su 2 punktu Polocko instrukcijos); 4) karaliui reikią padėkoti už rūpesčius apsaugoti valstybės pasienį nuo įsiveržimo visokių nedrausmingų būrių iš kariaujančių valstybių. F. Potockį (instrukcijoje jis klaidingai vadinamas Stanislovu), kuriam tų sienų apsauga pavesta, reikią rekomenduoti karaliaus malonei; 5) tribunole bylos kartais užsitęsia net po 9 metus, o be to, tribunolui veikiant tik Gardine, daugeliui vaivadijų esą sunku jį pasiekti, tad reikią įkurti nuolatinius du tribunolus: vieną Lietuvos reparticijai, kuris veiktų Vilniuje ir Gardine, o kitą rusų reparticijai, kuris veiktų Minske ir Naugarduke; 6) kad sklandžiau būtų galima pasiekti teisingumą, visų teismų sprendimai turį būti skelbiami tokia tvarka, kaip skelbiami Iždo komisijos sprendimai; 7) reikią sutvarkyti dvarų ribas, nes kaip tik dėl jų daugiausia kylą ginčų; 8) dvarų įskolinimą reikią sutvarkyti taip, kad neturėtų nuostolių kreditoriai. 9) Naugarduko pilies teismo 4 kadencijos turį būti suvestos į dvi; 10) reikią sutvarkyti teismų procedūrą *in causis facti*[b]; 11) 1786 m. Nuolatinės tarybos išsprendimas Starodubo pilies raštininko Babickio skundo dėl pabėgusių valstiečių esąs priešingas Lietuvos Statutui ir turįs būti panaikintas. Be to, visos tokios bylos turį priklausyti pilies teismams, o šie turį saugoti Statuto ir konstitucijų nuostatus; 12) 1784 m. atnaujinta seimų vietos alternata negalinti būti nutraukta jokiu pretekstu; 13) reikią prašyti popiežiaus, kad rytų apeigų bažnyčios šventės ir pasnikai būtų suvienodinti su katalikų šventėmis ir pasnikais; 14) iš popiežiaus išgautoji Videniškius liečianti brevė esanti priešinga įstatymams ir panaikintina; 15) Oskierkos byla dėl Klikavičiaus išeikvojimų turinti būti greičiau baigta, nes labai kenkianti jo garbei; 16) karaliui turį būti padėkota už Lietuvos metrikos sutvarkymą. Tolimesniam metrikos saugojimui ir tvarkymui lėšų turįs rasti seimas; 17) unitams turį būti paskirta daugiau sufraganų; 18) karaliaus malonei reikią rekomenduoti jau 35 metus Lietuvos kariuomenėje tarnaujantį majorą Pakošą; 19) atstovai taip pat turį paremti petigorcų vėliavininko Buchoveckio prašymą. O visais kitais reikalais atstovai turį

[160] J. M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 139–141; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 249, t. IV, s. 273, t. V, s. 196.

spręsti laisvai, nes vaivadija jais pasitikinti. (Instrukcija yra pasirašyta poros dešimčių urėdų ir dignitorių[161].)

15. Slanimo pavieto seimelis buvo vienas triukšmingiausių. Čia susidūrė dviejų didžiųjų magnatų šalininkai. Iš vienos pusės, K. Radvila „Pone Mylimasis" rėmė savo giminaitį, pakamario S. Radvilos (†1787) žentą, vietos seniūną ir LDK vėliavininką S. Soltaną, kuris sau draugu buvo pasirinkęs savo valdinį pilies teismo raštininką K. Pšeclavskį; iš antros pusės, būtinai norėjo įsiūlyti savo atstovus čia pat savo puikiojoj rezidencijoj gyvenąs etmonas M. Oginskis. Karaliui prašant Radvilos statomo Soltano kandidatūrai nesipriešinti, Oginskis sutiko[162], bet būtinai norėjo, kad Soltanas būtų tik antruoju atstovu, o jo siūlomas stalininkas Adomas Šukevičius pirmuoju. Iki seimelio partijoms nesusitarus, prasidėjęs seimelis tuojaus skilo į du. Didesnioji bajorijos dalis, vadovaujama pavieto maršalkos Valavičiaus ir dalyvaujant daugumai pavieto urėdų, susirinko Bernardinų vienuolyne, kur rinkdavosi paprastai visi Slanimo seimeliai. Kadangi vysk. Masalskis buvo išleidęs aplinkraštį, draudžiantį seimelius daryti bažnyčiose, o prieš pat seimelį koadjutorius Lachovičius gvardijonui primygtinai buvo įsakęs neleisti posėdžiauti bažnyčioje[163], tai bažnyčia buvo uždaryta ir bajorija susirinko šventoriuje. Čia atstovais buvo išrinkta Soltanas su Pšeclavskiu. Kita bajorijos dalis susirinko etmono Oginskio rūmų kieme ir atstovais paskelbė Šukevičių su Soltanu. Anoji šventoriuje posėdžiaujanti bajorija dėl to tuojaus įtraukė į pilies teismo knygas viešą protestą. Jame seimelio eiga nupasakojama šitaip: esą maršalka ir įvardinami dignitoriai, urėdai ir visa Soltano bei Pšeclavskio kredencialus pasirašiusi bajorija rugpjūčio 18 d., susirinkę Bernardinų vienuolyne, ruošęsi rinkti atstovus, o stalininkas Šukevičius paėmęs sau pagalbon žemės teisėją Palubinskį ir visai neįprastoje vietoje pradėję *privatum conventiculum suum*[a]. Tą sužinojęs maršalka ir visas pavietas net du kartu siuntęs pas juos atstovus kviesdami atvykti į bendrą seimelį, bet Šukevičius, matydamas, kad jo partijos per maža ir balsuojant atstovu jis negalėsiąs būti išrinktas, susijungti nesutikęs ir, pirmininkaujant Palubinskiui, atstovu pasiskelbęs pats, o sau draugu prisiėmęs ten visiškai nebuvusį Soltaną. Pavietas skelbiąs, kad šitie rinkimai esą neteisėti, nes tuo būdu buvęs paneigtas balsų daugumos principas ir seimelis įvykęs neįprastoje vietoje. Tikraisiais pavieto atstovais esą Soltanas su Pšeclavskiu, nes jie esą išrinkti vadovaujant pačiam maršalkai, dalyvaujant daugumai pavieto urėdų, daugumai bajorijos, karaliaus atsto-

[161] Naugarduko žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 12824, fol. 1234–1237.

[162] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 88.

[163] Raštas gvardijonui įtrauktas į Slanimo pilies teismo knyga, *VVA.*, Nr. 7887, fol. 337–339.

vui pavieto žemės teisėjui K. Bžonskiui ir išpildžius visus formalumus. O kad kam nors nekiltų kokių abejojimų ir norint užkirsti kelią tokiems reiškiniams ateity, jie pasirašą šį viešą protestą (parašų yra 4 puslapiai, daugelio pasirašoma kryžiukais[164]). Ginčą tarp abiejų partijų turėjo spręsti seimas rugose arba vienas atstovų turėjo atsisakyti mandato pats. Etmonas Oginskis palaikė Šukevičiaus pusę ir, jausdamasis šventoriuje įvykusio seimelio užgautas, prašė karalių laikyti jį nebuvusiu. Karalius, nepaisydamas neramumų seime, bijodamas, kad neužtruktų per ilgai rugos, norėjo likviduoti ginčą vietoje. Jis rašo Radvilienei prašydamas paveikti Soltaną, kad tas prikalbėtų savo valdininką Pšeclauskį atstovavimo atsisakyti ir į Varšuvą nevažiuoti. Tai būsią karaliui maloniausia[165]. Bet Soltanas nenusileido ir atstovu liko Pšeclauskis. Šukevičius į seimą greičiausia nė neatvažiavo ir rugų metu Slanimo seimelio teisėtumo klausimas neiškilo iš viso.

Iš seiman patekusių atstovų Pšeclavskis žinomas kaip skrupulatingas bajorijos interesų saugotojas, uoliai žiūrėjęs, kad paskiriant mokesčius jau būtų išnaudota visi kiti galimi šaltiniai, o Soltanas kaip vienas šviesiausių seimo veikėjų, uolus reformų partijos šalininkas, artimas karaliaus grupės žmogus. 1791 m. gegužės 17 d. jis gavo LDK kiemo maršalkystę, bet būdamas griežtas kovos su Targovica šalininkas, karaliui prie jos prisidėjus, emigravo ir 1793 m. urėdo atsisakė. 1794 m. dalyvavęs sukilime, buvo rusų kalintas Smolenske, o 1812 m. buvo Vilniaus tautinės tarybos pirmininkas[166].

Instrukcijas greičiausia surašė abu seimeliai, bet Šukevičiaus seimelio nei instrukcijos, nei kredencialų užtikti nepasisekė[167]. Galimas dalykas, kad, išsprendus ginčą pirmojo seimelio naudai, jos buvo sunaikintos.

Soltanui su Pšeclavskiu duotąją instrukciją pasisekė rasti, tik nepilną. Slanimo pilies teismo knygose jos galo kažkodėl nėra. Iš žemiau duodamo rastosios jos dalies atpasakojimo taip pat matyti, kad seimelio būta iš tikro netvarkingo. Instrukcija pradėta rašyti papunkčiui, bet tarpais yra įrašyta pastabų, jokio logiško ryšio su tuo punktu neturinčių. Matyt, instrukciją skaitant dalis bajorijos savo reikalavimus kišo kiekviena proga, o maršalka, bijodamas, kad reikalaujantieji nepabėgtų į kitą seimelį Oginskio dvaro kieme, viską taip ir įrašė. Dėl to joje yra ir pasikartojimų, padalinimas į punktus išlaikytas tik pradžioje. Toliau jis visiškai išnyksta. Surasto fragmento (atrodo, kad tai bus didžioji instrukcijos dalis) turinys yra toks:

[164] Ten pat, p. 347–350, dok. Nr. 263.

[165] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 103.

[166] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 108.

[167] Soltano ir Pšeclavskio kredencialai, Slanimo pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 7887, fol. 340–343.

1) padėkoti karaliui už tėviškus rūpesčius valstybės gerove; 2) dabar seimuose bent 4 savaitės esą sugaištama dikasterijų rinkimams, likusios 2 savaitės esą sugaištama instrukcijų skaitymui ir atstovų įnešamiems projektams išklausyti, o teisingiausiems vaivadijų pageidavimams išspręsti jau nebelieką laiko, tad dikasterijų rinkimams laiką reikią susiaurinti, o atstovai taip pat neprivalą gaišinti laiko savo ilgomis kalbomis. Instrukcijų reikalavimus atstovai turį įrašyti ir įteikti seimo sekretoriui, kuris atspausdinęs juos turįs į išdalinti atstovams, o tie siūlomų projektų svarstytinumą turį nuspręsti be jokių kalbų – tuos projektus įmesdami į trejopas balsavimo dėžes: į vieną turį būti įmetama priimtini projektai, į kitą dalinai pataisyti, o į tretį visiškai atmetami[a]; 3) pavojingas valstybės gyvenimo momentas verčiąs kariuomenę padidinti, bet pulkų skaičiaus ir karininkų kadrų nereikią didinti. Kariuomenei reikalingų pinigų suradimas neprivaląs per daug apsunkinti bajorijos. Reikalingą sumą, pavieto nuomone, esą galima sudaryti iš šių šaltinių: a) Edukacijos komisijos turtus reikią atiduoti kariuomenės reikalams, o mokymą pavesti vienuolynams, kurie turį geriau mokyti lotynų kalbos; b) vyskupų ir klebonų dvarus esą galima sunaudoti kariuomenei, o jiems patiems paskirti tam tikrą sumą pragyvenimui. Vienuolynams reikią palikti ¼ pajamų, o ¾ skirti kariuomenei; c) sumažinti atlyginamų oficialistų skaičių, o kitiems neskirti jokio atlyginimo; d) iš seniūnijų turį būti imama ne dvi, o visos keturios kvartos; e) jau senai nebepraktikuojamas *subsidium charitativum*[b] galįs būti atnaujintas; f) konstitucijų draudžiamas, bet rytų apeigų Bažnyčioje iš klebonų renkamas katedros mokestis turįs eiti iždui; g) reikią apmokestinti visokius iš užsienio atkeliaujančius mažosios scenos artistus, kurie tik pinigų prisirenką, o jokios naudos kraštui neduodą; h) žydai, kurių esą negalima priversti dirbti žemę, be dvigubos pagalvės, dar turį mokėti vedybų mokestį: patys neturtingieji po 50 auks., o turtingieji po daugiau (šiaip visokie bastūnai turį būti imami kariuomenėn); i) Iždo komisijos oficialistų skaičius turįs būti sumažintas (tarp *h* ir *i* punktų dar yra įterptas reikalavimas panaikinti visokius ant tiltų ir kelių renkamus mokesčius); 4) dėl nederliaus prasidėjusią spekuliaciją javais reikią sulaikyti; 5) jeigu pinigų ir kitiems, ne kariuomenės, reikalams taip pat nepakaktų, tai esą galima skirti dvigubą padūmę, bet tą turį sumokėti patys bajorai, o ne valstiečiai, kurie ir vienos padūmės nepajėgią sumokėti. Be to, žydai turį mokėti dvigubą pagalvę, o nuo visų kapitalų palūkanų iždo reikalams reikią imti 0,1. Valstiečių neturinti bajorija nuo visų naujų mokesčių turinti būti atleista; 5) abiejų iždų santaupos negalį būti leidžiamos jokiems reikalams, o turį būti pavestos seimo dispozicijai; 6) Nuolatinės tarybos rezoliucijų seimas peržiūrėti negalįs spėti, tad jos turį būti išsiuntinėjamos į pavietus keletą savaičių prieš seimą. Ta-

da susipažinimui su jomis neteksią gaišti tiek laiko seime; 7) visos seimelių instrukcijos turį būti pristatomos Nuolatinei tarybai, kuri geriausius jų siūlymus turinti išrinkti ir patiekti seimui svarstyti; 8) seniau Slanimo pavieto turėti du sklypai turį būti grąžinti, o jis ten pasistatysiąs seimeliams ir teismams rūmus; 9) reikią išaiškinti, ar 1776 m. konstitucija kariuomenėje paliktieji svetimšaliai turį likti tame pačiame ratage, ar gali ir kilti; 10) neturtingos bajorijos sūnums prie mokyklų valstybės lėšomis turį būti įkurti bendrabučiai. Reikią papildyti 1776 m. konstituciją, apsaugojančią piliečius nuo teismų savavaliavimo[168].

16. Valkavisko pavietas iš seno buvo karaliaus šalininkų – iždininko Dziekonskio, Bulharinų, Bychovcų, Grabovskių – įtakoj. Atstovais jis pasiuntė savo seniūną Povilą Grabovskį ir žemės teismo raštininką Mykolą Bulhariną. Bulharinas seime taip ir paskendo niekur nepasireiškęs, o Grabovskis žinomas kaip vienas aktyvesniųjų atstovų. 1790 m. gavęs LDK kariuomenės inspektoriaus titulą, jis daug darbuojasi Karo komisijoj ir šiaip tvarkant Lietuvos kariuomenę. Jo pamotė buvo garsioji Stanislovo Augusto mylimoji ar net slapta žmona, jaunesnieji netikri broliai gyveno karaliaus dvare. Jis buvo sūnus 1767 m. disidentų Slucko konferencijos maršalkos, seno Stanislovo Augusto bičiulio Jono Jurgio Grabovskio, buvo vedęs garsiojo iždininko Tyzenhauzo brolio Mykolo dukterį Liudviką (persiskyrusią su Kazimieru Juozu Petru Pacu, †1800)[169]. Tad visi ryšiai jį artimai rišo prie karaliaus dvaro. Tokiu mes jį matome ir seime. Kai kurių šaltinių liudymu[170]. 1891 m. gegužės mėn. 5 d. jis pasirodęs konstitucijos priešas, bet vėliau jį matome kaip vieną uoliausių seimo darbų gynėjų. Tarp kitko, jam priklauso idėja ir garsiojo 1792 m. įkurto *Virtuti militari* ordino[a]. 1794 m. jis yra vienas žymesniųjų kariuomenės vadų. Suvorovui praėmus Pragą jis patenka nelaisvėn (ne žūva, kaip rašo Żychliński)[171].

Atstovams duotoji instrukcija yra labai ilga, bet nuo kitų pavietų ir vaivadijų instrukcijų nesiskiria[b]. Iš atstovų ji reikalauja ir paveda rūpintis štai kuo:

1) pareikšti karaliui padėką už rūpesčius valstybės gerove; 2) katalikų bažnyčios ir kardinalinės bajorijos teisės turį būti nepaliestos; 3) visos kaimynės valstybės savo kariuomenes labai padidinusios, o patyrimas rodąs, kad kaimynystėje einant karui Respublika be kariuomenės negalinti apsaugoti nei savo sienų, nei laisvių, tad pirmasis

[168] Ten pat, fol. 352–357.

[169] Žr.: T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. III, s. 78–82.

[170] Žr.: W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 50.

[171] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 53; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. VI, s. 211, 213, 265, 273, 313.

seimo rūpestis turįs būti padidinimas kariuomenės. Bet ieškant kariuomenei reikalingų išteklių bajorijos dvarai negali būti apsunkinti jokiomis naštomis; 4) karališkuose miesteliuose ir seniūnijose turinti būti padidinta padūmė, nes miestelėnai neiną jokių lažų, o seniūnijų valstiečiai einą žymiai mažesnes negu bajorų dvaruose; 5) tam tikrais mokesčiais turį būti apmokestinti visi bet kuriais verslais besiverčią svetimšaliai. Taip pat mokesčiais turį būti apmokestinti visokie pastovios gyvenamosios vietos neturį tarnautojai (ne bajorai), vis tiek, ar jie verstųsi padieniais uždarbiais, ar tarnautų kur ilgesnį laiką. Bet nuo tokių mokesčių turį būti atleisti savo ponams patarnaują tarnai ir kareiviai; 6) kariuomenės reikalams turį bent kiek mokėti ir lenkiškieji Respublikos kraštai – Kuršo kunigaikštija, Piltenės pavietas, Torunė ir Gdanskas, nes kariuomenė galinti būti reikalinga ir jų apsaugai; 7) pavietas turįs vilties, kad atlyginami oficialistai kariuomenės reikalams paskirsią savo gaunamas algas, o seniūnai – seniūnijų pajamas; 8) kadetų korpuso išlaikymui skiriamos sumos turį būti pavestos kariuomenei, nes karininkų jau pakankamai esą paruošta, o toliau karinio patyrimo jaunimas galįs įgauti kariuomenėje; 9) visos Edukacijos komisijos sumos turį būti paskirtos kariuomenei, o mokymą reikią pavesti vienuolynams. Kiekviename paviete vienuolynams Edukacinė komisija turinti nurodyti bent vieną ar dvi vietas mokykloms, o prie jų išlaikymo turį prisidėti ir tie vienuolynai, kurie mokyklų neturės. Buvusius jėzuitų turtus perėmus Iždo komisijai, jai taip pat turį priklausyti visos su jais susijusios bylos. Bet žmoniškumas reikalaująs, kad iš tų turtų vis dėlto būtų duodamas pragyvenimas buvusiems jėzuitams. Tik tą pragyvenimą kiekvienas iš jų turįs gauti iš tos provincijos, kurioje gyvenęs prieš paskelbiant ordiną, panaikinančią popiežiaus bulę; 10) tabokos monopolis turįs būti išnuomojamas ne visam krašte vienai bendrovei, bet turį būti leista išnuomoti atskirais pavietais; 11) didinant kariuomenę naujus pulkus reikia pradėti kurti tik tada, kai jau bus pakankamai eilinių, nes dabar esą per daug karininkų ir maža eilinių; 12) vaivadijose ir pavietuose turį būti atgaivinti kasmetiniai kariški pratimai, bet į juos nebūtinai turį eiti bajorai patys – jie galį savo vietoje pasiųsti kitą ginkluotą karį; 13) turinti būti patobulinta pabėgusių valstiečių atieškojimo procedūra. Tokios bylos turį priklausyti tiems teismams, kurių paviete esą nukentėjusių dvarai; 14) iš popiežiaus išgautoji Vidiniškius liečianti bulė esanti priešinga 1726 m. konstitucijai ir 1768 m. kardinalinėm teisėm, tad turinti būti panaikinta; 15) Lenkijos piliečiai pasogines sumas gauną, tad turį jas gauti ir LDK piliečiai; 16) iš bajorijos dvarų valstiečiai į kariuomenę neturį būti imami; 17) tiksliau turįs būti apdraustas jomarkų saugumas, o Valkavisko pilies teisme bylos dėl nesusipratimų Zelvos jomarkų metu turį būti teisiamos kasmet;

18) Lietuvos kariuomenė turinti būti išskirstyta po visus pavietus ir privalanti padėti įvykdyti teismų sprendimus; 19) Lydos vėliavininko Narbuto byla su Iždo komisija turinti būti pristatyta spręsti karaliui ir seimui; 20) karaliui reikią padėkoti už sušaukimą seimo Gardine ir žiūrėti, kad seimų alternata toliau būtų tiksliai vykdoma. Visa kita, sako, palieką spręsti atstovams patiems, bet čia pat prideda, kad bajorijos dvarai nebūtų apsunkinti jokiais mokesčiais, o kariuomenės padidinimui turį mokėti mokesčius dvariškiai; vyskupai, pralotai, klebonai ir vienuolynai. Pagaliau dar pridedama tokia pastaba („nota"): apie akademijų ir jų profesorių išlaikymą atstovai neturį spręsti nieko. Aišku, kad tai ant galo įterptas pasiūlymas, pakeičiąs 9-ą instrukcijos punktą[a]. (Instrukciją pasirašo keletas dešimčių bajorų. Apie pusę jų pasirašo kryžiukais[172].)

17. Oršos miestelis pirmojo padalinimo metu teko Rusijai, tad 1775 m. seimo konstitucija naująją pavieto seimelių vietą paskyrė Cholopieničius[173]. Čia susirinko ir šis 1788 m. seimelis. Atstovais į seimą jis pasiuntė du labai skirtingai pasireiškusius, bet vienodai veiklius atstovus: Kapinavos seniūną Liudviką Gutakovskį ir Merkinės seniūną Vincą Hlebickį Juozapavičių[174]. Tiek seime, tiek apskritai to meto politikos gyvenime abu gan veiklūs. Juozapavičius pasirodo kaip aiškus rusų partijos žmogus ir Bulgakovo samdinys. Be to, jis artimas Masalskiui ir seime uoliai jį gina nuo visų užsipuolimų. 1791 m. jis yra vienas pirmųjų Bulgakovo agentų, nuolat jam suteikiančių žinių apie seimo ir vadovaujančios jo grupės darbus. Už tai jis gauna, tarp kitko, brangią tabokinę dovanų. 1792 m. Bulgakovo į Petrapilį pasiųstuos sąrašuos jį matome tarp tų, kurie vadinami Rusijai visiškai ištikimais. Pradėjus organizuoti Targovicos konfederaciją jis tampa vienu pirmųjų Lenkijos konfederacijos tarėjų, atstovauja jai Varšuvoj ir atlieka daugybę organizacinių uždavinių[175]. Tuo tarpu Gutakovskis pasirodo visada ištikimas karaliui. Kai kurių šaltinių liudijimu, 1791 m. gegužės mėn. 5 d. jis buvęs prieš konstituciją, bet greičiausia tik formaliais sumetimais, nes dar anksčiau jį matome daug kartų pasisakant kaip tik už toje konstitucijoje priimtus dėsnius, o vėliau jį matome aršų konstitucijos gynėją. Savo politinę karjerą jis buvo pradėjęs dar Augusto III laikais, patekęs jo dvaran šambelionu. Vėliau jį užtinkame kaip dažno seimo atstovą. 1778 m. jis tampa Nuolatinės tarybos nariu. Be to, jis dirbo Edukacijos komisijoj, 1776 ir 1781 m. buvo tribunolo nariu, 1791m. Soltanui gavus kiemo maršalkystę, jis tampa

[172] Valkavisko pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 10658, fol. 1412–1415.

[173] *VL*, t. VIII, s. 390–391 (fol. 619).

[174] Oršos pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 15487, fol. 382–383.

[175] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 117, 171; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 72, 73, 166, 233.

LDK pakamariu. Garsioji Stanislovo Augusto mylimoji Grabovskienė buvo jo žmonos Teresės Sabaliauskaitės teta ir dėka jos jo ryšiai su karaliaus dvaru yra labai artimi. Po trečiojo padalinimo jis žinomas irgi kaip vienas pirmųjų politikos veikėjų. Varšuvos kunigaikštijos laikais buvo net ministerių pirmininkas, senatorius vaivada ir senato pirmininkas[176]. Tai neabejotinai visos Respublikos patriotas. Tarp kitko, laikydamasis savo pavieto 1790 m. instrukcijos, jis pirmasis pasiūlė seimui sujungti Lietuvos–Lenkijos iždus, nors vėliau, Lietuvos atstovų puolamas, savo projekto neberėmė.

Pavieto instrukcija yra trumpa ir nesudėtinga. Atstovams keliami štai kokie reikalavimai: 1) padėkoti karaliui; 2) dabartinė Respublikos būklė esanti labai panaši į tuos laikus, kada dėl silpnumo ir vidaus nesutikimų ji netekusi gražiausių savo žemių, tad saugumą reikią sustiprinti. Taip pat reikia padėkoti karaliui už susirūpinimą valstybės sienų apsauga, nes jau patyrimas rodąs, kad kaimynystėje vykstant karams galį įsiveržti svetimi nedrausmingi būriai; 3) jau senai keliamas kariuomenės padidinimo klausimas turįs būti įvykdytas, o padidinta kariuomenė turinti būti išskirstyta po pavietus. Didesnius kariuomenės subūrimus reikia palikti tik ten, kur gresia pavojus sienų saugumui[a]; 4) emphiteutiniai dvarai mirus dabartiniams jų valdytojams turį grįžti Respublikai. Visoms dikasterijoms turį būti uždrausta rinkti iš piliečių bet kokius įstatymo nenumatytus mokesčius. Iš daugumos darbo beveik neturinčių oficialistų atlyginimą reikią atimti. Taip pat kariuomenės reikalams reikią skirti dvasininkijos pajamas, o jiems reikią palikti tik tiek, kiek reikalinga pragyvenimui; 5) Lietuvos iždo komisijos komisarų atlyginimą už indagacinius suvažiavimus reikią panaikinti, o indagacijas pavesti žemės arba pilies teismų urėdams. Iždas pirmiausia turįs rūpintis kariuomenės apmokėjimu. Reikią paskirti seimo komisiją, kuri ištirtų Lietuvos iždo pajamas iš parduodamų seniūnijų ir pajamas iš seniūnijų, kai jos yra valdomos iždo mirus vienam seniūnui ir dar nesant naujo; 6) pilies teismas turįs gauti teisę kriminalines bylas spręsti nelaukdamas kadencijos, nes, paviete nesant kalėjimo, nesą kur saugoti nusikaltėlių ir jie dažnai pabėgą; 7) tribunolo remisinis regestras per daug sugaišinąs laiko ir kitos bylos lieką nespręstos, tad tam regestrui laiką reikią apriboti; 8) LDK iždo komisijos sprendimą, kuriuo Oršos pavieto sargybinis J. Šostakas pripažintas kaltu, reikią panaikinti. Šituo punktu instrukcija jau norėta baigti. Po jo seka maršalkos M. Chrapovickio parašas. Bet, matyt, atsirado grupė žmonių, kurie užsispyrė paremti Oskierką su Pakošu. Tuo būdu po maršalkos parašo pridėta dar du punktai, kurių viename užtariama Oskierką, o kitame rekomenduojamas Pakošas. Šių dviejų punktų tekstas visiškai sutampa su

[176] T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. VI, s. 138–141.

juos liečiančiais kitų instrukcijų tekstais. Pagaliau dar pridedama, kad visa kita esą palikta spręsti atstovams patiems. Po to maršalkos pasirašyta dar kartą, o daugiau jokių parašų nėra[177]. Matyt, seimely nesutarimo nebuvo, nes triukšminguose seimeliuose po instrukcija buvo stengiamasi parašų surinkti kuo daugiau. Kitaip opozicija galėtų tvirtinti, kad ji esanti vieno ar kelių žmonių surašyta. Šį kartą Oršos paviete šito pavojaus, matyt, nebuvo.

18. Brastos vaivadijoj įtakingiausias žmogus buvo LDK artilerijos generolas ir vietos seniūnas Kazimieras Nestoras Sapiega. Vaivada Jonas Tadas Zybergas su vaivadija mažai ką bendra teturėjo, o kaštelionas Juozas Ščitas su Sapiega lenktyniauti negalėjo. Už Sapiegą buvo jo senos magnatų šeimos vardas ir platūs ryšiai. O iš Ščitų (Niemirų) tik patys jų šeimos priešakiniai tegalėdavo pasiekti kaštelionų urėdų. Vaivadomis iš jų niekad nebuvo nė vienas. Kaštelionijas ir tai gaudavo tik antraeiles: Mscislavo, Smolensko, Livonijos, Brastos. Mūsų kalbamuoju metu, be Juozo, iš jų nebuvo nė vieno kito, ne tik senatoriaus, bet ir aukštesnio dignitoriaus. Jų giminystės ryšiai siekė tik tokias vidutinių bajorų šeimas kaip Matuševičiai, Zaleskiai, Siručiai, nusigyvenę Pacai ir pan.[178] Tad ir kaštelionas Juozas lemiančios įtakos, net savo vaivadijoje, turėti negalėjo. Ten buvo už jį galingesnių. Seime mes jį užtiksime kalbėdami atskirais klausimais. Ten, tarp kitko, matysim jį aiškiai pasisakant prieš Lietuvos atstovų ginamą atskirą LDK Karo komisiją ir palaikant Karo departamentą[179].

Brastos seimelis praėjo sklandžiai. Apie jokius nesusipratimus ar ypač griežtą agitaciją šaltiniai nekalba. Atstovų kredenciałuose seimelis aprašomas trumpai šitaip: rugpjūčio mėn. 18 d. bajorijai susirinkus Bernardinų bažnyčioje seimelį pradėjęs pakamaris Zenonas Vyslouchas. Perskaičius karaliaus prisiųstas instrukcijas atstovais sutartinai buvę išrinkta K. N. Sapiega ir kaštelionaitis Tadas Matuševičius. Kredencialai yra datuoti ir įtraukti į teismo knygas tą pačią, o instrukcija kitą, 19 d.[180], tad galima tikėti, kad viskas praėjo sklandžiai. Brastos atstovams duotoji instrukcija būsimų reformų atžvilgiu yra viena įdomiausių ir rodo palyginus aukštą jos autorių politinę išmintį. Iš savo atstovų vaivadijos seimelis štai ko reikalauja:

[177] Oršos pilies pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 15487, fol. 384–386.

[178] Apie Ščitus žr.: T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. IV, s. 360–373.

[179] *Zbiór mów...*, t. II, s. 43–54.

[180] Brastos žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 7349, p. 1027–1030 instrukcija, p. 1045–1050. Ji vienintelė iš visų 1788 m. Lietuvos seimelių instrukcijų yra atspausta: *Akty izdavajemyje Vilenskoju Komissijeju*, t. II, Nr. 85, s. 189–194.

1) atstovai turį padėkoti karaliui už priešseiminiuos universaluos pareikštą paraginimą susirūpinti valstybės gerove; 2) kadangi dabar Respublika neturinti jokių pajėgų, nei naudingų sutarčių su užsieniu, nei krašto turtus didinančios prekybos, tad pirmiausia reikią sutvarkyti įstatymų leidybos organo – seimo – veikimą. Seimai turį veikti ne 6 savaites, o tiek, kiek reikalinga visiems reikalams apsvarstyti; 3) kariuomenę reikią tuojau padidinti, nes be jos Respublika negalinti būti respektuojama užsienio, o be to, negalinti susitvarkyti viduje. Prie kariuomenės išlaikymo turį prisidėti lygiai visi luomai. Tam reikalui mokesčiai turį būti surinkti iš visos dvasininkijos bei vienuolynų (vyrų ir moterų) dvarų, iš paskolintų kapitalų, iš sumų, 1775 m. seimo paskirtų civiliams reikalams, iš visų karališkų dvarų, iš Edukacijos komisijos pajamų (jai reikią palikti tik tiek, kiek reikia būtiniausiom išlaidom padengti) ir iš padidintos žydų pagalvės; 4) jei seimas norėsiąs Nuolatinę tarybą palikti, tai jos nariai turį dirbti be jokio atlyginimo; 5) turį būti įkurta du Lietuvos tribunolai, kurių vienas veiktų Gardine, o kitas Vilniuje. Abu turį veikti 10 mėnesių be pertraukos. Taip pat reikią sutvarkyti, kad ir Lenkijos tribunoluose lietuvių bylos būtų greičiau išsprendžiamos; 6) be esamos vasario, kovo ir balandžio mėnesių kadencijos, pilių teismams reikią dar paskirti ekstra kadenciją rugsėjo mėnesį, kuri teistų tik kriminalines bylas; 7) teismų miestuose stovinčios kariuomenės dalys privalančios pagelbėti įvykdyti teismo sprendimus ir, teismui pavedus, saugoti areštuotuosius; 8) bylose, kuriuose apeliuojama tik dėl kai kurių punktų, neapeliuotus punktus liečianti sprendimo dalis turinti būti vykdoma nelaukiant apeliacijos sprendimo; 9) Amerikos kariuomenėje prityręs ir gavęs generolo laipsnį Tadas Siechnovickis Kosciuška turįs būti priimtas kariuomenėn; 10) vaivadijos reikalams Brastoje iš Oziembłovskių nupirktas namas turįs būti atleistas nuo mokesčių miesto magistratui. Taip pat iš miesto teisės turį būti išskirti ir pervesti žemės teisėn I. Laskausko ir Vyganovskių sklypai, esą Brastos mieste; 11) Nuolatinės tarybos nutarimas, reikalaująs teismams stipresnės kariuomenės paramos, turįs būti pakartotas; 12) Muchavecą su Pina jungiąs kanalas turįs būti galutinai sutvarkytas, o ant Bugo įrengti malūnai pašalinti; 13) seimas neprivaląs priimti jokių privačių asmenų reikalais konstitucijų; 14) vienuolynai turį būti priversti laikyti mokyklas; 15) teisėjai už savo sprendimą turį būti atsakingi, kaip to reikalaują senosios teisės. Visa kita pavedą spręsti patiems atstovams. (Instrukcija pasirašyta keletos dešimčių bajorų.)

Apie pirmąjį Brastos vaivadijos atstovą Sapiegą jau gan plačiai buvo kalbėta I skyriuje. Dabar tenka paminėti tik jo kolegą Tadą Matuševičių. Tai buvo sūnus Brastos kašteliono Martyno Matuševičiaus († 1773), kurio vertingus atsiminimus jau daug kar-

tų teko cituoti kaip šaltinį. Jo motina Ona Ščitaitė buvo duktė Mscislavo kašteliono Juozo, kiek anksčiau minėto Brastos kašteliono Juozo Ščito pusseserės[181]. T. Matušević̆iaus sesuo Benedikta buvo ištekėjusi už žinomo atsiminimų autoriaus, jau minėto Trakų atstovo M. Zaleskio. Jis pats buvo gimęs 1765 m., tad į seimą pateko 23 metų jaunuolis. Čia jis pasirodė kaip vienas geriausių oratorių. Daugumas jo kalbų yra paskelbta seimo dienynuose ir atskirai. Lenkų literatūros istorikų jos visos yra laikomos puikiais literatūriniais kūriniais. Tai tobulos kompozicijos, logiško nuoseklumo ir gražios formos pavyzdžiai. Kalbėdamas jis dar žavėjo klausytojus atitinkama deklamacija ir gestikuliacija[182]. Seime jį matome visur kartu su reformų šalininkais, bet S. Korvinas, laikydamas jį vienu Gegužės 3 d. konstitucijos autorių, klysta. Apie ją jis sužinojo vos tą pačią dieną. Ruošiantis konstituciją pateikti seimui ir jis, kaip vienas patikimesniųjų, maršalkos Malachovskio ir karaliaus specialiais laiškais buvo iššauktas iš Brastos į Varšuvą, o čia jam, kaip užsienių deputacijos nariui, buvo pavesta misija paveikti seimą konstitucijos naudai, pranešant apie bauginančias užsieny reziduojančių atstovų pranešimus. Už tą darbą jam buvo pažadėta duoti LDK vicekanclerio urėdas. Bet to urėdo jis vis dėlto negavo niekad. Bendralaikių liudijimu, gegužės 5 d. jis dar buvęs konstitucijai priešingas[183]. Bet tiek prieš, tiek vėliau jis yra aiškiai už reformas ir naujojoje konstitucijoje jam galėjo nepatikti tik kai kurie punktai. Daug čia apie jį nekalbėsime, nes su jo vardu mums dar dažnai teks susidurti kalbant atskirais klausimais, o apskritai dėl jo stambios asmenybės, kuri pasireiškė tik pradedant šiuo seimu, mums kalbėti nėra reikalo. Tas nuvestų mus per toli nuo temos[a]. Pastebėsim tik, kad vėliau jis žinomas kaip vienas veikliausių lenkų politikos veikėjų. Nuo 1811 m. jis Varšuvos kunigaikštystės finansų ministeris, o nuo 1817 m. senatorius kašteliona. Mirė 1819 m. Bolonėje. Jis žinomas kaip neblogas rašytojas. Jaunystėje persiėmęs šviečiamosios literatūros idėjomis volterininkas, o vėliau išleidžia vieną geriausių T. Kempršio „Kristaus sekimo" lenkiškų vertimų[184].

19. Pinsko pavietas į seimą pasiuntė pastalininkį, pilies teismo raštininką Povilą Širmą ir viceseniūną ir kardininką Tadą Butrimavičių. Seime Širma pasirodė konservatyvus bajorijos laisvių saugotojas ir senosios tvarkos šalininkas[185], o Butrimavičius – ti-

[181] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 103, klaidingai ją laiko Minsko kašteliona. Tada ji būtų buvusi Brastos kašteliono sesuo.

[182] W. Bruchnalski, Rozwój wymowy, *Encyklopedya Polska*, t. XXII, dział XVIII (cz. II), s. 353–354.

[183] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 50.

[184] W. Bruchnalski, Rozwój wymowy..., s. 353–354.

[185] Pav., žr. jo 1788 X 27 kalbą, *Zbiór mów...*, t. I, s. 318–327.

krai įtakingas ir vienas blaiviausių reformų partijos veikėjų. Seimo metu savo vyresnįjį kolegą jis sugebėjo nustumti į užpakalį. Į seimą jis atėjo jau kaip pasižymėjęs savo paviete ekonominės gerovės kėlėjas, ekonomistas, teoretikas ir geras ūkininkas. Daugiausia jo rūpesčiu ir lėšomis, remiant etmonui Oginskiui ir kai kuriems kitiems bajorams, per balotus Pinsko pavieto laukus buvo išvesta tuo metu garsios dvi magistralės kelių linijos: iš Pinsko į Slanimą ir Voluinę. Tuo būdu 30 mylių senasis kelias iš Pinsko į Slanimą buvo sutrumpintas iki 17 mylių[186]. Seime jis irgi pasirodo kaip vienas sumaniausių ekonomistų, autorius daugybės ūkio sutvarkymo projektų. 1791 m. jis yra Lietuvos iždą revizavusios komisijos sekretorius ir autorius jos paruoštos ataskaitos[187]. Jis buvo pirmojo žydų juridinės būklės sutvarkymo projekto autorius ir pats karščiausias jų interesų gynėjas. Bet miestų jis nepalaiko. Esą davus miestiečiams laisvių į Respubliką pradėtų plaukti kaimyninių valstybių miestiečiai, o iš to galį kilti politinių konfliktų[188]. Ypač dažnai jis kalbėjo iždo reikalais. Bet tenka pastebėti, kad prie didžiųjų reformų entuziastų jis nepriklausė. Tiesa, jis buvo Gegužės 3 d. konstitucijos šalininkas, jos gynėjas nuo Targovicos, bet tai jis darė daugiau iš reikalo negu susižavėjęs konstitucijos idėjomis. Jis praktiškas ir jam labiausia rūpi valstybės ekonominė gerovė, iš kurios jau savaime esą išplauktų ir militarinis pajėgumas, ir tarptautinis valstybės svoris. Jis sąžiningas, kovoja su valstybės išnaudojimu, bet vis dėlto lieka tipingas savo laiko žmogus, kuris niekad neužmiršta savęs ir viską, ką turi, laiko turįs nusipelnęs. Tam labai charakteringas vienas jo laiškas, rašytas karaliui 1791 m. Kai lauko etmonas Tiškevičius stengėsi iš jo atimti kai kuriuos karališkus dvarus, jis rašo: „Tegul JKM malonės etmonui dar paaiškinti, kad aš valdau karališkus palivarkus. Kai dabar seniūnijos yra smarkiai puolamos, aš, būdamas suinteresuotas posesija, stengiuosi būti dideliu seniūnijų bei seniūnų gynėju, bet jeigu būsiu nuskriaustas, tai dėsiuos prie tų, kurie stengiasi seniūnijas panaikinti..."[189]

Atskirų Lietuvos teisių gynėju Butrimavičius nebuvo niekad. Jam svarbu visa Respublika. Tą rodo, pvz., ir toks faktas, kad, iškėlus įstatymų kodekso sudarymo pasiūlymą, jis būsimai komisijai darbų pagrindu siūlo Lietuvos Statutą kaip vienintelį

[186] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. II, s. 62–63. Butrimavičiaus biografiją yra parašęs J. Bartoszewiczius (*Encyklopedya* (Orgelbranda) ir papildęs A. Jelskis (*Encyklopedya Wielka Ilustrowana*).

[187] *Relacya Examinu rachunku K. Skarbu W. X.L... 1788–1790... przez trzymającego w Deputacyi pióro J. W. Butrymowicza... Stanom s. doniesiona, w. r. 1791 wydrukowana...*

[188] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. I, s. 228; t. II, s. 383, 392; t. III, s. 255, 257; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 329, 330, 333.

[189] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 206.

veikiantį kodeksą. Tuo tarpu gi net toks K. N. Sapiega reikalauja Lietuvai palikti savą atskirą teisę ir sudaryti atskirą kodeksą, o tam skirti atskirą komisiją[190]. Butrimavičiui svarbu tik pats reikalas – pašalinti painiavą. Seimelis, matyt, buvo visiškai ramus, nes tą pačią rugpjūčio 18 d. suspėta ir išrinkti atstovus, ir parašyti instrukciją, ir ją įtraukti į pilies teismo knygas. Instrukcija yra ne per ilga, o atstovams keliami reikalavimai yra šitokie:

1) padėkoti karaliui; 2) seime esą kariuomenės padidinimo klausimas turbūt būsiąs iškeltas į pirmą vietą, tad atstovai tuo svarbiausiu klausimu turį taikintis prie karaliaus valios; 3) reikią pasirūpinti, kad būtų įvykdyta pavieto pageidavimai pareikšti ankstyvesniems seimams. Pirmiausia reikią išrūpinti, kad būtų atlyginta už rusų kariuomenės paimtą pašarą (keletas tūkstančių raudonųjų); paskui reikią įvykdyti pageidavimus dėl Pinsko vyskupijos dvarų, bazilijonų vienuolių ir rytų apeigų dvasininkų, kad jie per daug neplėštų už teikimą sakramentų ir laidojimą; 4) karaliui reikią padėkoti už sutvarkymą Lietuvos metrikos. Jos tvarkingam saugojimui reikią paskirti lėšų, o metrikantui – jų pavieto žmogui – Kačanovskiui reikią paskirti atitinkamą atlyginimą; 5) reikią pasirūpinti, kad fundatorių valiai priešingos popiežiaus brevės būtų atšauktos; 6) karaliui reikią padėkoti už prakasimą Muchaveco kanalo. Be to, kuo greičiausiai reikią išleisti kanalo sutvarkymą ir eksploataciją normuojančią konstituciją; 7) neturtingi Pinsko pavieto bajorai į tolimas mokyklas savo vaikų leisti nepajėgią, tad reikią pasirūpinti, kad parapinių mokyklų būtų įkurta daugiau; 8) Statuto dėsniai, liečią pabėgusius valstiečius, turį būti vykdomi; 9) Brastos pakamarienei Vyganovskienei turį būti leista parduoti Brastoje esantį jos namą; 10) Oskierkos byla turinti būti teisingai išspręsta[a]; 11) esant atskiriems abiejų tautų iždams ir skirtingoms muitų lentelėms, pirkliams esą daroma daug trukdymo, nes esą reikalaujama išsiimti Iždo komisijos leidimą, be kurio tenka mokėti dvigubą muitą, tad komisijos turį rasti išeitį, kuri nenuskriaustų iždo ir netrukdytų prekybos; 12) per ilgai užsitęsusi Krupavičių ir Benklevskio byla turinti būti sprendžiama pirmoje vietoje; 13) Kapcaitės fundacija Pinsko dominikonams turinti būti patvirtinta; 14) kadangi instrukcijoje visų reikalų numatyti esą negalima, tad savo atstovus įgaliojąs paremti viską, kas tik naudingo kraštui bus pasiūlyta. (Parašų po instrukcija yra apie trisdešimts[191].)

20. Minsko vaivadijoj įtakingiausias asmuo buvo vaivada Adomas Chmara († 1810). Tai žinomas vyskupo Masalskio bičiulis ir rusų šalininkas. 1792 m. Bulgakovas jį įtrau-

[190] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego...*, s. 334.

[191] Pinsko pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13091, p. 655–658.

kia į sąrašą, kuriame surašyti visi nepatenkintieji seimo darbais ir laukią progos veikti prieš jį. 1788 m. jo vadovaujama vaivadija buvo suskilusi į du priešingus Radvilos ir Masalskio šalininkų lagerius. Ryškiausia tas pasireiškė ūkio seimely renkant seniūną. Žymi dalis bajorijos buvo pasisakiusi už Radvilos palaikomą jo giminaitį M. Bžostovskį (tą patį, kuris buvo Trakų vaivadijos atstovu seime). Bžostovskio kandidatūrai priešingas Chmara, kurio stipriausia parama buvo gausi Svientožeckių šeima, nenorėjo net pradėti seimelio. Tada bajorija, vadovaujama pakamario A. Prušinskio, pradėjo seimelį be vaivados ir karaliui pristatyti seniūnu išrinko Bžostovskis. Chmara, nenorėdamas nusileisti, su savo šalininkais sudarė kitą seimelį ir seniūnu išrinko kitus keturis kandidatus. Ginčą teko išspręsti karaliui ir Nuolatinei tarybai. Pakamario vadovaujamas seimelis tuo reikalu net išsiuntė pas karalių delegaciją. Esą neteisinga būtų, jei vaivada vos su keliais savo šalininkais galėtų kalbėti vaivadijos vardu prieš visos bajorijos norą. Tokiu atveju seimeliai esą virstų vien tuščiom ceremonijom. Kadangi Bžostovskį parėmė K. Radvila, tai seniūnija buvo atiduota jam. Chmara pralaimėjo[192]. Tai buvo 1788 m. pavasarį. Dabar, rugpjūčio mėn., prasidedant seimeliam, vaivadijos bajorijos santykiai nebuvo pagerėję. Seimelis, kiek matyti iš atstovams duotų kredencialų, buvo triukšmingas. Vienas atstovas Juozas Valadkavičius buvo išrinktas greit, bet ginčai dėl antrojo užtruko visas tris seimeliui skirtas dienas. Pagaliau visi pretendentai atsisakė ir kandidatu liko vienas Petras Paulikauskas[193]. Kadangi Valadkavičius buvo išrinktas pirmasis, tai, atrodo, jis turėjo būti vyresniuoju vaivadijos atstovu, bet besiginčijant, matyt, viskas buvo pakeista, ir seime pirmuoju atstovu matome rašantis Paulikauską. Jiems duotosios instrukcijos rasti nepasisekė. O kadangi nei seime, nei šiaip to meto politikos gyvenime nė vienas iš tų atstovų niekur nepasižymėjo, tai apie juos ilgiau kalbėti netenka.

21. Mozyriaus paviete 1787 m. gale buvo ypač paaštrėję nesutikimai tarp Oskierkų ir Jelenskių. Konfliktas tada buvo kilęs renkant žemės teisėją. Pasak Oskierkų karaliui pasiųsto skundo, Jelenskiai (jų vienas buvo Naugarduko kaštelionas, kitas Mozyriaus seniūnas) matydami negalėsią nepraleisti teisėju Trajano Pšyboros, pašaukę kareivių, bajoriją išvaikę ir vėl susirinkti į įprastą seimelio vietą neleidę. Tada bajorija susirinkusi kitoje vietoje ir teisėju vis tiek išrinkusi Pšyborą. Prieš Jelenskius ir jų sėbrus – stalininką Obuchavičių bei viceseniūną Horvatą – bajorija pareiškė savo viešą protestą[194].

[192] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 86–87.

[193] Kredencialai, Minsko pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 11848, fol. 399–400.

[194] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 88–89.

Teisėju vis dėlto liko Pšybora[195]. Ginčas buvo išspręstas Jelenskių nenaudai, bet jie visai nepralaimėjo ir dabar priešseiminiuos seimeliuos siūloma po vieną atstovą nuo abiejų partijų: vietos pakamarį Konstantą Jelenskį ir pulkininką Joną Oskierką[196]. Abu eiliniai niekuo nepasižymėję nei seime, nei šiaip politikos gyvenime.

Seimelis šį kartą triukšmingas, matyt, nebuvo, nes atstovai buvo išrinkti jau pirmąją dieną. Tik instrukcijos priėmimas užtruko dar dvi dienas. Instrukcija yra ne per ilga ir nieko naujo prie kitų instrukcijų nepridėda. Štai jos turinys:

1) padėkoti karaliui už nuoširdžius rūpesčius valstybės gerove; 2) karaliui reikią padėkoti už rūpesčius ir išlaidas, padarytas sutvarkant Lietuvos metriką. Jos tvarkingam saugojimui reikią rasti lėšų, o, be to, ji turinti būti atkelta į Lietuvą; 3) taika su Turkija turinti būti budriai saugoma. Taip pat reikią saugotis neduoti pretekstų ją suardyti pačiai Turkijai; 4) kariuomenę reikią padidinti ir jos išlaikymui reikią paskirti buvusius jėzuitų turtus ir departamentų bei visokių komisijų narių algas, o mokyklas reikią pavesti vienuolynams; 5) kad nebūtų kliudoma prekyba, reikią suvienodinti Lietuvos ir Lenkijos muitų tarifus ir žiūrėti, kad iš pirklių nebūtų imama dveji muitai; 6) pasieniniam Mozyriaus paviete dėl saugumo visada turįs stovėti kuris nors kariuomenės pulkas; 7) Oskierkos byla dėl Klikavičiaus išeikvojimų turinti būti greičiau išspręsta, nes kenkianti jo garbei; 8) Saksų kunigaikščių šeimos skola Borkovskių įpėdiniui Linkevičiui turinti būti išieškota; 9) į Starodubo žemės teisėjo Stravinskio memorialą atsakąs Nuolatinės tarybos sprendimas esąs priešingas urėdų prerogatyvoms ir turįs būti panaikintas; 10) reikią pagaliau paskirti Kijevo vaivadijos ir Starodubo pavieto sienoms nustatyti komisiją, kuri buvusi numatyta jau 1764 m. konstitucijos; 11) kad pašalinius pabėgusių valstiečių atieškojimo bylas, 1764 m. tuo reikalu Lietuvos priimtą konstituciją reikią taikinti ir byloms su lenkų bajorija; 12) druskos ir popieriaus monopolio reikią neleisti, jei siūlytų; 13) nuo vietinio tabako neturį būti imama jokio mokesčio; 14) tribunolų sprendimai neturį būti pakeičiami niekad; 15) visos Vilniaus miesto privilegijos turį būti saugomos ir prekyba netrukdoma; 16) kariniam apmokymui bajorija turinti būti šaukiama kas treji metai; 17) užsienio pinigai turį būti priimami ir Iždo komisijos tuo pačiu kursu, kokį jie turi užsieny. Žymiems vyrams ir tikriems tėvynės sūnums – savo atstovams – pavietas daugiau neminįs nieko, nes tikįs, kad nepadarysią

[195] Žr. jo parašą ant 1788 m. instrukcijos atstovams.

[196] Kredencialai Mozyriaus pilies teismo knygoje, *VVA*, Nr. 12369, dok. Nr. 835 ir 836, fol. 990–991.

nieko, kas bus nenaudinga tėvynei ir piliečių laisvėms. (Parašų po instrukcija yra gana daug – keletas dešimčių[197].)

Kaip matyti iš instrukcijos, Mozyriaus seimelio būta nelabai palankaus karaliui. Juk trečiajam instrukcijos punkte pareikštas reikalavimas saugoti taiką su Turkija yra griežtai priešingas karaliaus planuotai sąjungai su Rusija. Kiti instrukcijos punktai politiškai yra taip pat blankūs, kaip ir daugumoje kitų instrukcijų.

22. Riečicos pavieto seimelis iki pirmojo padalinimo rinkdavosi Rogačiove. Kadangi po padalinimo jis atsidūrė Rusijos pusėje, tai 1773 m. priešseiminis seimelis susirinko Bobruiske. 1773–1775 m. seimo konstitucija ir paskyrė jį nuolatine Riečicos pavieto seimelių vieta. Bet 1776 m. seimas šį nutarimą pakeitė ir seimelių vieta paskyrė pačią Riečicą[198]. Tad ir 1788 m. seimelis susirinko Riečicoje[199]. Bet kadangi Riečica buvo pačiame pasieny (nuo Rusijos skyrė tik Dniepro upė), tai 1791 m. priimtajame seimelių įstatyme Riečicos seimeliams vieta pakartotinai buvo paskirta Bobruiskas[200].

Riečicos pavieto atstovais buvo išrinkta Lietuvos kariuomenės raštininkas Mikalojus Moravskis ir Riečicos vėliavininkas Tadas Daunaravičius. Nė vienas jų seime jokios žymesnės reikšmės neturėjo. Daunaravičius paskendo tarp atstovų iš viso, o Moravskis yra žinomas tik kaip kariškis. Gavęs generolo leitenanto laipsnį jis vadovavo vienai iš Lietuvos kariuomenės divizijų ir šiaip dirbo kariuomenės organizavimo darbą. Tad su jo vardu mums teks dar susidurti kalbant apie kariuomenę. Aiškus dalykas, kad nuo seimo darbų jis tuo metu buvo pasišalinęs.

Pasak instrukcijos, abu atstovai buvę išrinkti sutartinai. Kadangi seimelis iš viso truko vos 2 dienas ir rugpjūčio 19 d. instrukcija jau buvo įtraukta į žemės teismo knygas, tai tenka manyti, kad seimelis iš tikro nebuvo triukšmingas. Instrukcija yra ne per ilga ir prieš seimelius karaliaus pareikštiems pageidavimams nepriešinga, bet tik čia matyti to paties siauro bajorijos *noli me tangere*[a] žymių. Joje atstovams pavedama štai kas:

1) padėkojus karaliui už rūpesčius visuomenės gerove, reikia žiūrėti, kad ir seimas laiko veltui neleistų, o dirbtų[b]; 2) pavojingas valstybės gyvenimo momentas reikalaująs, kad kariuomenė būtų padidinta kuo greičiausia; 3) kariuomenės reikalingoms lėšoms surinkti reikią: a) panaikinti oficialistų algos; b) visus buvusius jėzuitų turtus paimti kariuomenės reikalams, mokyklas pavesti vienuolynams, o iždo pinigais išlaikyti tik

[197] Ten pat, dok. Nr. 837, fol. 992–994.

[198] *VL*, t. VIII, s. 390, 573 (fol. 618, 941).

[199] Tai matyti iš instrukcijos.

[200] *VL*, t. IX, s. 334.

Vyriausiąją Lietuvos mokyklą; c) iš seniūnijų imti visas keturias kvartas; d) imti tokius pat mokesčius ir nuo dvasiškijos bei mokyklų nelaikančių vienuolynų dvarų; e) paimti iždo reikalams unitų vyskupų renkamą vadinamąjį katedros mokestį. Iš taip surinktų pinigų reikią samdyti pirmiausia tik eilinius kareivius; 4) reikią prašyti popiežiaus, kad visus moterų vienuolynus, kaip civiliam gyvenimui nereikalingus ir kenksmingus, panaikintų. Jų surinkti kapitalai turį būti sunaudoti valstybės bankui įkurti, o jų dvarai tam tikromis sąlygoms turį būti išdalinti bajorijai; 5) Rusijai tekusių vienuolynų dvarai, likę šioje pusėje sienos, turį būti nusavinti, nes ir Rusijai tekę šios pusės vienuolynų dvarai esą nusavinti; 6) kaip visi Lietuvos ir Lenkijos pavietai, taip ir Riečicos pavietas prie aukos tėvynės reikalams prisidėsiąs noriai; 7) karaliui reikią padėkoti už Lietuvos metrikos archyvo sutvarkymą. Be to, reikią pasirūpinti, kad jis būtų perkeltas į Gardiną; 8) reikią pašalinti visas prekybą trukdančias kliūtis, ypač kiek jos susijusios su Vilniaus miestu, kur dažnai tenka suvažiuoti visai bajorijai; 9) Oskierkos byla turinti būti kuo greičiau išspręsta, nes kenkianti jo garbei; 10) atstovai, be to, turį paremti viską, kas tėvynei būtų naudinga, nors instrukcijoje to ir nesą paminėta. (Instrukciją pasirašo keletas dešimčių bajorų. Nemokančių rašyti nepasirašo nė vienas[201].)

Anksčiau Lietuvoje buvo iš viso 24 vaivadijų bei pavietų seimeliai. Mūsų kalbamuoju laikotarpiu 7 tokie teritoriniai vienetai ištisai ar žymia dalimi ir su pačia seimelių vieta buvo atitekę Maskvai. Likusių dalių bajorijai ir egzuliantams buvo paskirta kitos seimelių vietos. Taip po Andrusovo taikos Maskvai tekusių Smolensko ir Starodubo egzuliantų seimelių vieta buvo paskirta Vilnius, o nuo 1778 m., kaip minėta, smolenskiškių seimeliai rinkdavosi Alytuje, o starodubiškių Žiežmariuose. Pirmo padalinimo metu Rusijai tekus Polockui, likusios vaivadijos dalies (kairiojo Dauguvos kranto) bajorijos seimelių vieta buvo paskirta Ušačai[202], Oršos pavieto likusiai daliai – Cholopieničiai, Riečicos pavietui – Bobruiskas, vėliau Riečica[203], o Vitebsko ir Mscislavo seimeliai išnyko visiškai. Dėl to nebuvo jų atstovų ir Ketveremečiam seime. Buvo likę tik tų vaivadijų senatoriai – vaivados ir kaštelionai. 1789 m. gegužės mėn. 11 d. Vitebsko kaštelionas Felkežambas, reikalaudamas likusioje vaivadijos dalyje įkurti tokius pat organus kaip kitose vaivadijose bei pavietuose, pareiškė, kad jie taip pat reikalausią ir savo atstovų seime. Tada jį parėmė Oršos atstovas Gutakovskis, maršalka Sapiega užtikrino,

[201] Riečicos žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 13611, dok. Nr. 292, fol. 418–421.

[202] K. Presiowski, *Krótka wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce* (Wyd. K. J. Turowski), Kraków 1861, s. 50; A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich..., s. 127–128.

[203] *VL*, t. VIII, s. 390, 573 (fol. 618, 941).

kad viskas būsią sutvarkyta[204], bet nei Vitebsko, nei Mscislavo atstovų nematome seime ir po naujų 1790 m. rinkimų.

23. Livonijoj 1598 m. buvo paskirta 3 vaivados ir 3 kaštelionai. Po vieną jų turėjo būti iš vietos ponų, po vieną iš Lietuvos ir po vieną iš lenkų. Bet Olyvos taikos sutartimi žymią Livonijos dalį perleidus švedams, 1677 m. konstitucija buvo palikta tik vienas vaivada ir vienas kaštelionas. Kaip ir visos Livonijos vietos, taip ir šios senatorijos turėjo būti užimamos „trijų tautų alternata"[205]. Seimelis buvo vienas, bet atstovų renkama ne 2, o 6. 1598 m. „ordinacija" seimelio vieta buvo paskirta Cėsys (Vendenas). Švedų–Maskvos karų metų jis buvo šaukiamas įvairiose vietose, bet ilgiau buvo apsistota Pasvaly. Tik 1673 m. konstitucija seimelis vėl grąžintas Livonijon – Daugpilin[206]. Po pirmojo padalinimo, kada Rusija užgrobė visą dešinį Dauguvos krantą, seimeliai ėmė rinktis jau Kuršo kunigaikštijos ribose – Kirupių dvare, kairiajam Dauguvos krante, palei Daugpilį. Čia jis įvyko ir 1788 m.

Livonijos seimeliai karaliui buvo vieni svarbiausių. Jau nuo Augusto III laikų buvo įsigalėjęs paprotys, kad atstovais čia visada buvo išrenkama kaip tik tie, kuriuos pasiūlydavo karalius. Labai dažnai į seimelį susirinkusi bajorija tik surašydavo instrukcijas ir pasirašydavo kredencialų aktus, o atstovų nerinkdavo. Į kredencialus juos įrašydavo paliktose tuščiose vietose pats karalius. Tad iš Livonijos karalius visada galėjo siūlyti į seimą sau labiausiai pageidaujamus žmones, kurių kandidatūra kartais negalėdavo praeiti kituose seimeliuose. Bet šį kartą išėjo kitaip. Seimelis visus 6 atstovus išrinko pats.

Tuo tarpu Livonijos vaivadijos bajorija buvo suskilusi į dviejų rivalizuojančių ponų – Zybergų ir Pliaterių – šeimų šalininkus. Vienos grupės priešaky stovėjo Brastos vaivada Jonas Zybergas, o antros – būsimasis Trakų kaštelionas ir LDK vicekancleris Kazimieras Konstantinas Pliateris. Karalius rašo jiems abiem prašydamas pavirtinti keturis jam pageidaujamus atstovus: Badenį, Karvovskį, Kosecką ir Prozorą. Bet karaliui nepasisekė. Kandidatų pasirodė esą net 16. Kadangi iš karaliaus siūlomų kandidatų seimely nedalyvavo nė vienas, o įstatymai leidžia rinkti tik dalyvaujančius, tai nė vienas jų ir nebuvo išrinktas. Atstovais buvo išrinkta: 1) iš lenkų Petras Potockis ir Juozas Borchas; 2) iš lietuvių generolas majoras Mykolas Zabiela ir majoras Julijonas Ursinas Niemcevičius; 3) iš livoniškių kapitonas Juozas Veisenhofas ir S. Kublickis. Teisindamasis dėl taip netikėtos seimelio išeities, Pliateris rašo karaliui, kad dėl visko esą kalti

[204] *Dyaryusz seymu ordynaryinego..., 1788*, cz. II, s. 120.

[205] *VL*, t. II, s. 377 (fol. 1474), t. V, s. 237 (fol. 483).

[206] Ten pat, t. II, p. 377 (fol. 1474), t. V, p. 90 (fol. 155).

jo giminės, t. y. Zybergai su Borchu ir jų grupė. Jis pats daug rūpinęsis ir buvęs išgavęs bajorijos sutikimą nors du atstovu palikti skirti karaliui, bet po rinkimų pažadai nuėję vėjais. Po keleto dienų jis vėl rašo karaliui girdamasis, kad jam, kartu su Šadurskiais, Felkežambais ir Veisenhofais, pasisekę išgauti bajorijos pritarimą, kad du atstovai mandato atsisakytų ir jų vieton karalius paskirtų savo kandidatus. Kokie būtent turėjo atsisakyti, jis nenurodo. Bet iš tikro neatsisakė nė vienas. Tuojaus po seimelio į Vilniaus pilies knygas įtrauktam kredencialų akte matome visus tuos pačius atstovus, kurie pasirašo 1788 m. seimo konfederacijos aktą ir dalyvauja seime[207].

Karaliaus kandidatų nepasisekimo priežastis, kaip aiškina Pliateris, buvusi ta, kad nė vienas jų nedalyvavęs seimely. Bet, žinoma, tai buvo tik pretekstas. Iš tikro nepasisekimas įvyko dėl to, kad karalius jau nebeturėjo savo pusėje įtakingiausio Livonijos pono Zybergo. Zybergas, reliaciniam teisme pralošęs bylą su Kuršo kunigaikščiu, jautėsi karaliaus nuskriaustas ir susidėjo su Adomu Čartoriskiu ir etmonu Branickiu. Ir atstovais išrinktieji Niemcevičius su Kublickiu buvo Čartoriskio kandidatai, o Zabiela – Potiomkino ir Branickio. Kiti praėjo remiant suinteresuotom vietinėm partijom[208]. Seime daugumas jų pasirodė esą prieš karalių. Niemcevičius, Veisenhofas ir Kublickis buvo vieni aktyviausių ir protingiausių reformų partijos žmonių ir, kol karalius prie reformų neprisidėjo, veikė prieš jį.

Apie J. U. Niemcevičių kaip poetą, literatą, istoriką, kalbėtoją ir politiką galima būtų kalbėti labai daug. Bet mūsų reikalui dabar tai būtų per platu ir nereikalinga. Su jo veikimu seime mums teks susidurti kituose skyriuose, o prieš seimą politikos gyvenime jis nedalyvavo. Gimęs 1758 m., 1770 m. buvo atiduotas mokytis kadetų korpusan Varšuvoj (tuo pat metu ten mokėsi K. N. Sapiega ir P. Grabovskis), 1777 m. baigęs mokslą pateko A. Čartoriskio dvaran. Nuo tada Čartoriskių jis jau nebeapleidžia ir daugiausia laiko praleidžia kartu užsieniuos. Paskutinį kartą iš užsienio jis grįžo kaip tik prieš 1788 m. seimelius. Taigi įgauti kokios įtakos visuomenėj jam nebuvo kada. Atstovu į seimą karaliui dabar piršosi senas jo tėvas, Melniko seniūnas Marcelis Niemcevičius[209], bet karalius jo neparėmė. Sūnus, kaip minėta, praėjo dėka Čartoriskio susitarimo su Zybergu. Seime jis karščiausias radikalių reformų šalininkas, veikęs savo gražiomis turiningomis kalbomis ir plunksna. Senąją santvarką ir seniausius įsitikinimus

[207] Kredenciałai Vilniaus pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 4803, fol. 1123–1124; Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 85, 91–92.

[208] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 153–154.

[209] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 85.

pajuokianti, seimo metu jo parašyta ir daug kartų teatre statyta drama „Powrót posła“[a] buvo sukėlusi ištisą audrą. Vieni džiaugėsi ir šaukė „bravo autorius“, o kiti piktinosi. Toks Kališo atstovas Suchoževskis 1791 m. sausio mėn. 18 d., pasipiktinąs joje propaguojama sosto paveldėjimo mintimi, net reikalauja aktoriui seimo teismo. Bet jo tada pateikto konstitucijos projekto nepalaikė niekas[210]. Niemcevičius taip pat buvo vienas leidėjų patriotų partijos organo „Gazeta Narodowa y Obca“[b]. Nuo tos grupės jis neatsiskyrė ir vėliau. Karaliui prisidėjus prie Targovicos jis emigruoja, išgirdęs apie Kosciuškos sukilimą skubiai grįžta ir tampa jo adjutantu bei sekretorium. Sukilimui nepavykus ir jis praleidžia veik dvejus metus rusų nelaisvėj, Petrapilio tvirtovėj, o caro Povilo paleistas kartu su Kosciuška išvyksta Amerikon, iš kur grįžta tik Napoleonui įkūrus Varšuvos kunigaikštystę. Čia iki 1815 m. jis eina senato sekretoriaus pareigas, o vėliau gyvena kaip privatus literatas savo Ursinuvo dvarely palei Varšuvą. 1831 m. sukilėlių išsiųstas atstovu Londonan, nei į Lietuvą, nei į Lenkiją nebegrįžta. Savo gyvenimą jis baigia Paryžiuje 1841 m.[211] Kaip įsitikinęs lenkų patriotas, specifiniais Lietuvos reikalais jis niekad nesirūpino. Jo idealas buvo vieninga, tvirta unitarinė valstybė.

Niemcevičiaus vyresnysis kolega seime Mykolas Zabiela buvo Lietuvos medžioklio, dabar žemaičių atstovo, 1792 m. konfederacijos maršalkos pavaduotojo, o vėliau maršalkos brolis. Seime pasižymėjo veik nuolatiniu tylėjimu, bet laikėsi su reformų šalininkais. 1791 m. gegužės mėn. 3 d., einant ginčams dėl perskaitytos konstitucijos priėmimo, jis pirmasis pasiūlė, kad, nepaisant nieko, karalius prisiektų, o atstovai paseksią jį. Jo žodžiai pagelbėjo ir daugumas atstovų paskum karalių išvyko bažnyčion. Kai kas už tai jį laiko vienu vyriausių konstitucijos pravedimo veikėjų. Bet iš tikro tai buvo tik pripuolamas reiškinys, pats Stanislovas Augustas apie jį savo laiškuose atsiliepia kaip apie buvusį priešą[212]. Kiek vėliau seime jis dar pasižymėjo keldamas reikalavimą Rusijon išvykusį lenkų etmoną Ževuskį ir F. Potockį priversti grįžti namo. Kaip prancūzų armijos kapitonas, didinant kariuomenę, jis taip pat pasiūlė savo jėgas ir, gavęs generalo majoro laipsnį, kurį laiką vadovavo vienai Lietuvos kariuomenės brigadai. Tad su jo vardu mums dar teks susidurti kalbant apie kariuomenę.

Iš kitų Livonijos atstovų veikliausi pasirodė Veisenhofas ir Kublickis, kuris kaip lietuvis ne kartą galėjo kalbėti Lietuvos reikalais, bet, kaip ir Niemcevičius, būdamas

[210] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 7, s. 25–26.

[211] Apie jį žr.: X. Ad. Czartoryski, *Żywot J. U. Niemcewicza*, Berlin–Poznań, 1860. Yra išėję dar jo paties atsiminimai. Žr. šaltinių sąrašą.

[212] *Czasy Stanisława Augusta*, s. 134; J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 55 (35 išnaša).

Čartorickio dvariškis ir jo išlaikomas[213], veikė visiškai patriotų partijos dvasia: rūpinosi visa Respublika kaip vienetu. Tą patį tenka pasakyti apie livonietį Veisenhofą[214]. Su jų vardais mums dar teks susitikti ne kartą. Livonietis Borchas ir lenkas Potockis paskendo atstovų masėje nepasižymėję niekur.

Kublickis seime net du kartu kalba[215], esą jo instrukcija reikalaujanti padėkoti Jekaterinai II už Respublikai teikiamą globą. Bet iš tikro rašytos instrukcijos Livonijos atstovai nebuvo gavę. Kredencialų akte yra pasakyta, kad jie gauną „pilną galią ir teisę veikti kartu *cum optime sentientibus in plena activitate circa tuitionem*[a] visuomenei naudingų teisių, o taip pat leisti naujas. Tad karaliui šiuo atžvilgiu nemalonumų galima buvo laukti mažiau.

§ 4

Apžvelgę visų Lietuvos seimelių eigą ir 18 jų duotųjų, mums prieinamų instrukcijų, kelkime bendrą klausimą: kuo gi 1788 m. šaukiamo seimo išvakarėse Lietuva gyveno, kas ją intensavo ir ko ji, kaip atskirai organizuota valstybė, siekė? Atsakyti tenka taip pat, kaip jau pastebėta šio skyriaus pradžioje, – nieko ypatinga. Nei seimelių partijų kovoje, nei instrukcijose jokių valstybinio masto siekimų nematome. Jokios politinės programos nėra[b]. Veikė tik siauri lokaliniai, asmeniški ir luominiai bajorijos interesai. Lietuvos valstybinio savarankiškumo, savarankiškos valstybės organizacijos išlaikymo klausimas nebuvo aktualus. Niekas to klausimo tada nekėlė, niekas tuo tarpu atskiros savarankiškos Lietuvos valstybės organizacijos nepuolė ir bajorija apie tai nė nekalba[c]. Antagonizmo Lenkijai nematyti. Šiuo reikalu įsidėmėtini yra tik keturių instrukcijų (Gardino, Upytės, Naugarduko ir Valkavisko) reikalavimai vėl nebeužmiršti 1784 m. atnaujintos seimų alternatos ir kitą seimą būtinai šaukti Gardine. Toliau įsidėmėtinas 8 instrukcijų reikalavimas perkelti į Lietuvą jos asesoriją ir metrikos archyvą. Bet tai daroma ne tiek dėl valstybinio prestižo ir noro tvarkytis savarankiškai kiek patogumo sumetimais. Visose instrukcijose reikalavimas argumentuojamas vien tuo, kad Varšuva esanti per toli ir neturtingesniems nepasiekiama. Tai reikalavimas išėjęs iš tokių pat sumetimų, kaip veik visose instrukcijose įtrauktas reikalavimas patogiau sutvarkyti teismų procedūrą bei funkcionavimo terminus. Įsidėmėtinas taip pat Vilniaus vaivadijos instrukcijos reikalavimas perkelti į Vilnių ⅓ kadetų korpuso auklėtinių, nes jie išlaikomi LDK pini-

[213] Tą jis prisipažįsta seime pats. A. Siarczyński, *Dyaryusz...*, t. I, s. 138.

[214] Jų giminių apžvalgą žr.: T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. IX, s. 170–176, t. XIX, s. 46–61.

[215] *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1788, cz. III, s. 49–53; *Dziennik Czynności Seymu...*, 1789, t. IV, s. 528.

gais. Mat Lietuvai buvo svarbu, kad jos pinigai neišplauktų į Lenkiją. Kaip matėme, kai kurie pavietai tais pačiais sumetimais net reikalauja, kad kariuomenė būtų išskirstyta po visus pavietus, nes tik tada jos išlaikymui sumokamos pavieto lėšos liktų čia pat. Tai jau bendras Respublikos federatyvinio charakterio santvarkos reiškinys, apie kurį minėta I skirsnyje. Tais pačiais sumetimais seime Lietuvos atstovai, ir neįpareigoti instrukcijų, reikalavo perkelti Lietuvon jos pačios išlaikomą karaliaus gvardijos dalį. Jų argumentas tas pats – kam Lietuvos pinigai eikvojami Varšuvoj. Esą Lietuvos gvardija turinti likti Lietuvoje, Karo komisijos priežiūroje ir tik karaliui atvykus į Lietuvą ji turinti pereiti jo komandon. Bet karaliui nesutinkant, tuo tarpu tas klausimas taip ir paliktas senoviškai[216]. Vis tai galima išaiškinti lokaliniu savanaudiškumu, bet iš antros pusės, tas vis dėlto rodo, kad Lietuva tam tikrais atžvilgiais jaučiasi sudaranti atskirą vienetą ir tik jo reikalais tesusiinteresavusi. Dabar to vieneto interesų niekas nepuola ir ji tenkinasi inercijos būkle, bet tada, kai seime kyla užsimojimų iš tos būklės pasukti ją valstybių suliejimo linkme – pamatysim – ji bando priešintis. Bet tenka pastebėti, kad jau ir šiose 1788 m. instrukcijose randame vieną reikalavimą, savarankiškos Lietuvos organizacijos išlaikymui visiškai priešingą. Tai Starodubo egzuliantų instrukcijos reikalavimas panaikinti Iždų komisijas, jų funkcijas pavesti Iždo departamentui (12 punktas). 1790 m. instrukcijose tokio pobūdžio reikalavimų matysim jau daugiau.

Iš bendrų Respublikos reikalų instrukcijose matome visų sutikimą su karaliaus siūlomu kariuomenės padidinimu, bet viską nustelbia rūpestingas saugojimas bajorijos interesų. Su kariuomenei išlaikyti reikalingu mokesčių pakėlimu sutinka vos keli seimeliai, bet ir tie daro rezervą, kad mokesčiai nebūtų bajorijai per sunkūs. Dviejose instrukcijose reikalaujama su mokesčių pakėlimu nesutikti visiškai (Starodubo seimelis reikalauja mokesčius net sumažinti), o kitos prileidžia galimybę juos pakelti tik išnaudojus kitus šaltinius, patraukus prie kariuomenės išlaikymo naštos kitus luomus: dvasininkiją (kai kurie reikalauja panaikinti visus vienuolynus ar bent moteriškuosius) žydus, miestiečius. Charakteringas taip pat bajorijos prieš poniją nukreiptas reikalavimas panaikinti pensijas (11 instr.) ir atimti visą pelną gaunamą iš seniūnijų (5 instr.). Kaip bajorija stengėsi kuo didesnę naštą užmesti kitiems ir kuo mažiau pasilikti sau, gražiai rodo nenuoseklus, dažnai toje pačioje instrukcijoje pasitaikąs reikalavimas kariuomenės išlaikymui skirti buvusius jėzuitų, t. y. Edukacijos komisijos, turtus, o mokymą pavesti vienuoliams ir kartu noras vienuolynus apmokestinti mokesčiais arba jų dvarus atimti iš viso.

[216] Akta seymowe, *AGW*, t. XVI, Fragmenty dyskusji i dyaryuszy sejmów 1786–1791.

Matome tenai dar daugybę kitų bajorijos luomui naudingų reikalavimų: kad dvasiškių turtą paveldėtų jų giminės, o Bažnyčia prie to nesikištų; kad mergaitės į vienuolynus būtų priimamos be dalies, nes vienuolynai ir taip turtų turį jau pakankamai; kad vienuolynų viršininkais būtų skiriama tik bajoriškos kilmės vienuoliai, kad bajorija būtų laisva nuo visokių muitų, kad būtų sutvarkyta pabėgusių valstiečių sugrąžinimo procedūra ir t. t., ir t. t. Pagaliau yra eilė reikalavimų atskirų pavietų lokaliais reikalais ir veik kiekvienoje instrukcijoje pavedama ką nors rekomenduoti kaip nusipelniusį arba paremti kokioje byloje. Net 9 instrukcijose randame reikalavimą paremti Antaną Oskierką, iš kurio, kaip iš laiduotojo, buvo reikalaujama atlyginti Jurbarko muitinės superintendento Klikavičiaus padarytus išeikvojimus; 4 instrukcijose randama rekomenduojant tuo metu Respublikoje savo aukomis valstybei pagarsėjusį būsimą Targovicos maršalką F. Potockį. (*N.B.* Jis lenkas ir su Lietuva nieko bendra neturi.) Tik viena Brastos vaivadija reikalauja privačių žmonių reikalais jokių konstitucijų nepriimti. Bet ir jie vis dėlto įtraukia savo instrukcijon punktą, reikalaujantį priimti kariuomenėn be darbo sėdintį generolą Kosciušką, ir paremia net kelis bajorus, norinčius išsivaduoti nuo mokesčių miestui už mieste esančius jų sklypus. Taigi jų anas reikalavimas bus buvęs ne be užpakalinės minties kam nors sutrukdyti, išsisukti nuo kurio nors žmogaus rekomendavimo.

Kartoti visus instrukcijose įrašytus punktus čia nėra reikalo. Bendrai charakteristikai pakaks to, kas jau paminėta[a]. Kai dėl punktų, rodančių savarankišką Lietuvos laikyseną, tenka pasakyti, kad jie yra veik nuolatiniai retkarčiais pasirodą, bet jokios kovos dėl tų reikalavimų įgyvendinimo nematome. Labai karštai jais neužsiėmė niekas. Kai kurie reikalavimai, susiję su Lietuvos valstybinės organizacijos išsaugojimu, jau buvo kelti anksčiau, bet dabar jau nekeliami. Taip, pvz., 1784 m. seime pats karalius siūlė padidinti Lietuvos senatorių skaičių[217], bet dabar apie tai neužsimenama nė vienoje instrukcijoje. Tas klausimas seimo metu iškilo, ir apžvelgdami 1790 m. seimelių instrukcijas matysim net keletą pavietų reikalaujant, kad senate būtų ne mažiau kaip ⅓ senatorių, o seime ⅓ atstovų lietuvių.

Daugumas bajorijos instrukcijose įrašytų reikalavimų yra nebenauji. Apie juos dažnai buvo kalbėta jau daug anksčiau[b]. Toks, pvz., teismų bei teisių reformos klausimas buvo veik nuolatinis. Reikalavimas įkurti du atskirus Lietuvos tribunolus taip pat nebenaujas. 1784 m. seimo metu jis buvo pasidaręs net publicistikos objektu[218]. Bet visa

[217] *Dyaryusz seymu..., 1784*, s. 42; *Seryarz projektów do prawa*, Rok I, cz. III, s. 4, cz. IV, s. 132, 144.

[218] *Seryarz posłów i projektów na seym grodzieński*, 1784, cz. I, s. 25.

tai negalima laikyti jokia siekiama politine programa, negalima sakyti, kad dėl to būtų kovota. Tas tik rodo, kokių maždaug interesų bajorija turėjo, kuo ji gyveno. O tie interesai, kaip matome, buvo siauri, oportunistiški. Tuo būdu, ir suvažiavę į seimą, atstovai pavietų buvo prisiųsti labiausia apginti bajorijos luominius bei pavietų lokalius interesus, o ne vykdyti kokią valstybinę programą. Kai seimo eiga prieš juos pastatė labai komplikuotus valstybinio masto klausimus, jie turėjo spręsti ne pagal instrukcijas, o patys vieni savo nuožiūra. Jų poelgius dirigavo ne instrukcijos, o viešoji Varšuvos opinija ir savi įsitikinimai bei nusistatymas. Juos pačius tenka laikyti savo sferų reprezentantais, o ne kokiais politinių partijų ar politinių vienetų – seimelių – atstovais.

Taigi į seimą, kuriame buvo imtasi spręsti Lietuvos–Lenkijos suliejimo klausimus, Lietuvos atstovai atėjo be aiškaus tuo atžvilgiu nusistatymo ir be vado. Kaip minėta, tarp didžiųjų jos ponų nebuvo nė vieno, kuris būtų kėlęs kokių aiškių valstybinio masto siekimų ir būtų buvęs bent žymios visuomenės dalies vadu; dabar, apžvelgę pavietų seimelius, vėl matome, kad aiškių kokių siekimų neturėjo nė pavietų bajorija. Seime teko veikti nepasiruošus.

Jau šio skyriaus pradžioje buvo nurodyta, kad 1788 m. Lietuvos seimeliams niekas jokios programos nepateikė. Slaptų savo planų siekiąs karalius troško tik gauti krašto pritarimą kariuomenės padidinimui. Jo veiklos metodus jau teko paminėti kalbant apie pavienius seimelius. Jam pasisekė. Kariuomenės padidinimui pritarė visi. Laukti, kad taip pat lengvai bajorija sutiks ir mokesčius mokėti, jis nė negalėjo, nes bajorijos skrupulai tuo atžvilgiu jam buvo gerai žinomi. Tad visi instrukcijas taip gausiai marginą rezervai mokesčių atžvilgiu jo nenustebino. Jis pilnai galėjo jaustis laimėjęs.

Kitos politinės pajėgos ypatinga agitacija prieš seimelius neužsiėmė, tad ir instrukcijose jos pėdsakų nematome. Visi matomi nesutikimai buvo kilę tik siauroje pavienių didikų ir vietos bajorijos grupių varžytynių plotmėje. Seimeliuose kovojančių pajėgų metodai iš bendralaikių korespondencijos ir atsiminimų mums yra gerai žinomi[219]. Norėdamas įgyvendinti kokį nors sau pageidaujamą reikalavimą partijos galva prieš seimelius paprastai išsiuntinėdavo savo agentams į instrukcijas įdėtinus punktus jau suformuluotus. Tuo būdu tose vietose, kur laimėdavo viena partija, svarbiausi instrukcijų punktai žodis žodin sutapdavo; kur pasisekimas būdavo silpnesnis, agentai tuos punktus bent kiek sušvelnindavo arba nepalankiai nusiteikusią bajoriją apgaudavo apipindami juos tuščiomis, bet skambiomis frazėmis arba ieškodavo kitų kelių savo tikslui pasiekti. Šitokios logiškos akrobatikos ir 1788 m. instrukcijose yra, bet tik su mokesčių

[219] Žr., pvz., M. Matuševičiaus, Kasakauskų ir kt. atsiminimus.

klausimais susijusiuose punktuose. Toje pačioje instrukcijoje vienur matome noro pasakyti, kad naujiems mokesčiams nesipriešinama, bet kituose punktuose stengiamasi tą paneigti arba priešingai – pirma pasakius, kad su naujais mokesčiais nesutiksią, toliau karaliaus agentų įkišama frazė, kuri tiesiog ar netiesiog mokesčių paskyrimą laiko galimu. Visiškai sutampančių kelių instrukcijų punktų yra nedaug. Bet kai kurios jų seimelių eigai vis dėlto yra įsidėmėtinos. Pirmiausia puola į akis, kad punktai, kuriais sutinkama leisti padidinti kariuomenę, o reikalui esant ir mokesčius pakelti, žodis žodin sutampa trijose instrukcijose: Polocko vaivadijos antras punktas, Naugarduko vaivadijos trečias ir Oršos pavieto antras. Aiškus dalykas, kad jie buvo kieno nors prisiųsti jau prieš seimelį, o prisiųsti ar atvežti galėjo ne kas kitas kaip karaliaus agentai. Tokie pat punktai, žinoma, buvo pasiųsti ir kitiems seimeliams, bet kitose instrukcijose jų pėdsakai jau sunkiai susekami. Matyt, kitur seimelių vadams atrodė, kad pakeitus būsią geriau.

Iš kitų instrukcijų reikalavimų esminio sutapimo matome daugely instrukcijų, bet jų formulavimai paprastai skiriasi, ir tenka manyti, visi jie bus kilę vietoje, be jokios plataus masto agitacijos. Sutapimo matome tik kai kuriuose punktuose, susijusiuose su atskirų asmenų reikalais. Taip, pvz., iš 9 instrukcijose įrašyto reikalavimo paremti Oskierką, 7-as kartojama žodis žodin vienodai; trys seimeliai, rekomenduoją Pakošą, išsireiškia taip pat vienodai. Aiškus dalykas, kad tai yra pasekmė jų pačių rūpesčių. Matyti jie išsiuntinėjo jau parašytus reikalavimus savo bičiuliams, o tie pasistengė juos įtraukti į instrukcijas.

Galutinai baigiant šį skyrių tenka pasakyti, kad į seimą, kuriame buvo imtasi spręsti ir Lietuvos–Lenkijos valstybinių organizacijų suliejimo klausimas, Lietuvos atstovai atėjo be aiškaus tuo atžvilgiu nusistatymo ir be vado. I skyriuje jau buvo nurodyta, kad tarp didžiųjų jos ponų nebuvo nė vieno, kuris būtų turėjęs kokių aiškių valstybinio masto siekimų ir būtų buvęs bent žymios bajorijos dalies vadu, dabar, apžvelgę seimelius ir jų instrukcijas, vėl matome, kad aiškių siekimų neturėjo nė bajorijos masės. Tad atstovams, patekusiems į seimą, teko veikti visiškai nepasiruošus[a].

III. Reformos ir Reformų seimas

§ 1

Ketveremetis seimas ir jo darbų rezultatai visoj Respublikos gyvenimo istorijoj yra vienas įdomiausių reiškinių. Jo priimtoji nauja valstybinė santvarka neabejotinai yra ryškus politinio subrendimo požymis. Bet senesniojoje seimą liečiančioj literatūroj, o kartais ir nūdieniniuos lengvesnio pobūdžio raštuos pažiūra į reformų seimą bei jo laikotarpį yra visiškai klaidinga. Manoma, kad visas seimo darbas ir jo vainikas garsioji Gegužės 3–5 d. konstitucija esanti kokios vienos apsisprendusios reformų partijos – vadinamųjų patriotų – darbas, įgyvendinta jų programa, o viską sugriovusi Targovicos konfederacija esąs darbas vėl kitos konservatyvių pažiūrų, rusų parsidavėlių ar jų įbaugintųjų grupės. Šitokią pažiūrą literatūron įnešė įvykių dalyviai, pirmieji ėmę rašyti savo reabilitacijos tikslais, pirmiausia tai buvo trys didieji seimo meto reformatorių partijos veikėjai bei publicistai: H. Kolontajus, I. Potockis ir Pr. Dmochovskis, kurie jau 1793 m. anonimiškai išleido savo garsią knygutę „O ustanowieniu i o upadku Konstytucji 3-go maja"[a1]. Jie pirmieji personifikavo reformų grupę ir aiškinosi padarę viską, kas nuo jų priklausė, o dėl išganingų reformų žuvimo ir antrojo valstybės padalinimo, pasak jų, esą kalti tik keletas išdavikų ir ne ką geresnis karalius. Bet iš tikro buvo ne šitaip.

Jau I skyriuje buvo pastebėta, kad prieš seimą nebuvo jokios reformų programos, nebuvo jokios jų siekiančios vieningos grupės, nebuvo nei prasikišančio vado, ir tik dėl vakarietiškos apšvietos neaiškiai klajojo reformų idėja, matoma savoje publicistikoj, literatūroj ir pavieniuose pareiškimuose[b]. Tas pats buvo seimo metu. Reformų teorija, idėjos klajojo visuomenėj, bet gyvenimas ėjo senomis bajoriškų laisvių tradicijomis. Tokie pat buvo visi net didieji reformų šalininkai. Ir tie, kurie reformų reikalą suprato, kurie už jas stovėjo ir jomis rūpinosi, buvo tokie pat savo epochos žmonės, viską pradedą nuo savęs, nuo savo interesų, nuo savo asmeniškų laisvių neliečiamybės. Iš mums žinomų susigrupavimų gal tik vieną grupę, susibūrusią apie A. Čartoriskį, galima laikyti reformų partija, bet ir jie turėjo tą patį charakteringą epochos atspalvį. Pastovus

[1] Yra vokiškas vertimas: *Vom Entstehung und Untergange der Polnischen Konstitution vom 3-ten May 1791*, Leipzig, 1793.

dėl reformų kovojąs susibūrimas buvo tik jau seimo metu susidaręs politinis klubas Radvilų rūmuose. Anksčiau visos propagandos židiniu buvo Kolontajaus namai ir apie jį susibūrusi publicistų grupė. Iš čia išėjo daugybė politines reformas siūlančių brošiūrų, iš čia buvo veikiama viešoji visuomenės opinija. Dėl to reformų priešų šis susibūrimas buvo vadinamas Kolontajaus kalve – visuomenės opinijai čia buvo nukalama tam tikros formos[2]. Bet tai buvo susibūrimas antraeilių žmonių, ne tų, kurie vadovavo seimo darbams, kurie stovėjo prie valstybės vairo. Dėl to vienintelė jo priemonė iš pradžių buvo vien plunksna.

Seimo išvakarėse iš visų publicistų daugiausia įtakos turėjo S. Stašycas (1755–1826). Tai buvo Pilos[a] (Didlenkiuos) miestelėnas, dvasiškis, bet laisvamanis deistas. Moksłus ėjęs Vokietijos ir Prancūzijos universitetuos, apkeliavęs visą Europą, jis buvo tikrai plačios erudicijos ir buklaus proto žmogus. Persiėmęs šviečiamosios prancūzų literatūros idėjom, didelis Rousseau garbintojas, nors miestelėnas, jis nestojo į kovą su jo luomą skriaudžiančia to meto Europos visuomenine santvarka, o skelbdamas demokratinius principus, stodamas už miestelėnų teises ir valstiečių globą, jis labiausia rūpinosi bendrais valstybiniais klausimais, skelbė Respublikos išlikimo sąlygas. 1785 m. jis paskelbė savo „Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego"[b]. Bet ten jis rašo ne apie didįjį Lenkijos kanclerį, o karštais žodžiais plaka socialinės ir politinės Respublikos santvarkos ydas. Jo raštai nepasižymi sistemingumu. Tai eilė aksiomiškų aforizmų. Stilius sunkus, bet ugningas[c]. Ir nenuostabu, kad palietęs daugybę klausimų jis sulaukė visos eilės savo minčių rėmėjų ir oponentų. Iš jų susidarytų ištisa brošiūrų biblioteka. 1788 m. kažkokiam anonimui išleidus knygutę „O poddanych polskich"[d], prasidėjo gyva polemika valstiečių klausimu. Tuo klausimu tarp kitko rašė Vilniaus vyskupas sufraganas Plichowskis – „Odpowiedź na pytanie, czyli dodatek do księgi o poddanych polskich"[e]. 1790 m. Stašycas tuo reikalu paskelbia savo „Przestroga dla Polski"[f]. Iš esmės tai tos pačios mintys socialiniais klausimais, kurios buvo pareikštos jau pirmojoje brošiūroj, tik plačiau ir sistemingiau išdėstyta[3].

Seimo pradžioje tarp publicistų iškyla nauja ir pati stambiausia figūra Hugonas Kolontajus (1750–1812 m.)[g]. (Gimė jis Voluinėje, bet jo šeima buvo kilusi iš Lietuvos.

[2] Apie šią grupę žr.: W. Smoleński, Kuźnica Kołłątajowska, *Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. II, s. 295–455.

[3] Apie Stašycą žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 461–472; St. Tarnowski, *Historja literatury polskiej*, t. III, s. 435–484; I. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, Kaunas, 1924, § 108.

Čia Kolontajai užtinkami jau nuo XV amžiaus. Kada jie persikėlė į Voluinę, tikrų žinių nėra, bet greičiausia dar XVI amžiuje[4].)

Stašycas buvo prigimties teisių besilaikąs filosofas, gyvenimą lietęs tik kaip kritikas. Kolontajus užsiėmė ne politinėm spekuliacijom, o praktiškais nurodymais. Jis pirmasis pasiūlė aiškiai formuluotą reformų programą, pasiūlė gatavą konstituciją.

Moraliu atžvilgiu šis antras dvasiškis nepavyzdingas. Stašycas buvo niekuo nesusitepęs idealistas, įsitikinimų žmogus. Kolontajus – nepaprastas savimeilis, garbėtroška, nepaprastai ambicingas ir savo tikslui pateisinąs visokiausias priemones[a]. Anksčiau pasižymėjęs kaip Krokuvos akademijos rektorius, reformatorius, mokyklų vizitatorius, daug nusipelnęs bedirbdamas Edukacijos komisijoje, seimo išvakarėj jis gyveno Varšuvoj, turėjo Krokuvos kapitulos kanoniją, eilę beneficijų ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės referendoriją (nuo 1786 m.). Tuo metu jis laikėsi karaliaus brolio primo ir buvo jo proteguojamas. Bet prieš pat seimą jis susideda su Čartoriskiu ir Potockiais. Jų raginamas, jis imasi paveikti reformų linkme numatomą seimo maršalką St. Malachovskį. Tuo tikslu jis parašo Malachovskiui eilę laiškų, kurie kurį laiką kursuoja Varšuvoj nuorašais, o vėliau surinkti į krūvą paskelbiami atskira knygute. Pirmosios knygutės pasirodymas padaro nepaprastą įspūdį ir Kolontajus įsidrąsinęs parašo dar dvi tų pačių laiškų dalis. Jei pirmoje dalyje jis dar gan atsargus, tai II ir III jau daug drąsesnis ir išdėsto visą savo mintį[5]. Pagaliau 1790 m., seimui imantis spręsti santvarkos reformos klausimą ir sudarius tam reikalui specialią komisiją, Kolontajus paskelbia: „Prawo polityczne narodu polskiego, czyli układ rządu Rzpltey"[b]. Tai yra tiesiog konstitucijos projektas, kur visi jo laiškuose ginti dėsniai sutraukta į paragrafus ir net tituliniam lape pažymėta, kad tai yra trečiojoje laiškų dalyje žadėtas projektas.

Stašycas – širdies žmogus ir daugiau veikia jausmus, jaudina, Kolontajus – proto žmogus ir gražiai literatiškai apdirbtuose savo raštuos įtikinėja. Bet šiaip jie abu stovi ant to paties pagrindo, abiem rūpi valstybės labas ir nuo jos „pasukti reikia negaištant", nes gelbėtis esą galima dabar arba niekados[c]. Norint valstybę išgelbėti reikią pašalinti dvi esmines jos dėmes: valdžios stoką ir prieštaraujančias prigimties bei Dievo teisėms socialines neteisybes. Respubliką jis taip charakterizuoja: „Ji ne monarchija, nes šioji

[4] Ten pat, R. Pilat, *O literaturze politycznej seimu czteroletniego*, Kraków, 1872; St. Krzemiński, *Przyczynek do sprawy pochodzenia Kołłątajów*; M. Janik, *H. Kołłątaj*, Lwów, 1913. Viename iš savo raštų („Uwagi nad pismem Rzewuskiego o sukcessyi tronu w Polszcze", s. 73) Kolontajus pats sakosi esąs „potomek exulantów smoleńskich"[d].

[5] *Do St. Małachowskiego R. K. o pszyszłym seymie anonyma listów kilka*: I – O podźwignieniu sił krajowych, II i III – O poprawie Rzeczypospolitey. I d. yra 9 laiškai, II ir III – 11 (toliau – *Listy anonima*). Ant tomelių yra pažymėta laiškų, o ne spausdinimo datos.

užsibaigė kartu su Jogailos gimine. Karalius pats vienas be tautos negali nieko. Ji nėra ir Respublika, nes ši reprezentuojasi kas dveji metai tik šešias savaites. Tai kas gi ji yra? Ogi bloga, griozdiška mašina, kurios vienas negali pastumti, visi nenori stumti, o vienas visados gali sustabdyti... Kas čia per laisvė, kas čia per valdžia (*Rząd*), kuriai tik kas dvejus metus šešioms savaitėms pritaiso galvą, kuri, norėdama būti veikli, turi kilti prieš savo pačios konstituciją, nes kiekviena konfederacija yra ne kas kita, kaip tik riaušės prieš įstatymus, tik maištingas susibūrimas, kai arba nepakankama yra valdymo forma, arba būna reikalas pasipriešinti priespaudai"[6]. Laiškuose polemika jis neužsiima ir kitų nuomones prisimena tik retkarčiais. Jis kuria sistemą. Visus savo sistemos punktus jis stengiasi išvesti iš prigimties ir visuomenės santvarkos postulatų.

Pirmajam laiškų tome, kuris yra pavadintas „O podźwignieniu sił krajowych"[a], jis užsiima kariuomenės padidinimo ir valstybės išteklių klausimais. Kariuomenę esą reikią pakelti bent iki 60 000, o tam reikalingos sumos esą galima gauti jo nurodomu būdu sutvarkius mokesčius: padūmę, leno mokestį, *subsidium charitativum*, žydų pagalvę ir t. t. Tarp kitko, taupumo sumetimais jis čia siūlo sulieti Lenkijos ir Lietuvos iždus. Baigdamas pirmąjį tomą, susirenkančiam seimui jis pateikia tris pasiūlymus: sukurti konfederaciją, paskirti kariuomenės organizavimo ir iždo sutvarkymo deputaciją, kurios darbą turėtų patvirtinti seimas, susirinkęs po limitos ir padidinti mokesčius. Kituose dviejuose tomuose, kurie abu pavadinti „O poprawie Rzeczypospolitey"[b], jau nagrinėjama patys visuomeninės ir valstybinės santvarkos pradai, kurių daugelis kaip tik buvo įgyvendinta Gegužės 3 d. konstitucijoj. Čia jis pirmiausia siūlo nuolatinį seimą, kur savo reprezentantus turėtų visi luomai, o ne vien bajorija. Toliau nagrinėja pavietų sutvarkymą ir seimelius[c]. Kalbėdamas apie vykdomąją valdžią siūlo įvesti sosto paveldėjimą.

Visokiausių šio meto politinių raštų ideologijos šaltiniu buvo dažniausia prancūzų rašytojai, ypač Rousseau[7], bet kai buvo prieita prie reformų, tai viršų paėmė ne doktrinos, o sveikas protas, tikrasis patriotizmas. Šios naujos linkmės ryškiausias atstovas ir yra Kolontajus. Kadaise Vielhorskio ekspertu pakviestas, Rousseau patarė saugoti laisves, eiti prie dar didesnės decentralizacijos, o reformatoriai visą laiką visuomenei kalė į galvą, kad išgelbėti galinti tik tvirta pastovi valdžia. Bet senasis, amžius kerojęs dėsnis, kad suverenumas priklauso tautai (t. y. bajorijai), dėsnis, kuris pradžiugino Rousseau, kaip jo teoriją įrodąs gyvas pavyzdys, tebebuvo gyvas ir dabar. Seimo atstovų kalbose

[6] *Listy anonima*, t. II, s. 21, 25. Be to, palygink p. 218–220.

[7] M. Szyjkowski, *Myśli Ruso o Polsce*; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 442.

bei jo darbuose mes su juo susitinkame kiekvienam žingsny. Štai M. Zaleskis, reikalaudamas Nuolatinės tarybos panaikinimo, įrodinėja, kad seimo metu esą jokių valdžios institucijų nereikalinga, Suchodolskis teigia, kad Respublikoj teisinga ir teisėta tik tas, kas išeina iš seimo. Pagaliau vos susirinkęs seimas valdžią atima iš esamų magistratūrų ir paveda savo skirtom komisijom. Publicistikoj tas pat. Jau nekalbant apie senoviškos santvarkos gynėjus, tą pripažįsta net Stašycas ir Kolontajus. Jie tik praplečia tautos turinį. Kolontajus miestiečiams reikalauja teisių, valstiečiams asmens laisvės ir jų teisių gynėjų seime – tribūnų, luomus sulaipsniuoja, valstybės valdymą palieka tik bajorams žemvaldžiams, o Stašycas aiškiai vadovybę palieka bajorijai, ją vadina Respublikos dinasta, nors įrodo, kad ne viena bajorija sudaro tautą ir ne ji viena išlaiko valstybę[8].

Stašycas su Kolontajumi buvo patys didieji šios epochos publicistai, pasakę radikaliausių minčių, bet jie nebuvo vieni. Jau minėta, kad pirmoji Stašyco knygutė buvo sukėlusi daugybę pritariančių ir oponuojančių raštų. Tas pats buvo pradėjus akciją Kolontajui. Tiesa, nė vienas publicistas nebandė ginti esamos būklės, visi sutiko, kad reformos reikalingos, bet senųjų principų gynėjai tarėsi galį ligą pagydyti savo namų vaistinėlės vaistais. Jų projektai dažniausia labai naivūs.

Kolontajus, išėjęs kovoti dėl reformų, ėmėsi visai naujoviškų kovos priemonių. Nebūdamas nei ministeriu, nei atstovu ir negalėdamas veikti seime, jis pasiryžo veikti visuomenės opiniją savo paties ir suorganizuoto būrelio raštais („Kalvė"[a]). Antroji jo priemonė buvo seimo pradžioje suorganizuotas politinis klubas. Čia būrėsi visi artimieji jo žmonės. Pradžioje jų buvo vos keliolika, o vėliau išaugo iki 80. Daugelis jų buvo seimo atstovai. Kas buvo nutariama čia, tą jie gynė seime. Klubo organizatoriumi ir jo sekretoriumi buvo nuo 1790 m. seimo atstovas Lietuvos generalinio štabo regentas, tautinės kavalerijos poručikas, Brastos bajoras A. Trenbickis, o dažnu posėdžių pirmininku – artimiausias Kolontajaus bendradarbis publicistikoj, kanauninkas Jezerskis, kuris savo kalbas visada baigdavęs posakiu: „Kas buvo viršuje, bus apačioje, o kas buvo apačioje, bus viršuje"[9]. To paties klubo dėka buvo surinkta 140 seimo narių parašų, prašančių atiduoti Kolontajui Lenkijos vicekanclerio vietą ir, nepaisant daugelio seimelių reikalavimų jo prie valdžios neprileisti, 1791 m. gegužės 7 d. tą urėdą jis gavo. Nuo tada jis visur stengiasi išstumti į priešakį klubo narius. Jis pats pasidaro vienas pirmųjų seimo veikėjų.

[8] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 451, 470, 482. Kolontajus savo laiškuose apie tai kalba daugely vietų II ir III tome.

[9] M. Czacki, *Wspomnienia z roku 1788 do 1792*, Poznań 1862, s. 40–41; W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska*, s. 324.; M. Janik, *H. Kołłątaj*, s. 105.

Iš Kolontajaus padėjėjų publicistikoj žymiausias buvo vadinamosios „kalvės perkūnų vulkanas" kanaunikas Pranciškus Salezas Jezerskis[a]. Kilęs iš Lukos smulkių bajorų, buvo Krokuvos akademijos generaliniu mokyklų vizitatoriumi ir akademijos bibliotekininku, o nuo 1788 m. pradžios gyveno Varšuvoj iš karaliaus duodamos pensijos. Čia jis artimai bendrauja su Kolontajumi, su kuriuo bus susigyvenęs dar Krokuvoj, kai abu dirbo akademijoj. Jis ir gyveno Kolontajaus namuose. W. Smoleńskis, parašęs gražią jo biografiją, spausdintų jo raštų žino 12 ir 4 nespausdintus, o kiti dar bando jam priskirti kai kuriuos kitus raštus[10]. Publicistika jis užsiėmė neilgai. Vos 2 metus. Pirmasis jo publicistinis raštas „Goworek herbu Rawicz..."[b] pasirodė 1789, o 1791 m. vasario 14 d. jis mirė. Būdamas visiškai Kolontajaus siūlomų reformų šalininkas, savo sistemos jis nekūrė. Visi jo raštai yra perpildyti geliančia satyra, o jų tikslas – išgriauti visuomenėj kerojančius prietarus, skelbti naujas sveikas pažiūras ir tiesti kelią reformoms, paremtoms sveikais epochos pasiektais pradais. Daugiausia jis plaka išimtines bajorijos privilegijas, magnatų savivalę ir gina žemuosius sluoksnius. Bajoriškų laisvių principus jis parodijuoja šitaip: Respublika esanti sukurta privilegijų ir netvarkos. Joje viešpataują karalius, senatas ir bajorija – ne trys luomai, o vienas šlėkta, nes ir karalius, ir senatorius, ir atstovas esą tie patys šlėktos. „Tai ir yra niekad protu nesugaunama paslaptis, kad Respublika, turėdama vos vieną luomą savo valdymui, iš jo stebuklingu būdu padarė tris luomus. Taip pat stebuklingai karalius, vienas asmuo, padarytas atskiru luomu". O savo lenkiškos tvarkos katekizme jis paduoda štai kokį credo: „Tikiu ir išpažįstu netvarkos, priespaudos ir visokių bjaurybių kūrėją lenkų bajoriško luomo laisves, kurios valstiečiams atėmė žmogaus, o miestiečiams piliečio teises; iš kurios prasidėjo ponų oligarchija (*możnowładstwo*), kuri kelia nesantaiką, niekšybes ir bajorijos susiskaldymą į partijas, pasekančias didžiūnų apgaulinga ir įžūlia dvasia. Tikiu, kad karalius, netekęs sostui priklausančios valdžios, turi kęsti dažnai neteisingus priekaištus dėl krašto nelaimių, kurių priežastimi yra oligarchija. Tikiu, kad priespaudos, lupikavimo, persekiojimų ir neteisybių priežastimi yra kariuomenės, iždo, įstatymų sargybos ir sostinės saugumo padalinimas keturioms institucijoms. Tikiu senato ir atstovų paperkamumu, tikiu jų bendravimu su svetimaisiais ministeriais; tikiu, kad susiderinus jų gobšumui prisikels iš numirusių svetimųjų smurtas ir netvarka; tikiu kreivos priesaikos ir išdavystės atleidimu ir kad kada nors Lenkija vis dėlto sulauks geresnės tvarkos. Amen"[11].

[10] W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska*, s. 326–331.

[11] Ten pat, p. 332, 336–337.

Seime iškėlus sosto paveldėjimo klausimą, aštriausią prieš tai brošiūrą paskelbė didysis bajoriškų laisvių gynėjas Lenkijos lauko etmonas, būsimasis Targovicos konfederatas[a] S. Ževuskis. Pirmasis jam atsakė Kolontajus, vėliau vysk. A. Krasinskis, keli nežinomi autoriai ir pagaliau su stipriausiais istoriškais argumentais išeina Jezerskis[12], kuris visos netvarkos kaltininku laiko bekaralmečius. Prieš visus tuos raštus senovės gynėjai, vėl su tuo pačiu Ževuskiu priešaky, paskelbia naują brošiūrų seriją[b]. Antrasis, daug ginčų sukėlęs klausimas, kuriame dalyvavo ir Jezerskis, buvo valstiečių ir miestiečių reikalai. Juos jis lietė veik visuose savo raštuose, bet didžiausią audrą sukėlė jo brošiūra „Głos na prędce do stanu mieyskiego"[c]. Buvo jį remiančių, bet buvo ir aršių priešų. Vienos anonimiškos knygutės autorius, apkaltinęs jį visuomenės kurstymu, siūlo uždaryti pataisos namuos. Skaitant tokį raštą jį ėmęs siaubas. Radomo kaštelionas Suchodolskis seime 1790 m. gruodžio 31 d. reikalavo patraukti autorių seimo teisman, nes tame savo rašte jis aiškiai kurstąs miestiečius kelti maištą, puoląs luomus, juodinąs valdžią ir visą seimą"[13]. Taip pat šiuo metu Jezerskis paskelbė savotiškais prierašais papildęs garsiąją Sieyeso brošiūrą „Que s'est que c'est tiers ètat"[d]. Tik kitą jis davė jai vardą „Duch nieboszczik Bastylii"[e].

Pagaliau minėtina jo brošiūra „Wzmianka krótka o zjednoczeniu Xiestwa Litewskiego z Królewstwem Polskim w duchu wolności i rowności"[f] (be vietos ir datos, 49 p.). Tai yra vienintelė viso seimo meto brošiūra, kur specialiai nagrinėjama Lietuvos klausimas. Bet apie ją smulkiau teks kalbėti toliau.

Antrasis artimas Kolontajaus bendradarbis, kuris mirus Jezerskiui užėmė jo vietą, buvo žinomas literatas ir kritikas pijoras P. Dmochovskis. Kolontajaus, Igno ir Stanislovo Potockio dėka išsivadavęs iš vienuolio pareigų ir iš primo gavęs kleboniją, nuo 1791 m. liepos pabaigos jis pasidarė nuolatiniu „kalvės" darbininku. Tiesa, jis jau buvo dirbęs ir anksčiau, pagelbėjo Kolontajui rašant laiškus S. Malachovskiui[14], bet leisti savas brošiūras jis pradėjo kaip tik tada, kai buvo prasidėjęs aršus Gegužės 3 d. konstitucijos puolimas. Lenkijoj tuo metu buvo plačiai paskleista kažkieno parašyta brošiūra „Dyzmy Bończy Tomaszewskiego komisarza cywilno woyskowego województwa braclawskiego nad konstytucyą i rewolucyą dnia 3 maja roku 1791 uwagi"[g]. Apginti

[12] *Seweryna Rzewuskiego h. p. K. o sukcessyi tronu w Polszce Rzecz krotka*; Kolontajaus anonimiškas: *Uwagi nad pismem, ktore wyszło w Warszawie... p. t. Seweryna Rzewuskiego...*, Warszawa, 1790; Krasinskio: *List w materyi sukcesyi tronu, do przyjaciela pisany 9 stycznia r. 1790*; Jezerskio *O bez-Królewiach w Polszce i wybieraniu królów, począwszy od śmerci Zygmunta Augusta Jagiełły aż do naszych czasów.* (Jos moto: „Polonia est Regnum an Interregnum".)

[13] W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska*, s. 359–369.

[14] Ten pat, p. 412 ir kiti.

konstitucijos kūrėjus nuo primetamo despotizmo ir ginti skaudžiai puolamo klubo išėjo A. Trenbickis: „Odpowiedź autorowi prawdziwemu uwag Dyzmy Bonczy Tomaszewskiego nad konstytucyą i revolucyą dnia 3 maja"[a]. Po šios, vienos gražiausių reformų partiją ir jos darbų teisėtumą ginančių brošiūrų pasirodė vėl anonimiška „O konstytucyi trzeciego maja r. 1791 do JWW. Zaleskiego trockiego y Matuszewicza brzeskiego litewskich posłów"[b]. Čia konstitucija ne visiškai pasmerkiama, o tik nurodoma jos spragos. Esą per daug duota teisių karaliui ir nesą piliečių laisvių garantijų. Kaip atsakymą į šią brošiūrą I. Potockis paskelbė „Na pismo, któremu napis: O konstytucyi 3 maja 1791 do JWW... odpowiedź"[c]. Brošiūros turinį charakterizuoja jos moto: *Que in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur*[d]. O kadangi anos brošiūros autoriais buvo įtarti Čackis su Volskiu, tai Dmochovskis paskelbė anonimišką „Do J. J. W. W. Panów Tadeusza Czackiego starosty nowogródzkiego y Mikołaja Wolskiego szambelana J. K. Mci z okoliczności wydanego pisma o konstytucyi trzeciego maja JJ. WW. Zaleskiemu... i Matuszewiczowi... poświęconego"[e]. Su karčia satyra jis įrodinėja, kad laisvių Respublikoje esą pakankamai, kalbėt ir rašyti galį kas ką norįs. O tam geriausias įrodymas esanti jų pačių knygutė. Iš užkabintųjų, daugiausia taikydamas pačiam autoriui ir veik neliesdamas paties klausimo, atsakė Volskis: „Do W. J. Xiędza X. Fr. Dmochowskiego Schł. Piar. z okaliczności wydanego pisma pod tytułem: Do JJ. WW. Imc. Panów T. Czackiego... y M. Wolskiego..."[f] Po jo į ginčą vėl įsikišo tas pats Trenbickis, parašęs satyrišką literatūrinį dalyką „Sen czyli sąd"[g][15].

Kolontajaus kalvės veikimas su seimo pabaiga nesibaigia. Targovicos laikais ir laikotarpiu po 1793 m. seimo iki Kosciuškos sukilimo ji veikė daugiausia užsieny, o 1794 m. vėl smarkiai sujudo Varšuvoj. Šiuo momentu iškyla dar eilė naujų Kolontajaus bendradarbių, bet kadangi šis periodas mūsų temos jau nebeliečia, tai iš jų čia paminėsim tik vieną literatūriniam gyvenime jau anksčiau pasireiškusį Kauno pavieto bajorą, Daugų ir Perlojos kleboną Juozą Mejerį. Apsigyvenęs Varšuvoj ir tapęs karaliaus brolio primo nuodėmklausiu, 1787 m. jis išgavo 20-čiai metų privilegiją leisti savą ūkišką žurnalą. Bet pirmas bandymas jam nepavyko. Trūkstant prenumeratorių, išleidęs vos 4 sąsiuvinius, žurnalą jis turėjo sustabdyti[16]. Po to jis pradėjo vesti atitinkamą skyrių Podleckio nuo 1786 m. leidžiamam „Dziennik Handlowy"[h]. 1793 m. jis bandė leisti dar kitą savo žurnalą („Dziennik uniwersalny"[i]), bet ir tas neišsilaikė, nes pats redaktorius

[15] Apie šią literatūrą žr.: R. Pilat, *O literaturze politycznej...*, W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska* ir *Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII...*

[16] *Biblioteka fizyko-ekonomiczna, nauczająca y bawiąca*. Rok 1788. Žr.: W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska*, s. 434.

nukrypo politikon ir prisidėjo prie 1794 m. sukilimo, kurio metu pasireiškė kaip vienas Varšuvos minių vadų. Po sukilimo viešajam gyvenime jo jau nebeužtinkam.

Apžvelgus politinę literatūrą ir prisiminus bent žymesniuosius jos veikėjus dar tenka paminėti taip pat viešajai visuomenės opinijai nemažos reikšmės turėjusią periodinę spaudą. Ji tebebuvo negausi ir prastai tvarkoma, bet informacijų visuomenė daugiausia susilaukdavo iš jos. Vilniuje 1759 m. buvo pradėjęs eiti mėnesinis „Kurjer litewski czyli Wiadomości cudzoziemskie"[a]. 1760–1763 m. prie kiekvieno numerio dar buvo leidžiamas priedas „Wiadomości literackie"[b]. 1761–1794 m. Vilniuje protarpiais dar išeidavo „Gazety Wileńskie"[c]. 1761 m. prie kiekvieno jų numerio buvo 2 lapų priedas: „Suplement do Gazet Wileńskich"[d]. Krokuvoj nuo 1784 m. ėjo „Zbiór tygodniowy wiadomości uczonych"[e]. Bet visų priešaky buvo varšuviškė spauda, nes veik visos žinios, ypač iš užsienio, buvo gaunamos per Varšuvą ir, esant monopoliui, kitur negalima buvo jų net skelbti. Čia seimo išvakarėj buvo žymiausia monopolinė „Gazeta Warszawska"[f]. Tai paveldėtoja jėzuito P. Bohomolco 1761–1773 m. leisto „Wiadomości Warszawskie"[g]. Redaktorius ir leidėjas buvo Bohomolco bendradarbis Steponas Luskina.

Luskina buvo vitebskiškis bajoras. Mokęsis Vilniaus akademijoj, įstojo jėzuitų ordinan, vėliau, bemokytojaudamas Vilniaus jėzuitų mokyklose, parodė gabumų matematikai ir buvo pasiųstas toliau mokytis į Romą, iš kur jis pateko Vokietijon ir Prancūzijon. Grįžęs buvo Varšuvos kilmingųjų kolegijos profesorius ir užsiėmė astronomija, vėliau buvo ekskaraliaus Leščinskio nuodėmklausys, o jam mirus, grįžęs Varšuvon, pagarsėjo kaip jėzuitų kolegijos matematikos ir astronomijos profesorius. Visų gerbiamas mokslininkas – karališkasis astronomas – dar dirbo kartu su Bohomolcu leidžiant „Wiadomości Warszawskie". 1773 m. panaikinus Jėzuitų ordiną jis liko Varšuvoj kaip pasaulietis kunigas ir, Bohomolcui pasiėmus vadovauti karališkąją (buvusią jėzuitų) spaustuvę, prie laikraščio liko jis vienas. Netrukus jis išgavo karaliaus privilegiją, atiduodančią į jo rankas visą periodinę Varšuvos spaudą (1773 XI 9). Jis gauna išimtinę teisę leisti laikraščius visomis kalbomis, išskyrus prancūzų, nes prancūziškiems laikraščiams leisti privilegiją turėjo pijorai. Kiekvienas, drįsęs leisti kokį laikraštį be jo, turėjo sumokėti jam 200 raudonųjų baudos. Tuo būdu pijorams savo privilegijos neišnaudojant ir jokio laikraščio neleidžiant, iki Ketveremečio seimo Luskinos 1774 m. pradėtoji leisti „Gazeta Warszawska" buvo vienintelis Varšuvos laikraštis, užsiėmęs visuomeniniu bei politiniu gyvenimu. Laikraštis ėjo trečiadieniais ir šeštadieniais. Nors leidėjas buvo kilme lietuvis, bet jo laikraštis buvo skiriamas tik Lenkijai, Varšuvai. Žinios iš Lietuvos buvo palikta vilniškei spaudai. Nebuvo tai laikraštis mūsų laikų prasme, o vien rinki-

nys trumpų žinučių, papuoštų jėzuitiško erudito pamokinančiom citatom iš klasikų ir vėlesnių autoritetų ar paties redaktoriaus (to meto kalba – autoriaus) pastebėjimais. Atstovauti kokiai visuomeninei krypčiai ar turėti gilesnės įtakos visuomenėj jis negalėjo. Bet jis buvo skaitomas, žinios buvo gaunamos iš jo, nes kito laikraščio nebuvo. Jo konservatizmas, nuolatinis skundas dėl panaikinto Jėzuitų ordino, su kuriuo jam atrodė žuvęs visas mokslas ir visa kultūra, ir nuolatinis pamokslininkavimas sukėlė prieš jį didesniąją šviesuomenės dalį. Senieji jo, mokslininko, laurai vyto. Jis buvo pašiepiamas įvairiuose pamfletuose, buvo skleidžiama jį skaudžiai geliančios epigramos. Bet nepaisant visų puolimų ir daugelio bandymų jo monopolinę teisę sugriauti, Luskina savo pozicijas atlaikė. Iki pat 1788 m. jokių naujų politikos gyvenimu užsiimančių periodinių leidinių jis neleido kurti. Tik prasidėjus seimui, politikos gyvenimas pagyvėjo ir atsirado visokių leidinių leidinėlių. Jiems leisti leidimo niekas neprašė, ir Luskinos privilegija liko mirusi raidė[17]. Pagaliau 1791 m. pradėjo eiti „Gazeta Narodowa y Obca". Ji taip pat ėjo trečiadieniais ir šeštadieniais, bet kaip daug išmintingiau redaguojama ir didesnė, Luskinai buvo didelė konkurentė. Tai buvo vadinamųjų patriotų partijos organas, redaguojamas Racionžo kašteliono T. Mostowskio ir dviejų Livonijos atstovų: Veisenhofo ir Niemcevičiaus. Visi trys jie buvo artimai susiję su Čartoriskiu. Jų redaguojamas laikraštis daugiausia užsiėmė seimo darbais. Jame visur spausdinama daugybė žymesniųjų patriotų kalbų, atpasakojama diskusijos ir užkulisiniai veiksmai. Bet visur palaikoma reformų šalininkai, Rusijos priešai. Pasak M. Kasakausko, jie visada spausdindavę saviškių pačias gerąsias, o opozicijos pačias silpnąsias kalbas[18].

Tais pat 1791 m. dar pradėjo eiti „Väterländische Zeitung für Polens Bürger"[a] ir „Mannigfaltigkeiten oder Warschauer Wochenschrift"[b], o 1792 m. „Korespondent Warszawski"[c]. Bet laimėjus Targovicos konfederatams visi tie laikraščiai žlunga ir vėl lieka viena „Gazeta Warszawska"[19].

§ 2

Tiek mūsų prisiminti, tiek visi kiti nepaminėti publicistai užsiėmė tik politiniais socialinės santvarkos klausimais. Respublikoj jau buvo pajusta, kad „aukso laisvė" arba

[17] Apie Luskiną ir jo laikraštį žr.: J. Bartoszewicz, Gazeta Księdza Łuskiny, *Znakomici mężowie Polscy w XVIII wieku*, Petersburg, 1853, t. I. Be to, apie jį dar prisimena J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, Kraków, 1899–1900, t. I–III, žr. *Registry*.

[18] Jo atsiminimai *CVA*, p. 20–22.

[19] Apie laikraščius žr.: Z. Gloger, *Encyklopedja Staropolska*, Warszawa, 1900, t. I; *Encyklopedja Powszechna* ir V. Biržiška, *Iš mūsų laikraščių praeities*, Kaunas, 1933.

ta netvarka, kuria, kaip buvo sakoma, Respublika lig tol laikėsi, yra šalintina. Apie tą tik ir tekalbama. Bet vykdant reformas, siekiant centro valdžios sustiprinimo, negalima buvo apeiti ir valstybės unitarizacijos klausimo, kuriam ant kelio stovėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atskira valstybinė organizacija. Jos panaikinimas buvo tik antraeilis reformų klausimas, konsekventiška jų išvada. Bet kadangi mus šį kartą interesuoja kaip tik jis, tai čia turime iškelti trejetą klausimų: 1) kaip to meto visuomenė Lietuvos–Lenkijos ryšį suprato? 2) kiek Lietuvos savarankiškos valstybinės organizacijos klausimas buvo paliestas to meto publicistikoj? 3) kaip į tą klausimą žiūrėjo lietuviai publicistai bei politikos veikėjai? Tik tą išaiškinę mes galėsime eiti prie atskirų Lietuvą lietusių klausimų sprendimo seime.

Virš 200 metų Lietuvos ir Lenkijos bendro sugyvenimo laikotarpis jau buvo visiškai suliejęs abiejų tautų bajorijas. Visuomenė, šlėktų klasė, kuri tik viena turėjo pilietinių teisių, jau buvo vieninga, bet tebebuvo dvi atskiros juridinės korporacijos[20]. Gražiai šitą visuomenių susiliejimą rodo suteikimas indigenatų. Svetimšaliai jų gauna ne kurioje nors vienoje valstybėje, bet priimami į bendrą šlėktų luomą. Taip, pavyzdžiui, 1648 m. elekcijos seimas, atsakydamas Kuršo bajorijai dėl indigenato skelbia, kad įjungiant Kuršą Respublikon ji gavusi visas indigenų teises tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje. Tą patį rodo eilė indigenatą suteikiančių konstitucijų[21]. Skaitydami šio meto Lietuvos bajorų atsiminimus, matome, kad tautiniu atžvilgiu jie visur save laiko Lietuvos provincijos lenkais[22]. Tokių pat pareiškimų galima rasti dar daug kur. Pvz., yra labai įsidėmėtina Brastos atstovo Sosnovskio kalba 1764 m. gegužės 30 d. konvokacijos seime. Kalbėdamas apie bajoriškųjų laisvių gavimą jis sako: „Kazimiero Didžiojo laikais žengėme dideliais žingsniais, o su juo išsibaigus Piastų giminei, Liudviko Vengro laikais dar didesniais. Dar puikesnio ir brandesnio mūsų prerogatyvų (*zaszczytów*) augimo sulaukėme valdant Jogailaičiams, kada jau Kazimiero IV ir galutinai, ir pilnai, Žygimanto I laikais mūsų riterių luomas tapo dalyviu, o tikriau, Respublika ir vieninteliu įstatymų leidėju"[23]. Taigi, jausdamasis vienos klasės narys, jis tarėsi irgi gavęs jos turimas teises dar tais laikais, kada jo tėvai su tas teises gaunančia lenkų bajorija neturėjo nieko bendra. Tikrąją tautos sąvoką iškreipė luominė jos koncepcija. Dėl to ir anksčiau

[20] Apie tai žr. I skyriuje.

[21] *Zachowanie przy prawie indygenatu, odpowiedź Rzeczypospolitey* (bendralaikis spaudinys); *VL*, t. VII, s. 370–373, t. VIII, s. 165–166, 416, t. IX, s.189–195; *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 476.

[22] Pvz., žr. Zaleskio, Kasakauskų, Oginskio, Matuševičiaus ir kt. atsiminimus.

[23] *Dyaryusz seymu convocationis...*, 1764, fol. A.

ir Ketveremečiam seime mes nuolat užtinkame lietuvius kalbant „lenkų tautos vardu", šaukiantis „lenkų tautos garbės". Toks Mozyriaus atstovas Jelenskis 1784 m. seime šaukia sukilti „senųjų lenkiškų laisvių šūkiu" (*Staropolskiey wolności hasłem*)[24]. Ketveremečiam seime K. Sapiega kalba apie „lenkų tautos garbę", vysk. Masalskis ir M. Zaleskis skundžiasi „lenkų tautos" nelaimėm, Ašmenos atstovas Katilas dėkoja Dievui, kad jam skyręs gimti lenku, kur esą kalbama teisybė, ginama, kas padoru, ir t. t., ir t. t.[25] Žemaičių vysk. Giedraitis 1789 m., skelbdamas pamaldas prašyti geresnių laikų, sako, kad blogi laikai nepagerėsią tol, kol vietoj nedorovingumo „nesužibės gražūs pavyzdžiai ir senosios lenkų dorybės"[26].

Lietuviai bajorai jaučiasi esą tos pačios tautos nariai tik gyveną atskirai organizuotoj valstybėje – provincijoje. Savo organizaciją jie saugo, savo reikalais rūpinasi patys. Kadangi partijos jau susimaišę, kadangi kiekvienam svarbu turėti šalininkų tiek iš Lenkijos, tiek iš Lietuvos, tai seimelių kova vedama bendrai. Susitarę ponai ne tik pasidalina veikimo sritimis, bet kartais lenkai, turėdami kuriam paviete dvarų, dalyvauja Lietuvos seimely, o lietuviai lenkų seimeliuos[27]. Bet seime, kada svarstoma ne bendrai valstybinis ir ne bajorų luomą liečiąs principinis klausimas, kiekvienos valstybės atstovai rūpinasi tik savaisiais reikalais. Kad, pvz., lietuvis domėtųsi kokiais Lenkijos mokesčiais, tik išimtis. Nors tam tikrais atsitikimais taip būną[28]. Bet dažniausia tai paprastai pasisakoma taip, kaip 1789 m. vasario 20 d. pareiškė Vavžeckis: jis nenorįs šeimininkauti Lenkijoj ir dėl jos nieko nesiūląs, nes nepažįstąs jos būklės[29]. 1784 m. lapkričio 8 d. seimo maršalka lietuvis pareiškė vilties, kad lenkai netrukdysią Lietuvos proceso projektų, nes ir lietuviai svarstant Lenkijos reikalus „netrukdė nė mažiausio klausimo"[30].

Saugant savo atskirą valstybinę organizaciją reikia turėti koks nors atramos punktas. Toks punktas ir yra 1569 m. unijos aktas. Juo buvo garantuota sava atskira Lietuvos organizacija, savi atskiri valdymo organai ir savos teisės, dėl to juo dabar ir remiamasi. Unijos aktas fiksavo nepajudinamai Lietuvos bajorijos teises[31] ir dėl to jis šventas, nepaliečiamas. Taip ir 1790 m., kada jau buvo bandoma kai kurias Lietuvos teises sugriauti,

[24] *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 69.

[25] Pvz., *Zbiór mów i pism...*, t. II, s.168, t. III, s. 174, t. IV, s. 108, t. VII, s. 148, t. XI, s. 51, 834, t. XII, s. 259.

[26] Liber processum, Nr. 20, *KAKA*. Raštą įsako aiškinti lenkiškai ir lietuviškai.

[27] M. Matuszewicz, *Pamiętniki*, wyd. A. Pawinski, Warszawa, 1876, t. IV, s. 187–188.

[28] *Zbiór mów i pism...*, t., V, s. 119–136, 154–159; t. VI, s. 227–234.

[29] Ten pat, t. VI, p. 330–331.

[30] *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 534.

[31] *VL*, t. III, s. 6, 384; t. VIII, s. 471. Palygink H. Kołłątaj, *Listy*, t. II, s.109.

dažno pavieto instrukcijose randame reikalavimą 1569 m. unijos akto nuostatus išsaugoti nepaliestus[32]. Kuriant Targovicos konfederaciją, tarp kitko, skelbiama, kad ji saugosianti „Lietuvos ir Lenkijos unijos teisių neliečiamybę", o 1792 m. birželio 25 d. Vilniaus sudaromos konfederacijos akte, rašytam vysk. Kasakausko, sakoma šitaip: „Mes, lietuvių tautos piliečiai bei bajorija (*Obywatele i Rycerstwo*), unijos ryšiais susieti su lenkų Karūna, bet kas susiję su privilegijomis ir ypač valdymu, turėdami įvairias prerogatyvas, urėdus ir tautines jurisdikcijas, sudarytas savam krašte ir iš savų žmonių, būdami su lenkų Karūna tokios pat vertės bei reikšmės tauta, taip pat visada persiėmusi tuo pačiu rūpesčiu dėl visuomeninio labo, krašto laisvių (*swobody*) ir laisvės, tą brangindami daugiau negu savo gyvenimą ir turtus, pareiškiame..." Toliau sakosi norį prisidėti prie Karūnos konfederacijos, kad kartu galėtų ginti senąsias savo laisves, nes be jų gresiąs viso krašto sunaikinimas ir „Lenkijos egzistencijos žuvimas"[33]. Tame painiam pirmajam konfederacijos akto sakiny ir yra išreikšta to meto bajorijos lietuvių–lenkų santykių koncepcija: iš vienos pusės, viena tos pačios dvasios luominė Respublika – Lenkija, iš antros – dvi atskirai valstybiškai organizuotos „tautos".

XVIII amžiaus žinios apie patį Lietuvos–Lenkijos susiliejimo procesą buvo menkos, o jo supratimas gan miglotas. Pvz., Lietuvos dominikonų prioras Baginskis apie tai rašo šitaip: Jogaila 1386 m. išrinktas Lenkų karaliumi prijungęs LDK Lenkijai. Tą patvirtinęs jo anūkas Aleksandras 1501 m. ir dar labiau Žygimantas Augustas 1569 m. Nuo tada „abi tos tautos susijungė amžina sąjunga"[34]. Vienas šviesiausių Lietuvos bajorų M. Zaleskis pasakoja irgi labai panašiai. Kas namie nesąs svetimšalis, žinąs, kaip garsi Lenkija buvusi prieš jogailaičius, ir taip ji sustiprėjusi, kai Jogaila sujungęs su ja LDK. Skirtingus kraštus sujungusi religija. 1401 m. buvusi garantuota politinė unija. Esą žinoma, kaip galinga ji buvusi per 183 m., iki 1569 m., kada septintas Jogailos ainis, baigdamas šeimos liniją, įvykdęs 1401 m. sąlygas atsisakydamas paveldėjimo ir sulygindamas civilines Lietuvos ir lenkų teises. „Garbingas ir garbinimo vertas (*godny sławienia*) yra tas aktas esantis seimų voluminuose, ir ne įstatymo (*ustawy*) kaltė, jei blogai buvo juo naudotasi". Unijos aktas turėjęs būti galutinai patvirtintas prie Zigmanto Vazos statutu, bet ir dabar dar valstybės tebesą ne visai tesusiliejusios. Iždai lig šiol tebe-

[32] Tokie punktai yra Vilniaus, Brastos, Upytės, Gardino, Riečicos instrukcijose.

[33] *Zbiur wszystkich druków Konfederacyj Targowickiey y Wileńskiey*, cz. I (w Warszawie), s. 3–7, 41. Bendralaikis leidinys.

[34] *Rękopism x. Bagińskiego dominikana prowincyi litewskiej* (1747–1784 r.), Wilno, 1854, s. 43.

są atskiri[35]. Apie Žygimanto Augusto paveldėjimo teisių išsižadėjimą ir Lietuvos dovanojimą Lenkijai kalba ir Kolontajus[36]. Bene teisingiausiai valstybių susiliejimo procesą aptarė S. Jablonovskis 1742 m. gegužės 16 d. senate: „Privalome kalbėti ir apie Lietuvos kunigaikštystę, nes tai yra mūsų *ossa ex ossibus*[a]; iš pradžių tik *conglutinata*[b], o dabar taip suaugę ir prie mūsų priaugę, kad ant tų karingų kaulų *et internum corpus Reipublicae*[c] laikosi, kad nežūtų ir nežlugtų"[37]. Jei Zaleskis skundžiasi, kad unijos dėsniai esą dar nebaigti gyvendinti, o Jablonovskis gėrisi organišku valstybių suaugimu, tai pirmasis jų turi galvoj išlikusią skirtingą organizaciją, o antrasis susiliejusią bajorišką visuomenę.

Suprantama, kad esant šitokiam santykių supratimui konfliktas tarp lietuvių ir lenkų bajorijų buvo galimas tik savos Lietuvos valstybinės organizacijos išlaikymo klausime. Bet kalbant veik išimtinai vien socialiai visuomeniškais klausimais, t. y. nagrinėjant bajorų visuomenės, – to meto terminu tariant, „tautos" – ydas bei jos santykius su kitais luomais, ir publicistikoj Lietuvos klausimas retai kada tebuvo paliečiamas. Su juo susiduriama tik tada, kai imama spręsti valdžios aparato reformas. Bene pirmasis jį palietė Mably. Tiesa, kalbėdamas apie provincijų nepriklausomybės dvasios panaikinimą jis turi galvoje pavietus bei vaivadijas, kurių seimeliai varžo seimą[38], bet jau pats centralizacijos pasiūlymas suponuoja, kad tokiu atveju negali būt apeitas ir provincijų, atseit ir Lietuvos klausimas. Toliau tą klausimą iškėlė irgi Vielhorskio paprašytas konsultantas J. J. Rousseau. Bet jo patarimas yra visai kitoks. Kadangi Respublika idealiai respublikoniškai santvarkai esanti per didelė, jis sutinka, kad jei kaimynai kai kurias jos žemes užgrobtų, Respublikos tobulumui esą išeitų net į gera, bet to vis dėlto nelinkėdamas, išgelbėjimą jis mato visiškoj decentralizacijoj. Esamas tris provincijas reikią palikti kaip atskiras tris valstybes, o esą būtų dar geriau, jei valstybių būtų tiek, kiek yra vaivadijų, tai yra sričių su savais seimeliais[39]. Tai, žinoma, doktrinieriaus išvada iš jo valstybės kilmės teorijos, kuri su Respublikos gyvenimo tikrove neturėjo nieko bendra.

---

[35] M. Zaleski, *Pamiętniki*, s. 6; Fragmenty dyskusji i dyaryuszy sejmów 1786–1791, Akta seymowe t. XVI, *AGW*, s. 653–664.

[36] H. Kołłątaj, *Listy*, t. III, s. 87.

[37] *Instrukcya o mowach na seymikach y seymach w krótkie punkta... ułożona*, 1742, s. 76.

[38] N. Kariejev, *Padenije Polši w istoričeskoj literaturie*, S. Peterburg, 1888, s. 72; N. Kariejev, *Zarys historyczny sejmu Polskiego*, Warszawa, 1893, s. 186–189. Mably veikalas parašytas paprašius Baro konfederatų atstovams yra: *„Du gouvernement et des lois de la Pologne..."*

[39] J. J. Rousseau, *Considerations sur le gouvernement de Pologne et la reforme projetée*; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 459; N. Karejev, *Padenije Polši...*, s. 77–81.

Po Rousseau šis klausimas buvo paliestas tik Kołontajaus. Stašycas šaukia prie Jono Zamoiskio parodytų dorybių, reikalauja, kad įstatymų leidimo valdžia būtų veiklesnė, o vykdomoji valdžia stipresnė, bet lieka iškalbingas doktrinierius, praktiškų pasiūlymų nedaro ir valstybės administravimo aparato neliečia. Kolontajus yra aiškus centro valdžios sutvirtinimo šalininkas. Laiškuose Malachovskiui, kalbėdamas apie iždo administraciją, jis siūlo įkurti vieną bendrą Iždo komisiją, kaip kad veikiąs vienas bendras Karo departamentas. (*N.B.* Atsiminkim tokį pat Starodubo instrukcijos reikalavimą.) Svarbiausias jo argumentas – taupumo sumetimai. Tokiam atvejy esą nereikėtų išlaikyti dviejų atskirų magistratūrų. Lietuvių keliamas argumentas, kad esą panaikinus jos „dikasterijas" būsią išvežama Lenkijon visi pinigai, suvargsią Lietuvos miestai, esąs klaida. Miestai turtėją nuo kitko. Tam tik reikią palyginti Krokuvą ir Poznanę, kur jokių magistratūrų nesą, su Liublinu ir Parčevu, kur renkasi tribunolai. Bendrojoj komisijoj, jo nuomone, galėtų būti 12 narių – 6 lenkai ir 6 lietuviai – ir pirmininkas vienas iš iždininkų. Tuo būdu Lietuvos reikalus jis siūlė apsaugoti įvedant komisijon lygų jos atstovų skaičių. Propaguodamas centralizmą jis, be to, būtinai reikalauja viską sukoncentruoti Varšuvoj. „Respublika privalo turėti, jei taip pasakysiu, savo Romą, savo vyriausiąjį miestą, pastovią būstinę, kurioje nuolat turi būti tiek vykdomosios valdžios magistratūros, tiek aukščiausia priežiūros valdžia... Šitam taip svarbiam reikalui negali kliudyti jokie smulkūs priekaištai, o tuo labiau prerogatyvos vienos provincijos, kurios yra kilusios daug vėliau po unijos ir visiškai priešingos Respublikos dvasiai". Kalbėdamas apie po unijos kilusias Lietuvos prerogatyvas jis, žinoma, turi galvoje vien 1673 m. įvestą seimų alternatą. Bet žinodamas, kad Lietuva trečio seimo Gardine atsisakyti nenorės, jis siūlo jai piniginę kompensaciją. Esą galima Varšuvą paskelbti visų trijų provincijų miestu ir trečdalį iš jos gaunamų pajamų skirti Lietuvos iždui. „LDK provincija, nešdama ⅓ visos valstybinės naštos, jaučiasi skriaudžiama, kad susivažiuojant į sostinę Varšuvą suplaukia žymi jos turto dalis. Bet tą galima lengvai pašalinti Varšuvą paskelbus bendru visų trijų provincijų miestu. Taigi iš to miesto įprastos viešos pajamos tegul bus padalinamos į tris dalis ir trečioji jų dalis tegul eina Lietuvos provincijos išlaidoms padengti. Tuo būdu minėtoji provincija turės iš Varšuvos miesto naudos; tuo būdu Varšuva taps jos miestu". Jei kitos valstybės turį savo kolonijų tolimuos užjūriuos, jei Gibraltaras galįs būti Anglijos nuosavybė, tai kodėl gi esą Varšuva negalėtų būti Lietuvos provincijos nuosavybe? „Tais tai sumetimais norėčiau Varšuvą turėti bendros valdžios sostine ir joje sutalpinčiau visas vykdomosios valdžios magistratūras be mažiausio pa-

dalinimo provincijomis, joje sutalpinčiau pastoviai per reprezentantus veikiančią Respubliką, kuriai atiduočiau aukščiausią vykdomosios valdžios priežiūrą..."[40]

Kolontajus Lietuvą, jos savarankišką organizaciją, savo laiškuose paliečia dar kalbėdamas ir kitais klausimais. Jam rūpi tik visas politinis vienetas – Respublika, bet Lietuvos savaimos organizacijos tradicijai jis ne visur priešingas. Taip, pvz., centrinės vykdomosios valdžios organai – Iždo, Karo, Užsienių, Policijos ir Švietimo (Edukacijos) komisijos – jo supratimu turį būti bendri (t. III, p. 110 ir kiti). Kalbėdamas apie jų sudėtį jis užsimena į tuos organus įtrauktinus abiejų valstybių atitinkamus ministerius ir žemesnius oficialistus, bet juos traktuoja tik kaip įgudusius žmones, o ne kaip savo krašto atstovus. Lig tol Respublikos gyvenime visada praktikuotas abiejų valstybių atstovavimo principas jo paneigtas, to nė neprisimenama. „Provincijas" jis siūlo palikti, nes administruoti visą didžiulę Respubliką iš vieno centro esą būtų sunku. Apie jų sienų pakeitimą jis neužsimena, bet už tai siūlo sudaryti lygias vaivadijas, kuriose būtų po 4 pavietus (t. II, p. 154, 221). Įstatymus taip pat reikią suvienodinti ir sudaryti vieną kodeksą visai Respublikai (t. II, p. 248–251). Kalbėdamas apie provincijų vykdomąją valdžią ir teismus (t. II) jis reikalauja to paties vienodumo, bet atskirus Lietuvos ir Lenkijos ministerius, jo galva, reiktų palikti, nes tuo būdu „keturi prityrę žmonės gali būti amžinais kandidatais (komisijų) pirmininkais ir keisdamiesi nebus taip kenksmingi" (t. II, p. 111). Jis taip pat nenori griauti seimo maršalkų alternatos (t. III, p. 222), bet plačiau dėl to nekalba.

Kai pasirodė šios Kolontajaus mintys, seimas su atskiros Lietuvos valstybinės organizacijos klausimu jau buvo susidūręs. Mat, priėmus nutarimą dėl 100 000 kariuomenės, buvo iškeltas jos vadovybės klausimas ir, tarp kitko, teko išspręsti, ar ta kariuomenė turės būti vadovaujama vieno bendro organo ar atskirų Lenkijoj ir Lietuvoj. Apie to ginčo eigą mums teks kalbėti kitam skyriuje, o tuo tarpu prisiminsim, jau panaikinus Karo departamentą ir priėmus Karo komisijos projektą, pasirodžiusią brošiūrą, kuri tą klausimą taip pat paliečia. Tai yra anonimiškas „Projekt pewnego obywatela jaki rząd w Polszce między seymem, a seymem mógłby być nayprzyzwoitszy?"[41] Autoriaus supratimu Nuolatinė taryba tam netinka, nes esanti nemaloni jau kaip 1775 m. seimo kūrinys, o be to, netinkama esanti jos organizacija; paruošto seimo komisija netinkanti dėl to, kad galinti pasidaryti blogesnė už Nuolatinę tarybą ir, seimą sušaukus, apie jos darbus turėtų spręsti patys jos nariai. Tad esą geriausia būtų turėti paruoštą seimą, o

[40] H. Kołłątaj, *Listy*, t. I, s. 117; t. III, s. 2–6.

[41] Atspausta: *Zbiór mów i pism...*, t., III, s. 195–210.

vykdomąją valdžią pavesti 6 atskiroms komisijoms, kurių nė vienas narys negalėtų būti seimo atstovu, o jose dalyvaują senatoriai seime taip pat negalėtų tuo tarpu dalyvauti. Komisijos esą turėtų būti: Užsienio reikalų, Policijos, Karo, Teisingumo, Iždo ir Švietimo. Kadangi tos numatomos komisijos turėtų būti bendros abiem valstybėms, tai autorius jau čia daro šitokią išnašą: „LDK provincija čia tenesirūpina, nes žemiau ras sąlygą, kad seimas ir tos 6 komisijos trečiam dvimečiui turėtų persikelti į Lietuvą" (p. 196). Komisijų pirmininkai turį keistis kas trys mėnesiai. Iš visų 6 komisijų kas trys mėnesiai turį būti burtais išrenkama po tris žmones, kurie kartu su komisijų pirmininkais sudarytų karaliaus pirmininkaujamą krašto arba valstybės tarybą. Ši turėtų aiškinti įstatymus ir net vykdyti, o toliau, gan tiksliai nurodęs sąlygas, prie kurių nei komisijos, nei taryba negalėtų suvaržyti piliečių laisvės, ir, įrodęs atskirų tokių 6 komisijų reikalingumą, autorius imasi atremti jo projektui galimus priekaištus. Sako, esą galima sulaukti priekaištų ir iš Lietuvos: „LDK provincija dar gali atsiliepti, kad ko pasiekė priėmus karo komisijos alternatą, to neteks sujungus į vieną abiejų tautų Iždo komisijas. Kad Lietuvos alternatos reikalavimas yra teisingas, ginčyti negalima, bet taip pat ta provincija negali ginčyti, kad abiem tautoms bus daugiau naudos iš vienos Iždo komisijos negu iš dviejų, kurios, daug kuo skirdamosi, atrodo, lyg turėtų ne tą pačią tėvynę. O dėl to ir seimas, ir visos komisijos, ir iš jų sudaroma taryba kas trečią dvimetį tegul veikia Lietuvoj. Tik tai tuo būdu LDK – jos provincijai – bus išsaugota tikra alternata, tikros prerogatyvos, tikras teisingumas..." Kasų sujungimo jis nereikalauja ir kiekvienai valstybei palieka savo reikalus tenkinti pačiai. Be to, magistratūrų pergabenimas ir jų narių išlaikymas turįs priklausyti tai valstybei, kurioje jos funkcionuoja. O kad lengviau būtų tvarkyti muitinių reikalus, reikią įkurti kiekvienoje trijų provincijų po atskiras bendrosios Iždo komisijos priklausomas kameras, kurios turėtų tvarkyti savo provincijos iždo reikalus ir atsiskaityti su bendrąja komisija.

1789 m. rugsėjo 7 d. seimas paskyrė specialią deputaciją, kuriai buvo pavesta paruošti valstybės konstitucijos projektą[42]. Jai, tarp kitko, buvo pavesta priiminėti ir kitų projektus. Tad susigundė paveikti ją ir Kolontajus. Ta proga jis parašė jau trečiam laiškų tome pažadėtą konstitucijos projektą, jau minėtą „Prawo polityczne narodu Polskiego". (Šio Kolontajaus darbo buvo atspausdinta tik pirma dalis, o II ir III d. liko rankraštyje[43].) Kaip ir laiškuose, jis čia stovi už visišką valstybės unitarizaciją ir suglaustai pakartoja visus jau laiškuose minėtus dėsnius. Garantuoti Lietuvai kokią atskirą vietą Respubli-

[42] *VL*, t. IX, s. 107–108.

[43] Žr.: M. Janik, *H. Kołłątaj*, s. 208.

koje Kolontajui atrodo neprasminga, nes abi tautos esą susijungusios savo laisvėms saugoti. Taip jis aptaria abiejų valstybių santykius maždaug tuo pačiu metu kaip ir „Prawo polityczne..." pasirodžiusioje brošiūroje „Ostatnia przestroga dla Polski"[a]. Esą visos Respublikos gyventojai kadaise sudarę vieną sarmatų tautą, kuri tik vėliau dėl visokių „revoliucijų" suskilusi, o valdant Jogailaičiams laisvu noru vėl ėmusi jungtis. Lietuva esą – ta didelė ir veikli tauta – prisijungusi prie Respublikos valdant Jogailaičiams ir dar jų laikais patyrusi švelnios tvarkos saldybių. Įjungus Respublikon Prūsų kunigaikštiją ir Kuršą buvę sudarytos leniškos kunigaikštijos, o su Lietuva to padaryti nereikėję, nes Lietuvos valdovas turėjęs garantuotą ir Lenkijos karūną. Išmirus Jogailaičiams abi tautos jau visiškai susilieję į vieną kūną, sudarę vieną Respubliką, vieną laisvą tautą. Tad dabar jos turį vieną bendrą laisvių išsaugojimo interesą ir niekad viena kitos neapleidžia, „o kiekvienas jų skirtumas būtų visų laisvių žlugimo priežastis"[44].

Kolontajaus siūlymams viešai dar net nepasirodžius, 1790 m. pavasarį minėtoji seimo deputacija savo darbą baigė ir gegužės 7 dieną pristatė seimui „Valdymo formos projektą" (Projekt do formy rządu), kuris neišvengiamai turėjo paliesti ir Lietuvos reikalus. Kaip pati deputacija buvo sudaryta išeinant iš tradicinių principų, kurie visada garantuodavo Lietuvai trečdalį vietų ir trečdalį reikšmės bendrame jungtiniame vienete[45], taip ir jos projektas tų principų neatsisakė. Projektas esmingiausia savo dalimi buvo pastatytas ant tebestovinčių Nuolatinės tarybos pastato pamatų. Taip, vietoje Nuolatinės tarybos siūloma įkurti Sargybą, bet joje garantuoja Lietuvai ⅓ vietų. Edukacijos, Karo ir Policijos komisijos turį būti bendros, bet Lietuvai taip pat garantuojama ⅓ jų narių. Tebeveikiančios Iždo komisijos paliekamos visiškai atskiros. Pagaliau paliekama nepaliestos ir seimo alternatos dėsnis – kas trečias seimas turi rinktis Gardine. Projektas buvo pateiktas seimui ne visas iš karto, o norėta jį pateikti dalimis. Deputacija pirmiau-

[44] *Ostatnia przestroga dla Polski...*, s. 4–9. Paaiškinti Kolontajaus pažiūrai į Lietuvą dar minėtini jo paminėjimai lietuvių kalbos. Laiškuose Małachovskiui ir *„Prawo polityczne"* projekte jis griežtai reikalauja pašalinti Lenkijos teismuose tebevartojamą lotynų kalbą, kuri iš tikro su tikrąja romėnų kalba nieko bendro jau nebeturinti (H. Kołłątaj, *Listy*, t. II, s. 249). Vėlesniam savo veikalėly *„Stan oświecenia w Polsce"* (cituoju 1905 m. laidą) jis džiaugiasi, kad Lietuvoje oficialiai visur esanti vartojama tik lenkų kalba. (Jis tik klysta tvirtindamas, kad ją esą įvedęs Leonas Sapiega.) Apie pačią lietuvių kalbą jis šitaip išsireiškia: „Księstwo żmudzkie ma własną mowę, do żadney w Europie niepodobną. Województwa składające prawdziwą początkową Litwę, zachowały dotąd mowę litewską, która jest mieszaniną dawnej scytyjskiej z słowiańską; w Kurlandyi i Inflantach mówią językiem utworzonym z żmudzkiego i niemieckiego"[b] (p. 24–25).

[45] Į deputaciją buvo paskirta: Kameneco vysk. Krasinskis, etmonas Oginskis, vicekancleris Chreptavičius, LDK kiemo maršalka I. Potockis, Lenkijos iždininkas Kosovskis ir po du atstovu nuo kiekvienos provincijos (nuo Lietuvos, Breslaujos atstovas Varžeckis ir Livonijos Veisenhofas). Tad deputacijoje lietuviai turėjo net persvarą. Iš penkių senatorių ir šešių atstovų jai atstovavo trys senatoriai (ministeriai), o iš atstovų su Lietuva buvo surišti taip pat trys, nes mažlenkiams atstovaująs Mošinskis buvo LDK dignitorius – jos raštininkas.

sia pasiūlė svarstyti seimelių klausimą, bet seimo opozicija, žinodama, kad deputacijos vadai visą laiką tarėsi su prūsų atstovu Lucchesini, į visą jos darbą žiūrėjo su dideliu nepasitikėjimu, bijojosi apgaunama ir reikalavo pirmiausia svarstyti vadinamąsias kardinalines teises. Deputacijai aiškinantis, kad visas projektas dar nesąs baigtas ir būtinai reikalaujant svarstyti jį dalimis, po dviejų posėdžių ir ginčų buvo pavesta maršalkai paklausti deputaciją, kiek jai dar reikės laiko pristatyti visam projektui. Taip klausimas buvo atidėtas neribotam laikui. Pagaliau rugpjūčio pradžioje deputacija pristatė seimui visą didžiulį spausdintą projektą. Po ilgų kalbų jis buvo pradėtas svarstyti nuo kardinalinių teisių. Užsitęsus ginčams dėl sosto paveldėjimo ir karaliaus prerogatyvų, išsibaigė antrieji seimo veikimo metai ir buvo nutarta paskelbti naujų atstovų rinkimus. Iš didžiulio projekto tebuvo priimta tik kai kurie kardinalinių teisių punktai. Bet jų jau nebaigė svarstyti nė dvigubas seimas, nes reformatoriai visada stengėsi išsisukti, laukė geresnės progos, kada savo nusistatymą galės pateikti, opozicijos budrumą nuslopinus ar ją iš viso suvaržius. Tas jiems pagaliau pavyko 1791 m. gegužės 3–5 d., o šis projektas liko vienu iš epizodų, rodančių, kaip buvo ieškoma kompromiso, kaip laviruojama tarp įvairių prieštaraujančią pajėgų. Iš šį projektą svarstant priimtų kardinalinių teisių dalies mums gali būt įdomūs tik 5 ir 6 §, kuriuose akcentuota Lietuvos ir Lenkijos suliejimai į vieną neperskiriamą kūną[46].

Pati įdomiausia politinė brošiūra, lietusi Lietuvos–Lenkijos valstybių susiliejimą, yra mūsų jau paminėta Jezerskio „Wzmianka krótka o zjednoczeniu Xiestwa Litewskiego z królewstwem Polskim w duchu wolności i równości"[47]. Kolontajaus bendradarbis ėmėsi įrodyti, kad tarp Lietuvos ir Lenkijos unija jau įvykusi, tautos bei valstybės esą susilieję ir esą nesuprantama, kuriems galams laikomos atskiros valstybinės institucijos, kurios be išlaikymo išlaidų neatneša jokios naudos.

Savo brošiūrėlę Jezerskis pradeda įvadu, kuriame aiškina, kad valstybės kylančios pavieniams asmenims susijungiant bendram gyvenimui, o kelios valstybės dėl karo arba laisvai susitarę susijungdamos visada sustiprėjančios. Toliau jis eina prie Lietuvos–Lenkijos santykių apžvalgos nuo Jogailos ir Jadvygos jungtuvių. Esą krikščionybės įvedimas pasekmių turėjęs tuojau „bet lietuvių–lenkų sujungimas tikras buvo tik

[46] *VL*, t. IX, s. 203–204. Viso deputacijos paruošto projekto teksto autoriui, deja, nepasisekė gauti, tad jį teko atpasakoti iš literatūros. Autoriui pasisekė gauti tik vieną fragmentą „*Seymiki*" (iš viso 46 §). Apie projektą, be to, žr.: W. Smoleński, Sprawa stosunku Litwy do Polski na sejmie wielkim, *Studja Historyczne*, 1925, s. 69–70; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 375–382, 546–572, 607–610.

[47] Išėjo anonimiškai, be vietos ir datos pažymėjimų, 49 p. (paties teksto yra 29 p., o toliau pastabos – išnašos).

juridiškai, iki tikrųjų pasekmių buvo dar toli. Ir Lietuvos–Lenkijos unijos pradžia Vladislovo Jogailos laikais buvo labiau panaši į dviejų tautų sąjungą negu į uniją (*zjednoczenie*)". Jogaila skaitęsis neva aukščiausiu valdovu, bet karo ir taikos reikalus Lietuvoje sprendęs jo vietininkas didysis kunigaikštis. Jei Zbignevas Olešnickis nebūtų pamaišęs Vytautui karūnuotis, tai esą „nežinau, kaip būtų pirmoji unija nusisekusi". Jogailos ainiai, viešpatavę Lietuvoje, kaip tėvonys ir bajorijos teises kaskart plėtė. O kadangi jie kartu buvę ir lenkų karaliais, tai tautos bendraudamos suartėjusios. Paskutinysis Jogailos ainis Liublino seime sujungęs abi tautas „arčiausia rišančiu lygybės bei laisvės ryšiu". Iš dviejų valstybių piliečių pasidariusi viena valstybė. Šis junginys nesąs panašus į Didžiosios Britanijos, kur trys karalijos sujungtos, bet nesuvienytos, vienos anglų tautos nesudarą. Ši sąjunga nesanti taip pat tokia, kokią pradėjusi viena šiaurės karalienė, norėdama sujungti Norvegiją, Švediją ir Daniją. Lietuvos–Lenkijos susijungimas esąs abipusis, panašus medžių skiepijimui, kur iš dviejų rūšių išauganti viena. Lietuvos kraštas esanti lenkų žemė, o lenkų provincijos esančios ir Lietuvos[48]. Tarp tautų nuo Liublino unijos laikų esąs visiškas vienodumas ir lygybė. Kiekvienas bet kurio krašto gyventojas visur laisvai galįs eiti viešąsias pareigas. O kad Lietuvoje jos didysis kunigaikštis pasižadąs dignitorijas bei urėdus teduoti vien jos gyventojams[49], tai jau nesanti teisė, o tik jos šešėlis. Tai buvę tik iki 1569 m., o valstybėms susijungus tas dėsnis išnykęs. Atskiras LDK statutas atskiros valstybės nerodąs, nes ir kitos kai kurios provincijos turį teisės skirtumų. Visišką susiliejimą rodąs faktas, kad vienos kurios tautos nariai laisvai galį užimti bet kokias dignitorijas ar urėdus abiejose tautose. Lenkija susidariusi iš seniau buvusių dalinių kunigaikštijų, kurių vienos į bendrą sudėtį įėję anksčiau, kitos vėliau ir dėl to esą visai suprantama, kad tose srityse savitumų turėję likti. Ir Lietuva turinti savitumų, kurie ją skiria nuo Lenkijos, bet jos abi esančios papuoštos ta pačia laisve ir lygybe. Vienos tautos narių galėjimas gauti urėdų kitoje esąs Lietuvos–Lenkijos unijos pagrindas. Esą „jokie įstatymai tam nesipriešina, o mūsų patirtis parodo, kad abiejų tautų nariai dignitorijas gaudavo kaip bendroje tėvynėje". Toliau jis bando šį savo teigimą įrodyti faktais. Pradeda nuo vyskupų. Kad įvedus krikščionybę pirmieji Vilniaus ir Žemaičių vyskupai buvę lenkai, minėti netenką. Juos iškėlęs pats reikalas. Ir Lenkijoj

[48] Čia galima prisiminti Krokuvos atstovo Dembinskio 1784 m. seime pasakytą posakį: „Bo przez święty unii węzeł i Litwa jest Posła Krakówskiego oyczyzną...", *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 528.

[49] Čia turima galvoje Statuto nuostatai ir tuo reikalu priimtos konstitucijos. Paskutinė, reziumuojanti ankstyvesniąsias, buvo 1764 m. konvokacijos seimo konstitucija „Wakanse W. X. Litewskiego", *VL*, t. VII, s. 88.

pirmieji vyskupai buvę svetimšaliai. Vėliau buvę maišoma. Jis duoda eilę pavyzdžių, kad daugelis Lietuvos ir Livonijos vyskupų persikėlę į Lenkiją. Pereidamas prie senatorių pamini keletą Kijevo kaštelionų ir vaivadų, tapusių Vilniaus ir Trakų kaštelionais ar vaivadomis, o kiti gavę tokius pat urėdus Lenkijoj[50]. Iš to jis daro išvadą, kad reikalavimas Lietuvos urėdus duoti tik jos piliečiams esąs ir prieš unijos dvasią, ir prieš gyvavusią praktiką. Bendrai gera tvarka reikalaujanti, kad karo ir civilės ministerijos bei iždo vadovybė visoje Respublikoje būtų bendra. Teismai ir magistratūros esą turėtų likti atskiros, bet veiklesnės. Dabar esančios dvigubos institucijos esą tik didinančios iždo išlaidas ir auginančios ambicijas. Tėvynės meilė ir pilietinė dvasia negalinti turėti kito pavidalo kaip tą, kuris vadinasi tiesa.

Ten, kur prisimena atskirą Lietuvos teisę ir jos Statutą, išnašoje Jezerskis sako, kad Statutas iš tikro esąs tvarkingiausias teisių rinkinys ir esą būtų labai gera, kad pagal jį tvarkytųsi visa Lenkija. „Lietuva tuo būdu lenkų tautai atsilygintų: lenkai suteikė Lietuvai religijos šviesos, o Lietuva tuo būdu savo tvarkingu teisių rinkiniu suteiktų tiesos šviesos".

Taip kalba lenkas. Kaip matome, jo, kaip ir Kołontajaus, įsitikinimu, reikėtų valdžią centralizuoti, ir Lietuvai abu siūlo nuolaidų tik tam, kad suminkštintų jos pasipriešinimą. Bet labai įsidėmėtina, kad iš lietuvių publicistikoj jiems į tokius pasiūlymus neatsakė niekas. O bendraisiais bajoriją dominusiais klausimais iš lietuvių tuo metu vis dėlto rašė daug kas. Kai kuriuos jų čia suminėsim[51].

1788 m. pasirodė knygutė „Zle i dobrze – Pismo stosujące się do pisma pod tytułem: zgoda i niezgoda z Autorem Uwag nad Życiem Jana Zamoyskiego Roku 1788 Dnia 22 września"[a]. Jos autorius bus buvęs žinomas senųjų, bajoriškų laisvių gynėjas Mscislavo vaivada P. K. Chominskis, kuris kiek vėliau paskelbė inicialais pasirašytą „Odpowiedź na Xiążkę Żydo–Swaros"[b].

Daug įvairiais klausimais yra rašęs jau minėtas Trakų kaštelionas (nuo 1790 m.) K. K. Pliateris: „Listy posła do oyca na wsi mieszkaiącego y odpowiedne..."[c], t. I–IX (1788); „List obywatela do oyca z synem posłem koresponduiącego"[d] (1788); „Kosmopolita Narodu polskiego"[e] (1789); „O banku narodowym w Polscze ustanowić się łat-

[50] Jezerskis čia pamiršta, kad jo minimi Kijevo urėdai perėjo į Vilnių ir Trakus dar prieš 1569 m., t. y. tada, kai Kijevas tebebuvo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėj, o kiti tapo lenkų urėdais jau po 1569 m., kai Kijevo sritis buvo įjungta Lenkijon.

[51] Apie tai žr.: R. Pilat, *O literaturze politycznej seimu czteroletniego*, Kraków 1872; W. Smoleński, *Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII...*, t. 14, s. 48–74, 195–214, 317–337; L. Finkel, *Bibliografja historji Polskiej*, wydanie II, Lwów, 1931, t. I, zeszyt 2. Iš čia suminimų brošiūrų žymios dalies gauti nepasisekė.

wo mogącym"; „Głos starostów do stanów zgromadzonych na seym"[a] (1789); „Quelque chose concernant la souverainèté du Roi et le la république de Pologne sur les Duches de Courlande et de Semigalle"[b] (1792). Tiek brošiūrose, kurių turinį jau galima numanyti iš titulų, tiek visose kitose jam rūpi tie patys bajoriškos visuomenės reikalai, kaip ir visiems to meto lenkų publicistams. Jo pažiūros į Lietuvos–Lenkijos santykius aiškiai pasirodė sprendžiant iždų sujungimo klausimą. Einant ginčui jis laikėsi labai abejingai. Tiesa, sekdamas daugumą Lietuvos atstovų, Lietuvos atskirą iždą iš karto gynė ir jis, bet konstituciją priėmus jis tuojau pompastiškai sveikina Stanislovą Augustą užbaigus Žygimanto Augusto darbą[52].

1790 m. seiman patekęs Žemaičių atstovas M. P. Karpis (miręs 1817 m.) publicisto darbą pradėjo 1788 m. išvertęs, o kitais metais Varšuvoje išspausdinęs jau minėtą Rousseau knygutę apie Respublikos valdymo formą: „Uwagi nad rządem polskim..."[c] Kiek vėliau yra paskelbęs laiško forma brošiūrėlę apie seimo svarstomus klausimus: „Z Rykijewa na Żmudzi z 29 listopada 1789"[d] ir „Pytanie i odpowiedź przez M. F. K. P. Ż. czy do doskonałości konstytucyi politycznej państwa naszego potrzeba, aby gmin miał ucząstek w prawodawstwie?..."[e] (Rašyta jam jau esant seimo atstovu.) Pagaliau vienas įdomiausių jo darbų yra „Obraz seymików"[f] (1791). Kai kas jam dar bando priskirti 1788 m. pasirodžiusią „O poddanych Polskich" ir „Myśli Polityczne dla Polski"[g]. Bet dėl šito galima labai paabejoti. Čia įsidėmėtina, kad kaip tik šių brošiūrų pėdsakų Karpių archyve nesurado ir jų šeimos genealogas A. Meysztowiczius, kuris visų kitų F. M. Karpio brošiūrų rankraščius yra suradęs[53]. Greičiausia teisus yra Kalinka, kuris jų autoriumi laiko karaliaus brolį primą.

Be suminėtų M. P. Karpio brošiūrų, dar yra žinoma keletas spausdintų jo kalbų[54]. Visur jis tipingas vadinamųjų patriotų partijos žmogus, karštas Gegužės 3 d. konstitucijos gynėjas, bet niekad nesirūpino specifiniais Lietuvos valstybės reikalais.

---

[52] 1791 m. spalio 21 d. kalbėjo: esą einant ginčam lietuviai jautęsi užgaunami (dėl primetamo nesugebėjimo iždą tvarkyti) ir liūdėję, o dabar, priėjus sutarimą, džiaugiasi... „Dzieliłem ia oba gatunki przerażenia, a iako nieoddzielnie od wszystkich współ-Litwinów czułem zmartwienia minione, pozwolicie Nayiaszniey-sze Stany ażebym panowił, w pełney radości iuż wyrażone przed kilka dniami słowa moje, że znam szczęśliwszym Stanisława Augusta od Zygmunta Augusta niegdyś, bo ponowienia Unii sprawcą iest dziś nam szczęśliwie panuiący nie z musu, lecz dobrowolney zgody tych serc dzieci wiernych, do których łaskawy Oyciec przemuwił pokilkokrotnie..."[h] (bendralaikis spaudinys).

[53] A. Meysztowicz, *Karpiowie herbu własnego,* Wilno, 1906, p. 69.

[54] Čia norėtųsi pareikšti padėką p. P. Karpiui, kuris iš savo šeimos archyvo autoriui yra padovanojęs šias M. Pr. Karpio kalbas ir spausdintas pastabas dėl vieno įstatymo: 1) „Głos J. W. M. P. Karpia Posła Żmudzkiego na sesyi seymowey dnia 24 stycznia Roku 1791 miany" (4 puslapiai in fol.); 2) taip pat pavadinta ir panašiai atspausdinta kalba, pasakyta 1791 m. vasario 15 d.[i]; 3) „Zdanie M. F. Karpia Posła Zmudskiego in turno dane gdy proiekt o seymikach do decyzyi Stanów na dnia 14 marca 1791 od Deputacyi do ułożenia

Publicistikoj pasireiškė ir Vitebsko kaštelionas A. L. Ževuskis: „Kopia listu senatora litewskiego do przyjaciela w Warszawie mieszkaiącego – A. R. K. W."[a] (1791); „...O proponowanej przez dwór londynski cessyi miasta Gdańska *cum territorio* dla dworu berlińskiego uwagi"[b]. Čia jis pasirodo rūpestingas bajorijos laisvių gynėjas (siūlo tik administracinę reformą) ir didelis prūsų priešas. Lietuvos reikalais jis nekalba nieko.

Iš kitų minėtina ekonominiais reikalais rašęs Pinsko atstovas seime M. Butrimavičius[55], ekonomistas, jau minėtas kaunietis žurnalistas Daugų klebonas Mejeris, taip pat minėtas Kolontajaus sferų žmogus A. Trenbickis. Karo reikalais rašė etmonas Oginskis[56]. Buvo dar visa eilė kitų smulkesnių asmenybių, bet visi jie rašo tais pačiais bajorų luomą interesuojančiais klausimais, kaip ir lenkai, o Lietuvos valstybinių reikalų neliečia. Nematome taip pat ypatingo susirūpinimo ir vilniškėje periodinėje spaudoje „Gazety Wileńskie". Ten tokie pat, tik siauresni, pranešimai kaip varšuviškėj spaudoje[57]. Įsidėmėtina, kad Vilniuje akademijos spaustuvėje tuo tarpu išėjęs didelis, 12 tomų, seimo kalbų rinkinys[58], kur, tarp kitko, yra įterpta ir pamfletų, laiškų, epigramų bei kitokių momento iššauktų raštų, taip pat neturi jokio lietuviško atspalvio. Noro akcentuoti Lietuvos interesų gyvenimą ar jos atstovų veikimą, beskaitant tuos tomus nematyti niekur. Pačių įdomiausių Lietuvos savarankiškumą ginant pasakytų kalbų ten kaip tik nėra. Ir apskritai ten yra daugiau lenkų negu lietuvių atstovų ir senatorių kalbų. Pvz., I tome iš 42 dalykų yra 5 įvairūs raštai, viena karaliaus kalba, viena primo, 13 kalbų lietuvių ir 22 lenkų; II t. iš 36 yra 4 įvairūs raštai, o kalbų – dvi karaliaus, 7 lietuvių ir 23 lenkų. Maždaug ta pati proporcija yra ir kituose tomuose. Ir visa tai suprantama. Bajorijai tuo momentu svarbiausias dalykas buvo rūpesčiai savo bajoriškąja respublika, savo luomo reikalais, o Lietuvos kaip valstybės klausimas aktualus nebuvo, niekas juo nesirgo ir jis iškildavo tik protarpiais. Iškildavo tada, kai ties juo buvo atsiduriama

onego wyznaczoney, był przyniesiony" (4 p. in fol.); 4) „Głos M. P. Karpia Posła Zmudzkiego na sesyi seymowey dnia 12 maia Roku 1791" (32 p. 8°); 5) „Głos M. P. Karpia Posła na Seym z księstwa Zmudzkiego, na seymiku Deputackim i Elekcyinym Zmudzkim, Wydziału nowego Szawelskiego, w Zbiorze tysiąca Obywateli tegoż Wydziału, o czynach seymu trwaiącego miany Roku 1792 dnia 14 Miesiąca Lutego" (30 nenumeruotų p. 8°); 6) „Głos M. P. Karpia Posła na Seym z Xiestwa Zmudzkiego w Stanach Roku 1792 Dnia 19 Marca miany" (16 nenumeruotų p. 8°); 7) „Myśli ogulne do proiektu sądu skarbowego Litewskiego" (4 p. 1°).

[55] Jo perdirbta „Sposób uformowania żydow w pożytecznych krajowi obywatelów" (1789) ir paties parašyta „Reforma żydów" (1790).

[56] *„Myśli o rzeczy woienney"*, Warszawa, 1789; (*Zbiór mów i pism...*, t. X, s. 41–55).

[57] Seimo išvakarėse ir jo metu „Gazety Wileńskie" ėjo labai nereguliariai, o pagaliau ir visiškai sustojo ėjusi. Autoriui pasisekė gauti peržiūrėti tik numerius, išėjusius tarp 1788 m. rugsėjo 27 d. ir 1789 m. gruodžio 26 d.

[58] *Zbiór mów i pism...*, t. I–XII.

svarstant kitus klausimus. Neabejotina, kad Lietuvos visuomenės masės su savo atskira organizacija buvo taip suaugę, kad laikė ją neliečiama aksioma, savo bajoriškų laisvių dalimi ir apie kokias nors naujybes nė negalvojo. Kai ji buvo užkliudyta, Lietuvos atstovai stojo savo organizacijos neliečiamybę ginti. Bet jos panaikinimas audros sukelti irgi negalėjo, nes masės tą mažai tepajuto, vadų, kurie šiuo šūkiu būtų kėlę kokį judėjimą, neatsirado iki pat Targovicos laikų, kai kur gal ir pasireiškiantį nepasitenkinimą užrėkė iš centro keliamas džiaugsmingas triukšmas. Dėl naujųjų išganingų reformų skelbiama graži rami ateitis. Kitokios išeities, kitokio Lietuvos bajorijos reagavimo į jos savą organizaciją liečiančias reformas negalima buvo nė laukti. Bet už tai, kalbėdami apie Lietuvos bajorijos reagavimą į reformas, pamatysime, kad ir reformų priešų akcijai dirva buvo gan palanki.

§ 3

Pereinant prie seimo darbų, jo posėdžių charakteristikos, tenka pastebėti, kad reformų dvasia vyravo ne vien publicistikoj. Rusų vadovavimas ir visa anarchija jau buvo įkyrėjusi visiems. Rusijai užsiėmus karu su turkais, visi juto, kad laisvai persitvarkyti galima kaip tik dabar. Tiesa, ko reikia siekti, sutarimo nebuvo, bet kad reformos reikalingos, juto visi. Bendralaikis Ochockis sako, kad tas supratimas prieš 1788 seimą paplitęs kaip elektros srovė. Visi jautę reikalą reformuoti valdymo santvarką, padidinti kariuomenę. Norinčių vykti į seimą atstovais buvę daugybė[59]. Seimo pradžioje jau pirmose atstovų kalbose matome nuolat akcentuojant, kad reformos darytinos dabar arba niekuomet. Praleidus momentą būsią vėlu[60]. Tad seimas reformų ėmėsi, bet savo darbų nesutvarkė. Jo posėdžiai buvo palaidi, kaip ir ankstyvesniuose seimuose. Buvo daugiau kalbama negu padaroma. Kad tik iškyla koks naujas reikalas, tuojau pasipila daugybė fantastiškų patarimų, daugumas atstovų jaučia pareigą pareikšti savo džiaugsmą ar pasipiktinimą, bet, kol prieinama prie sprendimo, praeina daug laiko. Pvz., kai 1788 m. gruodžio 18 d. atėjo žinia apie valstiečių neramumą Ukrainoj, seimas, prakalbėjęs visą dieną, nepriėjo prie jokio nutarimo ir dalis atstovų ėmė reikalauti limitos, kad galėtų grįžti prie pavojuj esančių savo šeimų[61]. Ir karalius 1791 m. sausio 8 dieną rašė savo atstovui Londone Bukotai, kad, jeigu taip kiekvienam žingsniui teksią posėdžiauti po

[59] J. D. Ochocki, *Pamiętniki*, s. 34 (II wyd.); B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 91.

[60] Be seimo dienynų žr.: *Zbiór mów i pism...*, t. I–III.

[61] *Dyaryusz seymu...*, 1788, cz. 1, s. 250–262.

13–14 val., vargu ar pakaksią jėgų. Taip, sausio 4 d., sprendžiant, ką pirma svarstyti – seimelių įstatymą ar kardinalines teises, iš 250 atstovų balsavę be kalbų vos ⅓, o visi kiti kalbėję ir tekę išklausyti apie 160 kalbų[62]. Liublino atstovas Eustrachijus Sanguška apie tą pamėgimą kalbėti rašo šitaip: „Šitam seime kalbėta daug ir iškalbingai. Patvarumo ir patyrimo trūko. Pirmoje vietoje retorika, o logikos dažnai ir nebuvo – visa mintis paskęsdavo žodžiuose. Daugelis žemų bei parsidavėlių atstovų seime kėlė sumišimą, brangų laiką gaišino apgaudinėdami luomus ir visuomenę saldžia iškalba, savo piktas gudrybes slėpė tariamu patriotiškumu"[63].

Apskritai visi skundėsi, kad gaištama, bet visi tą brangų laiką gaišino. Matyt, kiekvienam atrodė, kad kai jis kalba, tai didelį valstybinį darbą atlieka, o niekus kalba kiti. Vienas didžiausių seimo figūrantų K. Sapiega daug kartų skundėsi, kad be reikalo gaištama, bet kažin ar pasakė kas nors tiek daug, tokių ilgų ir tokių tuščių kalbų, kur jokiu būdu nesuieškosi, ko kalbėtojas nori. Štai, pvz., 1789 m. gruodžio 21 d. ilgoje kalboje jis džiaugiasi, kad kraštas jau esąs laimingas sulaukęs laikų, kada galįs laisvai leisti įstatymus, kad dėka prūsų paramos rusų kariuomenė iš Respublikos išėjusi. Reikią dirbti tol, kol nebūsią baigta, kol nebūsią išpildyta krašto reikalavimai. O jo instrukcija reikalaujanti daug ko. Apskritai kalbėdamas pripynė visko, kas tuo tarpu jam atėjo į galvą, bet ko jis galutinai nori ir kas jį kalbėti paskatino, taip ir nesupranti. Kalba, kad kalbėtų[64].

Ir visai teisingai pastebi Kraszewskis, kad atstovui būtų buvę gėda grįžti namo seime nekalbėjus. Tad kiekvienas, nučiupęs kokią progą, randa reikalą pareikšti, kad jis laisvas gimęs ir laisvas norįs mirti, kad esąs pasiruošęs viską paaukoti tėvynei ir t. t. Po to dažnas savo misiją jau gali laikyti baigtą, o jei labiau kalbus, tai kita proga gali vėl pakalbėti tą patį[65]. Kalbos yra palaidos. Ir tuo pačiu klausimu pasakoma eilė viena su kita visiškai nesusijusių kalbų. Mat jos dažniausia atsinešamos į seimą paruoštos, kartais net ne pačių rašytos, tad atsižvelgti į kitų kalbėtojų pareikštas mintis, oponuoti tokie kalbėtojai negali. Nors ir daug kalbama, bet diskusijos retai kada teišeina[66].

Jokio seimo vidaus tvarkos statuto nebuvo. Įstatymo projektui apsvarstyti komisijos buvo sudaromos tik seimo gale. Šiaip visą laiką viską sprendė pats seimas. Smulk-

[62] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 650.

[63] E. Sanguszko, *Pamiętniki* (1786–1815), Kraków, 1876, t. 6, s. 143.

[64] *Zbiór mów i pism...*, t., XI, s. 51–74.

[65] J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II, s.122.

[66] S. Tarnowski, *Historja literatury polskiej...*, t. III, s. 488–490.

menos užimdavo ištisus posėdžius. Pasak Niemcevičiaus, seimas kalbėjo, ginčijosi dėl kiekvieno kareivio bato, sagos ar šovininės[67]. Saksų elektoriaus atstovas Essenas juokiasi, kad seimas visą dieną prasiginčijęs, kiek vėliavoj turi būti žmonių: 150 ar 100[68]. 1789 m. lapkričio 12 d. etmono Oginskio pasiūlymas pakeisti kareivio ginkluotę – vietoj turimo kardo[a] (*pałasz*) duoti lopetėlę ir kirvuką – sutrukdė net kelis posėdžius. Paremti savo siūlymui etmonas turėjo seimo atstovams net pailiustruoti, kaip naujoviškai apginkluotas kareivis atrodytų[69].

Be gaišimo užsiimant smulkmenomis, dar daugiau buvo gaištama dėl to, kad nuolat buvo mėtomasi nuo vieno dalyko prie kito. Maršalka visada nurodydavo diskutuotiną klausimą, bet tas nieko nevaržė. Kiekvienas visada galėjo kalbėti bet kuriuo kitu klausimu ir, atstovui pradedant kalbėti, dar niekas nežinojo, kokiu reikalu jis kalbės. Jis galėjo kalbėti visai ne tuo klausimu, kurį maršalka pasiūlo svarstyti, bet kas jam ateina į galvą ir niekas neturėjo teisės sulaikyti. Kiekvienas maršalkos ar kitų atstovų perspėjimas grėsė sukelti audrą, galėjo kilti protestų, kad esanti varžoma atstovo žodžio laisvė. O visiems veržiantis kalbėti ir kiekvienu momentu keliant naujus klausimus, buvo gaištama ir nenutariama nieko. Ir vargu ar buvo kada nors tiek daug kalbėta, kaip šitame vadinamame Reformų seime[70]. Tad čia sunku neprisiminti tų pačių laikų žmogaus Bohomolco (†1784) pastabos apie liežuvį: „Nuostabu, kad to mėsos gabalėlio garbei lig šiol Lenkijoj dar nepastatytas paminklas"[71].

Daug buvo sugaišta, daug prikalbėta, kol pagaliau imtasi šį reikalą aptvarkyti. Bet visokie nutarimai negelbėjo nieko. Taip, pvz., 1789 m. lapkričio 17 d. po ilgų skundų, kad per ilgai gaištama, maršalkos Malachovskio pastabą, kad jei kas pradės kalbėti ne svarstomu klausimu, jis sulaikysiąs, daugumas sutiko palankiai ir atrodė, kad pagaliau bus tvarka. Kitomis dienomis buvo svarstoma rekrutų klausimas. Bet staiga Pinsko pavieto atstovas M. Butrimavičius pareikalavo, kad karalius pagaliau nominuotų Krokuvos ir Lucko vyskupus, kiti ta pačia proga iškėlė vėl klausimas, ar karalius iš viso gali nominuoti, ir pamiršus rekrutus, prasidėjo ginčai dėl vyskupų nominacijos. Maršalka šaukia, kad tas kliudo svarstomą klausimą ir einant 17 d. susitarimu apie tai kalbėti esą negalima. „Žinau, – atsako Butrimavičius, – bet šį kartą mano projektą prašau išspręsti

[67] J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, Lipsk, 1868, s. 105.

[68] J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II, s.143.

[69] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. V, 188 ses.

[70] Gražiai tą pamėgimą kalbėti charakterizuoja W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 302, 345.

[71] L. Kubala, *Szkice historyczne*, Serya II, Warszawa, 1901, s. 74.

svarstomo klausimo vidury". Pagaliau, karaliui prašant, jis nusileidžia ir grįžtama prie rekrutų. Kitą dieną (XI 27) pradėjus svarstyti rekrutų klausimą M. Butrimavičius siūlo savo žydų santvarkos projektą, o Suchoževskis pareikalauja skaityti Karo komisijos raportą, kur esą kažkokių įdomių žinių apie Maskvą. „Tai *extra materiam*"[a], – sako Malachovskis. – „Tai nieko nereiškia, – atkerta siūlytojas, – nes kai dėl tėvynės labo, prisirišti prie seimo darbų tvarkos negalima". Maršalka turi nusileisti. Perskaičius tą komisijos pranešimą apie gresiantį Maskvos kariuomenės įsiveržimą Lietuvon, pradedama bendrai kalbėti dėl Lietuvos kariuomenės apleidimo. Tik posėdžio gale maršalkai vėl pasiseka grąžinti seimą prie rekrutų klausimo[72].

Taigi susitarimas negelbėjo nieko. Buvo ir daugiau tokių bandymų sutvarkyti seimo darbus, bet vis veltui. Taip, pvz., 1789 m. gruodžio 18 d. seimo vidaus tvarkos statuto projektą pasiūlė Trakų atstovas Zaleskis. Ir jis buvo pasiūlytas besvarstant kitus klausimus, bet, nepaisant net karaliaus prašymo anksčiau baigti svarstomus projektus, buvo perskaitytas ir pradėtas svarstyti. Tada jį parėmė Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega ir kai kurie lenkai. Bet jis buvo atidėtas „deliberacijai" ir iš naujo buvo iškeltas tik po Kalėdų švenčių pertraukos. Naujai jį iškelia Seradzos vaivada Valevskis (1790 m. vasario 8 d.). Jį peremia Brastos atstovas Matuševičius, bet pasipriešina Bečiaus kaštelionas Zielinskis. Esą Zaleskio siūlomas projektas laužąs 1768 m. seimo nustatytas maršalkos teises, o be to, priėmus seimo darbų tvarką nustatančią konstituciją, esą nebūsią galima svarstyti skubių reikalų. Zaleskis sako, projektą esą galima pataisyti, bet seimui reikią savo darbus sutvarkyti. Jis prašo projektą vėl perskaityti. Maršalkai sutinkant jis perskaitomas. Pasirodo, jis reikalauja, kad teikiami pasiūlymai – projektai būtų sutvarkyti ir svarstomi iš eilės, o be eilės galį būti svarstomi tik seimo skirtų deputacijų ir vykdomosios valdžios komisijų pranešimai. Perskaičius Sapiega prašo Zielinskį, kad jis projektą papildytų pastaba dėl skubotų įstatymų. Karalius projekto nepalaiko, matyt, bijo nustosiąs galimybės paveikti seimo darbų eigą ir palaiko paskutiniu laiku praktikuotą tvarką, kad kiekvieno posėdžio gale maršalka praneša kito posėdžio uždavinius. Projektą dar paremia Niemcevičius su Kublickiu, o Zaleskis siūlo pataisą, kad projektai būtų svarstomi ne iš eilės, bet sugrupavus į su iždo ir kariuomenės reikalais susijusias grupes. Dar ilgai kalbama, bet vietoje konstitucijos maršalka žodžiu gauna įgaliojimą projektus sutvarkyti[73]. Taip nepraėjo ir šis pasiūlymas. Tuo būdu iki 1791 m. nebuvo priimta jokios seimo darbus tvardančios konstitucijos. Tiesa, dar 1789 m. ga-

[72] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 640–641; *Dziennik Czynności Seymu...*, t. V, ses. 196, 197.

[73] *Dziennik Czynności Seymu...*, 1789, t. VI, ses. 208, t. VII, ses. 216.

le į pilies knygas buvo įtraukta konstitucija, reikalaujanti, kad seimo posėdžiai įvyktų kiekvieną šiokią dieną, kad karalius kelioms dienoms posėdžių be viso seimo sutikimo nesalvuotų ir kad jam susirgus ar šiaip negalint seime dalyvauti posėdžiai galėtų eiti be jo, jį atstovaujant kancleriui[74]. Bet tas, žinoma, nieko padėti negalėjo, posėdžių tvarkos nelietė. Seimas tuo būdu, iš vienos pusės, norėjo taupyti laiką, o iš antros, norėjo neleisti karaliui trukdyti jam nepatinkamų konstitucijų priėmimo. Mat karalius, vengdamas kokio nutarimo, neretai posėdį nutraukdavo, atidėdavo kelioms dienoms, kad pertraukos metu užsispyrusius atstovus perkalbėtų arba nukreiptų seimo dėmesį kitur.

Tikrai susirūpinta tvarkyti seimo darbus tik susirinkus dvigubam seimui, nes padaugėjus atstovų kalbėtojų turėjo atsirasti dar daugiau ir seimas galėjo kalbose paskęsti visiškai. Pasiūlytas laikinas regulaminas pagaliau praėjo. 1791 m. sausio 3 d. buvo nutarta, kad siūlomi projektai būtų įteikiami raštu konstitucinei komisijai, kuri, jį apsvarsčius, ir, esant reikalui, pasitarus su autoriu, atspausdins ir išdalys atstovams ne vėliau kaip 3 dienas prieš jo svarstymą. Tik provincijų sesijų išdirbti projektai turės eiti tiesiog seiman aplenkiant konstitucinę komisiją. Toliau dar nustatoma, kad dėl kiekvieno projekto atstovai galės kalbėti tik du kartu: vieną kartą einant diskusijoms, antrąjį – balsavimo metu. Šiaip niekas kalbėti negali. Negavęs iš maršalkos balso, niekas neturi teisės kalbėti net replikuodamas (*interlocutorie*)[75].

Bet naujoji konstitucija visko neišsprendė. Vos spėjus ją priimti, seimas susikivirčijo nesutardamas, ką pradėti toliau. Vieni reikalavo baigti svarstyti kardinalines teises, o kiti, nebenorėdami jų baigti, siūlė svarstyti seimelių įstatymą. Šie net nesutiko išspręsti ginčą balsavimu. Tada dalis atstovų, iššokusių į salės vidurį, jau grasino pasišalinti ir tik karaliui tepasisekė juos nuraminti. Nepaisant esamos konstitucijos, maršalka leido kalbėti visiems, kas kiek norėjo. Pvz., K. Sapiega kalbėjo net 8 kartus. Tik karaliui aiškiai pareikalavus, kad maršalka, remdamasis naująja konstitucija, nebeduotų kalbėti ir pradėtų balsavimą, buvo pradėta balsuoti. O tas dar sutrukdė net 13 val. Balsavimo metu, kaip sako karalius, tekę išklausyti apie 160 kalbų. Bet ir tai klausimas dar liko neišspręstas. Balsavimas tik išsprendė, kad pirmon galvon tenka išspręsti ne kurį kitą projektą, o klausimą, nuo ko pradėti: nuo kardinalinių teisių ar nuo seimelių įstatymo. Ir tik tam buvo sugaišta net 16 valandų ir posėdis nusitęsė iki 4 val. ryto. O nutarimas, kad pirmiau reikia svarstyti seimelių įstatymo projektą, buvo padarytas tik kitam po-

[74] *VL*, t. IX, s. 104.

[75] Ten pat, p. 202.

sėdy (1791 I 7)[76]. Taigi įstatymas mažai ką tepadėjo. Kad išvengus tokių ginčų sausio 11 d. buvo priimta nauja konstitucija, kuria buvo nustatyta, kad pirmąsias 2 kiekvieno mėnesio savaites seimas skirs išklausyti pranešimus komisijų, revizuojančių magistratūras, o kitas dvi jau užsiims įstatymų leidyba, pirmiausia seimelių įstatymu[77]. Kad darbas eitų sparčiau, vasario 26 d. buvo panaikinta 1768 m. konstitucija, reikalaujanti projektus svarstyti papunkčiui[78], bet nedaug atnešė naudos ir tas. Daugiau tvarkos seime atsirado tik 1791 m. gegužės 28 d. priėmus didžiulį seimų įstatymą[79], kuriame jau smulkiai buvo nustatyta ir posėdžių šaukimas, ir maršalkos kompetencija, ir balsų gavimo tvarka. Bet sumišimų ir netvarkos dar buvo ir po to. Tada kiek tvarkingiau darbas ėjo ne tiek dėl esamo įstatymo, kiek dėl po Gegužės 3 d. konstitucijos įsivyravusios reformų dvasios, kada ir karalius, ir veikianti seimo dauguma aiškiai siekė to paties tikslo: pradėtas reformas nuosekliai varyti iki galo.

Be šito seimo darbų palaidumo dar labai įsidėmėtinas atstovų ir apskritai seimo meto Varšuvos gyvenimas. Čia tuo tarpu susibūrė veik visi didieji ponai. Kiekvienas jų stengėsi pasiekti kuo daugiau populiarumo, kuo daugiau patraukti sau draugų iš seimo atstovų. Kiekvienas didelis ponas nuolat ruošia balius, priėmimus, net išlaiko visiems prieinamą stalą, kur gali atvykti ir pavalgyti kiekvienas, kuris nelaiko savo virtuvės arba neturi kartais iš ko pavalgyti. Ten renkasi ne vien atstovai, bet kartais ir šiaip visokie prašalaičiai, nes nėra nei kvietimų, nei kontrolės. Kas ateina, tas ir pavalgo. Iš seno buvo paprotys, kad tokį atvirą stalą seimo metu laikydavo karaliaus dvaro maršalka. Ten visada galėdavo pavalgyti 50–60 atstovų. Bet šio seimo metu opozicija, puldama karalių, ėmė pulti ir tuos karaliaus penimus atstovus, nes vis dėlto ten pirmon galvon rinkdavosi jo šalininkai. Ten taip pat buvo rūpinamasi paveikti visus atsilankančius. Visi jie buvo pradėta pajuokti, praminta veltėdžiais (*pieczeniarzy*). Pagaliau taip imta pravardžiuoti ir visus karaliaus šalininkus, kas neretai privesdavo prie aštrių konfliktų ir net muštynių. Bet tas paveikė. Pas karalių valgyti ėmė lankytis vis mažiau ir mažiau. Pagaliau jų liko vos 5–6. O kad tuo pat metu tokius atvirus stalus laikė ir K. Radvila, kol seime dalyvavo, ir A. Čartoriskis, buvo laikoma normaliu reiškiniu[80].

[76] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 648–651.

[77] *VL*, t. IX, s. 205

[78] Ten pat, p. 210.

[79] Ten pat, p. 250 ir kiti.

[80] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 280–281; A. Kitowicz, *Pamiętniki...*, t. II, s. 347.

Savo priėmimais ir puotomis garsėjo visi didieji seimo veikėjai: S. Malachovskis, K. N. Sapiega, Potockiai, Čartoriskis, Oginskis, ir eilė ponių: etmonienė Oginskienė[a], Lietuvos konfederacijos maršalkos motina Sapiegienė[b], Lanckoronskienė[c], de Nassau[d], kunigaikštienė Masalskytė[e] ir visa eilė kitų[81]. Čia buvo praleidžiama laikas, čia demonstruojama savo patriotiški jausmai ir madon įėję tautiški aprėdai, čia pagaliau buvo aptariama įvairūs politikos klausimai, kurstoma, ką palaikyti ir ko nepraleisti seime. Didesniesiems ponams tas kainavo nepaprastai daug, daugelis taip begyvendami parlindo į skolas (pvz., K. N. Sapiega), o mažesnieji taip tik ir galėjo pragyventi. Pasak Kitowicziaus, kai kurie jų net praturtėję, apmoką savo senas skolas, nes gauna pinigų iš svetimų valstybių, karaliaus ar ponų, kuriuos palaiką[82]. Vitebsko kaštelionienė Barbora Kasakauskienė laiške vyrui skundžiasi, kad ten, Varšuvoj, jie tik ūžia ir linksmai leidžią laiką ir pamiršę namų neturtą, kur trūkstą visko. Ji pati norinti pirkti karvių, avių, šieno, o nesą pinigų. Kartu ir ji prisimena, kad, anot kažkokio Mikalojaus Lobay laiško iš Varšuvos apie seimo posėdžius ir atstovų gyvenimą, ten esą galima pragyventi „išnaudojant vienam kitą ir nepaliečiant savos piniginės"[83].

Jei neturtingesniesiems pragyventi niekas nebūtų padėjęs, tai daugumas jų būtų išvažinėję namo. Bet ir tokiomis sąlygomis daugelis atstovų seimo posėdžiuos vis dėlto nedalyvavo.

Kam nors išvažiavus, kiti, kuriems jų buvimas gali būti naudingas, paprastai rūpinasi jį sugrąžinti, atšaukti[84], bet ne visada pasiseka. Ir visą laiką seime matome daug ko trūkstant.

Braclavo atstovo Mošinskio teigimu, seimo narių, t. y. atstovų ir senatorių, 1788 m. turėję būti 315 (239 lenkai ir 76 lietuviai)[85]. Bet iš tikro konfederacijos aktą matome pasirašius 176 atstovus (122 iš Lenkijos, 48 iš Lietuvos ir 6 iš Livonijos) ir 109 senatorius (86 Lenkijos ir 23 Lietuvos), tad iš viso 285 narius. Po 1790 m. naujų rinkimų dar prisidėjo vėl 176 atstovai ir prisirašė 12 senatorių (7 Lenkijos ir 5 Lietuvos), tad iš viso konfederacijos aktą pasirašiusių buvo 473[86]. Kiek iš jų nuolat gyveno Varšuvoj ir kiek

[81] M. Czacki, *Wspomnienia z roku 1788 do 1792*, Poznań, 1862, s. 111–115; N. Kostomarov, *Poslednie gody Rieči–Pospolitej*, S. Peterburg, 1905, t. I, s. 220–222.

[82] A. Kitowicz, *Pamiętniki...*, t. II, s. 90–91.

[83] Laiškas iš Jonavos, 1788 m. lapkričio mėn., *CVA*, Korespondencja Kossakowskich, t. IV (Nr. 26).

[84] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 136.

[85] *Zbior mów i pism...*, t. VIII, s. 8–9.

[86] Pasirašiusių skaičius apskaičiuota peržiūrėjus parašus *VL*, t. IX, s. 47–51, 205–209 ir 470–471.

buvo išvažinėję arba nepasirodė seime iš viso, sunku pasakyti. Bet iš užsilikusių balsavimų duomenų galima nustatyti, kiek jų dalyvavo seime sprendžiant vieną ar kitą klausimą. Duosim eilę pavyzdžių:

1788 m.		
X 13	balsuojant vieną kartą buvo balsuojant kitą kartą	229 (nedalyvavo 25) 227 (nedalyvavo 27)
X 17	–	251
XI 3	–	263
XII 13	viešai balsuojant buvo slapta balsuojant	230 205
XII 16	viešai balsuojant buvo slapta balsuojant	184 178
1789 m.		
II 6	iš viso balsuoja	171
II 20	iš viso balsuoja	137
II 27	iš viso balsuoja	202
IV 23	iš viso balsuoja	125 (nedalyvavo 86)
V 4	iš viso balsuoja	119 (nedalyvavo 99)
V 12	–	133, kitąsyk 129
V 14	–	110
V 15	–	116
V 22	–	112 (nedalyvavo 9)
V 29	–	111
VI 11	–	142
VI 12	–	93 (nedalyvavo 114)
VI 18	–	108
VII 17	–	83 (nedalyvavo 111)
VIII 6	–	85 (kitąsyk 83)
VIII 7	–	83 (nedalyvavo 14 ?)
VIII 11	–	91 (nedalyvavo 102)
VIII 18	–	88 (nedalyvavo 106)
X 6	–	98 (nedalyvavo 98)
X 23	–	95
XI 16	–	95
XI 19	–	112
XII 30	–	37 (ne balsavimo duomenys)
1790 m.		
II 23	–	132
III 2	–	102

III 9	–	97 (kitąsyk 99)
IV 12	–	99 (nebalsavo 110)
IV 15	–	78 (nedalyvavo 112)
IV 26	–	85 (nedalyvavo 111)
IV 30	–	101
V 11	–	114
VI 11	–	142
VI 14	–	131
VII 13	–	71
VIII 31	–	120
IX 14	–	129
IX 30	–	104
X 7	–	107
XII16	–	240
XII 23	–	269
XII 28	–	205
1791 M.		
I 4	–	209
I 7	–	263
I 19	–	154
I 25	–	211
I 27	–	182
II 7	–	204
II 10	–	159
II 15	–	188
II 18	–	183
III 14	–	196
III 24	–	177
IV 8	–	159
IV 12	–	146
IV 18	–	170
V 2	–	114
V 12	–	120
V 19	–	124
VI 6	–	124
VI 10	–	72
VI 17	–	111
X 3	–	149
X. 21	–	109
X. 31	–	189
XI. 7	–	135

XII. 6	–	156
XII. 19	–	211
1792 M.		
I 26	–	83
I 27	–	96
V 18	–	95
V 21	–	136
V 25	–	111[87]

Iš šios lentelės matome, kad seimo narių skaičius posėdžių metu labai nevienodas ir, palyginus su tuo, kiek turėtų būti, labai mažas. Nors nebuvo jokio įstatymo, kuris normuotų kvorumą, bet, kai atstovų labai sumažėdavo, seimas vis dėlto kartais pasijusdavo nebepatogiai ir susirūpinęs net atsisakydavo svarbesnius klausimus spręsti arba darydavo ilgesnę pertrauką. Taip, pvz., 1789 m. birželio 18 d. balsavime dalyvauja 108, bet jų daugumas, matyt, yra senatoriai, o atstovų labai maža ir kitą dieną susirūpinęs seimas sprendžia, ką daryti, kad atstovų esą vos keliolika. A. Čartoriskis, K. Sapiega ir dar kai kas siūlo seimo posėdžius bent 3 savaitėms atidėti, o po pertraukos sukviesti visus. I. Potockis pasiūlo priimti seimo atstovams ir senatoriams pasišalinti draudžiančią konstituciją. Nedalyvaujančius posėdžiuose siūlo bausti 5000 grivinų ir atimti 3 metams *activitatem*[a]. Pagaliau birželio 20 d. tas klausimas iškyla vėl, ir seimas nutaria padaryti pertrauką iki liepos 13 d.[88] Bet jokio reikalavimo būtinai dalyvauti posėdžiuos tuo tarpu dar nepriimama. Matyt, maža atstovų grupelė šito daryti nedrįso. Toks dėsnis buvo įtrauktas tik į 1791 m. naująjį seimo įstatymą. Bet jo sankcijos, kiek liečia atstovus, neįvesta ir tada. Tik senatoriai, praleidę du iš eilės ordinarinius seimus, jei ne-

[87] Skliausteliuose paduodami nedalyvavusių skaičiai yra paimti iš tų pačių šaltinių, iš kurių imta žinios apie balsavimų duomenis. Aiškus dalykas, kad jie yra klaidingi, nes pagal juos išeitų, kad seimo narių skaičius būtų keitęsis. Balsavimo duomenys yra paimti iš šių šaltinių: apie 1788 X 13 – Juozo Kasakausko laiškas motinai (X 17, *CVA*, Korespondencja Kossakowskich, IV (Nr. 26); X 17 – W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 200, 245; XII 13 ir 16 – *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*,1788, t. I, s. 230, 244–245; nuo 1789 II 6 iki XII 30 – *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 12, 16, 18, 39, 44, 48, 58, 92; *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. III, s. 74, 94, 132, 150, 160, 179, 270, 284, 336, 424; *Dziennik czynności seymu głównego ordynaryinego Warszawskiego...*, t. IV, ses. 13, 40, 352, 178; t. V, ses. 190; t. VI, ses. 214, 215; *Suplement do Gazety Warszawskiej*, Nr. 93; Nuo 1790 II 23 iki XII 28 – *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 17, 21, 30, 36, 39, 48, 57, 75, 79, 103; *Dziennik Czynności Seymu...*, t. VII, ses. 216, 225, t. VIII, ses. 229, 233, t. IX, ses. 245, 247, 253, 256; A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*,1790, t. I, s. 15, 159, 391; nuo 1791 I 4 iki III 19 – A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*,1790, t. II, s. 163, 240, 260, 279, 410; *Gazeta Warszawska*, 1791, Nr. 3, 7, 9, 13, 22, 25, 30–31, 36, 39, 41, 46, 50, 80, 88, 99, 102; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 1, 3–4, 7, 9, 15–16, 22, 30, 36, 39, 47, 49, 50, 80, 88, 90, 102; nuo 1792 I 26 iki V 25 – *Gazeta Warszawska*, Nr. 9, 21, 41, 43; *Gazeta Narorodowa y Obca*, Nr. 8, 22, 43.

[88] *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1789, t. III, s. 296–297, 302–303.

serga ir yra jaunesni kaip 60 m., turį netekti savo urėdo[89]. Kai po minėtos pertraukos 1789 m. liepos 13 d. seimas pradėjo posėdžiauti, atstovų pasirodė tiek mažai, kad maršalka pradėti svarstyti iždo reikalų nedrįso[90]. Sprendžiant kitus klausimus liepos 17 d. balsavime matom dalyvaujant vos 83. Vėliau matome irgi labai mažai (daugiausia XI 19 – 112). Gruodžio 29 d. Slanimo atstovas Soltanas ir Podolės Miežejevskis prašo daryti pertrauką, nes atstovų esą jau labai mažai ir vis dar išvažinėją. Valkavisko atstovas P. Grabovskis net neleidžia nieko svarstyti, nes atstovų esą per maža. Kitą dieną Ževuskis nurodo, kad seime esą vos 20 atstovų, 15 senatorių ir 2 maršalkos, iš viso 37 žmonės. Tai esą per mažai ir posėdžiauti negalima. Jį paremia Grabovskis su Soltanu ir pagaliau nutariama posėdžius pertraukti, limituoti[91]. Bet kai 1790 m. vasario 8 d. seimas susirenka vėl, maršalka atidarydamas posėdį apgailestauja, kad, nepaisant kvietimų bei raginimų, atstovai laiku nesusirinkę. Daug kam sutrukdę savi reikalai ir išsiliejusios upės. Negausus seimas, negalėdamas svarstyti svarbesnių klausimų, ima spręsti karininkų avansavimo įstatymo projektą[92]. Ne kažkiek jų susirenka ir vėliau, bet posėdžiai eina. Taip sulaukiama rudens, kada turėjo įvykti naujų atstovų rinkimo seimeliai (lapkričio 16 d.). Tuo momentu seimui geriausia būtų buvę išsiskirstyti ir rūpintis seimelių išeitimi, žiūrėti, kad nepraeitų jo darbui priešingi atstovai, kad nebūtų priimta jam priešingų instrukcijų, bet seimas skirstytis negali. Mat senesnieji vykdomos valdžios organai jau buvo panaikinti, o nauji dar neįkurti ir seimas buvo vienintelė centro valdžia. Kad valdžia neišnyktų, jam tenka likti. Ir jis posėdžiauja. Bet atstovų tuo tarpu labai maža. Kalinkos apskaičiavimu, lapkričio mėn. posėdžiavusių buvę vos apie 30 žmonių[93]. Dėl to seimas dabar užsiima tik tokiais klausimais, kurie negali per daug sukiršinti bajorijos. Dabar priimama pyliavų konstitucija[a], užtraukiama 10 000 000 auksinų paskola Olandijoj, nobilituojama daugybė miestelėnų, priimama seimo rugų konstitucija[b] ir, svarbiausia, ruošiama projektai būsimam dvigubam seimui[94].

Pirmasis dvigubo seimo posėdis įvyko 1790 m. gruodžio 16 d. Tada, sprendžiant Dobrynės skilusio seimelio klausimą, balsavime matome dalyvaujant 240, o gruodžio 23 d., sprendžiant atstovų nepaperkamumo priesaikos klausimą, balsavime dalyvauja

[89] *VL*, t. IX, s. 251–252.

[90] *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1789, t. III, s. 304.

[91] *Dziennik Czynności Seymu...*, 1789, t. VI, ses. 214, 215.

[92] Ten pat, t. VII, ses. 216.

[93] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 613.

[94] Ten pat, p. 614–620.

269[95]. Kadangi šis klausimas buvo labai aktualus ir buvo užėmęs net kelis posėdžius, tai reikia manyti, kad balsavime dalyvavo visi, kurie tik tuo metu Varšuvoj buvo. Taigi ir dabar jų nedaug. Vėliau matome į posėdžius ateina dar mažiau, 1791 m. birželio 14 d. vos 62, o 15 d. susirenka tiek mažai, kad net neposėdžiaujama, posėdis atidedamas kitai dienai. Pagaliau birželio 28 d. daroma pertrauka iki rugsėjo 15 d.[96] Bet vaizdas nepasikeičia ir po pertraukos. 1792 m. pradžioje seimo dalyvių skaičius nesiekia nė šimto.

Mūsų temai būtų dar labai svarbu išaiškinti, koks procentas visų tų dalyvių buvo lietuviai. Išaiškinti nelengva, bet kad ir apytikriai iš tam tikrų duomenų kai kada galima. Iš seimo dienoraščių galima matyti – bent kurie žymesnieji atstovai kuriuose posėdžiuose dalyvavo ir kokiais klausimais kalbėjo. Šiuokart mes to neliesime, nes tai būtų per ilga, o kiek tai mūsų turimais šaltiniais galima, mums teks tą padaryti kalbant apie atskirus seimo spręstus klausimus. Teks pabandyti nustatyti, kiek dalyvavo lietuvių svarstant Lietuvos reikalus. O tuo tarpu duosim tik bendrą charakteristiką.

Jau mūsų minėtu vieno bendralaikio apskaičiavimu, pilno seimo sudėtyje turėję būti iš viso 315 žmonių, o tarp jų 76 lietuviai[97]. Bet apskaičiavimą padaręs LDK sekretorius Mošinskis truputį suklydo. Žinodamas, kad tuo metu LDK rinkdavosi 22 seimeliai, jis padaugino juos iš 2 ir, gavęs 44, pridėjo dar 2 lietuvius, išrenkamus Livonijos seimely, gavo 46, kurie su 30 senatorių ir sudaro 76. Bet prie to reikia dar pridėti 4 žemaičius, nes nuo 1776 m. Žemaičių seniūnija siųsdavo į seimą jau po 6 atstovus[98]. Be to, prie to skaičiaus reikia priskirti ir Livonijos vyskupą, nes šio seimo metu juo buvo irgi lietuvis J. Kasakauskas. Tuo būdu seime lietuvių galėjo būti 31 senatorius ir 50 atstovų, iš viso 81 žmogus. Dvigubam seime dar prisidėjo vėl 50 atstovų ir iš viso Lietuvos atstovų ir senatorių seime galėjo būti 131. Bet jau minėta, kad jų buvo mažiau, nes žymi dalis senatorių į seimą neatvyko.

Tiek 1788 m., tiek 1790 m. rinkimų atstovai buvo atvykę Varšuvon ir pasirašė konfederacijos aktą visi. Be to, 1790 m iš Kauno pavieto matome nebe 2, o 3 atstovus. Tuo būdu atstovų iš Lietuvos iš viso buvo 101. Iš 31 minėtų senatorių seimo pradžioje konfederacijos aktą pasirašo 21. Netrukus prie to dar prisideda Vilniaus vaivada K. Radvila. Jau veikiant dvigubam seimui dar prisirašė Vilniaus kaštelionas M. Radvila, Trakų kaštelionas K. K. Pliateris ir Smolensko vaivada K. Sapiega. (M. Radvila pasirašė irgi

[95] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 49, p. 195.

[96] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, p. 44–55.

[97] *Zbiór mów i pism niektórych...*, t. VIII, s. 8–9.

[98] Iki 1764 m. ji siųsdavo irgi 2, 1764 jai nustatyta 3, o 1766 m. – 6 atstovai. Presiowski, *Krótka wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, (wyd. K. J. Turowski), Kraków, 1861, s. 48.

tik gavęs Vilniaus vaivadiją 1790 m. gruodžio 9 d., o kol buvo kaštelionu, buvo neprisirašęs. Bet jo prisidėjimas skaičiaus nepadidina[99].) Taigi iki 1790 m. rudens Lietuvai seime atstovavo 50 atstovų ir 22 senatoriai, iš viso 72 žmonės. Dvigubame seime prisidėjo 51 atstovas ir trys senatoriai. Be to, dar nereikia pamiršti atstovų ir senatorių persigrupavimo, nes dalis atstovų seimo metu gavo senatorijas. Jau minėta, kad Kauno atstovas A. Kasakauskas 1790 m. gavo Livonijos kaštelioniją, Smolensko atstovas Suchodolskis tais pačiais metais gavo Smolensko kaštelioniją, o Slanimo atstovas Soltanas 1791 m. gavo kiemo maršalkystę. Kasakausko pirmtakas J. Mieras taip pat buvo prisirašęs prie konfederacijos, o vietoje Kasakausko iš Kauno pavieto 1790 m. buvo pririnktas trečias atstovas. Suchodolskio pirmtakas Zienkavičius prie konfederacijos nebuvo prisirašęs, tad seimo narių skaičius ir jiems pasikeitus liko tas pats. Tik Soltano pirmtakas I. Potockis taip pat buvo prisirašęs ir dėl to pasikeitimo seimo narių skaičius vienu sumažėjo. Buvo ir kitų senatorių pasikeitimų. Taip 1790 m. Livonijos vaivada vietoje konfederacijos akto nepasirašiusio Rogalinskio tampa Felkežambas, kuris jau buvo pasirašęs kaip Vitebsko kaštelionas, tad seimo narių skaičius dėl to nepasikeitė. Bet seime lietuvių sumažėjo, kai Polocko kaštelionu vietoje Sielickio 1791 m. tapo konfederacijos akto nepasirašęs R. Bžostovskis, kai vietoje abdikavusio S. Poniatovskio krašto iždininku tapo lauko etmonas Tiškevičius, o lauko urėdas liko neužimtas ir kai krašto maršalka vietoje mirusio Gurovskio tapo I. Potockis. Tad, aritmetiškai skaičiuojant, konfederacijos aktą pasirašiusių Lietuvos senatorių skaičius sumažėjo 4. Taigi seimui baigiantis tebegyvenančių, konfederacijos aktą pasirašiusių, Lietuvos senatorių ir atstovų buvo 122. Palyginus su lenkais tai maža, o be to, dar tenka priminti, kad keletas Lietuvos senatorių buvo lenkai: I. Potockis, Gurovskis, Poniatovskis. Lietuviai šito jau nejuto, bent neteko užtikti jokių nepasitenkinimo žymių, bet skaičiaus mažumą juto ir reikalavo savo atstovų skaičių padidinti. Šis klausimas jau nebuvo naujas. Jis buvo keltas, bet seimo atmestas jau 1776 m., 1784 m. karalius pats buvo siūlęs padidinti Lietuvos senatorių skaičių, bet pasiūlymas nepraėjo nei tada. Ne kartą jis buvo paliestas ir šiam seime[100]. Jau minėtas Mošinskis 1789 m. kovo 9 d. net nurodė, kiek atstovų iš Lietuvos reikėtų pridėti. Siūlydamas sulyginti visas tris provincijas jis nurodo, kad didlenkių seime esą 133, mažlenkių 106, o lietuvių 76. Norint visus sulyginti, esą reikia pridėti 27 mažlenkius ir

[99] *VL*, t. IX, s. 48–51, 205–208, 471.

[100] *Seryasz projektów do prawa i innych rożnych pism...*, Rok I, cz. III, 1785, s. 4, cz. IV, s. 132, 144; *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 42.

57 lietuvius[101]. 1790 m. instrukcijose tokius reikalavimus matome Lydos, Valkavisko, Riečicos, o iš lenkų – Voluinės instrukcijoje[102]. Ir prie to pagaliau buvo prieita. 1791 m. seimų įstatymu buvo nustatyta, kad atstovų iš visų provincijų turį būti po lygiai, kitu specialiu įstatymu buvo nustatyta jų po 68 iš kiekvienos provincijos ir Lietuvoje sudaryta 10 naujų pavietų[103]. 1793 m. Gardino seimas padidino Lietuvos senatorių skaičių pakeldamas kaštelionais 14 pavietų maršalkas. Bet visi tie nutarimai pačiam Ketveremečiam seime jokios reikšmės neturėjo ir apie juos plačiau kalbėti netenka.

Grįžtant prie klausimo, kiek kurio seimo veikimo momentu jame buvo lietuvių, tenka pastebėti, kad ir taip mažas jų nuošimtis neabejotinai mažėjo dar labiau negu lenkų. Lietuviams Varšuva buvo toli, čia jiems gyventi buvo daug nepatogiau negu lenkams, ir seimui taip ilgai užsitęsus daugelis jų turėjo išvažiuoti namo. Dažnai važinėti dėl tolumo buvo irgi nepatogu. Dėl to jų seime dažnai buvo labai mažai. Taip, pvz., 1789 m. rugpjūčio 25 d. Breslaujos atstovas Vavžeckis skundžiasi, kad Lietuvos senatoriai savo atstovus seime palikę vienus, o rugpjūčio 28 d. kuriam tai Oršos atstovui visos Lietuvos vardu pareiškus, kad jie nesutiksią priimti magazinų projekto, neaptarę jo savo sesijoj, Sapiega praneša, kad Lietuvos atstovų seime esą vos 10. Bet kaip apsaugoti Lietuvos provinciją nuo skriaudos, jis su atstovais jau tariąsis ir netrukus sušauksiąs provincijos sesiją. Dėl to ir jis prašo projekto priėmimo neskubinti[104]. Taigi tuo momentu Lietuvai atstovavo vos tas mažytis būrelis. Iš dienoraščio matome tuo metu seime kalbant Butrimavičių, Zaleskį, Matuševičių, Niemcevičių, Vavžeckį, Širmą, Radziševskį, Kublickį, Katilą ir kt.

Tvirtinimas, kad tuo tarpu seime nebuvę nė vieno Lietuvos senatoriaus, yra ne visai tikslus, nes ten matome, pavyzdžiui, I. Potockį, buvo dar, rodos, Chreptavičius ir daugiau ministerių, bet jie buvo užsiėmę ne pasitarimais, o valdymo reikalais. Nebuvo tik senatorių, neturinčių jokių pareigų valdymo organuos ir atstovai iš tikro buvo likę tik su savo maršalka. Jam teko net šaukti provincijos sesijas, nors tai buvo senatorių teisė.

Iš balsavimo duomenų matome, kad 1791 m. sausio 4 d. seime lietuvių buvo 5 senatoriai ir 52 atstovai, o sausio 7 d. – 4 senatoriai ir 24 atstovai. Iš viso balsavime tada

[101] *Zbiór mów i pism...*, t. VIII, s. 8–9.

[102] Voluinės instrukcijos yra anų laikų spaudinys, o Lietuvos instrukcijos – *VVA*, žr. IV skyriuje.

[103] *VL*, t. IX, s. 251, 326–338.

[104] *Dziennik Czynności Seymu...*, 1789, t. IV, 59, 86 ses.

dalyvavo: sausio 4 d. – 209, o sausio 7 d. – 263[105]. Sausio 20 d. balsavimuose dalyvavo 23 senatoriai ir 131 atstovai. Iš jų lietuvių 6 senatoriai ir 36 atstovai. Sausio 25 d. balsavo 22 senatoriai ir 189 atstovai. Lietuvių tarp jų buvo 1 senatorius ir 28 atstovai. Vasario 7 d. balsavime dalyvavo 31 senatorius ir 173 atstovai. Lietuvių jų tarpe buvo 9 senatoriai ir 54 atstovai[106]. Tad šiuo metu lietuvių nuošimtis dar ne taip mažas, nors trečdalio toli dar nepasiekė nei vieną kartą. Kadangi iš viso jų galėjo būti apie 120, tai tik paskutinį paminėtą kartą matome dalyvavusiųjų pusę, šiaip daug mažiau. Bet tai buvo dvigubo seimo pradžia, kada tebebuvo Varšuvoj veik visi bent 1790 m. rinkti atstovai, kurie čia buvo suvažiavę pasirašyti konfederacijos aktą. Vėliau išvažinėja daugiau ir daugiau, o grįžtą labai nerangiai. Ir taip, pvz., 1792 m. kovo 15 d., seimui susirinkus po limitos, lietuvių pasirodė tiek mažai, kad maršalka net nerado galima pradėti Iždo komisijos rinkimų, nes joje turėjo būti ½ narių lietuvių[107].

§ 4

Kalbant apie lietuvius seime dar tenka paliesti vieną bendrą klausimą, būtent kaip lietuviai ir lenkai santykiavo seimo darbų eigoje, t. y. kaip buvo sutvarkyta techninė darbų tvarka. Trumpai išaiškinti šį klausimą neįmanoma. Tam reikėtų smulkiai panagrinėti lietuvių ir lenkų savitarpio santykių supratimą ir apžvelgti seimo darbų tvarkos raidą net nuo XVII amžiaus pradžios. Tad čia tą klausimą teks paliesti tik bendrais bruožais.

Kaip žinome, 1569 m. seimo aktais buvo įvesti bendri seimai, kurie turėjo rinktis Varšuvoje arba kur nors kitur Lenkijoje. Pirmasis konfederacijos seimas tuos dėsnius dar papildė nustatydamas, kad elekcijos seimai turį rinktis lauke tarp Volo kaimo ir Varšuvos. Iki Respublikos gyvenimo pabaigos iš visų tų dėsnių buvo pakeistas tik vienas – 1673 m. konstitucija nustatė, kad kas trečias paprastas seimas turi rinktis Gardine[108]. Bet XVII amžiaus sumaiščių metu šis, vadinamasis seimų alternatos dėsnis, buvo pamirštas ir seimai paprastai buvo šaukiami Varšuvoje. Paskutinis nusisekęs seimas Gardine įvyko 1726 m. Vėliau Gardine dar buvo susirinkę 1744 ir 1752 m. seimai, bet

[105] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*,1790, t. I, s. 308–318, 319–389.

[106] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1790, s. 158–163, 230–239, 400–409.

[107] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 22, s. 127; *Suplement do Gazety Warszawskiej*, Nr. 22.

[108] Be to, yra ir vėlesnių šį klausimą liečiančių konstitucijų: 1674, 1677, 1685 ir t. t. Prieš 1673 m. konfliktų dėl seimo vietos buvo gana daug. Kartais lietuviai net nenorėdavo važiuoti į Varšuvą (pvz., žr.: *Archiwum Sapiegów*, I, Nr. 129, 131, ir *Litwa i Ruś*, t. II, zesz. I, 1912, s. 127). Bet iki 1673 m. konstitucijos Lietuvoje teįvyko vos vienas 1653 m. seimas (Brastoje).

abu buvo nutraukti. Daugiau jų Gardine nebuvo šaukta net iki 1784 m. Bet alternatos dėsnis visą tą laiką nebuvo pamirštas. Apie rūpesčius seimų alternata šaltiniai kalba labai dažnai. Nuo 1764 m. tas jau ne kartą įtraukiama į konstitucijas. Pagaliau 1768 m. konstitucija aiškiai nustatė, kad kitas 1770 m. seimas rinktųsi Lietuvoje ir kad po jo alternata jau nebūtų pamirštama[109]. Bet šį įstatymą sutrukdė politiniai įvykiai: 1770 m. seimas neįvyko iš viso (sutrukdė Baro konfederacija), 1772 m. įvyko I Respublikos padalinimas, o po jo 1773–1775 m. svetimų ambasadorių tvarkomas delegacinis seimas Varšuvoje. Pagaliau alternata buvo prisiminta tik 1784 m.[110] Tas lietuvius labai pradžiugino ir seime visi atstovai reiškė karaliui padėką[111]. Nepamiršo Lietuva to klausimo ir vėliau. Taip, jau matėme, kad reikalavimą nepamiršti seimų alternatos 1788 m. į instrukcijas įrašė 3 seimeliai (Upytės, Naugarduko ir Gardino), o 1790 m. jų jau matysim žymiai daugiau. Seime tas klausimas taip pat buvo pajudintas ne kartą. Kartais jis buvo paliečiamas netiesiogiai (pvz., sprendžiant magistratūrų veikimo vietos klausimą visada buvo kalbama apie tretį seimą Lietuvoje ir apie perkėlimą magistratūrų tam dvimečiui į Lietuvą), o kartais jis paliečiamas ir tiesiogiai. Pagaliau aiškiai seimas su tuo klausimu susidūrė 1790 m. ėmus svarstyti naujo seimo atstovų rinkimo klausimą. Mat kaip tik 1790 m. seimas normaliai būtų turėjęs rinktis Lietuvoje. 1790 m. birželio 8 d. Breslaujos atstovui Vavžeckiui pasiūlius, liepos 19 d. priimama konstitucija, kad esamas konfederacinis seimas nenutraukiamas ir niekur neperkeliamas, kad naujai išrinkti atstovai turėsią prisirašyti prie esamos konfederacijos, o kitas seimas jau būsiąs sušauktas Lietuvoj[112]. Susirinkus dvigubam seimui, seimų vietos klausimą vėl iškėlė, reikalaudamas aiškios konstitucijos, Vilniaus atstovas Korsakas ir pagaliau 1791 m. gegužės mėn. gale priimtajam seimų įstatyme seimų vietos alternata Lietuvai buvo garantuota[113]. Bet tas, žinoma, kalbamo seimo darbų nepalietė, o mus šiuokart įdomauja jo veikimas.

1569 m. unijos aktas suliejo abiejų valstybių įstatymų leidybos organą, bet kiekvienai jų garantavo savą teisę[114]. Kiekvienai valstybei buvo palikta pačiai savo reikalais

[109] *VL*, t. VII, s. 297 (fol. 633–634).

[110] Stanislovui Augustui tada labiausiai rūpėjo, kad Respublika apmokėtų jo skolas, kad patrauktų savo pusėn Lietuvos bajoriją, jis ir šaukė seimą Gardine. Tuo pačiu tikslu prieš seimelius jis buvo net pats atvažiavęs į Lietuvą.

[111] Žr.: *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 17, 19, 68–69, 130, 163, 170 ir kt.

[112] *Zbiór mów i pism...*, t., XII, s. 80–108; *VL*, t. IX, s. 176; A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1790, t. I, s. 11.

[113] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 21, s. 81; *VL*, t. IX, s. 250.

[114] Lietuvos ir Lenkijos teisių santykis literatūroje jau daug kartų liestas, bet vis tebėra tinkamai neišaiškintas. Pirmą kartą nuodugniau jis buvo paliestas mokslinėje literatūroje XIX amžiaus gale, kai kilo grafų Manuci dvarų paveldėjimo byla ir teismui teko išaiškinti, ar veikė Lietuvoje Lenkijos konstitucijos apie kadu-

rūpintis. Tad aišku, kad jungtinių valstybių įstatymų leidybos organas negalėjo būti vienalytis. Turėjo atsirasti atskira kiekvienos valstybės įstatymų priėmimo procedūra, savotiška seimo darbų santvarka.

Lietuvai atskirai rūpinantis savo reikalais XVI–XVII amžiuje dar ne kartą buvo peržengtas ir seimų bendrumo dėsnis. Atskiri Lietuvos seimai – vadinami suvažiavimais arba konvokacijomis – ne kartą buvo šaukiami ne tik pačių Lietuvos ponų bekaralmečių metu, bet taip pat ir valdovų[115]. Bet daug daugiau reikšmės turėjo įstatymų numatyti priešseiminiai Lietuvos suvažiavimai, vadinami generaliniais suvažiavimais, Valkaviske arba Slanime, kur susivažiuodavo pasitarti ir suderinti seimelių instrukcijas visi atstovai ir senatoriai. Valstybei vis labiau krinkant, XVII amžiuje jie ėmė nykti ir 1632 m. jau tenka rūpintis apie jų atgaivinimą[116], bet tas neišgelbi. XVII amžiaus vi-

kus. Tam ginče dalyvavo S. A. Beršadskis („O nasliedovanii v vymoročnych imuščestvach po litovskomu pravu", 1892, ir „Litovskij Statut i Polskija konstitucii", 1893); S. L. Ptašickis („K voprosu ob izdanijach i komentarijach Litovskogo Statuta", 1893, ir „K istorii Litovskogo prava posle III statuta", 1893); T. I. Leontavičius („Spornye voprosy po istorii Russko-Litovskogo. Prava", 1893, ir „K voprosu o vymoročnych imnuščestvach...", 1897, *Žurnal Ministerstva Justicii*); A. Gobmstenas („Try voprosa iz Litovskogo graždanskogo prava", 1896, *Žurnal juridičeskogo obščestva*). Šiuokart mums į tą klausimą gilintis nėra jokio reikalo. Dėl to čia tik pastebėsim, kad pagrindinis Lietuvos įstatymų rinkinys – Statutas – visada buvo saugomas. Tas klausimas buvo kilęs ir Ketveremečiam seime ir niekas to neginčija. Dėl seimų priimamų įstatymų – konstitucijų – neabejotinai yra aišku, kad jos buvo atskirai priimamos Lietuvai ir atskirai Lenkijai, jei kurios buvo taikomos abiem kraštam, tai visada prie jų buvo dedama atitinkama pastaba. Peržiūrėjus *Volumina Legum* matome, kad jos dažniausiai atskirai net surašomos. Iki 1618 m. visos buvo surašomos ir seime priimamos atskirai. 1618–1648 m. laikotarpiu visų seimų, be 1621 m., konstitucijos yra surašytos mišriai: kelios Lenkijos, kelios Lietuvos ir t. t. Nuo 1648 m. vėl dažniausiai surašomos atskirai, nors taip pat nemažai yra ir mišriai surašytų. Bet tas reiškinys su teisės susimaišymu nieko bendro neturi. Tai yra seimų santvarkos rezultatas. Kadangi seimai dažniausiai rinkdavosi Varšuvoje, kur visada pirmiausia būdavo svarstomos Lenkijos konstitucijos, tai labai dažnai Lietuvos konstitucijoms priimti nepakakdavo laiko. Daug kartų apsivylę lietuviai ėmė reikalauti, kad seimas priiminėtų Lenkijos ir Lietuvos konstitucijas pakaitomis (žr.: A. Radziwiłł, *Pamiętniki*, t. I, s. 150). Dėl to tas mišrumas ir atsirado. Be minėtų abiem valstybėm taikytų konstitucijų, dar buvo tokių, kurias viena valstybė priimdavo anksčiau, o antra, nutardavo taikinti jas ir savo kraštui vėliau (pvz., *VL*, t. III, s. 407, t. V, s. 340; t. VI, s. 151; t. VII, s. 229 ir t. t.). Tiesa, Ptašickis (op. cit.) žino atsitikimų, kad Lietuvos teismai bylas išsprendė remdamiesi Lenkijos konstitucijom. Bet tai niekad nebuvo normalus reiškinys. Tai atsitikdavo arba teismui būtinai norint rasti sau pageidaujamam sprendimui juridinį pagrindą, arba kai toks precedentas Lietuvos teisėje būdavo nenumatytas. Bet dėsnis, kad Lietuvoje veikia tik jos savos konstitucijos, visada buvo gyvas. Taip, pvz., 1635 m. Lietuvos kancleris užprotestuoja, kam dvariškiai remia savo pretenzijas lenkų konstitucijom ir jų reikalas atmetamas (A. Radziwiłł, *Pamiętniki*, t. I, s. 154–155). 1764 m. K. Radvila, norėdamas neįleisti vysk. Masalskio į seimelį, remiasi Lietuvos Statutu, o visas Lenkijos konstitucijas atmeta kaip Lietuvoje negaliojančias (M. Matuszewicz, *Pamiętniki*, t. IV, s. 202). Tą patį rodo faktas, kad naujose Statuto laidose prie atskirų artikulų pridedamose konstitucijų ištraukose Lenkijai taikytų konstitucijų taip pat nėra.

[115] Neminint literatūroje minimų tokių atskirų Lietuvos seimų, čia paminėtina, kad apie tai 1617 m. kalba karalaitis Vladislovas (A. Muchliński, *Listy Władysława IV do Krz. Radziwiłła*, Kraków, 1867, s. 13), o 1670 ir 1716 m. tas minima net seimo konstitucijose (*VL*, t. V, s. 45; t. VI, s. 152). Be to, žr.: I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1932.

[116] W. Konopczyński, *Liberum veto...*, s. 437.

dury tie suvažiavimai išnyksta[117] ir susirenka jau tik išimtiniais atsitikimais[118]. Bet už tai tuo pat metu seimo veikimo vietoje pradeda rinktis atskiri Lietuvos, didlenkių ir mažlenkių posėdžiai, to meto kalba vadinami sesijomis, kurie atlieka nebesirenkančių suvažiavimų darbą. Kiek ankstyvesnieji Lietuvos generaliniai suvažiavimai skyrėsi nuo tokių pat Lenkijos provincijų suvažiavimų, tiek dabar skiriasi šitos sesijos. O tas, žinoma, priklausė nuo skirtingos Lietuvos būklės Respublikoje. Juridiškai būdama trečiąja Respublikos provincija, Lietuva faktiškai visada turėjo nė vienai Lenkijos provincijai nepasiekiamos reikšmės, nes sudarė visiškai atskirai organizuotą valstybę. Neliesdami Lenkijos provincijų sesijų, pastebėsim tik, kad XVII–XVIII amžiuje pagrindinis jų rinkimosi tikslas buvo suderinti prieštaraujančius atstovų instrukcijų reikalavimus, pasiekti kompromisą, kad sprendžiamas klausimas sklandžiau eitų seime, o Lietuvos sesijų pagrindinis uždavinys buvo paruošti sau reikalingų įstatymų projektus. Dėl to, kaip matyti iš visų žinomų seimų dienoraščių, Lenkijos provincijos dažnai rinkdavosi kartu arba atskirai sesijų iš viso nedarė, o lietuviai savo sesijas darydavo visada. Tik susitarę sesijose jie ateidavo į seimą ginti savo reikalavimų.

Sesijų kompetencija įstatymais nebuvo sunormuota, bet tam tikrais atsitikimais jų nutarimai turėjo ir juridinės galios. Taip, pvz., 1717 m. konstitucijoje, kurioje Zavišai už nuopelnus skiriama 4000 kaltų talerių, sakoma, kad ta suma pirmiausia buvusi priimta Lietuvos sesijoje 1699 m. Iš konstitucijos formulavimo išeina, kad seimas tą sesijos nutarimą laikė ne pasiūlymu, o kompetentingo organo nutarimu, nes jį vadina „asekuracija“[a] ir apgailestauja, kad lig šiol tas dar esą neįvykdyta. Buvo tas pat pakartota ir vėlesnėse konstitucijose, bet ar tie pinigai kada nors buvo sumokėti, neteko patirti[119]. Lietuvos sesijų sprendžiamąją galią taip pat rodo, pvz., 1717 m. konfederacinio seimo konstitucijos, liečiančios Lietuvos kariuomenės ir iždo reikalus, kur aiškiai sakoma, kad jos priimtos Lietuvos sesijose[120]. Tiesa, kitų, net ir konfederuotų, seimų konstitucijose tokios pastabos nerandame, bet sesijų veikimą liudija visi seimus liečią šaltiniai. Net 1792 m. Lietuvos sesijoje buvo sprendžiama Žemaičių seimelio skilimo byla[121].

Lietuvos atstovai rinkdavosi atskirai tartis, t. y. turėjo savo sesijas, ir kalbamojo seimo metu. Kaip pamatysim toliau, daugumas Lietuvą lietusių konstitucijų bu-

[117] I. Lappo, *Iš Vyriausių Lietuvos suvažiavimų istorijos,* Kaunas, 1932, p. 13.

[118] Rodos, kad paskutinis toks suvažiavimas karaliaus buvo šauktas 1710 m. į Brastą. Žr.: R. Mienicki, *Dyaryusz Walnej Rady warszawskiej z roku 1710,* Wilno, 1928, s. 213, 309.

[119] *VL,* t. VI, s. 162, 204, 252 (fol. 330, 394, 496).

[120] *VL,* t. VI, s. 180–201 (fol. 348–387).

[121] *Gazeta Narodowa y Obca,* 1792, Nr. 42, s. 249.

vo paruoštos ir apsvarstytos tokiuose posėdžiuose arba privačiuose Lietuvos atstovų pasitarimuose.

Ar Lietuvos atstovų susirinkimai surašydavo kokius nutarimus, ar rašė protokolus, tenka labai abejoti, nes tokių raštų dar niekam neteko matyti, o be to, tie pasitarimai neturėjo nei pastovaus pirmininko, nei sekretoriaus, nei kanceliarijos. Viskas priklausė nuo pačių dalyvių ir visi su sesijų darbu susiję raštai buvo laikomi privačiuose portfeliuose. Dėl to ir apie 1788–1792 m. seimo metu Lietuvos sesijas žinių daug nėra. Betgi iš seimo darbus liečiančių šaltinių galima konstatuoti, kad tokios sesijos, kad ir nepastoviai, rinkdavosi visą seimo metą. Ypač dažnai jos rinkosi seimo pradžioje, kai Varšuvoje dar tebebuvo daugumas atstovų ir nemažai senatorių. Yra žinoma viena lietuvių sesija net dar prieš išrenkant seimo maršalką[122]. 1788 m. lapkričio pradžioje Lietuvos ir Lenkijos provincijos, pasirodo, atskirai prasitarė beveik visą savaitę[123]. Yra minima taip pat atskiros lietuvių sesijos ir 1789–1792 m.[124]

Pagal seną paprotį lietuvių sesijose pirmininkavo kancleris arba vienas iš žymesniųjų senatorių. 1788–1792 m seime kancleris A. Sapiega mažai tedalyvavo ir, rodos, nevadovavo nė vienai sesijai. Daug dirbęs ir eilę įstatymų projektų paruošęs vicekancleris Chreptavičius greičiausiai taip pat nepirmininkavo sesijoje, nes jis negalėjo lygintis su senųjų didikų šeimų nariais kitais senatoriais. Be to, jis net neturėjo daugumos atstovų pasitikėjimo, nes kol seimas buvo nusiteikęs prieš karalių, jis buvo artimas karaliaus bendradarbis, o kai karalius prisidėjo prie įsigalėjusios reformų partijos, Chreptavičius prie jos vis dėlto nepritapo. Taip nuolatinio lietuvių vado seime nebuvo. Kol dar gyveno Varšuvoje K. Radvila, lietuvių sesijos įvykdavo pas jį[125]. Tad jis greičiausiai ir pirmininkavo. Jis tada buvo centras, apie kurį būrėsi daugumas atstovų, nes pas jį taip pat buvo galima gerai užkąsti, buvo galima visada ateiti pietų ir t. t. Bet 1789 m. kovo mėn. iš Varšuvos jis grįžo į savo Nesvyžių, ir atstovai turėjo burtis kur kitur, o tokio centro nebuvo. Daugumas kitų Lietuvos senatorių taip pat išvažinėjo namo, ir, kaip minėta, 1789 m. rugpjūčio 25 d. Vavžeckis jau skundžias, kad lietuvių sesijos išnykę, ir reikalau-

[122] Žr. J. Kasakausko 1788 X 8 laišką motinai, *CVA*, Korespondencja Kossakowskich, t. IV, Nr. 26.

[123] Ten pat. Pranešimas iš Varšuvos lapkričio 5 d. Be to, žr.: *Zbiór mów i pism niektórych*, t. I, s. 83–85, 306–312; t. II, s. 99–101.

[124] *Dyaryusz krótko zebrany Seymu Głownego ordynaryjnego...*, t. II, s. 312–315; *Dziennik Czynności Seymu...*, t. IV, s. 58–59, 86, ses. 182, 183, 202; *Korespondencja Kossakowskich*, t. V, Nr. 27 (pranešimas iš Varšuvos 1790 III 6); *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 15, 26; 1790, Nr. 50; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 27, 105; 1792, Nr. 5, 6, ir t. t.

[125] J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich...*, s. 100; W. Przyałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, Petersburg, 1890, s. 78, 79, 82[a].

ja jas atgaivinti. Dabar seime likusių atstovų saujelės vadu natūraliai pasidarė maršalka Sapiega. Jam teko ir sesijas šaukti, ir jose pirmininkauti[126]. Bet kartais pirmininkauja ir kiti senatoriai. Pavyzdžiui, 1791 m. kovo 29 d. pirmininkauja vysk. Kasakauskas, o 1792 m. sausio mėn. pirmininkauja Trakų kaštelionas Pliateris[127]. Greičiausiai teko pirmininkauti ir kitiems senatoriams, bet skurdūs mūsų šaltiniai vardų nepažymi.

Šitos lietuvių sesijos nebuvo vien formalus dalykas. Priešingai, jos visada buvo viena svarbiausių sėkmingo darbo sąlygų, ir nepasitarę Lietuvos atstovai labai dažnai stačiai atsisakydavo seime svarstyti vieną ar kitą klausimą. Taip, pvz., 1789 m. rugpjūčio 27 d. Oršos atstovas (greičiausiai Gutakovskis) praneša, kad vadinamųjų magazinų įstatymo Lietuvos atstovai nepriimsią tol, kol nepasitarsią savo sesijoje. 1789 m. lapkričio 3 d. Sapiega visų lietuvių vardu atsisako be sesijos svarstyti tabako monopolio klausimą[128]. Kad pageidaujamas įstatymas nesutiktų pasipriešinimo seime, lietuvių sesijos susižino su Lenkijos provincijų sesijom, siunčia pas juos savo delegatus, išklauso jų delegatų kalbų ir t. t.[129] O be paruošimo įstatymų projektų, sesijose dar išrenkama lietuviai atstovai į mišriąsias su lenkais komisijas, jos taip pat rūpinasi parinkti Lietuvos ministerius kandidatus ir t. t.[130]

Be atskirų sesijų, Lietuvos savarankumą seime dar rodė faktas, kad ji ten visada turėjo savo atskirus oficialistus – ministerius, o konfederuotam seime – ir maršalką su sekretorium, kurie atlikdavo visus su Lietuva susijusius darbus, skaitydavo pranešimus, skaitydavo Lietuvą liečiančius raštus ir t. t. Nors literatūroje Lietuvos ir Lenkijos oficialistų santykiai dar nėra išaiškinti, bet mums čia smulkiau kalbėti apie tai negalima, tad pastebėsim tik bendrus principus. Pirmiausia visą laiką buvo aiškus dėsnis, kad kiekvienoje valstybėje veikė tik jos ministeriai ir kiti oficialistai, o seime jie kiekvieni rūpinasi tik savo krašto reikalais[131]. Bet seime pirmenybę turi to krašto ministeriai, kuriame seimas posėdžiauja[132]. Tad lietuviai pirmenybę turėjo tik retuose Gardino seimuose. Bet ir tada Lenkijos krašto maršalka dar turėjo pirmenybę prieš abu Lietuvos

[126] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. IV, ses. 182, 202.

[127] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 27, 1792, Nr. 5.

[128] *Dziennik Czynności Seymu ...*, t. IV, s. 86, ses. 183.

[129] *Zbiór mów i pism...*, t. I, s. 83–85, 306–312; t. II, s. 99–101.

[130] *CVA*, Korespondencja Kossakowskich, t. V, Nr. 27, 1790 III 6 pranešimas iš Varšuvos; B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 189.

[131] Žr., pvz., seimų aprašymus A. S. Radvilos ir M. Matuševičiaus atsiminimuose, o taip pat seimų dienynus. Be to, tuo reikalu žr.: S. Kutrzeba, W. Semkowicz, *Akta unii Polski z Litwą*, Kraków, 1932, Nr. 155, 161, 162, 169, 171, 174, 175; *VL*, t. III, s. 411; t. IV, s. 69; t. VII, s. 41, 94, 175; t. VIII, s. 76.

[132] *VL*, t. V, s. 67 (fol. 108).

maršalkas. Seimų praktikoje dėl tos pirmenybės buvo kilę daugybė konfliktų, bet visi klausimai aiškiai sunormuoti nebuvo niekad. Taip, pvz., 1784 m. Gardino seime Lietuvos atstovai reikalavo, kad ne lenkai turėtų teisę pirmi kalbėti, o jie; Vilniaus vaivada K. Radvila taip pat reikalavo, kad Poznanės vaivada užleistų jam savo krėslą, bet lenkams užsispyrus, nė vieno reikalavimo pateikti nepasisekė[133]. Mūsų kalbamajam seime iškilti tokiems klausimas nebuvo jokio pagrindo, bet seime dalyvauja ministeriai savo funkcijas ėjo kaip ir visuose kituose seimuose. Jie taip pat dalyvauja ir Lietuvos vardu kalba iškilmėse, o seime kartais net pavaduoja nedalyvaujančius tokius pat lenkų ministerius[134]. Bet dar ryškiau lietuvių skirtingumas seime matyti iš savo konfederacijos maršalkos ir sekretoriaus.

Kaip konfederaciniam seime, lietuviai turėjo savo atskirą maršalką. Seimui vykstant Lenkijoje pirmenybė priklausė lenkų maršalkai, bet Lietuvos konfederacijos maršalka vis dėlto nėra tuščias titulas. Jis turi tam tikras funkcijas ir be jo posėdžiai neįmanomi. Posėdžių metu lietuviai atstovai ir senatoriai balso prašosi tik savo maršalkos ir be jo kartais net nenori posėdžiauti. Pvz., 1789 m. sausio 16 d., maršalkai Sapiegai susirgus ir neatėjus į posėdį, lietuvių vardu Gardino atstovas Volmeris pareiškė, kad jie be maršalkos svarbių klausimų negalį spręsti (tada norėta balsuoti dėl laikinų mokesčių), bet kiti vis dėlto protestuoja prieš jo teisę kalbėti visos Lietuvos vardu (Zaleskis, Grabovskis) ir po trumpo sumišimo posėdis tęsiamas toliau[135]. Taip pat pasitaiko, kad nedalyvaujantį lenkų maršalką pavaduoja Lietuvos maršalka[136]. Jei tenka kada skirti bet kokiam darbui komisiją, tai kiekvienas iš maršalkų skiria savo krašto atstovus (senatorius skiria karalius)[137]. Lietuvių sau paruoštų įstatymų projektus seimui dažniausia patiekia taip pat jų maršalka, o perskaito juos Lietuvos konfederacijos sekretorius, kuriuo seimo pradžioje buvo Ancuta, o nuo 1790 m. rugpjūčio 3 d. Narbutas. Jis yra maršalkos žinioje, tarytum jo kanceliarijos viršininkas ir jo paties pasirenkamas. Seimas turi tik patvirtinti[138]. Iškilmėse Lietuvos atstovams atstovauja taip pat jos maršalka. Jis

[133] *Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego...*, 1784, s. 28–29, 200, 544.

[134] A. Kitowicz, *Pamiętniki...*, t. II, s. 139, 140; *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1788, t. III, s. 281, 304, 361, 380, 441 ir t. t.

[135] *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1788, t. II, s. 19–20, 134, 182–183.

[136] Ten pat, t. I, p. 280.

[137] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu...*, t. I, cz, 1, s. 15; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1792, Nr. 5, 7, 8.

[138] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, s. 12; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 63, *VL*, t. IX, s. 315.

sveikina Lietuvos vardu karalių, jis pasako atitinkamas kalbas. O kadangi Sapiega kalbėti apskritai labai mėgo, tai tų kalbų buvo net per daug[139].

Kaip matome, ir šiam seime Lietuvos reikalai buvo apdrausti, bet kad Lietuvos atstovai savo krašto reikalais būtų labai stropiai rūpinęsi, negalima pasakyti. Be jau minėtų susikirtimų, įvedant bendrus vykdomosios valdžios organus, be užsiminimų apie seimo vietos alternatą, apie Lietuvos institucijų perkėlimą iš Varšuvos į Lietuvą, be reikalavimo padidinti Lietuvos atstovų ir senatorių skaičių ir be rūpinimosi savo teise, nedaug ką begalima priminti.

Kaip jau minėta, kalbant apie publicistiką, ryšys su Lenkija nekvestionuojamas, nes jis jau pasidaręs neperskiriamų Lietuvos bajorijos laisvių atributu. 1569 m. unijos aktas yra šventas dalykas, nes jis fiksavęs pagrindines laisves. Tas buvo akcentuojama ir įtraukiama į ankstyvesniąsias konstitucijas[140], to paties laikomasi ir šiam seime. Gindami savo teisę lietuviai kelia unijos akto neliečiamybės principą. Apie jo laužymą iš lietuvių pusės nebėra jokios kalbos. Priešingai, jis yra saugomas, nes jis apdraudžia atskirą savarankišką Lietuvos valstybės organizaciją. Unijos aktu lietuviai remia visas savo teises kalbose seime, tas pat įrašoma ir į atstovams duodamas instrukcijas[141]. Dažnai net sumaišoma – akte nesamos, o tradicijos ir vėlesnių konstitucijų nustatytos Lietuvos ir Lenkijos valstybinių santykių normos priskiriamos tam pačiam unijos aktui. Kartais einama dar toliau, padaroma labai toli siekiančių išvadų. Pvz., 1791 m. gegužės 12 d. Vilniaus atstovas Korsakas iškelia Lietuvos–Lenkijos sugyvenimo praktikoje labai retai keltą karaliaus rezidencijos klausimą. Reikalaudamas Lietuvoje išpuolančius seimus šaukti Vilniuje, o ne Gardine, jis taip pat reikalauja, kad kas trečią dvimetį karalius reziduotų Vilniuje. Bet ir šį kartą reikalavimas liko be atgarsio[142]. Seimas savo konstitucijose Lietuvos atskirumo visiškai nepaneigė, kai kuriais atžvilgiais Lietuvai pripažino net lygias teises su Lenkija (pvz., į bendrus organus buvo įleista po lygiai atstovų lietuvių ir lenkų)[143], bet visi jo darbai vis dėlto slinko Respublikos unitarizacijos linkme.

[139] *Dyaryusz seymu...*,1788, t. III, s. 190; *Gazeta Warszawska,* 1790, Nr. 38, 73; 1791, Nr. 2, 6 ir t. t.

[140] *VL,* t. III, s. 384; t. VII, s. 279; t. VIII, s. 471.

[141] Žr.: 1790 m. Brastos, Gardino ir Riečicos instrukcijas.

[142] *Gazeta Narodowa y Obca,* Nr. 39, s. 157. Be daugybės atstovų kalbų unijos akto šventumas aiškiai akcentuotas ir 1792 m. liepos 25 d. Lietuvos konfederacijos akte, *Zbiór wszystkich druków konfederacyi Targowickiey...*, t. I, s. 3–5, 7, 41.

[143] Žr.: 1791 m. nutarimą „Zaręczenie wzaiemne oboyga narodów", *VL,* t. IX, s. 316.

§ 5

Apskritai apie Ketveremetį seimą galima pasakyti, kad jis padarė daug, bet susirinko jis be aiškios reformų programos, bent jos išėjo ne tokios, kokių norėjo siekti karalius ir viena kita politinė grupė; seimas dirbo senoviškoj netvarkoj, palaidai, reformų vadai turėjo skaitytis su senosiom bajorijos tradicijom ir pagaliau nebuvo išsilaisvinę nuo jų patys; reformos buvo vykdomos su dideliais trūkčiojimais, nenuosekliai. Krašte jo darbai buvo vertinami įvairiai. Vieni šaukė, kad savavališkai laužomos šventosios bajorijos laisvės, nusikalstama visai „tautos" praeičiai, kiti pompastiškose kalbose ir raštuose džiūgavo, kad buvusi padrika valstybė, su kuria niekas nesiskaitęs, jau atgavusi prestižą, esanti pastatyta ant kojų, o plačiosios masės laikėsi pasyviai ir galvojo greičiausiai taip, kaip 1791 m. gegužės 3 d. kalbėjo K. N. Sapiega: „Nors man ir atrodo, kad konstitucijoj bei jos priėmimo eigoje yra nepriimtinų dalykų, bet, kadangi matau ją palaikant geriausius tautos atstovus, prisidedu ir aš". Bet apie tai, kaip kraštas reagavo į seimo darbus, mums teks kalbėti kalbant apie 1790 m. seimelius ir apie Gegužės 3 d. konstituciją, o tuo tarpu pažiūrėsim tik kaip seimą ir jo darbus vertino pašaliniai žmonės, kurie patys nebuvo suinteresuoti. Tai buvo užsieniečiai, seimo metu buvę Varšuvoj, ir apskritai užsienis. Matysim, kad jie visą laiką liko dideli skeptikai.

Štai 1788 m. spalio 20 d. be ilgų kalbų seimas triukšmingai priėmė konstituciją, kad kariuomenę reikią padalinti iki 100 000. Padaryta tai buvo, žinoma, be atodairos į krašto išteklius, ir pats karalius spalio 22 d. rašo savo atstovui Petrapily Deboli, kad prie didžiausių pastangų krašte negalėtų išlaikyti kariuomenės daugiau kaip 60 000[144]. Taip, tuojau po nutarimo Vienos atstovas de Caché[a] rašo savo ministerijai aiškindamas, kad 100 000 kariuomenės pastatyti Respublikai jokiu būdu neleisią ištekliai. „Armiją išlaikyti, – rašo jis, – reiktų kasmet išleisti 40 000 000 auksinų, o jai suorganizuoti – bent 20 000 000. Kadangi Respublikoj apyvartoj yra ne daugiau 100 000 000 (kiti sako 120 000 000), tai tarp krašto išteklių ir kariuomenei reikalingų sumų nėra jokios proporcijos. Norint gauti tiek daug pajamų, reikėtų nepaprastai pakelti mokesčius, o tam lenkų šlėkta, įpratę prie pavydžios, kunigaikštiškos laisvės, laisvu noru nepasiduos niekad. Nebent tektų suvaldyti ginkluotą pasipriešinimą". Esą sumanesni žmonės abejoja, ar galėsią pasiekti net pusės to skaičiaus. O Stackelbergas, savo nepasitikėjimą remdamas tais pačiais argumentais, dar prideda: „Tai vaikai, kurie šiandien džiaugiasi, bet kai reikės mokėti, skaudžiai gailėsis". Anglų atstovas Hailesas ta proga lordui Car-

[144] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 207.

marteriui rašo: „Girdėdamas apie tokį didelį projektą, milorde, turbūt stebėsies, bet jei sužinosi, kad nutarimas padarytas anksčiau negu aptarta, kaip tokią kariuomenę išlaikyti, tai stebėsies dar labiau tokiu lengvamaniškumu ir lengvai suprasi, kad iš projekto neišeis nieko. Nenoriu įkyrėti milordui ilgais ir smulkiais išvedžiojimais, kaip liūdnoj būklėje yra šis kraštas be prekybos, be pramonės, kuriam trūksta gyventojų. Nieko nėra lengvesnio, kaip įrodyti, kad ir pusės reikiamos sumos jis nesurinks. Tas jau gali duoti supratimą apie lenkišką politiką"[145]. Be abejo, tokių faktų akivaizdoj ir užsienio spauda į Varšuvos įvykius žiūrėjo labai rezervuotai ir su nepasitikėjimu. Pvz., Vienos ar Prahos laikraščiai apie seimą daug nerašo, nes užimti daugiausia karu su turkais, o vėliau su Prancūzija. Apie įvykius Varšuvoj užsimena tik fragmentiškai, be ryšio, bet jų pažiūra vis dėlto prasikiša. Taip 1788 m. gruodžio 4 d. vienas Varšuvos korespondentas rašydamas į Prahą apie Varšuvoj vyraujantį entuziazmą, apie šauksmus „Valio karalius" ir užėjusią madą rengtis tik tautiškais apdarais, pastebi: „Žodžiu, tarp lenkų yra didžiausias užsidegimas, o pakol kas iš to išeis – ant Lenkijos užgrius blogiausios bėdos". Pats karalius esą išsireiškęs, jog bijąs, kad išnyksiąs lenkų ir vardas[146].

1789 m. kovo 3 d. vienas Vienos laikraštis rašo, kad vasario 14 d. iš Varšuvos pranešę, jog 30 000 šlėktos esą pasiryžusi stoti raita ir sudaryti tautinę kavaleriją. Labai patriotiška mintis, pastebi laikraštis, bet tokie patriotiški kavaleristai lenkuos esą baisesni už priešą. Jų ypač bijąs magnatai. Seimas paskutiniam posėdy svarstęs pinigų klausimą. Jų nesą. Olandija neduodanti. Norėję gauti Berlyne su tenykštės *Finanzkammer*[1] garantija, bet Prūsų karalius savo piniginę uždaręs ir prie jos neprileidžiąs. Bandą derėtis su Tepperiu (Varšuvos bankininkas), bet ir tas neduodąs. Tuo tarpu užsiima apdūmojimais (*Refleksionen*) apie norėtą sudaryti 100 000 kariuomenės, apie tuščią piniginę ir kitką[147]. Tas pats laikraštis 1789 m. lapkričio 20 d. duoda net tokių pastabų. Viena lenkų ponia esą norėjusi pasiūti rūbus, bet pasirodę, kad medžiaga esanti nepaklusni, nesutvarkoma, sulamdyta. Tada ponia nusprendusi ją sunaudoti lopams. Tokia esanti Respublika. Tai nesutvarkoma (*unzusammengehänder*) medžiaga. Ištiso lenkiško rūbo esą nepasiūti. Ji galinti tarnauti tik politiškiems lopams. Ministeriai jau laiką žirkles ir karpysią[148].

[145] Ten pat, p. 204–205.

[146] *Schönfeldské cýs. král. Prážské noviný*, 1788, Nr. 51, s. 405.

[147] *Geheimer Brief–Wechsel zwischen den Lebendigen und den Todten*, 1789, Nr. 9, S. 69.

[148] *Beylage zu Politischen Gespräche der Todten*, 1789, Nr. XI, S. 20, 162.

Skaudžių pranašysčių skaitome vienam Prahos laikrašty 1790 m. gegužės 15 d. Anksčiau (V 8) ten buvo paduota turkų–prūsų 1790 m. sausio 31 d. sutartis. Dabar rašo, kad korespondentas iš Varšuvos pranešęs, jog jau prisidėjusi prie tos sąjungos Respublika. Tuo tarpu esą deramasi prekybos reikalais. Kraštas iš prūsų bičiulystės labai džiaugęsis, bet kai ji panorusi miestų (Gdansko, Torunės ir kt.), atšalęs. Prūsų karalius pagaliau miestų atsisakęs, nes jam buvusi reikalinga Respublika prieš Austriją ir Rusiją. Iš turkų Respublika jokios paramos gauti negalinti. Toliau korespondentas grįžta prie Respublikos vidaus reikalų. Nutarę sudaryti 100 000 armiją, bet dabartinėm pajamom esą negalėtų išlaikyti nė 50 000. Esą apskaičiuota, kad Respublika galinti gauti 43 798 251 auksinų pajamų, o 62 000 kariuomenei reikią 39 milijonų. Karo metu pajamos dar sumažėsią. Iš turkų gauti pinigų esą negalima, o prūsai ką duosią viena ranka, tai atsiimsią abiem. Ir korespondentas galutinai baigia su užuojauta: „Lenkija, tavęs laukia pražūtis ir visiškas sunaikinimas. Įsikibai kranto, bet nežinai, kad jis neturi jokio pagrindo. Jis paskęs su tavim, o tu akių daugiaus nebeatmerksi". Kitam to pat laikraščio numery korespondentas iš Varšuvos gegužės 10 d. vėl rašo, kad ten, nepaisant karo gandų, esą labai linksma, puotaujama, užiama. Karo reikalam lenkai priskaitą būsimus savų ir sąjungininkų karių tūkstančius. „Puikūs skaičiai. Tik kad būtų galima juos taip vykusiai surinkti, išmaitinti ir aprūpinti, kaip lengva parašyti ar pasakyti. Kariai negimsta kaip bitės, kurios nereikalauja nieko, bet naudos vis dėlto daug duoda"[149].

Panašiai su pajuoka pamini seimo nutarimus ir Vienos laikraščiai. Vienas jų, gavęs iš Varšuvos 1790 m. rugsėjo 4 d. rašytą laišką, kur esą rašoma, kad seimas nutaręs neleisti atplėšti jokio Respublikos žemių ploto (toks punktas buvo įtrauktas į tuo metu svarstomas vadinamąsias „kardinalines teises"), prie to deda šitokią pastabą: „Tai gražu, – tenka prisipažinti. Bet, bet, bet, etc., etc., etc..."[150] 1790 m. lapkričio 27 d. vienas Prahos laikraštis rašo, kad prūsų karalius pasiuntęs savo kariuomenę per Respublikos žemes į Kuršą. Leidimo jis paprašęs tik *post factum*[a], ir Respublika neišgalvojanti, ką daryti – protestuoti ar tylėti. Taip esą elgiamasi su Respublika dabar, kai tarp rusų–prūsų karo nėra, o kas dėtųsi, jei prasidėtų karas, klausia laikraštis. Ar Respublika turinti pasauly pagarbos, kad esą galėtų pasakyti kaip saksai: „Kas užmins mano žemę – mano priešas, ir aš dėsiuos su priešinga puse"[151].

[149] *Schönfeldské cýs. král. Prážské noviný*, 1790, Nr. 19, s. 149–151; Nr. 20, s. 156–157; Nr. 21, s. 167.

[150] *Beylage zu Politischen Gespräche der Todten*, Nr. 47, S. 308.

[151] *Schönfeldské cýs. král. Prážské noviný*, Nr. 48, s. 382.

Apie 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją Prahos laikraščiai labai mažai terašė, o vieniškiai tuojaus nupasakojo įvykius, bet painokai ir, matyti, gerai nesusiorientavę. Įvykį jie vadina revoliucija ir centrine figūra laiko S. Malachovskį[152]. Tik jau Targovicos laikais, 1792 m. rugsėjo 20 d., aiškiai pasisako prieš naująją valdymo formą. Ji esanti daugiau kenksminga negu naudinga. Naujoji miestų būklė esanti dar sunkesnė, o valstiečiai negavę nieko. Visa „Malachovskio revoliucija" esą būta užsitęsusi taip ilgai, kol po kokių metų ar kitų būtų atsiradęs kitas Malachovskis ir padaręs vėl savotišką revoliuciją. Dėl jos kaimynėm valstybėm esą visada būtų tekę būti susirūpinus, o be to, ar ši naujoji valdymo forma geresnė už senąją, su kuria Respublika pragyvenusi šimtmečius, esą nepatirta[153]. Taigi po Gegužės 3 d. konstitucijos iš Respublikos vis dėlto jau taip nebejuokaujama. Ji puolama, bet su ja pradedama skaitytis, į ją žiūrima su susirūpinimu, nes iš tikro ji buvo užsimojusi pašalinti visus anarchijos veiksnius.

1791 m. balandžio mėn. priėmus miestų įstatymą saksų atstovas Essenas rašo: „Negana rašyti tokių įstatymų, reikia dar išmokti juos vykdyti. O tam reikalinga moralinio bei protinio persiauklėjimo. Čia gi visose sferose tebegyvena nemorališkumas ir savivalė. Niekšingiausi klastingos apgaulės darbai atliekami žymiausių žmonių ir net apginami tribunoluos. Ponai tebeima duokles iš svetimų valstybių ir rusų atstovas Bulgakovas niekina tuos, kuriems duoda pinigus. Visi demoralizuoti nuo mažo iki didelio..." Anglų atstovas Hailesas ta pačia proga pareiškia, kad Respublika neatgimstanti, o artėjanti prie galo. „Visa, ką nutars seimeliai, – sako jis, – tauta atmes seime. Ar įves sosto paveldėjimą, ar paliks elekciją, vis tiek Lenkijai teks likti galingesniųjų grobiu"[154]. Po gegužės 3 d. pradžiugina Varšuvą savo sveikinimais tas pats Hailesas, Essenas ir kiti užsienio atstovai: 1791 m. rugsėjo 3 d. „Gazeta Warszawska" džiaugdamasi paskelbia anglų didžiojo kalbėtojo Burkeso nuomonę, kad tyli revoliucija iš netvarkingos Respublikos padariusi tvarkingą valstybę. Pasigirsta ir daugiau pritariančių balsų[155]. Ir toliau užsienis jau nebejuokauja tik su nerimu kreipia savo akis į Rusiją.

Sutraukiant į krūvą, kas pasakyta apie seimo darbą, matome, kad jis susirinko reformų šūkiais, bet be programos. Jo darbas buvo toks pat nesklandus, kaip ir kitų ankstyvesnių seimų, atstovai taip pat lavinosi gražbylystėje, gaišo laiką, atsibodus gyventi Varšuvoje važiavo namo, daugelis senatorių seime nepasirodė iš viso, bet užside-

[152] *Beylage zu Politischen Gespräche der Todten*, Nr. 41, 47.

[153] *Beylage zu Politischen Gespräche der Todten*, Nr. 39, S. 297–298.

[154] N. Kostomarov, *Poslednie gody Rieči-Pospolitoj*, t. I (1905), s. 249.

[155] *Gazeta Warszawska*, Nr. 71. Be to, apie užsienio atsiliepimus žr.: W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 19–21.

gėlių grupės vis dėlto buvo dirbama, kai kas nuveikiama ir pagaliau buvo sulaukta net šiokio tokio dėmesio iš užsienio. Kai dėl Lietuvos, jos pozicijos seime, kaip matome, buvo silpnos. Apie savarankiškos jos valstybės organizacijos naikinimą ir reformų šalininkai iš pradžių mažai tegalvojo, bet, tvirtinant centro valdžią, jos nepaliesti nebuvo galima. Lietuva tam buvo visiškai nepasiruošusi, jos bajorijai tas klausimas nebuvo aktualus, nes apie kokias naujybes šioje srityje prieš seimą niekas nekalbėjo. Tad Lietuvos atstovai, susidūrę su klausimu, seime pasijuto labai keblioje situacijoje ir visiškai dezorientuoti. Spirtis jiems buvo juo sunkiau, kad jų dažniausia buvo vos mažas būrelis, o be to, savo valstybinių interesų gynimas jau tuo pačiu buvo priešingas pačioms reformoms. Aiškus dalykas, kad seime ilgiau užsiliko neišvažinėję kaip tik tie atstovai, kurie buvo susiję su reformų partija, o iš jų ypatingo atsparumo nebuvo galima laukti. Tad visiškai suprantama, kad pasitaikančių Lietuvos valstybinės organizacijos gynėjų balsas ne visada sulaukdavo pritarimo net iš saviškių. Bet kad Lietuvos bajorija už savo teises tebestovėjo, rodo jau ir tas, kad tas teises ginant net vienam atstovui visada ieškoma kompromisinės formulės.

IV. KARIUOMENĖS REIKALAI SEIME IR JOS ORGANIZAVIMAS 1788–1792 M.

Kariuomenės reikalai, kaip jau minėta, XVIII amžiaus gale Respublikoje buvo patys opiausi. Šaukiant 1788 m. seimą jie buvo keliami pirmoje vietoje ir seimui juos teko spręsti pirmiausia. Be to, kariuomenės reikalai buvo beveik vieninteliai, kuriuos seimas bent iš principo išsprendė dar prieš didžiąsias visą valstybės organizaciją pakeitusias 1791–1792 m. reformas, t. y. šio darbo apimamam laikotarpy. Visi kiti kalbamai temai įdomūs klausimai kad ir buvo paliesti, bet liko neišspręsti. Tad kariuomenės, jos organizavimo ir vadovybės klausimas yra vienintelis, kurį tenka panagrinėti plačiau[a].

§ 1

XVIII amžiaus Respublika tarp Europos valstybių unikumas buvo ne vien savo valstybės santvarkos originalumu, bet ir militariniu nepajėgumu[1]. Nuo Saksų dinastijos laikų, kada iškerojo ir visa valstybės netvarka, Respublika kariuomenės, galima sakyti, kaip ir nebeturėjo. Čia lemiamas momentas buvo 1717 m.

Kiek Lietuvoje ir Lenkijoje kariuomenės buvo audringų XVIII amžiaus pradžios karų metu, sunku pasakyti. Bendralaikiai šaltiniai įvairiomis progomis paduoda didelius skaičius, bet žinome, kad 1715 m. rugsėjo 10 d. Lietuvos konfederacija etmonui L. Pociejui[b] leido laikyti ne daugiau kaip 8000 karių, o 1716 m. pradžioje Lenkijoj iš iždo reikalavo algų 35 998 kariai. Tad 1716 m. abiejose valstybėse kariuomenės turėjo būti apie 44 000[2]. Bet jau 1717 m. Petro I generolo Dolgorukio[c] komanduojamas, vadinamasis Nebylusis, seimas Respublikos kariuomenės skaičių sumažino iki 24 000 – 18 000 Lenkijai ir 6000 Lietuvai. Be to, tam seime buvo paliesta ne vien kariuomenės skaičius, bet ir jos išlaikymo reikalai. Atskirose Lietuvai ir Lenkijai lentelėse[3] buvo nustatyta, ir kokios sudėties padaliniai kokiose vietose turės stovėti. Kiekvienai vaivadijai

[1] XVIII amžiaus vidury net mažytė Danija laikė 34 000 karių, Olandija – arti 40 000, Anglija – 91 000, Austrija – 139 000, Prūsija – 145 000, Saksonija – 180 000, Prancūzija – 211 000, Rusija – 300 000, o Respublika, t. y. Lietuva ir Lenkija kartu, – vos keliolika tūkstančių.

[2] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 107–108.

[3] *VL*, t. VI, s. 120, 150–151, 164–201 (fol. 245, 306–307, 332–387).

ir pavietui, o Lenkijoje – ir žemei, skiriamas tam tikras kariuomenės skaičius, kuris tų pačių sričių turi būti ir išlaikomas. Algas kariuomenė iš pavietų turi atsiimti pati. Senoji mokesčių išrinkimo tvarka ir visi tam reikalui buvę oficialistai panaikinama. Panaikinama taip pat vadinamieji iždo teismai[3], ir kam nors mokesčių nesumokėjus, nustatoma nauja skundimo ir išieškojimo tvarka. Visi tie nuostatai buvo taikyti ramiam taikos metui, bet užslinkę įvairiausios vidaus sumaištys kariuomenę išskirstyti po visą kraštą neleido ir be jokių konstitucijų grįžo senoji tvarka. Bet bajoriją tokia tvarka, matyt, viliojo ir, kaip matėme kalbėdami apie 1788 m. seimelius[4], į daugumos Lietuvos pavietų instrukcijas buvo įtrauktas reikalavimas kariuomenę išskirstyti po pavietus.

1717 m. seimo nustatyta lentelė kariuomenei skiriama iš viso 24 140 maisto porcijų (Lietuvos kariuomenei 6000 + štabas). Jai išlaikyti skiriama iš Lenkijos 5 225 787 auksinai, o iš Lietuvos iždo 2 046 000 auksinų. Jau nekalbant apie tai, kad seimo nustatytos sumos veik niekad pilnai nebuvo išrinktos, pati kariuomenės aprūpinimo tvarka vedė prie to, kad ji turėjo dar žymiai sumažėti. Lentelės buvo surašytos turint galvoj bendrą padalinių galvų skaičių ir viskas apskaičiuota kareiviškom porcijom, o apie karininkus kažkaip pamiršta. Bet karininkija savęs, žinoma, negalėjo pamiršti ir galutinai buvo prieita prie to, kad pulkų šefai, bent ⅓, o kartais ir visą ½ kareivių porcijų skirdami karininkų išlaikymui, kareivių skaičių turėjo atitinkamai sumažinti. Pvz., kavalerijos vėliavos lentelėse skaitomos dažniausia po 50 žmonių Lenkijos ir po 40 Lietuvos kariuomenėj. Tuo tarpu jose yra po 2 kapitonu, kurių kiekvienam tenka po 12 kareiviškų porcijų ir tuo būdu kareivių skaičius sumažėja 24. O kur dar kiti viršininkai? Dėl to nestebėtina, kad apie to meto kariuomenę visuomenėj kursavo priežodis: „Du dragūnai – keturi kapitonai". Ir dėl šito reiškinio 1755 m. etatai visoj Respublikoj kariuomenės rodo jau ne 24 000, o 16 450 galvų[5]. Vėliau ji sumažėjo dar labiau. Pvz., 1776 m. Lietuvos kariuomenėj matome 1271 karininką ir tik 3298 kareivius bei puskarininkius[6]. Tą patį reiškinį matome prieš pat Ketveremetį seimą. Ir dėl to daugumoj instrukcijų, sutinkant su kariuomenės padidinimu, matome reikalavimą samdyti tik eilinius, nes karininkų esą pakankamai.

Bet negalima manyti, kad tokios sudėties kariuomenė būtų garantavusi patyrusį, gerai paruoštą karininkijos kadrą. Dar pakenčiamai buvo vadinamųjų svetimšalių da-

[4] Žr. II skyrių.

[5] *VL*, t. VI, s. 168–169, 196; t. VII, s. 203. Kariuomenei skirtą sumą T. Korzonas klaidingai apskaičiuoja ir tvirtina, kad iš viso jai buvę skirta 5 201 400 auks., T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, p. 110; W. Konopczyński, *Czasy Saskie*, s. 441.

[6] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, Poznań, 1865, s. 29.

lyse, bet vadinamojo „lenkiško autoramento" pulkuose kadras buvo labai silpnas. Karininko laipsnis davė tam tikras pajamas, – algą (o šefams dar duodavo pelno kareivių porcijų skirstymas) ir gražų blizgutį – uniformą. Tad karininkų laipsnius gaudė visi ir gaudavo visiškai ne kariškiai, dažnai vaikai. Jie visą laiką gyveno namie, ėjo civilių urėdų pareigas, dalyvavo politikos kovose ir rūpinosi savo dvarų reikalais, o daly viską tvarkė jų pasamdytas vietininkas. Kartais tokiam vietininkui buvo perleidžiama visa tam laipsniui skiriama alga sau pasiliekant tik mundurą, o kartais – tik dalis jos. Dėl to teisingai pastebi T. Korzonas, kad „karinis titulas buvo melas, o munduras – maskarado kostiumas"[7]. Tą patį darydavo kavalerijos vyresnieji, vadinamieji „draugai". Užsiėmę savo asmeniškais reikalais dalyse jie dažniausia negyveno, o laikydavo ten savo vietoje du eilinius.

Visos vietos buvo perkamos už pinigus. Mokama paprastai to laipsnio 4 m. alga. Pasak bendralaikio Kosmovskio, XVIII amžiaus gale karaliaus gvardijoj už rotmistro rangą tekdavę mokėti 2000 dukatų, leitenanto – 1000, vėliavininko – 500, vietininko – 250, draugo – 100[8]. O kadangi karininkų laipsniams pripažintas atatinkamas kareiviškų porcijų skaičius davė kartais ne mažesnių pajamų, kaip turimas kaimas, tad pirkti apsimokėjo ir ne vien dėl titulo. Ėjo net savotiška spekuliacija. Laipsnius galėjo gauti tik turį pinigų, o tokie, žinoma, labai retai ką nors karo reikaluos išmanė. Kartais tėvai aukštus karininkų laipsnius nupirkdavo savo sūnums dar kūdikiams. Su rangų prekyba buvo pradėta kovoti tik Stanislovo Augusto valdymo gale. 1783 m. buvo pasirašytas karaliaus aktas, kad nuo 1784 m. sausio 1 d. jokių laipsnių pardavimų nebebūtų, bet ir tas liko neįvykdyta. Visuomenė su ta prekyba buvo taip susigyvenusi, kad kovoti buvo neįmanoma. Ir nors buvo pradėta laipsnius duodant žiūrėti ir sugebėjimų, bet greta to liko ir pardavinėjimas. Net jau detronizuotas Stanislovas Augustas 1795 m. prašo Jekateriną, kad Rusijos iždas buvusiems Respublikos karininkams jų už laipsnius sumokėtas sumas grąžintų[9].

Ne mūsų reikalas čia gilintis į tą destruktyvinį kariuomenės gyvenimo reiškinį, ir dėl to daugiau neišsiplėsdami paduosim tik poros bendralaikių kariuomenės apibūdinimus. Rulikovskis rašo: „Prie senojo autoramento galima buvo būti karininku ir nemačius savo pulko ar vėliavos. Galima ramiai sėdėti sau namie ir ūkininkauti. Galima buvo vadintis kariškiu ir nedirbti. Savo algą perleidus daly liekančiam vietininkui, galima

[7] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 113.

[8] S. Kosmowski, *Pamiętniki...*, s. 8 (dukato vertė tada buvo 16–18 auksinų).

[9] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. IV, s. 300–303.

buvo nesirūpinti niekuo pasauly, o tuo labiau tarnyba“[10]. Kosmovskis apie tai pasakoja, kad kiekvienoje vėliavoje buvęs generolas – rotmistras, pulkininkas – leitenantas ir papulkininkis – vėliavininkas. Visi jie buvę magnatai – vaivados, kaštelionai, pakamariai ir t. t., – kurie karo reikaluos nieko neišmanę, o vietas nusipirkdavę tik dėl munduro ir garbės. Į dalį jie turėję atvažiuoti tik vieną kartą per metus. Bet ir tada buvę užsiimama ne apmokymu, o paradais ir puotomis. Šiaip visą valdžią vėliavoj turėjęs vietininkas – vyresnysis vachmistra[11].

Sutvarkyti kariuomenę ir padidinti jos skaičių projektų buvo dar saksų Augustų laikais[12], bet pakrikoje to meto valstybėje, žinoma, to pasiekti buvo neįmanoma. Tuo labiau, kad tuojau būtų įsikišę budrūs kaimynai, ypač 1717 m. Dolgorukio tarpininkavimą sau kontrolės teise aiškinanti Rusija. Taip kariuomenės etatai liko nepakeisti iki pat 1775 m. Čartoriskiai savo reformomis stengėsi tik pasiekti kariuomenės paklusnumo centro valdžiai ir sugriauti etmonų galią, o etatų nepalietė. Nepasirūpinta net surinkti 1717 m. nustatytą skaičių.

1766 m. seimas padidino kariuomenės išlaikymui skiriamas sumas. Lenkijos kariuomenei skiriama suma buvo pakelta iki 8 162 343 auksinų, o Lietuvos kariuomenei prie 1717 m. skirtų 2 046 000 auksinų pridedama dar 749 250 auksinų[13]. 1768 m. seimas tas sumas padidino dar daugiau. Lenkai savo kariuomenei paskyrė 9 317 910 auksinų 15,5 skatikų, o lietuviai – 3 798 892 auksinus 15,5 skatikus[14]. Bet tiek 1766, tiek 1768 m. pridedamos sumos buvo skirtos ne kariuomenės skaičiui padidinti, o pakelti ta pačia porcijų sistema išmokamas algas. Kariuomenė pasiliko ta pati. Kaip atrodė to meto kariuomenė, galima spręsti iš 1791 m. publicistikoj minimo pavyzdžio, kad pagal 1769 m. vienos kavalerijos pulko raportą jame turėję būti 120 žmonių ir tiek pat arklių, o trūkę 50 kareivių ir 119 arklių. Pulke tuo metu buvę: 25 karininkai; 4 puskarininkiai, 41 kareivis, 1 arklys ir 1 balnas[15]. Taigi kavalerijos pulke vienas arklys, o karininkų pakankamai.

1775 m. kariuomenės išlaikymui paskirta vėl didesnės sumos: lenkų kariuomenei 12 000 000 auksinų, Lietuvos – 6 596 000[16]. Dabar pinigai skiriami nebe vien al-

[10] J. Rulikowski, *Urywek wspomnień...*, s. 255–256.

[11] S. Kosmowski, *Pamiętniki...*, s. 6–7.

[12] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 118–119.

[13] *VL*, t. VII, s. 203, 234 (fol 455, 528).

[14] Ten pat, p. 229, 302 (fol. 637, 641).

[15] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 179.

[16] *VL*, t. VIII, s. 100, 403 (fol. 154, 645).

goms pakelti, bet ir padidinti kariuomenės skaičių, nes Stackelbergui leidus kariuomenės etatai buvo nutarta pakelti iki 30 000[17]. Bet iždas iš sumaiščių sunaikinto krašto reikiamos sumos surinkti negalėjo ir apie kariuomenės padidinimą negalima buvo nė galvoti. Surenkamų sumų nepakako net esamą kariuomenę apmokėti ir 1776 m. seimas, vėl sumažinęs algas, Lenkijos kariuomenei paskyrė vos 6 290 000, o Lietuvos – 2 300 000 auksinų[18]. Kariuomenės gi 1776 m. Stanislovas Augustas apskaičiuoja vos apie 10–11 000[19]. Ir tik 1778 m seimas nutarė kariuomenės skaičių didinti palengva, tam reikalui skiriant visas iždo santaupas. Lenkijoj tas palengva buvo pradėta vykdyti, bet kas du metu galėjo priaugti vos 5–700 žmonių, o Lietuvoj, kur iždas niekaip nepajėgė sudurti galo su galu, nebuvo nė to. Apskritai tuo keliu iki 1788 m. kariuomenė išaugo iki 20 000, bet net iki 1717 m. etatų dar buvo toli[20].

Kariuomenės augimas ėjo labai iš lėto ir jos skaičius, ypač Lietuvoje, kilo ne tolygiai, o su trukčiojimais. Tikrų duomenų apie jos augimą nėra, bet apytikriai jį pailiustruoti galima.

Taip, pvz., turime duomenų iš 1780 m., t. y. praėjus dvejiems metams nuo minėto nutarimo kariuomenę didinti iš santaupų laipsniškai. Vienas šaltinis (ne visai patikimas) rodo tais metais Lietuvoje ir Lenkijoje kartu buvus 15 300 karių[21], o tų metų seimui patiektam pranešime jos iš viso priskaičiuojama 16 642–12 127 Lenkijoje ir 4 515 Lietuvoje. Pagal laikinus etatus Lenkijoje esą turėtų būti 12 439, o Lietuvoje 4 770, taigi tada Lenkijoje iki etatų trūko 312, o Lietuvoje – 255 karių. Bet, pasak pranešimo, nuo paskutinio seimo – per 2 m. – Lenkijoje kariuomenės padidėję 690 (1778 m. buvę 11 437), o Lietuvoje – vos 50 (1778 m. buvę 4 465)[22]. Taigi Lenkijoje kariuomenės padidėta žymiai daugiau. Panašiai buvo ir per eilę kitų metų. Lenkijos kariuomenė po truputį auga, o Lietuvos kartais net sumažėja. Lenkijos kariuomenės etatai vis didinami, o Lietuvos kariuomenės etatai visą laiką lieka tie patys ir jų vis nepripildoma.

[17] Ten pat, p. 100 (fol. 154).

[18] Ten pat, p. 540, 565 (fol. 867, 923).

[19] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 179; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 173.

[20] *VL*, t. VIII, s. 584–585 (fol. 969–971); T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 303, T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 173.

[21] Žr.: T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. IV, s. 303.

[22] Lentelę iš *Dyaryusz sejmu ordynaryinego Warszawskiego roku 1780,* w Grodnie 1780, s. 46–51, paduoda Kap. B[iržiška], Lietuvos kariuomenės sudėtis 1780 m., *Mūsų Žinynas*, 1922, p. 379–380. Cifros nėra visiškai teisingos, nes su jomis darant atitinkamus aritmetinius veiksmus duomenys yra truputį kitokie. Bet greičiausia tai bus spaudos technikos klaidos, kurių gausiai pasitaiko visuose senuose leidiniuose. Kadangi visiškai tikslus skaičius mums nesvarbus, tai imame galutinus lentelės duomenis be jokių pataisų.

Gražiai tas matyti iš Karo departamentą revizavusios komisijos pranešimo, patiekto 1784 m. Gardino seimui, ir iš po pranešimo įvykusių diskusijų[23]. To raporto duomenis suderinę su minėtais 1780 m. pranešimo duomenimis gauname tokį vaizdą:

		Lenkijoje	Lietuvoje
Pagal 1776 m. etatus	turėjo būti	13 409	4770
Pagal 1778 m. laikinus etatus	turėjo būti	12 439	4770
1778 m.	buvo	11 437	4465
1780 m.	„	12 127	4515
1782 m.	„	12 904	4481
1784 m.	„	13 272	4377
1778–1780 m.	padidėjo	690	50
1782–1784 m.	„	777	–34 (t. y. sumažėjo)
1782–1784 m.	„	368	–104
1784 m. iki 1776 m. etatų	trūko	137	394

Taigi šiuo laikotarpiu didžiausias Lietuvos kariuomenės skaičius buvo 1780 m., o 1784 m. jis buvo jau sumažėjęs 138 kariais. Mat trūko pinigų. 1780 m. seimas Lietuvos kariuomenės algas sulygino su Lenkijos kariuomenės algomis ir pavedė Iždo komisijai rūpintis, kad lėšų nepritrūktų[24], bet lėšų, matyt, nesurasta ir dėl to kariuomenės skaičius pradėjo mažėti. Kiek Lietuvos iždas pajėgdavo duoti kariuomenės reikalams kitais metais, žinių nėra. Tik 1784 m. minėtoji revizijos komisija pranešė, kad 1783 m. Lietuvos iždo komisija kariuomenės reikalams pusmečiui davusi vos 1776 m. seimo nustatytą sumą – 2 300 000 auksinų, o siekiant išlaikyti etatų numatomą skaičių, mokant pakeltas algas, reikėję gauti 2 464 433 auksinų. Be to, metinės štabo išlaidos padidėję dar 32 000. Tuo būdu Lietuvos kariuomenė per metus gavo 196 433 auksiniais mažiau, negu jai reikėjo. Pranešimą padariusiai komisijai prikišus, kad Lietuvos iždo komisija pajamų gavusi virš sąmatos, o kariuomenei vis dėlto reikalingų sumų nedavusi, kai kurie atstovai pradėjo komisiją smarkiai pulti. Tada komisijos narys M. Zaleskis paaiškino, kad iždė pinigų vis tiek nesą, nes tos virš sąmatos gautos sumos pagal Nuolatinės tarybos orderius buvę išmokėtos įvairiems ponams kaip dovanos už nuopelnus. Esą Iždo komisija bandžiusi paveikti Nuolatinę tarybą, kad tokių orderių neduotų, bet buvę gaunami pakartotini įsakymai[25]. Dėl to seimas priėmė konstituciją, kuria Lietuvos iždo

[23] *Dyaryusz Seymu Walnego... R. P. 1784...*, Lentelė p. 168–169, o revizijos komisijos protokolas p. 185. Tekste paduodama lentelė yra sudaryta 1782–1784 m. duomenis imant iš šio, o 1778–1780 m. – iš 1780 m. minėtos revizijos pranešimo.

[24] *VL*, t. VIII, s. 585 (fol. 971).

[25] *Dyaryusz Seymu... R. P. 1784*, s. 185; J. M. Zaleski, *Pamiętniki...*, s. 159–162.

komisijai įsakoma santaupų nenaudoti jokiems kitiems reikalams, kol nebūsią kasmet išmokėta 164 433 auksinai kariuomenės padidinimui. Ta suma turinti būti išmokama dviem ratom, pradedant 1784 m. rugsėjo mėn. rata[26]. Bet ši mažytė suma daug negalėjo padėti, ir Lietuvos kariuomenė augo labai lėtai.

Kaip matyti iš 1793 m. seimui pristatytos kariuomenės būklę atvaizduojančios apžvalginės lentelės[27], 1786 m. seimui pateiktais duomenimis, Lietuvos kariuomenė buvo išaugusi tik iki 4664, t. y. per tą dvimetį buvo padidėjusi 287, bet iki 1776 m. etatų jai dar trūko 104 m. žmonių. Tuo tarpu Lenkijos kariuomenės jau buvo 14 803, t. y. ji jau buvo prašokusi 1776 m. etatus, per paskutinį dvimetį buvo padidėjusi 1531, o naujieji jos etatai siekė 14 812, iki kurių tuo tarpu trūko vos 9 žmonių.

Kiek kariuomenės buvo susirenkant 1788 m. seimui, žinių nėra. Wegneris taria jos buvus 12 000 Lenkijoje ir 7000 Lietuvoje[28], bet jo skaičiai neabejotinai klaidingi. Lenkijoje jos turėjo būti žymiai daugiau, o Lietuvoje mažiau, bet abiejų valstybių kariuomenės skaičius 20 000 greičiausia netoli tepranešė, nors jau iš minėtų duomenų matėme, kad 1786 m. jis siekė 19 467. Kad 1786–1788 m. dvimety kariuomenė negalėjo daug padidėti, aiškiai matyti iš tuo laiku jai sunaudotų sumų. Iš tos pačios 1783 m. lentelės matome, kad tarp 1786 m. rugsėjo 1 d. ir 1788 m. rugsėjo 1 d. kariuomenei buvo išmokėta iš viso 25 166 445 auksinai, 12 skatikų, 16,5 denaro – 18 916 auksinai 12 skatikų, 16,5 denaro. Lenkijos kariuomenei ir 6 250 370 auksinų Lietuvos kariuomenei. Kadangi pagal 1784 m. seimui patiektus davinius, pilniems 1776 m. Lietuvos kariuomenės etatams (4770) išlaikyti būtų reikėję 2 493 433 auksinų metams, tai minimo laikotarpio 5 pusmečiams turėjo tekti 6 330 825 auksinai. Tuo tarpu sunaudota suma yra 80 455 auksinais mažesnė. Jei prie to dar pridėsime minėtas padidėjusias išlaidas štabui, kurių per 5 pusmečius susidarė 80 000, tai nepriteklius sieks 160 455 auksinus, nes štabui reikalingi pinigai, žinoma, buvo išmokėti ir ėjo kariuomenės algų sąskaiton. Taigi ir 1788 m. Lietuvos kariuomenė savo 1776 m. etatų dar negalėjo būti pasiekusi. Tuo tarpu Lenkijos iždo kariuomenei skirtos sumos yra žymiai pašokę ir jos tada jau

[26] *VL*, t. IX, s. 12. Kaip matyti iš pranešimo duomenų Lietuvos kariuomenei per metus buvo neprimokėta 196 433 auks., bet konstitucija yra formuluota taip, kad reikalaujama 164 433 auks., taigi padidėjusių štabo išlaidų nerespektuoja.

[27] *Tabełła generalna komputu woysk Koronnych i Litewskich., oraz kosztów wszelkich na oneż... od 1 Mca września 1786 Ru do września R. bież. 1793 przez deputacyą do Examinu władz woyskowych wyznaczoną sporządzona.* Bendralaikis spaudinys. (Naudotas egzempliorius yra Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje tarp M. K. Oginskio rankraščių.)

[28] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 29.

turėjo būti virš 15 000. Taigi skaičius apibendrinant tenka daryti išvadą, kad 1788 m. rudenį kariuomenės buvo apie 20 000[29].

Taip panagrinėjus kariuomenės būklę ir jos augimą iki reformų seimo, tenka sustoti ties jos vadovybės klausimu, nes seime tas sukėlė ginčų, kurie šio darbo požiūriu kaip tik įdomiausi.

Augustas II esą pasakęs, kad jei jis būtų žinojęs, kiek Respublikoje gali etmonas, tai jis būtų rūpinęsis gauti etmono urėdą, o ne karaliaus sostą. Ir iš tikro iki Čartoriskių reformų tiek kariuomenės išlaikymas, tiek jos vadovavimas buvo neribotoje etmonų valdžioje. Lietuvoje, iki 1697 m. vadinamojo *coaequatio iurium* įstatymo[a], jie patys laisvai sprendė net kariuomenės lokacijos vietos klausimą. Tik nuo tada tas buvo palikta seimo kompetencijai. Kaip minėta, 1717 m. seimas kariuomenę išskirstė po pavietus, bet konstitucijos sankcija nebuvo numatyta, o iš seimų tik retai kuris tenusisekdavo (1736–1764 m. laikotarpiu nenusisekė nė vienas), tad etmonų negalėjo varžyti niekas. Kiekvienas jų galėjo laisvai panaudoti kariuomenę ir savo politiniams nedraugams paspausti. 1764 m. priėjo prie to, kad Lenkijos etmonas Branickis vedė karą su visos Respublikos vardu kalbančiu Čartoriskių vadovaujamu seimu. Dėl to konvokacijos seimas iš jo kariuomenę atėmė ir pavedė regimentoriui Augustui Čartoriskiui. Siekiant sugriauti etmonų valdžią, buvo įkurta Karo komisija, kurioje etmonui palikta tik pirmininko vieta. Tokia komisija konvokacijos seime buvo įkurta tik Lenkijoje, o Lietuvoje buvo palikta senosios etmonų teisės, nes ten jais buvo Čartoriskių bičiuliai, M. J. Masalskis ir A. Sapiega. Specialioj Lietuvos konstitucijoj sakoma, kad tai buvę padaryta pripažįstant girtiną tų etmonų elgesį ir stropų saugojimą teisių"[30]. Bet karūnacijos seime, nepaisant etmono ir jo sūnaus vyskupo Masalskių griežto pasipriešinimo, buvo priimta nauja konstitucija, kuria įkuriama tokia pat Karo komisija ir Lietuvoje[31]. Nors ir vėliau įkurta, bet veikti Lietuvos karo komisija pradėjo 1765 m. vasario 24 d., taigi net anksčiau negu Lenkijos, kuri pirmą posėdį padarė kovo 1 d.[32]

[29] Čia paduodamos skaitlinės su kitų autorių žiniomis dažnai skiriasi. Pvz., W. Kalinka (*Sejm czteroletni*, t. I, s. 180–181) ir T. Korzon (*Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 303, ir *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...*, t. III, s. 173) rašo, kad 1780 m. visoje Respublikoje kariuomenės buvę 15 300, o 1786 m. – 18 535. Nesutinka ir kitų metų duomenys. Bet jų šaltiniai čia paliekami be kritikos, nes smulkiai čia apie kariuomenę kalbėti nėra reikalo, o cituojami oficialūs duomenys yra daug patikimesni už anų autorių minimus pašalinių žmonių liudijimus. Bet turint galvoje nucharakterizuotą kariuomenės tvarką, taip pat yra aišku, kad ir paduotos skaitlinės yra tik apytikrės.

[30] *VL*, t. VII, s. 29–30, 83 (fol. 50–54, 171).

[31] Ten pat, p. 170 (fol. 387); M. Matuszewicz, *Pamiętniki...*, t. IV, s. 315–318.

[32] Apie karo komisijas ir jų veikimą žr.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 174 sq.; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości...*, t. III, s. 169.

Be jokių esminių pakeitimų Karo komisija veikė iki 1773–1775 m. seimo, kada, įkūrus Nuolatinę tarybą su Karo departamentu, teko suderinti jo ir komisijų kompetencijas. Čia kaip tik iškilo didelis kovotojas už etmonų valdžios grąžinimą naujasis Lenkijos etmonas P. K. Branickis. Senas karaliaus bičiulis, pirmasis jo padėjėjas ir kariuomenės vadas kovojant su etmono Klemenso Branickio šalininkais 1764 m. ir su Baro konfederatais, 1773 m., gavęs Lenkijos lauko etmono buožę, nuvykęs į Petrapilį su diplomatine misija, daugiausia rūpinosi, kaip išgauti Jekaterinos žodį, leidžiantį atkurti senąją etmonų valdžią. Pasak M. Zaleskio, 1773 m. rudenį grįždamas iš Petrapilio, jis atsivežęs Jekaterinos įsakymą Stackelbergui jo pretenzijas paremti, bet 1774 m. sausio 11 d. Paninas Stackelbergui įsako kariuomenės vadovybės klausimą palikti spręsti seimo daugumai[33], o Stackelbergas visą laiką buvo linkęs daugumos norus aiškinti visai ne etmonų naudai.

Vykstančioje kovoje etmonams atstovavo vienas Lenkijos lauko etmonas Branickis. Lenkijos didysis etmonas Vaclovas Ževuskis laikėsi nuo seimo darbų nuošaliai ir gyveno savo Podhorcuos, o 1774 m. urėdo visai atsisakė ir jį gavo Branickis, o šio turėtą lauko etmono buožę gavo Vaclovo Ževuskio sūnus Severinas. Lietuvos didysis etmonas Oginskis po nepasisekimų Baro konfederacijos metu tebeklajojo Vakarų Europoj, o Lietuvos lauko etmonas Sapiega iš viso jokios kovos nemėgo ir visada prie visko taikėsi. Po ilgų ginčų prieš Branickio agentų siūlymus – palikti Nuolatiniai tarybai tik etmonų veiksmų teisėtumo pažiūrą, o Karo komisijai beveik jokios galios, – stojant daugiausia tik Stackelbergui, karaliui nepajėgiant bičiuliui spirtis ir turbūt pačiam nežinant, kaip čia būtų geriausia tą ginčą išspręsti, buvo prieita prie kompromisinio nutarimo: disciplinos palaikymas, kariuomenės apmokymas, apmundiravimas, skyrimas lokacijų ir visa komanda paliekama etmonams; fortifikacijos reikalai palikta seimui; Nuolatinei tarybai per Karo departamentą palikta priiminėti kasmet po du etmonų raportus ir spręsti apie atšaukimą atostogaujančių karių, karišku nūdieniu terminu tariant, spręsti mobilizacijos reikalą; komisijoms buvo palikta ūkio reikalai ir kariški teismai, ne disciplinariniai[34]. Žinoma, visa sistema buvo labai nenuosekli, nes ji išėjo ne iš politinės išminties, o kaip kompromisas iš susikirtusių įvairių savanaudiškų interesų.

Bet tokia būklė tęsės neilgai. Nuolatinės tarybos kūrėjai, matydami, kad jų kūrinį savavaliauja magnatai ruošiasi išgriauti, išrūpinę Jekaterinos ir kitų „globėjų" sutikimą,

[33] J. M. Zaleski, *Pamiętniki...*, s. 71–74; W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, s. 315–322.

[34] Žr. 32 ir 33 išnašoj nurodytą literatūrą ir *VL*, t. VIII, s. 74–76 (fol. 103–106).

1776 m. sudarė vėl konfederacinį seimą, kur buvo priimta Nuolatinės tarybos įstatymą papildanti konstitucija. Daugiausia pakeitimų dabar ir buvo padaryta kaip tik kariuomenės vadovybės organizacijoj. Kadangi tuojau po 1775 m. seimo Branickis įsakęs kariuomenei prisiekti ištikimybę ir klusnumą sau kaip etmonui buvo sukėlęs krašte pasipiktinimo, – bajorija jau krūpčiojo, kad etmonas ims savavaliauti nesiskaitydamas su niekuo, – tai seime naujas etmonų valdžios suvaržymas praėjo labai lengvai. Kariuomenės vadovybė ir jos aprūpinimo reikalai buvo palikti Karo departamentui, kuriame pakaitomis, po ½ metų, turėjo pirmininkauti visi 4 etmonai, o jiems nesant, pirmasis senatorius. Karo komisijos buvo panaikintos visiškai. Jų turėtos funkcijos perėjo Karo departamentui. Etmonų turėtos disciplinos palaikymo ir mokymo tvarkymo teisės buvo pavestos taip pat departamentui, o teisė spręsti apie kariuomenės išvedimą iš stovyklų palikta Nuolatinės tarybos plenumui. Karaliui buvo palikta 4 gvardijos pulkų komanda ir teisė skirti bei kelti į aukštesnius rangus karininkus[35].

Tokia buvo kariuomenės valdymo organų raida. Dabar trumpai sustosim ties jų sąstatu ir svarbiausiais veikėjais.

1765 m. pradėjusiose veikti komisijose matome veik vienus civilius dignitorius. Lenkijos karo komisija pradeda savo darbus net be etmonų, pirmininkaujant regimentoriui A. Čartoriskiui. Jos nariai net neturi karišku titulų. Lietuvos komisija iš pirmo žvilgsnio atrodo tinkamesnė, nes jai pirmininkauja etmonas, o joje yra eilė žmonių su kariškais titulais. Bet kadangi etmonas Oginskis be urėdo nieko kariška daugiau neturėjo, o minėti nariai buvo vien iš titulų kariškiai, tai galima sakyti apie abi komisijas vienodai, kad seimo jos buvo sudarytos ne iš specialistų, kad jas sudarant buvo turėta galvoje ne kariuomenės reikalai, o rūpintasi tik sugriauti galią išdidžiųjų etmonų. Kito seimo komisijosna buvo išrinkta jau daugiau kariškių, bet iš jų vis dėlto daug ko tikėtis nebuvo galima. Jos nieko gera kariuomenei ir nedavė[36].

Karo departamentas pradėjo veikti 1776 m. rugsėjo 6 d. Pirmas posėdis įvyko dalyvaujant visiems 4 etmonams, pirmininkaujant Branickiui. Be jų, dar buvo Kališo vaivada A. Sulkovskis, Sandomiero kaštelionas A. Lanckis, LDK sargybinis A. Dziekonskis, Sochačevo pakamaris Gadomskis ir Gniezno seniūnas P. Miaskovskis. Departamento veikimas truko iki 1788 m. lapkričio 11 d., t. y. lygiai nei 12 metų. Jo sudėties kiekvieno seimo buvo keičiama. Pirmininkavimas visada priklausė etmonams. Bet etmonai,

[35] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 287 sq; W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, s. 345–348; *VL*, t. VIII, s. 532–535 (fol. 849–855).

[36] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości...*, t. III, s. 169–171; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 175–177.

pasirodo, šita savo teise visiškai nesijdomavo. Apsivylęs savo ambicinguos apskaičiavimuos, kūrybinio darbo dirbti nenorėdamas, o departamento posėdžių pirmininko vaidmeniu nepasitenkindamas Branickis nuo kariuomenės reikalų pasitraukė iš viso ir metėsi į politines kovas. Vedęs Potiomkino giminaitę Engelhardt, tokio galingo protektoriaus prieglobsty tikėjosi galėsiąs pasiekti visko ir ėmė kurti savo atskirą partiją, kuri per Potiomkiną tarėsi galėsianti suvaldyti su karalium sutartinai veikiantį Stackelbergą. Oginskis tuo tarpu savo Slanimo dvare užsiiminėjo muzika ir teatro pastatymais, o Ževuskis, kaip ir Branickis, užsigavęs dėl siauresnių teisių, gyveno savo Podhorcų dvare ir rūpinosi ūkiu, kurio reikalams naudojo savo karininkus, svajojo kaip, padedant austrams ir prūsams, grąžinti respublikoniškas laisves. Jie visi ėmė nustatytas algas, paradavo su etmoniškom insignijom, o darbo nedirbo. Iš visų etmonų stropiausia dalyvavo departamento posėdžiuos Lietuvos lauko etmonas, kanclerio urėdą 1775 m. gavusio A. Sapiegos įpėdinis Juozas Sasnauskas. Per 4 pirmuosius departamento veikimo metus jis – dažniausias posėdžių pirmininkas. Jam 1780 m. urėdą perleidus L. Tiškevičiui, etmonai iš departamento veik išnyksta, nes ir Tiškevičiui rūpėjo ne kariuomenė, o karjera ir turtai. Dėl to, nesant judinančio asmens, departamento veikimas buvo siauras. Posėdžiai rinkdavosi dusyk per savaitę, bet darbas buvo labai ribotas. Buvo rūpinamasi tik patenkinti bėgamuosius dienos reikalus. Kariuomenei reikalingų reformų nebuvo padaryta jokių. Departamentas, kaip ir visa Nuolatinė taryba, visur klusniai sekė Stackelbergo valią. Nepaisant karaliaus gautos teisės skirti karininkus iš užsitarnavusių, aukštieji rangai ir toliau liko didžiųjų magnatų rankose. Pvz., toks A. Čartoriskis 1777 m. paskiriamas Lietuvos kariuomenės I divizijos vadu su generolo leitenanto laipsniu. Nepaisant aukšto išmokslinimo, palyginus su kitais bendralaikiais, padorumo ir gilios politinės išminties, kariuomenės reikalai nerūpėjo nė jam. Kariuomenę liečiančius raštus, sako, pasirašinėdavęs rytą kirpėjui sukant plaukus. Ne mažiau šviesus jo adjutantas J. U. Niemcevičius tuo tarpu buvo užimtas Voltaire „Henriados" vertimu ir kitais literatūriniais darbais. O kad tuo tarpu pėstininkų pulkuos buvo vos po 160 žmonių, kad žinomo smaguriautojo būsimo Mscislavo vaivados Chominskio komanduojamoj kavalerijos brigadoj buvo vos 200 arklių, nerūpėjo niekam. Visi ėjo savo vaga[37].

Kalinka[38] nurodinėja, kad šiuo periodu kariuomenei išganingą darbą dirbęs ir daug nuveikęs karaliaus asmeniškas adjutantas generolas M. Komaževskis, kuris buvo

[37] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 287 ir sekt.; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości...*, t. III, s. 172–175; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 174–178.

[38] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 179–186.

tikrasis ryšys tarp Karo departamento ir karaliaus. Jo pareiga buvo informuoti karalių apie kariuomenės būklę ir faktiškai vykdyti karaliui paliktas su kariuomene susijusias funkcijas. Tam reikalui jis turėjo net specialią kanceliariją, kurioje buvo 7 žmonės. Kalinka, sekdamas paties Komaževskio 1807 m. paskelbta Stanislovo Augusto apologija[39], taria, kad jis buvęs tikrasis karo ministeris, prižiūrėjęs algų išmokėjimą, apmokymą, apmundiravimą, kėlimą į aukštesnius laipsnius ir kt. su kariuomene susijusius reikalus. Bet Korzonas[40] visą Kalinkos entuziazmą sugriauna ne tik bendra pastaba, kad dėl jo veikimo kariuomenėj pagerėjimo nedaug tematome, bet ir įrodydamas, kad Kalinka Komaževskio vaidmenį pervertino. Neginčijant didelių Komaževskio sugebėjimų, jis vis dėlto buvo karaliaus agentas ne vien kariuomenės reikalams. Jis buvo naudojamas ir diplomatinėms misijoms, ir deryboms su Stackelbergu, ir seimelių kovose. Kaip nemėgstamos dvaro politikos vienas svarbiausių veikėjų visuomenei jis buvo nepakenčiamas. Be to, tiek jo paties, tiek minėtos kanceliarijos raštai rodo, kad jo veikimas buvo labai ribotas. Iš 1776–1788 m. jo veikimo išlikęs pastabų sąsiuvinis savo turiniu yra mažareikšmis. Tai tik žinios, reikalingos informacijai. Žinios tos jam, žinoma, buvo reikalingos, bet jos visiškai nerodo, kad jis būtų buvęs tas tariamasis karo ministeris. Jo kanceliarijos raštai rodo tą patį. Jis gal būtų galėjęs ir daugiau ką nuveikti, bet tam jis neturėjo nei teisių, nei išteklių. Jis galėjo veikti tik karaliaus vardu, bet ir karalius be kėlimo į laipsnius ir jo komandai pavestų 4 gvardijos pulkų daugiau teisių į kariuomenę neturėjo. Visai Komaževskio kanceliarijai karaliaus buvo skiriama kasmet vos po 25 000 auksinų. Tuo tarpu savo bibliotekai karalius skyrė po 40 000, o baletui ir teatrui po 90 000. Taigi karaliaus dėmesio centras buvo ne kariuomenė. Ir dar visokiom kitom misijom apkraunamas Komaževskis iš tikro ne ką tegalėjo padaryti, nors nuo 1779 m. jis karaliaus buvo įgaliotas dalyvauti departamento posėdžiuos ir į jo darbą turėjo įtakos. Nepaisant jo ištikimumo, prasidėjus Ketveremečiam seimui, karalius jo neapgynė ir jis turėjo atsistatydinti, užleido savo vietą kitam adjutantui[41].

Taigi susirenkant seimui kariuomenės reikalai buvo Karo departamento žinioje. Taip pat pabrėžtina, kad departamentas buvo bendra abiejų valstybių įstaiga ir, be atskiro su teisių skeveldrom likusio etmono, Lietuvos kariuomenė atskiros aukštesnės va-

[39] *Coup d'oeil rapide sur les causes réelles de la décadence de la Pologne...*, Paris, 1807.

[40] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. IV, s. 296–305.

[41] Komaževskio biografiją yra parašęs J. Bartoszewicz: Jeneral Komarzewski, *Znakomici mężowie Polscy w XVIII wieku*, Petersburg, 1856, t. II, s. 335–374. Be to, žr.: T. Korzon ir W. Kalinka, *loc[us] cit[atum]*.

dovybės neturėjo. O kalbamajam seime užsimojus kariuomenę padidinti lietuviai savo senąsias teises vėl atsiminė ir, kaip matysim toliau, ginčų dėl to buvo nemaža.

§ 2

Seime šį kartą pirmiausia iškilo ne vadovybės, o kariuomenės padidinimo klausimas. Kaip jau minėta (I ir II skyriuose) prieš seimą kariuomenės padidinimo reikalas buvo pagrindinis visų rūpestis. Matėme taip pat, kad karaliaus prieš seimelius nurodytą kariuomenės padidinimo reikalą palankiai sutiko visi seimeliai. Dėl to ir seimui susirinkus tas klausimas buvo pradėtas svarstyti provincijų sesijose vos spėjus pasirašyti konfederacijos aktą ir tebevykstant kitiems seimo atidarymo formalumams. Iš pradžių buvo kalbama tik apie 40 000, bet greit užsimojimai dar labai padidėjo. Didlenkiai ėmė reikalauti F. Potockio pasiūlytų 60 000 – 40 000 Lenkijai ir 20 000 Lietuvai, mažlenkiai jau kalbėjo apie 100 000, o lietuviai visą laiką svyravo tarp abiejų siūlymų. Provincijos siuntinėjo pas viena kitą savo delegatus, informavosi, bet prie vienodo skaičiaus vis nepriėjo[42]. Taip tęsėsi iki spalio 20 d., kada Seradzo vaivada Valevskis pareikalavo pagaliau svarstyti jo prieš kelias dienas maršalkai įteiktą pasiūlymą, reikalaujantį atsakyti į klausimą: ar kariuomenė turinti būti padidinta iki 100 000, ar tuo tarpu dar reikią tenkintis 60 000? Sekretoriui skaitant pasiūlymą, vos paminėjus 100 000, seime pasigirdo triukšmingas pritarimas. Perskaičius dar bandė kažką pasakyti Žemaičių atstovas Pšeciševskis, bet jau kalbėti neleido. Ir tie, kurie gerai suprato, kad nutarimas yra visai neapgalvotas, kad kariuomenę iš karto padidinti bent 5 kartus neįmanoma ir kad tokiam skaičiui neužteks krašto išteklių, priešintis negalėjo. Tai būtų buvę nepopuliaru, būtų tekę rizikuoti likti apšauktu parsidavėliu, nenorinčiu savo krašto gerovės, ne patriotu. Dėl to niekas prieš ir nekalbėjo. Išėjo kalbėti tik išdidusis A. Čartoriskis ir, pabėręs keletą skambių viso krašto džiaugsmą dėl to nutarimo charakterizuojančių posakių, pasiūlė jį apvilkti konstitucijos forma, t. y. pavesti pasirašyti konstitucinei komisijai ir įtraukti į pilies knygas. Maršalkai dar du kartu paklausus ar visi sutinka, pasigirdo vienbalsis pritarimas, ir konstitucija buvo pasirašyta. Po to rado reikalinga pasidžiaugti naujuoju nutarimu ir karalius. Bet kartu jis davė suprasti, kad entuziazmo konstitucijom priimti nepakanka ir siūlė tuojau susirūpinti kariuomenei reikalingų lėšų klausimu. Švelnus realybės priminimas jokios įtakos nepadarė ir visas seimas skubėjo pareikšti džiaugsmą pabučiuodamas karaliaus ranką. Po to posėdis buvo baigtas,

[42] *Korespondencya jednego obywatela z podkomorzym województwa z okoliczności przyszłego rządu y uwagi nad nią z odpowiedzią iednego nie parcyalnego arbitra*, (1791), s. 44–45.

kituos posėdžiuos buvo pradėta svarstyti kariuomenės vadovybės klausimas[43], o nutarimas apie 100 000 kariuomenės dar ilgai taip ir liko tik popiery. Kariuomenės dėl jo nepadaugėjo nė vienu kareiviu.

Kad nutarimas sukurti 100 000 kariuomenės buvo nerealus, kaip minėta (III skyriuje), matė ne tik svetimšaliai, bet ir visi geriau valstybės reikaluos nusimaną saviškiai, o seimas tuo tarpu lėšų klausimo nenorėjo nė svarstyti. Mat bajorijai dar labiau negu pati kariuomenė rūpėjo jos vadovybės klausimas. Kadangi lig tol kariuomenės reikalus tvarkęs ir ją valdęs Karo departamentas, kaip ir visa Nuolatinė taryba, buvo su Stackelbergu sutartinai veikiančio karaliaus įtakoje, tai bajorija būgštavo, kad kariuomenė galinti būti panaudota bajoriškų laisvių suvaržymui, pavienių asmenų priespaudai ir apskritai karaliaus tariamai siekiamam despotizmui. Nepasitikėdamas nei departamentu, nei karaliaus agentu jame Komoževskiu, seimas palikti kariuomenę tokiam organui negalėjo. Jam atrodė, kad tai būtų didžiausias nusikaltimas bajoriškoms laisvėms ir rizika užsitraukti ant savo laisvų sprandų despotišką leteną. Dėl to seimas reikalavo pirmiau išspręsti kariuomenės vadovybės klausimą, o reikalingų lėšų klausimą žadėjo spręsti tik po to. Esą „anksčiau negu kariuomenė bus suorganizuota, turime žinoti, nuo ko ji priklausys, kad kartais neužsidėtume jungo patys"[44]. Ir dar daug laiko teko sugaišti, kol karalius buvo priverstas nusileisti. Po ilgos vingiuotos kovos Karo departamentas buvo panaikintas ir įkurtas naujas nei nuo Nuolatinės tarybos, nei nuo karaliaus nepriklausąs organas – Karo komisija. O einant ginčams dėl naujo kariuomenės valdymo organo įkūrimo konsekventiškai buvo susidurta su mums šiuo tarpu labiausia rūpimu Lietuvą lietusiu klausimu, būtent ar tas naujasis organas turi būti bendras abiem sujungtoms valstybėms, ar kiekvienoje atskiras. Tie ginčai turėjo du etapus. Pirmajam buvo sugriautas Karo departamentas, o antrajam priimta Karo komisijos įstatymas. Apžvelgsim čia juos abu.

Seimas atsiskaityti su nemėgstamu organu – Karo departamentu – buvo pradėjęs bandyti dar anksčiau, negu buvo padarytas nutarimas apie 100 000 kariuomenę. Apie tai jau buvo kalbama seimui dar nė nesusirinkus. Taip, prieš pat susirenkant seimui karalius buvo sušaukęs žymesniuosius žmones aptarti paruoštą konfederacijos aktą, ku-

[43] *Dyaryusz Seymu...*, 1788, t. I, p. 30; *Gazeta Warszawska*, 1788, Nr. 85; *Archiv gossudarstviennago Sovieta*, t. I, s. 627. W. Kalinka (*Sejm czteroletni*, t. I, s. 201–204), aprašydamas tą posėdį, vietoj Pšecišcvskio klaidingai mini Gurskį. Priimtoji konstitucija (*VL*, t. IX, s. 52) trumpais žodžiais nustato tik bendrą 100 000 skaičių visai Respublikai, o kiek teks Lenkijai ir kiek Lietuvai, lieka neaišku. Tas buvo sprendžiama vėliau, priimant etatus.

[44] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 207.

riame buvo sakoma, kad konfederacija saugosianti katalikų tikėjimą, teritorijos neliečiamybę, respublikonišką santvarką, karaliaus prerogatyvas ir esamas magistratūras bei dikasterijas. A. Čartoriskis jau tada pareikalavo išbraukti žodį „dikasterijas", nes esą juo kai kas norįs suprasti ir Karo departamentą, prieš kurį būsią įnešta skundų ir reikalavimų užkirsti kelią savivalei. Karalius su tuo lengvai sutiko ir „dikasterijos" buvo išbraukta[45]. Pirmą seimo dieną (spalio 6 d.), vos išrinkus maršalką, didlenkių atstovai ėmė reikalauti, kad konfederacijos aktu būtų garantuota neliečiamybė tik tų magistratūrų, kurios buvę prieš 1773 m. Tuo jau buvo taikomasi kastis po visos Nuolatinės tarybos pamatais. Bet karaliui reikalavimą griežtai atmetus magistratūrų neliečiamybės garantijos akte liko[46]. Karo departamentas vėl buvo paliestas spalio 16 d., kada maršalka pasiūlė pareikalauti kariuomenės priesaikos seimui. Karo departamentą tuo būdu norima apeiti, nustumti į užpakalį, pasikasti po jo autoritetu. Karaliaus šalininkai ima įrodinėti, kad tokia priesaika yra nereikalinga, nes karaliui ir Respublikai kariuomenė jau prisiekusi. Kitą dieną į ginčą įsimaišo ir pats karalius. Jis siūlo, kad prisiektų ne visa kariuomenė, bet tik jos vadovybė, t. y. departamentas. Opozicijai tas nepatinka, nes esą tai būtų departamento patvirtinimas. Tada karalius pasiūlo reikalauti departamento priesaikos „su teise jį reformuoti". Po ilgų ginčų pagaliau prieinama prie balsavimų. Balsuojant viešai už karaliaus pasiūlymą pasirodo aiški dauguma senate (65 prieš 12), o atstovų balsai pasidalina po lygiai (po 87). Slapta balsuojant karaliaus siūlymą palaikančių skaičius smarkiai sumažėja, bet vis dėlto dauguma lieka jo pusėj, už jį balsuoja 128, o prieš 121[47].

Bet tai buvo tik pirmieji susidūrimai. Tikroji kova prieš Karo departamentą prasidėjo priėmus kariuomenės padidinimo konstituciją. Ji prasidėjo spalio 24 d. ir, užėmusi 4 ilgus netvarkingus posėdžius, truko iki lapkričio 3 d. Nepaisant karaliaus grupės pastangų departamentą apginti, jis buvo panaikintas. Dar diskusijų pradžioje karalius buvo sumanęs klausimą sušvelninti pasiūlydamas, kad departamentas liktų, bet kad keičiami jo nariai būtų renkami seimo, o ne Nuolatinės tarybos, kaip buvo lig tol. Opozicija nenorėjo sutikti ir su tuo, nes jai buvo nepriimtina departamento priklausomybė Nuolatinei tarybai. Buvo bandęs įsikišti į ginčą ir Stackelbergas. Jis pats ir jo įprašytas

[45] Ten pat[a].

[46] Ten pat, p. 170–171; *VL*, t. IX, s. 46.

[47] Ten pat, p. 197–200. Kad viešo ir slapto balsavimo rezultatai išsiskiria seime, buvo nuolatinis reiškinys. Kai 1791 I 4 sprendžiant klausimą, kurį iš dviejų pasiūlymų svarstyti, abiejų balsavimų rezultatai pasirodė tie patys, tai karalius laiške Deboli rašė, kad tai esąs šitam seime pirmas stebuklas. W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 650.

austrų atstovas de Caché nurodinėjo, kad seimas neturįs teisės panaikinti institucijų, kurių neliečiamybę yra garantavusios kaimynės valstybės. Bet tas seimą tik erzino ir palaikant prūsų atstovams – Buchholtzui ir Lucchesini – departamento priešai jautėsi drąsiai. Buvo galvojama, reikalui esant, net pasikviesti pagalbon Prūsų kariuomenę. Karalius, matydamas, kad kariuomenės vadovybės išskyrimas iš Nuolatinės tarybos praeis, buvo griebęsis F. Potockio pasiūlyto paruošto seimo projekto, kuris vienas tegalėjo išgelbėti valdžios vieningumą. Jau atrodė, kad svarbiausi seimo veikėjai karaliaus siūlymą palaikys, bet lapkričio 3 d. priėjus prie balsavimo, Karo departamentas buvo panaikintas visus kitus klausimus paliekant atvirus. Lapkričio 3 d. posėdis užtruko iki kitos dienos 4 val. ryto. Balsuojant viešai 149 pasisakė už departamentą, o už jo panaikinimą ir įkūrimą Karo komisijos tik 114. Bet tuojau pareikalautas slaptas balsavimas parodė ką kita. Prieš departamentą pasirodė 18 balsų daugiau negu už jį[48]. Kariuomenės vadovybė turėjo būti pavesta naujam organui. Koks jis bus, tuo tarpu dar liko neaišku.

§ 3

Panaikinus Karo departamentą buvo susidurta su mums šį kartą labiausia rūpimu klausimu, – kaip bus su valstybės dvilypumu. Ar reikia kurti dvi atskiras karo komisijas, ar tenkintis viena? Klausimas ypač svarbus lietuviams. Jis ir buvo iškeltas ne tik tada, kai departamento panaikinimo konstitucija buvo priimta ir buvo sprendžiamas komisijos pobūdžio bei kompetencijos klausimas, bet buvo keliamas jau ir tada, kai su departamento gynėjais tebebuvo kovojama. Žinoma, tada visiems departamento priešams pirmon galvon rūpėjo tik jį sugriauti, kelti kitus su tuo surištus klausimus tada būtų buvę net neprotinga ir pagaliau bajorijai ne tas rūpėjo. Svarbiausia buvo tą bajoriškom laisvėm grasinantį baubą sunaikinti. Lietuvos reikalai pirmoje vietoje negalėjo figūruoti. Bet vis dėl to klausimas iškilo ir tada.

Kovojant su Karo departamentu žymi dauguma pasisakiusių prieš jį buvo lietuviai, bet vis dėlto nei vienas jų savo pozicijos Lietuvos valstybiniais interesais neargumentavo. Nei vienam neatėjo į galvą teigti, kad departamentas netinka jau dėl to, kad jis bendras abiem valstybėms, o vykdomosios valdžios organai turėtų būti atskiri. Nuo 1776 m. kariuomenė buvo valdoma bendro departamento[49] ir su tuo jau buvo

[48] Plačiai apie šiuos ginčus žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 207–250.

[49] Tada, panaikinant karo komisijas ir abiejų valstybių kariuomenę paliekant bendram departamentui, Lietuva turėjo jaustis skriaudžiama ir greičiausia savo teises bus kėlusi, bet kadangi mums tuo tarpu 1776 m. seimo darbų šaltiniai neprieinami, tai šito nepalietėm.

susigyventa, bet kai buvo pradėta kalbėti apie grąžinimą prie santvarkos buvusios iki 1776 m., kada veikė dvi atskiros karo komisijos, tai natūraliai Lietuvos atstovų dalis ėmė reikalauti, kad ir dabar būtų sudarytos taip pat dvi atskiros komisijos.

Smulkiai nupasakoti ginčus dėl Karo departamento panaikinimo mums nebuvo reikalinga, bet dabar teks pažvelgti posėdžius iš šio mus interesuojančio matimpunkčio.

Spalio 20 d., priėmus 100 000 kariuomenės įstatymą, posėdis buvo baigtas spalio 21 d. Maršalka Malachovskis jau posėdžio pradžioje pareiškė, kad priėmus kariuomenės padidinimo įstatymą tenka rūpintis, kaip surasti jai išteklių, o kadangi tam apgalvoti esą reikalinga daugiau laiko, tai prašąs karalių posėdžius nukelti net keliom dienom. Po to seimui buvo perskaityta keli projektai ir pakalbėjus Černigovo kaštelionui J. Četvertinskiui posėdis buvo baigtas, o kitas paskirtas spalio 24 d.[50] Kaip tik tą dieną ir prasidėjo visi ginčai. Vos prasidėjus posėdžiui, Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega pranešė, kad Starodubo atstovas Radiševskis esą įteikęs Lietuvos Karo komisijos projektą. Bet šį kartą faktas, kad Lietuva reikalauja sau atskiros kariuomenės vadovybės, dėmesio neatkreipia. Tuojau pasipila eilė bendro pobūdžio kalbų. Vieni gina departamentą, kiti komisiją. Iš lietuvių už departamentą pasisako Minsko kaštelionas S. Zabiela. Esą nesvarbu, kaip magistratūra vadinsis, o svarbu kaip ji būsianti sutvarkyta ir kokias turėsianti teises. Jei departamentas ar visa Nuolatine taryba esą blogi, tai reikią tinkamiau perorganizuoti. Prieš departamentą iš lietuvių pasako griežtą kalbą I. Potockis ir Livonijos atstovai Kublickis ir Niemcevičius. Visi jie įrodinėja, kad esą sunku būtų suvaldyti departamento savivalę, o komisiją esą galėtų prižiūrėti Nuolatinė taryba ir seimas. Lietuvos reikalų negina nė vienas, o Niemcevičius savo kalboj, priėjęs prie Karo komisijos, tuojau daro pastabą, kad tebūnie ji abiem tautoms bendra[51]. Daugiau šito klausimo tą dieną seime nepaliečia niekas nei iš lietuvių, nei lenkų, bet jis, matyt, buvo labai gyvai diskutuojamas atstovų pasikalbėjimuose ir pateko į provincijų sesijas. Provincijų sesijų aprašymų mes neturime, bet yra žinoma ilgoka mažlenkių provincijos pasiųsto Voluinės atstovo V. Strojnovskio (tai žinomas ekonomistas fiziokratas, vėlesnio Vilniaus vyskupo brolis) kalba, pasakyta lietuvių posėdy spalio 25 d. Iš jos sužinome, kad etmonas Oginskis su keletu atstovų paruošęs Karo komisijos projektą. Lietuvos provincija sau jį jau priėmusi ir persiuntusi lenkų provincijom. Strojnovskio atstovaujami mažlenkiai radę projektą labai girtiną, bet jo autoriai esą buvę per daug kuklūs skir-

[50] *Gazeta Warszawska*, Nr. 86.

[51] Apie visą posėdį žr.: *Dyaryusz Seymu..., 1788*, t. I, s. 39–41; *Gazeta Warszawska*, Nr. 87. Minimos kalbos yra atspaustos *Zbiór mów...*, t. I – Zabielos, s. 101–104; Potockio, s. 146–153; Nemcevičiaus, s. 166–174; Kubickio, s. 205–210.

dami jį vien Lietuvai, o ne visai Respublikai. Mažlenkiai prašą, kad Lenkijos ir Lietuvos kariuomenei būtų sudaryta vienas valdymo organas. Visos 3 provincijos sudarančios vieną tautą ir savo jėgų skaldyti neprivalančios, nes esą karo atvejy kol atskiros vadovybės susitartų, priešas galėtų sumušti vieną kariuomenę, o paskui neišvengtų to paties ir kita. Kad iždai esą atskiri, to nereikią imti pavyzdžiu. Atskirus iždus esą galėtų turėti net kiekviena vaivadija, bet juk nuo priešų nė viena jų pati apsiginti nepajėgtų. Komisiją esą galima sutvarkyti taip, kad nė viena provincija nebūtų nuskriausta. Atstovų joje tebūnie iš visų provincijų po lygiai, o pirmininkais tebūnie etmonai pakaitomis. Baigdamas Strojnovskis prašo duoti jam atsakymą, kurį galėtų pranešti savo provincijai[52]. Kaip jam buvo atsakyta, nežinome. Tik kitą, spalio 27 d., posėdį seime tas klausimas paliečiamas jau dažniau, bet diskusijų objektu dar nepasidaro, nes tebėra neišspręstas departamento likimas. Čia departamento ginti išeina iš lietuvių visa eilė, o prieš jį kalba tik Trakų atstovas Bžostovskis ir maršalka Sapiega.

Pirmiausia labai diplomatiškai savo mintis slėpdamas po gražiais žodžiais už departamentą kalba vyskupas Kosakauskas. Esą karo vadovybės atpalaiduoti nuo politiką vedančio organo negalima. Iš visų esamų siūlymų reikią sukombinuoti vieną projektą. Mscislavo vaivada Chominskis kalba panašiai. Kariuomenės vadovybę geriau esą palikti priklausomą nuo Nuolatinės tarybos. Esant nesubordinuotom magistratūrom, galį išeiti nesusipratimų. Pvz., Karo komisija, neatsižvelgdama į užsienio politiką, galinti daryti kariuomenės grupavimus, kurie sukeltų kaimynų įtarimą ir sukomplikuotų užsienio santykius[53]. Tai vis kalbos bendrais valstybiniais sumetimais. Jau iškelto Lietuvos noro turėti savo atskirą kariuomenės vadovybę jie neliečia. Prisirišimas prie esamos santvarkos ir noras įsiteikti karaliui, verčia juos savo krašto pretenzijas pamiršti. Vėliau, kai departamentas jau buvo panaikintas, matysim apie Lietuvos teises kalbant ir tą patį vyskupą Kasakauską. Jei šitie du Lietuvos senatoriai savo provincijos pageidavimus apeina tylomis, tai tą pačią dieną kalbėję Brastos kaštelionas Ščitas ir Pinsko atstovas Širma pasisako net prieš juos.

Ščitas tuojaus pasisakė, kad Radiševskio įteikto komisijos projekto remti negalįs svarbiausia dėl to, kad jis vieno krašto kariuomenės perskirsiąs į dvi. O kas iš to galį atsitikti bekaralmečio metu? Elekcija galinti išeiti dviguba ir Lenkijos kariuomenė galinti remti vieną, o Lietuvos – kitą kandidatą. Iš to galįs kilti vidaus karas. Kas bjaurisi namų karais, to projekto negalįs priimti. Toliau išnagrinėjęs kitą, lenkų įteiktą, bendros

[52] Ten pat, p. 306–312.

[53] Ten pat, t. I, p. 256–262, 268–278.

komisijos projektą randa, kad ji galinti būti laisvėm dar pavojingesnė už departamentą. Dėl to jis linksta remti Nuolatinės tarybos priklausomą departamentą[54]. Širma pasisakydamas už departamentą taip pat prisimena, kad kariuomenės vadovybė turėtų būti viena, nes kitaip tarp jų esą galima sulaukti kenksmingo nesutarimo. Bet taip aiškiai kaip šitas prieš Lietuvos atskirą komisiją nepasisako, žodžiais jos nepaliečia[55].

Visai kitaip kalba Trakų atstovas Bžostovskis ir maršalka Sapiega. Skambiais žodžiais garbindamas bajoriškas laisves, Bžostovskis pasisako prieš departamentą, taigi už komisiją, bet Lietuvos neliečia. Ar jis reikalaus Lietuvai atskiros komisijos, ar tenkinsis viena, iš to dar neaišku. Jo argumentas yra apeliacija į bajorų laisves. Išgarbinęs iš saviškių aukštai iškeltą karalių, jis nurodo, kad Nuolatinė taryba, turėdama teisę aiškinti įstatymus ir savo rankose turėdama karines pajėgas, galinti savavaliauti ir prie jos esą neprikibsi, nes ji visada įstatymus galėsianti išsiaiškinti taip, kaip jai patiksią. „Jei krašto pajėgos būtų atiduotos tam, kas moka aiškinti, tektų būti netikram dėl visko", – sako jis. Toliau jis šaukia: „Lenkai, kalbu apie laisvę, nes tą jaučiu esant didžiausią pareigą ir brangiausią turtą. Jei kam malonus jungas, jei kas nemoka klausytis savo dvasios, tam niekis viskas"[56]. Sapiega pasirenka dar ir kitų argumentų. Jis dar nesutapęs su opozicionieriais, pasivadinusiais patriotais ir einančiais su prūsais. Jis tebėra galva savo dėdės Branickio, vadinamosios etmoniškės, partijos ir negali pamiršti etmonų reikalų. Dėl to apžvelgęs visas atmainas kariuomenės vadovybėj nuo pat Stanislovo Augusto karaliavimo pradžios, smarkiai iškritikavęs Nuolatinės tarybos veikimą ir nurodęs daugybę jos padarytų neteisybių, kada ji aiškinusi įstatymus, kaip jai patikę, stoja už karo komisiją ir gina etmonus. Etmonų neprileisti prie kariuomenės esą būtų neteisinga, nes jie nieko nenusikaltę. Jei visi kiti ministeriai tebesinaudoja senomis prerogatyvomis, tai esą neteisinga jas atimti iš etmonų. Kokių gerų norų turį etmonai, rodąs ir Oginskio paruoštas projektas grąžinti 1764 m. įkurtas komisijas[57], kuriose etmonai jokios valdžios neturėję. Taigi jau vien gera valia rodanti, kad iš jų pavojaus laukti esą negalima. Be to, Sapiega atsimena ir Lietuvos reikalus. Jo manymu, komisija turėtų būti viena, bet Lietuvai reikią garantuoti vietos alternatą[58].

[54] Ten pat, t. II, p. 34–54. Čia minimas Radiševskio įteiktas projektas yra tas pats, dėl kurio mažlenkiai į lietuvių sesiją buvo atsiuntę savo atstovą Strojnovskį.

[55] Ten pat, t. I, p. 318–327.

[56] Ten pat, t. II, p. 105–113.

[57] Tai yra tas pat Radiševskio seimui pateiktas projektas.

[58] *Zbiór mów...*, t. II, s. 165–189.

Spalio 30 d. posėdis prasidėjo kalbomis dėl rusų ir austrų kariuomenių pasienio gyventojams padaromų skriaudų. Kadangi buvo pateikti dar du nauji kariuomenės vadovybės projektai, tai ilgai ginčytasi, ar leisti juos skaityti, ar pagaliau balsuoti už esminį klausimą: ar kurti naują Karo komisiją, ar kariuomenę palikti Karo departamentui. Vieni nenorėjo leisti balsuoti, o kiti neleido svarstyti projektų. Tik įsikišus karaliui, projektai buvo paskaityti ir posėdis baigtas. Lietuvos reikalais tą dieną nebuvo kalbėta iš viso. Iš kalbėjusių lietuvių Sapiega reikalavo užkirsti kelią rusams verbuoti Respublikoj karius, o Oginskis gynė etmonų teises ir aiškinosi dėl jam padarytų priekaištų. Tik savo kalbos gale jis pastebėjo, kad esą geriau suorganizuoti Karo komisiją net be etmonų, negu Nuolatinės tarybos priklausomą departamentą iš vienų etmonų[59].

Pagaliau atėjo paskutinė ginčų diena. Tai buvo lapkričio 3 d., pirmadienį. Po ilgų ginčų, kurį iš daugybės projektų svarstyti, buvo suformuluota pasiūlymas balsavimui: ar palikti departamentą, ar kurti komisiją? Tuojau prasidėjo ilgos kalbos, paaiškinančios, kodėl balsuoja taip, o ne kitaip. Ypač daug kalbėjo opozicija – komisijos šalininkai[60]. Visiems pirmon galvon rūpi pulti arba ginti departamentą, o apie lietuvių reikalaujamą atskirą Karo komisiją tik retai kuris teužsimena. Tai visai neaktualu. Iš lenkų tą prisimena tik 2 Černigovo atstovai – Kurdvanovskis ir M. Čackis. Kurdvanovskis, turėdamas galvoj bendrą komisiją, trumpai prisimena, kad, kaip atlyginimą Lietuvai, komisijos būstinę reikią skirti kokią nors vietą Lietuvos pasieny. Varšuvoj jis iš viso nenorįs palikti komisijos, nes ten ji negalinti išvengti pašalinės įtakos[61]. Jo kolega Čackis, pasisakydamas už komisiją ir nagrinėdamas Lietuvos remiamą, Starodubo atstovo Radiševskio vardu įteiktą projektą, kurio § 13 garantuoja Lietuvai atskirą komisiją, patetiškai šaukia netraukyti šventų unijos ryšių. Tokiomis sąlygomis galįs kilti namų karas tarp provincijų, atseit tarp Lenkijos ir Lietuvos. Jis sako: „Šviesiausia Lietuvos kunigaikštija, kuo gi tau nusikaltom, kad norit nutraukti saldųjį ryšį? Argi laikote, kad vienų ir kitų mūsų rankos ir širdys jau taip nebedraugiškos, kad negalėtų tarnauti bendram saugumui? Ir kam norit ardyti tą malonų ryšį, kuris jau turi gražaus patyrimo?“ Esą reikią jį dar labiau suveržti ir nepamiršti tos vienos negerovės, kurios nebesą tik tarp Lenkijos ir Rusijos, bet kuri tebesanti tarp Lenkijos ir Lietuvos. Kai tarp rusino ir lenko

[59] *Dyaryusz seymu...*, 1788, t. I, s. 53–56; *Gazeta Warszawska*, Nr. 88; Oginskio kalba: *Zbiór mów i pism...*, t. I, s. 263–268.

[60] 17-ąją dieną pasakytų kalbų yra atspausta *Zbiór mów i pism...*, t. II ir III. Be to, žr. seimo dienynuos.

[61] Ten pat, t. II, p. 300–309.

jau nebesą jokio skirtumo, lietuvis iš dalies dar skiriasis. Ne kardas, o meilė sujungusi, tai ir nereikią skirtis sudarant dvi komisijas"[62].

Matyt, nenorėdami tuo tarpu erzinti lenkų, kalbėdami prieš departamentą neliečia atskiros Lietuvos karo komisijos klausimo ir lietuviai. Jiems svarbu padaryti pirmą žingsnį, o kaip matysim toliau, ne visiems atskira komisija labai ir rūpėjo. Vilniaus atstovas Romanavičius ilgoje, tuščių posakių pilnoje kalboje pasisako už komisiją. Radiševskis, o ypač Kublickis, Matusevičius ir Zaleskis tiesiog šaukia, kad kas kalbą už komisijas – kalbą už laisvę, o kas už departamentą – norį jungo. Kariuomenė turinti garantuoti saugumą ir laisves, – sako Zaleskis. Dėl to ji turinti likti pačios bajorijos (Respublikos) žinioje, turinti būti jos, o ne kieno kito įrankis. Kas ją pavedąs kitiems – atsiduodąs nelaisvėn. Nuolatinė taryba, gavusi valdyti kariuomenę, liksianti nesuvaldoma ponia, nes ji valdysianti 2 metus, o Respublika – vos 6 savaites[63]. Sapiega tik kitais žodžiais pakartoja savo spalio 27 d. kalbą už komisiją ir etmonus, bet Lietuvos jau neprisimena iš viso[64].

§ 4

Šitaip atrodęs atskiros Lietuvos karo vadovybės klausimas labai pasikeitė lapkričio 3 d. priėmus konstituciją, kad vietoj departamento turės būti įkurta komisija, kai reikėjo jau spręsti, kaip ta komisija bus suorganizuota. Dabar klausimas jau iškilo visu griežtumu.

Lapkričio 3 d. priimtoji Karo komisijos konstitucija buvo trumpa ir išsprendė tik vienintelį klausimą, kad vietoj departamento bus komisija. Nei jos sąstatas, nei santykiai su kitomis magistratūromis, nei kompetencija tuo tarpu liko neišspręsta. Neaišku liko ir ar dvi jos bus, ar viena bendra Lenkijai ir Lietuvai[65]. Tad suprantama, kad toliau dar turėjo sekti ilga kova. Karalius su savo šalininkais stengėsi ją palikti subordinuotą Nuolatinei tarybai, opozicija kovojo už visiškai atskirą magistratūrą, o Nuolatinės tarybos priešai lietuviai reikalavo sau visiškai atskiros komisijos. Palikę nuošaly literatūroj jau daug kartų apkalbėtus kitus klausimus, mes paliesime tik nenusisekusias lietuvių pastangas.

Atėmus valdžią iš Karo departamento seimas natūraliai turėjo imtis naujosios magistratūros sutvarkymo, bet kaip visada, taip ir dabar jo darbai netvarkingi, nenuose-

[62] Ten pat, t. II, p. 33–40.

[63] Ten pat, t. II, p. 116–126, 139–146, 207–212, 213–217, 333–343.

[64] Ten pat, t. III, p. 17–33.

[65] *VL*, t. IX, s. 52.

klūs. Kiekviena smulkmena jį nuvesdavo nuo svarstomo klausimo labai toli. Opozicija visokiais būdais stengėsi pasikasti po esamos santvarkos pagrindais, palengva ardyti Nuolatinę tarybą, o karalius su savo grupe priešingai – stengėsi visur įkišti ką nors, kas suponuotų Nuolatinės tarybos kompetencijos neliečiamybę. Kiekvieni numatė būsimą kovą dėl visos santvarkos pagrindų ir stengėsi sudaryti sau naudingą *praejudicium*[a]. Dėl to ir svarstant Karo komisijos įstatymą kartu buvo kalbama apie viską. Pirmą sykį jį svarstyti seimui maršalka pasiūlė lapkričio 5 d., bet prie jo buvo prieita vos lapkričio 10 d. Lapkričio 5 d., nepaisant maršalkos pasiūlymo, prūsų atstovams raginant, buvo iškeltas rusų kariuomenės iš Respublikos pašalinimo klausimas, o vėliau net du pasiūlymai įkurti nuolatinį seimą. Vienas Brastos atstovo Matusevičiaus, kitas Poznanės atstovo Buinskio[66]. Abu klausimai tiek pakėlė seimo entuziazmą, jog buvo pavojus, kad ir nuolatinio seimo konstitucija praeis vienbalse aklamacija, kaip ir 100 000 kariuomenės nutarimas. Tokios konstitucijos priėmimas jau būtų buvęs aiškus nesiskaitymas su kaimyninių valstybių garantijos aktu, sulaužymas garantijos saugomų vadinamųjų kardinalinių teisių. Įvedus nuolatinį seimą atpultų ir Nuolatinė taryba. Dėl to tuojau atsirado grupė atstovų, visiškai neleidžiančių to projekto nė skaityti. Naudodamasis sumišimu karalius posėdį užbaigė. Šito pasiūlymo išvestas iš kantrybės Stackelbergas tuojau po posėdžio pareikalavo, kad karalius išeitų iš konfederacijos ir tuo būdu ją išardytų. Karalius, bijodamas tokiu atveju neišvengiamo namų karo ir prūsų kariuomenės įsiveržimo, nesutiko, ir dar tą pačią dieną Stackelbergas įteikė seimui protesto deklaraciją, primenančią, kad seimas be garantų žinios tokių naujybių įvesti negalįs[67]. Bet deklaracija sulaukė visiškai priešingų vaisių – seimas prieš Rusiją buvo nuteiktas dar labiau. Norėdamas neprileisti prie garantijos sulaužymo, karalius lapkričio 6 d. pasakė ilgą kalbą, kurioje nurodinėjo iš to galinčias kilti komplikacijas ir nepasiruošusiai Respublikai sunkų karą. Bet tas negelbėjo nieko. Atstovai šaukė, kad karalius esąs susimokęs su Stackelbergu ir gana esą nešti jų abiejų jungą. Nelaukdamas gerų savo kalbos rezultatų karalius, baigęs savo kalbą, paskelbė posėdį baigiąs, naują skiriąs net lapkričio 10 d. ir, suerzintiems atstovams šaukiant pasilikti, išėjo. Atstovai likę vieni dar ilgai triukšmavo ant karaliaus ir Rusijos, versdami kalnus, bet pagaliau išsiskirstė ta pačia nuotaika užkrėsdami visą Varšuvą[68].

[66] *Gazeta Warszawska*, Nr. 90.

[67] Deklaraciją žr.: *Zbiór mów...*, t. III, s. 49–50.

[68] Apie šiuos ginčus ir seimo nuotaiką žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 250–370. Apie tarptautinę situaciją ir užsienio kišimąsi žr.: dar B. Dembiński, *Polska na przetomie*, s. 117–191; S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie*, s. 14–74.

Pertraukos metu buvo ruošiama atsakymo nota Stackelbergui, kurią seimas pagaliau priėmė lapkričio 15 d. Ji buvo įteikta XI 17[69], o XI 10 jau aprimęs seimas buvo pradėjęs svarstyti Karo komisijos įstatymą. Tą dieną posėdžio pradžioje perskaičius pirmąjį įvedamąjį projekto punktą, kuriame buvo liečiama Karo komisijos sudėtis, išėjo kalbėti Smolensko atstovas A. Suchodolskis. Ilga, istoriškai juridiškais argumentais pagrįsta kalba jis įrodinėjo, kad Respublikoj turėtų būti dvi karo komisijos, o ne viena. Lietuva unijos aktu gavusi ypatingų teisių, o projekte jos esą visai pamirštos – kas valdys jos kariuomenę, ten esą nesakoma nieko. Karo departamentas buvęs Nuolatinės tarybos dalis. Tarybos priešaky stovėjęs Lenkų karalius, o Lietuvos didysis kunigaikštis ir dėl to departamento struktūra unijos garantuotų Lietuvos teisių neįžeidusi. Lietuva esą sutiktų su bendra Karo komisija, jei ji būtų tokia pat, koks buvo departamentas, bet kai norima ją išvaduoti nuo valdovo valdžios, tai Lietuva su viena komisija sutikti negalinti, nes „Lenkijos luomai negali gauti valdžios ant Lietuvos kariuomenės. Lietuvių tauta, unijos ryšiais susirišdama su Lenkija, nepasidavė nei teisminėn, nei administratyvinėn Lenkijos luomų viršenybėn..."[70]

Bet Suohodolskio kalbos efektą sugriauna Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega. Esą dėl per didelio stropumo Suchodolskis nebenorįs išklausyti ir tolimesnių projekto punktų. Sapiegų šeima niekad nuo savo provincijos teisių neatsisakiusi, nemanąs jų atsisakyti ir jis, bet ko Suchodolskis norįs pradžioje, tas esą projekto gale. Toliau jis įsitikinsiąs pats[71]. Kokį dėsnį čia turėjo galvoje Sapiega, neturint svarstyto projekto teksto, sunku pasakyti. Bet neabejotina, kad Suchodolskis projekto tekstą buvo skaitęs ir atskiros Lietuvos karo komisijos ten nebuvo numatyta. Priimto įstatymo[72] gale (§ 12) sakoma, kad komisijos veikimo vieta yra ten, kur renkasi seimas – atseit kas trečias dvimetis Gardine. Sapiega, kuris, kaip minėta, ir anksčiau Lietuvai reikalavo tik vietos alternatos, darydamas pastabą Suchodolskiui, matyti, turėjo galvoje kaip tik šią pastabą. Šitaip pasisakius Lietuvos atstovų vadui, daugiau tuo klausimu nebekalba niekas ir punktas priimamas vienbalsiai. Jį priėmus Sapiega dar praneša seimui, kad Suchodolskis esąs jau nuramintas ir lauksiąs. Po to dar svarstoma seimo laiko pratęsimo klausimas ir priėmus

[69] *Gazeta Warszawska*, Nr. 93. Jos teksto žr. to pat Nr. *Suplement* ir *Zbiór mów...*, III, s. 50–55.

[70] Deja, Suchodolskio kalbos teksto gauti nepasisekė. Ją, rodos, bus matęs W. Smoleńskis, rašydamas savo straipsnį žr.: W. Smoleński, Sprawa stosunku Litwy do Polski na sejmie wielkim, *Studja historyczne*, 1925, s. 68. Paminėjimą žr.: *Gazeta Warszawska*, Nr. 91; *Suplement do Gazety Wileńskich*, Nr. 46 (paduoda, rodos, iš *Gazeta Warszawska*); *Dyaryusz seymu..., 1788*, cz. I, s. 77–78.

[71] Ten pat.

[72] *VL*, t. IX, s. 52–59.

atitinkamą konstituciją, kuria seimas pratęsiamas iki gruodžio 15 d.[73], posėdis baigiamas. Po šito lapkričio 10 d. posėdžio, matyt, buvo padaryta spaudimo iš karaliaus pusės ir visiškai atskiros Karo komisijos iš lietuvių nebereikalauja niekas. Reikalaujama tik lygių teisių su lenkais bendroje komisijoje. Lapkričio 11 ir 12 d. seime tuo klausimu virė karšti ginčai, buvo pasakyta daugybė kalbų. Tuo metu panaudota abiejų pusių argumentacija mums būtų labai įdomi, bet, deja, daugumas tų kalbų, jei kur ir užsiliko, mums tuo tarpu neprieinamos, o seimo dienoraščių ir laikraščių paduodamos žinios labai lakoniškos. Lapkričio 11 d. Karo komisijos įstatymas buvo vienintelis svarstytas klausimas ir visą laiką prasiginčyta tik dėl lietuvių reikalavimų. Jau posėdžio pradžioje Livonijos atstovas Veisenhofas, ilga kalba pasisakęs prieš Nuolatinę tarybą, įteikia projektą, kur siūlo sudaryti „nuolat veikiančios Respublikos" (atseit nuolatinio seimo) priklausomą bendrą Karo komisiją su alternata Lietuvai[74]. Tuojau po jo kalbos maršalka Malachovskis pasiūlo spręsti principinį klausimą – ar viena bus komisija, ar dvi, kaip reikalavo Suchodolskis. Bet Sapiega tuojau pareiškia, kad turbūt visi sutiksią su bendra komisija, jei tik bus garantuota Lietuvai alternata. Nuo čia ir prasideda ginčai, kaip tą alternatą suprasti. Lietuviai reikalauja sau lygaus narių skaičiaus ir kad Lietuvoje ji veiktų tiek pat laiko kiek lenkuos, o lenkai jokiu būdu nenori duoti daugiau ⅓ vietų, nenori taip pat sutikti ir su laiko bei vietos alternata. Lenkai pradėjo reikalauti išspręsti klausimą balsuojant, bet lietuviai žinodami, kad jų yra mažiau, su tuo nesutinka. Unijos aktu Lietuva prieš Lenkiją esanti pastatyta kaip lygi prieš lygią, kai dėl jos valstybinių prerogatyvų esą galį būti sprendžiama ne seimo balsų dauguma, kurių dvi Lenkijos provincijos turį daugiau, o laisvai abiem sujungtiems vienetams susitariant. Tuo klausimu kalba daugybė lietuvių. Pirmiausia tas pats Smolensko Suchodolskis vėl nurodo, kad Lenkija turinti daug prerogatyvų jau vien dėl to, kad ten reziduojąs karalius, kad ten veikią Nuolatinė taryba, Edukacijos komisija, asesorijos ir kt. Visą Stanislovo Augusto valdymo metą seimai rinkdavęsi taip pat Varšuvoj ir tik vienas (1784) susirinkęs Lietuvoj – Gardine. Dėl to tai iš Lietuvos plaukią Lenkijon jos pinigai ir jos iždė esąs nuolatinis nepriteklius, o Lenkijos iždė visada esą pertekliaus. Galutinai jis savo reikalavimus suformuluoja taip. Esą esmę dalyko sudaro asmenys, o ne vieta, dėl to lietuviai turį gauti tiek pat vietų, kiek ir lenkai. O kadangi komisija turėtų posėdžiauti 2 metus Lenkijoj ir kitus du Lietuvoj, tai jai posėdžiaujant Lenkijoj tebūnie ⅔ lietuvių, o posėdžiaujant Lietuvoj ⅔ lenkų, nes namie kiekvieno krašto interesus galinti apsaugoti pati

[73] Ten pat, p. 52.

[74] *Gazeta Warszawska*, Nr. 92. Jo kalba: *Zbiór mów...*, t. III, s. 75–85.

aplinka[75]. Po Suchodolskio Poznanės atstovas Mošinskis nurodinėja, kad unijos sudarymo laiku karo komisijos nebuvę visiškai, dabar esą reikią prisitaikyti prie pažengusio gyvenimo ir naujų įstatymų. Bet lietuviai laikosi griežtai. Lietuvos reikalavimus paremia net lenkai jos ministeriai: iždininkas Poniatovskis ir kiemo maršalka I. Potockis, o ypač spiriasi tas pats Suchodolskis. Tada Podolės atstovas K. Ževuskis pasiūlo kompromisą: esą komisija teposėdžiauja 4 metus Lenkijoje ir 2 metu Lietuvoje. Bando prie to paties kompromiso palenkti ir Sapiega, bet Lietuvos atstovai vis reikalauja sau lygių teisių. Tada Kujavijos Bresto atstovas Radzejovskis, įrodinėdamas lietuvių reikalavimą esant neteisingą, pareiškia, kad tokiu atveju Lietuva turinti prisiimti ir lygią valstybinių naštų dalį, mokesčių turinti sumokėti tiek pat, kiek sumokanti Lenkija. Iš lietuvių tuo tarpu nekalba niekas ir susidariusiam protarpy paskaitoma pirmasis projekto paragrafas. Bet kaip tik pabandoma įterpti alternatos nuostatą laikantis ⅓ principo, lietuviai vėl sujunda reikalauti sau lygių teisių. Ta proga kalba už Lietuvos teises jos lauko etmonas Tiškevičius ir vysk. Masalskis. Karalius, norėdamas rasti išeitį, pasiūlo įgalioti tinkamą konstitucijos formą rasti ministerius ir seimo maršalkas. Bet kaip tik pradedama vėl skaityti projektą ir lenkams pasiūlius tuo tarpu priimti vien alternatos principą, o kokia ji bus, palikti išspręsti vėliau, lietuviai, ypač Suchodolskis, ir taip pat karštai jį remią Valkavisko atstovas Grabovskis ir Oršos Gutakovskis, neleidžia svarstyti nieko, kol tas klausimas nebus išspręstas aiškiai. Voiničiaus kaštelionas Ožarovskis net siūlo parengti visiškai naują projektą. Tik Sapiegai pasisakius už svarstymą esamo, vėl imama skaityti jo pradžią, bet vos tik perskaičius, lietuviai iškelia tuos pačius savo reikalavimus ir viską nustelbia jau kelintąkart kyląs visuotinis triukšmas. Matydamas, kad tuo būdu nebus pasiekta jokio sutarimo, karalius vėl pakartojęs, kad priimtiną įstatymo formą turį sudaryti ministeriai kartu su maršalkom ir konstitucinė komisija, posėdį baigė[76].

Kitą dieną, grįžus prie to klausimo iš naujo, posėdis buvo jau ramesnis. Bet iš anksto žinodami, kas bus svarstoma, keletas seimo narių atėjo su paruoštomis kalbomis, kurias vėliau pasistengė atspausdinti, ir jos mums žinomos. Posėdžio pradžioje tuo klausimu pirmas išėjo kalbėti Bečiaus kaštelionas Zielinskis. Pacitavęs senuosius unijų aktus, jis įrodinėja, kad LDK teisės esą garantuotos ir reiškia vilties, kad su reikalaujama alternata Lenkijos atstovai sutiksią. Perskaičius tą patį lapkričio 11 d. jau kelissyk skaitytą projekto 1§ su lietuvių reikalaujamu priedu, kalbėti išeina Trakų atstovas

[75] *Dyaryusz seymu... 1788*, t. I, s. 83–84; W. Smoleński, *Sprawa stosunku...*, s. 68. Šitokį Suchodolskio pasiūlymą Seradzo Lubimskis rado Lenkijai įžeidžiančiu.

[76] *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. I, s. 83–88; *Gazeta Warszawska*, Nr. 92; *Suplement do gazet Wileńskich*, 1788 XI 22, Nr. 47.

Bžostovskis. Pasisakydamas už Karo komisijos vietos alternatą jis stebisi, kad taip ilgai gražiai sugyvenę broliai štai susikivirčiję. Lietuva žinanti gerai, kad ji tik viena iš 3 Respublikos provincijų, bet dabar esąs sprendžiamas kitos rūšies klausimas. Reikalas einąs apie tautų prerogatyvas. Tai dviejų kontrahentų reikalas ir šitam atsitikime Lietuva esanti lygi visai Lenkijai. Įrodymų galį būti visais atžvilgiais lygūs atskiri ministeriai ir urėdai. Seime lietuvių balsų mažiau, bet prievarta ją versti esą negalima. Ji esanti jau nebe tokia, kokia buvusi eidama unijon, sumažėjusi, netekusi daug žemių. Jos kunigaikštis nuolat gyvenąs lenkų sostinėje, apie jį didesnis išteklius, ten plaukią ir Lietuvos pinigai. Iš mažesnio reikalauti lygiai esą negalima. Lenkija ir ne to turinti daug pirmenybių. Lietuva nereikalaujanti nieko, kas jai nepriklausą. Duokit tiek, kiek atitinka mūsų didumas, ką duoda teisės, mes norim susigrąžinti savo magistratūras, – sako jis[77]. Bet po jo kalbos, maršalkai paklausus, ar visi sutinka leisti komisijai tam tikrą laiką veikti Lietuvoje, kyla triukšmas. Tada ginti Lietuvos reikalavimų ir ta pačia proga pasisakyti už Nuolatinės tarybos, kaip aukščiausios vykdomosios valdžios organo, neliečiamybę išeina vysk. Kasakauskas. „Tiesa ir teisė pašalinės paramos nereikalingos, nes įtikinti protus ir ištaisyti opiniją pajėgia pačios", – pradeda jis savo juridiniais argumentais paremtą kalbą. Taip ir vakar teisingi Suchodolskio reikalavimai sulaikę karalių ir seimą nuo skuboto sprendimo ir palenkę apsvarstyti klausimą nuodugniai. Pereidamas prie Lietuvos reikalavimų juridiško pamatavimo, jis sako: „Tiesa Lietuvos ir Lenkijos unijos akte aiškiai apie kariuomenę ir jos vadovybę nepasakyta, bet aiškiausia garantuota visi teismai ir magistratūros (*wysady*). Lietuvių tautos privilegijas, kurių nuolatinį veikimą be pačių teisės žodžių rodo dar tas, kad Lietuvos kunigaikštija, nuolat turėdama atskirą savo iždą ir kariuomenę, privalėjo turėti taip pat atskirus teismų ir magistratūrų arba komisijų urėdus, Lietuvos kunigaikštijos su Lenkija *coaeguatio Jurium* įstatymas, priimtas Augusto II 1696 m. elekcijos ir patvirtintas 1697 m. karūnacijos seime, dar aiškiau, ryškiau ir išsamiau aptaria.

Nematau unijos traktate, ką lietuvių tauta turėtų daryti, jei kita tauta nenorėtų laikyti pasižadėjimų bei sutarimo, bet apie tokį šventų ryšių sutraukymą tada negalvota. Ir net dabar niekas net negali turėti tokiai baimei pagrindo. Mes matome, kad lietuvių tauta visada rašėsi sau atskiras konstitucijas pagal savo teises bei prerogatyvas ir niekad jai to nebuvo ginčijama, o kai vieną kartą pajuto savo bendrabrolių (*Współbraci*) prievartą, su visais savo senatoriais, ministeriais ir atstovais nuo bendrų pasitarimų pasiša-

[77] *Zbiór mów i pism...*, t. IV, s. 9–14.

lino, juos sulaikė, o pagaliau net visai sunaikino, kaip ne visų luomų seimą[78], bet apie vienybės ryšio nutraukimą ir negalvojo. To nė negalėjo.

Šviesiausias Viešpatie, šviesieji luomai, ir dabar nelaukiame, kad lietuvių tautai prie bendros abi tautas liečiančios konstitucijos būtų draudžiama daryti pastabas, klauzules ir prierašus, kurie bendrabroliams, mažiausia, nėra priešingi, o lietuvių tautai ir naudingi, ir būtini. Kai politiniais ir ekonomiškais sumetimais abi tautos, sujungę karo komisarus ir etmonus, nori turėti bendrą kariuomenės vadovybę, tai argi negali būti leista lietuvių tautai garantuoti sau teismą, sudarytą iš atskiras teises gerai žinančių žmonių, jos kariuomenės komandą palikti saviems etmonams, lokacijas skirti savam krašte ir priskirti daugiau iš savo pačios iždo apmokamų komisarų?.. Pats rūpestis alternata, mano įsitikinimu, tautai nėra didelis dalykas ir iš bendrabrolių negali būti reikalaujamas remiantis esama teise, o tik jų laisvu sutikimu. Sakau, ne teise, nes lietuvių tauta, kad ir turėjo Vladislovo (Jogailos) privilegijos garantuotus savo atskirus seimus Lietuvoje, bet užbaigiant uniją, kaip matyti iš II teisių *Volumino*[a] 773 ir 777 lapo, nuo to visiškai atsisakė. Savo provincijos pasieny Lietuva garantavo sau seimų alternatą ne unijos aktu, o tik 1699 ir 1703 m., Augusto laikais[79]... Taigi kaip Lenkijos provincijos negali, jei taip pasakysim, drausti lietuvių tautai daryti jos kardinalines teises atitinkančių sąlygų bei pastabų (*warunków i ostrzeżenia*), taip tik nuo geros valios, o ne nuo unijos teisių priklauso sutikti su kadencijų alternata..." Toliau jis dar ilgai kalba įrodinėdamas reikalingumą Nuolatinės tarybos. Naująją kariuomenės vadovybę reikią suderinti su taryba. Gale iškelia du reikalavimu: 1) Karo komisijoj narių turį būti po lygiai lenkų ir lietuvių, 2) komisarai seimo turį būti renkami prieš arba tuojau po iždo komisijų rinkimų[80].

Vyskupui Kasakauskui palietus Nuolatinės tarybos klausimą tuojau atsiranda keletas jos priešų, kurių vienas (Bielsko atstovas Potockis), tarp kitko, pasisako už sutikimą leisti Lietuvai Karo komisijos kadencijų alternatą. Kitiems kalbant jau nebe dėl komisijos, Sapiega prašo grįžti prie svarstomo klausimo. Kas nuo jo nuvedąs į šalį, turįs nešvarių tikslų trukdyti. Visą Stanislovo Augusto karaliavimo metą Lietuva savo teises ginanti vos pirmą kartą. Tas sutrukdę jau visą vakarykštį posėdį, nors ji nereikalaujanti nieko neteisėta. Prikiša, kad lietuviai trukdą seimui dirbti, bet kažin kas trukdąs – ar

[78] Kokį čia seimo incidentą jis turi galvoje, sunku pasakyti. Gal tai 1732 m. Varšuvos seimas, kurį lietuviai nutraukė dėl to, kad jis, apeinant alternatą, buvo sušauktas ne Lietuvoje. Jis buvo nutrauktas lietuviams neleidus net išrinkti maršalkos. Žr.: K. Bartoszewicz, *Tadeusz Ogiński wojewoda Trocki i jego pamiętniki*, Warszawa, 1913 (atspaudas iš *Przegląd Historyczny*), s. 3–4.

[79] Čia jis klysta. Tai yra tik 1673 m. konstitucijos nuostatų pakartojimas.

[80] *Zbiór mów...*, t. III, s. 226–238.

tas, kas ginąs savo teises ir dar nuo jų nusileidžiąs, ar tas, kas nenorįs jų pripažinti. (Kad lietuvių reikalavimas teisėtas, jis cituoja aktus.) Bet lenkai pateikiamos formulės skaityti vis nesutinka. Iš lietuvių atstovų dar gina savo krašto teises Valkavisko Grabovskis. Abu maršalkos bando siūlyti vis kiek pataisomas formules, bet lenkai nesutinka. Reikalaujant nurodyti komisijos veikimo vietą, Čartoriskis sako, kad ji turinti veikti ten, kur rinksis seimas. Karalius pareiškia tokią pat nuomonę. Sapiega pasiūlo balsuoti: ar sutinka, kad kas trečias dvimetis, kai seimas vyks Lietuvoje, ten persikeltų ir Karo komisija? Lenkai nesutinka ir dėl šito: reikalauja tiksliai nustatyti vietą. Bet kai karalius irgi prisideda prie reikalaujančių šį klausimą palikti pabaigai, kaip jis numatytas ir projekte, pradedama balsuoti. Pasirodė, kad už komisijos perkėlimą trečiam dvimečiui į Lietuvą balsuojant viešai pasisakė 184, o prieš 37. Balsuojant slapta už alternatą buvo 138, o prieš – 84. Taigi alternata buvo priimta. Posėdis tuo ir pasibaigė. Kitas buvo paskirtas lapkričio 14 d.[81]

Bet dar tenka paminėti, kad lapkričio 12 d. tas pats jau išspręstas klausimas buvo iškeltas senate, kur Valkavisko atstovas Grabovskis pasakė ilgą tuo reikalu kalbą. Esą vakar gynęs unijos akto ir daugelio konstitucijų garantuotas Lietuvos prerogatyvas, nes negalįs neginti teisybės. Jei esą negalima skriausti vieno žmogaus, tai juo labiau provincijos. Lietuvai buvusi garantuota seimų alternata, bet to sulaukę vos neseniai. Dabar, norėdamas parodyti savo prisirišimą prie lenkų, sutinkąs ir manąs, kad kiti sutiksią lygaus narių skaičiaus nebereikalauti, o tenkintis lenkų leista vietos alternata. Nereikią manyti, kad sudarysiąs sunkumų komisijos persikėlimas, nes kanceliarija kilnosiantis kartu su seimu. Lietuvai savo provincijoje turėti veikiančias magistratūras esą būtina, nes kai ministeriai ir asesorijos Varšuvoj, tai iš tolimos Lietuvos provincijos su kokiu reikalu atvažiavę piliečiai čia palieką visų metų savo įplaukas. Tai esą neteisinga. O kadangi Lietuva sutiksianti nebereikalauti Karo komisijoj sau lygaus atstovų skaičiaus, tai turįs vilties, kad lenkai, įvertindami tą jos nuolaidumą, sutiksią su kitais teisėtais Lietuvos reikalavimais. Baigdamas jis kreipiasi į Lietuvos sūnų ir jos mylimų Gediminaičių ainį karalių ir savo maršalką Sapiegą reikšdamas vilties, kad Lietuva nebūsianti skriaudžiama[82].

[81] *Dyaryusz seymu..., 1788,* t. I, s. 88–94; *Gazeta Warszawska,* Nr. 92; *Suplement gazet Wileńskich,* Nr. 47; *VL,* t. IX, s. 53.

[82] *Zbiór mów...,* t. III, s. 117–127. Karalių jis vadina Gediminaičių ainiu, žinoma, dėl jo motinos Čartoriskytės.

Išrišus alternatos klausimą Karo komisijos įstatymo projektas dar nebuvo baigtas, bet klausimų, kurie būtų specialiai lietę Lietuvą, nebeiškilo, lietuviai jokių naujų reikalavimų nebepareiškė. Kaip ir visada, posėdžiai buvo netvarkingi, svarstomą klausimą dažnai nustumdavo į šalį kiti reikalai ar nauji pasiūlymai. Taip, pvz., šiuo metu buvo priimta net dvi notos Stackelbergui: atsakymas į jo protestą prieš nuolatinio seimo sumanymą ir reikalavimas išvesti iš Respublikos ribų rusų kariuomenę (XI 14, 15). Kaip tik dabar buvo gauta Buchholtzo nota, kuria pareiškiama, kad Prūsų karalius išsižadąs savo garanto teisių (XI 20, nota yra 19 d.). Pirmomis gruodžio dienomis gauta imperatoriaus atstovo de Caché nota, atsakanti į seimo lapkričio 1 d. skundą dėl austrų kariuomenės Respublikos piliečiams padarytų nuostolių (XII 1). Veik ištisus gruodžio 4 ir 5 d. posėdžius seimas prakalbėjo dėl išsiuntimo atstovų į užsienius. Vėliau dar kalbama apie jiems duotinas instrukcijas (XII 10). Atsiminęs esąs aukščiausias krašto suverenas, seimas nepanori, kad siunčiamieji atstovai gautų instrukcijas ir rašytų pranešimus karaliui ir Nuolatinės tarybos užsienių departamentui. Jis įkuria savo užsienio komisiją (lapkričio 18 d.), kuriai paveda visus užsienio politikos reikalus[83]. Jei komisija pirmiausia turėjo suvaržyti lig šiol faktinai visus užsienio reikalus tvarkiusį karalių ir palikti visiškai be darbo Užsienių departamentą, tai lapkričio 21 d., pasiūlius Karo komisijos narių rinkimus visada daryti pat seimo pradžioje, jau buvo taikomasi pasikasti po Nuolatinės tarybos pagrindais. Mat pagal senuosius įstatymus, seimo pradžioje pirmiausia buvo renkama Nuolatinės tarybos nariai. Dabar jos vietoj keliavo Karo komisiją, o jos narių rinkimui nepaskiriant jokio laiko, jau suponuojama jos visiškas panaikinimas. Tuo labiau, kad jau visą seimo metą daugybė atstovų ir senatorių buvo pasisakę už jos panaikinimą nedviprasmiškai. Tad nenuostabu, kad tuo momentu tuojau atsirado pasiūlymo priešų ir Nuolatinės tarybos gynėjų (iš lietuvių – vysk. Masalskis). Kalboms tos vienos dienos nepakako[84].

Taip įsiterpiant kitiems reikalams Karo komisijos įstatymo projekto svarstymas ir komisijos narių rinkimai užtruko gan ilgai. Viskas buvo baigta tik gruodžio 23 d. Svarstant projektą lietuviai ginčuos dalyvauja stovėdami ant bendros ir su lenkais platformos ir nieko savo nebeįneša. Tik lapkričio 28 d. perskaičius projekto 7 §, kuriame kalbama apie Karo komisijos teismus, Pinsko atstovas M. Butrimavičius pareikalavo, kad Lietuvos bylom būtų paskirti specialūs mėnesiai, bet galutinai buvo sutarta, kad

[83] *VL*, t. IX, s. 60[a].

[84] Žr.: *Dyaryusz seymu..., 1788*, I, s. 98–293; *Gazeta Warszawska*, Nr. 93–101. Vysk. I. J. Masalskio kalba atspausta *Zbiór mów...*, t. III, s. 174–192.

Lietuva turėsianti atskirus bylų regestrus ir kas trečia byla būsianti imama iš jos regestro[85]. Tą pačią dieną perskaičius 8 §, apie karinės pajėgos panaudojimą teismų sprendimams vykinti, Naugarduko atstovas Bernavičius patarė savo pasiūlymų, kurie tuojau sukėlė daug triukšmo, ir posėdį teko nutraukti. Kitą dieną jis savo pasiūlymus jau suformulavo vien dėl Lietuvos ir jie buvo priimti vienbalsiai, nes tai buvo paprastas prisitaikymas prie skirtingo Lietuvos teismų proceso[86].

Daugiau ginčų galėjo sukelti projekto 12 §, kuriuo turėjo būti nustatyta komisijos veikimo vieta. Klausimas jau daug kartų paliestas anksčiau, bet galutinai prie jo buvo prieita gruodžio 13 d. Tuojau kilo karšti ginčai, nes smarkesnieji opozicionieriai, norėdami pašalinti karaliaus įtaką, reikalavo komisijos jokiu būdu nepalikti Varšuvoje. Ginčų metu Plocko vyskupas Šembekas dar bandė prikalbėti lietuvius sutikti, kad Lietuvoj komisija veiktų ne visą tretį dvimetį, o tik tiek, kiek tam dvimety truks seimas. Esą lietuviai turį teisę pasilikti komisiją ištisus 2 metus, bet, kadangi tas sudarytų daug keblumų ir pavojų, tai prašąs to nedaryti. Kalba nuskambėjo veltui. Niekas iš lietuvių jam net neatsakė. Pagaliau buvo nubalsuota, kad komisija turi veikti seimo rinkimosi vietoj, atseit Varšuvoj ir Gardine. Taip suformuluotas tas punktas gruodžio 15 d. ir buvo priimtas[87].

Priėmus dar tris įstatymo paragrafus ir gruodžio 23 d. baigus komisijos narių rinkimus, seimas padaro pertrauką iki 1789 m. sausio 7 d.[88] Po jos seimas užsiima jau kitais reikalais, o išrinktoji komisija imasi savo darbo. Kai dėl Karo komisijos, nedaug tebuvo pridėta iki pat 1792 m. gegužės 18 d. naujo įstatymo, kuris jau buvo suderintas su Gegužės 3–5 d. konstitucijos dėsniais. Lietuvos klausimas tada jau buvo išspręstas Gegužės 3–5 d. konstitucijos ir naujai sujungtų valstybių santykių normuojančio akto, vadinamojo „Zaręczenie oboyga narodów"[a]. Tad šitie klausimai tada jau nebekilo.

§ 5

Iš nupasakotos Karo komisijos įstatymo priėmimo eigos jau žinome, kad ji buvo iškelta vietoj panaikinamo Karo departamento, kad ji liko subordinuota tik seimui, kad ⅓ jos

[85] *Dyaryusz Seymu..., 1788*, t. I, p. 148; *VL*, t. IX, s. 55.

[86] *Gazeta Warszawska*, Nr. 97; *VL*, t. IX, s. 56–57.

[87] *Gazeta Warszawska*, Nr. 101; *Suplement gazet Wilenskich*, Nr. 52; Šembeko kalba: *Zbiór mów i pism...*, t. IV, s. 153–157; *VL*, t. IX, s. 59.

[88] *Dyaryusz Seymu..., 1788*, t. I, s. 295.

narių turėjo būti lietuviai ir kas trečią dvimetį ji turėjo veikti Lietuvoje, Gardine. Dabar nors trumpai apžvelkim jos sudėtį ir veikimą.

Pagal įstatymą komisija susideda iš 18 narių: pirmininkaujančio etmono[89], 5 rinktų kariškių (3 lenkų ir 2 lietuvių), iš kiekvienos provincijos po 1 senatorių ir po 3 bajorus. Tiek pirmininkaująs etmonas, tiek komisijos nariai kariškiai tuo metu nei komandos, nei jokių kitų pareigų kariuomenėj negali turėti. Be to, iš kiekvieno artilerijos korpuso ir iš kiekvienos divizijos informacijos reikalui turi būti prisiųsta komisijon po vieną karininką. Komisijos nariai prisiekia ištikimybę karaliui ir Respublikai. Jie gauna po 8000 auksinų metinės algos ir posėdžiauja pasidalinę po pusmetį. Tik pirmą pusmetį posėdžiauja visas sudėtis. Jei kuris savo pusmetį apleistų, tai pusė jo algos išdalinama dalyvaujantiems, o kita pusė skiriama nepaprastoms komisijos išlaidoms. Visi nutarimai daroma balsų dauguma, o posėdy visada privalo būti civilių komisijos narių nors vienu daugiau negu kariškių. Komisijai pavesta tvarkyti visus kariuomenės reikalus. Kas mėnuo ji siunčia raportą karaliui, o seimo metu – seimui. Komisija teisia visas kariškių ir kariškių su civiliais bylas. Posėdžiaudama kiekvieną ne šventą dieną, byloms spręsti ji skiria 3 dienas per savaitę. Lenkija ir Lietuva turi savo atskirus bylų registrus, visada po dviejų Lenkijos bylų teisiama viena Lietuvos. Komisija neturi teisės pakeisti seimo nustatytų etatų, o visus karininkus skiria ir kelia į aukštesnius laipsnius karalius, atsižvelgdamas į pulkų šefų pristatomą gabesniųjų ir nusipelniusių sąrašą, o komisija karaliaus sprendimą skelbia kariuomenei. Karaliui taip pat paliekama nuo 1764 m. jo komandai pavesta raitoji ir pėsčioji gvardija[90].

Gruodžio 23 d. suskaičiavus balsus pasirodė, kad komisijon iš Lenkijos išrinkta Braclavo kaštelionas Grocholskis, Vielunės kaštelionas Karšnickis, eksmedžioklis Čaplicas, M. Staženskis, S. Bielinskis, S. Dembovskis, F. Šidlovskis, stovyklininkas Krasinskis, pulkininkas J. Čapskis ir pulkininkas Ojžinskis. Iš Lietuvos išrinkta: Naugarduko vaivada Nieselauskas, Mikalojus Radvila, Juozas Švykovskis, Jurgis Zabiela, generalmajoras T. Stetkevičius ir pulkininkas Jelenskis[91]. Posėdžius (Krasinskių rūmuos) komisija pradėjo gruodžio 24 d.[92] Pirmininkavo etmonas Branickis, o greta jo dalyvavo dar abu Lietuvos etmonai ir 12 komisijos narių. Jei pirmajam posėdy trūko

[89] Pirmininkas kas trys mėnesiai keičiasi. Pirmas pirmininkauja Lenkijos didysis etmonas, tada Lietuvos lauko, Lietuvos didysis ir pagaliau Lenkijos lauko etmonas.

[90] *VL*, t. IX, s. 52–61.

[91] Ten pat, p. 62.

[92] *Gazeta Warszawska*, Nr. 105. T. Korzonas (*Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 30) tvirtindamas, kad komisija darbą pradėjusi III 21, klysta, nes ji tada dar nebuvo net išrinkta.

tik 3 narių, tai vėliau jų trūkdavo vis daugiau. Etmonas Branickis pasirodydavo labai retai. Kaip pirmininką pirmam kvartale jį pavaduoja Nieselauskas. Antram kvartale pirmininkauja Tiškevičius, trečiam ir nuo 1790 IV 2 kartais pasirodo Oginskis, bet, matyt, jis rodėsi labai retai, nes einant įstatymu jam buvo atimta alga. Dažniausia ir jį pavaduoja Nieselauskas, kuris dalyvaudamas komisijos posėdžiuos veik nuolat (nedalyvauja tik kvartaluos, prasidėjusiuos 1790 m. liepos ir 1791 m. balandžio mėn.) pasidaro tikrasis komisijos vadas. Eiliniai nariai taip pat dažnai nedalyvauja. Vienas uoliausių yra M. Radvila, kuris karo reikaluos, matyt, šį tą ir nusimanė, nes jį matome komisijoje, egzaminuojančioje iš svetimų kariuomenių grįžtančius karininkus[93]. Šiaip daugumas apsileidę ir kartais prieinama prie to, kad nebesusirenka įstatymo numatytas kvorumas. Bet komisija vis dėlto dirba. Iki 1792 m. rugpjūčio 17 d. ji padaro net 1033 posėdžių, o šauktų ir neįvykusių posėdžių, peržiūrėjęs komisijos protokolų knygas, Korzonas priskaičiuoja vos 26. Daugiausia neįvykusių posėdžių būta 1791 m. rugpjūtį ir rugsėjį. 1791 m. spalio 7 d. pats pirmininkas Nieselauskas, pranešdamas seimui, kad komisijoj narių esą vos 5 (kvorumui buvo reikalinga 7), prašo leisti posėdžiauti nors tiems. Seimas leidžia jiems taip posėdžiauti iki spalio 27 d., bet reikalauja pranešti, dėl ko kokie nariai nedalyvauja[94]. Karalius ir Įstatymų sargyba įsako komisijai kas mėnuo pranešinėti, kiek posėdžių įvyko ir kas dalyvavo. Komisija aiškinasi, kad blogos valios nesą, o tiek maža narių susirenka dėl to, kad dalis esą susirgę, dalis išvykę į užsienį (greičiausia tai minima abu Lenkijos etmonai), o kai kurie etmonai gavę kitas ministerijas (Tiškevičius 1791 m. rugsėjo 13 d. gavo Lietuvos viceiždininkio urėdą[95]).

§ 6

Kad komisijos veikimo laikotarpiu kariuomenės organizavimas pažengė žymiai pirmyn, vis dėlto daugiausia buvo jos nuopelnas. Pažiūrėsim, kaip nutartas kariuomenės organizavimas vyko.

Kad lengvai pasisektų suorganizuoti 100 000 kariuomenę, kaip minėta, abejojo ne tik užsienis, bet ir visi blaiviau galvoją saviškiai. Lietuvos iždininkas S. Poniatovskis jau 1788 m. spalio 24 d. pasiūlė pirmąjį nutarimą pakeičiantį projektą – nuolat laikyti tik 60 000, o 40 000 laikyti surašytus ir pašaukti tik karo atveju. Kadangi sunku būtų Respublikai išlaikyti ir 60 000, tai jis siūlo pusę to skaičiaus laikyti atostogose, o

[93] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 33.

[94] *Gazeta Warszawska*, 1791, Nr. 82; *Gazeta narodowa y obca*, 1791, Nr. 82, s. 327–328.

[95] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 34–39.

visus 60 000 tik pašaukti kasmet 2 mėnesiams apmokymui. Iš to susidarančias santaupas esą būtų galima skirti geresniam kariuomenės išlaikymui ir ginkluotei[96]. Vienoje 1789 m. pradžioje pasirodžiusioje politinėje brošiūroje irgi nurodoma, kad Respublika negalėsianti išlaikyti nė 60 000, nes joje esą vos 20 000 kaimų. Jei Prūsija išlaikanti 150 000 karių, tai iš to dar neseką, kad tuščią iždą turinti Respublika galėsianti išlaikyti 100 000. Reikią žiūrėti ne valstybės teritorijos platumo, o vidaus pajėgumo. Taip staiga padidinti kariuomenę net penkiąsyk esą neįmanoma. Esą pakaktų 50 000 arba priimant iždininko Poniatovskio projektą – 60 000[97]. Panašią nuomonę, nors neoperuodamas skaičiais, pareiškia savo brošiūrose ir K. K. Pliateris[98]. Neretai tas klausimas buvo prisimenamas ir vieno kito kalbėtojo seime, bet kol nebuvo Karo komisijos, etatai liko neparuošti. Įstaigos, kuri tuo rūpintųsi, nebuvo, o pavienių asmenų rūpesčių nepakako. Bet šis tas vis dėlto buvo dirbama. Ir dirbta daugiausia lietuvių. Taip etmonas Oginskis jau 1788 m. gruodžio 16 d., nesiskaitydamas su įstatymo nustatytu 100 000, o priimdamas viešosios opinijos remiamą 60 000, pateikė seimui Lietuvos kariuomenės etatų projektą. Jis nurodo, kad Lietuvai tenką 20 000 į senąsias dalinius netilpsią ir teksią suorganizuoti naujų dalinių. Tam jis siūlo sudaryti dar vieną pulką priešakinės sargybos, 2 batalionų pulką šaulių ir dvi kuopas janičarų. Toliau, derindamasis prie iždininko Poniatovskio projekto, siūlo Prancūzijos pavyzdžiu įvesti priverstiną 6 metų karo tarnybą. Kiekvienas 18–24 m. bajoras esą turėtų tarnauti kariuomenėj *sub carentia activitatis*[a], bet tarnautų ne nuolat, o stotų raitas savo pulkan apmokymui tik gegužės ir rugsėjo mėnesiais, ir tik kilus karui, jau Respublikos išlaikomas, liktų pulke visą karo metą[99]. Šiaip visą laiką kiekvienas liktų visiškai nevaržomas ir galėtų verstis tuo, kas jam patinka[100].

Vos išrinktai Karo komisijai 1788 m. gruodžio 23 d. jau pavedama pradėti paruošiamąjį kariuomenės organizavimo darbą. Pirmiausia pavedama paruošti lentelę, kur būtų nurodyta atskirų padalinių sudėtis, ir, susitarus su Iždo komisija, pirkti užsieny ginklų dėl 30 000 karių[101]. 1789 m. vasario pradžioje priimta Lenkijos tautinės

[96] *Zbiór mów...*, t. I, s. 174–183.

[97] *Myśli polityczne dla polski*, w Warszawie 1789, s. 25–26. Brošiūros autorius, spėjama, bus buvęs karaliaus brolis primas. Kai kas bandė ją priskirti M. P. Karpiui, žr.: A. Meysztowicz, *Karpiowie...*, Wilno, 1906, s. 64.

[98] *Listy syna do oyca*, žr. sūnaus laišką 1788 XI 3 ir tėvo atsakymą XI 4 ir XI 6.

[99] Ši mintis, žinoma, yra glaudžiai susijusi su mūsų minėtais daugumos Lietuvos seimelių reikalavimais atnaujinti bajorijos muštrus (*popisy*) vaivadijose. Tas buvo svarstyta ir seime.

[100] *Zbiór mów...*, t. IV, s. 239–249.

[101] *VL*, t. IX, s. 62.

kavalerijos verbavimo įstatymas. Nustatoma, kad tautinės kavalerijos vėliavose būtų po 150, o priešakinės sargybos vėliavose po 135 žmones. Visi rotmistrai ir pulkų šefai, per 4 savaites nuo įstatymą skelbiančio universalo įtraukimo į jų gyvenamųjų vietų pilies knygas, privalo atvykti į Karo komisiją paimti pinigų ir iki gegužės 31 d. surinkti jau pilno komplekto vėliavas. Kas šito įsakymo nevykdys – nustosią vietos[102]. Vasario 19 d. Sapiega patiekė seimui Lietuvos provincijos paruoštą panašų projektą dėl Lietuvos tautinės kavalerijos. Lenkams dėl kai kurių punktų pasipriešinus, jis buvo pasiųstas konstitucinei komisijai apsvarstyti ir, vėl grąžintas į seimą, buvo priimtas su mažais pakeitimais kovo 30 d. Nuo lenkų įstatymo jis skiriasi tik tuo, kad vėliavos nustatoma daug mažesnės: po 99 tautinėj kavalerijoj ir po 90 priešakinės tarnybos pulkuos. Galutinis sukomplektavimo terminas skiriamas rugpjūčio 31 d.[103] Kartu buvo atkreipta akys ir į kitas ginklų rūšis. Jau 1789 m. sausio 9 d. buvo paskelbta konstitucija, įsakanti pradėti rekrutų rinkimą ir tam reikalui kiekvienam pulkui skirianti po 10 000 auksinų, o 1789 m. balandžio 20 d.–birželio 22 d. buvo priimta eilė naujų konstitucijų, kuriomis įsakoma, kol bus priimtas etatų įstatymas, į kiekvieną esamą pėstijos ir artilerijos kuopą iki birželio 1 d. pririnkti dar po 100 kareivių. Jų surinkimui ir išlaikymui kiekvienam pulkui skiriama po 10 000 auksinų[104].

Sunku pasakyti, kiek dėl šitų nutarimų kariuomenės priaugo, bet jau vien iš pakartotinių konstitucijų, raginančių pagaliau verbavimą baigti, matyti, kad surinkta buvo ne per daugiausia. Lengva buvo su kavalerija, nes patriotiniams šūkiams sklindant po visą kraštą bajoraičiai į tautinės kavalerijos pulkus tiesiog veržėsi. Pvz., M. Kasakauskas pasakoja, kad neturtingi akolicų bajorėliai veržte veržęsi kariuomenėn ir išsiruošti net pardavinėję savo žemę. Jis pats patyręs, kaip tada buvę lengva sukomplektuoti vėliavas. Per 8 savaites jis jau turėjęs pilną komplektą, nepadaręs jokių išlaidų. Taip pat gerai sekęsi ir kitiems rotmistrams[105]. Bet tai buvo gaivalinis reiškinys, o ne centro valdžios pastangų rezultatas. Priešingai, pasirodė, kad nutarimas dar nieko neišsprendė, nes iždas neturi pinigų. Rotmistrai jų negavo ir vėliavas turėjo išlaikyti iš savo lėšų arba leisti pakrikti. Pvz., Brastos atstovas Matusevičius 1789 m. lapkričio 16 d. skundžiasi seime,

[102] Ten pat, p. 70.

[103] *Gazeta Warszawska*, Nr. 15 ir 26; *VL*, t. IX, s. 72. Įsakymas atvykti į Varšuvą Lietuvos įstatyme minimiems rotmistrams ir šefams buvo paskelbtas spausdintais IV 3 universalais, pasirašytais lauko etmono Tiškevičiaus ir Karo komisijos pirmininko Nesielausko. Žr., pav., Lydos pilies knygo, *VVA*, Nr. 5375, aktas 655, fol. 1155. Vilniaus laikraščiuos jis paskelbtas IV 25, žr.: *Suplement do gazet Wileńskich*, Nr. 17.

[104] *VL*, t. IX, s. 63, 74, 76, 101.

[105] Žr. jo atsiminimus *CVA*, p. 58–59.

kad jau trečią mėnesį savo vėliavą išlaikąs pats. Panašiai skundžiasi ir kiti rotmistrai. Daug sunkiau buvo surinkti pėstininkus. Taip kavalerija po truputį vis dėlto augo. Lietuvoje net buvo surinkta iki pilno seimo nustatyto skaičiaus, tik Lenkijoj surinkta per maža. Galutinai po visų pastangų 1789 m. rugpjūtį Karo komisija, reikalaudama pinigų apmokėti ketvirčio ratą, nurodo, kad Lenkijoj kariuomenės esą 34 888, o Lietuvoj 10 720 – iš viso 45 608[106]. Bet tas skaičius pastovus nebuvo niekad. Prastai aprūpintoj ir žymia dalimi prievarta suverbuotoj kariuomenėj tuojau prasidėjo dezertyravimas. 1789 m. liepos 2 d. korespondencijoj iš Varšuvos Vienos laikraštis rašo, kad vieną dieną dezertyravę 822 žmonės. Seimui nepalankus laikraštis pastebi, kad tuo būdu per metus galį išbėgioti visi tuo tarpu turimi 42 000[107].

Pagaliau 1789 m. spalio 8 d. buvo paskelbti seimo priimti etatai. Lenkijoj numatoma surinkti 65 928, o Lietuvoj 32 668, iš viso 98 524[108]. Taigi nepaisant visų pastangų, tuo metu dar nebuvo surinkta nė pusės etatų numatomo skaičiaus. O svarbiausia, kad ir surinktieji tebebuvo neaprūpinti. Jau nekalbant apie ginkluotę, dažnai neužteko pinigų nė algom. Dėl to lapkričio 14 d. seimas jau neberagina verbavimo tęsti, o Karo komisijai įsako, kol bus surasta lėšų sutvarkyti esamas dalis ir pristatyti seimui medžiagos, iš kurios būtų matyti, kiek pinigų reikėtų pilniems etatams pasiekti. Lapkričio 16 d. įsakoma įvykdyti ankstyvesnius seimo nutarimus dėl verbavimo, nes Lenkijai karo komisija dėl paskutinio verbavimo įsakymo dar tebebuvo net neišleidusi universalų[109].

Bet kad kariuomenės organizavimas pasisektų, dar reikėjo sutvarkyti rekrutavimą. 1764 m. *pacta conventa*[a] punktais buvo nustatyta, kad kariuomenės verbavimui įsakymą galįs duoti tik seimas. Verbuoti buvo galima tik karališkus žmones, t. y. nepriklausančius jokiam ponui, o pirmoj vietoj visokius svieto perėjūnus. 1775 m. konstitucija buvo nustatyta, ko negalima verbuoti. Negalima verbuoti: nuo ponų pabėgusių sutarto laiko neištarnavusių tarnų, nejudamo turto turinčių miestelėnų, savo ūkius turinčių valstiečių ir jų vienturčių sūnų, žmonių, tebesančių kieno nors tarnyboj, ir kontraktinių amatininkų. Be to, draudžiama verbuoti prievarta. 1780 m. konstitucija net grasina prievarta verbuojantiems teismo bausmėmis[110]. 1789 m. sausio 9 d. skelbiama konsti-

[106] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 54–55; *Schönfeldské cýs. král. Pražské noviný*, 1789 VI 27, Nr. 26, s. 204, rašoma, kad, patikimais duomenimis, Respublika kariuomenės turinti jau 48 952.

[107] *Fünfte Beilage zu politische Gespräche*, 1789 VII 17, S. 18.

[108] *VL*, t. IX, s. 112–132.

[109] Ten pat, p. 135–136; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 57.

[110] *VL*, t. VII, s. 99 (fol. 204); t. VIII, s. 100, 589 (fol. 154, 980).

tucija, įsakanti rinkti rekrutus. Ji leidžia rekrutais imti visus karališkų ir dvasininkijos miestų bei miestelių laisvus, niekam netarnaujančius žmones. Nevalia imti tų, kurie turi jų tarnybą įrodančius ponų liudijimus. Taip pat negalima imti priklausomybę kokiam nors ponui įrodančių valstiečių. Bet jei kas duotų neteisingą liudijimą ne savo tarnui ar valstiečiui, turįs būti patrauktas pilies teisman ir nubaustas 1000 grivinų, kurių pusė turi tekti tam, kas praneš teismui, o kita pusė rekrutavimo išlaidoms padengti[111]. Bet šito nepakako. Kaip minėta, numatytas kariuomenės skaičius nebuvo surinktas. Tad priėmus naujus etatus, kai buvo užsibrėžta pagaliau surinkti nors ankstyvesnėmis konstitucijomis numatytą skaičių, 1789 m. gruodžio 7 d. buvo priimtas lietuvių sau paruoštas, bet po ilgų ginčų visai Respublikai pritaikytas specialus rekrutavimą normuojąs įstatymas. Dabar nustatoma, kad iš visų karališkų ir dvasininkijos dvarų bei miestų būtų duodamas vienas rekrutas nuo 50 dūmų, o iš visų tėvoniškų – vienas nuo 100 dūmų. Pasienio – dvi mylios nuo sienos – sritys gali atsipirkti. Pirmos kategorijos dvarai ir miestai atsipirkdami turi sumokėti po 1 auksinus nuo 2 dūmų, o antros po 1 auksiną nuo 4 dūmų. Nuo rekrutų davimo atleidžiama tik gydymu užsiimą vienuolynai ir dvarų neturinčios ligoninės. Bajorai činšininkai ir turį tik vieną savo ūkį gali arba duoti rekrutus ta pačia norma, arba mokėti pinigais, bet priversti eiti rekrutu vieną saviškių jie negali. Jei kur pasitaikytų, kad dvare ar miestely nesusidaro 50 dūmų arba lieka nelygus skaičius, tai karališkuose ir dvasininkijos dvaruose tokiais atvejais nuo liekamų turi būti sumokėta po 4 auksinus nuo dūmo, o tėvoniškuose dvaruose po 2 auksinu, ir visi tie pinigai turi tekti tam, kuris rekrutą duoda. Rekrutas turįs būti visiškai sveikas, ne žemesnis kaip 66 colių, ne jaunesnis kaip 18 ir ne senesnis kaip 30 metų. Rekrutai privalėsią tarnauti 6–8 m., o jei po to bus atleidžiami namo, tai iš tos pat vietos turėsią būti duotas kitas. Jei rekrutas pabėgtų iš kariuomenės ir į senąją gyvenamą vietą negrįžtų, tai šeimininkas jo vietoj kito duoti neprivalo, o jo vietoj kitą turi pastatyti kuopos kapitonas, nes jo pareiga yra kareivius saugoti. Bet niekam nevalia dezertyrą slėpti. Už tai skiriamas 200 auksinų baudos, o jei kas nenorėtų susekto dezertyro išduoti, gali būti net areštuotas. Siekiant geriau užkirsti kelią dezertyravimui ir palengvinti jų gaudymą, įsakoma rekrutus išskirstyti į arčiausia nuo jų kilimo vietos stovinčias dalis. Ramiu taikos metu kapitonai turės teisę tam tikram įstatymu nustatytam laikui apmokytus kareivius (ne anksčiau kaip ištarnavusius 19 mėn.) leisti atostogų. Atostogose praleisto laiko alga skirstoma į tris dalis, kurių vieną gauna kapitonas, kita eina bendriems kariuomenės reikalams, o trečia tenka pačiam rekrutui. Bet savo dalį jis gali atsiimti tik

[111] *VL*, t. IX, s. 63.

ištarnavęs visą tarnybos laiką, grįždamas namo. Rekrutas, ištarnavęs dvi šešiametes tarnybas, nedezertyravęs ir nepadaręs jokio kriminalinio nusikaltimo, gauna pilną laisvę ir buvusiam savo ponui jau nebepriklauso. Verbuoti draudžiama miestuose jomarkų ir turgų metu ir pakartotinai nustatoma, kad verbuoti galima tik visiškai niekam nepriklausančius, niekam netarnaujančius žmones. Jei kokia nors dalis paimtų kieno nors tarną, privalo paleisti. Kiekvienam suverbuotam kareiviui tuojau turi būti įduota į rankas ne mažiau kaip 50 auksinų. Pagaliau dar nustatoma, kad nei iš Lenkijos į Lietuvos kariuomenę, nei iš Lietuvos į Lenkijos kariuomenę verbuoti negalima[112]. Kitos smulkmenos apie rekrutavimo tvarką, kiek tai susiję su Lietuva, buvo paliktos taip, kaip jos numatyta 1789 m. lapkričio 19 d. konstitucijoj, įkuriančioj vaivadijų bei pavietų civiliai kariškas komisijas. Lenkijoj teisingo rekrutavimo organizavimas vėliau buvo taip pat pavestas tokiom pat komisijom. Jas įkurianti konstitucija (1789 XII 15) buvo parašyta visiškai sekant Lietuvos konstitucija[113].

Tuo pat metu, kai įstatymu buvo tvarkoma pėstijos dalių papildymas, buvo susirūpinta ir kavalerija. Dar prieš rekrutų įstatymą, lapkričio 19 d., etmonas Oginskis pakartotinai buvo pateikęs savo jau 1788 m. gruodžio 16 d. pirmą kartą pasiūlytą priverstinos visos bajorijos karinės tarnybos projektą. Kaip ir tada, jis siūlo, kad visi bajoraičiai 18–24 savo amžiaus metais eitų kariuomenėn kasmet po 2 mėnesiu. Dabar tik pridedama nauja pastaba, kad savo lėšomis tuos 2 mėn. gyventi turėtų tik pasiturintieji, – kurie turi ne mažiau kaip 10 dūmų, – o visi kiti būtų išlaikomi valstybės ir tarnautų ištisus 6 metus. Projektas tą dieną buvo pasiųstas apsvarstyti konstitucinei komisijai, lapkričio 23 d., Oršos pavieto atstovui Gutakovskiui reikalaujant, jis buvo iškeltas vėl, bet taip projektu ir liko[114].

Šitų rūpesčių metu pirmųjų pastangų rezultatai jau buvo žinomi ir seimas, matydamas, kad 100 000 skaičius jokiu būdu nepasiekiamas, buvo jau sutikęs laikinai sukomplektuoti tik 65 074. Lapkričio 12 d. buvo priimta ir nauji atitinkami etatai, nors nuo pirmųjų priėmimo buvo praėjęs vos 1 mėnuo[115]. Bet, pasirodo, nebuvo lėšų nė šiam mažesniam komplektui. Ir 1790 m. kovo 3 d. seimas pakartotinai paveda Karo komisijai kuo greičiau tuos laikinus etatus pripildyti. Anksčiau esą trūkę pinigų, dabar, nu-

[112] *VL*, t. IX, s. 143–145.

[113] Ten pat, p. 136–142, 146–156.

[114] *Dziennik Czynności Seymu...*, cz. V, ses. 192, 194.

[115] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 641; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 57.

stačius naują padūmės mokestį, pinigų būsią, o esant aiškiam rekrutavimo įstatymui nebūsią kliūčių ir dėl rekrutų[116].

Kad nuo pirmųjų užsimojimų nusileidžiama, nenuostabu. Iš skuboto ir netvarkingo kariuomenės organizavimo ir negalėjo nieko gera išeiti. Iždas tuščias, numatomos pajamos dar tik seimo kanceliarijos popieriuose, o norima padidinti kariuomenę net 5 sykius. Dėl nevykusio kariuomenės organizavimo buvo kaltinama Karo komisija, bet ji iš tikro negalėjo nieko padaryti, nes tušti buvo abu iždai. Pėstininkų pulkų šefai negalėjo gauti pinigų rekrutams, kavalerijos rotmistrai, kad ir surinkę reikiamą vėliavų komplektą, neturėjo kuo juos išlaikyti. O pinigų reikėjo ne vien verbavimui ir algoms. Ne mažiau jų reikėjo ir apginklavimui. Savų ginklų dirbtuvių veik nebuvo. Atsarga arsenaluos buvo labai mažutė. Teko ieškotis jų pirkti užsieny ir pradėta rūpintis sutvarkysi esamas bei įkurti naujas dirbtuves namie. Tas reikalavo ne tik pinigų ir specialistų, bet ir laiko, o ginklai jau buvo reikalingi. Tad daugiausia jų teko gabentis iš užsienių[117]. Nesurenkant reikiamo skaičiaus pinigų iš mokesčių ir negaunant paskolos užsieny, gelbėti vargstančią ir dezertyruojančią kariuomenę buvo griebtasi kurti maisto magazinus ir pagaliau įvesta pyliavos, lopyta skylės aukomis[118]. Bet ir tas nedaug tepadėjo. Naujų karių rinkimas ėjo labai pamažu, o jau surinktieji skurdo ir dezertyravo. Kaip pavyzdį 1789 m. spalių 5 d. Kulmo atstovas Suchodolskis savo kalboj seime nurodo vieną pulką, kur dezertyravę net 300 kareivių[119]. Apie kokį paruošimą karui šiuo metu negalėjo būti nė kalbos. Kitowiczius pasakoja, kad 1790 m. spalių vidury Lovičiuje matęs generolo Račinskio rekrutus, kurie jau ¼ metų ištarnavę, tebebuvę neapmundiruoti ir basi. Kur praeinanti kokia kariuomenės dalis, esą girdėti vien skundai. Sau reikalingus daiktus ir maistą iš valstiečių ir miestelėnų imą nemokėdami nieko arba labai mažai teduoda. Ir tai vis dėlto, kad kareiviai negauną algų[120].

Apskritai vaizdas niūrus. Nėra tvarkos centre, kur visokiomis rietenomis ir kova dėl savo bajoriškų laisvių užsiėmęs seimas tik retkarčiais, kieno nors paragintas, spaudžia komisiją kuo greičiau sukurti armiją, iš kur Karo komisija leidžia raginančius universalus pavietų civiliai kariškoms arba tvarkos palaikymo komisijoms ir kariuomenės viršininkams veikti ir vis rinkti naujus karius, o Iždo komisija neduoda tam pinigų;

[116] *VL*, t. IX, s. 162–163.

[117] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 43–60; *VL*, t. IX, s. 62, 75, 102, 103, 226.

[118] *VL*, t. IX, s. 138–139, 166, 178–179.

[119] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 59.

[120] A. Kitowicz, *Pamiętniki...*, t. II, s. 91.

nėra tvarkos ir dalyse, kur siaučia savivalė ir švaistymas gautų sumų. Prižiūrėti dalių viršininkų veikimui karo komisija reikalauja apyskaitų, suorganizuoja kontrolę[121], bet nenusistovėjęs ir dar padrikai valdomas aparatas gerų rezultatų neduoda.

Nebuvo tvarkos ir sunkiai laikėsi Lenkijos kariuomenė, bet dar sunkiau Lietuvos, kur iždas buvo dar labiau padrikas, kur arsenalas buvo dar tuštesnis negu Lenkijoj. Išleisti verbavimo įsakymai Lietuvoje buvo išpildyta dar tiksliau negu Lenkijoj. Kai kuriose dalyse buvę žymiai mažesnės algos buvo sulygintos su Lenkijos kariuomenės algomis, nes iš Lietuvos kariai buvo pradėję bėgti į Lenkiją[122]. Priimant 1789 m. spalio 8 d. etatus, po ilgų ginčų buvo sulyginta visų Lietuvos ir Lenkijos dalių algos, mažų skirtumų liko tik tarp štabo karininkų algų[123]. Bet viskam trūko pinigų ir tvarkos. 1789 m. liepos 14 d. specialia konstitucija Karo komisijai buvo įsakyta susitarus su Lietuvos iždo komisija, tuojau pripildyti Lietuvos kariuomenės etatus[124], bet koks ten galėjo būti susitarimas, kai tuščias iždas, o, naudodamasi verbavimo įkarščiu, kariuomenė savavaliauja. 1789 m. spalio 5 d. Starodubo atstovas Radiševskis, ragindamas įvesti geresnę kariuomenės organizavimo tvarką, nurodo, kad kažkokio jaunučio vieno pulko šefo įsakyta kariuomenė terorizavusi Vilniaus ir Ukmergės teismus, Naugarduko ir Minsko vaivadijose rekrutavimo pretekstu kariuomenė imanti kontribucijas, užpuolanti net bajorų dvarus. Taip nukentėjęs ir dabartinis Naugarduko atstovas Bernavičius. Kareiviai išvedę jo dirbtuvės audėjas. Net Prūsų karaliaus Tauragės dvaruos buvęs sudegintas gyvas žydas[125].

Sunkumus vienodai sukurti dvi nevienodai organizuotų ir nevienodo ekonominio pajėgumo valstybių kariuomenes seimas numatė, ir jau 1789 m. pat pradžioje iškilo pasiūlymas kurti ne dvi atskiras, o vieną bendrą 100 000 kariuomenę. Nežinomas politinės brošiūros autorius siūlo nustatyti vienodus abejose valstybėse mokesčius ir bendrai per 10 mėnesių surinkti 60 000, o per kitus 2 mėn. surinkti dar 40 000. Tik tada jau reikėsią apskaičiuoti, kiek kariuomenės susirinkta Lietuvos pinigais, tiek jos turėsią būti laikoma Lietuvoje[126]. Tuo būdu būtų atsižvelgta į Lietuvos nuolat keliamą argumentą neišvežti jos pinigų Lenkijon, bet valstybinės Lietuvos teisės tvarkyti savo

[121] *VL*, t. IX, s. 178, 181, 182.

[122] *VL*, t. IX, s. 75, 76, 146.

[123] Ten pat, p. 112–132.

[124] Ten pat, p. 102.

[125] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. IV, s. 538–541.

[126] Głos województw, ziem i powiatów do swych posłów seymuiących roku 1788 i 1789, Datum 1789 I 16 w. Koronie i Litwie. Atspausta: *Zbiór mów i pism...*, t. VII, s. 6–12.

reikalus pačiai būtų buvę paneigta. Suprantama, kad tokio pasiūlymo Lietuvos atstovai negalėjo priimti ir, kai 1789 m. gale jis buvo iškeltas, lietuviai griežtai pasipriešino. Be jokių rezervų kariuomenė buvo kuriama atskirai ir jos atskirumas paminėtas ne viena konstitucija. Atsiminkim tik mūsų minėtus nuostatus, kad kiekvieno krašto kariuomenei lokacijos turi būti skiriamos tik savo krašte, arba rekrutų įstatymo nuostatą, kad iš kiekvieno krašto rekrutai gali būti imami tik savo kariuomenėn.

Kiek sunkiau vyko organizuoti Lietuvos kariuomenę, gerai parodo 1789 m. lapkričio gale Lietuvos išprašyta Lenkijos parama. Lapkričio 27 d. Sapiega paskaitė leitenanto Kasakausko raportą, kad Mogiliave esą paruošti trys rusų pulkai ir gresią įsiveržti Lietuvon. Tai buvo jau po trissyk pakartotų verbavimų, bet Lietuvos kariuomenė, pasak Sapiegos, atsispirti esanti visiškai nepasiruošusi. Sutvarkyti savo kariuomenės Lietuva dar nespėjusi, nes ją visada vėliau pasiekią skolinti pinigai ir užsieny pirkti ginklai. Jaunimas noriai einąs į kavalerijos vėliavas, bet iždė nesą pinigų. Jau dabartinio seimo metu Lietuvos kariuomenė du kartu ėjusi pagelbėti Lenkijai, tad dabar tepadedanti pastaroji. Reikią ne žmonių, o ginklų ir pinigų. Atsispirti pavojui reikią jėgos, rašyti įstatymai nuo priešo neapginsią. Kališo Suchoževskis, Kulmo Suohodolskis ir Poznanės Zakževskis, pritardami Sapiegai, tuojau visos Lenkijos vardu Lietuvai paramą užtikrina. Suchoževskis pateikia net konstitucijos projektą. Trakų atstovas Zaleskis, dėkodamas Lenkijai, pataria savęs neskriausti ir siūlo geriau pavojaus momentu kreiptis į tautą su universalu. Podolės Ževuskis vietoj paskolinimo ginklų siūlo Lietuvos sienų apsaugai pasiųsti keletą Lenkijos kariuomenės pulkų. Bet pagaliau priimama pataisyta Suchoževskio siūlyta konstitucija, kuria Karo komisijai pavedama apsaugoti Lietuvos sienas, „jei bus reikalo, net Lenkijos kariuomene“, ir pareikalauti iš Lenkijos iždo komisijos Lietuvos kariuomenės apginklavimui reikalingų pinigų. Bet vis dėlto *salva restitutione*[a], t. y. duoti kaip paskolą[127].

Kiek vargo buvo turėta kuriant kariuomenę ir kaip netvarkingai graibstantis visa tai daroma, gražiai matyti iš seimo dienoraščių, bet trumpai atpasakoti visą tą maišatį čia neįmanoma. Tuo tarpu dar prisiminsime tik keletą neesminių šito periodo nutarimų, susijusių su Lietuvos kariuomene.

[127] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. V, sessya; *Gazeta Warszawska*, 1789 XII 2 ir 9, Nr. 96 ir 98; *VL*, t. IX, s. 143. Pastebėtina, kad šis Lietuvos paramos prašymas iš Lenkijos buvo jau ne pirmas. Sapiegos minima Lietuvos Lenkijai suteikta parama buvo ši: pirmą kartą Lietuvos kariuomenės dalis buvo pasiųsta pagelbėti lenkams saugoti savo sieną vos kilus rusų–turkų karui (A. Kitowicz, *Pamiętniki...*, t. II, s. 48); antrą kartą Ukrainon buvo pasiųsta ir du Lietuvos kariuomenės pulkai 1789 m., kai paėjo gandai apie Ukrainos valstiečių maištą 1789 m. (Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 112).

1789 m. pirma iš pietinės Lenkijos, o vėliau ir iš Lietuvos atėjo gandai apie tariamai prasidedantį valstiečių judėjimą. Balandžio 23 d. Žemaičių atstovas kaštelionaitis Tiškevičius seime ima įrodinėti, kad pavojaus esą ir Žemaičiuos. Iš kaimyninio Kuršo ten esą ateiną daugybė klajojančių pirklių, tarp kurių, kaip ir kitose vietose, galį būti visokių agitatorių ir maišto rengėjų. Gresiant pavojui reikią susirūpinti Žemaičių saugumu, o kadangi ten nesą jokios kariuomenės, tad reikią pareikalauti, kad ten pasiųstų kariuomenės Kuršo kunigaikštis, kuris esąs įpareigotas Respublikai pastatyti bent 200 raitelių arba 500 pėstininkų. Tiškevičius siūlo reikalauti pėstininkų. Tuojau paskaitoma jau gatavas projektas ir vienbalsiai priimama konstitucija reikalauti, kad Kuršo kunigaikštis pagal 1737 m. Gdansko konvencijas IV punktą ir 1764 m. seimo konstituciją prisiųstų Respublikai 500 pėstininkų. Ne vėliau kaip paskutinę gegužės mėn. dieną jie turį būti jau Raseiniuose[128]. Reikalaujama kariuomenė, rodos, iš tikro buvo prisiųsta. Tų metų gegužės 28 d. seimui buvo perskaitytas kunigaikščio Byrono laiškas, kuriuo jis praneša tuo tarpu siunčiąs 200 karių, o iki 500 pasižada sukomplektuoti vėliau. 1790 m. balandžio 12 d. seimas dar gavo kitą Byrono laišką, kuriuo jis pasižada paaukoti Respublikos kariuomenei 4800 šautuvų ir durtuvų, pagamintų Berlyno fabrikuos, t. y. kaip tik tokių pat, kokie buvo pirkta. Seimas auką, žinoma, priėmė ir maršalkos pareiškė aukotojui padėką[129]. Ginklai greičiausia buvo pavesti Lietuvos kariuomenei. Ši dovana Byrono buvo padaryta tam, kad nuteiktų palankiau sau seimą, kad jis per daug neremtų prieš jį jau 1789 m. gale pradėjusių judėti Kuršo luomų, kurie 1791 m. pradžioje prisiuntė į Varšuvą savo atstovus su skundais ir, parodydami Respublikai malonų gestą, paaukojo 12 patrankų[130].

Lietuvos atstovai 1789 m. rugsėjo 1 d., pradėjus svarstyti karaliaus gvardijos reikalus, pareikalauja, kad Lietuvos gvardija būtų perkelta į Lietuvą, nes taip Lenkijon išplaukią Lietuvos pinigai. Karaliui ginant savo gvardijos neliečiamybę ir reikalaujant, kad perskyrimo atveju ji būtų padidinta, prieinama prie kompromiso. Priimama konstitucija, paliekanti karaliui visus 4 gvardijos pulkus, kurie jam buvo garantuoti dar *pacta conventa* punktuose, bet po jo gyvos galvos 2 gvardijos kavalerijos pulkai turės būti

[128] *Zbiór mów...*, t. IX, s. 116–120; *Gazeta Warszawska*, Nr. 36; *Dyaryusz Seymu..., 1788*, t. III, s. 60–61; *VL*, t. IX, s. 75.

[129] *Dyaryusz Seymu..., 1788*, t. III, s. 176; *Dziennik...*, t. IX, 245 ses.; *Geheimer Brief Wechel...*, 1789 IX 2, Nr. 35, S. 301; *VL*, t. IX, s. 290.

[130] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, 1790, s. 326.

prijungti prie Respublikos kariuomenės, o Gardino batalionas jau dabar įjungiamas Lietuvos kariuomenėn[131].

Tais pačiais metais 1789 m. Lietuvos kariuomenė sulaukė žymaus papildymo iš Vilniaus vaivados K. Radvilos. Tas išdidus ir nuolat didingus gestus mėgstąs rodyti magnatas buvo pasisiūlęs prisidėti prie Lietuvos kariuomenės padidinimo dar 1788 m. Visur skambant patriotiškiems šūkiams, daugumai aukojant kariuomenės reikalams dideles sumas pinigų ir brangenybes, 1788 m. gruodžio 15 d. maršalka Sapiega pranešė seimui, kad K. Radvila iki 1789 m. gegužės 1 d. pasižadąs pastatyti 6210 viskuo aprūpintų ir apginkluotų karių legioną. Pradžiugusiam seimui prašant, perskaitoma aukos raštas. Žadamas legionas, pasirodo, turėtų: 1) du pulkus pėstininkų – viename iš jų būtų 1323, o kitame 1372 žmonės, 2) 115 artileristų su 8 patrankom, 3) lengvosios kavalerijos pulkas – 1348 žmonės, 4) bajorų kavalerijos pulkas – 1000 žmonių ir 5) totorių kavalerijos pulkas 10 001 žmogus. Visa tai aukojama šiomis sąlygomis: paruoštą legioną nuo 1789 m. gegužės 1 d. turi išlaikyti iždas, jo vadovybė su generolo leitenanto laipsniu turi amžinai priklausyti Nesvyžiaus ordinatams Radviloms, kurie taip pat turės teisę pristatyti karaliui tvirtinti legiono karininkus, o, be to, legionas visada turi stovėti Nesvyžiuje[132].

Jau iš keliamų sąlygų matyti, kad Radvila, aukodamas legioną, norėjo įgyti daugiau populiarumo ir daugiau įtakos kariuomenėje gana pigia kaina. Pirmiausia vadovaujant legionui, jam jau būtų nebereikėję laikyti savo dvaro milicijos, kurios išlaikymas Radviloms visada daug kainavo, o legioną formuojant prie turimos dvaro milicijos jam nebe kažkiek būtų betekę pririnkti. Be to, tuo pačiu jis jau būtų išsivadavęs iš pareigos Nesvyžiuje nuolat laikyti įgulą (600 pėstininkų ir 200 raitelių), kurią pagal ordinacijos įkūrimo įstatymą privalėjo laikyti visi ordinatai. Žodžiu, Radvilos būtų turėję savo dispozicijoje dar didesnių karinių pajėgų, o nebeturėję išlaikymo išlaidų ir dar būtų pasipelnę, nes jų dvaruose apie Nesvyžių stovįs toks legionas būtų davęs apie 10 000 raudonųjų metinių pajamų. Aiškus dalykas, kad šiuos savanaudiškus Radvilos tikslus visi rimtesnieji žmonės tuojau iššifravo. Pvz., toks Buchholtzas, savo raporte į Berlyną nupasakojęs pasiūlymą, pastebi: „Pasirodo, tie ponai, galvodami apie krašto reikalus, nė kiek nepamiršta ir savęs", o karalius laiške savo atstovui Petrapily Deboli pastebi, kad, priėmus Radvilos auką, „visi Radvilos gimtų generalleitenantais", o be to, Radvilą galį

[131] *AGW*, Akta seymowe t. XVI, s. 221; *VL*, t. IX, s. 107.

[132] *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. I, s. 233–234.

pasekti ir kiti magnatai, ir visa Respublikos kariuomenė atsidurtų atskirų ponų rankose. Tada jau jie esą turėtų savo rankose ir seimą, ir karalių, ir visą Respubliką[133].

Bet šitai numatė ne visi. Daugumai atstovų tuojau pasivaideno gražios perspektyvos, kad vieno didiko aukos dėka mokesčių reikėsią mažiau, kad palengvėsianti našta ir t. t. Tad vos pranešus apie auką daugybė atstovų puošniomis kalbomis reiškė susižavėjimą ir garbino kilnųjį aukotoją. Entuziazmą tą dieną kiek sumažino tik Lietuvos iždininko Poniatovskio kalba, kuris bandė išaiškinti, kad Respublikos išlaikoma Radvilos valdžioje palikta kariuomenė kartais galinti pakenkti „tvarkai ir broliškai lygybei". Jau kiek pasvirusį Radvilos pasiūlymą tuo tarpu išgelbėjo tik maršalka Sapiega, trindamas savo krašto bajorijos mėgstamiausią magnatą, jis nurodo, kad aukotojui nepripažinti šefo teisių esą negalima, nes tokios pat teisės buvę pripažintos ir 1784 m. pulką paaukojusiam F. Potockiui. Be to, esą pats karalius jau pažadėjęs Karo komisijos būstinėje pastatyti abiejų aukotojų biustus. Po Sapiegos kalbos Kulmo atstovui Suchodolskiui pasiūlius, seimas įpareigoja abu maršalkas pareikšti Radvilai padėką. Maršalkos sutinka tuo reikalu aplankyti Radvilą tuojau po posėdžio, bet pačios aukos priėmimas paliekamas apsvarstyti (pasiunčiamas *ad deliberandum*[a]). Kitą posėdį aukos priėmimo klausimas iškeliamas vėl, bet svarstyti vis nesvarstomas, nes kaskart kyla vis didesnis nepasitikėjimas. Kai F. Potockis pasisiūlė tokiomis pat sąlygomis susirinkti net 10 000 kariuomenės, seimas iš tikro pamato pavojų „bajoriškoms laisvėms bei lygybei" ir nuo pasiūlymo atsisako. Jis taip ir žūva nė nesvarstytas[134].

Bet Radvilos ambicija atsisakyti aukos neleido. Todėl 1789 m. rugsėjo 11 d. per Naugarduko atstovą Bernavičių jis padaro naują pasiūlymą. Šį kartą jis pasiūlo iki 1790 m. kovo 1 d. susirinksiąs pulką pėstininkų iš 2 batalionų, kurių kiekviename bus dar po dvi patrankas. Sąlygos dabar jau bent kiek kitokios: 1) pulkas turįs būti įtrauktas į Lietuvos kariuomenės etatus, 2) jis turįs vadintis Radvilų pulku ir 3) taikos metu visada turįs stovėti Naugarduko vaivadijoje. Šį kartą paskaitytas pasiūlymas tokio entuziazmo jau nesukelia. Tą dieną jis buvo paliktas *ad liberandum*[b]. Kitą dieną jį vėl iškėlė Trakų atstovas Bžostovskis, o jį parėmė Lukos kaštelionas Jezerskis. Seimas auką priimtų noriai, bet kliudo reikalaujama šefo teisė. Pinsko atst. Butrimavičius buvo pasiūlęs šefo teises pripažinti tik dabartiniam Nesvyžiaus ordinatui, bet po ilgų ginčų auka buvo priimta vis dėlto vienbalsiai. Priimtąja konstitucija pulkui pripažįstamas Radvilų pulko vardas, K. Radvilai duodamas generolo leitenanto rangas, tik be algos ir „be aktyvios

[133] J. Mycielski, *Książe „Panie Kochanku"...*, s. 140; A. Rembowski, *Sejm czteroletni*, s. 51–52.

[134] *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. I, s. 234–239, 264–265, 268–274.

tarnybos pareigų", bet pripažįstamos visos šefo teisės. Tik jo įpėdiniams nepažadama nieko. Be to, nutariama, kad Radvilų pulkas turįs būti įtrauktas į Lietuvos kariuomenės komplektą ir turįs atstoti vieną iš dviejų naujai organizuoti numatomų Lietuvos kariuomenės pulkų. Taip pat sutinkama, kad taikos metu jis visada stovėtų Naugarduko vaivadijoje. Ir dar net nesuformuotas pulkas Karo komisijos buvo įtrauktas į Lietuvos kariuomenės etatus jau 1789 m. spalių 9 d.[135]

Radvilų pulkas iš tikro tuojau buvo pradėtas organizuoti. Jam ginklai buvo nupirkta Prūsijoje ir 1790 m. vasario 8 d., t. y. dar prieš terminą, Radvila jau pranešė Karo komisijai, kad pulkas esąs jau sutvarkytas. Jis prašo, kad komisija pulką patikrintų ir perimtų savo žinion[136]. Pasiųstas generolas leitenantas Moravskis jį rado dar ne pilną ir ne visai teaprūpintą, bet Karo komisija jį vis dėlto parėmė. Tiesa, jis buvo geriau sutvarkytas negu kiti Lietuvos kariuomenės pulkai, bet jo tvarkymas dar tęsėsi iki pat 1792 m., t. y. iki karo su Rusija. 1792 m. kompanijoje jis baigė savo dienas nelabai garbingai. Vienas jo batalionas, vadovaujamas paties pulko vado Dederkos, pasidavė rusams Nesvyžiuje, o antrasis (635 žmonių) pasekė į Lenkiją pasitraukiantį Zabielą. Po karo nelaimėn sukliuvęs pulkas buvo deformuotas – 1300 kareivių buvo įjungta Rusijos armijon, o 71 karininkas paleista atsargon[137].

Pagaliau minėtina dar vienas su Lietuvos kariuomene susijęs nutarimas. Tai 1790 m. birželio 22 d. konstitucija, kuria sutvarkoma Lietuvos tribunolo vengrų vėliavos išlaikymas. Ji buvo palikta tokia, kokia yra (64 žmonės), ir pavesta Karo komisijai išlaikyti, aprūpinant lygiai su visa kariuomene[138].

Visomis tokiomis priemonėmis kariuomenės skaičius buvo žymiai padidintas. Kaip minėta, 1789 m. rugpjūčio algų ratai Karo komisija jau reikalavo pinigų iš viso 45 608 žmonėms – 34 888 Lenkijos ir 10 720 Lietuvos kariuomenėje. (*NB*[a]. Radvilų pulkas čia dar neįskaičiuojamas.) Jiems apmokėti vienam metų ketvirčiui reikėjo 4 354 726 auksinų iš Lenkijos ir 1 360 204 auksinų iš Lietuvos iždo. Metams tam išeitų 17,4 milijono iš Lenkijos ir 5,4 milijono iš Lietuvos iždo[139]. Iki pilnų 1789 X 8 etatų, kur Lenkijai numatoma 65 928, o Lietuvai 32 668 kariai, dar buvo labai toli ir, kaip

[135] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. IV, s. 266, 283–290, 293; *VL*, t. IX, s. 108–109; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 59.

[136] K. Waliszewski, *Korespondencya ks. Karóla Stanisława Radziwiłła.*, s. 153–154.

[137] A. Kitowicz, *Pamiętniki*, t. II, s. 160; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 59; Dzwonkowski, Polacy w armii Katarzyny II, *Biblioteka Warszawska*, 1913, zesz. 3, s. 102.

[138] *VL*, t. IX, s. 178[b].

[139] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 55.

minėta, lapkričio 12 d. buvo priimta nauji laikini etatai, formuojant tik 2 batalionų pulkus, pagal kuriuos Lenkijai išpuolė 44 855, o Lietuvai 20 219 karių; iš viso 65 074[140]. Bet nepasisekė pasiekti net šito skaičiaus.

1793 m. Gardino seimui kariuomenės vadovybę revizavusios komisijos pateiktoje lentelėje nurodoma, kad 1789 m. Lenkijoje buvę 43 349 kariai, o Lietuvoj 15 156. Kadangi ten patiekiama kiek skirtingi etatai – Lenkijoj 46 644, o Lietuvoj 16 180, – tai Lenkijos kariuomenei tuo metu būtų trūkę 3295, o Lietuvos – 1024. Abejose valstybėse vietoj etatais numatytų 62 824 būtų buvę jau 58 505, atseit būtų trūkę 4319[141].

1790 m. kovo 3 d. seimui nutarus baigti numatytą kariuomenės verbavimą, Karo komisija išsiuntinėja pavietams įsakymus surinkti iš viso 7876 rekrutus. Jei manytume, kad kavalerijos etatai jau būtų buvę pilni, tai kariuomenės tada būtų buvę 57 198 žmonės. Dėl kavalerijos duomenų neturim ir negalim nesutikti su T. Korzonu, kad 1790 m. pradžioje 57 000 kariuomenė greičiausia nesiekė[142], o minėtos lentelės apskaičiavimas bus ne visai tikslus arba ne iš to laikotarpio, kaip ten užrašyta. Bet kariuomenei išmokėtos sumos vis dėlto rodo, kad nuo 1789 m. rugpjūčio mėn. ji buvo truputį išaugusi. 1790 m. Lenkijos iždas už vieną kvartalą išmoka 5 646 000, o Lietuvos 1 467 000. Taigi Lenkijos išlaidos kariuomenei padidėja. 1 311 000 auks. suviršo, o Lietuvos – vos 107 nepilnais tūkstančiais. Tad gal teisingai T. Korzonas taria 1790 m. kariuomenės buvus iš viso apie 56 000[143]. Maždaug tokius pat skaičius mini ir atstovai seime pasakytose kalbose. Taip, pvz., 1789 m. rugsėjo 20 d. maršalka Malachovskis sako, kad iki laikinųjų etatų trūkstą vos 11 000, taigi jau tada turėjo būti surinkta apie 54 000. Gruodžio 1 d. Kališo atstovas Suchoževskis, prikaišiodamas Lietuvai apsileidimą, giriasi, kad Lenkijai iki 44 000 trūkstą vos keleto šimtų[144].

Laikinųjų etatų buvo siekta ir visus 1790–1792 m., bet vis dėlto jų pasiekti nepasisekė iki pat 1792 m. karo pradžios. Lėšų klausimą seimas šiaip taip išsprendė, bet Karo komisija su kariuomenės organizavimu niekaip nepajėgė susidoroti. Seimas, užsiėmęs susikomplikavusia užsienio politika ir vidaus santvarkos reformomis, jos taip

[140] Taip sakoma konstitucijose ir tokius skaičius T. Korzonas (*Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, p. 57) randa Karo komisijos aktuose, bet mūsų jau minėtoj 1793 m. seimui pateiktoj lentelėj skaitlinės kiek mažesnės: Lenkijai skiriama 44 644, o Lietuvai – 16 180, iš viso 62 824.

[141] *Tabełła generalna...*, žr. 27 išnašą.

[142] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 61. Luchhesini 1790 m. balandį visoje Respublikoje karui paruoštos kariuomenės priskaičiuoja vos 43 600 su 123 patrankom, W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 131–132.

[143] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 61.

[144] *Dziennik Czynności Seymu...*, ses. 195, 199.

jau nebespaudė ir darbas ėjo labai palengva. Vaizdas buvo tas pats kaip 1789 m. verbavimo įkaršty. Trūksta pinigų, nėra už ką pirkti ginklų. Iždo išduodamos sumos kartais nepasiekdavo kariuomenės ir per pusę metų. Taip, pvz., 1790 m. kovo mėn. pradžioje Podolės atstovas Ževuskis nurodinėja, kad kai kurios dalys dar tebesą negavę jau 1789 m. rugsėjį Iždo komisijos atiduotų pinigų[145]. 1790 m. liepos 24 d., Karo komisijai siūlant, seimas priima nutarimą į kiekvieną pėstininkų kuopą suverbuoti po 15 šaulių[146]. Bet, trūkstant pinigų ir komisijai esant užverstai įvairiais administravimo reikalais, nutarimas neįvykdomas. Lietuvos kariuomenėje pėstininkų tada buvo tik 9 pulkai, kurių kiekviename buvo vos po 1 batalioną. Tiems 9 batalionams reikalingų 576 šaulių suverbavimui pinigų komisija paprašo vos 1791 m. rudenį. Sąmata padaroma 50 278 auksinus algoms ir 99 364 auksinus šarvuotei. Bet Lietuvos iždo komisija praneša, kad pinigų nesą. Karo komisija skundžiasi karaliui ir Įstatymų sargybai negalinti veikti, bet išeities nėra. Lenkijos 4 pulkuose šauliai dar šiaip taip surenkami, o Lietuvoje negalima ne tik verbuoti šaulių, bet negalima net baigti pripildyti kitų batalionų. Pilni ir lieka tik 9[147].

1791 m. pradžioje, po austrų–prūsų traktato Reichenbache[a] ir Respublikos–prūsų–turkų sutarties[b], grėsė rimtas karo su Rusija pavojus[148]. Tada Lenkijos kariuomenė buvo padalinta į 4 divizijas, o Lietuvos į 2 ir išskirstyta stovyklauti pasieny. Didžiosios Lietuvos pajėgos buvo sukoncentruotos Minske ir pavestos vadovauti I divizijos vadui generolui Judickiui. Anapus sienos Baltgudijoj stovėjo karą su švedais baigusi rusų kariuomenė[149]. Antrajai Lietuvos divizijai – Palenkėj – vadovavo generolas Moravskis, o jam mirus M. Zabiela. Gegužės 3–5 d. konstitucija jau buvo paskelbusi gražius, mūsų dienomis tebekartojamus principus, kad krašto apsauga esanti visų piliečių reikalas, o kariuomenė esanti ne kas kita, kaip „visos tautos pajėgų atskira ginkluota dalis". Tauta už didelį kariuomenės pasiimtą darbą jai turinti būti dėkinga ir privalanti ją aprūpinti, o kariuomenė už tai turinti visą tautą apsaugoti. Bet kariuomenė vis dėlto tebebuvo padrika. Gegužės 7 d., susirūpinęs kariuomenės būkle, seimas, jau kelintą kartą iš eilės, karo ir iždo komisijoms paveda susitarti, kaip pripildyti arsenalus, kad aprūpinus esamą kariuomenę dar liktų ir atsargos, ir įkuria specialią komisiją iš 3 Karo komisijos narių ir

[145] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 129.

[146] *VL*, t. IX, s. 179.

[147] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 64–65.

[148] Žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II; Br. Dembiński, *Polska na przełomie*; S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie*.

[149] *Politische Gespräche der Todten*, 1791, Nr. 49, S. 390–392; *Krameryusový...*, 1791, Nr. 6 ir 7.

keleto generolų bei parinktų specialistų karininkų, kuriai paveda parengti kariuomenės būklės pagerinimo ir jos formavimo sutvarkymo projektą[150]. Ar ši komisija veikė ir ar patiekė kokių pasiūlymų, neteko susekti, bet kariuomenės vaizdas visą laiką liko gan liūdnas. Tiesa, stovyklose, kur ji buvo paruošta kautynėms, ji buvo panaši į kariuomenę ir jau apmokoma, darė net manevrus[151], bet likusioji krašte, kur tebevyko jos formavimas, buvo labai ir labai suskurdus. 1791 m. gegužės 24 d. Livonijos atstovas, Lietuvos tautinės kavalerijos rotmistras Pongovskis, gindamas rotmistrų garbę, Lietuvos kariuomenės būklę charakterizuoja labai juodomis spalvomis. Ji esanti baisiausia apleista, lyg nebūtų skirta krašto gynimui. Kaune stovinčių husarų brigada su 300 arklių jau badaujanti, nes negaunanti seimo skirtų brangymečio priedų[152]. Jis pats gavęs pasigailėjimą sukeliantį pranešimą iš savo vėliavos. Buvęs su juo Karo komisijoj. Ten prisipažinę, tokių pranešimų turį iš visų vadų, bet Lietuvos ižde nesą pinigų ir nieko padaryti negalį. Dėl to jis ir kviečiąs seimą gelbėti Lietuvos kariuomenę sutvarkant iždo reikalus[153]. Panašiai, pabrėždami Lietuvos kariuomenės netvarką, liudija ir kiti šaltiniai[154].

Suprantama, kad gresiant karo pavojui, 1791 m. svarbiausias Karo komisijos rūpestis buvo aprūpinti esamą kariuomenę, pritaikyti ją karui, suskirstyti strateginiais vienetais ir paskirti vadovybę, o rūpintis jos padidinimu nebebuvo kada. Tuo labiau, kad ir patiems būtiniausiems reikalams visą laiką trūko lėšų. Dėl to kariuomenės skaičius nė nepadidėjo, o gal net sumažėjo. 1791 m. vasaros vidury Karo komisijos sudarytos lentelės rodo, kad Lenkijoje pagal naujus etatus turėjo būti 44 972 kariai, o buvo 42 129; Lietuvoj pagal tuos pačius etatus turėjo būti 15 206, o buvo 14 792. Taigi iš viso abiejose valstybėse kariuomenės buvo 56 921. Lenkijoj trūko 2843, o Lietuvoj 414 – iš viso 3257 žmonių. Be to, 19 197 Lenkijos kavaleristai turėjo vos 18 635 arklius, taigi 562 tebebuvo pėsti. Panašiai, matyt, buvo ir Lietuvos kariuomenėj, kur 1789 m. etatais numatyti 7 pėstininkų batalionai dar tebebuvo nė nepradėti rinkti. 7 pulkai buvo vos po 1 batalioną ir tik vienas Radvilų vardo pulkas turėjo 2 batalionus. Lietuvoj svarbiausia visko priežastis buvo stoka lėšų, o Lenkijoje, kur iždas dar pajėgė verstis, visa kaltė

[150] *VL*, t. IX, s. 226.

[151] Apie kariuomenės apmokymą žr.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, p. 87 sq. Apie Minsko grupės manevrus 1791 rugsėjo gale ir spalių pradžioje (iš viso 2 savaitės) žr.: *Gazeta narodowa y obca*, 1791, Nr. 46, s. 267.

[152] Jie buvo paskirti jau 1791 II 3, žr. *VL*, t. IX, s. 209.

[153] Kalba atspausta atskirai.

[154] Žr.: *Czasy Stanisława Augusta*, s. 174.

tenka vadovybei. Iždas mokėjo algas pilniems etatams, o trūkstant žmonių dalis pinigų likdavo dalių kasose[155].

Apie karininkų kadrą mums jau teko kalbėti skyriaus pradžioje. Matėm, koks jis buvo palaidas ir su kariuomene net mažai tesurištas. 1788 m. Karo komisijos įstatyme buvo pakartotas 1784 m. konstitucijos draudimas pardavinėti laipsnius neištarnavus kariuomenėj 15 m., o kėlimas aukštesniųjų karininkų į laipsnius buvo pavestas karaliui. Jis turėjo skirti iš Karo komisijos pristatomų 2 kandidatų. Žemesniuosius karininkus pakelti pristato pulkų šefai[156]. Kadangi savos kariuomenės aukštesnieji karininkai karo reikaluos dažniausia nieko neišmanė ir su kariuomene nieko bendra neturėjo, tai jau nuo pat pradžių, rūpinantis karininkijos kadro sudarymu, buvo galvojama pakviesti saviškius, tarnaujančius svetimose kariuomenėse. Svetimšalius ir ne bajorus skirti karininkais draudė tie patys įstatymai. Karo komisijos įstatyme buvo numatyta išleisti tokių svetimose kariuomenėse tarnaujančių priėmimo taisykles. Iš tikro 1790 m. vasario 11 d. konstitucija nustato, kad ⅓ visų laisvų vietų turį tekti grįžtantiems iš užsienio. Be to, eile specialių konstitucijų buvo priimta keli tokie generolai ir eilė majorų. 1791 m. balandžio 17 d., jau ruošiantis karui, buvo priimta konstitucija, kuria karalius įgaliojamas pakviesti iš užsienio prityrusių vadų, jau neminint net, ar turi jie būti indigenais, o balandžio 21 d. leista priimti 20 grįžtančių iš užsienio saviškių tarp kapitono ir pulkininko laipsnių[157]. Dėl žemesniųjų laipsnių dar 1789 m. lapkričio 14 d. rotmistrams buvo įsakyta skiriant podporučikus iš dviejų laisvų vietų vieną duoti užsieniškiui[158].

Buvo taip pat rūpintasi paruošti geriau kariškai išmokslintų karininkų namie. Greta veikiančio kadetų korpuso, buvo įkurtos specialios artilerijos ir inžinerijos mokyklos. 1791 m. gegužės 22 d. seimas paskyrė 3000 raudonųjų kasmet karininkų komandiruotėms į užsienius. Iš tos sumos 500 raudonųjų turėjo būti skiriama paruošti minėtom mokyklom profesorių[159]. Jeigu tie karininkai ir buvo pasiųsti, tačiau iš jų naudos sulaukti jau nebebuvo kada. Apskritai vadovybę skiriant daugiausia nusvėrė protekcija, seimo atstovų rekomendacija, o tikrai užsitarnavę karininkai dažnai likdavo apeiti. Kokia buvo vadovybė ir kaip ji rūpinosi kariuomene, galim spręsti ne tik iš dalis revizavusių agentų pranešimų, kurie dažnai iš keliolikos karininkų daly nerasdavo nė vieno, bet

[155] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 65–69.

[156] *VL*, t. IX, s. 61.

[157] Ten pat, p. 111–112, 152, 159, 170, 421, 424.

[158] Ten pat, p. 136.

[159] *VL*, t. IX, s. 226–227.

taip pat ir iš atviro Pinsko atstovo Butrimavičiaus pareiškimo seime, kad geriau būtų pakviesti kokį svetimšalį generolą, nes saviškiai karo reikaluos nenusimaną nieko[160].

Lietuvos kariuomenė, kaip minėta, buvo padalinta į dvi divizijas, kurių vienos vadu buvo paskirtas LDK ekssargybinis Juozas Judickis, o antros eksraštininkas generolas leitenantas Moravskis. Brigadų vadais I divizijoj buvo generolas majoras Stetkevičius, o jam netrukus mirus – Minsko kaštelionas generolas Simonas Zabiela; kitą brigadą vedė lenkas S. Jablonovskis. II divizijoj brigadų vadais buvo M. Radvila ir M. Zabiela, kurį karo metu jau buvo pakeitęs gan sumanus generolas Bieliakas. Tarp jų, be Bieliako ir gan protingo žmogaus, bet nepasižymėjusio kario Radvilos, nebuvo nė vieno gero vado. Apie Judickį M. Kasakauskas išsireiškia, kad, nepaisant jo viso padorumo, be titulo, generoliška neturėjęs nieko[161]. Livonijos atstovas seime Mykolas Zabiela, specialia seimo konstitucija tarnybon priimtas kartu su Kosciuška ir J. Poniatovskiu, buvo buvęs Prancūzijos kariuomenės kapitonas, kur audringai gyvendamas buvo sugadinęs sveikatą ir nors gerų norų, bet vis dėlto labiausia buvo susirūpinęs smaguriavimu ir, pasak bendralaikių, kiekvienu kritiškesniu momentu pamesdavęs galvą. Mirus Moravskiui jam teko vadovauti II divizija[162]. Prasidėjus 1792 m. karui vyriausiu visų Lietuvos pajėgų vadu buvo paskirtas Čartoriskio žentas kunigaikštis L. Viurtenbergietis. Tai buvęs prūsų kavalerijos karininkas, rusų sosto įpėdinio Povilo žmonos pusbrolis. Tarnybon generolo leitenanto laipsniu buvo priimtas specialia konstitucija, rekomenduojant Čartoriskių šalininkams seimo atstovams. Kai jis pasirodė išdavikas, susitaręs su Berlynu ir Petrapiliu, jo vieton buvo paskirtas Judickis, o kai jam nesisekė – už jį ne geresnis M. Zabiela, kuris kompaniją galutinai ir baigė su visais kariuomenės likučiais iš Lietuvos išstumtas Lenkijon.

Lietuvos kariuomenė nė vieno gero vado neturėjo, o tuo tarpu Lenkijos kariuomenėj tarnavo 1789 m. spalio 3 d. konstitucija kariuomenėn priimtas Franklino bičiulis ir pasižymėjęs Amerikos konfederacijos kovose dėl nepriklausomybės Vašingtono bendradarbis, būsimasis 1794 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybės galva Tadas Kosciuška. Kaip plačių ryšių neturįs bajorėlis, iki 1789 m. į kariuomenę jis nebuvo pakliuvęs, nes pelningos nieko neveikiančių generolų vietos buvo išgrobstomos turinčių gerus ryšius ar galingų ponų paramą. Jis gyveno savo dvaruos Brastos vaivadijoj ir jau 1788 m. tos vaivadijos instrukcijoj (9 §) randame atstovams įpareigojimą jį rekomenduoti ka-

[160] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 73.

[161] Žr.: M. Kasakausko atsiminimuos, *CVA*, p. 131.

[162] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 73–75.

riuomenėn kaip prityrusį generolą. Vis dėlto pirmasis jį rekomenduoja seimui 1788 m. gruodžio 4 d. ne kuris nors Brastos atstovų, o Čartoriskis[163]. Jis buvo priimtas generolo majoro laipsniu, bet paskirtas ne Lietuvos, o Lenkijos kariuomenėn. Dėl to 1789 m. spalio 27 d. jis kartu su generolu majoru S. Jablonovskiu įteikė Karo komisijai raportą, prašydami juos sukeisti vietom, nes vienas lenkas noriau tarnausiąs savo tėvynės Lenkijos kariuomenėj, o Kosciuška, kuris vietą gavęs dėka daugelio Lietuvos seimelių instrukcijų ir atstovų rekomendacijų, norįs atsidėkodamas tai tautai, paskirti savo jėgas jos kariuomenei. Karo komisija prašymą atmetė[164]. Bet Kosciuška persikelti Lietuvos kariuomenėn vilties nemetė. 1790 m. vasario 7 d. jis rašo Karo komisijos pirmininkui Neselauskui, kad savo būkle esąs labai nepatenkintas: „Panorėkit mane sugrąžinti Lietuvon. Nejaugi manęs išsižadate ir laikote jums tarnauti netinkančiu? O kas gi esu, jei ne lietuvis, jūsų gentainis (*spółrodak*), jūsų išrinktas? Kam gi turiu rodyti dėkingumą, jei ne jums? Ką gi privalau ginti, jei ne jus ir save patį? Jeigu tas jūsų nepalenks iškelti mano klausimą seime, tai aš, Dievas mato, turbūt pasidarysiu sau ką bloga. Nes mane pyktis ima, kad lietuvis tarnaučiau Lenkijoj, kai jūs neturite nė trijų generolų. Apie save pagalvosite turbūt tik tada, kai jus ims tampyti ant šniūrelio prispaudėjas", – baigia jis aštriai. Kosciuškos biografas T. Korzonas tvirtindamas, kad lietuviai saviškio generolo troškimo neparėmę, klysta[165]. Greičiausia kaip tik dėl šito laiško 1790 m. vasario 12 d. Niemcevičius, kalbėdamas apie kariuomenės netvarką, tarp kitko, prisimena, kad negalįs suprasti, kam Kosciuška iš Lietuvos esąs perkeltas į Lenkiją. Prašąs grąžinti jį Lietuvon, ir dėl šito esą abejingiem likti negalima. Tačiau tuo tarpu reikalą nustelbia svarstomas bendras kariuomenės vadų klausimas. Kovo 2 dieną tą iškelia Matuševičius. Su labai rimtais argumentais tą patį kovo 5 d. iškelia Sapiega. Jis nurodo, kad pirmojoj Judickio vedamoj Lietuvos divizijoj tuo tarpu nesą nė vieno generolo, nes S. Jablonovskis jau išvykęs kaip Respublikos atstovas Berlynan, Stetkevičius dirbąs Karo komisijoj. Antrosios divizijos vadas M. Zabiela esąs seimo narys. (Kad Radvila irgi Karo komisijos narys, Sapiega nemini. Matyt, tuo metu jo Varšuvoj nebuvo.) Bet lenkai šito klausimo spręsti nesiima, nes tai priklauso Karo komisijos kompetencijai[166]. Komisija gi šito lietuvių ir paties Kosciuškos reikalavimo kažkodėl jokiu būdu nepatenkino. Seime klausimas daugiau jau, rodos, nebebuvo keltas, nors 1790 m. Brastos vaivadijos instrukci-

[163] *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. I, s. 175.

[164] W. Smoleński, *Szczegół z życia Kościuszki*, s. 180.

[165] T. Korzon, *Kościuszko*, Kraków, 1894, s. 206. Laiškas ištisai atspaustas: L. Siemieński, *Listy Kościuszki*, Nr. 62, s. 162. Be to, T. Korzono pastabos žr.: T. Korzon, *Kościuszko...*, s. XIX.

[166] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. VII, ses. 219, 229.

joj Kosciuška prisimenamas vėl (§ 36), reikalaujama jį, kaip Lietuvos pilietį, perkelti Lietuvos kariuomenėn su tuo pačiu Lenkijon turimu generolo majoro laipsniu. Dar kiek anksčiau (1790 m. liepos 2 d.) buvo siūlyta S. Jablonovskį paskirti Lietuvos lauko raštininku, o jo turimą brigadą, kurios jis, būdamas Berlyne, vis tiek nekomanduoja, pavesti Kosciuškai[167]. Bet iš visų tų rūpesčių nieko neišėjo, ir Kosciuška liko Lenkijos kariuomenėj.

Kalbant apie vadus negalima apeiti etmonų. Anksčiau, iki 1764 m., jiems priklausė ne tik kariuomenės komanda, apmokymas, disciplinos palaikymas, bet ir aprūpinimas. 1764 m. įkūrus Karo komisijas, aprūpinimas iš jų buvo atimtas, o 1788 m. bendrosios Karo komisijos įstatymas subordinavo juos komisijai ir komandos atžvilgiu. Jiems liko tik pirmininkavimas komisijoj. Kas jiems paliekama iš turėtų komandos teisių, įstatymas aiškiai nenustatė. Jei jie būtų parodę daugiau veiklumo ir būtų bendradarbiavę su seimu, žymią savo buvusios kompetencijos dalį, žinoma, būtų išlaikę. Bet abu Lenkijos etmonai jau nuo pat seimo pradžios pasirodė aiškioj opozicijoj ir pasišalinę nuo darbų intrigavo vienas Potiomkino stovykloje Jasuos, o kitas Vienoje. Seimas, norėdamas atimti turimas tų žmonių teises ir vengdamas kalbėti apie asmenis, suvaržė etmonų instituciją, nustūmė ją į užpakalį, kas anksčiau priklausė jiems, buvo pavesta kitiems specialiai paskirtiems vadams. Taip, pvz., karo atveju kariuomenės vadovybė senąja tvarka turėjo tekti etmonams, bet dabar ji buvo pavesta specialiai paskirtiems generolams. Etmonų teisės seime buvo ginamos daugiausia K. N. Sapiegos vadovaujamos vadinamosios Branickio partijos ir Lietuvos etmonų. Bet Sapiegos pastangos buvo paralyžiuojamos didelį nepasitikėjimą keliančių jo dėdės Branickio veiksmų, o Lietuvos etmonai buvo prasti gynėjai. Abu susirūpinę kuo kitu – sibarita Oginskis ištaigom, elegancija ir menu, o Tiškevičius turtais ir karjera, – be munduro nieko kariška daugiau neturį, savo urėdą gynė vien žodžiais. Be to, dar buvo laukiama pasikeitimų. Jau 1790 m. pradžioje Varšuvoj buvo kalbama, kad Lietuvos iždininkas S. Poniatovskis gausiąs Lenkijos iždininkystę, etmonas Oginskis užsiimsiąs Lietuvos iždininko urėdą, o didžiojo etmono buožė teksianti lauko etmonui L. Tiškevičiui[168]. Tiškevičiui tokie projektai, matyt, nelabai patiko ir 1791 m. jis jau rūpinasi gauti pelningą Lietuvos iždininko urėdą, nes S. Poniatovskis jau buvo nusistatęs jį apleisti[169]. Iš tikro jis tą urėdą ir gavo 1791 m. rugsėjo 12 d. Lietuvos lauko etmono urėdas liko neužimtas, nors anks-

[167] W. Smoleński, Szczegół z życia Kościuszki, s. 180[3].

[168] 1790 II 10 pranešimas iš Varšuvos. Žr.: Korespondencja Kossakowskich, *CVA*, senosios signatūros Nr. 27.

[169] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 204–205.

čiau į tą vietą kai kas buvo siūlęs karaliaus brolvaikį Juozą Poniatovskį[170]. Tuo būdu iš buvusių 4 etmonų Respublikoj buvo likęs vienas Oginskis, nes Branickis su Ževuskiu, nepaisydami seimo kvietimų, negrįžo. 1791 m. spalio 29 d. seimui spiriant karalius su Įstatymų sargyba pasirašė įsakymą į Jasus išvažiavusiems Lenkijos lauko etmonui Ževuskiui ir artilerijos generolui F. Potockiui per tris mėnesius grįžti prie savo pareigų. Bet jie abu tyli. Gruodžio pradžioj karalius su Įstatymų sargyba pasiunčia Ževuskiui, o Karo komisija Potockiui naujus įsakymus. Dabar Potockis atsako išsisukinėdamas, o Ževuskis labai arogantiškai. Tuo tarpu seimas nerimauja ir reikalauja griebtis griežtesnių priemonių. Karalius vis dar tikisi konfliktą likviduosiąs ir pasiunčia į Jasus St. Potockį, bet Ževuskis lieka nepalenkiamas, o nuo jo nesiskiria ir Potockis[171].

1792 m. sausio 26 d. Livonijos atstovas (Lietuvos II divizijos vadas) M. Zabiela, priminęs jau besibaigiantį jiems skirtą 3 mėn. grįžimo terminą, pareikalauja kitą dieną paskaityti seimui susirašinėjimą su jais. Sausio 27 d. maršalka pasiūlo seimą limituoti, bet kitų atstovų paremtas Zabiela išreikalauja tuos raštus perskaityti. Juos paskaičius Niemcevičius pasako griežtą kaltinimo kalbą ir pasiūlo priimti konstituciją, kuria skelbiama, kad, kadangi etmonas Ževuskis ir artilerijos generolas F. Potockis atsisakė klausyti karaliaus įsakymų, o Ževuskis, be to, savo pareigų nėjo jau 18 metų, abiejų turėti urėdai skaitoma vakuojančiais. Potockio ir kitų konstitucijai neprisiekusių karininkų vieton Karo komisija turinti pristatyti karaliui kitus kandidatus, o abi dabar neužimtas lauko etmonų vietos panaikinamos[172]. Tuo būdu lauko etmonų institucija žuvo dėl to, kad Lietuvoje ji buvo neužimta, o Lenkijos lauko etmonas pasirodė seimui nepaklusnus. Didžiojo etmono urėdas liko, nes jį gynė Oginskis ir visaip savo dėdę Branickį beteisinąs Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega. 1792 m. gegužės mėnesį priimant naują jau su Gegužės 3–5 d. konstitucijos principais suderintą Karo komisijos įstatymą, etmonų prerogatyvas teko ginti veik vienam Oginskiui, nes ir Sapiega ginti jau per daug kaltinamą savo dėdę ne visada benorėjo. Naujuoju įstatymu etmonams buvo palikta pirmininko vieta ir daugiau nieko. Jie liko tik karo ministerijos posėdžių pirmininkais. Pati kariuomenė iš jų rankų išsprūdo visiškai.

[170] Ten pat, p. 214.

[171] Visą šią bylą žr.: W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 185 sq.

[172] Ten pat; *Gazeta Warszawska*, 1791, Nr. 9; *VL*, t. IX, s. 403. Niemcevičius apskaičiuoja, kad nuo 1774 m., kada Ževuskis gavo lauko etmono urėdą, jis ir neidamas jokių pareigų, buvo išėmęs 1 298 000 auksinų algos ir kaip malonę iš karaliaus buvo gavęs 100 000 auks. metinių pajamų duodančią Kovelio seniūniją. (Tai viena iš seniūnijų, 1775 m. seimo dovanotų karaliui.)

Kai buvo priimama šitas Karo komisijos įstatymas, karas buvo jau čia pat, nes rusų kariuomenė į Respublikos pasienį buvo sutraukta jau 1792 m. balandį. Gegužės 18–26 d. Jekaterinos atstovas Bulgakovas ir seimas apsikeitė karą skelbiančiom notom. Gegužės 19 d. rusų kariuomenė įsiveržė Lenkijon, o 22 d. Lietuvon. Karo veiksmų sekimas jau nepriklauso mūsų temai ir čia dar pasistengsim tik nupasakoti to meto Respublikos kariuomenės būklę bei pasiruošimą karui, pažiūrėsim, ko seimas buvo pasiekęs.

Kariuomenė, kaip atsimename tebebuvo nesutvarkyta ir nesukomplektuota, nebuvo pasiekta nė laikinųjų 1789 m. etatų. Rusijai pasirašius su turkais taikos sutartį, buvo aišku, kad dabar ji atsigręš į Respubliką. Dėl to jau 1792 m. pradžioje seime pradedama kalbėti, kad, aptvarkius skubotus valdymosi reikalus, pagaliau reikią grįžti prie kariuomenės ir suformuoti žadėtąją 100 000 armiją. Kovo 23 d. Valkavisko atstovas Grabovskis jau reikalauja, kad komisija patiektų naujai pataisytų etatų projektą[173]. Balandžio 16 d. seimas priima konstituciją, pavadintą „Visuotino gynimosi pasiruošimas", kuria vykdomosios valdžios organams pavedama įvykdyti krašto saugumui garantuoti priimtus įstatymus ir parūpinti lėšų. O kadangi tuo metu Karo komisija jau ruošė naujus kariuomenės etatus, tai kita tos pat dienos konstitucija prie tam reikalui išskirtos deputacijos dar pridedama seimo specialūs atstovai, kuriems pavedama sudaryti visų karinių pajėgų pritaikymo karui planą. Balandžio 21 d. buvo priimta vadinamoji „laikinoji deklaracija", kuria karaliui su Įstatymų sargyba pavedama pradėti rinkti rekrutus pilniems 100 000 etatams, esamos kariuomenės vadovybei duodama karo metu turimos teisės: leidžiama daryti rekvizicijas ir reikalauti iš gyventojų visokios paramos kariuomenei[174].

Karo komisija naujų etatų projektą buvo pristačiusi seimui jau balandžio 25 d., bet jų svarstymas seime truko iki gegužės 26 d. Gegužės 12 d. seimas dar paskyrė jiems peržiūrėti specialią komisiją. Svarstymo protarpiu (V 15) buvo priimta konstitucija, kuria Respublika paima savo dispozicijon visus ponų dvaruose esančius jų milicijos būrius. Kita (V 22) konstitucija visa aukščiausia vadovybė buvo pavesta karaliui, o gegužės 26 d. konstitucija skelbiama su Rusija karo būklė ir visi Respublikos piliečiai esą Rusų armijoj šaukiami grįžti namo. Pagaliau gegužės 27 d. skelbiama, kad naujieji eta-

[173] *Gazeta Warszawska*, Nr. 25.

[174] *VL*, t. IX, s. 421, 422, 423.

tai esą priimti ir kariuomenė privalanti būti kuriama laikantis jų[175]. Be to, kaip seniau kritiškais momentais būdavo skelbiama visuotinis bajorijos stojimas, taip dabar imama organizuoti savanorių būriai. Visą bajoriją šaukti, matyt, bijoma. Bijoma, kad kartais kai kuriose vaivadijose gali pasirodyti daug seimo ir karaliaus priešininkų. Iš savanorių, kurie ėjo ginti seimo reformų, šito rekonfederacijos pavojaus nebuvo. Prieš išsiskirstydamas seimas dar priima specialią konstituciją, kuria šių savanorių būrių formavimo priežiūrą ir jų vadų skyrimą paveda karaliui[176].

Bet visos šitos priemonės daug padėti nebegalėjo, nes karas jau buvo prasidėjęs, rusų kariuomenė sparčiu žingsniu žengė krašto gilumon, targovicininkų agentai drumstė krašto ramybę, baugino piliečius, o savanaudė bajorija kai kur susilaikė net mokėti mokesčius. Bijojo, kad nepasisekus seimo ir karaliaus darbams galį prisieiti mokėti antrą kartą ir ketino palaukti. Netvarkingi vienur kitur suorganizuoti karštų jaunuolių savanorių būriai daug padėti nebegalėjo. Karas į partizaninę formą neišsivystė, o strateginė kompanija labai trumpu laiku buvo pralaimėta. Buvo pralaimėta dėl vyriausios vadovybės dezorganizacijos ir nesugebėjimo, dėl stokos gerų vadų, kurių ypač trūko kariuomenei. Bet ir kariuomenės pajėgos buvo per silpnos. Jau nekalbant apie prastą jos aprūpinimą ir silpną taktinį paruošimą, ji, be to, buvo per maža. Gausiai iš turkų–švedų karų veteranų sudarytai rusų armijai karas buvo lengvas.

Nuo 1791 m. kariuomenė ne kiek tebuvo susitvarkiusi ir jos skaičius mažai teišaugo. 1792 m. pradžioje seimui priimant minėtas konstitucijas kartu buvo daroma žygių kariuomenę padidinti. Vadovybės bei strateginius klausimus perėmus karaliui, Karo komisija rūpinosi jau vien kariuomenės padidinimu ir geresniu suorganizavimu, bet prie esamos maišaties daug padaryti buvo jau nebegalima. Kaip atsimenam, 1791 m. kariuomenės Lenkijoje buvo 42 129, o Lietuvoje 14 792. T. Korzono iš Karo komisijos raštų ištrauktais duomenimis 1792 m. pasisekę ją pakelti iki 50 292 Lenkijoje ir iki 18 517 Lietuvoje. Taigi iš viso iki 68 809[177]. Bet šitas prieauglis, kuris dokumentuos greičiausia yra žymiai didesnis, negu buvo tikrovėje, karui jau negalėjo būti panaudotas. Tiesa, ne visi šaltiniai su tuo T. Korzono priimtu skaičiumi sutinka, bet jo duomenys atrodo gan patikimi. Taip, pav., 1807 m. Stanislovo Augusto reabilitaciją rašęs buvęs jo adjutantas Komaževskis, remdamasis kažkokiu 1792 m. pranešimu karaliui,

[175] Ten pat, p. 442, 443–445, 447, 452. Dėl suvalstybinimo ponų milicijos būrių mums žinoma tik, kaip praėjo įterpimas Respublikos kariuomenėn Radvilų milicijos.

[176] Ten pat, p. 455; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 410.

[177] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 145–154.

tvirtina Lenkijoj buvus tik 37 394, o Lietuvoj 18 245 karius[178], o mūsų jau ne kartą minėtoj, 1793 m. sudarytoje kariuomenės būklę vaizduojančioje lentelėje nurodoma, kad 1792 m. Lenkijoje buvę 43 341, o Lietuvoje 14 535[179]. Kadangi ta pati lentelė 1789 m. skiria 43 349 Lenkijai ir 15 654 Lietuvai, tai išeitų, kad nuo to laiko kariuomenės būtų ne tik ne padaugėję, bet net sumažėję: Lenkijoje 9, o Lietuvoje net 621. Komaževskio duomenimis, 1792 m. Respublikoje kariuomenės būtų buvę iš viso 55 839, o anos lentelės duomenimis – 57 875. Jei manytume, kad Komaževskio matytam pranešime nebuvo įtraukta, pvz., karaliaus gvardija (virš 2000) arba kuris nors garnizonas (pvz., apie 3000 esančių Varšuvoj), tai abiejų tų šaltinių liudijimas dėl bendro skaičiaus veik sutiktų. Liktų tik nesutarimas dėl Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių santykių. Turint galvoje aplinkybes, kuriomis kariuomenė buvo organizuojama Lenkijoje ir Lietuvoje, lentelės rodomas abiejų kariuomenių sumažėjimo santykis yra įtikėtinas. (Nuo 1791 m. mūsų priimtų skaičių matytume paaugimą.) Bet vis dėlto nė vieno šių dviejų liudijimų negalime skirti 1792 m. vasarai, kada karas jau buvo prasidėjęs. Greičiausia lentelė bus sudaryta remiantis 1792 m. pradžios daviniais, o Komaževskio matytam pranešime karaliui greičiausia buvo patiekta jau vasaros duomenys. Kiek tai susiję su Lietuva, jie veik visiškai sutinka su minėtais T. Korzono atrastais duomenimis (skiriasi vos 272). Lenkijos kariuomenės Komaževskis nurodo net 13 098 mažiau, negu suskaičiuoja T. Korzonas, bet čia Komaževskis bus greičiausia suklydęs. Jo turėtuos duomenyse greičiausia nebuvo įtraukta miestuose paliekamos įgulos (1791 m. jų buvo 7494, o dabar galėjo būti padidintos), karaliaus gvardija, o taip pat gal ir į Lietuvą pagalbon pasiųstas tuntas. Taigi greičiausia tenka priimti T. Korzono duomenis.

1792 m. kariuomenės padidinimu iš tikro buvo rūpintasi ir jos skaičius nepašokėti negalėjo. Be minėtų seimo rūpesčių, žinome, kad jau vasario 15 d. Karo komisija išleido visai kariuomenei įsakymą kuo stipriausiai rūpintis pririnkti pilną etatuos numatytą skaičių. Kovo mėn. buvo rasta pagaliau lėšų ir pradėta komplektuoti septyni nauji batalionai Lietuvos kariuomenėj, nes ten iki tol tik vienas Radvilų pulkas (K. Radvilos auka) tebuvo iš dviejų batalionų, o kiti septyni teturėjo vos po vieną. 1790 m. liepos 24 d. seimo nutartas surinkimas į kiekvieną kuopą po 15 šaulių dar nevykdomas nė dabar. Komisija aiškina, kad juos rinkti teksią tada, kai įsakysiąs karalius arba kai seimas rasiąs tam lėšų. Po tokių įsakymų kariuomenei, pavietų civiliai karinėms komisijoms įsakymas surinkti reikalingus rekrutus išsiunčiamos tik balandžio 3 d., o rekrutai turį

[178] Ten pat, p. 69.

[179] Ten pat. Žr. 24 nuorodą.

būti pristatyti balandžio 20 d. Kartu įsakoma paraginti pasienio bajoriją, kad dėl tėvynės meilės nesinaudotų savo teise atsipirkti, o duotų rekrutus.

Gegužės 7 d. seimas dar nutarė surinkti naujų dalių ir Lenkijoje: 2 pulkus totorių, 2 pulkus kazokų ir 4 batalionus savanorių[180]. Visi nauji rinkimai vyko jau prieš pat prasidedant karo veiksmams ir jiems jau prasidėjus. Suprantama, kad kliūčių buvo daug ir užsibrėžto tikslo pasiekti jau buvo negalima. Pvz., Lietuvos II divizijos vadas M. Zabiela gegužės 21 d. praneša, kad numatytų antrųjų pulko batalionų kūrimo priežiūrą savo divizijoj pasiėmęs pats, bet po keturių dienų jam jau teko pasiųsti surinktus rekrutus į užnugarį, į saugesnę vietą. Taip pat teko siųsti į užnugarį ir Lenkijos dalims. Greičiausia iki kompanijos pabaigos tie nauji rekrutai taip ir liko nesutvarkyti ir neapmokyti[181]. Jei būtų buvęs įvykdytas jau minėtas įsakymas suverbuoti septynis batalionus, tai jau neskaitant kitų dalių, ypač kavalerijos, papildymų, neskaitant savanorių ir suvalstybintų ponų milicijų[182]. Lietuvos kariuomenė būtų turėjusi padidėti 5040 žmonių, nes batalionai tada turėjo 720 žmonių. Bet šito skaičiaus naujieji batalionai nebepasiekė ir, vietoj 1791 metais turėtų 14 792 pasiekusi 18 517, Lietuvos kariuomenė padidėjo vos 3725. Gal tik apie pusė to skaičiaus galėjo būti naujuosiuos batalionuose. Tad jie galėjo pasiekti vos 200–250 žmonių. Taip ir Lietuvos kariuomenės inspektorius Grabovskis birželio 9 d. raporte rašo, kad visi pulkai jau turį po keletą šimtų rekrutų, bet nesą jiems ginklų ir mundiruotės. „Dėl to be marširavimo nieko daugiau mokyti negalima. O kaip marširuoja sermėgotas plačiomis kelnėmis ir vyžotas valstietis (*chłop*), kaip kad nešioja visi mūsų lietuviai valstiečiai, prižiūrėti negalima, nes nesimato jo kojų"[183].

Nuo 1790 m. kovo mėn. 17 d. mundiruotės reikalai buvo pavesta prie Karo komisijos gan sėkmingai veikusiam specialiam komisariatui. Po šitokio Grabovskio pranešimo birželio 13 d. komisariatas gavo įsakymą tuos naujai formuojamus batalionus aprūpinti[184]. Bet ar buvo spėta jie nors apvilkti, reikia labai abejoti, nes tuo momentu rusų kariuomenė jau žygiavo pirmyn. Birželio 16 d. buvo užimtas Nesvyžius, liepos 7 d. Gardinas, o liepos mėn. gale armijos vadas Zabiela su mažais likučiais pasitrau-

[180] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*..., t. V, s. 68–70, 98.

[181] Ten pat, p. 138.

[182] Pvz., M. Radvila gegužės mėnesį buvo pavedęs Lietuvos kariuomenės vadovybei iš viso 31 karininką ir 1360 kareivių visų ginklų rūšių. Žr.: K. Fr. Eichhorn, *Stosunek ks.d. Radziwiłłow do domów książęcych w Niemczech*, Warszawa, 1843, s. 123–124.

[183] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*..., t. V, s. 139.

[184] Ten pat, p. 139; *VL*, t. IX, s. 166–167.

kė į Lenkiją. Vilnius buvo užimtas jau birželio 14 dieną[185]. Buvo dar ir kitų sunkumų. Ypač su pinigais. Kaip minėta, rekrutus paruošti buvo įsakyta iki balandžio 20 dienos, o pav., vyriausio vado brolis Simonas Zabiela savo brigadai tam reikalui skirtus pinigus atsiėmė vos gegužės 28 d. Po dviejų dienų pulkininkas Pentelskis praneša, kad dar nepristatytos į Minską tų pinigų dalies (460 859 auksinų) iš Gardino išvežti negalįs, nes ta kryptimi jau esą pasirodę priešo kariuomenės būriai[186]. Tad visai suprantama, kad visi šitie naujai surinkti būriai pakriko dar nė neaprengti. Nurodytame 1792 metais kariuomenių skaičiuje jie yra įtraukti, bet į kautynių lauką jie nesukliuvo. Kiek buvo pristatyta prieš įsiveržiantį priešą apytikriai vis dėlto galima apskaityti remiantis užsilikusiais dalių vadų raportais ir kitų bendralaikių liudijimais.

T. Korzonas, remdamasis dalių vadų raportais, apskaičiuoja, kad Lenkija 1792 m. prieš rusus pastačiusi virš 21 000, o Lietuva 10 807 savų ir 3750 prisiųstų pagalbon lenkų, iš viso 14 557. Sutinka su tuo skaičium ir Smolenskis[187]. Iš kitų šaltinių žinias ėmęs bendralaikis J. Sulkovskis paduoda maždaug tą patį Lietuvos kariuomenės skaičių, bet žymiai padidina lenkų pagalbinį tuntą. Ir jis pasakoja, kad pėstijos Lietuvos kariuomenei buvę 7 pulkai po vieną batalioną ir aštuntas iš dviejų. Batalione buvę 720 žmonių, iš kurių 220 buvę laikoma rezerve. Taigi kautynių lauke pėstijos buvę 4500, plius 800 artilerijos priedangos, iš viso 5300. Kavalerijos buvę 2 brigados po 1600 arklių ir 5 pulkai lengvosios kavalerijos, kurių 4 turėję po 600, o vienas 800 arklių. Taip kavalerijos iš viso buvę 6400, iš kurių bent 1500 turėję būti palikta rezerve. Kariuomenė visa buvusi labai suvargusi, arkliai sugadinti, sužeisti, taip kad visos Lietuvos kariuomenės esą galima skaityti ne daugiau kaip 10 000[188].

J. Sulkovskis apskaičiuoja, kiek galėjo būti pastatyta į kautynes, o mes anksčiau skaičiavome, kiek iš viso buvo, tad, norėdami gauti mūsišką skaičių, prie jo paduodamo skaičiaus turime pridėti ir rezervus. Be rezervų jis suskaito iš viso 10 200. Priskaičius rezervus gautume 7280 pėstininkų ir 6400 kavaleristų – iš viso 13 680. Bet čia tenka pastebėti, kad toks skaičius yra neabejotinai per didelis. J. Sulkovskis žinojo kariuomenės padalinimus, bet nežinojo faktinės jų sudėties. Iš tikro vargu ar buvo nors vienas pilnas padalinys. Tad bendras visos kariuomenės skaičius buvo žymiai mažesnis. Čia

[185] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 96 sqq.

[186] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 139 išnašoj.

[187] Ten pat, p. 100–104; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości...*, t. III, s. 182; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 46.

[188] J. Sułkowski, *Pamiętniki*, Poznań, 1864 (Pamiętniki z Ośmnastego wieku, t. IV), s. 209–212.

jau tenka daug labiau pasitikėti T. Korzono iš raportų ištrauktais duomenimis, rodančiais buvus vos 10 807.

Dėl pagalbinio lenkų kariuomenės tunto sudėties Sulkovskio žinios irgi skiriasi. Pasak jo, iš Lenkijos buvę prisiųsta: S. Kostkos Potockio kavalerijos brigada iš 1300 arklių, 500 generolo L. Viurtembergiečio pulko raitelių ir du pulkai pėsčių. Iš viso esą atėję 6400 žmonių. T. Korzonas iš paties L. Viurtembergiečio laiško karaliui paduoda, kad visas tas tuntas susidėjęs iš to paties Potockio brigados ir iš II ir X Lenkijos pėstijos pulkų, iš viso 3750 žmonių[189]. L. Viurtembergietis savo laiške nemini tų 500 savo pulko raitelių. Galimas dalykas, kad jie iš tikro buvo pasiųsti vadovaujant jau Judickiui, bet dėl kitų skaičių neabejotinai klysta Sulkovskis. Jei tikėtume jo bendruoju skaičiumi (6400), tai dviejuose pulkuose pėstininkų būtų buvę net 4600, o jų iš tikro ten vargu ar galėjo būti ir pusė tiek. Pagal etatus tiek Lenkijos, tiek Lietuvos pėstijos pulke (2 batalionuos) buvo numatyta 1 440. Į Lietuvą pasiųstuose Lenkų kariuomenės pulkuose (II ir X) 1791 m. buvo vos 2539. Vargu ar buvo jų daugiau ir 1792 m. Galimas dalykas, kad net mažiau, nes, pvz., ir Potockio brigadoj Sulkovskis skaito vos 1300, o 1791 m. joje buvo 1768 arkliai (pagal etatus turėjo būti 1819). Jei ištaisę Sulkovskio klaidą laikysim pėstininkų pulkuos buvus maždaug po 1200, tai abu skaičiai sutiks. Tik prie L. Viurtembergiečio paduodamo skaičiaus tektų pridėti dar tuos 500 raitelių.

Sulkovskis, be to, pabrėžia, kad Lietuvos kariuomenė buvusi labai prastai aprūpinta, jai trūkę amunicijos. Artilerijos buvę tik 10 patrankų[190], kurių kiekviena turėjusi vos po 300 sviedinių. O be to, visai teisingai pastebi J. Sulkovskis, nebuvę jokio strateginio plano[191]. Tad visai nenuostabu, kad kompanija pasibaigė taip pat greit ir Zabiela, gindamas kelią į Varšuvą, buvo išvytas iš Lietuvos jau su mažesne puse buvusios armijos. Jis išsivedė 5824 žmones ir 2784 arklius[192]. Taip Ketveremečio seimo sukurta kariuomenė buvo likviduota ir targovicininkams teko kurti naują.

[189] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 103.

[190] Greičiausia tai perdėta. Mes šito klausimo čia nenagrinėjom, bet, esamais duomenimis, Lietuvos kariuomenė patrankų turėjo daugiau. Tik gal ne visos jos buvo pavestos rusams kelią pastojančiai kariuomenei. Kompanijos metu buvo nustota iš viso 8 patrankų. T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 135.

[191] J. Sułkowski, *Pamiętniki*, s. 212.

[192] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta...*, t. V, s. 127.

V. Pirmosios kadencijos seimo darbų apžvalga

Seimo pradžią ir pirmųjų mėnesių darbus mums jau teko prisiminti kalbant apie Karo departamento panaikinimą ir Karo komisijos įkūrimą. Dabar tektų daryti jo darbų apžvalgą pradedant nuo 1789 m. pradžios iki 1790 m. gruodžio 16 d., kada susirinko dvigubos sudėties seimas. Bet mums rūpi ne pati seimo istorija, o tik kai kurie jo spręsti klausimai. Tad seimo darbų eigą mums teks paliesti tik dėl ryšio, kad suprantamiau būtų, dėl kokių veiksnių įtakos vienas ar kitas klausimas buvo iškeltas ir dėl ko taip, o ne kitaip išspręstas. Atsimenant, kad seime kryžiavosi tiek daug visokių priešingumų, kad jo dėmesį blaškė į visas puses taip įvairios to meto užsienio ir vidaus politikos komplikacijos, o jis pats dirbo labai nevaisingai, vienos darbų linijos neturėjo, be jokios tvarkos sprendė įvairiausius klausimus, trumpai nupasakoti visą seimo eigą būtų net neįmanoma. Bet mūsų reikalui pakaks aptarus tik tuos šio periodu svarstytus klausimus, kurie buvo galutinai išspręsti ir lietė Lietuvą arba turėjo reikšmės visam seimo darbui. Tad pirmiausia teks paminėti kovą su Nuolatine taryba[a] ir glaudžiai su tuo susijusį santykių su Rusija klausimą.

§ 1

Kaip jau minėta, opoziciniškai karaliui nusiteikęs seimas nuo pat pradžių kiekviena proga stengėsi pasikasti po karaliaus valdžios pamatais. Visą valdžią pripažindamas tik sau, jis nuolat užkliūdavo už Nuolatinės tarybos, per kurią karalius keliolika paskutinių metų buvo įgavęs valdžios. Matėme, kaip iš karaliaus ir Nuolatinės tarybos buvo atimta kariuomenės ir užsienio reikalai, kaip kiekviena proga buvo stengiamasi sudaryti tokią centro valdžios organizaciją, kurioje nebeliktų vietos karaliui ir ypač Nuolatinei tarybai. Tam, pvz., buvo pasiūlytas nuolatinio seimo projektas, tam Karo komisijos įstatyme buvo paminėta Sargyba, kuriai ji turėtų priklausyti. Kas tai per organas, dar vis tebebuvo neaišku. Nebuvo net jo įstatymo projekto. Karalius su savo artimaisiais juto, kad apsaugoti Nuolatinę tarybą arba jos vietoje įkurti tokį pat kito vardo organą bus labai sunku. Bet ją ginti reikėjo, nes Nuolatinę tarybą panaikinant neišvengiamai būtų tekę sueiti į konfliktą su Rusija, kurios parama karaliui buvo taip naudinga jau eilę

metų. O pavojaus supykinti Rusiją buvo ne vien dėl ruošiamo Nuolatinės tarybos panaikinimo. Tuo pat metu karaliui priešinga partija jau ruošėsi priversti seimą padaryti sąjungą su Prūsija ir prisidėti prie jos sąjungos su Anglija ir Olandija. Tuo tarpu Stackelbergas jau 1788 m. gruodžio 24 d. pareiškė karaliui, kad Rusija Respublikos sąjungą su Prūsija laikysianti gerų santykių nutraukimu. Dėl Nuolatinės tarybos Stackelbergas pasirodė nuolaidesnis. Esą jei būsiąs pakeistas tik jos vardas, o naujosioms institucijoms pavedami reikalai būsią maždaug tokie patys kaip Nuolatinės tarybos departamentų, tai Rusija dėl to nesipriešinsianti[1]. Bet iš seimo galima buvo laukti tik radikalaus visą senąją valdymo sistemą paneigiančio projekto, kuris Rusijai negalėjo būti priimtinas. Tad karaliui teko pasiskubinti ir centrinio valdžios organo perorganizavimo iniciatyvą pasiimti į savo rankas. Ir taip 1789 m. sausio 8 d., seimui vos susirinkus po Kalėdų atostogų, per Ukmergės atstovą Koscialkauską karalius patiekė Tautos sargybos (*Straża Narodowa*) projektą[2]. Juo panaikinama Nuolatinė taryba, o Sargybos kompetencija už buvusią Nuolatinės tarybos kompetenciją numatoma daug siauresnė. Pirmiausia ji nebegauna iš Nuolatinės tarybos atimtų kariuomenės ir užsienio reikalų; nebeduodama jai Nuolatinės tarybos turėtos įstatymų aiškinimo teisės; jai draudžiama kurti konfederacijas, kaip, pvz., 1776 m. buvo dariusi Nuolatinė taryba, draudžiama įsakinėti iždo komisijom kam nors išmokėti seimo nenumatytas sumas ir t. t. Tuo būdu organas būtų turėjęs išeiti labai nekaltas, bet opozicijai negalėjo patikti jau vien tas, kad jo priešaky statomas karalius. Toks organas buvo nepageidaujamas iš viso. Negalėdami prikibti prie paties siūlymo, opozicionieriai, pakeitę taktiką, pasipriešino valdymo formos svarstymui iš principo. Esą tas sugaišintų daug laiko, o tuo tarpu reikią skubėti išspręsti kariuomenės ir lėšų klausimą. Taip iškėlus klausimą, abiem pusėm nenusileidžiant, buvo tuščiai prakalbėta net keli posėdžiai: sausio 9, 12 ir 13 d. Pagaliau sausio 15 d. Koscialkauskas sutiko laikinai savo projektą atsiimti su sąlyga, kad tuo tarpu būtų sprendžiama ne kurie nors kiti, o tik mokesčių ir kariuomenės klausimai. Bet Matuševičius, kuris ir anksčiau reikalavo pirmiau išspręsti valdymo formos klausimą ir siūlė svarstyti savo nuolatinio seimo projektą, kaip anksčiau pateiktą, pareiškė, kad nuolatinių mokesčių įvesti neleisiąs tol, kol nebūsianti panaikinta Nuolatinė taryba. Esą po to galį išaiškinti, kad seimas jau viską atlikęs ir liepti išsiskirstyti[3]. Iškilęs laikinų mokesčių klausimas vėl

[1] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, wyd. IV, Kraków, 1895, t. I, s. 403.

[2] *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 3; *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. II, cz.1, s. 19; W. Kalinka (ten pat) klaidingai tvirtina, kad tai buvę sausio 9 d.

[3] *Gazeta Warszawska*,1789, Nr. 5; *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. II, cz. 1, s. 147–151.

sugaišina du posėdžius, o po 3 dienų pertraukos, sausio 19 d., nepaisant to, kad ir karaliaus trijų dienų pertrauka buvo skirta pasiruošti mokesčių klausimui ir kad tą klausimą pateikė tai dienai maršalka, vėl grįžtama prie Nuolatinės tarybos. Pirmasis dėl to kalba vyskupas Šembekas, o po jo Trakų atstovas Zaleskis, kuris ilgoje kalboje jau kažin kelintą kartą nurodęs, kad Nuolatinė taryba esanti visų blogybių kaltininkė, nesantaikos priežastis ir laisvių spaudėja, reikalauja pirmiausia panaikinti ją, o tik tada imtis kitų reikalų. Pagaliau faktiškai jos jau nebesą, nes iš jos atimta kariuomenė, užsienio reikalai ir Karo komisijos įstatyme esą kalbama apie jos vietoj statomą Sargybą. Baigdamas jis siūlo balsavimo formulę: „Ar Nuolatinę tarybą panaikinti, ar palikti?" Tuojau prasideda karštos kitų kalbos. Daugiausia kalba Nuolatinės tarybos priešai. Jos gynėjai kelia trukdančių formalių reikalavimų, bet įsikarščiavęs seimas, nieko nepaisydamas, reikalauja balsuoti. Balsavimo metu pasakoma dar daugybė kalbų, bet Nuolatinės tarybos gynėjai priešininkų audroje paskęsta. Svarbiausias jos gynėjų sakomas argumentas, – kad panaikinant Nuolatinę tarybą būsią įžeista garantai ir ypač Rusija, – karštuolius dar labiau kurstė. Tad vėlai naktį pasibaigęs balsavimas parodė aiškią Nuolatinės tarybos priešų daugumą. Senate primas ir 30 senatorių, numanydami Nuolatinės tarybos neapginsią, nuo balsavimo susilaikė, o 21 balsavo už panaikinimą ir 7 prieš. Iš atstovų 99 pasisakė už panaikinimą ir 4 prieš, o 43 posėdy nedalyvavo. Tuo būdu iš viso už panaikinimą pasisakė 120, už palikimą vos 4, 31 susilaikė ir 43 nedalyvavo[4].

Nuolatinę tarybą panaikinus buvo bijoma, ką pasakys iš Petrapilio. Bet iš Vienos raginami Petrapilio politikai šiuo momentu ketino protesto nepareikšti, nes tokiu atveju seimas būtų dar labiau metęsis į Prūsijos glėbį. Jekaterina, išsyk pasikarščiavusi, pagaliau sutiko su savo vicekanclerio Ostermano[a] argumentais ir viską paliko spręsti Stackelbergui. O šis, taip pat veikiamas Vienos atstovo de Caché, ėmė kalbėti visai nuolaidžiai. Metęs toną, kuriuo kalbėjo protestuodamas prieš Karo departamento panaikinimą, jis pareiškė, kad Jekaterina į Nuolatinės tarybos panaikinimą žiūrinti visiškai abejingai[5].

[4] *Dyaryusz seymu..., 1788*, t. II, cz. I, s. 192–264; *Suplement do Gazet Wileńskich*, 1789, Nr. 5; Zaleskio ir daugybė kitų tą dieną pasakytų kalbų žr. *Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych*, t. V–VI; W. Kalinka (*Sejm czteroletni*, t. I, s. 414) ir L. Wegner (*Dzieje dnia trzeciego i piątego maja*, s. 88) klaidingai rašo, kad nuo balsavimo susilaikę 62. Pasak Zaleskio (*Pamiętniki Michała Zaleskiego wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, posła na sejm Czteroletni*, Oprac. Bronisław Zaleski, Poznań, 1879, s. 183–184), pasiūlymą jis pateikęs pats vienas ir, jau pasiruošęs, apie tai pranešęs tik Pr. P. Potockiui.

[5] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 415–426; Sz. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie*, Warszawa, 1919, s. 60–62.

Taip Nuolatinė taryba buvo panaikinta, o jos vietoje nebuvo pastatyta nieko. Valdymo formos klausimus nustelbė kiti dienos reikalai ir vėl jis iškilo tik 1789 m. rudenį[6]. Bet kadangi kartu su juo iškilo kiti klausimai, privertę seimo konfederaciją pratęsti dar dvejiems metams ir pririnkti naujų atstovų, tad apie tai jau teks kalbėti šio skyriaus gale, o dabar tenka užsiminti kai kuriuos kitus seimo spręstus klausimus.

§ 2

Bene labiausia seimą jaudino Respublikoj esanti rusų kariuomenė ir jos sandėliai. Kaip minėta, seimas išvesti iš Respublikos rusų kariuomenę buvo pareikalavęs net dviem notom (1788 m. lapkričio 17 d. ir gruodžio 2 d.). Bet, nepaisant Berlyno dvaro paramos, atsakymo ilgai nebuvo sulaukta, o seimą tas labai erzino. Dėl to 1789 m. sausio 8 d. Trakų atstovas Bžostovskis pasiūlė reikalavimą vėl pakartoti. Karštai parėmus Krasinskiui ir Sapiegai, notos pasiūlymas buvo priimtas. Stackelbergas persiuntė notą į Petrapilį, o tuo tarpu, seimui karščiuojantis dėl Ukrainoj gresiančių valstiečių neramumų, kuriuos neva kurstą Petrapilio agentai, Karo komisija, nelaukdama atsakymo į notą, įsakė tų sričių kariuomenei vadovaujančiam F. Potockiui jokių rusų kariuomenės būrių neįleisti, o iš feldmaršalo Rumiancevo[a] pareikalavo išvesti visus Respublikos ribose esančius savo karius. Rumiancevas, žinoma, atsakė, kad jis galėtų pasišalinti tik gavęs carienės įsakymą. Pagaliau buvo gautas ir atsakymas į notą. Stackelbergas jį persiuntė seimui vasario 6 d. Dabar labai švelnia forma, pripažindama Respubliką nepriklausoma ir sąjungininke valstybe, Jekaterina pasižada nelaikyti Respublikoj savo kariuomenės, bet nori palikti esamus magazinus ir jų apsaugą. Kai leisią sąlygos, būsią išgabenti ir magazinai, o tuo tarpu bičiuliška Respublika šito turbūt nereikalausianti[7].

Kai vasario 19 d. buvo pradėta svarstyti atsakymai į šią notą, buvo gauta žinių, kad į Potiomkino Smilos dvarą atvykęs rusų kariuomenės pulkas. Rusų pašalinimo šalininkai prie tų žinių dar pridėjo, kad kartu su kariuomene atvykę 50 šventikų, kuriems esą pavesta sukelti valstiečius. Kadangi tuo metu iš visur sklindant gandams apie Ukrainos valstiečių maištus visus ėmė siaubas, tai žinia taip paveikė seimą, kad daugelis pradėjo reikalauti pašalinti rusų kariuomenę iš viso, o tų sričių bajorijai garantuoti saugumą. Kai vasario 23 d. seimui buvo pristatyta atsakymo nota, kur sutinkama palikti magazinus, o dėl rusų kariuomenės perėjimų reikalaujama pranešti kiekvieną kartą iš anksto,

[6] Žr. III skyriuje.

[7] Nota atspausta: *Zbiór mów i pism...*, t. VI, s. 316–318.

seime kilo triukšmas ir karalius, bijodamas griežto nutarimo, posėdį baigė. Atsakymo nota buvo priimta tik kovo 9 d. Joje jau nieko nekalbama apie kariuomenės perėjimus, o magazinai sutinkama palikti, tik be karinės apsaugos. Kaip tik po to atėjo atsargumą siūlančių patarimų iš Berlyno ir užsienių deputacija, peržengdama savo kompetenciją, be seimo žinios pranešė į Petrapilį, kad, jei būsią pranešama iš anksto, seimas neatsisakysiąs leisti pereiti per Respublikos žemes ir kariuomenei. Seimas tuo tarpu (kovo mėn. gale) buvo užsiėmęs mokesčių klausimais, dėl prieštaraujančių gandų apie valstiečių judėjimą, taip nebesijaudino ir dėl šito deputacijos žygio nereagavo. Bet netrukus atėjo Varšuvon žinia, kad kovo mėn. paskutinę dieną palei Lucką papjautas jo paties tarnų bajoras Vyležinskis su žmona ir 5 tarnaitėmis. Tai buvo laikoma pirmąja valstiečių sukilimo kregždė ir tuojau griebtasi visokių priemonių jį sulaikyti. Kai Ukrainoje vietos bajorijos buvo kankinami įtariami valstiečiai, žymi seimo dauguma tokiu momentu leisti žygiuoti tomis sritimis rusų kariuomenei laikė negalimu. Ir kaip tik tą dieną, kai seimui buvo paskaityta daugybė pranešimų iš Ukrainos, buvo perskaityta ir Stackelbergo nota, prašanti rusų kariuomenės perėjimui paskirti vieną kokį kelią. Tuojau pasipylė eilė griežtų kalbų reikalaujančių pašalinti visą rusų kariuomenę, o nuosaikieji pasiekė tik tiek, kad buvo nutarta prieš duodant atsakymą atsiklausti Berlyno. Gavus atsakymą iš Berlyno, buvo priimta nota, kuria pranešama, kad Respublika sutinkanti perleisti per savo žemes rusų kariuomenės būrius, bet ne didesnius kaip 500 ir tik taip, kad kol vienas būrys neperžengs antros sienos (į Moldaviją), negalįs įžengti kitas. Magazinai leidžiama palikti, bet be kariuomenės. Jie turį būti Respublikos komisaro kontrolėj ir saugomi jos kariuomenės būrio. Petrapily šitokie suvaržymai buvo palaikyta įžeidimu. Iš Vienos spiriant neduoti preteksto įsikišti Prūsams, Jekaterina, dar negavusi seimo notos, bet jau žinodama sprendimą, per Potiomkiną gegužės 30 d. pranešė Stackelbergui, kad magazinai būsią išvežti, o kariuomenės būriai per Respublikos žemes neisią iš viso. Sausa ir trumpa nota Stackelbergas šį sprendimą pranešė seimui[8]. Kartu Jekaterina įsakė Potiomkinui iš Lenkijos nieko nepirkti. Esą tuo būdu tų sričių bajorija tepajuntanti nuostolių, ir, nebepasirodant rusų būriams, tikrai gailėsianti[9].

Tenka pastebėti, kad pats didžiausias kovotojas už rusų kariuomenės pašalinimą buvo K. N. Sapiega. To jis, žinoma, siekė ne vien dėl populiarumo, bet ir vidaus politi-

[8] Apie šitą bylą žr. W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 434, 441, 445–448, 457, 463, 471, 494–502.

[9] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 33, s. 13.

kos sumetimais, susitaręs su dėde Branickiu. Dėl to jį kaltina ir karalius, ir Stackelbergas, o tą patį rodo ir seimo dienynas[10].

Rusų nusileidimas, žinoma, buvo padarytas netveriant apmaudu, bet sunkiu momentu reikėjo išvengti konflikto. Nepaisant pasisekimų, karas tebebuvo nebaigtas nei su Turkija, nei su Švedija. Prūsija visą laiką laikėsi grasinančia poza, o Rusijos ištekliai kariauti dar su vienu ir labai rimtu priešu būtų neleidę. Reikėjo konflikto išvengti. Bet 1792 m. šis rusų kariuomenės išvarymas Respublikai buvo palaikytas vienu didžiausių Jekaterinos įžeidimų.

Kaip Respubliką pamokyti, Rusijoje buvo galvojama jau 1789 m. Tų metų rudenį Potiomkinas jau buvo paruošęs specialų veikimo planą. Jekaterina jį išgyrė, bet vykdyti, kol nebaigtas karas su turkais, rado dar negalima[11]. Iš tikro būtų nepakakę išteklių, nes ir be to 1789 m. gruodžio 20 d. Bezborodka rašė Voroncovui[a], kad karo išlaidos siekią 60 milijonų ir kitais metais biudžete tikrai būsiąs deficitas. Ypač būsią bloga, jei dar teksią kariauti su Prūsija[12]. O kad toks karas Petrapilyje atrodė labai galimas ir kad jo bijotasi, gražiai rodo pačios Jekaterinos ir jos ministerių laiškai. Taip, pvz., 1789 m. lapkričio 25 d. Jekaterina laiške Potiomkinui rašo, kad Prūsiją visaip viliojanti ir jai gerinantis, kad tik ji neprivirtų Respublikoj dar daugiau košės[13]. 1790 m. sausio 10 d. ji rašo tam pačiam Potiomkinui, pageidaudama taikos su Turkija, nes pavasarį esą galį pulti prūsai ir Respublika. Tą patį ji vėl kartoja kovo 1 d. Esą jos valstybė didelė, bet jei nebūsią kas sulaikytų, tai priešas galįs pasiekti net Maskvą. Plunksna esą apsiginti negalima[14]. Rusijai blogiausia buvo, kad tebeėjo karas su švedais, o Baltarusija[b] ir Livonija, kur prūsų kariuomenė galėjo įsiveržti lengviausia, buvo nepridengtos. Balandžio 30 d. Bezborodko rašo Voroncovui, kad nuo Rygos iki Mogiliavo siena esanti veik nepridengta. Ten esą 7 pulkai pėstininkų, 4 karabinierių, 1 dragūnų, 2 lengvosios kavalerijos ir 2000 kazokų. Ukrainoj esą dar organizuojama 6000 kazokų ir 1500 įvairių kitokių karių. Apskritai šią pavojingą vietą esą būtų galima apsaugoti tik baigus karą su švedais arba perkėlus Kaukazo armiją[15]. Susirūpinusi Valstybės taryba jau 1790 m. balandžio

[10] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 495; *Archiv Gosudarstviennago Sovieta*, t. I. čast. 1, s. 687–688; B. Dembiński, *Źrodła do dziejów drugiego ir trzeciego rozbioru Polski*, Nr. 115, s. 147–148.

[11] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 33, s. 47, 50.

[12] Ten pat, t. 26, p. 419.

[13] Ten pat, t. 33, p. 49.

[14] Ten pat, p. 56–57, 61.

[15] Ten pat, t. 26, p. 422; *Archiv kniazia Voroncova*, t. XIII, s. 182–184.

11 d. svarstė apsaugos priemones, jei tektų galutinai nutraukti su Respublika ir Prūsija. Buvo išdirbtas ir kariuomenės dislokacijos planas[16].

Kaip tik šiuo momentu, negalįs pamiršti savo senojo tono, Stackelbergas pridarė naujų, Varšuvoj pasipiktinimo audrą sukėlusių, liapsusų. Suerzintas pradedamo svarstyti Prūsijos–Respublikos traktato, kovo 14 d. baliuje pas maršalką Malachovskį apie traktatą jis išsireiškė labai paniekinančiais žodžiais. Jau ten pat karštesnieji vos buvo sulaikyti, kad negriebtų jam už krūtinės, o Varšuvoj kurį laiką apie tai tik ir tekalbėjo. Stackelbergas visų buvo laikomas susikompromitavęs. Tokie incidentai ir užsipuldinėjimai ant Stackelbergo buvo ne naujiena[17], bet šituo momentu tas buvo palaikyta nusikaltimu ir kovo 19 d. (senuoju stiliumi) Jekaterina pasirašė užsienių kolegijai įsaką, kuriuo Stackelbergas atšaukiamas, o jo vieton skiriamas buvęs atstovas Turkijoj Bulgakovas. Jis jau skiriamas nebe ambasadoriumi, o antros eilės ministeriu su 10 000 rubių metinės algos ir 1000 rublių kas mėnuo stalo reikalams[18]. Prie šito, be ano incidento, dar prisidėjo Petrapily taip pat neišgirtas Stackelbergo pasiūlymas sutrukdyti sąjungos su prūsais priėmimą paperkant seimo atstovus. Tą turėjęs padaryti karalius, kurio dispozicijon Stackelbergas pasiūlė 10 000 rublių. Be to, jis parašė Potiomkinui kažkokį laišką, kurį Jekaterina pavadina beprotybe[19].

Seimui Debolio[a] pranešimas apie Stackelbergo atšaukimą buvo paskaitytas balandžio 23 d. Birželio 9 d. iškilmingoj audiencijoj tą pranešė karalius pats. Iš Varšuvos į Petrapilį jis išvažiavo naktį birželio 16 d.[20] Varšuvoj tas sukėlė pasitenkinimo ir seimas tarp kitko nutarė naujajam atstovui ambasadai nupirktų, vadinamųjų Brühlių, rūmų nebeduoti, o jo pragyvenimui skirti tiek, kiek gauna Respublikos atstovas Petrapily. Per Debolį tas buvo pranešta Petrapilio dvarui[21]. Pats Stackelbergas, kuris, kaip minėta, nedrįso išvažiuoti dienos metu, buvo palydėtas satyriška brošiūra. Laiško forma parašytu pamfletu daug Stackelbergo geradarybių patyręs autorius, kuris tuo tarpu esąs išvykęs Ukrainon (ar tik nenorima čia vaizduoti F. Potockį?), piktinosi, kad kažkoks pastalininkas Stackelbergą drįsęs pavadinti didžiausiu tėvynės priešu. Gale pridėtam

[16] *Sbomik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 33, s. 78; *Archiv Gosudarstviennago Sovieta*, t. I, čast 1, s. 774–777. Be to, žr.: B. Dembiński, *Polska na przełomie*, Warszawa, 1913, s. 349 ir kiti.

[17] Pvz., *Geheimer Brief-Wechsel*, 1789 III 10, Nr. 10, S. 77, rašo, kad 1789 II 24 vienoje puotoje prie 140 svečių Stackelbergas taip susikirtęs su kažkuriuo iš Čartoriskių, kad Zweibrückeno laikraščiai minį ir antausius.

[18] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 47, s. 217–218.

[19] Ten pat, t. 33, p. 67.

[20] *Gazeta Warszawska*, Nr. 34, s. 47, 49.

[21] Ten pat, Nr. 34.

eilėrašty su ironija klausiama: „Kas gi ves mus į dorybės kelią? Kas mumis nuoširdžiai pasirūpins, padės?..“ O pačioj pabaigoj į jį kreipiamasi: „Respublikos įstatymų, laisvės ir didybės kalvi“[22].

Naujasis atstovas atvyko Varšuvon tik antroje pusėje rugsėjo ir pasirodė daug švelnesnis, sukalbamesnis. Tuo metu po taikos su Švedija jau daug kas iš seimo laikėsi atsargiai, bet visi jo atvažiavimą norėjo suprasti rusų politikos linijos pakeitimu. Varšuvoj tuo metu buvo pasklidę gandų, kad naujasis atstovas atvežęs net pasiūlymą grąžinti Lietuvai pirmo padalinimo metu užimtas Baltgudijos žemes ir padėti atgauti prūsų ir austrų užgrobtas sritis[23]. Bet tai buvo, žinoma, su gandais apie caraičio kandidatūrą į Respublikos sostą susijusios, tik naivios viltys, kurios rodo Respublikos visuomenės skrupulus ir į Petrapilį nukreiptas akis. 1791 ir 1792 m. parodė ką kita.

§ 3

Kalbant apie rūpinimąsi pašalinti iš Respublikos ribų rusų kariuomenę, daugiausia buvo karščiuojamasi dėl baimės, kad gali pasikartoti dar neužmirštas, bajorijai taip skaudus, haidamakų judėjimas[a]. Rusų kariuomenės pašalinimo šalininkai labiausia tuo ir rėmėsi, skleidė gandus, kad valstiečius sukelti kurstą stačiatikių dvasiškiai, kurių iš Rusijos esą prisiunčiama vis daugiau ir daugiau. Respublikon atvykstą rusų kariuomenės būriai ir visokie agentai įgabeną ginklų, kurie, sukilimui prasidėjus, būsią išdalinti valstiečiams. Seimas dėl to nepaprastai karščiavosi, siuntė į provincijas savo agentus, Ukrainon buvo pasiųsta ne tik lenkų, bet ir Lietuvos kariuomenės dalis (Bieliako ir Byševskio pulkai[b])[24], buvo sudaryta speciali valstiečiams tardyti komisija (1789 V 8)[25], buvo sumanyta net pašaukti prieš sukylančius valstiečius visą bajoriją, bet galutinai pasitenkinta universalu, šaukiančiu pasiruošti vien tų sričių bajorus. Visi būgštavimai, be abejo, rimto pagrindo neturėjo, žiaurios tų sričių bajorijos panaudotos tardymo priemonės tik nuskriaudė ir taip jau vargstančius valstiečius. Galutinai tardymas jokių rezultatų nedavė, byla taip ir užsimiršo[26].

[22] *List z pożegnaniem do J. W. I. P. Hrabi de Stackelberg, Ambasadora. Dnia 24 miesiąca maja R. 1790.* Iš viso 29.

[23] Žr.: 1790 IX 22 pranešimą iš Varšuvos, *CVA*, Korespondencja Kossakowskich, t. V, Nr. 27; *Geheimer Briefwechsel*, 1790, Nr. 37; *Schönfeldské cýs. Král. Pražské Nowiný*, 1790, Nr. 37.

[24] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, s. 112.

[25] *VL*, t. IX, s. 76.

[26] Apie tai žr.: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 434–437, 448–449, 470–472, 480–503. Be to, plačiai apie tai rašo N. Kostomarovas. Judėjimą liečią dokumentai surinkti *Archiv jugo-zapadnoj Rosii*, t. III, V, Kijev, 1902.

Bet vis dėlto tenka pastebėti, kad gandai visiškai be pagrindo nebuvo. Rusija dar neveikė, valstiečių kiršinti plačiu mastu nesiruošė, nes, sukėlus neramumus, norint jais pasinaudoti, būtų reikėję pasiųsti Respublikon dalį savo kariuomenės, bet galimybė suvaldyti seimą ir sugriauti visus jo darbus, sukėlus valstiečius, Petrapily buvo numatoma. Taip, pvz., 1789 m. gruodžio 20 d., t. y. tada, kai valstiečių judėjimo gandai Respublikoj jau buvo aprimę, Bezborodka rašo rusų atstovui Londone Voroncovui, kad tinkamiausia priemonė nuraminti Respubliką esą būtų sukelti nepatenkintus Ukrainos valstiečius. Tik bloga esą, kad tam reikėtų pinigų, kurių ir taip labai trūkstą[27]. 1790 m. balandžio 30 d. laiške tam pačiam Voroncovui, nupasakodamas planą, kaip reikėtų veikti karo su Respublika ir Prūsija atveju, jis rašo, kad pirmiausia tektų užimti Ukrainą ir per ją susisiekti su austrais Galicijoj, o greta to, „kaip etmonas Chmelnickis"[a], sudaryti bendratikių konfederaciją ir užplūsti su jais visą Lenkiją"[28].

Bet visa tai buvo tik numatomos galimybės. Iš tikro 1789 m. būgštavimai buvo tik skrupulingo nepasitikėjimo rezultatas ir apie tai mes čia nekalbėsim. Prisiminsim tik gandus apie Lietuvos valstiečių sukilimo ruošimą.

Valstiečių būklė XVIII amžiaus pabaigoj juridiškai tebebuvo nei kiek nepasikeitusi[b]. Jų neglobojo joks įstatymas. Vieno kito šviesesnio pono baudžiavos pakeitimas činšu čia mažai ką reiškė[29]. Apskritai valstiečių būklė buvo labai sunki. Kiekvienas be mokamo mokesčio ir duodamų natūralijų dar privalėjo eiti dirbti dvaran ne mažiau kaip 3 dienas per savaitę, o darbymečių metu net visas 6[30]. Jų darbas labai mažai kainojamas. Pvz., kad galėtų nusipirkti vieną gaidį jam būtų tekę dirbti net 29 dienas, pūrą rugių – 24 d., pūrą kviečių – 32 d.[31] Dažnai kai kurių sričių valstiečiai visus savaitės šiokiadienius buvo priversti dirbti dvarui, o savo ūkiui apdirbti jiems likdavo vien šventadieniai[32]. Jie laikomi pono nuosavybe, kurią jis gali kam nori parduoti, dovanoti ar

[27] *Sbornik*, t. XXVI,s. 419.

[28] Ten pat, p. 422; *Archiv Kniazia Voroncova*, t. XIII, s. 182–184.

[29] Apie valstiečių būklę žr.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I. Paskutinis tą klausimą liečiąs darbas su plačiu literatūros sąrašu yra: A. Žabko-Potapowicz, *Praca najemna i najemnik w rolnictwie w W. Ks. Litewskiem w wieku XVIII*, Warszawa, 1929. Apie vienos apylinkės karališko ir bažnyčios dvaro valstiečių būklę įdomių žinių duoda K. Šakenis, *Vabalninkas ir jo apylinkė praeityje*, Kaunas, 1935, p. 115 ir kiti.

[30] Pvz., žr.: 1785 m. Repšių, 1787 m. Stanislavovo ir 1788 m. Šilalės dvarų valstiečių pareigas: *Akty izdavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komissijeju*, t. XXXV, Nr. 79, 83, 85. Apie Ukrainos valstiečių būklę žr. *Archiv jugo-zapadnoj Rosii*, t. VI (1700–1799).

[31] M. Handelsman, *Konstytucja Trzeciego Maja r. 1791*, Warszawa, 1907, s. 29. Be to, palygink A. Žabko-Potapowicz, *Praca najemna i najemnik...*, s. 183 sqq.

[32] *Akty izdavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komissijeju*, t. XVI, s. 362.

ant kokio nors kito daikto sukeisti. Štai kaip aptariama pono teisės į valstietį vienam tokiam pardavimo akte (1750 m.). Naujasis savininkas perkamąjį valstietį galėsiąs „valdyti, disponuoti, duoti, parduoti ir kam nors parduoti, kaip jam patiks, be mažiausio mūsų (t. y. pardavėjų) trukdymo“[33]. Blogiausia, žinoma, buvo šitiems bajorų valstiečiams. Bet kentė ir karališkųjų dvarų arba buvusieji jėzuitų dvarų valstiečiai. Bajorai, gavę valdyti tuos dvarus, jų valstiečius stengėsi traktuoti lygiai su savaisiais. Dėl to dažnai buvo skundžiamasi, vedama bylos[34]. Bet retai kada laimima. Apskritai valstiečių būklė nebuvo vienoda, bet nederlingose rytinės ir pietinės Lietuvos srityse valstiečiai gyveno vargingiau negu kaimynėje Lenkijoje, kur XVIII amžiaus antroje pusėje kai kurie didikai jau rimtai buvo pradėję rūpintis ūkio pakėlimu. Liudija tą ir bendralaikiai[35], tas matyt ir iš jau minėtų 1788 m. Lietuvos instrukcijų reikalavimų užkirsti kelią valstiečių bėgimui į Lenkiją ir palengvinti jų susigrąžinimą.

Tarp išvargusių valstiečių dirva sukilimui buvo juo labiau palanki, kad tuo metu visur buvo kalbama apie išganingus seimo darbus, apie gyvenimo pagerėjimą, o valstiečiai to nė kiek nejuto. Bet Lietuvoje vis dėlto nežinome nė vieno eksceso. Į seimą buvo atėję bauginančių gandų ir iš Lietuvos, bet ir iš čia buvo pranešama tik apie tokį patį rusų per stačiatikių dvasiškiją ir visokius specialius agentus kurstomą maištą. Į sociališkai ekonominį tokio galimo maišto momentą niekas nekreipė dėmesio.

Lenkijoj susirūpinimas tariamai ruošiamu valstiečių sukilimu prasidėjo 1789 m. pradžioje. Į Lietuvą, iš kur nesigirdėjo nieko įtartina, akys pirmą sykį buvo atkreiptos 1789 m. balandžio 16 d., t. y. tą pačią dieną, kai seimui buvo pranešta apie Vyležinskių šeimos iššudymą. Tada M. Butrimavičius nurodė, kad judėjimas esąs galimas ir Lietuvoje. Ten taip pat esą stačiatikių, kurie esą įpratę melstis už carienę ir caraičius. Todėl per archimandritus reikią įsakyti visiems stačiatikių dvasiškiams, kad melstųsi už savo karalių, o ne už carienę, kuriai nepriklausą[36]. Netrukus po to atsirado jau ir tariamų

[33] Ten pat, t. VI, p. 483–487.

[34] Pvz., 1789 m. sausio 3 d. randame Kauno pilies teismo knygose įtrauktą Baisogalos valstiečių įgaliojimą kažkokiam valstiečiui Parafianovičiui (regentas įgaliojimą įtraukdamas į knygas jį vis dėlto tituluoja „pan Parafianowicz“) vesti jų bylą su vaitu, *VVA*, Nr. 13723, fol. 11–12.

[35] Apie ūkį ir bandymus jį intensyvinti žr.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*. Iš bendralaikių, liudijančių apie Lietuvos valstiečių skurdą, minėtinas F. Szulc, *Polska w roku 1793*, Warszawa, 1899, s. 30, 34. Bet K. Bagińskis (*Choreografia czyli opisanie Żmudzi świętej przez księdza Kantego Bagińskiego, S. Teologii Magistra Zakonu kaznodziejskiego, około r. 1780 sporządzona*) žemaičius valstiečius turtingumo atžvilgiu lygina net su kai kurių Lenkijos sričių (Mozūrų) bajorais. Jį remia F. Vrotnovskio sutikti kiek vėlesni liudijimai (1831). Žr.: *Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy*, Lipsk, 1875, s. 11, 89–97. Tenka manyti, kad žemaičiai valstiečiai iš tikro geriau už kitus gyveno. Tuo tik ir galima paaiškinti, kad skundų dėl valstiečių pabėgimų į Kuršą užtinkame beveik vien iš šiaurės rytų Lietuvos, o ne iš Žemaičių.

[36] *Dyaryusz krótko zebrany Seymu Głownego ordynaryjnego...*, cz. III, s. 7–8.

įrodymų. Balandžio 21 d. Sapiega pranešė seimui, kad tarp valstiečių prasidedąs judėjimas ir Lietuvoje. Tam įrodyti paskaitė keletą laiškų. Taip, Slucko tabako kameros[a] raštininkas Grotusas kontrolieriui Vygovskiui rašo, kad visuomenė esanti labai nerami, nes stačiatikių vyskupas prisaikdinęs savo dvasininkiją Jekaterinai ir raginąs kurstyti valstiečių maištą prieš bajorus ir žydus. Kitam kažkieno laiške atpasakojamas kažkokio žydo liudijimas, kad esą jam pasakojęs vienas valstietis, jog apie Velykas (seime laiškas skaitoma jau po Velykų) ar gegužės mėnesį būsiąs sukilimas. Jie esą prisiekę savo šventikams, o tie vyskupui Sadkovskiui[b] Slucke. Paklaustas, ar turį ginklų, valstietis atsakęs, kad eisią su tuo, kas ką turėsiąs, – kas dalgį, kas šautuvą ir t. t. Panašių pranešimų Sapiega sakosi gavęs ir nuo K. Radvilos. Kiti net siūlo vyskupą areštuoti ir imtis priemonių maištui sutrukdyti[37c]. Bet tuo tarpu nieko nenutariama. Gegužės 4 d. vėl skaitoma K. Radvilos iš Slucko persiųsti Nesvyžiaus komendanto Deville raportai, kur taip pat kalbama apie stačiatikių dvasininkijos kurstymą ir priesaikas. Esą Slucko archimandritas visus šventikus prisaikdinęs Jekaterinai. Jie pasižadėję rusų kariuomenei įžengus dėtis su ja ir pjauti bajoriją. Per išpažintį šventikai tą įsaką valstiečiams. Rusų kariuomenei paėmus Očakovą stačiatikių cerkvėse buvę atlaikytos padėkos pamaldos. Kai Slucko komendantas vietos šventikui priminęs, kad dėl to galį pairti Turkijos–Respublikos santykiai, tas atsakęs, kad jis įsakytų savo tikintiesiems panašiai melstis ir tada, jei Maskva laimėtų karą net su Respublika[38]. Kitą dieną vėl skaitoma panašūs raportai, sąrašas sąmokslo vadų ir jų tam reikalui gautos sumos. Gegužės 11 d. Butrimavičius visas tas žinias papildo iš specialaus savo, Pinsko, pavieto maršalkos laiško. O žinios štai kokios. Pirmiausia ten sugavę du peilius pardavinėjančius klajojančius pirkliautojus. Jie esą tuo labiau įtartini, kad eidami per muitinę peilius paslėpę. Be to, esąs suimtas kažkoks įtartinas žmogus, supirkinėjęs ginklus ir nesiderėdamas mokėjęs aukštas kainas už perkamas medžiagas. Pas jį radę 260 raudonųjų. Jis nieko paaiškinti nenorįs, bet jie ten nesą linkę manyti, kad tai būtų plėšikas. Pagaliau buvę areštuota keletas stačiatikių bajorų (okolicų bajorai čia visi esą stačiatikiai) ir kai kurie jų prisipažinę apie Velykų metu ruošiamą maištą. Šventikai skaitę cerkvėse kažkokį neva Jekaterinos raštą, kur esą raginama sukilti. Kai kurie prisipažinę, kad šitaip buvę raginami ir per išpažintį[39].

[37] Ten pat, p. 41–42.

[38] Ten pat, p. 95–102.

[39] Ten pat, p. 115–118.

Duomenų, kad neramumai iš tikro buvo kurstomi, seimas turėjo. Juos mini savo laiškuose, informuojančiuos Debolį, net pats karalius[40]. Dėl to nestebėtina, kad po šitos Butrimavičiaus kalbos jau antrą kartą iškeltas pasiūlymas areštuoti vysk. Sadkovskį buvo priimtas. Gegužės 25 d. jis kartu su 6 kitais kaltinamais asmenimis atgabentas Varšuvon ir, nepaisant Stackelbergo protestų, ilgai buvo laikomas arešte Krasinskių rūmuose[41].

Gegužės 25 d. Sapiega perskaito seime vėl du laišku iš Slucko, pasiųstus Radvilai, kuriuose rašoma, kad Lachovkos šventikas, nesidedantiems prie maišto, nenorėjęs duoti komunijos, o Oršos protopopas prisipažinęs, kad dėtis prie maišto buvęs priverstas vyskupo ir kad iš Maskvos gavęs 100 rublių.

Gegužės 29 d. Sapiega karštai kalba prieš stačiatikių dvasininkiją ir skaito laišką iš Minsko, kuriame rašoma, kad pilies teismui, pagal seimo maršalkų universalą pareikalavus iš šventikų priesaikos karaliui, kai kurie jų paprašę duoti 3 dienas laiko apsvarstyti, o po to prisiekti atsisakę. Jie esą jau prisiekę Jekaterinai, dėl to turį atsiklausti Stackelbergo ir savo viršininko Slucko archimandrito Sadkovskio. Dėl to, Sapiegai pasiūlius, maršalkom leidžiama paskelbti universalą, kad šitokie turį būti laikomi maištininkais ir išvaromi iš krašto[42].

Tai buvo paskutinis šituo reikalu nutarimas ir paskutinės kalbos seime. Areštavus vysk. Sadkovskį ir grupę jo dvasininkijos, viskas buvo baigta ir liko tik tų dvasiškių byla. Bet visa tai iki jų areštavimo buvo vadinama valstiečių ruošiamu maištu. Tai buvo, žinoma, nesusipratimas. Dėl jo jaudinosi Varšuva, iš čia sklido bauginą gandai ir į provinciją, kur niekas vietoje apie jokį judėjimą nebuvo nė girdėjęs. Taip labai charakteringas tuo atžvilgiu yra iš Brastos J. U. Niemcevičiaus motinos laiškas, kuriuo ji maldauja sūnų atvykti apsaugoti seną savo motiną, nes iš Varšuvos ateiną gandai, kad valstiečiai pradėsią pjauti savo ponus[43]. Taip pat tik Varšuvoj buvo žinoma arba, tikriau tariant, sugalvota, kad neramu esą ir Žemaičiuos. Balandžio 23 d. Žemaičių atstovas Tiškevičius (kaštelionaitis) praneša, kad iš netolimo Kuršo į Žemaitiją atvykstą visokių įtartinų klajojančių pirkliautojų ir esą pavojaus, kad ko neįvyktų. Kadangi ten nesą kariuome-

[40] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 491.

[41] Ten pat, p. 501–504; *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 42.

[42] *Dyaryusz seymu...*, 1788, t. III, s. 166–168, 180. Kad taip iš tikro buvo Minske, rodo Vilniaus igumeno Ščišackio 1789 IV 20 laiškas. Esą prisiekę 4 (jis išvardina pavardes), o jis pareiškęs, jau esąs prisiekęs Rusijai ir dėl to gavęs įsakymą per 2 savaites išsikraustyti Rusijon. Jis prašo vysk. Sadkovskio rezoliucijos. *Archeografičeskij sbornik dokumentov otnosiaščichsia k istorii sievero-zapadnoj Rusi*, t. V, Nr. 91, s. 244–245.

[43] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 493.

nės, tai esą nebūtų kas judėjimą malšina, ir jis siūlo pareikalauti, kad prisiųstų kariuomenės Kuršo hercogas. Kaip jau buvo minėta kalbant apie kariuomenę, seimas Tiškevičiaus liudijimu nei kiek nepaabejojo ir jo siūlomą reikalavimą hercogui persiuntė, o tas jį išpildė[44]. Bet ir pats karalius rašo Deboliui, kad visas Tiškevičiaus pasakojimas, kaip liudiją daugelis Žemaičių, esąs niekuo neparemtas, Žemaitijoj esą visiškai ramu[45].

Nieko nebuvo girdėti apie valstiečių judėjimą ir kitose srityse. Varšuvoj pasklidus gandams apie gresiantį valstiečių sukilimą, buvo išsiųstas Lietuvon būsimasis visos Lietuvos kariuomenės vadas, tuo tarpu jos sargybinis J. Judickis[a] su teise prieš valstiečius panaudoti tautos kavaleriją ir Azulevičiaus[b] pulką. Bet jau iš Brastos jis praneša karaliui, kad visur esą ramu. Jis žino tik Pinske suimtus, jau minėtus, du peilius pardavinėjusius pirkliautojus[46]. Neatėjo jokių pranešimų ir vėliau. O Korzono minimas neva 1788 m. Lietuvos valstiečių sukilimas yra nesusipratimas, kuris atsirado klaidingai supratus vieną karaliaus kalbą, pasakytą norint sulaikyti vasario 21 d. pasiūlytą visuotiną bajorijos stojimą prieš valstiečius. Karalius, aiškindamas, jog valstiečiams suvaldyti pakaksią kariuomenės, priminė, kad sukilusius Lietuvos valstiečius suvaldę 1000 kareivių. Kadangi tas buvo pasakyta 1789 m. pradžioje, tai Korzonas ir spėjo karaliaus minimus įvykius buvus 1788 m., bet karalius čia, žinoma, turėjo galvoje tik 1769 m. Šaulių ekonomijos valstiečių sukilimą[47]. Apie kitą kokį nors vėlesnį sukilimą mes nieko nežinome. Be to, ir seimo atstovų kalbose paprastai minima tik sukilimas, buvęs prieš 20 metų. O tai ir bus jau minėtas sukilimas Šiaulių ekonomijoj ir metais anksčiau prasidėjęs, o tais pat metais užspaustas, audringas vadinamasi haidamakų judėjimas Ukrainoj.

Apskritai šito 1789 m. judėjimo grynai prispaustųjų valstiečių judėjimu laikyti negalima. Jis turėjo kitonišką atspalvį. Naujų, ir jau tikrai sociališkai ekonominio atspalvio neramumų buvo pasirodę tiki 1791 m. Tada einant gandams apie panaikinimą seniūnijų, jų valstiečiai ėmė nerimauti, bijodami būsią sulyginti su bajorų valstiečiais. Be to, kai kur nerimą sukėlė sklindą visokie gandai apie laisves ir liberalios 1791 m. Gegužės 3–5 d. konstitucijos mintys. Dėl to, kaip sako karalius, „demokratiškos kibirkštys buvo pasirodę dviejose vietose Lenkijoj ir dviejose Lietuvoj. Valstiečiai nebenorėjo nei

[44] *Dyaryusz seymu...*, 1788, t. III, s. 60–61. Tiškevičiaus kalba *Zbiór mów i pism...*, t. X, s. 116–120.

[45] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 503.

[46] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, s. 117.

[47] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I, s. 369; A. Janulaitis, *Valstiečių sukilimas XVIII amžiuje Lietuvoje*, Vilnius, 1910 (atspaudas iš „Visuomenės"), p. 3 sqq.

mokėti mokesčių, nei dirbti. Bet tos kibirkštys buvo užgesintos mano universalais *cum adminiculo brachii militaris*[48]. Daugiau rimtesnių judėjimų nė nebuvo.

§ 4

Per du metu seimas aptarė daugybę klausimų. Bet mums rūpimų Lietuvą palietusių centro valdžios reformų nebuvo padaryta jokių. Seimo laiką vis gaišino bėgamieji kariuomenės ir iždo reikalai. Tiesa, tuo pat metu buvo padaryta reformų krašto administracijoje – įvesta vadinamosios civiliai kariškos pavietų komisijos[b] – bet, nesekant visų seimo darbų, mums ties tais klausimais ilgėliau sustoti nėra reikalo. Tad, darant pirmos seimo kadencijos darbų apžvalgą, belieka paminėti paskutiniuosius jo darbus – ginčus dėl valdymo formos ir nutarimą sušaukti dvigubą seimą.

Valdymo formos arba valstybės santvarkos reformos klausimai seime buvo gyvi nuo pat pradžios. Tų klausimų neišsprendęs jis skirstytis nė nemanė. Buvo laikoma, kad kaip tik dabar būsiąs tinkamiausias momentas reformoms, nes Rusija užsiėmusi turkų ir švedų karu, o prieš ją veikianti Prūsija viską paremia. Jau teko pastebėti, kad reformų klausimus paliesdavo dažnas kalbėtojas veik kiekvienam posėdy, kad tais reikalais daugiausia buvo kalbama Varšuvoj ir visam krašte, o visas seimas nuo aktualių kariuomenės iždo ir užsienio politikos klausimų nesulaikomai veržėsi prie valstybės santvarkos reformos ir kiek pajėgdamas sporadiškai priiminėjo su tuo reikalu susijusias konstitucijas arba nors stengėsi numatomas reformas nužymėti pastabomis bei klauzulėmis, įterptomis į konstitucijas tenkinančio momento reikalavimus. Galutinai buvo prieita prie santvarkos reformos klausimų 1789 m. rudenį, kai rūpinantis sąjungos su Prūsija sudarymu buvo gautas Berlyno atsakymas, kad Frydrichas Vilhelmas esą nesiryžtąs eiti sąjungon su tokia valstybe, kurios būsima valstybinė santvarka jam nežinoma. Žinoma, tai buvo tik pretekstas laikui išlošti, bet seimą tas privertė greičiau imtis spręsti santvarkos klausimus. Seniai rūpimas ir daugybės pasitarimų objektu buvęs klausimas buvo išjudintas ir 1789 m. rugsėjo 7 d. buvo priimta konstitucija, skirianti valdymo formai parengti specialią komisiją[49]. Komisija, kurioje daugiausia pasidarbavo I. Potockis, J. Chreptavičius ir Kameneco vyskupas Krasinskis, gruodžio 17 d. jau patiekė seimui pirmą savo darbo vaisių, prancūziškom to meto idėjom persisunkusį

[48] P. Popiel, Powstanie i upadek konstytucji 3-go maja, *Pisma*, Kraków, 1893, t. I, s. 435. Be to, žr. T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I, s. 467. Galimas dalykas, kad Lietuvos valstiečių susipažinimui su Gegužės 3 d. konstitucijos principais patarnavo žinomas lietuviškas konstitucijos vertimas. Nors ar tikrai buvo išverstas šiuo metu, o ne kiek vėliau (pav., 1794 m.), sunku pasakyti[c].

[49] *VL*, t. IX, s. 107.

projektą, pavadintą „Valdymo formos patobulinimo pradai“[50]. Tai maždaug žmogaus teisių deklaracijos principai, pritaikinti ne individui, o tautai. Galutinė redakcija buvo I. Potockio. Parašyta labai filosofiškai, kad, pasak karaliaus, net paties autoriaus brolis Stanislovas pasisakęs, nepajėgiąs visko suprasti. Bet projektas mažai tepakeistas praėjo palyginus labai greit, nes iš anksto jis buvo apsvarstytas privačiuos pasitarimuos pas maršalką Malachovskį. Ginčai dėl jo užtruko iš viso 3 posėdžius (21–23 d.), nors ten buvo paliečiama daug principinių klausimų. Mat atstovus maloniai veikė projekto skelbiamas principas, kad visa suvereni valdžia paliekama tautai, ragino argumentas, kad priimti tokią konstituciją reikalauja Frydrichas Vilhelmas, o per daug nesispirti, praleisti kai ką ir nepatinkama, atrodė, galima jau dėl to, kad, kaip pareiškė pats karalius, tai buvo tik principai, kuriuos sekdama komisija turėjo išdirbti visą valdymo formos projektą, o ne pats įstatymas. Buvo sakoma, kad dėl visko konkrečiai dar bus galima kalbėti svarstant patį įstatymą. Iš projekto be ilgų ginčų buvo išbrauktas dėsnis, skelbiąs visų Respublikos gyventojų laisvę ir lygybę. Niekam šito nė negynus, buvo paliktas senasis luominės bajorų valstybės principas. Toliau dar ginčų buvo sukėlęs klausimas dėl karaliaus teisės skirti urėdus, ypač dėl plikbajorių dalyvavimo seimeliuose ir karaliaus skirto senato teisės dalyvauti įstatymų leidyboje. Ginčų metu buvo prieita iki to, kad etmonas Branickis net stvėrėsi kardo, jo šalininkas Chelmno atstovas Suchodolskis, Podolės Ževuskio išvytas iš vietos, kalbą tęsė tik nubėgęs į tretį suolą užpakalin, o K. N. Sapiega, Livonijos atstovui P. Potockiui etmono šalininkus apkaltinus intriguojant rusų naudai, išsikarščiavęs ėmė kryžiavotis keldamas savo patriotizmą ir šaukdamas, kad jei įtaria, galį pasodinti į kaltinamąjį suolą kartu su Poninskiu. Bet visa tai nieko negelbėjo ir buvo priimta visi karaliaus šalininkų ginti dėsniai: karaliaus prerogatyvos paliekamos, plikbajoriai iš seimelių šalinami[51].

Priėmus „Pradus“ valdymo formos pagerinimo deputacija toliau užsiėmė jau pačiu konstitucijos projektu, o seimas daugiausia rūpinosi užsienio, iždo ir kariuomenės reikalais. Sąjungos sutartis su prūsais 1790 m. kovo 29 d. pagaliau buvo pasirašyta, bet visų komplikacijų tas dar nepašalino, užsienio politikoj galima buvo laukti visokių eventualumų. Taip besirūpinant momento iškeliamais reikalais, rugpjūčio pradžioje seimui buvo pateiktas didžiulis anos delegacijos paruoštas „Valdymo formos“ projektas. Jis apėmė visą valstybės konstituciją, visus įstatymų leidybos ir vykdomosios valdžios organus ir net vadinamąsias kardinalines teises. Vienas jo perskaitymas seime užtruko

[50] *VL*, t. IX, s. 157–159.

[51] Apie diskusijos žr. W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. I, s. 719–730.

net tris posėdžius (rugpjūčio 6, 7 ir 9 d.). Visas ištisai nebuvo priimtas. Jis tik iškėlė ir privertė seimą užsiimti kai kuriais lig šiol nesvarstytais klausimais. Kai kurie jo skyriai buvo priimti jau dvigubo seimo po 1791 m. Gegužės mėn. 3–5 d. konstitucijos. Dėl to dabar viso projekto nė nenagrinėsim.

Jau III skyriuje teko pastebėti, kad šis projektas buvo paruoštas komisijos, kurios narių daugumas vienu ar kitu būdu buvo susiję su Lietuva. Dėl to ir projektas Lietuvos atžvilgiu nuo senųjų principų nebuvo nutolta: Lietuvai visose numatomose institucijose skiriama ⅓ atstovų, paliekama atskira Iždo komisija ir seimo vietos *alternata*[a]. Bet kadangi projektas galutinai buvo suredaguotas griežto centro valdžios sustiprinimo ir valstybių unitarizacijos šalininko Igno Potockio, kuris tuo metu artimai bendradarbiavo su karaliaus sekretoriumi italu Piattoli[b], tai vis dėlto jame visur prasikiša unitaristiniai principai. Lietuvai daromos kompromisinės nuolaidos, ją nori padaryti tik paprasta trečiąja Respublikos provincija, kuri beveik sulyginama su tokiom pat dviem Lenkijos provincijom. Aiškiausiai tas matyti seimo organizacijoj.

Pagal projektą seimas laikomas aukščiausia, viską kontroliuojančia valstybine institucija. Jis renkasi kas dveji metai ilgesniam negu 6 savaičių laikui (tikslus laikas projekte nenustatomas), o ištikus reikalui gali būti pašauktas kiekvienu momentu. Bet tai jau ne ekstraordinarinis seimas, o to paties seimo nepaprasta sesija. Ano meto kalba tariant, įkuriama paruoštas seimas. Seimo vieta lieka ta pati – du iš eilės Varšuvoj, o trečias Gardine. Atstovų skaičius lieka nenustatytas, bet reikalaujama, kad pasauliečių senatorių būtų iš visų trijų provincijų po lygiai ir kad jų būtų ⅓ viso seimo, t. y. dusyk mažiau negu atstovų. Be to, visos trys provincijos kiekvieną sekmadienį nuo 9 iki 14 val. privalo daryti savo atskirus posėdžius (sesijas). Jei atsirastų koks reikalas, tai pirmasis kiekvienos provincijos senatorius gali sušaukti posėdį ir bet kuriuo kitu metu. Tokiems posėdžiams kiekviena provincija gauna patalpas kuriame nors iš vienuolynų. Jiems pavedama ne tik susitarti atskirais klausimais, kad jie lengviau praeitų seime, bet ir išrinkti savą dalį atstovų į įvairias bendras magistratūras, ir suderinti seimui pateiktinus visus provincijos pavietų pageidavimus. Visiems nutarimams užfiksuoti kiekvienoje provincijoje iš atstovų turi būti paskirtas vienas sekretorius protokolui rašyti. Tuo būdu provincijų posėdžiai padaroma pastoviomis institucijomis, ne tik sumažinančiomis techninį seimo darbą, bet ir turinčiomis tam tikrą kompetenciją. Visų trijų provincijų pasitarimai projekte traktuojama visiškai vienodai. Senasis išsidirbęs skirtingas Lietuvos pasitarimų charakteris, kur buvo rūpinamasi jos valstybiniais reikalais, nerespektuojamas. (Tiesą sakant, teoriškai taip buvo žiūrima į sesijas ir anksčiau.)

Vykdomosios valdžios priežiūrai numatoma įkurti jau daugely atvejų anksčiau minėta Sargyba (*Straż*). Ji turi seimo rinktų 12 narių, kurių ⅓ iš lietuvių. Jos pirmininku yra karalius. Jo kompetencija yra daug siauresnė negu buvo Nuolatinės tarybos. Ji pati nieko nevaldo, įstatymų aiškinti negali, niekam neturi teisės įsakyti, o pastebėjus kokį neteisėtumą gali tik perspėti. Jei jos pastabų atsisakytų klausyti kuris nors centrinės valdžios organas, tai ji gali siūlyti karaliui sušaukti paruoštą seimą, o jei karalius to nedarytų, gali pati šaukti. Jei išeitų konfliktas su pavietų civiliai kariškom komisijom, ji gali perduoti bylą spręsti tribunolui. O visa vykdomoji valdžia turėtų būti sukaupta Sargybos taip prižiūrimose komisijose. Jau senai veikianti edukacijos, 1788 m. įkurta karo ir dar numatoma įkurti policijos komisija turėtų būti bendros, o iždo komisijos atskiros Lietuvai ir Lenkijai. Bendrose komisijose narių skaičius iš visų trijų provincijų turėtų būti lygus, o iždo komisijos būtų sudaromos kiekviena iš saviškių. Ministeriai abiejose valstybėse paliekami atskiri, bet jiems nepaliekama jokios valdžios – tik tam tikros teisės būti komisijų nariais ir pirmininkais. Jie paliekama, žinoma, tik nenorint įžeisti ministerių titulus turinčių ponų. (Šitas asmeniškas momentas, saugojimas kiekvieno pono ambicijos ir interesų, to meto santykiuos svėrė labai daug. Urėdą turinčio pono asmuo labai dažnai nulemdavo net tam urėdui skiriamo atlyginimo dydį.)

Šitaip atrodė komisijos pateiktas projektas[52], žiūrint į jį iš mus interesuojančio matimpunkčio. Bet 1790 m. ji visas nebuvo svarstomas. Rugpjūčio 2 d. baigtas skaityti seime, jis buvo pasiųstas dviem savaitėms svarstyti konstitucinei komisijai. Kartu jis buvo svarstomas ir nuolat šaukiamuose vadovaujančios seimo narių grupės pasitarimuose pas maršalką Malachovskį. Seimo darbams vadovaujanti reformų partija rūpinosi paruošti projektui kelią. O buvo aišku, kad daugelis projekte siūlomų naujų dėsnių sukels seime pasipriešinimą. Skrupulingai savo laisves saugojančiai ir nuolat įsivaizduojančiai despotizmo baubą bajorijai labiausia turėjo nepatikti projekte siūlomas įvedimas sosto paveldėjimo. Nepaisant to, kad kitomis projekto nuostatomis karaliui nepaliekama absoliučiai jokios valdžios (iš jo atimama net urėdų skirstymo teisė), elekcijos panaikinimas daug kam atrodė švenčiausių tautos teisių įžeidimu. Dėl to pas Małachovskį buvo sutarta kaip tik nuo karaliaus viską ir pradėti.

[52] Žr. bendralaikį leidinį „Projekt do formy rządu". Storoka nenumeruotų lapų knyga su įvadu. Dalis jo yra VDU bibliotekoj (P. 70). Kai kurie skyriai yra išmarginti vyskupo Kasakausko ranka rašytom pataisom. Bet tai yra atskiros projekto ištraukos ir pataisos, darytos 1791 m., kai reikėjo tuos klausimus pateikti spręsti seimui ir kai vysk. Kasakauskas buvo konstitucinės komisijos pirmininkas. Visą projekto turinį atpasakoja ir vertina W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 547 sqq.

Stanislovo Augusto įpėdinio klausimas dabar buvo jau nebe naujas. Ne kartą jis buvo kilęs anksčiau ir dėl jo buvo tartasi net su užsienio dvarais dar 1789 m. gale. Jau tada buvo kalbama apie galimus kandidatus ir svarstoma jų šansai. Buvo kalbama apie karaliaus brolvaikį Juozą Poniatovskį, minėta prūsų karalaičio, rusų caraičio, Potiomkino kandidatūros ir vis dėlto nuolat grįžtama prie saksų elektoriaus. Buvo kalbama ir apie sosto paveldėjimo įvedimą. Buvo apie tai kalbama net seimeliuos. Taip 1790 m. liepos mėnesį renkant pavietų civiliai kariškas komisijas Oršos pavietas prisiuntė reikalavimą paveldėjimą įvesti, o Podolės seimelis tą draudė. Tokiais tai sumetimais rugpjūčio 30 d. Niemcevičius pateikė seimui projektą universalo, kuriame, nurodant elekcijų neigiamybes, klausiama bajorijos, ar nevertėtų įvesti sosto paveldėjimą. Jei tas būtų priimtina, siūloma sostą pavesti saksų elektoriui. Bet seime tam pasiūlymui atsirado karštų priešų ir po dviejų dienų ginčų, universalo klausimą palikus neišspręstą, buvo nutarta svarstyti kardinalinių teisių projektą. Pirmieji 4 §§, kuriuose katalikybė skelbiama viešpataujančia religija, o kitoms konfesijoms pripažįstama tik laisvė, praėjo lengvai. Daugiau ginčų buvo sukėlęs § 5, prie kurio, nepaisant prūsų partijos pasipriešinimo, buvo pridėta pastaba, kad apie kokio nors Respublikos ploto perleidimą ar sukeitimą su kitu plotu seime draudžiama net kalbėti. Be abejo, tai buvo smūgis Berlyno politikai, siekiančiai kuriuo nors būdu gauti Gdanską, Torunę ir kitas sritis. Prūsų šalininkai iš tikro turėjo pamato bijoti, kad toks nutarimas įžeis Frydrichą Vilhelmą ir jo politikus. Bet spirtis prieš tokį patriotišką pasiūlymą buvo sunku.

Kardinalinių teisių § 6, kuriuo buvo siūloma karaliaus turėtą urėdų skyrimo teisę palikti bajorijai, sukėlė dar didesnį pasipriešinimą ir karaliaus prerogatyvos buvo apgintos tik po karštų trijų posėdžių ginčų (rugsėjo 2, 10 ir 13 d.). Susidūrus su karaliumi, tuojau iškilo prieš porą savaičių jau svarstytas sosto paveldėjimo klausimas ir bajorijos atsiklausimo sumanymas. Ginčai truko vėl kelias dienas ir tik rugsėjo 20 d. lankstusis K. N. Sapiega pasiūlė situaciją išgelbėjusią formulę. Neliečiant sosto paveldėjimo klausimo, buvo nutarta atsiklausti seimelių, ar nesutiktų išrinkti Stanislovo Augusto įpėdinį jam dar tebegyvenant. Nors formulė buvo priimta, bet ji nepatenkino nė vienų. Vieni bijojo elekcijos tebegyvenant Stanislovui Augustui, o kiti dar galvojo, kaip čia įterpti universalan ir klausimą apie sosto paveldėjimą. Dėl to rugsėjo 23 d. tuo pačiu klausimu vėl kilo karšti ginčai, bet vis dėlto teko sutikti su ana kompromisine formule. Rugsėjo 24 d. pagaliau galutinai buvo nutarta, kad lapkričio 16 d. specialūs seimeliai turės išspręsti klausimą tik dėl elekcijos prie gyvos Stanislovo Augusto galvos. Patenkinti elekcijos šalininkams, buvo leista į kardinalines teises įrašyti, kad karaliaus rinkimo teisė

priklauso tautai. Bet tas dar neišskyrė reformatorių sumanymo įvesti dinastijų, o ne pavienių karalių rinkimus[53].

Konstitucija buvo priimta, maršalkos ir karalius ruošė atitinkamus universalus, bet laisvos elekcijos šalininkai vis nerimo. Buvo bijomasi, kad sosto paveldėjimo dėsnis gali būti įgyvendintas per seimelius, kad gali būti išrinktas jiems nepriimtinas kandidatas. Dėl to ginčai tuo klausimu atsinaujino dar ketvirtą kartą. Jie vėl užtruko tris dienas (rugsėjo 27, 28 ir 30). Nepasitikėdami seimeliais, atstovai patys gražiai charakterizavo jų darbus: „Žinom, ką reiškia seimeliai ir instrukcijos. Kai bajorija bekalbėdama nuvargs, kuris nors magnatas pakvies ją puotauti, o tuo tarpu keliolika iniciatorių įrašys instrukcijon, kas jiems patiks. Taip tauta ir atsidurs pančiuos"[54]. Trijų dienų audra buvo nuraminta tik konkrečiai įvardinus kandidatu bajorijos masėse populiarų, Respublikai niekuo nenusikaltusį saksų elektorių Frydrichą Augustą. Jis pasirodė priimtinas ir didžiausiems opozicionieriams. Tuo būdu rugsėjo 30 d. seimas įpareigojo maršalkas nauju universalu atsiklausti seimelių, ar nerastų reikalinga išrinkti Frydrichą Augustą. Spalio 9 d. tokie universalai buvo išsiuntinėti[55].

Tuo pat metu, kai buvo svarstomas karaliaus elekcijos klausimas, iškilo kitas labai opus reikalas. Jau baigėsi nutartas seimo laikas, o matėsi, kad darbo dar daug, ir natūraliai iškilo seimo laiko pratęsimo klausimas. Kaip žinome, ordinariniai seimai normaliai turėjo būti užbaigti per 6 savaites, o šis posėdžiavo jau ištisus dvejus metus ir atėjo naujo ordinarinio seimo laikas. Prisiminkim, kaip šitas reikalas buvo sutvarkytas.

1788 m. spalio 7 d. prasidėjęs seimas per pirmas 6 savaites priėmė tik tris bendro pobūdžio konstitucijas: 1) nutarė suorganizuoti 100 000 kariuomenę, 2) panaikino Karo departamentą ir 3) nutarė įkurti Karo komisiją. Dar prieš pereinant prie Karo komisijos įstatymo svarstymo, seimo darbų laikas buvo pratęstas iki gruodžio 15 d. Bet ir tas laikas išsibaigė dar nespėjus priimti vienos Karo komisijos įstatymo. Tai buvo numatyta iš anksto ir gruodžio 4 d. buvo priimta konstitucija, pratęsianti seimo darbus neribotam laikui, t. y. iki tol, kol bus išspręsta visi reikalai[56]. Bet laikui bėgant buvo susidurta su kitu dėsniu, kad naujas ordinarinis seimas turi būti šaukiamas kas dveji metai. 1790 m. vasarą tas buvo atsiminta, nes naujo seimo terminas jau artėjo. Seimas

[53] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 558–585; *VL*, t. IX, s. 184; A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. 1, s. I–IV; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 78, maršalkų universalas – Nr. 79. [Lydos pavieto pilies knygas jis įtrauktas spalio 12 d. Žr.: *VVA*, Nr. 5375, 819 aktas, fol. 1403–1404.

[54] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 590.

[55] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 580–595; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 83.

[56] *VL*, t. IX, s. 52, 57.

kaip paprastai turėjo prasidėti pirmą pirmadienį po Šv. Mykolo (t. y. rugsėjo 29 d.), o seimeliai turėjo būti sukviesti pirmadienį po Švenčiausiosios Mergelės Marijos Dangun Ėmimo šventės (rugpjūčio 15 d.). Seimui teko išspręsti sunkų klausimą: palikti nebaigtus savo darbus naujam seimui ar, sulaužius įstatymą, dirbti toliau naujo seimo nešaukiant, ar naujai išrinktus atstovus įterpti savo tarpan? Visi tie klausimai buvo kilę jau gegužės mėn. pradžioje. Po ilgų karštų ginčų birželio 14 d. pagaliau buvo priimta konstitucija, kuria naujo seimo atstovams rinkti seimeliai skiriama 1791 m. vasario 9 d. Esamasis seimas turėjo baigti savo darbus dvi savaiti prieš seimelius[57].

Kai svarstant karaliaus elekcijos klausimą buvo nutarta dėl to atsiklausti lapkričio 16 d. šaukiamų seimelių, buvo aišku, kad iki vasario mėn. seimas negalės priimti nė vieno valdymo formos įstatymo. Dėl to jau rugsėjo 24 d. Matuševičius įnešė projektą konstitucijos, kuria seimas pratęsiamas dar toliau. Tuo tarpu jis buvo pasiųstas apsvarstyti, o spalio 7 d. prasidėjo dėl jo diskusijos. Posėdžiai buvo labai triukšmingi. Seimo pratęsimo priešininkių buvo ne tiek daug, bet jie labai atkaklūs ir dideli rėksniai (Suchoževskis, Hulevičius, Moščenskis). Pagaliau spalio 8 d. buvo nutarta, kad konfederacija turi likti (90 balsų prie 3), o 12 d. prie to dar pridėta, kad toje seimo konfederacijoje turi likti visi dabartiniai atstovai ir tie, kurie bus išrinkti naujam dvimečiui. Šitų naujų atstovų rinkimui seimeliai iš 1791 m. vasario 9 d. atkeliama į 1790 m. lapkričio 16 d. Taigi atstovai turi būti išrinkti tų pačių seimelių, kurie turėjo atsakyti į jau minėtus klausimus dėl Stanislovo Augusto įpėdinio[58]. Karalius pavietams tą pranešė savo spalio 17 d. universalu[59]. Seimo maršalkos spalio 5 d. ilgu universalu paaiškino bajorijai reikalą ir sumetimus, dėl kurių pakeičiama birželio 14 d. nutarimas[60].

Greta to dar tenka paminėti, kad seimas išsiskirstyti, pertraukti darbus, iki kol susirinks dviguba sudėtis (gruodžio 16 d.), nerado galima, nes sugriovus visas magistratūras ir neįkūrus naujų, nebūtų buvę kas tvarkytų reikalus. Gera būtų buvę, kad atstovai būtų galėję išvažiuoti į pavietus ir seimeliuose gauti seimo darbus, bet teko nuo to atsisakyti, pasitenkinti vien maršalkų universalu. Reliaciniais seimeliais buvo paskelbta pirmieji seimeliai seimui pasibaigus, o seimas savo darbus žadėjo baigti ne vėliau

[57] *Gazeta Warszawska*, Nr. 41, 42, 47; *VL*, t. IX, s. 176–177; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 426–441.

[58] *Gazeta Warszawska*, Nr. 78–79, 83–84; *VL*, t, IX, s. 184–185; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 589, 607–610.

[59] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. 1, s. V–VI. Teko matyti tų universalų Lydos pavieto pilies knygose, *VVA*, Nr. 5375, 826 aktas, fol. 1414–1415.

[60] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. 1, s. VII–XII; *Gazeta Warszawska*, Nr. 89–91.

1792 m. birželio mėn. 30 d.[61]. Tiesa, daugelis atstovų ir senatorių dabar išvažinėjo, bet kad ir negausus seimas tęsė savo posėdžius. Valdymo formos ir kitų svarbesnių klausimų tie likę 50–30 žmonių nedrįso svarstyti. Bet greta smulkmenų, pvz., nobilitacijų, buvo vis dėlto išspręsta ir svarbesnių klausimų, svarbių bent tuo momentu. Pvz., spalio 25 d. buvo nutarta įvesti pyliavos ir patvirtinta 10 milijonų paskola Olandijoj. Ruošiantis sutikti naujus atstovus, buvo priimta rugų įstatymas. Bet visas dėmesys buvo nukreiptas į provincijas ir lūkuriuojama, laukiama seimelių išeities.

[61] *VL*, t. IX, s. 188–189.

VI. 1790 m. Lietuvos seimeliai naujiems atstovams rinkti

§ 1

Naujų atstovų rinkimai ir instrukcijos 1790 m. turėjo priklausyti nuo seimo darbų populiarumo ar nepopuliarumo visuomenėje ir nuo seimeliams spręsti pateiktų klausimų. Visos Respublikos 1790 m. seimelius ir jų instrukcijas jau yra aptaręs Kalinka[1]. Daugumoje seimelių bajorija pasisakė seimui palankiai. Jei kai kurių jo paskutinių pasiūlymų ir neparėmė (pvz., dėl sosto paveldėjimo), tai jo darbų nesmerkė, naujiesiems atstovams įsakė prisidėti prie konfederacijos ir tęsti valstybės pertvarkymo darbą. Lenkų seimeliai mums šį kartą nerūpi[a]. Mes pasistengsim smulkiau panagrinėti tik Lietuvos seimelius. Pirmiausia tenka sustoti ties seimo darbų populiarumo klausimu.

Klausimas, kaip Lietuvos bajorija žiūrėjo į pirmųjų dvejų metų seimo darbus, būtų labai įdomus, bet medžiaga mums leidžia charakterizuoti tą nuotaiką tik bendrais bruožais. Iš jau nupasakotų seimo darbų galima suprasti, kad bajoriją pirmon galvon galėjo interesuoti su kariuomenės padidinimu susiję nauji mokesčiai ir aptarti valstybės santvarkos klausimai. Negalima abejoti, kad daug kam visa tai galėjo labai nepatikti. Bajorija visada skrupulingai saugojo savo medžiaginius interesus ir laisves, o dabar viskas buvo paliesta. Bet vis dėlto tokios opozicionierių grupės, kokia Lenkijoj buvo Etmonų partija, Lietuvoje nebuvo. Jos priešakiniai ponai veikė seime arba laikėsi rezervuotai. Toks K. Radvila, kaip minėta, iš viešojo politikos gyvenimo jau buvo pasitraukęs ir rūpinosi savo liga. 1790 m. lapkričio mėn. seimeliuos jis jau nebedalyvavo visiškai. Etmonas Oginskis, kad ir nepatenkintas etmonų valdžios suvaržymu, laikėsi ramiai ir, atitrūkdamas nuo savo pamėgtos muzikos ir teatro, buvo užimtas techniškų kariuomenės sutvarkymo darbų ir vaidino „patriotą". 1788 m., kaip minėta, jis svajojo suvaidinti didelį vaidmenį remdamasis Prūsijos karaliumi Frydrichu Vilhelmu, bet Berlyno politikai ketino veikti kartu su seimu ir Oginskis liko nuošaliai. Dėl seno Jekaterinos nepalankumo dėtis su lenkų magnatais, ieškančiais paramos Petrapily, jam buvo neįmanoma. Ambicingas sibarita nieko geresnio negalėjo išgalvoti, kaip tik eiti su

[1] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, Kraków, 1895, t. II, s. 626 sqq.

srove. Seime daug nemalonumų dėl 1773–1775 m. savo darbų patyręs vysk. Masalskis taip pat nedrįso stoti griežton opozicijon ir rinkosi laukti, ką kiti padarys. Jis tuo tarpu gyveno užsieny. Gudrusis vysk. Kasakauskas buvo per daug atsargus, kad imtųsi kokios akcijos, ir tenkinosi palaikydamas nepasitenkinimą tik tarp savo artimųjų. Visi kiti veiklesnieji ministeriai ir senatoriai buvo artimi karaliui arba seimo daugumai. O tarp pačios bajorijos, žinoma, buvo visokių balsų.

Oficialūs veiksmai ir raštai 1788–1789 m. nieko nerodo. Atrodo, viskas ramu ir visi patenkinti. Pvz., karaliaus karūnavimo sukaktuvės (lapkričio 24 d.) Vilniuje tiek 1788, tiek 1789 m. atšvenčiamos iškilmingai, dalyvaujant visam tribunolui, dvasininkijai, akademijai, kariuomenės atstovams, magistratui su miesto cechais ir daugybei bajorijos[2]. Tribunole didelių kovų nematyti. Jis dirba normaliai, jo atstovai atvykdami seiman pasako karalių ir seimą išgarbinančias kalbas[3]. Jokių balsų prieš seimo darbus ar nepasitenkinimo dėl to, kad per ilgai dirba, oficialiai nepareiškiama. Bet nepasitenkinimo vis dėlto būta. Jau 1789 m. gegužės 24 d. Petrapily Valstybės taryboje buvo skaityta Stackelbergo depeša, kurioje jis rašo, kad Respublikoje, ypač Lietuvoje, kyląs nepasitenkinimas dėl seimo paskirtų mokesčių[4]. Ir iš tikro šito nepasitenkinimo gan griežtų atgarsių matome ir kai kurių pavietų 1790 m. ūkio seimelių metu priimtuose nutarimuose (*laudum*) ir papildomose instrukcijose savo atstovams.

Po vadinamųjų deputacinių arba tribunolo seimelių[a] tuojau visada įvykdavo vadinamieji ūkio seimeliai, kur bajorija tarėsi įvairiais savo pavieto reikalais. Prieš 1790 m. ūkio seimelius seimas išsiuntinėjo į pavietus universalus, datuotus 1789 m. gruodžio 31 d., kuriuose abiejų maršalkų vardu aiškinama seimo darbai bei tikslai ir raginama jokiais gandais ar galimais seimui nepalankių žmonių aiškinimais netikėti. Seimas esąs geros valios vedamas[5]. Kai kur bajorija seimo darbus gal būtų prisiminusi ir be to, bet, gavus universalą, kuris buvo perskaitytas visuose seimeliuose, jau savaime prašėsi reikalas pasisakyti dėl jo ir dėl visų seimo darbų. Peržiūrėjus užsilikusias to meto pilies ir žemės teismų knygas, teko rasti 5 seimelių nutarimus, užfiksuotus ir pasiųstus savo atstovams į Varšuvą. Būta jų ir daugiau, bet, žinoma, ne iš visų seimelių. O jau vien tas rodo, kad pažiūra į seimo darbus buvo nevienoda. Jei visi būtų pritarę ar nepritarę, tai

[2] *Gazety Wileńskie*, 1788, Nr. 48; 1789, Nr. 48.

[3] *Gazety Wileńskie*, 1788, Nr. 46, 1789, Nr. 8, 42, 47; *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 45; 1790, Nr. 39 ir 91.

[4] *Archiv Gosudarstvennavo Sovieta*, Sankt Peterburg, 1896, t. I, s. 699.

[5] Tai buvo spausdintas lapas. Vieną tokį teko matyti Lydos pilies knygose, *VVA*, Nr. 5375, fol. 1255, 726 aktas.

visi būtų dėkoję arba protestavę. Nesutariant buvo vienintelė išeitis nepasisakyti visiškai. Pažiūrėkim, ką gi rašo savo atstovams tie 5 pavietai.

1. U k m e r g ė s pavietas, visai neprisimindamas apie maršalkų universalą, rašo savo atstovams prašydamas paremti jų specialiai siunčiamus delegatus, kurie vykstą rūpintis, kad Iždo komisija neapmokestintų muitais į Rygą išvežamų bajorijos dvarų gaminių ir kad būtų panaikinta muitai nuo savo reikalams į Ukmergę įvežamos mėsos. Ta pačia proga pavietas, pradėdamas laišką, dėkoja savo atstovams už taip ilgą triūsą ir pripažįsta, kad seimas iš tikro dirbąs valstybei išganingą darbą. Lietuvos atstovams vadovaująs K. N. Sapiega užsitarnavęs nemirštamos garbės[6].

2. S l a n i m o pavietas savo vasario 10 d. nutarimą pavadina instrukcija. Pačioje pradžioje jis džiaugiasi seimo maršalkų universale akcentuojamu sutarimu tarp karaliaus ir seimo, gėrisi ten minimu Varšuvoj dažnai girdimu šūkiu: „Karalius su tauta, tauta su karalium". Toliau dėkoja už darbus karaliui, seimui, maršalkai Sapiegai ir žymiausiam savo pavieto ponui etmonui Oginskiui. Bet reikšdami padėką seimui prisimena ir savo bajoriškas teises. Esą iš priimtų „Valdymo formos pagerinimo pradų" matyti, kad seimas dedąs pastangų sukurti pastovias kardinalines teises, tad atstovai privalą žiūrėti, kad būtų išsaugotos „priešunijiniais įstatymais, unijos aktu, visų karalių prisiektais *pacta conventa* punktais ir paskutinėm konstitucijom garantuotos" bajorijos laisvės ir prerogatyvos. „Jeigu gi susidarytų tokios aplinkybės, kad grėstų pastatyti į pavojų pilietinę laisvę arba grėstų įžeidimas bendroms krašto prerogatyvoms, tai tokiam svarbiam ir visą tautą interesuojančiam reikale atstovai klausimą privalo palikti spręsti savo pavietui". Toliau nurodoma keletas konkrečių pavietą interesuojančių klausimų ir pavedama atstovams jais rūpintis. Pirmiausia prisimena miestus. Pasiekę juos žinios, kad tiek Lenkijos, tiek Lietuvos miestai ėmę rūpintis savo teisėmis ir gerove. Juos tame reikale reikią paremti, bet įstatymų leidybą vis dėlto reikią palikti vienai bajorijai. Toliau sakoma, kad kažkoks bajoras paruošęs projektą prie Vilniaus akademijos (t. y. Aukščiausios Lietuvos mokyklos[a]) įkurti „riterių mokyklą", kuri turėtų būti išlaikoma iš tų pačių 100 000 auksinų, Lietuvos iždo mokamų Varšuvos kadetų korpuso išlaikymui. Tas projektas su seimelio pirmininko parašu būsiąs pasiųstas atstovams. Be to, atstovams pavedama rūpintis, kad Edukacijos komisija perleistų pavieto įstaigų reikalams Slanime esančius buvusią jėzuitų bažnyčią, sklypą ir rūmus. Prisiminę 1789 m. Ukrainoj grėsusį valstiečių judėjimą, pavietas reikalauja sutvarkyti rytų apeigų bažnyčios dvasininkiją. Vyskupais reikią skirti tik vienuolius bazilijonus ir neduoti jokių

[6] Ukmergės pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13942, fol. 36–39.

prelatūrų svetimšaliams. Slanimo pavietą tas klausimas labai interesuojąs, nes iš dviejų pusių – nuo Pinsko ir Naugarduko – esą apsupti rytų apeigų tikinčiųjų. Bendrai visi jų valstiečiai ir ⅔ viso krašto gyventojų esą schizmatikai. Be to, atstovai turį rūpintis, kad metropolitui ir vyskupams (turbūt rytų apeigų) dabar paskirti mokesčiai liktų nuolatiniais, o lotynų apeigų Lietuvos dvasininkijai turį būti paliktos senosios teisės ir prerogatyvos[7].

3–4. O r š o s ir B r a s t o s seimeliai jokių naujų reikalavimų savo atstovams nepasiunčia. Oršos pavietas specialiam (vasario 13 d.) laiške giria seimo darbus ir savo atstovams paveda padėkoti karaliui už tėviškus rūpesčius visuomenės reikalais. Tų rūpesčių ir seimo veikimo dėka Respublika per vienus metus atsistojusi greta kitų pasaulio valstybių kaip lygi ir esanti jų gerbiama[8]. Panašiam laiške Brastos vaivadijos seimelis rašo, kad bajorija, išklausiusi maršalkų universalo apie tėvynės gerovės kėlimu besirūpinančio seimo darbus, pavedanti savo atstovams padėkoti karaliui ir seimui. Jų atstovus K. N. Sapiegą ir T. Matuševičių, kurie besirūpindami valstybės gerove gerai informuoją ir savo vaivadiją, seimelis rekomenduoja karaliui ir seimui kaip užsitarnavusius[9]. O be to, prieš tris dienas, tų pačių savo atstovų raginamas, seimelis nutarė pradėti rinkliavą „tėvynės reikalams“, kaip esą daroma kitose vaivadijose. Tam reikalui pilies kanceliarijoj atidaromos specialios aukų knygos[10].

5. P i n s k o, kaip ir Slanimo, pavietas surašo savo atstovams papildomą instrukciją. Pavedęs savo atstovams padėkoti karaliui ir rekomenduoti nusipelniusį Lietuvos maršalką Sapiegą, pavietas pareiškia dar 9 savo reikalavimus: 1) paremti vienuolius, norinčius laikyti savo mokyklas; 2) įkurti Pinsko vaivadinę mokyklą, nes iš pavieto Edukacijos komisija gaunanti net 45 340 auksinų pajamų; 3) publicistikoj keliamą valstiečių klausimą sulaikyti, nes viską kartu dirbant neišeisią nieko ir galį privesti prie ūkio sunykimo; 4) Pinsko pavietas sumokėjęs visus paskirtus mokesčius, bet nuo naujų atstovai privalą apsaugoti. Jei būtų paskiriami nauji mokesčiai, tai jų atstovai su tuo negalį sutikti, o senu papročiu turį palikti spręsti seimeliui. Tą patį reikią daryti su kardinalinėm teisėm, kurių be visos tautos sutikimo esą nevalia keisti; 5) išreikalauti, kad pavieto įstaigoms būtų atiduota buvę jėzuitų vaistinės rūmai; 6) lietuviai ir dabar taip ilgo seimo metu leidžią pinigus Lenkijoj, tad reikią žiūrėti, kad toliau būtų saugoma seimų

[7] Slanimo pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 7889, fol. 567–569, 35 aktas.

[8] Oršos pavieto teismo pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 15488, fol. 91–93.

[9] Laiškas datuotas 1790 m. vasario 12 d., žr.: Brastos vaivadijos pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 7024, p. 893–900.

[10] Ten pat, p. 48–49.

vietos alternata; 7) prašyti popiežiaus, kad suvienodintų kalendorius ir šventes perkeltų į sekmadienius; 8) atnaujinti bajorijos karišką apmokymą (*popisy*) pavietuose; 9) seimas turįs dirbti taip, kad jie būtų ir laimingesni ir kad garantuotas būtų saugumas[11].

Apie kitų seimelių atsakymą į seimo maršalkų universalą žinių beveik nėra. Yra tik duomenų, kad atstovams laiškus ar papildomas instrukcijas dar buvo atsiuntęs Trakų vaivadijos seimelis. 1790 m. vasario 22 d. Trakų atstovas Zaleskis perskaito savo vaivadijos raštą, kur dėkojama karaliui už rūpestį valstybės gerove, o seimui dėkojama už darbą. Kartu vaivadija praneša, kad prieš seimelį buvę paskleista atsišaukimų, raginančių parašyti atstovams naujas instrukcijas. Baigiant laišką vaivadija dar dėkoja už darbą maršalkom ir paveda juos sosto malonei. Iš kitų vaivadijų bei pavietų panašius raštus skaitė arba atitinkamas kalbas pasakė tik Ukmergės, Pinsko, Brastos ir Oršos, t. y. kaip tik tų pavietų atstovai, kurių seimelių nutarimai mums jau žinomi[12]. Be šių seimelių į maršalkų universalą greičiausia dar atsakė Smolensko vaivadija, kurios papildoma instrukcija yra minima 1790 m. naujai išrinktų atstovų instrukcijoje (§ 5). Daugumas seimelių greičiausia negalėjo susitarti ir neatsakė nieko. 1790 m. naujai išrinktiems Riečicos pavieto atstovams duotoje instrukcijoje (§ 40) yra minima seniesiems atstovams papildoma instrukcija, pasiųsta tik 1790 m. rugsėjo 4 d. Įvairiomis progomis savo pageidavimų greičiausia buvo pareiškę ir kiti pavietai, bet jie mums tuo tarpu nežinomi.

Kaip matyti iš šių pavietų nutarimų, Lietuvos bajorija iš esmės seimui nepriešinga, bet vis dėlto susirūpinusi, kad nebūtų uždėta per sunki našta, nerami dėl savo laisvių. Be to, į taip ilgai užsitęsusį seimą bajorija nori žiūrėti jau ne kaip į „besitariančią Respubliką", o kaip į centro valdžią ir, reikšdama jam tam tikro nepasitikėjimo, reikalauja svarbiausiais klausimais atsiklausti visos tautos. Kuriuo būdu tai turėtų būti padaryta, nenurodoma. Įsidėmėtina taip pat, kad nė vienam iš žinomų nutarimų neprisimenama bendrosios Karo komisijos įvedimas, nei kiti Lietuvą lietę klausimai. Nematyti taip pat ryšio su 1788 m. instrukcijų reikalavimais. Seimeliai nekovoja už kokius nors savo reikalavimus, o tik pasisako tuo momentu aktualiais klausimais.

Išleidus universalus, kuriais naujų atstovų rinkimo seimeliai skiriami 1790 m. lapkričio 16 dieną, karalius dar išsiuntinėjo įtakingesniems ponams laiškus, kuriuose ragina apsvarstyti seimeliuose du pagrindinius klausimus: 1) įpareigoti naujuosius atstovus prisijungti prie esamos seimo konfederacijos ir 2) gauti bajorijos sutikimą, kad Stanis-

[11] Pinsko pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13092, fol. 144–145.

[12] *Dziennik Czynności Seymu głównego ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi oboyga Narodów Roku 1789*, 1790, t. VIII, ses. 224, 228–230.

lovo Augusto įpėdiniu jau dabar būtų išrinktas saksų elektorius Frydrichas Augustas. Be to, jis prašė instrukcijas rašyti kuo trumpiausias, kad atskirų pavietų reikalavimai kuo mažiau trukdytų seimo darbą. Esą turįs vilties, kad būsią laikomasi seno principo: *Sapientem mittas, parum ei dicas*[a]. O kadangi tuo pat metu buvo pradėję sklisti gandų, kad išrinkus įpėdinį Stanislovas Augustas norįs abdikuoti, tai jis per savo agentus dar paaiškino, kad nuo sosto abdikuoti nė nemanąs. Visi gandai esą tikra pasaka, kuri turbūt kilusi iš to, kad gydytojai jam jau senai pataria išvažiuoti pasigydyti kur nors prie mineralinių vandenų. Sutvarkius Respublikos reikalus jis sutikimo išvažiuoti pasigydyti gal ir prašysiąs, bet su abdikacija tas neturįs nieko bendra[13].

Ginti savo reikalams ir rūpintis pageidaujama seimelių išeitimi, karalius paskyrė savo žmones. Specialiai rūpintis Lietuvos seimeliais buvo pavesta kiemo iždininkui Dziekonskiui, raštininkui Benediktui Morikoniui, Jundziłai, Gardino maršalkai K. Volmeriui ir Ašmenos maršalkai M. Oskierkai. O be jų, jau ne kaip eiliniai agentai, bet kaip įtakingi šalininkai veikė lauko etmonas Tiškevičius ir vicekancleris Chreptavičius. Be to, į kiekvieną pavietą ir vaivadiją paremti karaliaus norams ir jam atstovauti buvo paskirta po vieną ar porą vietinių bajorų, o kur visai patikimų įtakingesnių žmonių nebuvo, ten buvo pasiųsta toks agentas iš kitur[14].

Prieš seimelius karštos agitacijos nebuvo. Kad ir nepatenkinta dėl kraunamos mokesčių naštos, bajorija vis dėlto buvo veikiama patriotinių seimo deklamacijų, o opozicijos vadai buvo išblaškyti ir priešingai veikti negalėjo. Galutinai nutarus seimelius šaukti ir naujus atstovus rinkti, laiko iki pačių seimelių buvo labai nedaug. Ne daug daugiau buvo laiko ir nuo išsiuntinėto atsiklausimo dėl Stanislovo Augusto įpėdinio. Per porą mėnesių nepasiruošusiai opozicijai nedaug tegalima buvo nuveikti. Kitos valstybės savo partijų taip pat nesudarė. Tiesa, Jekaterina buvo paskyrusi seimelių reikalui Bulgakovo dispozicijon net 50 000 raudonųjų[15], bet jis jokios akcijos neišvystė. Bendrai šiuo metu Bulgakovas laikėsi laukimo taktikos ir daugumai net nutraukė išmokėjimą pensijų. Jis tenkinosi apmokėdamas tik paprastus žinių teikėjus. Tuo būdu, jei Lenkijoj ypač Ukrainos vaivadijose, dar sudarė šiokio tokio neramumo F. Potockio ir S. Ževuskio manifestai, tai Lietuvoje buvo visai ramu ir kai kuriuos seimelius sudrumstė tik tylios pavienių asmenų intrigos. Tą ramumą visam krašte liudija savo pranešime ir Berlyno

[13] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 149–150, 152–153; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 627–630.

[14] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 627–628.

[15] N. Kostomarov, *Posliednije gody Reči-Pospolitoj*, S. Peterburg, 1905, t. I, s. 230.

atstovas Goltzas. Pasak jo, jei karalius norėsiąs, tai galėsiąs naujame seime surinkti daugumą „patriotų“[16].

Iš tikro seimelių instrukcijos minėtiems karaliaus pageidavimams veik atitiko visiškai. Visų seimelių atstovai buvo įpareigoti prisijungti prie esamos konfederacijos. Frydricho Augusto elekcija, tebegyvenant Stanislovui Augustui, be Voluinės buvo priimta visų Lenkijos ir Lietuvos seimelių, bet neoficialiai taip pat siūlytas sosto paveldėjimo dėsnis nebuvo priimtas. Už jį pasisakė vos 3 lenkų (Krokuvos, Plocko ir Kijevo) ir 3 Lietuvos (Kauno, Žemaičių ir Oršos) seimeliai. Be to, buvo dar seimelių, kurie pasisakė už nuolatinį įpėdinio rinkimą tebegyvenant senajam karaliui. Lietuvoje taip pasisakė Valkavisko, Brastos ir Riečicos seimeliai. Bet laisvos elekcijos šalininkų buvo vis dėlto žymiai daugiau. Lietuvoje aiškiai (*expressis verbis*) prieš sosto paveldėjimą pasisakė 5 seimeliai (Lydos, Naugarduko, Slanimo, Valkavisko ir Mozyriaus). Be to, buvo dar tokių, kurie už laisvą elekciją pasisakė netiesiogiai – ar prisimindami laisvą elekciją, ar reikalaudami aiškaus elekcijos įstatymo[17].

Tenka dar pastebėti, kad S. Ževuskio vadovaujamoj publicistinėj akcijoj prieš sosto paveldėjimą buvo pasirodžiusi brošiūra, kur kartu su tuo keliama ir Lietuvos klausimas. Kažkoks anonimas aiškina, kad prieš uniją atskiros Respublikos dalys, būtent Lietuva, buvę valdoma paveldėtinai. Buvusių valdovų šeimos esą dar ne visai išmirę, ir priėmus paveldėjimo dėsnį jos natūraliai galėtų reikalauti, kad paveldėjimo teisės būtų grąžintos kaip tik joms. Tuo būdu esą galinti nutrūkti unija[18]. Bet nei atsakymo, nei šio balso pakartojimo neteko užtikti niekur. Nebuvo jis minėtas nė seimo kalbose.

§ 2

Apžvelgdami atskirus Lietuvos seimelius ir jų instrukcijas, laikysimės tos pačios pirmenybės eilės, kaip jau darėme su 1788 m. seimeliais. O apskritai dėl visų tenka pasakyti, kad veik visi praėjo palyginus ramiai. Didesnių nesutikimų buvo tik Minsko ir Polocko

[16] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 630–631.

[17] Kiti šaltiniai už sosto paveldėjimą pasisakiusių seimelių priskaito 7. Žr.: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. II, s. 171; N. Kostomarov, *Posliednije gody Reči-Pospolitoj*, t. I, s. 32; Życiorys polityczny J. Kossakowskiego Biskupa Inflantskiego..., rankraščių rinkiny „Materyały historyczne z panowania Stanisława Augusta“, p. 12, *VDU RS* (iš buv. Vaitkuškių bibliotekos). Jie gal priskaito Minsko seimelį, kuris, pasak ten veikusio karaliaus agento vėliavininko Bykovskio (B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 102–164), kad apgautų opoziciją, sutikimą įvilkęs į ne visiems suprantamą formulę, bet iš turimo instrukcijos teksto to sutikimo vis dėlto nesimato.

[18] Odezwa zmarłego Szlawskiego posła Krakowskiego do publiczności (be vietos ir datos), s. 44–45. Be to, žr. R. Pilat, *O literaturze politycznej sejmu czteroletniego*, Kraków, 1872, s. 133.

seimeliuos. Bet ir ten visų nesutikimų priežastis buvo ne kokie aukštesni politikos siekimai, o siauri lokaliniai interesai ir pavienių ponų varžytynės.

Seimelių skaičius buvo tas pats kaip ir 1788 m. Tiesa, 1789 m. gegužės 11 d. seime matome reikalaujant atgaivinti Vitebsko vaivadijos seimelius. Reikalavimą tada pareiškė Vitebsko kaštelionas Felkežambas[a]. Jį parėmė Oršos atstovas Gutakovskis, o Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega užtikrino, kad reikalas iš tikro būsiąs sutvarkytas[19]. Anksčiau mat likusios rusų neužimtos vaivadijos dalies bajorija rinkdavosi į seimelį kartu su Oršos pavietu Cholopieničiuos. Ir iš tikro 1790 m. grabnyčių seimeliai Vitebsko vaivadijai buvo paskirti ten pat, bet visiškai atskiri nuo Oršos pavieto seimelio. Vitebskiškiai tada išsirinko sau 18 civiliai karinės komisijos komisarų ir 2 deputatu į tribunolą. Bet 1790 m. rudenį atstovams rinkti Vitebsko vaivadijai seimelio nebuvo paskirta ir jie vėl susirinko kartu su Oršos pavietu. Atskiras seimelis atstovams rinkti jiems buvo paskirtas tik 1791 m. naujuoju seimelių įstatymu. Jam vieta buvo paskirta Čerėjoj[20].

1. V i l n i a u s vaivadijos seimelis paprastai būdavo vienas triukšmingiausių, nes čia susidurdavo didžiųjų ponų įtakos sferos. Kalbant apie 1788 m. seimelius jau buvo pastebėta, kad čia tada rungtyniavo vaivada Radvila ir vyskupas Masalskis. Dabar abu tie nesutaikomi priešai laikėsi nuošaliai. Radvila tuo tarpu jau baigė savo dienas. Seimelių rinkimosi metu jis buvo jau visiškai aklas ir karšo savo Bialos pilyje, kur lapkričio 22 d. ir mirė. Mirė turbūt nespėjąs nė sužinoti apie seimelių išeitį. Seimo atstumtas ir daug kartų smarkiai pultas, vysk. Masalskis jau nuo 1790 m. pradžios gyveno užsieny ir seimeliams nė negrįžo. Nežinome taip pat jokio jo atsišaukimo į bajoriją, jokių aplinkraščių dvasininkijai. Žodžiu, viešai agitacijoj jis nedalyvavo, nors per savo šalininkus buvo veikęs. Bet tokia akcija, žinoma, daug ko padaryti negalėjo. Eiliniai bajorai prieštarauti karaliaus sudaryto agitacinio tinklo veikimui nedrįso. Dėl to Vilniaus seimelis praėjo ramiai. Pirmą seimelio dieną (lapkričio 16), kaip rašoma atstovų kredencialuos, buvo priimta instrukcija, o kitą dieną atstovais išrinkta vietos vėliavininkas Antanas Tyzenhauzas ir žemės teisėjas Tadas Korsakas[21].

Nors, kaip minėta, karalius buvo prašęs ilgų instrukcijų nerašyti, bet bajorija to nepaisė. Kaip visų seimelių, taip ir Vilniaus instrukcija yra labai ilga. Štai jos punktai: 1) naujai išrinkti atstovai privalo prisidėti prie esamos konfederacijos ir 2) pareikšti pa-

[19] *Dyaryusz krótko zebrany Seymu Głownego ordynaryjnego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi oboyga narodow roku 1788 zaczątego*, Warszawa, 1788, t. III, s. 120.

[20] *Dziennik Czynności Seymu...*, t. VIII, ses. 244; *VL*, t. IX, s. 333.

[21] Kredencialai Vilniaus pilies teismo knygoje, *VVA*, Nr. 4805, fol. 959–962.

dėką už darbus karaliui, maršalkom ir visam seimui; 3) seimas pirmiausia turi sutvarkyti kariuomenę ir iždą, garantuoti visas laisves ir nepriklausomybę nuo kitų valstybių; 4) saksų elektorių išrinkti Stanislovo Augusto įpėdiniu vaivadija sutinka, bet kelia sąlygas: a) iždo ir kariuomenės reikalai turi būti palikta tautai; b) visokios tarptautinės sutartys privalą būti sudaromos pačios tautos; c) karaliui puolamojo karo be tautos valios pradėti nevalia; d) naujasis karalius neturės teisės abdikuoti; e) jis turi tenkintis iš iždo gaudamas 6 milijonus auks. ir nepretenduoti prie jokių kitų dabartinio karaliaus turimų pajamų; g) tautos ir karaliaus sutartis, kuri buvusi padaryta 1569 m. unijos aktu, o 1764 m. atnaujinta, privalanti likti galioti ir pagal ją turį būti saugomas viešpataujantis katalikų tikėjimas ir visos bajoriškos laisvės. Karalius taip pat turįs prisiekti nepretenduosiąs teisių dalinti senatorijas, ministerijas ir generolų rangus; 5) jei saksų elektorius tokių sąlygų nepriimtų, tai neatsiklausus tautos atstovai kito karaliaus rinkti negalį; 6) nutarimą dėl 100 000 kariuomenės reikią įvykdyti ir padaryti jį nepajudinama kardinaline teise; 7) padaryti Lietuvos iždo pajamų ir išlaidų tikslią apyskaitą; 8) jei dabartinių mokesčių 100 000 kariuomenei nepakaktų, tai pirmon galvon tam panaudoti visus karališkus ir Maltos riterių dvarus, paverčiant juos emfiteutiniais[a]; 9) buvusių jėzuitų dvarų pajamas reikią skirti kariuomenei, o mokymą pavesti vienuoliams; 10) saugant iždo pinigus, neleisti jokių pensijų ar apdovanojimų; 11) visokių šaltinių pajamos turį plaukti į vaivadijų bei pavietų kasas; 12) mokesčius pakelti tik tada, jei nepakaktų § 8–9 nurodytų šaltinių; 13) sutvarkyti dvasininkijos aukos mokesčio paskirstymą; 14) sutvarkyti ir suvienodinti dvasininkijos pajamas, o kas liks paskirti iždui; 15) panaikinti bajoriją apsunkinantį odų mokestį; 16) iždo pinigus sunaudoti tik kariuomenės reikalams. Be to, prižiūrėti, kad Iždo komisija nesisavintų sau įstatymų leidybos teisių ir pati neskirtų mokesčių; 17) kas ¼ metų atlikinėti kariuomenės liustracijas; 18) vaivadijų ir pavietų civiliai kariškos komisijos turį gauti visą valdžią ūkio ir policiniuos reikaluos; 19) įkurti aukščiausios instancijos teismą byloms su dvasininkija spręsti; 20) sutvarkyti pajamas, skiriamas miestų tvarkymui; 21) sumažinti ministerių algas, o kiemo ministerijas (maršalkos ir iždininko) panaikinti iš viso; 22) prie įstatymų leidybos prileisti iš eilės tik ⅓ senatorių; 23) Nuolatinės tarybos atgaivinimui Sargybos vardu atstovai turį priešintis. Jo vietoje tebūsiąs *senatus consilium*[b] su teise sušaukti paruoštą seimą; 24) kandidatus į vakuojančias vietas turį rinkti seimeliai, iš jų dar turįs parinkti seimas, o karalius turįs pasirinkti iš seimo išrinktųjų; 25) pavietų ir vaivadijų pilies urėdai turį būti renkami seimelio; 26) visi urėdai renkama ar skiriama tik 5 metams, o ne iki gyvos galvos; 27) sutvarkyti pakamarių teismo procesą; 28) saugoti mies-

tų turimas teises; 29) valstiečių baudžiavų nenaikinti; 30) Lietuvai alternata išpuolantį seimą šaukti ne Gardine, o Vilniuje. Taip pat čia turį veikti visos magistratūros ir tribunolas; 31) atremontuoti Vilniaus pilį, kad tiktų karalių rezidencijai. Išreikalauti, kad visa Lietuva tam sumokėtų po 1 auksiną padūmės; 32) kariuomenę aprengiant žiūrėti taupumo, o ne puošnumo; 33) rūpintis, kad kol nebus padaryta liustracija, tiltų ir keltų mokesčio nebūtų imama daugiau, kaip numatyta 1764 m. konstitucijoj; 34) išleisti naują žydų gyvenimą ir verslą tvarkantį įstatymą; 35) atidaryti pavietuose knygas, į kurias būtų įrašomi visi dvarų įskolinimai, kad nenukentėtų kreditoriai; 36) kadangi Lietuvos iždas kasmet mokąs Varšuvos kadetų korpuso išlaikymui pinigus, tai atstovai turį rūpintis, kad toksai kadetų konviktas būtų įsteigtas Vilniuje; 37) atstovai turį pasirūpinti, kad būtų patvirtinta Oginskienės (Trakų vaivadienės) Vilniuje įkurta Vaikelio Jėzaus prieglauda[a]; 38) daryti pavietuose karišKus pratimus, kur bajorija turėtų atsivesti nors po vieną karį nuo 20 dūmų[22]. (Instrukcija pasirašyta keleto dešimčių urėdų[b].

Abu naujai išrinktieji Vilniaus atstovai pasirodė pritarią seimo darbui. Vilniaus vėliavininko Pranciškaus Tyzenhauzo, žinomo Radvilų šalininko, sūnus Antanas Tyzenhauzas, tiesa, seimo darbuose mažai matomas, bet už tai jis ištikimas karaliaus agentas, žiūrįs krašto nuotaikos. 1791 m. pradžioje seimo dienynai jį dar rodo buvus Varšuvoj, o vėliau seime jo jau nebeužtinkame. 1792 m. jį, jau išrinktą Vilniaus miesto prezidentu, matome nuolat gyvenant Vilniuje. Iš čia jis pranešinėja karaliui apie krašto nuotaiką, apie prieš seimo darbus agituojančius asmenis, prašo paskelbti visuomenę raminančius universalus ir organizuoja savanorius kraštui ginti. 1794 m. jis pirmasis pasirašo sukilimo universalą ir vėliau Kosciuškos patvirtinamas Centrinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės deputacijos nariu su pareigomis žiūrėti vidaus ramybės[23].

Tyzenhauzo jaunesnysis kolega, buvęs Vilniaus civiliai karinės komisijos komisaras Tadas Korsakas pasirodė veiklus seimo narys, dažnas kalbėtojas, nusipelnęs didelio patrioto ir Respublikos Katono vardą, nes kiekvieną savo kalbą baigdavo tuo pačiu katonišku šauksmu: „Pinigų, pinigų ir kariuomenės"[24]. Tarp kitko, jis pasižymi kaip didelis bajorijos teisių gynėjas ir magnatų priešas. Ne kartą kalba prieš senato prerogatyvas ir net siūlo išbraukti iš Gegužės 3 d. konstitucijos nuostatą, reikalaujančią senato

[22] Vilniaus pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 4805, fol. 980–988.

[23] Apie jį žr.: M. Matuszewicz, *Pamiętniki*, wyd. A. Pawiński, Warszawa, 1876, t. IV, s. 254, 264; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, Kraków, 1897, s. 346, 348; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, Kraków, 1903, s. 47, 195, 271; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, Warszawa, 1897–1898, t. I, s. 467, t. V, s. 111, 115, 158; t. VI, s. 4, 17.

[24] M. Oginski, *Denkwürdigkeiten über Polen...*, t. I, S. 48; J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, s. 119; B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 220.

sankcijos kiekvienam įstatymui[25]. Išeidamas iš tų demokratiškų principų gegužės 3 d. jis stoja prieš konstitucijos projektą ir prisideda prie manifestuojančios opozicijos. Bet nuoširdus troškimas krašto gerovę laiduojančios vienybės priverčia jį nusilcisti ir kitame gegužės 5 d. posėdy jis pareiškia nenorįs būti užsispyręs ir visuotinio sutarimo pažymėjimui prašo leisti visiems pabučiuoti karaliaus ranką[26]. Vėliau jis pasirodo ištikimas naujosios konstitucijos šalininkas. Netrukus jis atspausdina net ją į padanges iškeliančią brošiūrą: „Nad nową konstytucyą"[27a]. Prieš 1792 m. grabnyčių seimelius jis parašo savo vaivadijai atsišaukimą, kur prašo įgaliojimo už naująją konstituciją ir kitus darbus pareikšti padėką karaliui ir seimui. O dėl pirmojo savo pasipriešinimo konstitucijai seime jis viešai dar aiškinasi 1792 m. kovo 15 d. Kad supažindintų su savo argumentais visuomenę, tą kalbą jis atspausdina[28].

Korsakas ne vien Respublikos, bet ir savo krašto – Lietuvos – patriotas. Jau gegužės 3 d. jis kalba apie sulaužymą „paskutinio Jogailaičio įstatymų", o vėliau kartu su Smolensko kaštelionu Suchodolskiu karštai remia Trakų atstovo Sivickio reikalavimą įkurti ne vieną bendrą, o dvi policijos komisijas[29]. 1791 m. gegužės 12 d., svarstant seimo įstatymą, remdamasis savo instrukcija, jis reikalauja, kad kas trečias seimas būtų šaukiamas Vilniuje. Taip pat remdamasis instrukcija reikalauja, kad kas trečią dvimetį ir karalius reziduotų Vilniuje. To reikalaujančios senos teisės ir Lietuvos interesas. Esą neteisinga, kad Lenkijoje eikvojama Lietuvos pinigai, kad skriaudžiamas jos iždas. Bet po jo dėl seimų vietos kalbėjęs karalius palaiko Gardiną. Esą nei seimams, nei karaliaus rezidencijai Vilniuje nesą rūmų ir tiksliau būsią naujų išlaidų tiems įrengimams nedaryti[30]. Taip ir priimama. Seimams vieta paliekama Gardinas, o dėl karaliaus rezidencijos nenutariama nieko.

Dalyvavęs 1792 m. kompanijoj prieš rusus ir targovicininkus, Korsakas prisideda ir prie Kosciuškos sukilimo ir kartu su Vilniaus gynėju generolu Jasinskiu[b] žūva Suvorovui[c] paimant Pragą[31].

[25] K. Bartoszewicz, *Konstytucya Trzeciego Maja. Kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie 1791*, Warszawa, 1906, s. 145–146.

[26] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 37; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 48, 51.

[27] W. Smoleński, Publiciści anonimowi z końca wieku XVIII, *Przegląd Historyczny*, 1912, t. XIV, s. 74.

[28] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 264, 346.

[29] N. Kostomarov, *Posliednye gody Reči-Pospolitoj*, t. I, s. 269; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 42.

[30] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 39, 157.

[31] J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, s. 119; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. VI, s. 313.

2. A š m e n o s pavieto seimelis bus praėjęs ramiai, nes jokių žinių apie jį netcko užtikti. Žuvus jo pilies knygoms, neteko užtikti nė instrukcijos. Bet, kaip matyti iš pavieto atstovo Chominskio 1791 m. gegužės 3 d. kalbos, ji bus buvusi artima kitų seimelių instrukcijom. Tada Chominskis pareiškia, kad pavietas sutikęs su naujo karaliaus elekcija, bet pasisakęs prieš sosto paveldėjimą[32]. Kitų punktų nežinome.

Atstovais buvo išrinktas žemės teisėjas I. Chominskis ir Viktoras Čechavičius. Nė vienas jų niekur nepasižymėjo. Čechavičiaus neteko užtikti seime net kalbant, bet jis bus buvęs seimo reformų šalininkas. Taip bent tenka manyti iš 1792 m. grabnyčių seimelio metu Užnerio pavieto seimo darbus išgarbinančio nutarimo, kurį pasirašo net keli jo giminės Čechavičiai[33]. Seime jį dalyvavus matome tik iš užfiksuotų balsavimo rezultatų. Vyresnysis jo kolega Chominskis dažniau sutinkamas ir visur pasirodo griežtas reformų partijos priešas, rusų šalininkas. Gegužės 3 d. jis pasirodo vienas karščiausių naujosios konstitucijos priešų ir šaukia tautą saugotis užslenkančio despotizmo[34]. 1792 m. pradžioje Bulgakovas jį įtraukia į rusams visiškai ištikimųjų sąrašą. Vėliau jį matome Targovicos konfederacijos tarėju[35].

3. L y d o s pavietas atstovais išrinko vietos vaiskį Domininką Narbutą ir karaliaus šambelioną Liudviką Kamienskį. Nė vienas iš jų nei seime, nei krašte jokio svarbesnio vaidmens nesuvaidino. Jų kredencialų akte rašoma, kad jie buvę išrinkti ir instrukcija priimta vienbalsiai[36]. Iš tikro seimelis truko neilgai, nes lapkričio 17 d., t. y. antrą seimelio dieną, visi jį liečią aktai jau įtraukta į pilies knygas. Vis dėlto šiokio tokio nesutarimo būta ir knygose matome įtraukta net kelis nesutarimą rodančius aktus. Bet konfliktas buvo kilęs grynai lokalios bajorų šeimų rivalizacijos dirvoj. Čia buvo labai įsigalėjusi Narbutų šeima, kurios vienas narys jau buvo išrinktas atstovu 1788 m., o antras numatytas išrinkti dabar. Tad atsirado grupė bajorų, kurie, matyt, norėdami užkirsti jam kelią, pareikalavo įtraukti į instrukciją punktą, kuriuo būtų reikalaujama uždrausti rinkti į seimą du vienos šeimos narius. Reikalavimą pareiškė generolas adjutantas Ignas Kostrovickis. Jis rėmėsi 1764 m. konstitucija, draudžiančia rinkti du vienos šeimos narius į magistratūras[37]. Bet Narbutai, kurių vienas, pakamaris, seimely ir pirmininkavo,

[32] *Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane*, Poznań, 1867, s. 132.

[33] *VVA*, Nr. 6237, fol. 214–215.

[34] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja*, s. 179–180; J. Dihm, *Trzeci maj*, Kraków, 1932, s. 16.

[35] *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. 47, s. 271–272; S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, Kraków, 1890, s. 117.

[36] *VVA*, Nr. 5375, akto Nr. 829 ir 830, fol. 1488–1492.

[37] Ten pat, akto Nr. 828, fol. 1417.

šito paragrafo į instrukciją įtraukti neleido. Dėl to opozicija įtraukė į pilies knygas savo protestą, pasirašytą 12 bajorų, kur reikalas keliamas jau bendresne forma. Esą seimelio vadovybė neleidusi įtraukti į instrukcijas reikalavimo uždrausti rinkti du vienos šeimos narius į magistratūras. Kostrovickio pasiūlymas pirmininkaujančio seimeliui buvęs pranešta visai netinkama forma. Buvę klausta ne dėl jo turinio, o bendrai ar sutiksią Kostrovickio siūlymą įtraukti į instrukciją, ir, nelaukiant jokių balsavimo rezultatų, visiškai neskaičius balsų, pasiūlymas buvęs atmestas. Tai esą prievartos aktas ir jie protestuoją[38]. Bet kadangi protestą pasirašė vos 12 asmenų ir seimelis ilgai neužtruko, tai, matyti, didelio skilimo jis nepadarė.

Tas konfliktas, be to, yra užfiksuotas pilies knygose įtraukiant prieš jam kylant priimtus instrukcijos punktus. Ten jie vadinama nebaigta, Kostrovickio pasiūlymo sutrukdyta instrukcija[39]. Ji pasirašyta tų pačių, tik mažesnio skaičiaus, urėdų, kaip ir atstovams duotoji. Bet ji yra žodis žodin tokia pat kaip ir šioji. Taigi, matyti, ji bus įtraukta į knygas seimelių vadų tam, kad vėliau opozicija negalėtų prikaišioti, kad instrukcija buvusi sudaryta be jų. Iš tikro daugiau punktų, matyt, nė nenorėta įrašyti ir Kostrovickio pasiūlymas buvo paliktas seimeliui spręsti ant pat galo.

Atstovams duotoji instrukcija yra gan ilga[40]. Štai jos punktai: 1) padėkoti karaliui už rūpesčius ir sutikimą leisti jau dabar išrinkti įpėdinį; 2) su siūlomu Stanislovo Augusto įpėdinio išrinkimu pavietas sutinkąs, bet su sąlyga, jei būsią išpildytos tokios pat sąlygos, kaip buvo priimtos 1537–1538 m., kai Žygimantas Augustas buvęs pripažintas karaliumi dar tebegyvenant tėvui. Sosto paveldėjimo klausimas negalįs būti net keliamas. Jei saksų elektorius siūlomo sosto priimti nesutiktų, tai neatsiklausus tautos kitas kandidatas negalįs būti nei renkamas, nei nominuojamas; 3) naujai išrinkti atstovai privalą prisijungti prie esamos konfederacijos ir, saugodami jos garantuotą demokratišką valdymo formą, rūpintis seimo darbus baigti kuo greičiau: kol kaimynai dar nebaigę karų ir negalį trukdyti; 4) kadangi dabartinis seimas faktiškai jau pašalinęs visokią svetimųjų įtaką, tai jis taip pat privaląs rūpintis panaikinti visus svetimųjų kišimąsi leidusius traktatus; 5) naujai išrinkti atstovai kartu su senaisiais privalą rūpintis, kad būtų įvykdyta 1788 m. ir dabartinės instrukcijos visi punktai; 6) kadangi respublikoniškai tvarkai esą priešingi visokie monopoliai, tai tabako monopolis ir bajoriją varžąs odų mokestis turį būti panaikinti; 7) valdymo formos projekte numatomas punktas,

[38] Ten pat, akto Nr. 831, fol. 1422–1423.

[39] Ten pat, akto Nr. 833, fol. 1430–1434.

[40] Ten pat, akto Nr. 832, fol. 1424–1429.

kad apie piliečių tinkamumą urėdais savo nuomonę turį pareikšti akademijų rektoriai, turįs būti išbrauktas. Jiems negalį būti duota jokios teisės kištis į bajorijos karjeros reikalus. Dėl to Edukacijos komisijos kompetencija turinti būti aiškiai apibrėžta įstatymu. Jos kasa turinti būti įjungta valstybės iždan, teismus reikią iš jos atimti, rektorių algas sumažinti. Iš edukacijos sumų niekam jokių dovanų neturį būti skiriama. Edukacijos komisijai reikią palikti tik mokymo priežiūrą, be jokios teisės kištis į viešąją tvarką; 8) į prie akademijų esančius konviktus neturtingos bajorijos vaikų parinkimas turįs priklausyti pavietams; 9) priimant valdymo formos įstatymą anksčiau dėl jo turį būti atsiklausta pavietų; 10) visas „neteismines" seniūnijas reikią parduoti ir jokiu pretekstu jų nedalinti nusipelniusiems; 11) apkrauti mokesčiais ir kapitalus; 12) Lenkijos provincijos, nežinodamos Lietuvos sąlygų, prie jos mokesčių kištis neprivalą. Taip pat Lietuvos atstovai neprivalą kištis į Lenkijos mokesčių reikalus. Visų provincijų teisės turį būti sulygintos. Kiekviena provincija privalanti turėti po lygiai senatorių, akademijų, mokyklų, seimelių ir instrukcijų; 13) reikalui esant turį būti senoviškai šaukiamas visuotinis bajorijos stojimas, o pavietuose kasmet turį būti atliekami kariški bajorijos pratimai (*popisy*); 14) Lietuvos seimų alternata turinti būti saugojama, nes kitaip išplaukią iš jos pinigai; 15) žiūrėti, kad naujai kuriamoms magistratūroms nebūtų suteikta teisių kištis į bajorijos dvarų gyvenimo tvarkymą; 16) valstiečių laisvė turinti būti pripažinta be bajorijos skriaudos. Jiems reikią pripažinti tik judamojo turto laisvė; 17) sutvarkyti miestus ir uždrausti liuksusinių prekių importą; 18) neleisti jokių apdovanojimų iš valstybės iždo; 19) seimo atstovai ir tribunolo deputatai butus turį gauti veltui, o dėl patogumo tribunolas teveikiąs tik Vilniuje; 20) asesorijos turį būti atkeltos Lietuvon, o Metrikos aktai nuolat privalą būti laikomi Gardine ir tinkamai sutvarkyti; 21) civiliai karinių komisijų kompetenciją reikią praplėsti ir žiūrėti, kad jos nebūtų nustelbiamos Iždo ir Karo komisijų. (Instrukcija pasirašyta keleto dešimčių urėdų.)

4. U k m e r g ė s pavieto seimelis truko tris dienas, bet jokių didelio nesutarimo pėdsakų nematyti. Seimelis buvo atidarytas pavieto maršalkos Igno Kosciałkausko lapkričio 16 d. Vietos žemės teisėjas Aloyzas Kosciałkauskas čia buvo paskirtas karaliaus agentu. Jam perskaičius karaliaus prisiųstą instrukciją, pradėta tartis dėl instrukcijos atstovams, nes einant nauju seimo įstatymu, instrukcija turėjo būti surašyta prieš išrenkant atstovus. Instrukcijos paruošimas užtruko net tris dienas. Pagaliau lapkričio 18 d. ji buvo baigta ir, kaip sakoma atstovų kredencialiniam akte, priimta vienbalsiai. Po to taip pat vienbalsiai buvę išrinkti atstovai: vietos taurininkas Antanas Pamarnackis ir

Vitebsko vaivados Mykolo Kasakausko sūnus, Ukmergės civiliai karinės komisijos narys, 19 metų jaunuolis Juozas Kasakauskas[41].

Jiems duotoje instrukcijoje[42], kuri turinti būti privaloma ir 1788 m. išrinktiems atstovams, yra tokie punktai: 1) padėkoti karaliui už rūpesčius ir užtikrinti, kad pavietas jam esąs visiškai atsidavęs; 2) su karaliaus įpėdinio išrinkimu pavietas sutinkąs, bet su sąlyga, kad karaliaus elekciją ir jos tvarką įstatymas aiškiai nustatytų; 3) negalį būti elekcijos, kol nebūsią garantuota laisva elekcija ateičiai. Be to, naujai išrinktas karalius, kol bus gyvas dabartinis, neprivaląs kištis į krašto valdymą nei tiesiogiai, nei netiesiogiai. Niekas iš jo šeimos narių negalį gauti Respublikoj jokių urėdų ir negalį įsigyti paveldimų dvarų; 4) saksų elektoriaus kandidatūrą, atmindami malonų jo tėvų valdymą ir jo asmeniškus privalumus, priimą su didele pagarba; 5) kadangi piliečiams esą daug patogiau magistratūras turėti savo provincijose, tai atstovai privalą rūpintis, kad visos Lietuvos jurisdikcijos ir magistratūros, o ypač Iždo komisija, veiktų Lietuvoje ir nebūtų prie Lenkijos nei prijungta, nei ten perkelta; 6) turį būti įsteigti jau daugeliu konstitucijų žadėti teismai sienų byloms su Kuršu; 7) atstovai turį rūpintis, kad būtų atgaivintas jaunimo mokymui taip naudingas Jėzuitų ordinas; 8) respublikoniškai tvarkai priešingus monopolius reikią panaikinti. Be to, reikią tiksliai išmatuoti ir surūšiuoti žemes, nes dabar mokesčiai esą labai nelygūs; 9) reikią panaikinti Lietuvos iždo komisijos be seimo nutarimo paskirtus prekybos mokesčius ir bajorų prekes, vežamas Rygon, nuo muitų atleisti; 10) Rygoje ir Karaliaučiuje reikią įsteigti konsulatus, kurie saugotų su tais miestais prekiaujančių piliečių interesus; 11) ginčus su Iždo komisijos oficialistais dėl muitų turinti spręsti vietos civiliai kariška komisija; 12) teismuose, kur sprendimai daroma balsų dauguma, balsavimas turįs būti viešas; 13) atstovai turį rūpintis, kad visi teismų urėdai būtų tik pačios bajorijos renkami ir ne iki gyvos galvos, o tam tikram laikui; 14) valstiečiai jokiu būdu negalį būti paliuosuoti; 15) odų mokestį reikią panaikinti; 16) atstovai turį rūpintis, kad būsimose taikos derybose Respublikos atstovai rūpintųsi sugrąžinti carienės[a] sekvestruotus K. Radvilos ir etmono Oginskio dvarus, kurie 1772 m. atiteko Rusijai; 17) atstovai privalą rekomenduoti seimui kaip užsitarnavusius: Lietuvos sekretorių Mošinskį, Minsko seniūną Bžostovskį, Kauno pakamarį Vavžeckį, abu savo pavieto atstovus (1788 m. išrinktus) – Morikonį ir Koscialkauską, Iždo komisijos narį Korsaką ir 1773–1775 m. seime pasižymėjusį Bogušą; 18) atstovai privalą rūpintis, kad atrastų teisybę jų pavieto bajoras Korkutis, kurį nuskriaudęs Kuršo

[41] Kredencialai, *VVA*, Nr. 13942, fol. 530–531.

[42] Ten pat, fol. 532–540.

bajoras Brinkas; 19) sprendžiant kardinalines teises, kurios esą aptartos šioje instrukcijoje, atstovai slaptai balsuoti neprivalą; 20) negalėdami visko surašyti į instrukciją, kitką pavedą spręsti atstovams ir tikį, kad jie saugosią laisves ir iždą ir nepamiršią, kad turės iš savo darbų duoti broliavai ataskaitą. (Instrukcija pasirašyta daugelio urėdų ir šiaip bajorijos.)

Iš išrinktųjų atstovų Pamarnackas seime nepasireiškė niekur. Žinoma tik, kad priimant Gegužės 3 d. konstituciją, jis buvo su opozicija[43]. Bet už tai jaunutis jo kolega Kasakauskas buvo daug veiklesnis. Jaunas karštuolis atvykęs į seimą čia rado visus savo šeimos autoritetus. Čia figūravo jų visos šeimos galva vyskupas Juozas Kasakauskas, čia buvo taip pat jo brolis, o jaunučio atstovo tėvas, Vitebsko vaivada Mykolas, čia rado dėdę, buvusį Kauno atstovą, o nuo 1789 m. Livonijos kaštelioną Antaną Kasakauską. Kartu su juo atvyko dar šio pastarojo sūnus Mykolas, išrinktas vietoj tėvo Kauno paviete, ir kitas sūnus Juozas, išrinktas Upytės paviete. Tuo būdu seime Kasakauskų susirinko net 6: trys senatoriai ir trys atstovai. Visi atstovai buvo dar jaunikaičiai, tų dviejų pasaulietinių senatorių sūnūs, o jų pats karščiausias Ukmergės atstovas Juozas. Pirmiausia jį užtinkame Gegužės 3 d. konstitucijos priešų tarpe, vėliau matome kaip vieną aršiausių F. Potockio ir S. Ževuskio gynėjų. 1792 sausio 27 d., kai seime buvo svarstomas Niemcevičiaus pasiūlymas, reikalaująs iš seimo neklausančių Potockio su Ževuskiu ir visų konstitucijai neprisiekusių karininkų atimti rangus, Juozas Kasakauskas pasakė karštą kaltinamuosius ginančią kalbą. Klausimą iškėlus balsavimui jis, kaip ir visi kiti Kasakauskai, posėdžių salę apleido ir kartu su Peremislio kaštelionu S. Četvertinskiu ir Trakų atstovu Sivickiu savo tą dieną pasakytas kalbas įtraukė į pilies knygas ir atspausdino. 1792 m. balandžio mėn. Bulgakovo sudarytuose, jau ne kartą minėtuose, rusams ištikimųjų sąrašuose jį randame irgi. Ten taip pat yra jo tėvas, abu dėdės ir pusbrolis Upytės atstovas. Nėra tik Mykolo Kasakausko Kauno atstovo, kuris, matyt, politinėse intrigose nedalyvavo[44]. Vėliau Juozą Kasakauską matome kaip aktyvų 1792 m. Lietuvos konfederacijos organizatorių Lietuvos pavietuose[45]. Generalinėje konfederacijoje jis buvo tarėju nuo Vilniaus vaivadijos ir, kaip pirmosios vaivadijos atstovas, buvo laikomas tarybos pirmininku. Jį matome tarpe konfederacijos delegatų atvykusių padėkoti už prisidėjimą prie jos karaliui. Kartu su dėde Simonu jis taip pat yra narys gausios delegacijos, vykstančios Petrapilin padėkoti Jekaterinai už paramą ir pasiūlyti sąjungą.

[43] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 49.

[44] Ten pat, p. 49, 223, 226, 228, 307.

[45] Žr.: Kasakauskų šeimos korespondenciją, *CVA*, t. V.

Aukščiausias jo pasisekimų punktas buvo vedybos su didžiausio Lenkijos magnato, Targovicos konfederacijos vado F. Potockio dukra Liudvika. (Tuo pat metu jos seserį vedė kanclerio Sapiegos sūnus Pranas.) Tais pačiais 1793 m., dėdei J. Zabielai gavus lauko etmono buožę, jis gauna Lietuvos medžioklio urėdą. Nors targovicininkas, bet prie Kosciuškos sukilimo jis vis dėlto prisidėjo. Vėliau gyveno iš tėvo paveldėtame Vaitkuškyje, Napoleono žygio į Maskvą metu buvo sudaręs pulką šaulių ir pats jam vadovavo generolo Donbrovskio divizijos sudėtyje. Mirė 1840 m. Yra palikęs 1801–1815 m. dienoraštį, bet jis lig šiol dar nespausdintas[46].

5. B r e s l a u j o s pavieto instrukcijos surasti nepasisekė, nes žuvę yra jo teismų knygos. Atstovais čia buvo išrinkta vietos pakamaris Boguslavas Mirskis ir Stanislovas Manucis. Pirmasis jų yra žinomas kaip ištikimas seimo reformų ir karaliaus šalininkas, kuris 1792 m. buvo vienu iš daugelio karaliaus agentų, pasiųstų Lietuvon organizuoti gynimąsi. Vėliau jį užtinkame dalyvaujant Kosciuškos sukilime, kada buvo tarp kitko narys vadinamojoje „Iždo paskolos administracijoj". Bet seime jis niekur ypatingai nepasižymėjo[47]. Tuo tarpu jo jaunesnysis kolega S. Manucis yra žinomas kaip gana veiklus reformų opozicionierius ir kartu su tėvu Apso seniūnu Mykolu vienas uoliausių targovicininkų[a]. Bulgakovo sąraše jį randame įrašytą tarp Rusijai ištikimųjų[48]. Miręs 1822 m. jis nepaliko jokių įpėdinių ir dėl to XIX amžiaus gale kilo garsioji Manuci šeimos turtų paveldėjimo byla, kurios metu mokslinėj literatūroj iškilo teorinis klausimas dėl lenkų teisės galiojimo Lietuvoje[49].

6. T r a k ų vaivadijos instrukcijos surasti nepasisekė, nes yra žuvę visos 1789–1795 m. pilies aktų knygos[b]. Apie seimelį jokių žinių taip pat neteko užtikti. Atstovais čia buvo išrinktas sargybinis Ignotas Sivickis ir Domininkas Geištoras. Geištoras nei seime, nei šalia jo nepasižymėjo niekuo, o Sivickis žinomas kaip vienas didžiausių seimo vedamų reformų priešas ir rusų partijos veikėjas. Jis visą laiką dalyvauja seimo posėdžiuos ir nuolat kalba vadinamąja respublikoniška dvasia. 1792 m. daugumai opozicionierių Varšuvą apleidus, jis pasidaro visų atstovu. Bulgakovas jį įtraukia į savo Ru-

[46] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 267, 306, 316, 362, 366, 401. Apie jį žr.: S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 128–129; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. I, Kraków, 1859, s. 250–255; T. Żychliński, Kossakowscy, *Złota księga szlachty polskiej*, r. II, Poznań, 1890.

[47] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. III, s. 403; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 53, 101.

[48] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 49, 243, 307; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 72, 102, 114–115; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. V, s. 110, 115, 262; S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 135.

[49] Apie tą bylą žr. III skyriaus 114 nuorodą.

sijai ištikimųjų sąrašus. 1792 m. kuriant Lietuvos konfederaciją, nukreiptą prieš seimo darbus, jis yra vienas pirmųjų jos tarėjų. Bet 1793 m. Gardino seime ir jis nusikalsta Sieversui[a] su Buchholtzu ir iš Gardino išvaromas[50].

Akciją prieš seimo darbus savo vaivadijoj Sivickis varė kartu su vietos kaštelionu Kazimieru Konstantinu Pliateriu. Seimelio metu su Trakų vaivadija K. K. Pliateris turėjo bendra tik tiek, kad buvo 1778 m. mirusio kašteliono Konstantino Liudviko Pliaterio sūnus. Seimely jis nedalyvavo. Bet kadangi čia pasireiškė vėliau ir kadangi Trakų kašteliono titulu 1790 m. gruodžio 22 d. įėjo į senatą, tai šioje vietoje tenka paminėti jį truputį plačiau.

Broël Pliateriai buvo viena galingiausių Vestfalijos kilimo Livonijos ponų šeima, kuri XVII amžiuje įsigijo dvarų ir Lietuvoje. Mūsų kalbamasis K. K. Pliateris buvo Trakų kašteliono Konstantino Liudviko sūnus. Jo motina buvo etmono Mykolo Oginskio sesuo. Sesuo Ona buvo ištekėjusi už Polocko kašteliono Roberto Bžostovskio. Livonijoj jis buvo susiorganizavęs su Borchais ir Zybergais, bet, nepaisant giminystės, politikoj su jais nesutarė – varžėsi dėl įtakos. Jis pats didelis savanaudis, egoistas, nors palyginamai apsišvietęs, gan protingas ir apsukrus. 1770 m. jis perėmė iš brolio Daugpilio, o 1775 m. gavo emfiteutinę Daugėliškių seniūniją. Po pirmojo padalinimo dalis jo dvarų perėjo Rusijai. 1776 m. jis buvo vienas iš naujosios Polocko gubernijos delegatų pas Jekateriną. Tada jis išgavo Jekaterinos pažadą, kad galės iki gyvos savo galvos valdyti ir visą Daugpilio seniūniją, t. y. tą jos dalį, kuri po pirmo padalinimo teko Rusijai. Tuo būdu pasidaręs dviejų valstybių piliečiu, jis buvo nuolankus rusų šalininkas. Nuo 1776 m. jis buvo Nuolatinės tarybos narys ir dirbo teisingumo departamente. Būdamas artimas Stanislovo Augusto žmogus, turėjo įtakos ir užsienio politikoj[51]. 1787 m., Stanislovui Augustui vykstant į Kaniovą pasimatyti su Jekaterina, K. K. Pliateris buvo vienas iš negausių jo palydovų[52]. Čia jam pasisekė. Jekaterina tada pavedė Stackelbergui rūpintis, kad jis gautų pirmąją laisvą ministeriją, o Stackelbergas kalbino karalių duoti jam Baltojo erelio ordiną, bet karalius atsikalbėjo, nurodydamas, kad jis nesąs urėdas ir

[50] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 41, 59, 307, 355–158, 395; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 115, 344–345; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. II, s. 394, t. IV, s. 73, t. V, s. 257. S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 152; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1792, Nr. 29, s. 113–114, Nr. 36, s. 211, Nr. 40, s. 235.

[51] S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. I, s. 152–153.

[52] Jo laiškai iš tos kelionės yra paskelbta: *Czas*, dodatek miesiączny, 1856; J. I. Kraszewskis, remdamasis jo laiškais, yra parašęs: *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787. Podług listów K. K. Hrabiego de Broel Platera, starosty Inflantskiego*, Wilno, 1860.

juo buvęs vos 24 val.[53] Mat 1787 m. pradžioje karalius buvo davęs jam Lietuvos stovyklinio (*obozny*) diplomą, bet jis urėdo atsisakė[54].

Nuo Kaniove gauto pažado laikų jis nuolat svajoja apie ministeriją. Jis žino, kad dėl vietų kovoja visi, kad konkurentų visada bus daug ir džiaugdamasis dėl Jekaterinos pažado rašo savo giminėms: „Tas pareiškimas mane tiek paguodė, kad įgavau tikros vilties, jog už rivalus būsiu laimingesnis"[55]. Dabar jis pirmiausia taiko į vietą senelio Lietuvos maršalkos Gurovskio. Kaip tik tas suserga, tuojaus Pliateris skuba priminti karaliui, kad, jei Gurovskis mirtų, neatiduotų ministerijos kam kitam. Bet Gurovskis vis nemiršta. (Jis tada buvo jau virš 70 m. senelis, buvo gimęs 1717 m.). Tada Pliateris pradeda rūpintis gauti nors senatoriją. Čia jam pirmon galvon rūpi tėvo turėta ketvirtoji iš eilės pasaulietinė Lietuvos senatorija – Trakų kaštelionija. 1789 m. jis pats sudaro ištisą urėdų mainų planą, pagal kurį Vitebsko kaštelionija turėjo tekti jo svainiui, jau seniai į Polocko kaštelioniją besiveržiančiam R. Bžostovskiui, o jam pačiam Trakų kaštelionija. Už tai turinčiam pasitraukti Vitebsko kaštelionui Felkežambui jis žadėjo sumokėti 3000 raudonųjų. Tuo tarpu nepasisekė. Bet iš karaliaus jis vis dėlto išgavo diplomą, suteikiantį jam Trakų kaštelioniją. Tik kadangi tuo metu urėdų dalinimas seimo buvo sulaikytas, jis turėjo duoti karaliui reversą, kad, kol urėdų dalinimo klausimas nebus galutinai išspręstas, antspaudo neprašysiąs. Tuo pat metu Trakų kaštelionija rūpinosi visa eilė kitų ponų. 1790 m. vasario mėn., gavęs žinią, kad susirgo Trakų vaivada J. Radvila, Pliateris jau kelia savo kandidatūrą į eventualų vaivados vakansą. Gegužės mėnesį sužinojęs apie senai jo lauktą Gurovskio mirtį, primindamas seną pažadą, prašo maršalkystės. Jausdamas, kad kaip tik dabar įvyks pakeitimų ministerių tarpe, pats atsiskubina Varšuvon ir, nebesitikėdamas maršalkystės, derasi su Chreptavičium dėl vicekanclerio urėdo. Ministerio urėdas dabar jau atrodė būsiąs jo rankose, nes Lietuvos atstovai savo sesijoje nutaria krašto maršalka rekomenduoti Igną Potockį, o kiemo maršalka pastato tris kandidatus: Pliaterį, Soltaną ir R. Bžostovskį. Stipriausiu kandidatu atrodė Pliateris. Bet nepasisekė jam ir šį kartą. Kiemo maršalkystę gavo Soltanas[56]. Bet už tai tų pat metų pabaigoje jam galutinai buvo patvirtinta Trakų kaštelionija, o 1793 m., Chreptavičiui gavus kanclerio urėdą, jis perėmė vicekanclerystę.

[53] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 10.

[54] J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1385–1795*, Kraków, 1885, s. 250.

[55] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta ...*, s. 91, 174, 184.

[56] Ten pat, p. 184–190.

Seimo darbais, nors ir nebūdamas jo nariu, K. K. Pliateris domėjosi visą laiką. To rezultatas buvo jau minėtos jo politinės brošiūros[57]. O gavęs Trakų kaštelioniją, jis dirba seime kaip konstitucinės komisijos narys. Be to, jį matome dirbant daugelyje kitų komisijų: įstatymų kodifikacijos, Kuršo reikalų ir seniūnijų naujo sutvarkymo. Publicistikoj dabar jis jau nebedalyvauja, bet už tai spausdina savo kalbas[58].

Kaip minėta, būdamas dviejų valstybių piliečiu, jis visą laiką yra nuoširdus rusų šalininkas. Seime veikia sutartinai su vysk. Kasakausku. Gegužės 3 d. jis stoja prieš konstituciją ir niekad jos šalininku nepasidaro. 1792 m. Bulgakovas jį įtraukia į Rusijai visiškai ištikimųjų sąrašą. Prasidėjus 1792 m. konfederacijai jis yra uolus jos organizatorius. Kaip tik jo ir abiejų Manucių pastangomis suorganizuojama Breslaujos pavieto konfederacija. Konfederacijai įsigalėjus, jis su Vilniaus vaivada M. J. Radvila paskiriamas prisaikdinti Lietuvos magistratūras ir yra vienas iš delegatų, konfederacijos pasiųstų padėkoti Jekaterinai. Dirba komisijoj, paskirtoj parengti valdymo formos projektą, ir yra narys 1793 m. įkurtos Lietuvos edukacijos komisijos. Gaudamas Lietuvos vicekanclerystę, Trakų kaštelioniją jis perleido savo broliui Juozui Vincentui. Mirė 1807 m.[59a]

1790 m. seimelių metu Trakų vaivadijoj jis dar neturėjo jokios įtakos. Jis veikė kaip ir 1788 m. Livonijoj. Bet už tai 1791 ir 1792 m. jis kartu su Sivickiu ten uoliai agituoja prieš visą seimo darbą. Kaip tik dėl jo veikimo 1792 m. grabnyčių seimeliai Trakuose praeina labai triukšmingai. Daugelis ėmė skųstis absoliutizmu, senųjų laisvių laužymu. Prisiekti konstitucijai pavietas atsisakė, klausyti esamos valdžios sutiko tik laikinai. Karaliaus šalininkams vos pasisekė išgauti sutikimą padaryti mandagumo mostą ir pasiųsti delegatus padėkoti karaliui už rūpesčius, parodytus priimant naująją konstituciją[60].

7. G a r d i n o pavieto seimelis praėjo ramiai. Kaip rašoma pavieto atstovų kredencialuos, instrukcija buvo priimta pirmą seimelio dieną, o kitą dieną išrinkta atstovai[61]. Taigi jau vien datos rodo, kad seimelis turėjo būti trumpas ir sklandus. Atstovais išrinkta pats seimelio pirmininkas, pavieto vėliavininkas Liudvikas Pancežynskis ir kiemo

[57] Žr.: III skyr.

[58] Teko matyti šios atskirai spausdintos jo kalbos: 1) 1790 m. gruodžio 28 d. kalba, kurioje dėkoja už kaštelioniją; 2) 1791 m. sausio 7 d. kalba, kurioje dėkoja už paskyrimą konstitucinėn komisijon; 3) 1791 m. sausio 20 d. kalba seimelių įstatymo reikalu; 4) 1791 m. spalio 10 d. kalba seniūnijų reikalu; 5) to pat mėnesio 17 d. kalba ir 6) 21 d. kalba Lietuvos ir Lenkijos iždų sujungimo klausimu.

[59] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 49; W. Smoleński, *Konfederacja targowicka*, s. 276, 362–363; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. V, s. 115, 257, 262; S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 142–143; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno–genealogiczne*, t. I, s. 154.

[60] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 59, 283–284.

[61] Kredencialai, datuoti lapkričio 17 d., yra Gardino pilies teismo knygoje, *VVA*, Nr. 6607, fol. 1349–1350.

iždininko sūnus, civiliai karinės komisijos komisaras Juozas Dziekonskis. Ir jie, kaip ir 1788 m. rinkti pavieto atstovai, seime jokio vaidmens nevaidino. Pancežynskis taip ir dingsta nepasireiškęs niekur, o Dziekonskis veikė kartu su tėvu, t. y. buvo artimas karaliaus dvarui. Kaip ir tėvas, 1792 m. jis buvo konfederacijos tarėju, bet nusivylęs rusais 1794 m. prisidėjo prie Kosciuškos sukilimo ir pakliuvęs nelaisvėn iškalėjo net kelerius metus[62].

Jiems duotos instrukcijos[63] punktai buvo tokie: 1) atstovai turį prisidėti prie esamos konfederacijos, nes jos darbai, atrodą, būsią tautai išganingi; 2) šį vieną kartą rinkti karaliaus įpėdinį tebegyvenant senajam karaliui pavietas sutinkąs; 3) kandidatu atstovai privalą pastatyti saksų elektorių, o jei jis sosto priimti nesutiktų, tai senoviškai laisvos elekcijos teisė turinti likti tautai; 4) kadangi numatyto seimo laiko turį pakakti visiems reikalams, tai atstovai jo dar toliau prailginti negalį leisti. Be to, jie turį rūpintis, kad Lietuvos seimų alternata nebūtų laužoma; 5) kadangi kardinalinėmis teisėmis ir unijos dėsniais esą paremtos visos bajoriškos laisvės ir bajorijos gerovė, tai atstovai privalą rūpintis, kad jos nebūtų įžeistos; 6) aprašant Sargybos teises bei pareigas atstovai apie tai privalą informuoti pavietą; 7) saugant valstybės iždą reikia sumažinti urėdų pensijas; 8) atstovai privalą ginti renkamuosius pavietų urėdus, kuriuos pagal naująjį valdymo projektą esą norima panaikinti; 9) kadangi krašto jurisdikcijas iškeliant kitur būtų įžeistos provincijos prerogatyvos, tai atstovai privalą rūpintis, kad Lietuvos iždo komisija niekur iš Gardino nebūtų iškelta, o jei seimo dauguma norėtų Lietuvą šitaip nuskriausti, tai atstovai privalą paskelbti protesto manifestą; 10) bajorijos teisės į savo dvarus ir valstiečius turį būti nepaliečiamos. Įstatymai apie pabėgusių valstiečių susigrąžinimą turį būti atnaujinti; 11) reikią žiūrėti, kad Iždo komisija neįvestų įstatymais nenumatytų muitų; 12) reikią vykdyti senąją teisę *de lege sumptuaria*[a] ir suvaržyti liuksusinių prekių importą; 13) reikią globoti prekybą; 14) reikią atnaujinti bajorijos karišką apmokymą (*popisy*); 15) reikią paremti miestus, bet kad tuo būdu vis dėlto nė kiek nebūtų įžeistos bajorijos teisės; 16) buvusių jėzuitų turtų įplaukos turį eiti į pavietų kasas, o iš jų apmokėjus tik Lietuvos edukacijos išlaidas visa kita turį likti kitiems Lietuvos reikalams; 17) priimant valdymo formos įstatymą reikią nustatyti, kad asesorių teismas veiktų Lietuvoje; 18) visus Lenkijon patekusius Lietuvos archyvus reikią grąžinti; 19) Lietuvos civiliai karinėm komisijom Lenkijos pavyzdžiu reikią išleisti

[62] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 120–121; *Sbornik imperatorskavo russkavo istoričeskavo obščestva*, t. XVI, s. 54.

[63] Instrukcija pilies teismo knygose, *VVA*, Nr. 6607, fol. 1342–1347.

kompetencijos ir veikimo statutą; 20) kas norėtų paveldimai leninius dvarus paversti tėvoniniais, kasmet turį mokėti 20% pajamų; 21) priimant komisijų ir kitų dikasterijų statutus (*opisy*), ypač kiek liečia procesą, reikią kviesti tuose reikaluose gerai nusimanantį Edukacijos komisijos sekretorių Andrių Malčevskį; 22) reikią žiūrėti, kad avansuojant nebūtų skriaudžiami protekcijos neturį, užsitarnavę puskarininkiai; 23) reikią atleisti bajoriją nuo odų mokesčio; 24) reikią rūpintis atgaivinti Jėzuitų ordiną, kurio dorovės pamokų, kovos su netikėjimu ir mokyklų jie negalį pamiršti; 25) kadangi dvasininkija esanti aprūpinta turtais, seimas turįs panaikinti už krikštą, jungtuves ir laidotuves imamus mokesčius; 26) reikią sulyginti kalendorius ir žiūrėti, kad rytų apeigų ne unitai nebūtų valdomi svetimšalių hierarchų; 27) kadangi karaliui esanti sugrąžinta urėdų dalinimo teisė, tai pavietas tikįs, kad jis atlyginsiąs nusipelniusiems ir rekomenduojąs Kauno pakamarį, Breslaujos atstovą Vavžeckį; 28) reikią rekomenduoti karaliui ir seimui 1775 m. seime patriotizmu pasižymėjusį pulkininką, tribunolų deputatą ir iždo komisarą Samuelį Korsaką; 29) taip pat reikią rekomenduoti Gardino tribunolo kadenciją baigusį ir dabar einantį Vilniaus kadencijos maršalkos pareigas Lietuvos vicearklininką Povilą Bulhariną; 30) Adomo Eismanto palei Gardiną esantį Polotkavo palivarką, kaip tėvonišką jo žemę, reikią atleisti nuo Gardino magistrato pretenduojamų mokesčių; 31) be to, reikią priimti žydų įstatymo projektą. Pagaliau pavedą atstovams rūpintis viskuo, kas kraštui naudinga, ir įpareigoja viską baigti prieš užeinant naujo seimo laikui. (Instrukcija pasirašyta daugybės bajorijos (virš 2 lapų), kurių bent ¾ pasirašo kryžiukais.)

8. K a u n o pavieto seimelis užsitęsė palyginus labai ilgai. Instrukcijos sudarymas truko net 3 dienas, o atstovų rinkimai dar 4 dienas. Tuo būdu ištisą savaitę (nuo lapkričio 16 iki 22 d.) užtrukęs seimelis laiko atžvilgiu buvo netoli rekordinio 9 dienas trukusio Minsko seimelio. Iš to tenka daryti išvadą, kad seimelis buvo triukšmingas, bet žinių apie jį neteko užtikti. Turint galvoje į jo instrukciją įtrauktą punktą, sutinkantį su saksų elektoriaus išrinkimu karaliumi ir pripažinimu jo šeimai sosto paveldėjimo teisių, reikia manyti, kad instrukcijos priėmimą bus labiausiai trukdęs kaip tik šis klausimas. Balsavimai, renkant atstovus, bus užtrukę taip ilgai dėl to, kad, matyti, daug buvo kandidatų. Be to, čia matome vieną labai keistą reiškinį, kad konfederacijos aktą 1790 m. gruodžio 16 d. pasirašo trys Kauno atstovai[64], o tuo tarpu seimelio duotam kredencialų rašte minima išrinkti tik du[65]. Kredencialų rašte sakoma, kad atstovais

[64] *VL*, t. IX, s. 206.

[65] Kauno pilies teismo knygos, *VVA*, Nr. 13724, fol. 645–646.

išrinkę vietos vėliavininką Mykolą Kasakauską ir žemės teisėją Florijoną Sirutį. Instrukciją, be to, turįs vykdyti ir 1788 m. išrinktas I. Zabiela. Mat antrasis ano rinkimo atstovas A. Kasakauskas tik neseniai buvo gavęs Livonijos kaštelioniją ir kaip senatorius atstovu nebesiskaitė.

Konfederacijos aktą, be anų dviejų minėtųjų, pasirašo dar Kauno žemės raštininkas Tomas Mineika. Kaip jis pakliuvo atstovu, tiksliai sunku pasakyti, bet numanyti galima. Juridiškai jam seimo atstovo vieta buvo laisva, nes buvo išėjęs vienas Kauno atstovas iš 1788 m. rinkimų. O į seimą jis greičiausia atvyko kaip atskiros Kauno bajorijos partijos atstovas. Seimelis, matyt, buvo skilęs ir antroji bajorijos grupė turbūt išrinko savo atskirus atstovus ar nors jį vieną. Tuo būdu dabar Kauno pavieto seimelis, kaip 1788 m. skilęs Slanimo seimelis, išrinko 3 atstovus. Iš instrukcijos skilimo nematyti. Ją yra pasirašęs ir T. Mineika. Bet nepasirašo jos nė vienas iš Kauno paviete taip gausių, su seimeliui vadovavusiais Zabielomis besivaržančių Vavžeckių.

Rugose Kauno atstovų klausimas nebuvo kilęs. Bent nematyti jo pėdsakų seimo dienynuose. Jį turbūt išsprendė rugų komisija, įleisdama seiman visus tris atstovus. Tuo būdu senatoriumi tapusio 1788 m. rinkto atstovo vieta buvo užpildyta. Bet negalima manyti, kad Mineika būtų buvęs išrinktas kaip tik dėl to. Šitokio papročio nebuvo. Buvo ir daugiau atsitikimų, kad atstovas gavo senatoriją (pvz., Smolensko atstovas Suchodolskis gavo kaštelioniją), bet jų vieton kitų atstovų seimeliai nerinko (žr. III skyr.).

Gan trumpos atstovams duotos instrukcijos punktai yra štai kokie: 1) atstovai pirmiausia įpareigojami padėkoti už rūpesčius karaliui, maršalkom ir seimui ir pirmą jiems susirinkti skirtą dieną (gruodžio 16 d.) įsirašyti konfederacijon; 2) pavietas ne tik sutinkąs leisti išrinkti Stanislovo Augusto įpėdiniu saksų elektorių, bet sutinkąs taip pat pripažinti jo šeimai paveldėjimo teisę. Tik prieš jį išrenkant turį būti garantuota, kad liks nepaliesta respublikoniška valdymo forma, kardinalinės teisės ir kad įstatymų leidyba, iždas, kariuomenė, sudarymas sutarčių su užsienio valstybėmis, karo paskelbimas ir visos jurisdikcijos bei dikasterijos priklausys nuo tautos. Taip pat turį būti aiškiai nustatyta nuolatinė tvarka, kaip bus renkamas karaliumi vienas tos šeimos narys. Be to, turį būti sudaryta *pacta conventa* punktai, kurių neprisiekęs joks elektas negalįs užimti sosto. Jei saksų elektorius sosto nepriimtų, tai kitos šeimos seimas rinkti neprivaląs, o turįs vėl atsiklausti tautos; 3) atstovai turį rūpintis greičiau baigti seimo darbus ir priimti valdymo formos įstatymą. Taip pat jie turį žiūrėti, kad niekas nebūtų apdovanojamas iždo pinigais; 4) atstovai privalą žiūrėti, kad mokesčiai paliestų visus vienodai,

o odų mokestis turįs būti panaikintas; 5) esą jei išsipildytų pavieto noras dėl Lenkijos ir Lietuvos iždų sujungimo, tai atstovai turį reikalauti, kad iždo komisijos teismai liktų Lietuvoje ir kad veiktų Kaune, kaip Lietuvos vandens kelių prekybos centre. Taip pat asesorijos ir Lietuvos metrika, kaip jau daug kartų buvę Lietuvos prašyta, turį būti atkelti Lietuvon; 6) atstovai privalą rūpintis, kad būtų paskirta teismų procesui sutvarkyti komisija; 7) iš Edukacijos komisijos teismus reikią atimti, o jos kasą sujungti su Iždo komisijos kasa. Be to, reikią prašyti popiežiaus, kad mokykloms būtų sugrąžintas Jėzuitų ordinas, kuriam galima sugrąžinti bažnyčias ir vienuolynus, o pragyvenimui skirti dabar profesoriams išmokamas sumas. Noviciato reikalams esą galima skirti nuo edukacijos liekančias sumas; 8) sulyginus vyskupų pajamas, reikią tą patį padaryti ir su prelatūrom bei klebonijom. Be to, reikią žiūrėti, kad niekas negautų kelių klebonijų; 9) kanclerius su vicekancleriais reikią palikti, bet maršalkų reikią palikti po vieną Lietuvoj ir Lenkijoj. Atlyginimą mokėti Lenkijos maršalkai[a] tik tada, kai karalius bus Lenkijoj, o Lietuvos maršalkai tada, kai karalius bus Lietuvoj. Įkūrus komisijas, etmonai ir iždininkai lieką nebereikalingi ir dėl to jų urėdus reikią panaikinti. Senatorių skaičius reikią sulyginti visose trijose provincijose. Būsimam karaliui pragyvenimui reikią paskirti piniginę sumą, o stalo dvarus turinti perimti Respublika; 10) tikėdamiesi, kad atstovai pavietą gerai informuosią apie seimo darbus, reikalaują, kad kuriam nors atstovų gavus senatoriją ar ministeriją, jis vis tiek turėtų pareigos savo seimeliui duoti reliaciją asmeniškai. Taip pat reikalauja atnaujinti kariškus bajorijos pratimus (*popisy*), kurie turėtų įvykti kas dveji metai, ir kuo greičiau priimti žydų įstatymą. Atstovai privalą saugoti, kad nebūtų įžeista Lietuvos seimų alternata ir apie viską, kas seime daroma, informuoti pavietą per jo civiliai karišką komisiją. Jie privalą prisiųsti priimtus įstatymus ir jų projektus[66]. Instrukciją pasirašo keletas dešimčių bajorų.

Dėl šių Kauno atstovų daug kalbėti nėra ką. Sirutis dingsta niekur nepasireiškęs, Mineiką mums teks sutikti kaip vieną didžiausių sosto paveldėjimo ir Gegužės 3 d. konstitucijos gynėjų, kai kalbėsim apie ją, o M. Kasakauskas, žinoma, su visa savo šeima ėjo prieš reformas. Jis buvo 1788 m. Kauno atstovu išrinkto Antano Kasakausko sūnus. Vyskupas Juozas, Vitebsko vaivada Mykolas ir būsimasis etmonas yra jo dėdės, Upytės atstovas Juozas – jo brolis, o Ukmergės atstovas Juozas Kasakauskas – jo pusbrolis. Tėvui prieš mėnesį gavus Livonijos kaštelioniją, jis perėmė Kauno vėliavininko urėdą. Be to, jis – tautinės kavalerijos rotmistras. Nei seime, nei šiaip visuomeniniam gyvenime jis daug nepasireiškė. Buvo eilinis 1792 m. konfederacijos tarėjas, po dėdės

[66] Kauno pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 13724, fol. 634–643.

Simono gavo Kauno pakamario, o 1794 m. pradžioje Lietuvos lauko raštininko urėdą. Dalyvavo Kosciuškos sukilime, o po paskutinio padalijimo buvo Kauno bajorų maršalka. Savo gyvenimo gale (penktam XIX amžiaus dešimtmety) jis, rūpindamasis savo šeimos reabilitacija, yra parašąs pusiau atsiminimus, pusiau 1783–1794 m. politinę istoriją. Čia jo norėta duoti dėdės vyskupo Juozo Kasakausko atsiminimų tąsa[67]. Pagaliau jis žinomas kaip archeologas mėgėjas ir senienų rinkėjas. Kaip tik jis apie 1827 m. yra pasiuntęs Varšuvos mokslo mėgėjų draugijai pagarsėjusią tariamą Perkūno stovylėlę, rastą betyrinėjant vadinamuosius Perkūno namus palei Vytauto bažnyčią Kaune[68].

9. U p y t ė s pavietas atstovais išrinko savo pakamarį Juozą Lionginą Staševskį ir Juozą Kasakauską. Pirmasis istorijoje nežinomas iš viso, o antrasis yra jau minėtas, sūnus buvusio Kauno atstovo, o tuo tarpu Livonijos kašteliono Antano Kasakausko. Tuo tarpu jis buvo tautinės kavalerijos majoras. Seimo metu veikė sutartinai su visa savo šeima, dalyvavo 1792 m. konfederacijoj, bet niekuo ypatingai nepasižymėjo. Tik jo pusbrolis Ukmergės atstovas Juozas Kasakauskas 1792 m. liepos mėn. 13 d rašo tėvui iš Vilniaus, kad „ponas majoras Varšuvoj užsistojo už pono etmono garbę". Kai Starodubo atstovas Jelskis Saksų sode jo dėdę etmoną visaip juodinęs, tas iššaukęs Jelskį dvikovon. Jelskis kautis nenorėjęs. Tada jis iškeikęs jį, bet negelbėję ir tas. Jelskis ne tik nenorėjęs kautis ir po to, bet dar puolęs po kojų ir atsiprašęs. Karštuolis konfederacijos organizatorius, laiško autorius, baigia: „Och, kodėl manęs tada Varšuvoj nebuvo"[69]. Nors šis Juozas už aną Vitebsko vaivados sūnų Juozą buvo metais jaunesnis (gimęs 1772 m.), bet yra lėtesnis ir savo šeimos reikalams mažiau patarnavo. 1794 m. kaip Kauno brigadyrius[a] jis dalyvavo sukilime ir buvo artimas Kosciuškai. Sukilimui nepavykus, jis emigravo Prancūzijon ir iš ten grįžo tik 1812 m. kaip Napoleono adjutantas. Čia buvo paskirtas Lietuvos korpusan generolu. Napoleono jis neapleidžia iki jo abdikacijos Fontenblo. Vėliau daug keliavo ir, kaip ir brolis Mykolas, žinomas archeologijos mėgėjas. Mirė 1842 m. Liukonyse[70]. Nei instrukcijos, nei žinių apie Upytės seimelį surasti nepasisekė.

10. Ž e m a i č i ų seniūnija, nepaisant didumo, ir 1790 m. seimelių sulaukė smulkesniais administraciniais vienetais nepadalyta. Tiesa, 1764 m. karūnacijos seimo konstitucija buvo leista Žemaitijoje įkurti dvejus pilies ir žemės teismus. Vienus senoviš-

[67] Jo atsiminimai tebėra nespausdinti, nors literatūroj daug kieno jau naudoti ir dabar saugomi Kaune, Centriniame valstybės archyve (CVA). Žr.: šaltinių sąrašą.

[68] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 129; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. I, s. 256–257.

[69] Kasakauskų korespondencija, *CVA*, t. V, Nr. 27.

[70] S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne*, t. I, s. 257–258.

kai palikti Raseiniuose, o kitus įkurti Telšiuose. Tada buvo taip pat nustatyta, kad pakamariams priklausiusias bylas dėl žemės Žemaičiuose turį spręsti tėvūnai[71]. 1789 m. priimant vadinamąjį civiliai karišku komisijų įstatymą, taip pat buvo nustatyta Žemaičiuos įkurti dvi komisijas[72], bet teismų viešosios knygos visą laiką liko vienos. Dėl to 1790 m. gegužės 1 d. buvo priimta nauja konstitucija, kuria nuo tų pat metų spalio 1 d. Telšiuose atidaromos taip pat viešos knygos, kurioms vesti paskiriami specialūs regentai. Originalus laikydami Telšiuose ir išdavinėdami piliečiams vadinamuosius *vidimusus*[a], tie regentai kasmet visus ten padarytus aktus privalo įtraukti į Raseinių teismų knygas. Telšių apylinkė mokesčius taip pat turinti mokėti ten esančiam pilies teismo regentui, kuris juos pristatysiąs Raseinių pilies raštininkui[73]. Tik 1791 m. priėmus naują seimelių įstatymą, žemaičiai buvo padalinti į 3 pavietus su atskirais savo seimeliais. Vienas seimelis senoviškai turėjo rinktis Raseiniuose, kitas Telšiuose, o trečias Šiauliuose[74]. Tuo būdu 1792 m. grabnyčių seimeliai buvo jau trys, bet dabar seimelis tebebuvo vienas, Raseiniuose, kur turėjo būti išrinkta 6 atstovai.

Šį kartą seimelis buvo gan tvarkingas. Seimeliui vadovavo seniūnas Gelgaudas. Jame taip pat dalyvavo jo uošvis kaštelionas S. A. Tiškevičius. Aiškus dalykas, kad seimelio išeitis nuo jų ir priklausė. Tokio konflikto su bajorijos grupe, kaip 1788 m., dabar nematome. 1788 m. opozicionierių Kajetono Nagurskio ir M. P. Karpio parašų ant instrukcijos nėra, bet ją pasirašo kiti Nagurskiai ir Karpiai. Taigi to reiškinio aiškinti vėl kokia opozicija negalima. Tuo labiau, kad tas pats Karpis ir vienas Nagurskis buvo išrinkti atstovais.

Seimelis truko iš viso dvi dienas: lapkričio 17 ir 18 d. 18 d. buvo baigta svarstyti instrukcija ir išrinkti atstovai. Taigi viskas praėjo labai greit. Atstovais buvo išrinkta: žemės teisėjas Ignas Silvestravičius, žemės teisėjas Adomas Rupeika, LDK arklidininkaitis ir tautinės kavalerijos rotmistras Stanislovas Olendskis, Mauricijus Pranas Karpis, Chrizostomas Pilsudskis ir tautinės kavalerijos rotmistras pakamaraitis Jonas Nagurskis[75]. Daugumas jų nepasižymėjo niekur ir to meto įvykiuos nežinomi visiškai. Nagurskis[76], Karpis ir Olendskis yra žinomi kaip seimo reformų karšti šalininkai, kovoja su

[71] *VL*, t. VII, s. 180–181 (fol. 409–411).

[72] Ten pat, t. IX, p. 136.

[73] Ten pat, p. 173; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 42.

[74] *VL*, t. IX, s. 332.

[75] Kredencinis aktas Raseinių pilies teismo knygose, *VVA*, Nr. 14571, dok. Nr. 144, fol. 194–195.

[76] Jis anksčiau buvo rusų armijos karininkas. Atsargon kaip „sekundmajoras" atleistas tik 1788 I 29. Žr.: Rumiancevo diplomą, esantį Šiaulių „Aušros" muziejaus Rankraščių skyriuje.

priešingai Žemaičiuose veikusio seniūno Gelgaudo ir jo bičiulių įtaka[77]. Su jais mums teks dar susidurti kalbant apie Gegužės 3 d. konstituciją. Iš jų visų žymiausias neabejotinai yra Karpis, kurį mums jau teko prisiminti kaip keleto politinių brošiūrų autorių. Jis žinomas kaip geras ūkininkas ir malonus savo valstiečių ponas[78].

Atstovams duotos instrukcijos[79] punktai yra šitokie: 1) kadangi dabartinio seimo darbai rodą patriotines pastangas valstybę sutvarkyti, tai dabar renkami atstovai privalą prisidėti prie esamos seimo konfederacijos; 2) atstovai privalą padėkoti taip nuoširdžiai krašto gerove besirūpinančiam karaliui, o po to ir seimui bei jo maršalkom; 3) išrinkti karaliui įpėdinį žemaičių seimelis sutinkąs ir, siekiant užkirsti kelią kenksmingoms elekcijoms, pavedąs atstovams susitarti dėl sosto paveldėjimo. Paveldėjimą reikią pripažinti tik vyriškai saksų elektoriaus linijai ir visuomet valdančiam elektoriui. Jei būtų nepilnametis, tai regencija turinti priklausyti Respublikos piliečiams. Turį būti sudaryti su kardinalinėmis teisėmis ir konstitucijomis sutinką *pacta conventa* punktai. Jei elektorius jų priimti nesutiktų, tai kito sosto įpėdinio parinkimą reikią pavesti tautai; 4) reikią neprileisti tokios valdymo formos, kuri varžytų laisves, piliečių, turtą, garbę ar grėstų pavojum gyvybei; 5) reikią atnaujinti ir sutvarkyti bajorijos karišką apmokymą (*popisy*); 6) labiausia reikią saugoti katalikų tikėjimą; 7) reikią prižiūrėti esamas ir naujai kuriamas magistratūras, o pirmiausia Iždo komisiją; patikrinti Edukacijos komisijos veikimą ir atimti jos teisę disponuoti pinigais: pavesti tą Iždo komisijai. Kuriant naujas magistratūras, reikią žiūrėti, kad nebūtų įžeistos krašto teisės; 8) visuose teismuose reikią įvesti *sententionarus*[a], kur teisėjai įrašytų savo motyvuotą nuomonę; 9) reikią paprašyti prūsų ir Maskvos ministerių, kad būtų grąžinti jų kraštuose užsilikę dokumentai; 10) reikią prašyti popiežiaus, kad būtų sugrąžinta mokykloms reikalingi jėzuitai, bet jie jokiu pagrindu negalį reikalauti grąžinti jiems buvusius dvarus. Už mokymą jiems turėsianti atlyginti Edukacijos komisija; 11) atstovai turį pareikšti pripažinimą seimo pareikštų argumentų, siūlant rinkti karaliaus įpėdiniu saksų elektorių. Sąlygas, kuriomis jis turįs būti kviečiamas, palieką sustatyti atstovams. Visais kitais reikalais atstovai privalą atsižvelgti 1788 m. duotos instrukcijos ir savo sąžinės. Instrukcija yra pasirašyta

[77] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 59, 282.

[78] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I, s. 421; F. Wrotnowski, Zbiów pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831, *Historia powstania w r. 1831*, t. II, Lipsk, 1875. (*Biblioteka pisarzy polskich*, t. 72), s. 92. Tai ištrauka iš kažkieno (gal Gadono) atsiminimų, užvardyta: *O stanie włościan w powiecie Telszewskim na Żmudzi przed r.* 1794.

[79] Raseinių pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 14571, dok. Nr. 142, fol. 188–191.

seniūno, kašteliono ir keletos dešimčių urėdų bei oficialistų. (Iš nemokančių rašyti nepasirašo nė vienas.)

11. S m o l e n s k o egzuliantų seimelin Alytuje karalius savo agentais buvo paskyręs mums jau žinomą Breslaujos atstovą Kauno pakamarį Vavžeckį ir Smolensko pakamarį Juozą Osipovskį[80]. Kaip pirmasis seimely dalyvaująs vaivadijos urėdas, Osipovskis buvo seimelio pirmininkas. Vavžeckis, rodos, nedalyvavo iš viso, bent nėra jo parašo ant instrukcijos.

Kaip atsimenam, 1788 m. Smolensko seimelis buvo labai triukšmingas, nes karaliui tada nepasisekė sutaikinti rivalizuojančias Osipovskių ir Puzinų vadovaujamas grupes. Dabar sutarimas įvykęs ir ne tik neiškyla joks konfliktas, bet tas pats Osipovskis rūpinasi atstovu proteguoti karaliaus pageidaujamą vieną iš Puzinų (ne tą patį, kuris kėlė triukšmą 1788 m.). Lapkričio 17 d. prasidėjęs seimelis, kitą dieną jau baigiamas. Instrukcijos ir atstovų kredencialų data yra ta pati. Tas jau rodo, kad ginčų daug nebuvo. Atstovais išrenkama karaliaus generalinis adjutantas Juozas Puzina ir šambelionas Mykolas Dzietovieckis[81]. Tuojau po seimelio Osipovskis rašo karaliui džiaugdamasis, kad pasisekę ne tik išrinkti karaliaus pageidautą Puziną, bet ir instrukciją surašyti visiškai pagal jo norą. Jis pats labai gailėdamas turėjęs atstovavimo atsisakyti, nes neleidžianti sveikata ir ūkio reikalai. Mat jo valstiečiai kaip tik dabar esą nukentėję nuo gaisro[82].

Iš dabar išrinktų atstovų žymesnio vaidmens nesuvaidino nė vienas. Jiems duotos instrukcijos[83] punktai yra šitokie: 1) atstovai pirmiausia turį padėkoti karaliui už tėviškus rūpesčius krašto gerove ir prisidėti prie esamos seimo konfederacijos. O ta konfederacija turinti tęstis tol, kol būsią baigta tvarkyti visi reikalai. Atstovai taip pat turį pareikšti padėką už pavyzdingą darbą seimo maršalkoms ir rekomenduoti juos karaliaus malonei; 2) dabartinio karaliaus įpėdiniu reikią išrinkti saksų elektorių, o jei jis nesutiktų, tai kurį nors iš Anglijoj karaliaujančios Hanoverio šeimos. Kartu reikią įtraukti į kardinalines teises, kad nuo pretenzijų į Respublikos sostą esą išskiriami visi kaimynių kraštų valdovai ir savo krašto piliečiai; 3) nors vaivadijai atrodą, kad senieji krašto įstatymai esą geri ir tik nebuvę vykdomi, bet, jei karalius ir seimas rastų reikalinga pakeisti valdymo formą, tai atstovai turį sutikti. Reikią tik žiūrėti, kad viskas sutiktų su krašto nauda; 4) atstovai turį uoliausia rūpintis, kad būtų išlaikyta Lietuvos

[80] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 628.

[81] Kredencialai Smolensko žemės teismo knygose, *VVA*, Nr. 15551, fol. 337.

[82] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 165–166.

[83] Smolensko žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 15551, fol. 539–541.

seimų alternata, kad visos Lietuvos jurisdikcijos, kaip asesorijos ir ypač Iždo komisija, kuri jokiu būdu negalinti būti sulieta su lenkiška, veiktų Lietuvoje. Atstovai turį reikalauti, kad tas būtų įtraukta net į kardinalines teises; 5) kai dėl specialių vaivadijos pageidavimų ir iždo reikalų, atstovai turį laikytis dvigubų instrukcijų, duotų ankstyvesniems atstovams; 6) kad nebūtų gaištama, atstovai turį reikalauti, kad būtų nustatyta seimo svarstomų projektų pateikimo tvarka. Pirmiausia reikią sutvarkyti iždo reikalus ir pakeisti Iždo komisijos narius, kurių veikimo laikas jau išsibaigęs. Leisti jiems ilgiau veikti esą pavojinga piliečių ramybei, o, be to, tuo būdu jie neleidžią pasitarnauti tėvynei kitiems; 7) neseniai Lietuvos iždo komisijos įvestas vadinamasis akcidencinis muito mokestis – po du skatiku nuo auksino, – kaip sunkinąs prekybą ir ne įstatymų tvarka įvestas, turįs būti panaikintas; 8) atstovai turį pareikšti padėką karaliui už vaivadijos atstovui Suchodolskiui suteiktą senatoriją. Rekomenduodami jį tolimesnėms karaliaus malonėm, kartu turį rekomenduoti jo kolegas atstovus: Smolensko vėliavininką Eidziatavičių, Kauno pakamarį Vavžeckį ir Naugarduko žemės teisėją Bernavičių; 9) taip pat reikią rekomenduoti karaliaus malonėm 1773 m. seime patriotizmu pasižymėjusį iždo komisarą Korsaką ir Bohusevičių; 10) reikią ištirti, kam sunaudota po jėzuitų likusios aukso ir sidabro bažnytinės brangenybės. Suieškotos jos turį būti sunaudotos krašto, ypač kariuomenės, reikalams; 11) pagaliau vaivadija tikinti, kad tiek senieji, tiek naujai renkamieji atstovai savo veiksmus derinsią su krašto gerove ir garbe. (Instrukcija yra pasirašyta virš 20 bajorų.)

12. S t a r o d u b o pavieto seimelis bus praėjęs ramiai, bet apie jį neteko rasti jokių tikslių žinių. Nepasisekė rasti nė seimelio priimtos instrukcijos. Iš išrinktųjų atstovų seiman tuojau atvyko ir 1790 m. gruodžio 16 d. pasirašė konfederacijos aktą tik vienas Starodubo stalininkas Konstantinas Jelskis. Seime jis žinomas kaip vienas griežtesniųjų reformų šalininkų. Mums jau teko minėti jo konfliktą su Upytės atstovu Kasakausku dėl užsipuolimo ant Lietuvos lauko etmonu pasidariusio Simono Kasakausko. Seime jis žinomas kaip vienas griežčiausių Petrapily susibūrusios opozicijos priešų. Kai 1792 m. gegužės 24 d. visiems kalbant apie tuos pavojingus opozicionierius niekas nedrįso minėti vardų, tai jis pirmasis krašto priešais išvadino: F. Potockį, S. Ževuskį, Suchoževskį, Moščenskį, A. J. Četvertinskį ir Zagurskį. Kuriant ekstraordinarinį seimo teismą, jis buvo paskirtas jo nariu[84]. Jo kolega Starodubo žemės teisėjas Tomas Lapo seiman atvyko negreit. 1791 m. gegužės 28 d. jis buvo išrinktas seimo teisman[85], bet tada Varšuvoj

[84] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 188, 406, 407.

[85] *VL*, t. IX, s. 250.

jo dar nebuvo. Seimo konfederacijos aktą jis pasirašė tik 1791 m. rugsėjo 23 d. [86] Bet nepasižymėjo jis niekur ir atvykęs.

13. P o l o c k o vaivadijoj senieji ginčai tarp vaivados Žabos ir kašteliono Sielickio tebebuvo nenurimę, seimelis buvo labai triukšmingas ir pagaliau skilo į du. Iš to kilo ilga, kelis mėnesius trukusi byla.

Sumišimas kilo ne dėl skirtingų politinių siekimų, o grynai dėl lokalinio vietos ponų nesutarimo, dėl rivalizacijos. Tų rivalizuojančių priešaky stovėjo abu vaivadijos senatoriai. Tuojau po seimelio kaštelionas Sielickis rašo karaliui skųsdamasis, kad vaivada Žaba, kuris praeitam seimely apstatęs jį savo milicija jo paties namuose, dabar griebęsis prievartos prieš visą vaivadiją. Daugumas norėję atstovu išrinkti žemės raštininką ir civiliai kariškos komisijos pirmininką Vincą Korsaką, bet vaivada neprileidęs prie balsavimo ir savavališkai atstovu apskelbęs pakamaraitį Zenavičių. Žymesnieji vaivadijos bajorai pasiuntę delegaciją skųstis karaliui ir seimui. Kaštelionas prašo jos išklausyti ir būti teisingu. Žaba iš savo pusės taip pat skundėsi Sielickio partija. Esą jis pats dėl nesveikatos seime būti negalįs ir dėl to rūpinąsis, kad būtų išrinkti vicekanclerio Chreptavičiaus pageidaujami atstovai: žemės teisėjas Martynas Ščitas ir jo paties žmonos seserėnas Mykolas Zenavičius. Juos ir pravedęs. Bet vis dėlto visiems buvo aišku, kad tie atstovai buvo išrinkti nenormaliai, nesiskaitant su didelės dalies opozicija ir neatlikus reikalingų rinkimų formalumų. Dėl to ir karalius, nors ir labai švelniai, rado reikalinga Žabą perspėti, kad pakeitęs savo elgesį parodytų bajorijai visko siekiąs tik įtikinėdamas, geruoju[87]. Apie patį seimelį daugiau sužinome iš triukšmo metu į teismų knygas įtrauktų aktų.

Kaip jau minėta, vaivados vadovautas seimelis kredencialinius raštus išdavė Ščitui ir Zenavičiui. Bet daliai bajorijos pasipriešinus dėl Zenavičiaus, seimelis skilo ir atsirado kitas seimelis, vadovaujamas vėliavininko J. Narnickio, kuris surašė kredencialinį raštą tam pačiam M. Ščitui ir V. Korsakui. Ten rašoma, kad seimelis prasidėjęs lapkričio 16 d. ir iki 19 d. sustatinėję instrukciją. Ją baigę sutartinai atstovu išrinkę M. Ščitą. Lapkričio 20 d. pradėję balsuoti dėl kito atstovo. Vaivada Žaba, matydamas, kad daugumas balsuoją už Korsaką, balsavimą nutraukęs, išrinktu paskelbęs Zenavičių ir kilus triukšmui iš bažnyčios, kur vyko seimelis, išėjęs. Jie likę, pirmininkaujant vėliavininkui

[86] Ten pat, p. 471.

[87] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 165.

Narnickiui baigę balsuoti ir išrinkę Korsaką[88]. Be to, opozicija įtraukė į žemės teismo knygas savo manifestą, kuriame protestuoja prieš vaivadą Žabą, pakamarį Antaną Zenavičių (atstovu išrinktojo tėvą) ir žemės teisėją Antaną Padvinskį kaip asesorius. Esą vaivada neleidęs įtraukti į instrukcijas bajorijos reikalavimų, o išrinkus Ščitą ir pradėjus balsavimą tarp Zenavičiaus ir Korsako, bajorams grasinęs, prikalbinėjęs, už Korsaką pasirašyti neleidęs, o už Zenavičių leidęs rašytis net po du sykius. Be to, Žaba atsivedęs savo miliciją ir tarnus, kuriuos sustatęs taip, kad balsuoją už Korsaką negalėtų prieiti prie stalo. Kilus triukšmui ir matydamas, kad Korsakas vis tiek gausiąs balsų daugiau, vaivada nutraukęs balsavimą, paskelbęs išrinktu Zenavičių ir su savo bičiuliais, išsitraukę kardus, išėjęs. Likę vieni jie išrinkę Korsaką ir dabar, protestuodami prieš vaivadą, prašą karalių išgelbėti nuo jo priespaudos[89]. Vėliau jie išrinko delegatus vykti skųsti vaivadą karaliui ir seimui. Delegatais buvo išrinkta Polocko pastalininkis S. Buinickis ir Kazimieras Spinka[90]. Jiems duotoje instrukcijoje reikalaujama atimti iš Žabos pilies jurisdikciją, kad negalėtų niekam keršyti[91]. Taip byla atsidūrė seime, kur ji natūraliai pirmiausia turėjo iškilti rugų metu.

1790 m. lapkričio 16 d., t. y. pirmąją dvigubo seimo dieną, Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega pranešė, kad dėl Lietuvos atstovų visokie neaiškumai jau esą išaiškinti ir lieką išspręsti tik klausimą dėl skilusių ir prieš vienas kitą protestavusių Polocko ir Minsko seimelių[92]. Bet kadangi tą dieną sutrukdė skilusio Dobrynės seimelio klausimas, tai dėl Polocko seimelio pradedama kalbėti tik kitą dieną. Apie bylą pranešė seimui ir pakvietė abu konkurentu maršalka Sapiega. Pirmasis kalbėjo Korsakas. Jis, sako, nenorįs kartoti to, kas esą Lietuvos konfederacijos maršalkai įteiktuose aktuose, nes manąs, kad seimas vaivadijos ir jo paties manifestų išklausysiąs ir juos apsvarstysiąs. Esą Žaba nebaigęs balsavimo ir atstovu paskelbęs mažiau balsų gavusį Zenavičių. Baigdamas jis kreipiąsis į karalių ir seimą, kurie didikų viešpatavimą (*możnowładztwo*) sunaikinę, kad ir šį kartą palaikytų teisę, vieno prievartą pašalintų. Bet kai jam baigus kalbėti norėta skaityti manifestą, tai užprotestavo Trakų atstovas Bžostovskis. Esą manifestas su byla nieko bendro neturįs ir neskaitytinas ypač dėl to, kad jis liečiąs senatorių. Seime kilusį sumišimą bando raminti Sapiega. Esą jis priiminėjęs visus seimelius

[88] Polocko žemės teismo knygos, *VVA*, (buv. Vitebsko centrinis archyvas), Nr. 536, fol. 702–703. Parašų ant akto yra virš 2 puslapių.

[89] Ten pat, fol. 704–707.

[90] Ten pat, fol. 723–724.

[91] Ten pat, fol. 735–736.

[92] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. I, s. 3–4.

liečiančius skundus ir manąs, kad juos perskaityti leisią. Tai nesąs joks skundas prieš vaivadą, o tik dėl seimelio. Dėl kitų vaivados nusižengimų teisei Polocko vaivadijos delegatai, turbūt kaltinsią jį atskirai. Po Sapiegos kalba Kališo Suchoževskis, kuris sako, kad esą visiškai aišku, jog vaivada prievartavęs. Tai esą matyti iš išdalinto rašto[93], tad skundą reikią skaityti. Jei būsiąs nekaltas – išteisinsią, o jei kaltas – uždėsią jo absoliutizmą suvaldančią bausmę. Jį paremia Trakų atstovas Zaleskis. Tada Sapiega praneša, kad čia seime tų vaivadą skundžiančių delegatų nesą ir jis galįs tik pasiųsti jų paieškoti. Bet jie ir neprašę, kad būtų išklausyti dabar. Jų skundas liečiąs visai ne tą ir Zenavičiui kenkti nenorį. Po jo Zakročymo atstovas Zielinskis prašo skundą skaityti, nes taip geriau pažinsią bylą ir Korsakas gal rasiąs ten savo elekcijos pamatavimą. Tada Lietuvos konfederacijos sekretorius perskaito mūsų jau minėtą Polocko bajorijos dalies manifestą prieš Žabos savivalę. Perskaitoma taip pat jau minėto bajorijos delegato Buinickio manifestas, kur vaivada Žaba kaltinamas, kad nedalyvaująs seime, kad nesąs pasirašęs konfederacijos akto[94], kad seimelius apsupęs savo milicija arba svetima kariuomene, kad palaikąs netvarką ir girtuokliavimą, kad pasidaręs absoliučiu vaivadijos viešpačiu ir silpnesnius piliečius laikąs savo valdžioje grasinimais ir prievarta. Paskui dar perskaitoma Korsako kredencialis aktas ir balsavimo rezultatai. Už Korsaką balsavusių esą 190, o už Zenavičių 60. Po to duodama kalbėti Zenavičiui. Jis sakosi esąs išrinktas teisingiausia ir ginčiją tik dalis piliečių iš neapykantos. Jis turįs visus elekcijos teisėtumo įrodymus. Jo kredencialinį aktą esą pasirašę 10 vaivadijos urėdų su seimelio pirmininku ir didesne dalimi civiliai kariškos komisijos narių. Balsų už jį buvę daugiau negu už Korsaką. Kad tai esą tiesa, jis pateikiąs liudijimą 3 prisiekusių asmenų. Argi manifestą esą galima vertinti virš priesaikos, kuria remiasi visos teisės? Jį išrinkęs ne vaivada, o daugumas seimelio narių. Bet ir atsisakius laikinai turimos daugumos jo pozicija vis tiek liekanti stipri, nes 1764 m. įstatymas nustatąs, kad balsavimo išeitį skelbiąs pirmininkas ir prisiekę skaitytojai. Jei balsavimo rezultatuos esą tų pačių balsų už jį ir Korsaką, tai pagal įstatymą tokius reikią nubraukti abiem. Pagal teisę vietoj atstovu išrinkto civiliai kariškos komisijos nario reikią išrinkti kitą asmenį. Jo vietoj šventoriaus sesijoj (bažnyčia buvusi užantspauduota) išrinkę Pšysieckį, o jo priešai išrinkę vietoj šito Korsako kitą tik praleidus vieną dieną, kai bajorijos daugumas jau buvę išvažinėję, taigi pavėluotai. Tad tas

[93] Greičiausia tai bus minėtų bajorijos delegatų paskelbtas raštas: *Użalenie się obywatelów woj. Połockiego na woiew. swego T. Żabę, o przemoc, wzgardę i zniewagę praw.* (Be vietos ir datos.) Žr.: L. Finkel, *Bibliografia Historii Polski*, t. II, Nr. 7648.

[94] Žaba iš tikro, matyt, per visus 4 seimo metus Varšuvon atvykęs nebuvo, nes konfederacijos akto nepasirašė niekad.

vėlyvas seimelis esąs neteisėtas. Baigdamas savo kalbą jis kreipiasi į gerą Korsako širdį, kad neprivaląs palikti vaivadijos, nes tada iširsiąs žemės teismo komplektas. Mat vienas teisėjas Ščitas jau esąs pripažintas atstovu, o kitas teisėjas jau kiek metų esąs užsieny. Po to jis dar paskaito manifestą, smerkiantį Korsako partijos elgesį, ir, Korsakui dar kai ką atsakius, abu iš seimo išprašomi.

Einant prie ginčo sprendimo, Podolės atstovas Ževuskis pasiūlo suskaičiuoti, kiek yra pasirašiusių ant vieno ir antro manifesto. Pasirodo, kad už Korsaką pasirašo 193, o už Zenavičių 220. Vilniaus atstovas Korsakas pasiūlo išklausyti Polocko vaivadijos delegacijos. Ji turinti būti išklausyta, nes kaip tik dėl seimelio skilimo esanti prisiųsta. Bet tam pasipriešina Breslaujos atstovas Vavžeckis. Jei norį būti teisingi ir sąžiningai spręsti, tai Žabą skundžiančią delegaciją dabar priimti nepritinką. Žabos ginti jis nemanąs ir su juo jokių ryšių neturįs, bet taip kalbąs dėl to, kad išklausyti delegacijos teisė nereikalauja ir niekad rugose jokių delegacijų nebuvę klausoma. Po to Nūro atstovas Zielinskis pasiūlo klausimą atidėti, kol atvyksiąs sutartinai išrinktas Ščitas. Maršalka Malachovskis siūlo balsuoti, nes rugom esą skirta vos 3 dienos[95]. Tada Zielinskis siūlo perskaityti Ščito recesą nuo Korsako partijos rinkimų, Livonijos atstovas Kublickis siūlo išklausyti delegatų, atvykusių skųsti Žabą, o Sandomiero atstovas Skorkovskis siūlo balsuoti. Sapiega sako, kad Ščito laukti esą negalima, nes nežinia, kada atvyksiąs, o delegatai ir prašomi palaukti išėję. Jie, matyt, nesirūpiną, kad būtų išklausyti dabar. Oršos atstovas Juozapavičius nurodo, kad parašų už Zenavičių esą padirbtų ir kad rašte, kur minimas balsavimas tarp Ščito ir Zenavičiaus, esąs žymus skutimas. Esą gal išskusta Korsako vardas ir įrašyta Zenavičiaus, kurio kandidatūra gal nė nebalsuota. Vilniaus atstovas Korsakas sako, kad nesant vaivadijos delegatų esą galima perskaityti jų raštą, o Ašmenos Katilas aiškina, kad senatoriaus nusikaltimus turįs spręsti teismas, o ne seimas ir ne rugose. Korsako priekaištas, būk nutraukęs balsavimą vaivada Žaba pasielgęs neteisingai, nes iš seimelio pirmas išėjęs jo bičiulis asesorius Buinickis. Šito Korsakas nepaneigęs. Buinickio vietos kitas iš eilės urėdas nepanorėjęs užimti ir vaivada turėjęs paskelbti tuo momentu buvusią balsų daugumą. Ir triukšmą kelti vaivadai nebuvę jokio reikalo, nes savo kandidatą pravedęs. Korsako partija kaltinanti vaivadą, kad buvęs apsistatęs milicija ir, kad išėjęs iš seimelio, bet kaip jį privertę išeiti, jei buvęs apsistatęs milicija? Taigi išeiną, kad ne jis pavartojęs prievartą, o prieš jį pavartoję. Už Zenavičių esą daugumas bajorijos, urėdų bei komisarų ir išrinktas su kolega Ščitu, o Korsakas išrinktas

[95] Čia turima galvoje 1790 m. gruodžio 9 d. įstatymas, kuriuo buvo nustatyta aiški rugų tvarka, *VL*, t. IX, s. 197–198, Nr. 225.

vienas. Taigi ne jo išrinkimas teisėtas. Seimely buvę ir asesoriai, o kaltiną vieną vaivadą. Iš to esą matyti, kad tai akcija prieš jo asmenį. Tai jau ne seimo, o teismo dalykas. Bet vis dėlto Vilniaus atstovo Korsako jau minėtą siūlymą – perskaityti vaivadijos delegatų raštus – parėmus Podolės atstovui Ževuskiui ir Trakų Zaleskiui, buvo perskaityta mūsų jau minėta lapkričio 20 d. vaivadijos delegatam duota instrukcija. Po to maršalka Malachovskis siūlo balsavimo formulę. Trakų Zaleskis reikalauja ją pakeisti taip, kad neišeitų prievartos aprobavimas, t. y. kad Žabos byla su vaivadija liktų atvira. Nutariama balsuoti tik kurį iš dviejų atstovų palikti: Zenavičių ar Korsaką? Balsuojant už Zenavičių pasisako 166, o už Korsaką 68. Nedaug pasikeičia rezultatai ir slapta balsuojant: už pirmąjį 138, o už antrąjį 94. Tuo būdu atstovu pripažįstamas Zenavičius[96]. Bet Žabos byla tuo dar nepasibaigė. Jo priešai 1791 m. grabnyčių seimelių metu (vasario 8 d.) priima naują instrukciją vaivadą skundžiantiems savo delegatams (S. Buinickiui ir K. Spinkai), kur rašo, kad karalius ir seimas, kaip esą matyti iš seimo maršalką prisiųstų laiškų, satisfakciją pažadėję, tad jie privalą likti Varšuvoj tol, kol išpildysią pirmąją 1790 m. lapkričio 20 d. instrukciją. O vaivadijos atstovai privalą tuos delegatus paremti seime. Taip pat už uolų rūpinimąsi vaivadija jie privalą pareikšti padėką karaliui ir seimo maršalkom[97]. Bet po šio seimelio ėmė veikti savo naudai ir vaivada Žaba. 1791 m. kovo 5–12 d. į Polocko žemės teismo knygas įtraukiama net penki, iš viso 194 bajorų pasirašyti, pareiškimai, kur sakoma, kad vasario gale ir kovo pradžioje vaivados prisiųstas Vitebsko kamarininkas Juozas Pilinskis prikalbinėdamas, prašydamas, grasindamas ar vaišindamas pasiekęs, kad dalis bajorijos pasirašiusi 3 jo pateiktus neužpildytus blankus. Jis tikinęs, kad jie būsią panaudoti reikalavimui perkelti jurisdikcijas iš Ušačių į Čašnikus, bet kadangi jų parašai svetimose rankose galį būti panaudoti blogam, tai duoda šį viešą paaiškinimą. Kai kurie sako, kad ten jų parašai atsiradę be jų žinios, o kiti pareiškia, kad tų blankų nesą pasirašę ir perspėja, kad kartais jų vardai ten neatsirastų. Aiškus dalykas, kad visi tie pareiškimai yra susiję su minėta akcija prieš vaivadą Žabą. Ir tik agitacijos reikalui jie buvo net atspausdinta[98].

Kaip byla pasibaigė, žinių neteko užtikti. Žaba, žinoma, turėjo daug nemalonumų, bet jo priešai savo užsibrėžto tikslo – pašalinti jį nuo pilies jurisdikcijos – nepasiekė, nes

[96] Apie visą bylą seime žr.: A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. I, s. 17–28.

[97] *Vidimus z Xiąg Ziemskich województwa Połłockiego* (1791 II 28), pasirašytas žemės teismo regento P. Reuto, tuo tarpu yra pas p. K. Jablonskį.

[98] Excerpt zapisanego oświadczenia obywatelów województwa Połłockiego, pod R. 1791. marca 5 d. w kancelaryi ziemskiej wojew. Połł., z podpisami autentycznemi, *VDU RS*, f. 75. (Kai kurių pareiškimų titulai kiek kitoniški.)

jį ir jo partiją vertino karalius. 1792 m. kylant rusų įsiveržimo pavojui, su karaliumi dėl saugumo jau susirašinėja bendrai ir buvę priešai, o Žaba išvažiuoja į Karaliaučių[99].

Atstovu likusiu Zenavičium karalius buvo visiškai patenkintas. 1791 m. jis rašo Žabos žmonai sveikindamas ją, kad turinti taip vertą seserėną[100]. Jis pasirodė ištikimas Gegužės 3 d. konstitucijos šalininkas[101], bet žymesnio vaidmens iš tikro nesuvaidino nė vienas iš Polocko atstovų. Jie buvo tik eiliniai darbininkai, palaikę ryšius su savo vaivadija ir rūpinęsi bajorijos palankumu seimo darbams. Prieš vaivadą Žabą pareikštam proteste opozicija tvirtina, kad jis neleidęs įtraukti bajorijos priedų ir į instrukciją. Iš tikro ginčų dėl jos turbūt nemažai buvo, nes ji buvo priimta vos ketvirtą seimelio dieną. Kaip minėta, Žaba giriasi karaliui pasiekęs, kad būtų priimta tokia instrukcija, kokios norėjęs karalius. Taigi opozicija gal iš tikro bus siūliusi ką nors seimui nepalankaus. Bet minėtam Ščitui su Korsaku duotam kredencialiniam rašte vis dėlto sakoma, kad jie privalą laikytis tos pačios instrukcijos. Be to, pilies knygose, kur instrukcija buvo įtraukta, yra pažymėjimas, kad lapkričio 24 d. jos nuorašas išduotas ir Korsakui. Taigi Korsako rinkėjai ir jis pats skirtingų politinių tikslų nerodė. Instrukcijos turinys yra toks: 1) atstovai privalą prisidėti prie esamos seimo konfederacijos; 2) kadangi karalius greta nuolatinio tėviško rūpesčio krašto gerove, sutikdamas su įpėdinio išrinkimu, dar parodęs savo interesų išsižadėjimo, tai atstovai privalą pareikšti jam prideramą padėką; 3) norėdami išvengti kenksmingo bekaralmečio, su išrinkimu dabartinio karaliaus įpėdinio sutinką; 4) saksų elektorių išrinkti esą galima tik šiomis sąlygomis: a) jis pats begyvendamas niekad neturįs rūpintis savo įpėdinio išrinkimu, bet tauta tą padaryti galinti; b) joks jo šeimos narys negalįs turėti Respublikoj jokių urėdų; c) jis neprivaląs rūpintis karaliaus teisių praplėtimu; d) jis niekad negalėsiąs komanduoti kariuomenę, bet jei teksią šaukti visuotinį bajorijos stojimą, tai jai turėsiąs vadovauti karalius; e) į užsienius jis negalėsiąs siųsti jokių savo atstovų, o turėsiąs tenkintis Respublikos pasiuntiniais; f) jis negalįs daryti su užsieniais jokių Respubliką ar jos provincijas liečiančių sutarčių, g) jis negalėsiąs kištis į teismų darbą; i) jis negalėsiąs kištis nei į seimo atstovų, nei į tribunolo deputatų, nei į jokių magistratūrų rinkimus; k) seimuos jis jokiu būdu neturįs varžyti atstovų sprendimų laisvės; l) jei jis turėsiąs savo kariuomenę, tai jokiu pretekstu negalėsiąs atvesti ją į Respubliką, nebent karo atveju ji pati prašytų. Bet ir tada jai peržengus Respublikos sieną kariuomenė turėsianti pereiti Respublikos kariuomenės vadovybės

[99] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 247.

[100] Ten pat, p. 165.

[101] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 60.

žinion; m) ministeriai, kurie esą tarpininkais tarp sosto ir tautos, turėsią būti renkami seimo. Pagaliau atstovai turį numatyti ir įtraukti į sąlygas viską, kas apsaugotų tautą nuo sosto persvaros; 5) nors 1789 m. įstatymas piliečius, skerdžiančius gyvulius savo reikalams nuo odų mokesčio aiškiai atleidęs, bet iždo oficialistai vis tiek kimbą ir tik kelią nepasitenkinimą. Dėl to tą mokestį reikią arba panaikinti iš viso, arba dvarai ir kaimai nuo to mokesčio turį būti aiškiai išskirti; 6) Edukacijos komisijos pajamų surinkimą reikią pavesti pavietų bei vaivadijų civiliai kariškom komisijom, kurios pinigus turį išmokėti pagal Edukacijos komisijos orderius. Bet Lietuvos pajamos turį eiti tik jos švietimo reikalams, o likusioji dalis turinti likti seimo dispozicijoj. Dabartinė pajamų rinkimo tvarka apsieinanti per brangiai; 7) atstovai privalą vaivadijos duotų instrukcijų nepamiršti ir jose esamus klausimus būtinai iškelti seime; 8) taupumo sumetimais atstovai turį neleisti jokių apdovanojimų iždo pinigais; 9) karaliaus ir seimo malonėms atstovai privalą rekomenduoti LDK raštininką Aloyzą Sulistrovskį, Minsko seniūną Mykolą Bžostovskį ir Kauno pakamarį Vavžeckį; 10) taip pat reikią priminti karaliui ir seimui, kad negalį būti užmiršti nuopelnai 1773 m. seime taip patriotiškai pasireiškusių atstovų: 1) tada Naugarduko atstovo, o dabar iždo komisaro ir LDK kariuomenės pulkininko Samuelio Korsako ir 2) tada Minsko atstovo, o dabar Minsko pilies teisėjo Stanislovo Bohusevičiaus; 11) dominikonams reikią leisti Ušačiuose įkurti mokyklą; 12) atstovai privalą rūpintis: a) kad civiliai kariškom komisijom būtų išleista aiškus kompetenciją nusakąs įstatymas; b) kad bajorija būtų apsaugota nuo ūkiui kenksmingo valstiečių atleidimo; c) kad bajorijos teisės į dvarus ir valstiečius nebūtų pavestos jokiai iš naujai kuriamų magistratūrų; d) kad Iždo komisijai būtų uždrausta paskirti muitus ir trukdyti eksportą; e) kad bajorai, iš kurių Rusijoje esančių dvarų valstiečiai atbėgę į Respubliką, turėtų teisę juos suieškoti ir apgyvendinti šioje sienos pusėje esančiuose dvaruose; f) kad būtų išleistas įstatymas, kuris paaiškintų, ką civiliai kariškos komisijos turį daryti su iš užsienių atbėgančiais nusikaltėliais; g) kad naujai priimami įstatymai tuojau būtų pranešami civiliai kariškom komisijom; 13) atstovai privalo paremti žemės teisėjo Podvinskio prašymą, kad jo 10 metų užsitęsusi byla su Radvilomis dėl Tiškevičiūtės-Malachovskienės palikimo, kuri dabar, patekus Lenkijos Karalystės tribunolan, būtų sprendžiama kuo greičiausiai; 14) taip pat reikią reikalauti, kad magistratūrose užmestos bylos būtų iškeliamos ir spendžiamos; 15) kad Polocke būtų stačiatikių vyskupas sufraganas; 16) kad tribunolo iždininkas ir raštininkas būtų skiriami pakaitomis iš visų vaivadijų bei pavietų, nes renkant esą tik sukiršinami deputatai; 17) kad būtų įvykdyta 1775 m. konstitucija, visus senatorių dvarus pavertusi emfiteutiniais ir

1776 m. konstitucija, panaikinusi magdeburgijas; 18) kad būtų padaryta smulki revizija Iždo ir Edukacijos komisijose; 19) jokių pareigų neinantiems dignitoriams algų nereikią mokėti, o tiems, kurie pareigų turį tik trumpą laikotarpį, reikia mokėti tik už tą darbo metą; 20) reikią įkurti byloms su Kuršu spręsti teismą; 21) atstovai turį rūpintis, kad miestams būtų grąžintos jų teisės; 22) sklindant netikėjimui esą negalima užmiršti apaštališkų Jėzuitų ordino darbų ir reikia kreiptis į popiežių, kad ordinas būtų grąžintas; 23) atstovai dar privalą rūpintis, kad būtų išsaugotos visos Bazilijonų ordino privilegijos ir kad būtų suderinti kalendoriai[102].

Instrukcijoj po penkiolikto punkto yra vaivados Žabos parašas. Matyti, kad jis pats bus norėjęs pasitenkinti tik tais penkiolika punktų, o tolimesnieji bus išreikalauti pridėti susirinkusios bajorijos. Tuo būdu instrukcija išėjo daug ilgesnė, o karalius, kaip atsimenam, buvo visų prašęs instrukcijas rašyti kuo trumpesnes. (Parašų po instrukcija yra keletas dešimčių.)

14. N a u g a r d u k o vaivadija atstovais išrinko vicekanclerio sūnų Adomą Chreptavičių ir padalinimo seime savo veiksmais pragarsėjusio T. Reitano jauniausią brolį Stasį. Šis pastarasis karaliui atrodė nepageidaujamas. Lapkričio 11 d. vicekancleris Chreptavičius rašo karaliui, kad norįs jį nuo atstovavimo atkalbėti: parašęs laišką ir laukiąs atsakymo[103]. Savo kandidatūros jis vis dėlto neatsiėmė, bet nei seime, nei šiaip viešajame gyvenime niekur labai nepasireiškė. Lygiai taip pat niekur nepasižymėjo jo jaunutis kolega. Seimely pirmininkavo pakamaris Adomas Vainilavičius, taigi nė vienas iš vaivadijos senatorių jame nedalyvavo. Nedalyvavo taip pat nė netoli Naugarduko gyveną Chreptavičiai. Ant instrukcijos nėra ne tik vicekanclerio, bet ir atstovu išrinkto jo sūnaus parašo. Jiems duotoji instrukcija[104] yra gana ilga. Pirmiausia pabrėžiama, kad jos turį laikytis ne tik tie atstovai, kurie būsią dabar išrinkti, bet ir tie, kurie išrinkti 1788 m. ir dabar esą patvirtinami. Toliau išgarbinę karaliaus ir seimo bei jo maršalkų nuopelnus, dėsto savo pageidavimus papunkčiui: 1) atstovai prisidėję prie esamos konfederacijos turį rūpintis, kad krašte nekiltų jokių rekonfederacijų bei kitokių sumišimų; 2) kad pradėti valdymo formos pakeitimo klausimai būtų baigti kuo greičiausia, nes kraštui gyventi nustojus veikti seniesiems dėsniams ir nesant naujų esą labai pavojinga; 3) kad daugiau niekad seimas savo laiko virš dvejų metų nepratęstų; 4) rinkti sosto įpėdiniu saksų elektorių vaivadija sutinkanti, bet tik anksčiau nustačius laisvą valdymo

[102] Polocko pilies teismo knygos, *VVA* (buv. Vitebsko centrinis archyvas), Nr. 515, dok. nr. 478, s. 631–639.

[103] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 161.

[104] Naugarduko žemės teismo knygos, *VVA*, Nr. 12825, fol. 1559–1560.

formą ir jam iškėlus sąlygą, kad niekad iš Respublikos neišvažiuosiąs. Kadangi dar esą neaišku, ar saksų elektorius siūlomą sostą priimsiąs, tai prieš rinkimus reikią jo atsiklausti. Jei jis nesutiktų, seimas, neatsiklausęs tautos, kito asmens rinkti negalįs; 5) sosto paveldėjimo klausimui atstovai privalą kuo greičiausia pasipriešinti; 6) atstovai turį išdėstyti seimui reikalą sugrąžinti jėzuitus. Bet prie mokyklų jie turį grįžti be senųjų savo turtų ir laikytis Edukacijos komisijos nurodymų; 7) kadangi buvusių jėzuitų turtų pajamų tvarkymas atsieinąs labai brangiai, tai juos reikią pavesti civiliai kariškom komisijom; 8) atstovai turį reikalauti, kad niekas negalėtų kartu turėti civilinio ir kariško urėdo; 9) odų mokestis turįs būti panaikintas. Pyliavos taip pat turi būti panaikintos, nes kariuomenei skirta padūmė esanti sumokėta ir tebesanti vaivadijų kasose nepanaudota. Taip pat turį būti panaikintos visos monopolijos; 10) mirus dabartiniam karaliui, visos ekonomijos, o mirus esamiems valdytojams, visos seniūnijos turį būti perimtos iždo ir, padalintos ne daugiau kaip 15 000 auksinų pajamų duodančiais vienetais, atiduotos amžinam činšan bajorams; 11) atstovai privalą neleisti jokių apdovanojimų iždo pinigais; 12) ministerijos ir senatorijos turį būti duodamos tik savo provincijos indigenams; 13) žemės ir pilies teismų urėdai turį būti renkami, bet ne iki gyvos galvos, o tam tikram laikui; 14) atstovai turį rūpintis, kad Naugarduko vaivadija būtų padalinta į pavietus su atskiromis jurisdikcijomis; 15) į pirmą pasitaikiusią laisvą senatoriją reikią rekomenduoti buvusį atstovą ir tribunolo maršalką – stovyklininką (*obożny*) Mykolą Lopotą, o apskritai avansavimui reikią rekomenduoti Trakų atstovą Bžostovskį, Breslaujos Vavžeckį ir buvusį 1775 m. atstovą Samuelį Korsaką; 16) vidaus prekybą trukdą muitai tarp Lenkijos ir Lietuvos turį būti panaikinti, o norint pakelti pramonę, reikią atleisti nuo muitų visas iš bet kur įvežamas mašinas ir instrumentus; 17) nenorėdama smulkiai gilintis į visus reikalus vaivadija pavedanti savo atstovams remti visus geriausius karaliaus ir seimo norus. (Instrukcija pasirašyta keletos dešimčių bajorų.)

15. S l a n i m o paviete 1788 m. seimely, kaip atsimename, buvo kilę nesutikimų tarp Radvilos ir Oginskio šalininkų. Dabar šito nebematyti. Atstovais išrenkama Ksaveras Zenkavičius ir Vaitiekus Puslauskis. Abu niekur nepasižymėję. Jiems duotoje instrukcijoje, išgarbinus karaliaus ir seimo darbus ir įsakius būsimiems atstovams prisidėti prie esamos konfederacijos, surašoma tokie punktai: 1) sutikdami išrinkti karaliui įpėdinį, atstovai privalą reikalauti, kad būtų garantuota laisvos elekcijos teisės; 2) saksų elektoriaus kandidatūrą pavietas priimąs, bet elekciją paliekąs vaivadijom bei pavietams; 3) džiaugdamiesi nutarimu apie 100 000 kariuomenės, norį žinoti, kaip esą sunaudojami uždėti mokesčiai ir Olandijoje užtraukta paskola. Tad iždo pajamų bei

išlaidų tarifai ir kariuomenės etatai turį būti atspausdinti ir išsiuntinėti pavietams, o jie tada matydami reikalą galėsią orientuotis, su kokiais mokesčiais sutikti ar nesutikti; 4) atstovai privalą priešintis bajorijos teises siaurinančiam valdymo formos projekte esamam dėsniui, duodančiam senatui įstatymų vetavimo teisę, ir bendrai žiūrėti, kad nebūtų įžeistos bajorijos teisės bei laisvės ir kad būtų išsaugota *iura hereditaria dominiorum circa antiquas consuetudines*[a]; 5) kardinalinėm teisėm pašalinus bet kokią Respublikos vidaus santvarkos svetimųjų garantiją, atstovai turį rūpintis, kad naudojantis politine situacija būtų panaikinta viskas, kas tik dėl tos garantijos tautai kenksmingo buvę įvesta; 6) atėję žinios apie įvairius manifestus, rodančius noro įtraukti į Respublikos vidaus reikalus užsienio valstybes, dėl to atstovai privalą griežčiausia stoti prieš tuos manifestus ir rūpintis pašalinti galimas kenksmingas jų pasekmes; 7) odų mokesčio nepanaikinti, bet jo išrinkimą reikią pavesti tabako akcizo rinkėjams ir padaryti ne taip apsunkinančiu bajoriją; 8) kaip praeitam seimely[105] pavedę aniems, taip dabar ir naujiems atstovams pavedą rūpintis, kad buvusi jėzuitų bažnyčia su rūmais ir visu sklypu būtų atiduota pavieto jurisdikcijų kanceliarijoms; 9) bernardinai Slanime tuo tarpu turį tik parapinę mokyklą, bet esą galėtų išlaikyti ir aukštesnę, tad atstovai turį rūpintis, kad tokią mokyklą jiems įkurti būtų leista; 10) atstovai turį reikalauti Edukacijos komisijos žinioje esančių pinigų sunaudojimo revizijos ir kad jos kasa būtų pavesta Iždo komisijom; 11) dėkodamas už suteikimą senatoriaus krėslo rusų metropolitui Rostockiui, pavietas kartojąs savo praeito grabnyčių seimelio instrukcijos reikalavimą, kad unitų vyskupais būtų skiriama tik bazilijonai. Apskritai šį ordiną atstovai privalą rekomenduoti kaip vertingą ir globotiną; 12) 1788 m. atstovu išrinktą Soltaną naujieji atstovai privalą rekomenduoti ministerio funkcijom, o Pšeclavskį – bendrai karaliaus malonėn. Be to, jie dar turį rūpintis, kad kuriuo nors būdu būtų atlyginta už Rusijoj sekvestruotus etmono Oginskio ir Vilniaus vaivados Radvilos dvarus; 13) žinodami, kad kai kurie ministeriai išvykę užsienin ne tik apleidę savo pareigas, bet net kenkia seimo darbams, reikalaują juos atšaukti ir vykdyti įstatymą, draudžiantį ministeriams be Respublikos leidimo išvažiuoti; 14) reikią žiūrėti, kad visi oficialistai būtų *bene nati*[b], ir tuo atžvilgiu patikrinti Lietuvos iždo komisiją; 15) kadangi esą bandoma krašte kelti neramumus valstiečių išlaisvinimo baubu, tai atstovai privalą rūpintis, kad valstiečiams būtų garantuota tik gyvybės neliečiamybė, bet būtų palikta jų paklusnumas ir pareigos, o valdymo formos projekto 86, 87 ir 88 artikulų reikią nepraleisti jokiu būdu; 16) ka-

[105] T. y. 1790 m. vasario 10 d. Žr. skyriaus pradžioje.

dangi visų seime kylančių klausimų instrukcijoj numatyti esą negalima, tai visais kitais reikalais pavedą atstovams rūpintis krašto gerove laikantis savo sąžinės[106].

Kaip matyti jau iš vien atpasakoto turinio, Slanimo instrukcija seimo darbams yra labai palanki. Jos posakiai šitą dar labiau rodo. Kieno ji bus kūrinys, sunku spėti. Seimely pirmininkavo vietos vėliavininkas Aleksandras Milevskis, o ją pasirašo daugybė bajorijos. (N. B. Kryžiukais pasirašančių nėra iš viso.) Daugiausia, žinoma, prie jos sudarymo bus prisidėjęs pats pirmininkas.

16. V a l k a v i s k o pavietas atstovais išrinko LDK raikytoją Zigmantą Grabovskį ir šambelioną Joną Suchodolskį. Seime nė vienas iš jų niekuo ypatingai nepasižymėjo.

Seimelis bus praėjęs be jokių nesutarimų ir trečią dieną pasibaigė. Apie jį jokių žinių, be paduodamų instrukcijoj[107], rasti nepasisekė. Po įpareigojimo pareikšti karaliui padėką už tėviškus rūpesčius krašto gerove joje seka tokie punktai: 1) atstovai turį prisidėti prie veikiančios konfederacijos ir priimant naują valdymo formą privalą žiūrėti, kad nebūtų įžeistos katalikų tikėjimo prerogatyvos ir bajoriškos respublikos laisvės; 2) pavietas sutinkąs, kad saksų elektorius vienbalsiai ar balsų dauguma būtų išrinktas sosto įpėdiniu, bet prieš tai su jo atstovais turį būti sudaryti *pacta conventa* punktai, kuriuose būtų garantuota respublikoniškos laisvės ir elektas pasižadėtų karo atveju duoti karinės paramos. Kol gyvensiąs dabartinis karalius, jis neprivaląs savintis jokių karaliui priklausomų teisių nei pajamų. Jei saksų elektorius sosto priimti nesutiktų, tai karalius privaląs išleisti universalus seimeliams ir dėl kito kandidato vėl atsiklausti tautos; 3) seimas turįs atnaujinti laisvą elekciją garantuojantį įstatymą ir nustatyti, kad niekad nebus renkama dinastija, o tik asmuo su teise jam įpėdinį išrinkti prie gyvos galvos; 4) atstovai privalą rūpintis, kad bajorijos dvarai naujais mokesčiais nebūtų apkrauti; 5) Lietuvos iždo komisija visada turinti likti Gardine ir jokiu būdu neiškelti jos Lenkijon, nes Lietuvos piliečiams ten važinėti būtų išlaidų; 6) atstovai privalą rūpintis, kad Lietuvos urėdai būtų duodami tik užsitarnavusiems ir joje posesijas turintiems asmenims. Taip pat jie privalą rūpintis, kad Lietuvos referendorių teismai, kaip ir lenkiški, nuo asesorijų būtų atskirti ir veiktų Lietuvoje; 7) dignitorijoms ir urėdams, iki gyvos galvos dabartinių jų valdytojų, reikią palikti visas prerogatyvas; 8) kadangi Kuršo hercogas esąs įpareigotas Respublikos saugumo reikalams duoti 200 raitelių arba 500 pėstininkų, o Kuršo bajorija įpareigota nuo valako (*Haken*) pastatyti po raitelį, bet lig šiol niekad šito nevykdą, tai seimas privaląs paskirti komisiją, kuri už praėjusį laiką privalanti išreika-

[106] Slanimo pilies teismo knygos, *VVA*, Nr. 7889, fol. 926–932.

[107] Valkavisko pilies teismo knygos, *VVA*, Nr. 10659, fol. 1123–1128, dok. nr. 417.

lauti iš jų atlyginimą pinigais, o dėl ateities susitarti, kaip jie norės: arba teduoda karius, arba teatsiperką pinigais; 9) grytelninkams padūmės mokestis privaląs būti mažesnis negu turintiems žemės; 10) kadangi nuo karčemų jau seniau buvęs mokamas 0,1 pajamų mokestis, tai jų savininkams reikią palengvinti šio seimo nustatytą 0,1 mokestį; 11) dabartinis seimas privaląs baigti darbus nors per savo dvimetį, o sekantis pagal alternatą būtinai privaląs būti šaukiamas Gardine. Toliau ordinariniams seimams reikią skirti 12 savaičių; 12) visų trijų provincijų prerogatyvos turį būti sulygintos. Jos privalą turėti po lygų skaičių senatorių ir atstovų bei instrukcijų seime. „LDK unija ir prerogatyvos turi likti nepaliestos"; 13) Edukacijos komisija turinti rūpintis tik mokyklom ir nesikišti sprendžiant apie kieno nors užsitarnavimą. Akademijų atestacijos apie tinkamumą į vietas nesą reikalingos; 14) Edukacijos komisija neprivalanti drausti kurti vienuolynams mokyklų. Mokyklose senoviškai turį būti gerai mokoma lotynų kalbos; 15) valstiečių priklausomybė turinti likti, o jiems turį būti garantuota neliečiamybė kilnojamojo turto, sveikatos ir gyvybės; 16) odų mokestį reikią panaikinti, o ištekliams padidinti reikią sumažinti ministerių ir iždo bei karo komisarų algas. Jei to mokesčio panaikinti būsią negalima, tai reikią leisti odas pirkti bajorijai, o ne vežti į užsienį; 17) reikią pataisyti teismų procesą; 18) kariuomenę reikią išskirstyti po pavietus proporcingai sumokamų mokesčių dydžiui. Pyliavų bajorija į kitus pavietus vežti taip pat neprivalanti. Jos turį būti surenkamos ir sunaudojamos tame pat paviete ar vaivadijoj; 19) seimas turįs aiškiai nustatyti, ar privalą mokėti padūmę ir žydai; 20) seimas privaląs sutvarkyti žydų gyvenimą. Reikią atimti iš jų gėralų pardavinėjimą ir tuos, kurie netiks nei amatams, nei prekybai, paversti žemdirbiais. Tuo būdu išnyksiąs demoralizuojantis jų veikimas valstiečiams; 21) prekyba neturinti būti spaudžiama per aukštais muitais. Reikią peržiūrėti Iždo komisijos muitų paskirstymo tarifus ir patvirtintuosius atspausdinus išsiuntinėti po pavietus visų žiniai; 22) atstovai privalą rūpintis, kad būtų saugomos nusipelniusio Bazilijonų ordino teisės ir kad rytų apeigų vyskupai būtų skiriama tik iš jų; 23) kadangi esą susirinkę daug nespręstų bylų, tai Valkavisko pavieto pilies ir žemės teismams vietoj 16 savaičių kadencijų reikią leisti teisti nuolat. Be to, teismuose Iždo komisijos pavyzdžiu reikią įvesti sentencionarus; 24) už teismo sprendimus imamo mokesčio dydis turįs būti sunormuotas įstatymo; 25) palestros teisės kalbėti teisme turį būti suvaržytos, nes taip esą per daug sugaištama; 26) prekybos priežiūra turinti būti pavesta vaivadijų komisijoms; 27) seimas turįs išdirbti aiškesnį civiliai kariškų komisijų veikimo statutą; 28) atstovai turį rūpintis, kad popiežius būtų prašomas sugrąžinti Jėzuitų ordiną. Be to, atstovai „savo pavieto narį kiemo iždininką Dziekonskį

privalą rekomenduoti krašto iždininku, o Lenkijos referendorių Kolontajų[108] Lenkijos vicekancleriu. Taip pat karaliaus malonei turįs būti rekomenduotas Valkavisko seniūnas LDK generalinis inspektorius P. Grabovskis.

Instrukcijos pabaigoj nupasakojama seimelio eiga. Lapkričio 16 d. visiems susirinkus seimelį pradėjęs pavieto maršalka Bychovcas. Tą dieną apsvarstę kai kuriuos instrukcijos punktus ir posėdis buvęs nukeltas į kitą dieną. Bet lapkričio 17 d. dėl maršalkos nesveikatos instrukcijos baigti negalėję. Lapkričio 18 d. pradėjus posėdį, maršalka vėl pasijutęs nesveikas ir, seimely nedalyvaujant pakamariui Bulharinui, toliau pirmininkavęs vėliavininkas Karolis Žalkovskis. Jam vadovaujant baigę svarstyti instrukciją, o atstovais vienbalsiai išrinkę LDK raikytoją Zigmantą Grabovskį ir karaliaus šambelioną Joną Suchodolskį. O jiems duotosios instrukcijos privalą laikytis ir 1788 m. išrinktieji atstovai. (Instrukciją pasirašo daugybė bajorų. Didesnioji jų dalis pasirašo kryžiukais.)

17. O r š o s pavieto seimelis buvo trumpas ir ramus. Ilgiau kiek užtruko tik priėmimas instrukcijos. Instrukcijos pradžioje sakoma, kad ji sustatyta lapkričio 17, o gale – 18 d. Greičiausia jos svarstymas bus buvęs baigtas dar 17, o 18 d. tik pasirašyta kartu su išrinktų atstovų kredencialais. Atstovais buvo išrinkta karaliaus šambelionas Kristupas Miaskovskis ir Vitebsko vėliavininkas Vincas Hlaska[109]. Nė vienas iš jų nei seime, nei vėlesniuos įvykiuos niekur nepasižymėjo. Tik Hlaska žinomas kaip 1792 m. bajorijos išrinktas Vitebsko vaivadijos konfederacijos maršalka[110].

Atstovams duotoje instrukcijoje[111], kuri skiriama ir 1788 m. išrinktiems atstovams, yra tokie punktai: 1) pirmiausia atstovai turį pareikšti padėką karaliui, kuris nesitenkindamas dabartimi dar tėviškai rūpinąsis ir Respublikos laime po savo gyvos galvos; 2) atstovai privalą rūpintis, kad karaliui ir seimui Dievo įkvėpta idėja išrinkti sosto įpėdinį būtų įvykdyta; 3) įpėdiniu turįs būti išrinktas saksų elektorius, o jei nesutiktų, atstovai neatsiklausę pavieto nieko kito rinkti neprivalą; 4) norint pašalinti kenksmingą tarpukaralių veikimą, saksų elektoriui reikią pripažinti įpėdinystės teisę. Bet anksčiau reikią nustatyti *pacta conventa* punktus ir kardinalines teises. Nes ne teisės turį būti taikomos prie karaliaus, o karalius turįs prisitaikyti prie jau gatavos teisės; 5) valdymo forma turinti būti nustatyta kuo greičiau. Visi teismų urėdai savo vietose turį būti ne iki gyvos galvos, o tik tam tikrą laiką. Bylų dėl žemės ribų procesas turįs būti sutrumpin-

[108] Kolontajus iš tikro buvo ne Lenkijos, o Lietuvos referendorius. Matyt, instrukcijos autoriai žinojo tik jo titulą ir kad kandidatuoja Lenkijos vicekancleriu, o kurios valstybės dignitorius yra, tuo tarpu nežinojo.

[109] Kredencialai Oršos pilies teismo knygoje, *VVA*, Nr. 15488, fol. 346–347.

[110] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s.123.

[111] Oršos pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 15488, fol. 348–354.

tas. Lietuvos ir Lenkijos iždo komisijos turį būti sujungtos taip, kaip yra sujungtos karo komisijos. Tuo būdu gautos algų santaupos galėsią būti sunaudotos kariuomenės reikalams. Be to, atlyginamų civilių urėdų skaičius turįs būti sumažintas; 6) odų mokestis turįs būti panaikintas, o jo vietoje turį būti imama mokestis nuo skerdyklų; 7) kadangi seimas, priimdamas kardinalines teises, atmetęs Respubliką varžančią garantiją, tai dabar tenka rūpintis, kad naudojantis politiniu momentu būtų panaikintos visos šitam naujam įstatymui priešingos sutartys; 8) atstovai privalą prisidėti prie esamos seimo konfederacijos; 9) seimui rūpinantis žydų santvarkos įstatymu, atstovai turį reikalauti, kad žydams būtų uždrausta gaminti ir verstis pardavinėjimu degtinės, nes tuo būdu jie griauną valstiečių gerovę; 10) turįs būti išleistas civiliai kariškų komisijų teises ir pareigas smulkiai nustatąs įstatymas; 11) Lenkijos civiliai kariškų komisijų įstatymo nuostatas apie kareivių apsistojimą turįs būti priimtas ir Lietuvai; 12) reikią rūpintis, kad būtų sutvarkyta ypač pasieny privisusių visokių valkatų bei vagių teismo reikalas; 13) atstovai negalį sutikti su jokiu valstybės žemių mainu ar kitokiu perleidimu kitai valstybei; 14) valstiečius liečiančios teisės turį likti galioti, o bylos dėl susigrąžinimo pabėgusių valstiečių turį būti teisiamos pilies teisme be apeliacijos; 15) visos miestų privilegijos turį būti patvirtintos. Kadangi trumpu seimelio laiku visų valstybės reikalų apsvarstyti esą negalima, tai visa kitą pavedą spręsti atstovams. O jie privalą spręsti žiūrėdami bendros krašto gerovės. (Instrukcija pasirašyta poros dešimčių urėdų bei dignitorių.)

18. B r a s t o s vaivadija 1788 m. savo atstovais buvo pasiuntusi dvi tokias žymias seimo ir visos tos epochos figūras kaip K. N. Sapiegą ir T. Matuševičių. Dabar buvo išrinkta jau daug smulkesnės asmenybės. Tai buvo vaivadijos pakamaris, eilinis atstovas Zenonas Vyslauchas ir seime visiškai paskendęs vaivadijos žemės teisėjas Stanislovas Ursinas Niemcevičius.

Atstovų kredencialiniam akte[112] seimelio eiga nupasakojama šitaip. Vaivadijos pakamaris seimelį atidaręs Bernardinų bažnyčioje lapkričio 16 d. Instrukcijos svarstymas trukęs iki lapkričio 20 d., o atstovų rinkimus atidėję lapkričio 22 dienai. Tą dieną atstovus išrinkę pirmininkaujant jau vėliavininkui Buchoveckiui[a]. Jie privalą prisidėti prie esamos konfederacijos ir kartu su 1788 m. rinktais atstovais vykdyti duodamą instrukciją. Kadangi ilgai trunkąs seimas atstovams sudarysiąs daug išlaidų, tai specialiu nutarimu vaivadija jų pragyvenimui įpareigojo surinkti po 15 skatikų nuo dūmo. Pinigai turį būti sumokėti dviem įmokom[113]. Iš to atrodytų, kad seimelis turėjo būti ramus ir

[112] Brastos žemės teismo knyga, *VVA*, Nr. 7358, s. 1751–1754.

[113] Ten pat, p. 1754–1756.

viskas turėjo praeiti sklandžiai. Bet nesklandumo rodo jau pats faktas, kad jis užtruko net ištisą savaitę, o be to, nesutarimo pėdsakų randame ir pavieto žemės teismo knygose. Konfliktas, rodos, bus kilęs tarp pasiturinčios ir bežemės bajorijos, kai su šiais pastaraisiais nenorėta skaitytis, nors įstatymo, atimančio jų teises dalyvauti seimely, dar nebuvo. Nuskriaustieji įtraukė į žemės teismo knygas savo protesto manifestą, kur seimelio eiga nupasakojama kitaip. Jie skundžiasi esą spaudžiami. Kol lapkričio 16–20 d. svarstę instrukciją, jiems dalyvauti seimely nekliudęs niekas, tik be jų žinios į instrukciją buvę įtraukta kai kurie punktai, o kai kurie, jų girdėti, buvę iškreipti. Kai jie tada, protestuodami prieš prievartą, išėję, tai atstovus išrinkę be jų. Atstovų kredencialiniam akte parašę, kad jie buvę išrinkti neva lapkričio 22 d. ir tai esą tam, kad atrodytų, jog atstovų rinkimo momentu Brastoje jų nebebuvę. Iš tikro jie tada dar tebebuvę Brastoje[114]. Bet šitie protestai jokių pasekmių neturėjo. Plikbajoriai, žinoma, sukelti jokio neramumo negalėjo ir seimelis taip ilgai truko, matyt, ne vien dėl jų, bet žinių apie kitas priežastis nepasisekė rasti.

Atstovams duotoji instrukcija yra labai ilga. Jos punktai šitokie: 1) prisidėję prie esamos seimo konfederacijos atstovai privalą padėkoti už rūpesčius krašto gerove karaliui ir visam seimui; 2) išrinkti karaliui įpėdinį vaivadija leidžianti, bet reikalaujanti, kad anksčiau būtų priimtas su krašto laisvėmis suderintas valdymo formos įstatymas ir sustatyti *pacta conventa* punktai. Į kardinalines teises turį būti įtraukta, kad tauta ir ateity galės rinkti sosto įpėdinius karaliams dar tebegyvenant; 3) ir pasitikėdami savo atstovais reikalauja, kad jie vis dėlto prisiektų iš užsienio jokių pinigų neėmę, neimą ir neimsią, seime veiksią nepasiduodami jokiom intrigom, vien siekdami Respublikos nepriklausomybės ir laimės. Atstovai, be to, privalą rūpintis, kad šitaip taip pat prisiektų senatas, ministeriai ir visas seimas; 4) atstovai privalą pareikšti padėką už darbus abiem konfederacijos maršalkoms; 5) jie taip pat privalą padėkoti už pavyzdingą pareigų ėjimą vaivadijos atstovui T. Matuševičiui; 6) atmetus svetimųjų garantiją, turį būti rūpinamasi panaikinti ir visas senąsias sutartis; 7) senatas neturįs gauti teisės sutrukdyti seimo balsų dauguma priimto įstatymo; 8) urėdų dalinimo teisę pripažinus karaliui, reikią žiūrėti, kad vaivadijų urėdai būtų duodama tose vaivadijose iš seno užsitarnavusiems. Ir ministerijos turį būti duodamos tik tose provincijose užsitarnavusiems. Be to, vaivadijų senatoriai vykdami į seimą turį gauti instrukcijas, seime privalą jų laikytis, o

[114] Ten pat, p. 1844–1848. Tokie protesto aktai yra du. Į knygas jie įtraukti lapkričio 29 d. Parašų yra ne per daugiausia. Vienam užpildyta maždaug ⅔ puslapio, o kitam apie ½. Pirmajam veik visi yra beraščiai ir pasirašo kryžiukais, o antrajam mokančių rašyti yra kiek daugiau.

grįžę reliaciniuos seimeliuos privalą duoti ataskaitą. Dabartiniam karaliui mirus, urėdų rinkimo teisė turinti pereiti bajorijai; 9) atstovai turį rūpintis, kad nepaliestos liktų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kardinalinės teisės, privilegijos, apdovanojimai, visokie posesijų įrodymai ir 1569 m. unijos aktas; 10) visai bajorijai turinti likti nepaliesta teisė dalyvauti seimeliuose. Seimelių eiga turinti būti sutvarkyta, balsavimai turį būti pravedama parapijomis, o kiekvienas, kuris seimely leisis kieno nors paperkamas, privaląs netekti pilietinių teisių iki gyvenimo galo; 11) reikią duoti visokių bajorų luomui nekenksmingų teisių miestams; 12) nuosavybės bei valstiečių valdymo teisės turinčios likti nepaliestos; 13) kadangi dabartinės magistratūrų revizijos neduodą gerų rezultatų, reikią nustatyti, kad Karo ir Edukacijos komisijos būtų revizuojamos teismų pavyzdžiu, sutvarkytos bei seimo skirtos deputacijos, o Iždo komisiją revizuotų suvažiavę po tris atstovus nuo kiekvienos civiliai kariškos komisijos; 14) seime magistratūros atskaitomybę privalą duoti tuojau po elekcijų; 15) žinodami, kad kariuomenei reikalingi pinigai ir kad bajorija daugiau mokėti jau nebegalinti, įpareigoja atstovus rasti kitų šaltinių. O tam reikią štai ką padaryti: a) sumažinti ministerių atlyginimą; b) sumažinti išlaidas ministerijom; c) parduoti visas seniūnijas; d) nusavinti kapitulų dvarus, o kanauninkams ir prelatams paskirti vienodus atlyginimus iš kitų šaltinių; e) Edukacijos komisijos turtus paimti iždo žinion, o mokytojus apmokėti iš iždo; f) karališkiems ir dvasininkijos dvarams padvigubinti pyliavą; 16) be Respublikos leidimo reikią niekam neleisti išvažiuoti į užsienius, o neklaužadų konfiskuoti dvarus. Dabar užsieny gyvenančių ministerių algas reikią pavesti kariuomenei ir paskirti jiems laiką, iki kurio privalą sugrįžti; 17) valdymo formos įstatymo projekto 25 punkto nuostatą, kad atsiradus plėšikų gaujom civiliai kariška komisija turinti kreiptis į kariuomenės dalį, išbraukti, o palikti senąją veikimo tvarką; 18) civiliai kariškos komisijos turį turėti savo rankose visų mokesčių ir Edukacijos komisijos turtų pajamų surinkimą ir paviete stovinčios kariuomenės bei jame esančių mokytojų apmokėjimą. Be to, tos komisijos, gavę su įstatymais prasilenkiantį iš aukštesnės instancijos įsakymą, turi turėti teisės padaryti savo pastabų, o gavę pakartotinį įsakymą, kreiptis į paruoštą seimą. Jos taip pat turį turėti teisės spręsti kai kurias bajorijos bylas su miestelėnais; 19) odų mokestį dvaruose ir kaimuose reikią panaikinti ir tik prižiūrėti, kad mėsa iš ten nebūtų atvežama ir pardavinėjama miestuose ir miesteliuose; 20) atstovai privalą rūpintis, kad būtų sutrumpintas teismo procesas, bet Lietuvos Statutas privaląs likti galioti; 21) tiek žemės, tiek pilies teisėjai turį būti renkami ir ne iki gyvos galvos, o trejiems metams. Išimties keliu seniūniją iki gyvos galvos palikti tik jų seniūnui K. N. Sapiegai. Teismuose turį

būti sentencionarai ir teisėjai privalą už savo nuomonę atsakyti; 22) Lietuvoje turį būti du tribunolai, Vilniuje ir Brastoje; 23) atstovai privalą rūpintis, kad būtų sumažintas Vyslos muitas ir atidarytas prekybos kelias per Prūsiją; 24) reikią neleisti jokių prekių pardavinėjimo monopolio; 25) atstovai turį rūpintis, kad būtų kreiptasi į popiežių, prašant sugrąžinti Jėzuitų ordiną, kuris net nebenorįs atgauti savo turtų, bet apsiimąs dirbti tą patį mokymo darbą; 26) mokymui taip pat turį būti panaudoti kiti vienuolių ordinai, o ypač bazilijonai ir pijorai. Bazilijonus, be to, atstovai privalą rekomenduoti rytų apeigų vyskupais ir abatais; 27) ir Lietuvai turį būti pritaikyta Lenkijos 1763 m. teisė *de lesionis iuris naturę*; 28) panaikinus Nuolatinę tarybą, reikią nebevykdyti ir jos nutarimų, kurie dar nepradėta vykdyti ir yra priešingi teisei; 29) kadangi kanalas į Bugą dar esąs nebaigtas, tai šį reikalą reikią pavesti sutvarkyti Brastos ir Pinsko civiliai karišKom komisijom, o Lietuvos iždo komisija privalanti paskirti tam pinigų; 30) reikią suvienodinti kalendorius; 31) Respublikoj turį būti rengiamasi tik savo krašto gaminiais, o kas norįs rengtis užsieniniais, turįs mokėti tam tikrą mokestį; 32) atstovai privalą rekomenduoti karaliui ir seimui K. N. Sapiegą; 33) Lenkijos lauko sargybiniui Podolės atstovui J. Miežejevskiui už rūpesčius rašant kardinalines teises atstovai privalą padėkoti; 34) atstovai privalą rekomenduoti karaliui pasižymėjusį 1773 m. seimo atstovą Lietuvos kariuomenės pulkininką Samuelį Korsaką; 35) Kauno pakamarį T. Vavžeckį atstovai privalą rekomenduoti į pirmą laisvą ministerio vietą; 36) Lenkijos kariuomenėj generolo majoro rangą gavęs T. Kosciuška, kaip Lietuvos pilietis, turįs būti perkeltas jos kariuomenėn; 37) į pasitaikančius vakansus atstovai privalą rekomenduoti pavieto pakamarį Vyslauchą; 38) jei vaivadijos instrukcija nebūtų priimta seimo ištisai, tai atstovai atitinkamai kiekvienam jos punktui privalą paruošti projektą ir pateikti seimui spręsti balsuojant; 39) visais kitais reikalais atstovai turį klausyti savo sąžinės balso. Priimamos konstitucijos tuojau turį būti įtraukiamos į Varšuvos pilies knygas ir pranešamos bajorijai į pavietus bei vaivadijas[115]. (Parašų yra 2½ puslapio.)

19. P i n s k o pavieto seimelis greičiausia buvo ramus ir užtruko palyginus neilgai. Kiek ilgiau truko tik priėmimas instrukcijos. Kaip sakoma jos įvade, ji buvusi pradėta lapkričio 16 d., o baigta 18 d. Dėl atstovų, matyt, nebuvo jokių ginčų, nes jie buvo išrinkta tą pačią dieną, baigus svarstyti instrukcijas[116]. Išrinkta buvo Simonas Skirmuntas ir tautinės kavalerijos rotmistras Mykolas Gvidonas Kuženieckis. Nė vienas jų jokio

[115] Ten pat, p. 1779–1794.

[116] Atstovų kredencialinis aktas Pinsko žemės teismo knygoje, *VVA*, Nr. 13236, s. 1500–1501, o instrukcija p. 1495–1500.

ypatingesnio vaidmens to meto įvykiuos nesuvaidino ir apie juos kalbėti netenka. Jiems duota instrukcija jokiais punktais nesuskirstyta, tad ją atpasakodami padarysim tokį paskirstymą patys. Jos turinys yra toks: 1) atstovai pirmiausia privalą prisidėti prie esamos seimo konfederacijos; 2) turint galvoje didelę dabartinio karaliaus krašto meilę ir jo darbus atstovai privalą rūpintis, kad Stanislovas Augustas konstitucijose būtų paskelbtas Didžiuoju karalium ir Tėvynės tėvu; 3) sosto įpėdiniu pavietas norįs matyti saksų elektorių ir jis turįs būti nominuotas dar prieš priimant valdymo formos įstatymą. Jei jis dėl kokių nors priežasčių sosto priimti nenorėtų, tai dėl kito kandidato atstovai privalą atsiklausti pavieto; 4) kadangi laikotarpiui tarp dviejų seimų norima sudaryti Sargybą, tai tam prie primo ar kurio vyskupo tebūnie priskirta iš visų trijų provincijų po 1 senatorių ir po tris iš riterių luomo. Senatoriai turį dirbti be atlyginimo, o bajorai turį gauti ne daugiau kaip po 10 000 auks. Bet tie bajorai turį būti parenkami ne iš atstovų. Be to, ir senatoriai sargybos nariai seimo metu sprendžiamojo balso neprivalą turėti. Visa Sargyba neprivalanti turėti nei įstatymų leidimo, nei įstatymų aiškinimo, nei iždo pinigų disponavimo teisės; 5) seimuose *liberum veto* teisę reikią panaikinti. Įstatymai turį būti priimami atstovų rūmuose ir senatas tenegalįs juos persvarstyti; 6) atstovai turį rūpintis, kad Lietuvos iždas būtų tobuliau administruojamas ir kad būtų geresnė jo oficialistų priežiūra. O tų oficialistų skaičius turįs būti sumažintas; 7) mokyklos turį būti pavestos mokyti norintiems vienuolių ordinams, o Edukacijos komisijos pajamos turį pereiti Iždo komisijos žinion. Švietimo reikalams Edukacijos komisija turinti duoti tiek, kiek būsią nustatyta seimo. Komisarai privalą būti renkami seimo ir ne visam gyvenimui. Mokymas turįs būti pritaikytas respublikoniškai tvarkai ir lotynų kalba neprivalanti būti apleista. Mokyklų priežiūra turinti būti pavesta civiliai kariškom komisijom. Edukacijos komisijai negalį būti leista išdavinėti liudijimų apie piliečių tinkamumą į vietas; 8) atstovai neprivalą skirti savęs jokiom funkcijom eiti ir seimo veikimo laikas ilgiau įstatymu numatytos datos negalįs būti pratęstas; 9) iždui naudingą ministerių sumažinimo mintį reikią įvykdyti, o jiems atlyginimo daugiau kaip 30 000 auksinų neskirti. Jei kuris nors ministeris savo pareigų neitų, atlyginimo gauti negalįs; 10) atstovai privalą rūpintis, kad Lietuvos senatorių, ministerių ir atstovų skaičius būtų sulygintas su Lenkijos provincijom; 11) civiliai kariškos komisijos turį gauti aiškų veikimo statutą. Dėl dezertyrų baudimo Lietuvai turinti būti priimta Lenkijos teisė; 12) seimelių tvarka privalanti likti senoviška; 13) plebėjams turį būti garantuota kilnojamojo turto neliečiamybė, o savininkų teisės į savo dvarus ir valdinius turį būti nepaliestos; 14) odų mokestis turįs būti panaikintas. Taip pat turį būti panaikinta druskos, geležies

ir tabako monopolis; 15) Iždo komisijai turį būti uždrausta kelti muitus. Muitų lentelės (tarifai) turį būti priimtos seimo. Atiduoti kam ar sukeisti ant ko nors Gdanską su Torune atstovai negalį leisti; 16) kadangi Pinsko pavietas slėniuotas ir daugiausia turįs prastos žemės, tai turįs būti priskirtas žemiausiai mokesčių kategorijai; 17) atstovai turį rūpintis, kad Muchavos kanalas kuo greičiau būtų baigtas ir pavestas Brastos ir Pinsko civiliai karišku komisijų priežiūrai; 18) unijos privilegijos turį būti nepaliečiamos ir įtrauktos į kardinalines teises; 19) paskirtoji žydų reformos komisija savo darbus privalanti baigti; 20) atstovai privalą rūpintis, kad pavietui būtų grąžinta užsilikę pinigai už rusų paimtą pašarą; 21) atstovai, sprendžiant svarbius klausimus, privalą seimo neapleisti; 22) turį būti suvienodinti kalendoriai ir sumažinti pasninkai; 23) visuose ne bajorų miestuose turinti būti įsteigta policija. Taip pat turį būti įsteigta pasienio teismai, kurie teistų bylas dėl iš Lietuvos Lenkijon perbėgančių valstiečių; 24) atstovai privalą paremti bazilijonų prašymus, ypač dėl jų turtų; 25) atstovai turį rūpintis, kad neturtingas Pinsko stačiatikių vienuolynas būtų atleistas nuo 50 auksinų mokesčio; 26) atstovai turį rekomenduoti karaliui užsitarnavusius seimo maršalkas; 27) atstovai turį rūpintis, kad į nunciatūros teismą nesukliūtų jam nepriklausančios bylos; 28) Kuršo hercogystė, išmirus dabartinio hercogo šeimai, o Piltenės pavietas jau dabar turįs būti įjungtas į Respubliką; 29) atstovai turį rūpintis, kad būtų kreiptasi į popiežių sugrąžinti Jėzuitų ordiną. Bet jų dvarai neprivalą būti grąžinami; 30) kasmet vaivadijose ir pavietuose turį būti atliekama bajorijos kariškas apmokymas; 31) karalinos bernardinai, kaip užsiimą gydymu, turį būti atleisti nuo 0,1 mokesčio; 32) muitinės ant Lenkijos sienos turį būti panaikintos; 33) miestiečių į seimą reikią neįsileisti, bet leisti jiems savo pageidavimus pareikšti seimeliuos, o į seimą iš kiekvienos provincijos tesiunčią po 2 atstovus su patariamuoju balsu; 34) miestiečiams pirkti žemės reikią neleisti; 35) reikią žiūrėti, kad seimuose ir seimeliuose stropiai būtų pildoma įstatymai *de coruptis et corumpendis*[a]; 36) visi teisėjai turį būti laikini, o ne iki gyvos galvos. Pilies teisėjai turi būti seimelio renkami, o ne skiriami seniūno; 37) tiek naujai renkami, tiek senieji atstovai, turėdami šią instrukciją, privalą veikti taikydamiesi prie tėvynės gerovės.

Seimely pirmininkavo ir pirmasis instrukciją pasirašė vietos pakamaris Liudvikas Oreška, o karaliui atstovavo vėliavininkas Kuženieckis.

20. M i n s k o vaivadijos seimelis buvo vienas iš triukšmingiausių ir laiko atžvilgiu paėmė rekordą. Jis truko net devynias dienas, nuo lapkričio 16 d. iki 24. Atstovams duotoje instrukcijoje jo eiga nupasakojama šitaip.

Esą lapkričio 16 d. priėmę tik vieną punktą dėl išrinkimo karaliui įpėdinio, o iškilus klausimui, ką būtent rinkti, seimelis panorėjęs tą apsvarstyti ir posėdis buvęs nukeltas kitai dienai. 17 d. sutikę su seimo pasiūlyta saksų elektoriaus kandidatūra, o sustatyti kitiems instrukcijos punktams ir priiminėti bajorijos pasiūlymams sudarę 8 žmonių komisiją, kurioje pirmininkavęs vaivadijos vėliavininkas Steponas Bykovskis. Kitą dieną pasirodę, kad visokių vaivadijos pasiūlymų esą labai daug, tad kad komisija lengviau pajėgtų viską tinkamai sutvarkyti ir pateikti seimeliui, priskyrę prie jos dar 27 asmenis. Taip padidintai komisijai vadovauti, vėliavininkui Bykovskiui prašant, sutikęs pats vaivada Chmara. Toji tai komisija gavusi teisę viską spręsti galutinai ir sustačiusi visą instrukciją. O tas užtrukę iki lapkričio 21 dienos. Lapkričio 22 d. ji buvusi perskaityta seimeliui ir priimta vienbalsiai. Einant prie atstovų rinkimo pasirodę, kad 4 kandidatai: pakamaris A. Prušinskis, žemaičių tėvūnas, o Minsko vaivadijos civiliai karišķos komisijos komisaras Jackus Antanas Putkameris, žemės teisėjas Juozas Vankovičius, pilies teisėjas Stanislovas Bohusevičius – jokiu būdu nenusileidžią, tai kitą dieną buvęs pradėtas balsavimas, kuris pasibaigęs tik lapkričio 24 d. Balsų dauguma buvęs išrinktas Putkameris ir Vankovičius[117]. Kadangi Putkameris buvęs civiliai karišķos komisijos narys, tai jo vieton tuojau išrinkę Bagdoną Kostrovickį.

Iš instrukcijos atpasakojimo išeitų, kad seimelis buvo gan sutartinas ir per ilgai užsitęsė tik dėl smulkių nesutarimų, bet kiti šaltiniai rodo ką kitą. Taip jau minėtas vėliavininkas Bykovskis, kuris čia buvo karaliaus įgaliotiniu[118] savo gruodžio 2 d. laiške karaliui seimelio eigą atpasakoja jau kitaip[119]. Esą visi žymesnieji vaivadijos žmonės lapkričio 15 d. buvę sukviesti pasitarti pas vaivadą Chmarą pietų. Ten pradėjus kalbėti dėl sosto įpėdinystės senosios netvarkos šalininkai sukcesijos šalininkus išvadinę laisvių vertės nenumanančiais jaunikliais. Bet pasirodę, kad tų jauniklių buvę dauguma. Tada jie toną nuleidę ir su įpėdinio išrinkimu sutikę, lapkričio 16 d. tas buvę priimta ir seimely. Ten iš besipriešinančių kalbėjęs tik 1788 m išrinktas atstovas Pavlikovskis, kurio kalba buvusi tiek bjauri, kad esą baisu ją net prisiminti. Dėl saksų elektoriaus kandidatūros tie senieji prašę laiko apsigalvoti ir jie nesipriešinę. Lapkričio 17 d. norėjęs kažką pasiūlyti seniūnas M. Bžostovskis (Trakų atstovas seime), bet daugumas ėmę šaukti už elektoriaus kandidatūrą ir jis taip pat nutilęs. Į instrukciją buvę pateikta dau-

[117] Balsuojama iš tikro buvo ne 4, o 5 kandidatai. Balsavimo rezultatai įtraukti į Minsko pilies knygą, *VVA*, Nr. 11850, fol. 581–587. Atstovams duotieji kredencialai *ten pat*, fol. 588–589. Instrukcija taip pat tenai, fol. 590–602.

[118] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 628.

[119] B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta* ..., s. 162–164.

gybė reikalavimų, kuriems suderinti išrinkę komisiją. Jam pirmininkaujant tai komisijai daugiausia trukdęs žemės teisėjas Valadkavičius[a]. Kitą dieną komisiją papildę ir, jam prašant, joje pirmininkauti sutikęs pats vaivada Chmara. Norėdami įtraukti sukcesijos reikalavimą, turėję griebtis tokio punkto formulavimo, kurio priešininkai nesupratę. Kilus klausimui apie tai, kad teisėjai nebūtų skiriami iki gyvos galvos, tekę balsuoti ir tą punktą priėmę dvidešimt keliais balsais prieš 9. Komisija savo darbą baigusi 21 d. Tada atėję žemės teisėjai ir ėmę prašyti, kad būtų įtrauktas punktas, reikalaująs jiems vietas palikti iki gyvos galvos. Bet kai lapkričio 22 d. skaitant instrukciją kažkas nurodęs jiems, kad toks punktas rodąs jų savanaudiškumą, tai patys pradėję prašyti jį išbraukti. Dėl šventos ramybės, tą padarę.

Pradėjus rinkti atstovus, jis pats rėmęs savo pusbrolį Bohusevičių, o vaivada Chmara būtinai norėjęs pravesti Vilniaus vyskupo rekomenduojamą Putkamerį. Vaivadai klausiant, ar visi sutinka su Bohusevičium, visi atsakę teigiamai. Taip pat visi sutikę su Vankovičium. Bet vaivada posėdį atidėjęs neva norėdamas sutaikinti pretendentus. Esą jie jau tada galėję griebtis manifesto, bet nenorėdami skaldyti seimelio ir būdami tikri, kad vaivadija sutartinai palaiko Bohusevičių, nutarę palaukti rytdienos. Bet jo priešai per naktį pasistengę sutarimą išardyti ir tekę balsuoti. Balsuojant (XI 23) daugumas vis dėlto rašęsi už Bohusevičių. Tada vaivada seimelį nukėlęs dar vienai dienai ir lapkričio 24 d. iš Čapskienės ir žemės teisėjo Vankovičiaus valdomų Radvilų dvarų atgabenę 300 činčininkų. 7 val. ryto jie buvę suvesti buvusiam jėzuitų refektoriun, kur vykęs seimelis. Refektorius buvęs tuo būdu užpildytas prieš susirenkant seimeliui ir Bohusevičiaus šalininkai ten negalėję patekti iš viso. Jis pats, nors pagal savo urėdą buvęs balsavimą prižiūrinčioj komisijoj, vos galėjęs prisibrukti prie stalo. Jų protestų ir reikalavimų neleisti balsuoti neturintiems teisės plikbajoriams – činčininkams vaivada, seniūnas ir du cenzoriai nenorėję nė klausyti. Seniūnas (t. y. M. Bžostovskis) net pats skubiai užrašinėjęs balsus. Jisai tada pareiškęs protestą – išėjęs ir su šalininkais įtraukę į miesto knygas protestą. Bet netrukus apsigalvoję, kad neturtingam Bohusevičiui du metu išbūti seime būtų sunku ir kadangi priėmus gerą instrukciją esą nebesvarbu, kas bus atstovu, nutarę nebedaryti nieko. Jis pats tą pačią naktį iš Minsko išvažiavęs ir esąs nusistatęs, kol seimelio tvarka nebūsianti pakeista, tenai daugiau nesirodyti, laimingesnių tėvynės laikų lauksiąs savo užkampy.

Kaip matome, vaivadijos susigrupavimas dabar jau kitoks. 1788 m. čia matėme rungiantis Radvilos ir Masalskio šalininkus, o dabar Radvilos partijos nebėra. Jo šalininkas M. Bžostovskis veikia kartu su vaivada Chmara. Jų pozicijai paremti net pa-

naudojama Radvilos plikbajoriai. Prieš juos stovi karaliaus ir seimo reformų šalininkai. Tai vienintelis ryškus bajorijos persigrupavimas su naujuoju, momentui charakteringu atspalviu. Be to, įsidėmėtina, kad čia figūruoja net du seimo atstovai: griežtas reformų priešas Pavlikovskis ir nuosaikus Bžostovskis. Tuo tarpu kituose Lietuvos seimeliuose seimo atstovų veikimo neužtinkame.

Nors Bohusevičiaus šalininkai ir jis pats griežtai ginti savo pozicijos nestojo, bet atsirado kitų vaivados priešų, kurie atvyko skųstis net į seimą. Atvyko vaivadijos pakamaris Prušinskis ir karaliaus šambelionas M. Chelchovskis. Seime seimelio klausimas buvo sprendžiamas rugų metu gruodžio 18 d. Prušinskis kalbėjo labai bendrais bruožais ir vis akcentavo, kad tinkamiausias sosto įpėdinis būtų karaliaus brolvaikis Juozas Poniatovskis. Dėl paties reikalo jis nepasakė nieko. Chelchovskis jau kalbėjo apie vaivados ir jo bičiulių nusikaltimus seimely ir perskaitė manifestą. Kredencialus gavusiems atstovams patiekus savo rinkimų teisėtumo formalius įrodymus, seimas juos pripažino. Seimo atstovai kėlė 1773–1775 m. seime pagarsėjusio Reitano[a] draugo Bohusevičiaus nuopelnus, bet seimelio teisėtumo neginčijo. Skundas buvo atmestas tuo lengviau, kad Naugarduko atstovas Bernavičius pranešė gavęs Bohusevičiaus laišką, kuriame rašąs, kad nenorėdamas skaldyti vienybės, nuo pretenzijų atsisakąs, bet vis dėlto pageidaująs, kad balsai seimeliuose būtų skaitoma teisingiau. Sapiega nurodė, kad net pačiam manifeste esą keistenybių. Jį, pvz., pasirašęs kažkoks Ukmergės seniūnas Odynecas, o tuo tarpu ten seniūnu esąs atstovas Morikonis; pasirašąs neva brigadininkas Čechavičius, o tokio nesą visoje kariuomenėje. Besvarstant, tiesa, dar buvo užkabintas M. Bžostovskis. Kai kurie atstovai reikalavo, kad ir jis, kaip manifeste paliestas iš seimo pasišalintų, bet jis apsigynė ir byla buvo baigta[120].

Atstovais likę Vankovičius ir Putkameris žinomi kaip nuolatiniai reformų priešai ir Targovicos veikėjai. Ypač Putkameris[121]. Bet svarbesnio vaidmens nesuvaidino nė vienas.

Dalį instrukcijos turinio, kur aprašoma seimelio eiga, jau nupasakojom. Jos pradžioje pareiškus nuolankiausią dėkingumą už rūpesčius krašto gerove karaliui, sakoma, kad lapkričio 16 d. sutarę, kad sostui įpėdinį išrinkti iš tikro esą reikalinga, o kitą dieną kandidatu numatę saksų elektorių. Jeigu gi jisai siūlomo sosto priimti nesutiktų, tai kito kandidato parinkimą palieką sau. Jau minėtos komisijos sugrupuoti vaivadijos

[120] A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. I, s. 15, 29–43.

[121] W. Smoleński, *Ostani rok sejmu wielkiego*, s. 49; W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 115, 194, 232, 268–269, 306; S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 146, 162–163; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. V, s. 204, 253.

pageidavimai sutraukta į šiuos punktus: 1) atstovai prisidėję prie esamos seimo konfederacijos privalą sustatyti naujajam elektui *pacta conventa* punktus, kurie turį būti suderinti su bajoriškom laisvėm. Jei saksų elektorius tokių sąlygų nepriimtų ir tuo pačiu nuo sosto atsisakytų, tai atstovai tuojau privalą pranešti vaivadijai, kuri išrinksianti naują kandidatą. Visą seimo metą atstovai privalą jame dalyvauti ir jo neapleisti; 2) atstovai rūpestingiausia privalą stengtis, kad būtų užbaigtas valdymo formos nustatymas, nes naujosios konstitucijos senąjį išjudinusios, o priimtieji pradai visko dar neduodą; 3) priimant valdymo formos įstatymą, reikią laikytis jau paruošto projekto; 4) to projekto 87 ir 88 paragrafai turį būti pakeisti. Valstiečio užmušimas ar sužeidimas ponui galįs būti laikomas kriminaliniu nusikaltimu, bet tokiu atveju užmuštojo šeimai ar net visai sodybai išsikelti kur kitur turį būti nevalia, nes tokiu atveju esą nukentėtų ne tiek pats kaltininkas, kiek jo vaikai. Tad atstovai privalą rūpintis, kad visi valstiečiai liktų bajorijos dvaruose kaip jų nuosavybė ir kad būtų galima susigrąžinti pabėgusius. Valstiečių apsaugai reikią nustatyti, kad nuo priklausomybės (*poddaństwa*) ponui būtų atleista, bet ne visa šeima ar sodyba, o tik ta viena troba, iš kurios ponas ką nužudys ar išgėdins dukterį arba žmoną. Tie gi valstiečiai, iš kurių nekaltai bus atimta nuosavybė, tegul turį teisės teisybės ieškoti pas parapijos instigatorius; 5) Sargybos įstatymas turįs būti aiškiai surašytas, kad visi įstatymai galėtų būti vykdoma be jokių kliūčių; 6) komisijai turį būti pavesta kariuomenės nuolat laikyti 100 000, ją apmokėti ir palaikyti discipliną. Karininkai turį būti avansuojami tik nusipelnę; 7) kai dėl Lietuvos iždo komisijos, tai ji turinti būti suvaldyta nuo savavaliavimo, neteisėtai paskirtus mokesčius privalanti grąžinti piliečiams. Tarp Lenkijos ir Lietuvos muitai turį būti panaikinti. Komisija turinti duoti ataskaitą, kaip buvo sunaudotos kahalų sumos, skirtos kreditoriams apmokėti. Be to, turį būti išrinkta nauji komisijos nariai, o iš senųjų pareikalauta atskaitomybės. Reikią žiūrėti, kad nebūtų imamas joks mokestis už naudojimąsi keliais bei tiltais. Tarp pirklių kylančius ginčus turį spręsti pavietų bei vaivadijų civiliai kariškos komisijos su teise apeliuoti Iždo komisijon. Iždo oficialistai neprivalą būti įmaišyti į jokias konfiskatų bylas, nes dėl to iždui galį būti nuostolių. Iš mokesčių surenkami pinigai turį likti vaivadijų kasose. Odų mokestis turįs būti panaikintas. Oficialistai turį geriau prižiūrėti pasienio muitus. Baltarusių[a] arkidiakono dvaras Viadzičiuose, per klaidą sukliuvęs į liustraciją, nuo visokių apsunkinimų turįs būti atleistas; 8) atstovai privalą žiūrėti, kad priimant Policijos komisijos įstatymą nebūtų įterpta ko nors, kas apsunkintų piliečius; 9) Edukacijos komisija projekte siūlomos priežiūros teisės neprivalanti gauti. Jos dvarų pajamos turį eiti į vaivadijų kasas, iš kur pinigai turį būti išduodami pagal jos orderius,

o iš liekančių santaupų ir kituose miestuose Vilniaus pavyzdžiu turį būti įsteigta neturtingos bajorijos vaikams konviktai. Mokykloms ir kovai su netikėjimu reikią sugrąžinti Jėzuitų ordiną. Edukacijos komisija, skirdama mokytojus, pirmiausia privalanti patikrinti jų žinias iš religijos ir padorumą; 10) komisijos už nusižengimus turį atsakyti tribunole; 11) seime visi trys luomai turį tartis kartu. Kitas pirmas seimas pagal alternatą privaląs susirinkti Gardine; 12) reikią sutrumpinti procesą ir įkurti du tribunolu: Vilniuje ir Minske. Seniūnų teismus reikią panaikinti, o tebūnie vienas teismas, sudaromas iš pilies ir žemės urėdų, renkamų kas 2 metai seimeliuose. Jis privaląs veikti nuolat ir turėti savo sentenciarus. Už savo nuomones teisėjai turį būti atsakingi tribunolui. Pakamariai ežių bylas privalą teisti kartu su 2 seimely išrinktais asesoriais; 13) seimelio išrinkti teisėjai savo pareigas turį pradėti eiti be karaliaus patvirtinimo, bet teisėjais iš vienos šeimos kelių asmenų rinkti negalima; 14) dvimečiui išrinkti teisėjai negalį būti renkami nei seimo atstovais, nei tribunolo deputatais; 15) savo seniūną Bžostovskį atstovai privalą rekomenduoti į kurią nors ministerio vietą; 16) atstovai privalą žiūrėti, kad iždo pinigai nebūtų naudojami jokiems apdovanojimams. Tokie apdovanojimų pasiūlymai turį būti sprendžiami slaptu balsavimu; 17) kadangi senieji rusiški dokumentai esą jau sunkiai suprantami, o po kiek laiko būsią visai nesuprantami, tai atstovai privalą rūpintis, kad iš vaivadijos piliečių būtų paskirta deputacija, kuri juos išverstų ir iš naujo perrašytų; 18) atstovai privalą pasirūpinti, kad būtų sutvarkyti miestų reikalai, kaip jie prašą. Taip pat reikią sutvarkyti žydų gyvenimą; 19) atstovai turį rekomenduoti seimui nusipelniusius 1773–1775 m. seimo atstovus S. Bohusevičių ir Samuelį Korsaką. Taip pat turįs būti tinkamai primintas velionis Tadas Reitanas; 20) atstovai privalą rūpintis, kad mokesčių koekvacinė komisija neskriaustų jų vaivadijos, nes čia esanti kitokia santvarka; 21) kalendoriai privalą būti sulyginti; 22) eksdivizinių ir taksacinių teismų bylos turį būti galutinai sprendžiamos žemės teisme; 23) kadangi Gižų seniūnijos valstiečiams esą per toli iki parapinės Vilkaviškio bažnyčios, tai vaivada Chmara ten išlaikąs vikarą. Po savo mirties Chmara jo išlaikymui skirsiąs 7% nuo jo iždan įnešamų 9000 auksinų. Atstovai turį rūpintis, kad tokia fundacija būtų patvirtinta ir kad ateity kiekvienas naujas seniūnas tam reikalui mokėtų 7% nuo 10 000 auksinų. Taip pat Chmarai turį būti leista Gižų klebono sodybai, mokyklai ir špitolei panaudoti keliolika margų žemės; 24) rusų metropolito ir bazilijonų visos privilegijos turį būti patvirtintos; 25) Lenkijos referendorių Goženskį atstovai privalą rekomenduoti į Lenkijos vicekanclerio ar kurią nors kitą vietą; 26) neturtingos bajorijos teisės neprivalą būti varžomos; 27) atstovai privalą rūpintis, kad būsimose taikos derybose iš carienės būtų prašoma

grąžinti Rusijai perėjusiose srityse konfiskuotus Radvilos ir Oginskio dvarus; 28) dėl visų reikalų, kurie instrukcijoje nepaliečiami, atstovai privalą derintis prie karaliaus valios; 29) šios instrukcijos privalą laikytis ir 1788 m. išrinktieji atstovai, o jos punktai būtinai turį būti pateikti spręsti seimui, reikalui esant, net slaptu balsavimu. Po šių punktų instrukcijoje atpasakojama jau minėti atstovų rinkimai ir pagaliau seka parašai, kur matome keletą teisėjų pasirašant su pastaba: *Salva advitalitate*, t. y. protestuojant prieš instrukcijos 12 ir 13 punktus. Yra taip pat tokių, kurie iš atstovų reikalauja šito labiausiai siekti. Parašų iš viso yra gan daug – beveik 3 lapai.

21. M o z y r i a u s pavieto seimelis, priešingai Minsko seimeliui, pasiekė trumpumo rekordą. Ir instrukcija priimta, ir atstovai išrinkta tą pačią lapkričio 16 d. Kaip atsimenam, 1788 m. čia varžėsi Oskierkos su Jelenskiais. Jų abiejų įtaka nebus nei kiek sumažėjusi ir dabar. Kaip tada atstovais buvo išrinkta po vieną narį iš abiejų šeimų, taip išrenkama ir dabar. Dabar išrenkama patys priešakiniai: pavieto maršalka Kazimieras Oskierka ir seniūnas Jonas Jelenskis[122]. Bet dėl to, matyt, buvo susitarta iš anksto ir jokių nesusipratimų nebuvo. Nei seime, nei vėlesniuose įvykiuose nė vienas iš jų niekuo nepasižymėjo, nors abu dalyvavo ir Targovicos konfederacijoj, o Oskierka 1793 m. buvo paskirtas Mozyriaus kaštelionu[123]. Seime kiek daugiau dirbo Jelenskis, o Oskierka veik ištisus metus ten nė nepasirodė. Konfederacijos aktą jis pasirašė vos 1791 m. rugsėjo mėn. 17 d.[124]

Pavieto atstovams duotoji instrukcija yra palyginus neilga ir gan lakoniška[125]. Jos punktai yra šitokie: 1) atstovai pirmiausia privalą pareikšti padėką už tėviškus rūpesčius karaliui; 2) su sosto paveldėjimu jie jokiu būdu negalį sutikti, o jei dauguma balsų būtų nutarta, jie privalą įtraukti į Varšuvos teismų knygas savo protestą; 3) prie konfederacijos atstovai privalą prisidėti, bet kartu turį pareikšti, kad seimo atstovai daugiau niekad patys savęs atstovais palikti negalį; 4) kenksmingų karų reikią vengti, bet nuo naudingų nereikią šalintis; 5) kariuomenės padidinimą atstovai privalą patvirtinti; 6) Lietuvos iždo ir edukacijos komisijos privalą duoti ataskaitą; 7) atstovai privalą rūpintis, kad visos senosios prerogatyvos būtų saugomos; 8) atstovai privalą rūpintis, kad visos provincijos įstatymų leidyboje turėtų lygybę; 9) slaptas balsavimas seime jokiam atvejy neprivaląs būti vartojamas; 10) atstovai turį rūpintis, kad seimai senoviškai pagal

[122] Kredencialinis aktas Mozyriaus pilies teismo knygoje, *VVA*, Nr. 12370, dok. Nr. 438, fol. 520.

[123] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, s. 125, 141.

[124] *VL*, t. IX, s. 471.

[125] Mozyriaus pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 12370, dok. Nr. 435, fol. 516–517.

įstatymus būtų atliekami; 11) Lietuvos ir Lenkijos iždų sujungimo klausimą, kuris galįs būti naudingas, palieką atstovų nuožiūrai; 12) jei mokyklos būtų pavestos vienuolių ordinams, tai turįs būti atgaivintas Jėzuitų ordinas; 13) atstovai privalą rūpintis, kad užsitarnavę seimų atstovai ir tribunolų deputatai būtų apdovanojami urėdais; 14) atstovai jokiu būdu negalį sutikti su valstiečių atleidimu ir įkūrimu teismų su jais teistis; 15) miestai prie įstatymų leidybos neprivalą būti prileisti, bet tegul turį teisę pareikšti savo prašymus bei pageidavimus; 16) jei odų mokestis nebūsiąs panaikintas, tai tegul nuo jo būsią laisva bajorija ir vienuolynai; 17) Lietuvos iždo komisija muitų lentelių (tarifų) savavališkai tegul nekaitaliojanti, o paruošusi tepristatanti patvirtinti seimui ir nuo vieno seimo iki kito jokių pakeitimų tenedaranti; 18) monetų kursas tegul liekas pastovus: 1 senasis rublis = 7 auksinai, o 1 naujasis rublis = 6 auksinai ir 20 skatikų. Be to, reikia uoliausia saugoti, kad į užsienį monetos nebūtų išvežamos. Pasitikėdami savo atstovais visus kitus reikalus pavedą jų *activitati et dexteritati*". Tuo instrukcija ir baigiama, o toliau seka mums jau žinomas atstovų rinkimų nupasakojimas. (Parašų yra ne per daugiausia – vienas puslapis.)

22. R i e č i c o s pavieto seimelis, kaip minėta, nuo 1776 m. rinkdavosi Riečicoje, bet kadangi ji buvo pačiam pasieny (Nuo Rusijos ją skyrė tik Dniepras), tai 1790 m. vasario 18 d. konstitucija pavieto centrą vėl perkėlė į Bobruiską. Ten turėjo veikti civiliai karinė pavieto komisija, ten turėjo būti pavieto kasa ir pyliavų magazinai[126]. Dėl seimelių tuo tarpu nebuvo nutarta nieko. Tik prieš 1790 m. seimelius, spalio 1 d., Sapiega pranešė seimui, kad pavietas prašąs Bobruiską skirti ir seimelių vieta. Seimas tuojau priėmė konstituciją, kurioje sakoma, kad Riečicos atstovams, remiantis tų metų grabnyčių seimelio nutarimu, civiliai kariškos komisijos pranešimu ir specialių delegatų prašymu, prašant pavieto, seimelių ir teismų vieta skiriamas Bobruiskas, kur jau veikianti civiliai kariška komisija[127]. Taip pat Bobruiskas seimelių vieta buvo paskirtas 1791 m. priimant naująjį seimelių įstatymą[128]. Ir mūsų kalbamasis seimelis įvyko jau Bobruiske.

Atstovais buvo išrinkta tautinės kavalerijos pulkininkas Antanas Oskierka ir Oršos pavieto taurininkas Ignas Soltanas[129]. Nė vienas jų niekur nepasižymėjo. Oskierka ilgai net neatvyko į seimą. Konfederacijos aktą jis pasirašė vos 1791 m. rugsėjo mėn. 17 d.,

[126] *VL*, t. IX, s. 160.

[127] Ten pat, p. 184; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 80.

[128] *VL*, t. IX, s. 334.

[129] Kredencialiniai jų aktai Riečicos žemės knygose, *VVA*, Nr. 13613, fol. 231–232.

nors nuo tų metų gegužės 28 d. jau skaitėsi seimo teismo narys[130]. Taip ilgai jis neatvyko greičiausia dėl nebaigtos bylos, kurią mes matėme minint daugely 1788 m. instrukcijų. Mat teisme kokių nors bylų turįs bajoras seimo atstovo funkcijų eiti negalėjo.

Seimelis greičiausia buvo ramus. Bent nebuvo didelių ginčų dėl atstovų, nes jiems duoti kredencialai yra datuoti tą pačią lapkričio 19 d., kai buvo baigta svarstyti instrukcija. O kad jos svarstymas užtruko net 4 dienas, nestebėtina. Ji yra viena ilgiausių iš visų Lietuvos seimelių instrukcijų. Štai jos punktai: 1) gruodžio 16 d. atstovai privalą atvykti į seimą ir prisidėti prie esamos konfederacijos; 2) atstovai privalą pareikšti karaliui nuolankiausią padėką; 3) taip pat jie privalą pareikšti padėką už darbus seimo maršalkom; 4) kad liktų amžinas šio seimo atminimas, reikią priimti rusų globą atmetantį įstatymą; 5) sosto įpėdinį išrinkti pavietas leidžiąs; 6) tinkamiausiu įpėdiniu pavietas numatąs saksų elektorių; 7) bet elekcija turinti vykti tik baigus svarstyti valdymo formos įstatymą ir sudarius *pacta conventa* punktus; 8) jei saksų elektorius sosto priimti nesutiktų, tai kito kandidato parinkti, neatsiklausus tautos, seimas negalįs; 9) atstovai privalą rūpintis, kad Lietuvos vaivadijos ir pavietai būtų padalinti lygiais plotais; 10) miestelėnai ir valstiečiai prie įstatymų leidybos negalį būti prileisti; 11) kadangi atstovų rūmų nutarimo sulaikymas gresiąs laisvėms, tai konstitucinių teisių projekto 16 punkto pavietas nenorįs visiškai; 12) kardinalių teisių pakeitimui 17 projekto punktas reikalaująs visuotino sutarimo, bet geriau esą būtų reikalauti ¾ balsų; 13) mirus dabartiniam karaliui, visus stalo dvarus reikėsią išdalinti bajorijai taip, kaip yra išdalinta Edukacijos komisijos dvarai, o karaliui teksią skirti iš iždo tam tikrą sumą pinigų, nes eksploatacija dvarų 3 metų nuomos būdu neleidžianti tobulinti ūkio, jį tik nuplėšianti; 14) tribunolo rusų kadenciją, 1775 m. seimo nukeltą į Gardiną, reikią atkelti į Minską arba į Naugarduką; 15) seimas turįs paskirti komisiją įstatymų kodeksui ir proceso teisei nustatyti; 16) valstiečiai jokiu būdu neturį gauti teisės išsikelti iš bajorijos dvarų; 17) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir bajorijos teisės, garantuotos priešunijinėm ir pounijinėm konstitucijom, turį likti nepaliestos; 18) mokytojai neturį teisės gauti pavietų, vaivadijų ir valstybės urėdų vietų; 19) Vyriausiųjų mokyklų rekomendacijos renkamiems pavieto urėdams negalį būti reikalaujama. Tas galį būti taikoma tik kanceliaristams, patronams, subdelegatams ir regentams; 20) skiriant asesorijai ir referendorijai vietą, atstovai privalą atminti tribunolą iškėlus nykstančius Minską ir Naugarduką; 21) kadangi Lenkija Lietuvos atžvilgiu sudaranti tik 2 provincijas, o senatorių ir atstovų turinti daug daugiau, tai, siekiant sulyginti senatorių skaičių, Lietuvos

[130] *VL*, t. IX, s. 250, 471.

pavietų maršalkos turį būti pakelti kaštelionais. Taip pat turį būti sulygintas provincijų atstovų skaičius; 22) girtinas esą projektas, kad niekas negalėtų būti skiriamas vyskupu bent 6 m. nebuvęs klebonu, bet to paties reikią reikalauti ir iš kanauninkų. Be to, jiems reikią paskirti kokių nors dvasiškų ar pasaulietiškų pareigų; 23) Sargyboj narių turį būti 12. Jie turį būti renkami kiekvieną dvimetį seime, 6 paliekant iš senosios sudėties. Jais galį būti tik katalikai. Jie neprivalą gauti teisės rašyti iždui asignacijų ir savo padėjėjus turį apmokėti patys iš gaunamo 10 000 auksinų atlyginimo; 24) taupumo sumetimais abiejų tautų Iždo komisijas reikią sujungti ir oficialistų skaičių sumažinti arba sumažinti jų atlyginimą. Bendrosios komisijos (Karo, Iždo ir Policijos) privalą turėti po lygų narių skaičių iš Lietuvos ir Lenkijos ir privalą veikti pagal Karo komisijos priimtą alternatą. Civiliai kariškos komisijos privalą prižiūrėti bendrą pavieto kasą, o iš Iždo komisijai nepriklausomų pajamų ataskaitą privalą duoti kiekviename grabnyčių ūkio seimely; 25) Edukacijos komisijos pajamos turį pereiti Iždo komisijos žinion, o jos jurisdikcija turinti būti sutvarkyta taip, kad į ne savo reikalus nesikištų; 26) seimeliams turį būti palikta senoji tvarka, o pridėta tik slaptas balsavimas; 27) seimelių metu kariuomenę siųsti per toli nuo jo vietos esą pavojinga, kad nesavavaliautų, geriau palikti vietoje; 28) iš bajorų, kurie turį miestuose turtų, miestiečių priesaikos nereikią reikalauti; 29) odų mokestis turįs būti panaikintas ir jų išvežimas užsienin uždraustas; 30) seniūnijas, garantavus dabartiniams jų valdytojams liustracijoj pažymėtas pajamas, reikią perduoti į amžiną činšą, kaip padaryta su buvusiais jėzuitų dvarais. Bet niekam neturį būti leista pirkti daugiau kaip 10 000 metinių įplaukų; 31) pilies teisėjai turį būti seimelio renkami; 32) niekas neprivaląs turėti kartu kariško ir civilio urėdo; 33) atstovai juo privalą rūpintis, kad greičiau būtų sprendžiamos teismuose esančios bylos; 34) kad Bobruiske esančių buvusių jėzuitų vienuolyno rūmų apatinis aukštas būtų pavestas pavieto kanceliarijų ir archyvų reikalams; 35) kad būtų atgaivintas Jėzuitų ordinas; 36) kad būtų palikta visos senosios mokymu užsiimančios pijorų ir bazilijonų privilegijos; 37) kad būtų patvirtinta nors Lateraniečių kongregacijos vienuolių teisės; 33) jei seimo laiką dar tektų pratęsti, tai apie tai atskirais universalais turį būti pranešta pavietams, o seimo metu atstovai iš jo pasišalinti negalį. Kuriam nors atstovui mirus ar išvykus atstovauti Respublikai užsieny, tam pavietui ar vaivadijai turį būti išsiųsta universalai jo vietoje išrinkti kitą; 39) seimų byloms spręsti turį būti įkurta nuolatinis pakamarių teismas; 40) dėl visa kita atstovai privalą derintis prie 1790 m. rugsėjo 4 d. seimelio nutarimo, kuris esąs pasiųstas seniesiems seimo atstovams ir sekti savo sąžine. (Po instrukcija yra kelios dešimtys parašų.)

L i v o n i j o s seimelis šį kartą buvo ramus. Abi galingiausios čionykštės šeimos – Pliaterių ir Zybergų – veikė sutartinai ir per vieną dieną seimelis buvo baigtas: ir priimta instrukcija, ir išrinkta atstovai. Nuo Lenkijos buvo išrinkta Aleksandras Batovskis ir Juozas Pongovskis, nuo Lietuvos Grigas Kačanauskis ir LDK metrikantas[a] Antanas Trenbickis[131], o nuo Livonijos Juozas Mostovskis ir Jeronimas Oskierka. Išskyrus Pongovskį, visi jie pasirodo karšti ankstyvesnės seimo linijos rėmėjai, bet, be Trenbickio, kiti mažai kur tepasireiškia. O apie jį, kaip apie publicistą, politinio klubo sekretorių ir žinomą juristą mums jau teko užsiminti aukščiau[132]. Taigi dabar nebetenka kalbėti nė apie jį.

Atstovams duotosios instrukcijos[133] turinys yra toks: 1) tiek senieji, tiek naujieji atstovai, veikdami sutartinai, pirmiausia privalą pareikšti padėką karaliui; 2) vykstant kaimynių valstybių karams, reikią rūpintis savo reikalais ir kitų valstybių neužgauti; 3) sosto įpėdiniu rinkti saksų elektorių vaivadija sutinkanti; 4) baigus sosto įpėdinystės reikalus, atstovai privalą rūpintis, kad tuojau būtų priimta valdymo formos įstatymas. Čia jie privalą žiūrėti, kad seimuose visos trys Respublikos provincijos būtų atstovaujamos vienodai ir kad, sprendžiant miestus liečiančius klausimus, seiman būtų įsileista po keletą iš kiekvienos provincijos miestelėnų; 5) atstovai privalą rūpintis, kad tuojau susijungus abiem seimams būtų išrinkta įstatymų kodeksui paruošti ir procesui sutvarkyti išmanančių ir sąžiningų žmonių komisija; 6) kad būtų grąžintas mokykloms taip reikalingas Jėzuitų ordinas; 7) kariuomenė turinti būti geriau sutvarkyta. Rotmistrai, kurie paremia dalis savo lėšomis, turį būti apdovanojami nors urėdais, jei ne atlyginami; 8) nors valdymo formos komisija projektuojanti dvi Iždo komisijas, bet jos turį būti sulietos. Esą tai būtų ypač naudinga netvarkingam Lietuvos iždui; 9) atstovai privalą rūpintis, kad būtų įkurta visų konfesijų reikalus tvarkanti komisija; 10) kad Lietuvos ir Kuršo pasienio teismuose galėtų dirbti prityrę po padalinimo darbo netekę livoniškiai; 11) kad Livonijos kunigaikštijos teisės būtų saugomos ir jos piliečiai neskriaudžiami. Seimeliai iš nepatogios vietos turį būti perkelti Ilūkštон[134]. Be to, atstovai turį pasirūpinti, kad anapus Dauguvos gyveną piliečiai nebūtų varžomi. Šios instrukcijos privalą

[131] Atstovams duotuose kredencialuose, kurie įtraukta į Vilniaus vaivadijos pilies teismo knygas (*VVA*, Nr. 4805, fol. 1002–1003), užrašyta Dominikas Trenbickis, bet tą pačią lapkričio 23 d. ten yra įtraukta jo paties pristatytas žymesniųjų Livonijos urėdų patvirtintas liudijimas, kad tai esanti klaida ir atstovu išrinktojo vardas esąs Antanas, *VVA*, Nr. 4805, fol. 1001. Apie seimelio eigą žr. trumpą K. K. Pliaterio pranešimo karaliui atpasakojimą, B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 166.

[132] Žr.: II skyr.

[133] Vilniaus pilies teismo knyga, *VVA*, Nr. 4805, fol. 1004–1007. Instrukcija punktais nepadalinta.

[134] Iš tikro 1791 m. seimelių įstatyme Livonijos seimelių vieta skiriama Ilūkšta, *VL*, t. IX, s. 334.

laikytis ir anksčiau rinktieji atstovai. Livonijos teisių, be to, neprivalą pamiršti ir iš čia renkamieji Lietuvos ir Lenkijos piliečiai, kurie atskaitomybę iš savo darbų reliaciniuos seimeliuos taip pat privalą duoti; 12) pavietas primenąs atstovams, kad jie savo funkcijų kam nors kitam perleisti negalį[135]; 13) Livonijos seniūną Pliaterį atstovai turį rekomenduoti aukštesnei pasitaikiusiai vietai, o dėl visa kita, ko į instrukciją neįtraukę, jie privalą elgtis pagal sąžinę.

§ 3

Iš padarytos seimelių eigos bei jų instrukcijų apžvalgos tenka pasakyti, kad nematyti nei didelio seimo darbams pritarimo, nei pasipriešinimo. Kaip jau minėta, jokios vieningos opozicijos akcijos seimeliuose nematome. Bet bajorija į seimo darbus jau žiūri su tam tikru nepasitikėjimu, seimą traktuoja kaip kokią centro valdžią ir būgštauja, kad jis galįs suvaržyti kai kurias bajoriškas laisves. Ir nors nė vienas seimelis visų seimo darbų bei patriotų partijos užsibrėžtos programos griežtai nepasmerkė, bet nevisiško pasitikėjimo pėdsakų matome kiekvienoje instrukcijoje. Vienur tas pareikšta griežčiau, kitur ne taip griežtai. Jei kur karaliaus agentams pasisekė įtraukti į instrukciją punktą, reikalaujantį, kad atstovai derintųsi prie karaliaus ir seimo daugumos nuomonės, tai vis tiek tas nepasitikėjimas bei rezervai matyti kituose punktuose. Daugely instrukcijų matome reikalavimą kuo greičiau priimti naują valdymo formos įstatymą, bet greta to, visose instrukcijose šiokioje ar tokioje formoje matome reikalavimą nesusiaurinti bajoriškų laisvių, negriauti „respublikoniškos tvarkos". Išrinkti Stanislovo Augusto įpėdiniu elektorių sutinka visos instrukcijos. Dėl to nieko nepasakoma tik vienoje atstovus su įpėdinystės teise griežtai kovoti įpareigojančioje Mozyriaus instrukcijoje[136], bet iš 18 atpasakotų instrukcijų 10, skaitydamosi su eventualumu, kad saksų elektorius gali sosto nepriimti, reikalauja, kad tokiu atveju naujo kandidato klausimas būtų pavestas spręsti seimeliams.

Daugumoje instrukciją matome bajorijos norą paimti savo kontrolėn seimą ir kitais atžvilgiais. Pirmiausia tas pasireiškia būgštaujant dėl naujų mokesčių ir kai kurie seimeliai jų klausimą net nori palikti spręsti sau. Nepasitikėjimo skrupulų galima įžiūrėti ir reikalavimuose, kad atstovai apie seimo darbus savo pavietą nuolat informuotų,

[135] Tai nuostatas prieš mūsų, kalbant apie 1788 m. seimelius, minėtą paprotį atstovo skyrimą palikti karaliui.

[136] Ar draudimas įvesti sosto paveldėjimą turi reikšti, kad draudžiama ir rinkti karaliui tebegyvenant įpėdinį, vargu ar galima suprasti.

o dar daugiau tas matyti priminime, kad jie turėsią duoti atskaitomybę reliaciniuose seimeliuose. Pagaliau tą patį rodo daugelio instrukcijų reikalavimas, kad seimo darbai bent nebūtų pratęsti ilgiau kaip iki numatytos 1792 m. birželio 30 d.[137] Jį tęsti, kol bus baigta visi darbai, leidžia tik vienas Smolensko seimelis. Matome taip pat nepasitenkinimą, kam 1788 m. išrinkti seimo atstovai patys paliko save antrai kadencijai. Mozyriaus seimelis tą aiškiai uždraudžia. Bet vis dėlto nė vienas seimelis neuždraudė savo atstovams prisidėti prie esamos konfederacijos. Priešingai, daugumas pareiškė savo pasigėrėjimą seimo darbais ir konfederacijos užtęsimą aiškina patriotišku atsidavimu. Bet dažnai tas sakoma tose pačiose instrukcijose, kur matyti aiškus nepasitikėjimas bei įtarimas. Tai, žinoma, seimely banguojančių nuomonių ir karaliaus agentų siūlymų kompromiso rezultatas. Nuoseklumo čia negalima laukti. Vienai grupei ginant vieną, o kitai visai priešingą reikalavimą, tenka eiti į kompromisą ir sušvelninta forma įrašyti instrukcijon abu reikalavimu. Atstovai išpildyti tokios instrukcijos reikalavimų seime, žinoma, negali ir veikia su jomis mažai tesiskaitydami. Jos tik geras argumentas remtis dėl ko nors užsispyrus.

Tuo tarpu kai seimas, jame vyraujanti reformų partija, siekė centralizacijos ir geresnės tvarkos krašte, seimeliai tebegyvena senąja tradicija, kad jie valstybėje yra viskas, kad kitokios valdžios būti negali. Pvz., seimas, įkurdamas pavietų bei vaivadijų civiliai kariškas komisijas, žinoma, turėjo galvoje provincijų administravimo organą, kuris veiktų centro valdžios nurodomas. Tai turėjo būti pereinamasis etapas prie įvedimo valdininkijos kaip centro valdžios agentų. Tuo tarpu bajorija šitą nori suprasti visiškai kitaip. Į tas komisijas ji nori žiūrėti kaip į savo visa galinčio seimelio pastovų organą, kuriam stengiasi išgauti kuo platesnę kompetenciją. Dėl to, greta 5 instrukcijų reikalavimo aiškiau nustatyti to organo kompetenciją bei teises, matome 8 instrukcijų aiškų žodžiais pareikštą reikalavimą jo kompetenciją praplėsti. Kitose instrukcijose tą patį galima išskaityti iš netiesioginių pasisakymų. Apskritai visose instrukcijose matome griežčiausia stovint už bajoriškas laisves, seimelių kompetencijos neribotumą ir priešinantis bet kokiems sumanymams bajoriją kaip nors suvaržyti. Taip, pvz., 5 instrukcijose randame pasipriešinimą valdymo formos projekte esamam dėsniui, kad urėdais būtų skiriami žmonės, turį aukštųjų mokyklų rekomendacijas. Bajorijai tai atrodo suvaržymu laisvės, esą grėstų Edukacijos komisijos „despotizmu" ir t. t. Taip pat gindama savo interesus bajorija rūpinasi, kad visose magistratūrose oficialistų vietas galėtų gauti

[137] *VL*, t. IX, s. 189.

tik *bene nati*, ir reikalauja tuo pagrindu patikrinti Lietuvos iždo komisiją, kur, matyti, buvo įtartino bajoriškumo žmonių.

Bet pats didžiausias instrukcijose matomas bajorijos rūpestis yra turto interesai. Dėl kariuomenės padidinimo nepasitenkinimo nepareiškia nė vienas seimelis. Priešingai, kai kurie net prisimena tą su padėka, o Vilniaus instrukcija net reikalaujama 100 000 kariuomenės skaičių įrašyti į kardinalines teises. Bet susidūrę su jos išlaikymui reikalingų pinigų klausimu, kaip ir 1788 metais, seimeliai daro eilę rezervų. Tiesa, visiškai neleisti jokių naujų mokesčių įsako savo atstovams tik vienas Valkavisko pavietas, bet visa eilė kitų nurodinėja anksčiau išnaudotinus kitus šaltinius: seniūnijas, karaliaus ekonomijas, dvasiškijos dvarus, miestus, žydų pagalvę, sumažinimą urėdų atlyginimo, apskritai taupumą ir pagaliau Edukacijos komisijos sumas. Bet šį kartą reikalavimo, buvusio 1788 m. instrukcijose, visą mokymą pavesti vienuolių ordinams, o Edukacijos komisijos turtus paskirti kariuomenei, jau nebematome. Dabar reikalaujama (11 instrukcijų) tuos turtus pavesti iždo oficialistų arba civiliai kariškų komisijų priežiūrai, nes specialių Edukacijos komisijos agentų išlaikymas per brangiai apsieinąs. Pajamos vis tiek paliekamos Edukacijos komisijos dispozicijoj, o kitiems reikalams norima skirti tik nuo mokyklų liekančias sumas.

Saugodama savo turto interesus bajorija taip pat kovoja su visais kitais sunkumais. Taip bajorijai labai nepatiko vadinamasis odų mokestis. Ir net 15 instrukcijų reikalauja jį panaikinti iš viso arba nors netaikyti bajorijai, palikti vien miestuose, paversti skerdyklų mokesčiu. Nepatiko bajorijai taip pat tabako, druskos ir geležies monopoliai ir 5 instrukcijose matome reikalavimą juos panaikinti. Parduodant savo prekes bajoriją varžė Lietuvos iždo komisijos paskirti muitai. Dėl to Ukmergės pavietą matėme kreipiantis į seimą jau 1790 m. grabnyčių seimelių metu, o dabar 7 instrukcijose matome reikalavimą juos panaikinti, Iždo komisijos muitų tarifus kontroliuoti ir jai pačiai jų kaitalioti neleisti. Kai kurių seimelių pasisakoma net labai griežtai. Taip, pvz., Mozyriaus instrukcijoj kalbama apie suvaldymą Iždo komisijos savivalės ir t. t. Lenkijos pasienio pavietai dar reikalauja panaikinti ant Lietuvos–Lenkijos sienos imamus muitus.

Seime iškeltas ir valdymo formos įstatymo projekto paliestas valstiečių išlaisvinimo klausimas bajorijos taip pat negalėjo būti nepastebėtas. Ir dėl to be bendrų reikalavimų saugoti bajorijos teises net 10 instrukcijų randame reikalavimą ponų ir valstiečių santykius palikti senoviškus ir valstiečiams teisės kilnotis nepripažinti. Bijodami, kad į ponų valstiečių santykius gali imti kištis naujai kuriamos magistratūros, ypač policijos komisija, jie reikalauja, kad nuo šito būtų apdrausti. Keletoj instrukcijų valstiečiams vis

dėlto norima pripažinti gyvybės ir kilnojamojo turto neliečiamybė, bet, greta to, matome griežtą reikalavimą neprileisti jų prie įstatymų leidimo ir nepripažinti teisės teistis su savo ponais. Prie įstatymų leidybos nenori bajorija prileisti nė miestelėnų. Esą jiems reikią pripažinti tik teisę pareikšti savo pageidavimus ar pasiųsti į seimą iš kiekvienos provincijos po keletą atstovą su patariamuoju balsu (4 instrukcijos). Apskritai miestų gerovei reikalingas sąlygas reikią sudaryti, senąsias jų privilegijas patvirtinti ir net suteikti naujų. Bet ir čia nuoseklumo nėra. Pirmiausia iš 7 tokius reikalavimus pareiškusių seimelių dažnas prideda pastabą, kad dėl to neprivalą nukentėti bajorijos interesai, o Polocko instrukcijoje greta to dar randame reikalavimą įvykdyti magdeburgijas naikinančią 1778 m. konstituciją.

Taip apsidrausdama savo interesus bajorija seimo darbui vis dėlto nesipriešina. Pritarimas reiškiamas ne vien tuščiose pompastiškose karaliui ir seimui padėkos formulėse, bet ir kai kuriuose instrukcijų punktuose. Seimo darbams nenorima priešintis, visi rezervai daroma tik norint apdrausti savo luominius bei turto interesus. O kai kuriais klausimais seimui aiškiai pritariama. Taip, pvz., 5 seimeliai, džiaugdamiesi seimo priimtu svetimų valstybių garantijos paneigimu, reikalauja rūpintis panaikinti visus su garantijos aktu susijusius traktatus bei sutartis. O jų tarpe esąs šiaip seimui labai nepalankiai nusiteikęs Mozyriaus seimelis *expresis verbis*[a] kalba apie panaikinimą tokių aktų su Rusija. Taip pat užsikrėtimą vadinamuoju patriotizmu rodo net 7 instrukcijose įtrauktas reikalavimas rekomenduoti 1773–1775 m. seime Respublikos reikalus prieš svetimus ambasadorius, uoliai gynusius Korsaką ir Bohusevičių. Mozyriaus pavietas, be to, reikalauja tinkamai prisiminti velionį garsųjį Reitaną. Pinsko pavietas įrašo reikalavimą galutinai panaikinti *liberum veto* teisę, o Slanimo ir Brastos seimeliai parodo seimui pritarimo, reikalaudami atšaukti užsieny prieš Respubliką veikiančius ministerius. Čia, žinoma, turima galvoje Lenkijos etmonai, ypač Ževuskis ir kiti urėdai. To paties, žinoma, siekia reikalavimas neleisti niekam be seimo leidimo išvažiuoti užsienin. Iš dalies tas pats turima galvoje ir draudžiant mokėti atlyginimą nuo pareigų pasišalinantiems urėdams. Pagaliau aiškus pritarimas seimui parodoma dėl panaikintos Nuolatinės tarybos. Niekur ji neprisimenama geru žodžiu, o daugelis seimelių rūpinasi, kad naujai projektuojamoji Įstatymų sargyba negautų Nuolatinės tarybos turėtų teisių. Pagaliau didžiajam reformų agitatoriui, Lenkijoj revoliucionieriumi apšauktam Kolontajui Valkavisko pavietas reikalauja Lenkijos vicekanclerio urėdo. Pagaliau mums dar tenka apibūdinti seimelių pažiūrą Lietuvos, kaip atskiros valstybės, klausimais.

Atsimenam, kad 1788 m. seimelių metu tas klausimas nebuvo aktualus. Nesuaktualėjo jis ir per šiuos seimo darbų metus. Seime, kaip žinome, jis buvo iškilęs tik kalbant apie bendros Karo komisijos įkūrimą. Tada nedidelis tuo metu seime buvęs Lietuvos atstovų būrelis savo teises bandė ginti, bet pagaliau nusileido. Seimelių instrukcijose dėl šito nematome nė vieno nepasitenkinimo žodžio. Priešingai, eilė seimelių tą bendrą Karo komisiją laiko pavyzdžiu ir siūlo net taip pat sujungti ir iždo komisijas (5 instrukcijos). Esą taip būsią taupiau, galima būsią sumažinti skaičių oficialistų. Daugumas kitų seimelių dėl šito nepasisako nieko. Tik 4 kelia reikalavimą Iždo komisiją palikti atskirą ir Lenkijon jos neperkelti. Bet, kaip pamatysime vėliau, dvigubam seime ginti Lietuvos valstybinius interesus buvo jau daug sunkiau. 1788 m. priimant Karo komisijos įstatymą, seimas savo darbus dar tik pradėjo, vadinamoji patriotų partija dar nebuvo visiškai įsigalėjusi, o dabar, po 2 metų darbo, seimas jau buvo smarkiai įsibėgėjęs bendrosios valstybės sucementavimo bei centralizavimo linkme. Lietuvos bajorijai kuri su lenkiška sudarė vieną bendrą vienalytį luomą, kovoti dėl savo teisių, išsaugoti sau atskirą valstybinę organizaciją buvo sunku. **Jos pozicija** buvo nestipri, nes **rėmėsi** ne valstybės prestižu, o **luominių privilegijų koncepcija**. Tada, kai buvo rūpinamasi tos luominės valstybės, Respublikos, sutvarkymu, jos centro valdžios sutvirtinimu, daliai bajorijos (t. y. Lietuvos bajorijai) apginti savo atskiras teises buvo sunku. Dėl to tai už savarankiškos valstybinės organizacijos išlaikymą stovėjo beveik vien tie, kurie buvo priešingi visoms reformoms. Kitiems tą ginti buvo net nepatogu.

Be savo Iždo komisijos išlaikymo ar suliejimo su lenkiška, instrukcijose kalbama dar apie kai kuriuos kitus atskirą Lietuvos valstybinę organizaciją liečiančius klausimus. Pirmiausia 3 instrukcijose randame bendrą reikalavimą saugoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teises, privilegijas ir 1569 m. unijos aktą. Aiškus dalykas, kad čia turima galvoje išsaugojimas savos valstybinės organizacijos. Išsaugoti 1569 m. aktą, kaip minėta, reikalaujama dėl to, kad jis buvo laikomas nepajudinamu įstatymu, užfiksavusiu kardinalines bajorijos luomo pilietines ir civiles teises. Vienų pavietų, matyt, daugiau galvojama apie vieną, o kitų apie antrą dalyką. Nuoseklumo nėra. Pvz., Riečicos seimelis greta to vis tiek reikalauja iždus sujungti.

Veik visų reikalavimų išsaugoti atskiros Lietuvos magistratūros arba kai kurios institucijos kuriam laikui perkelti Lietuvai pagrindinis argumentas yra ekonomiškas: neleisti Lenkijon išplaukti Lietuvos pinigams ir palengvinti bajorijai atlikti savo reikalus nevažiuojant į tolimą Varšuvą. Čia minėtina 7 seimelių reikalavimas saugoti seimų vietos alternatą ir taip pat 7 seimelių (ne visi tie patys) reikalavimas perkelti Lietuvon

Varšuvoj veikiančias jos asesorijas ir archyvus. Tokiais pat sumetimais Vilniaus instrukcijoj randame 1788 m. daugelio seimelių keltą reikalavimą įkurti atskirą Lietuvos kadetų korpusą, kuriam išlaikyti būtų skiriama tie patys 10 000 auksinų, kuriuos Lietuvos iždas moka Varšuvos kadetų korpuso išlaikymui.

Saugodami savo teises 3 seimeliai reikalauja, kad provincijų urėdais būtų skiriama tik jų indigenai. Bet jau visai kitos kategorijos yra senas, jau daug kartų seimuose keltas reikalavimas sulyginti visų trijų provincijų senatorių, atstovų ir instrukcijų skaičių seime. Dabar šį reikalavimą randame 7 instrukcijose. Be to, tą reikalavimą randame ir Voluinės instrukcijoj (§ 12)[138]. 1791 m. pagaliau jis buvo priimtas ir seime.

Charakterizuojant Lietuvos bajorijos nuotaiką, visų instrukcijų reikalavimų sugrupuoti dar į kitas grupes neįmanoma. Pagaliau labai charakteringo nieko ir nebelieka. Baigiant tenka tik paminėti reikalavimą atgaivinti Jėzuitų ordiną. Tai buvo rezultatas „Gazeta Warszawska" leidėjo eksjėzuito Luskinos agitacijos. Prieš seimelius jis atspausdino atsišaukimą į bajoriją, kurį išsiuntinėjo į visus pavietus bei vaivadijas ir savo laikraščio prenumeratoriams. Nurodęs visus ordino nuopelnus ir intrigas, dėl kurių ordinas buvo panaikintas, jis prašo bajoriją įpareigoti savo atstovus, kad būtų prašoma popiežiaus ordiną grąžinti. Esą jis visai nereikalausiąs grąžinti seniau turėtus turtus ir senoviškai apsiimsiąs mokyti jaunimą. Taip ir matome reikalavimą, priimtą net 13 (iš 18 žinomų) Lietuvos seimelių. Buvo tokių reikalavimų ir eilėje Lenkijos instrukcijų. Bet kai dėl Lietuvos, Kalinkos tvirtinimas, esą seimeliai reikalavę visiškai panaikinti Edukacijos komisiją ir mokyklas pavesti vienuolynams[139], yra klaidingas. Tokių reikalavimų mes matėm eilėje 1788 m. Lietuvos instrukcijų, bet dabar šito nėra. Iš Edukacijos komisijos tik norima atimti pinigus. Vienų reikalaujama, kad buvusių jėzuitų turtų pajamos eitų į Iždo komisijos kasas, kitų – į pavietų kasas, į kurias norima suimti ir visas kitas valstybės pajamas, bet jie vis tiek skiriama pirmon galvon mokyklų reikalams. Kitiems reikalams norima skirti tik tą, kas liks nuo mokyklų. Edukacijos komisiją panaikinti nereikalaujama nė vienoje instrukcijoje. Aukščiausia mokyklų priežiūra paliekama jai. Reikalavimai keliami tik dėl pinigų sunaudojimo. Vieni nori, kad iždas ar pavietų kasos mokyklų reikalams pinigų duotų pagal Edukacijos komisijos orderius, o kiti, kad mokyklų reikalams skiriamos sumos būtų numatytos įstatymu ir iš pavietų

[138] *Laudum seymiku poselskiego woiew. Wołynskiego...*, 1790 XI 16. Bendralaikis spaudinys, *Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka*, f. S 61.

[139] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 638.

kasų būtų išmokamos pagal Iždo komisijos orderius. Neteisingas taip pat Kalinkos[140] tvirtinimas, esą kai kurie seimeliai reikalavę panaikinus Edukacijos komisiją mokyklų priežiūrą pavesti civiliai kariškom komisijom. Lietuvos instrukcijose tokio reikalavimo nėra. Tiesa, Pinsko pavieto instrukcijoj (§ 7) randame reikalavimą, kad mokyklų „liustracija ir priežiūra" būtų pavesta civiliai kariškom komisijom, bet ir ten kalbama apie Edukacijos komisiją kaip apie aukščiausią mokyklas tvarkantį organą. Pavietas visiškai nesiūlo ją panaikinti, o tik atimti iš jos finansinius reikalus, kurie turį būti pavesti Iždo komisijai, kurios pavestos mokyklų ūkį prižiūrėtų pavietų civiliai kariškos komisijos.

Baigiant kalbėti apie seimelius, tenka išsikelti vieną bendrą klausimą: ką gi jie atnešė seimui nauja? Vienam Kasakauskų archyve užsilikusiam pranešime iš Varšuvos (1790 m. gruodžio 8 d.) rašoma, kad susirinkus naujai rinktiems atstovams esą laukiama daug pasikeitimų. Esą laukiama, kad ne tik „tėvynės vidaus tvarkymosi regula, bet ir užsienio politikos sistema bus įstatyta į kitas vėžes ir eis kitais keliais"[141]. Bet iš to, kas pasakyta apie seimelius ir jų instrukcijas, šitokios išvados padaryti negalime. Nei mūsų smulkiai apžvelgti Lietuvos seimeliai, nei, kiek mums žinoma, lenkiškieji jokių naujybių nepareikalavo. Kraštas pasiraivė, bet galutinė išvada ta, kad seimo darbams vis dėlto nepasipriešino. Naujieji atstovai daug naujybių atnešti negalėjo ir daugumas jų prisidėjo prie seimo varomos linijos. Tolimesni seimo darbai turėjo priklausyti ne nuo krašto pageidavimų, o nuo Varšuvoj viešpataujančios dvasios ir nuo tarptautinės politikos situacijos. Dėl to tai dvigubam seimui susirinkus jokių pakitimų nematome, jis tęsia tą pačią jau du metu vestą liniją.

[140] Ten pat.

[141] Kasakauskų korespondencija, *CVA*, t. V, Nr. 27.

VII. Gegužės 3 dienos konstitucija

§ 1

Dvejus metus veikęs seimas palyginus nedaug tenudirbo. Iš to, kas buvo užsibrėžta jį šaukiant karaliaus, ir iš to, ko pageidavo savo instrukcijose seimeliai, seimas įvykdė veik vienintelį dalyką – padidino kariuomenę. Karaliaus projektuotoji sąjunga su Rusija buvo atmesta, o smulkūs seimelių reikalavimai buvo nustelbti didžiųjų reformų partijos užsibrėžtų tikslų. Palengva ta partija išaugo, subūrė apie save daugumą Varšuvoj likusių atstovų ir senatorių, patraukė savo pusėn viešąją opiniją, prie jos pagaliau prisidėjo ir karalius, bet daug ko ji nenuveikė. Didžiausias jos darbas buvo įkūrimas Karo komisijos ir panaikinimas Nuolatinės tarybos. Panaikinus Nuolatinę tarybą, kito vykdomosios valdžios organo nebuvo įkurta, ir viskas perėjo pačiam seimui su jo specialiom komisijom. Tuo būdu seimas buvo užverstas smulkiais bėgamaisiais reikalais, kurių dėl savo darbų netvarkingumo sparčiai spręsti nepajėgė. Senasis aparatas buvo suardytas, o naujasis nesukurtas. Jei dėl kurių nors priežasčių vieną dieną seimui būtų tekę išsiskirstyti, būtų likusi baisi painiava. Reformų partija vykdyti savo sumanymus vis delsė, nes teko dar skaitytis su vidaus opozicija ir labai komplikuota tarptautine situacija. Ji žinojo, kad tą painiavą reikia išspręsti, principai buvo aiškūs, bet neaišku buvo, kuriuo būdu ir kokios formos reformą reikia organizuoti. Reformatoriai nesiryžo. Seimo darbai ėjo labai palengva, daugiau buvo prakalbama ir pratriukšmaujama, negu dirbama. Taip buvo sulaukta 1790 m. rudens ir nenuostabu, kad jau vadinamųjų patriotų valdomas seimas skirstytis nesiryžo. Jis negalėjo palikti krašto be jokios valdžios, dėl to nenutraukė savo darbų nei seimelių metu: jis negalėjo palikti likimo valiai pradėtos reformų linijos. Tad jis ryžosi negirdėtu Respublikos gyvenime būdu sudaryti dvigubą seimą ir pasistengti tęsti jame tą patį darbą. Seimo ir karaliaus pastangos apsiginti nuo galimo seimelių pasmerkimo ir nuo nepalankių jo linijai atstovų, kaip matėme, nusisekė. Naujieji atstovai seimo dvasios negalėjo pakeisti, patriotų partijos pozicijos ne tik nesusilpnėjo, bet net sustiprėjo, nors kai kurie seimelių reiškiniai ir turėjo versti susigalvoti. Matėsi, kad kraštas reformoms nesipriešina, bet ir ne taip entuziastingai jas priima. Buvo aišku, kad budriai saugant pačiam krašte nuo opozicijos pastangų sukelti nera-

mumus bus galima apsiginti, bet nesimatė žymių, kad kritiniu momentu (pvz., įsikišus kokiai pašalinei pajėgai) visuomenė parodytų didelį atsidavimą. Iš seimelių eigos ir instrukcijų mes šitą dabar matome labai aiškiai. Turėjo tą matyti ir seimo vadai, bet ar padarė jie iš to reikiamų išvadų? Atrodo, kad situaciją suprato. Kitais metais jie daugiausia rūpinasi tarptautiniais santykiais, nes tik svetimųjų nesikišimas galėjo garantuoti, kad neįvyks griežto skilimo viduje. O tuo tarpu, kiek lietė patį seimą, svarbiausia buvo sutvarkyti jo darbus, kad vėl nesikartotų tas pats, jau dvejus metus matytas, nevaisingų ir triukšmingų posėdžių vaizdas. Dėl to tuojau susirinkus dvigubam seimui buvo imtasi jo darbų regulamino priėmimo. Tiesa, jis nedaug ką tepadėjo, seimo nesutvarkė, bet politinė krašto būklė privedė prie to, kad 1791–1792 m. buvo ryžtasi priimti eilę valstybės santvarką iš esmės pakeitusių įstatymų. Pradedamas naujas seimo dvimetis buvo tikrai vaisingas didelėmis reformomis.

Dvigubas seimas susirinko, kaip buvo skirta, 1790 m. gruodžio mėn. 16 d. Pirmosios 3 dienos buvo paskirtos rugom, o eiliniai darbai buvo pradėta 20 d. Seimo vadai darbą norėjo pradėti nuo seimo vidaus statuto, bet tą kuriam laikui sutrukdė K. N. Sapiegos pasiūlymas, reikalaująs iš visų seimo narių priesaikos, kad niekad nebuvę ir nesą susiję su svetimomis valstybėmis, neėmę ir neimą iš užsienio jokios pensijos. Šis opus klausimas[1] sukėlė ilgas diskusijas, kurios pasibaigė tik gruodžio 23 d. priesaikos siūlymą atmetus. Grįžus prie seimo statuto jis buvo priimtas[2]. Po to jau 1791 m. sausio 3 d. dar buvo vėl grįžta prie užsienio pensijų ir priimta konstitucija, tokias pensijas kvalifikuojanti kaip valstybės išdavimą ir skirianti už tai mirties bausmę[3]. Tai buvo vis pasiruošimas darbui. O kad jis neis sklandžiai, buvo matyti ir tada. Su tom dviem konstitucijom buvo sugaišta net 2 savaitės. 1791 m. sausio 4 d. iškilo klausimas, nuo ko pradėti įstatymų leidimo darbus. Seimo vadai – maršalka Malachovskis ir I. Potockis – siūlė pradėti nuo seimelių. Kadangi 1790 m. svarstytos kardinalinės teisės buvo nebaigtos, tai Sapiega stojo karštai ginti, kad būtų baigtos jos. Vėl kilo ilgos diskusijos. Seimo vadai jokiu būdu nenorėjo tęsti kardinalinių teisių svarstymo dėl to, kad jose buvo įtraukti kai kurie principai, trukdę tarptautinei politikai. Jiems buvo aišku, kad visų darbų pasisekimas turės priklausyti nuo užsienio, būtent nuo prūsų paramos. Buvo taip pat aišku, kad jų paramos bus galima gauti tik paaukojus nors Gdanską. Tuo reikalu už seimo pečių jau buvo net pradėtos derybos. Kardinalinių teisių tuo tarpu buvo priimta

[1] Žr.: I skyr.

[2] Žr.: I skyr.

[3] *VL*, t. IX, s. 203.

jau 11 paragrafų. Jų tarpe buvo vienas §5, kuris draudė perleisti kam nors ir mažą valstybės plotelį. Taikytas jis buvo, žinoma, prieš prūsų pastangas gauti Gdanską ir Torunę. Seimo vadams, Gdansko perleidimą laikant būtina pasisekimų sąlyga, buvo svarbu kaip nors tą įstatymą pašalinti. Dėl to lig šiol priimtieji kardinalinių teisių paragrafai tebebuvo neįtraukti į pilies knygas ir įstatymo galios neturėjo. Priėmus ir užsilikusius 3 paragrafus, būtų tekę įtraukti į knygas viską ir Gdansko klausimas būtų labai pasunkėjęs. Dėl to dabar Malachovskis su Potockiu visais galimais būdais stengiasi nukreipti seimo dėmesį kitur, nori, kad kardinalinių teisių įstatymas būtų užmirštas ir, žinoma, slėpdami savo tikrąjį tikslą, siūlo svarstyti seimelių įstatymą. Bet jiems nepasisekė. Po ilgų ginčų sausio 7 d. buvo nutarta darbus pradėti nuo seimelių, bet maršalka už tai buvo priverstas jau priimtuosius kardinalinių teisių paragrafus į pilies knygas įtraukti. Taigi svarbiausiam klausime teko nusileisti.

Bet formaliai klausimas nebuvo dar išspręstas nė šia konstitucija. Be įstatymų leidimo, seimas dar turėjo daugelį bėgamųjų reikalų. Tad dar po 2 dienų ginčų sausio 11 d. buvo priimta konstitucija, seimo darbus sutvarkanti taip, kad pirmosios 2 mėnesio savaitės būtų pavestos magistratūrų atskaitomybei bei pakvitavimui, o kitos dvi – valdymo formai svarstyti. Čia dar kartą pabrėžta, kad valdymo forma turi būti pradėta nuo seimelių[4].

Taip priėmęs savo darbų tvarką seimas sausio 12 d. pradeda klausyti iždo komisijų ataskaitos, kurios jos dar nebuvo davę nuo 1786 m. Iždo komisijos ataskaitos ir su ja kilusių klausimų svarstymas su pertraukom užsitęsė net iki birželio mėn., o kitiems reikalams skirtu laiku buvo svarstomas valdymo formos įstatymas.

Sausio 20 d. pasibaigus Iždo komisijų ataskaitų svarstymui skirtai savaitei, buvo prieita prie seimelių įstatymo. Čia pirmiausia buvo priimtas visų trijų provincijų sulyginimo dėsnis. Buvo nutarta, kad iš kiekvienos provincijos į seimą turi būti siunčiama po 68 atstovų. Ilgų diskusijų tas nesukėlė. Daug sunkiau buvo išspręsti klausimą, kas turi teisės seimely dalyvauti. 1789 m. gruodžio mėn. priimtuose valdymo formos praduose buvo pasakyta, kad seimely galį dalyvauti tik turį toje vietoje posesijų ir jų sūnūs[5]. Bet kadangi seimelių įstatymas dar buvo nepriimtas, tai 1790 m. seimeliuos dar dalyvavo ir plikbajoriai. Lietuvoje dėl to konfliktą matėme tik Brastos seimely. Dabar seimui teko klausimą išspręsti aiškiai. Reikėjo nustatyti aiškias ribas tarp vienų ir kitų. Atsirado

[4] Ten pat, p. 205. Apie diskusijas žr.: A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. I, s. 229–391, cz. II, s. 1–28, ir W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 641–651.

[5] *VL*, t. IX, s. 158.

net plikbajorių gynėjų. Pagaliau po ilgų ginčų iš seimelių buvo išskirta visi bežemiai ir bet kuriuo būdu žemės savininko priklausą nuomininkai[6]. Buvo dar iškeltas sumanymas seimelių atstovams duodamas instrukcijas laikyti tik bajorijos pageidavimu, o ne atstovus varžančiu įpareigojimu, bet šį kartą jis nepraėjo. Tas dėsnis buvo įtvirtintas tik Gegužės 3 d. konstitucijoj.

Pagaliau šiuo metu buvo priimta dar viena naujybė, tai speciali įstatymų redagavimo komisija. Seimui negalint susitarti ir tik gaištant, nepaisant senosios tvarkos šalininkų pasipriešinimo, vasario 17 d. seimelių įstatymo projektas buvo pavestas specialiai komisijai, kurios pateiktą redakciją seimas turėjo priimti atskirų paragrafų nesvarstęs. Kartu buvo panaikinta 1768 m. konstitucija, reikalavusi, kad įstatymai būtų priimama svarstant papunkčiui[7]. Tai jau buvo didelis žingsnis prie seimo darbų pagreitinimo. Naująja tvarka seimelių projektas seimui buvo pateiktas kovo 14 d. Po to jis dar kartą buvo sugrąžintas komisijai ir kovo 24 d. vėl pateiktas seimui[8] buvo priimtas. Naujoji įstatymų priėmimo tvarka pasirodė labai naudinga ir nuo jos jau nebeatsisakoma, ji įeina į nuolatinę seimo praktiką.

Kitas daug seimo laiko sugaišinęs reikalas buvo balandžio 5 d. pradėtas spręsti, jau dėl 1789 m. miestų memorialo specialios komisijos svarstytas miestų įstatymas. Klausimas buvo labai opus, lietė opiausias bajorijos sąmonės vietas – socialinius klausimus. Seimui pateiktas projektas buvo paruoštas Lietuvos vicekanclerio Chreptavičiaus. Kadangi jame buvo daug senajai tvarkai priešingų dėsnių, tai senovės gynėjai stojo griežton opozicijon. Daugiausia buvo stojama prieš miestelėnų įsileidimą į seimą ir jų teisę pirkti žemę. (Lietuvoje šią teisę miestelėnai jau turėjo nuo 1775 m.) Po dviejų dienų ginčų projektas buvo pasiųstas konstitucinei komisijai, kuri išbraukė vieną svarbiausių jo punktų, būtent punktą, duodantį miestams teisę siųsti atstovus į seimą. Balandžio 14 d. projektą vėl grąžinus seimui, dėl to kilo nauji karšti ginčai. Vieni, kuriuos rėmė ir karalius, reikalaudami įsileisti miestus į seimą, reikalavo projektą grąžinti komisijai vėl, o kiti – priėmus išbrauktąjį punktą grasino į viešąsias knygas įtrauksią protesto pareiškimus. Bet situaciją išgelbėjo vienas didžiausių opozicijos rėksnių Kališo atstovas Suchoževskis, kuris pateikė neva naujus, jam turbūt kažkieno įpirštus miestų įstatymo pradus. Opozicija savo žmogaus pasiūlymą parėmė. Ten buvo įtraukta visi Chreptavičiaus projekto dėsniai, tik kita forma. Nuo Chreptavičiaus projekto Sucho-

[6] Ten pat, p. 234.

[7] Ten pat, p. 209, 210.

[8] Ten pat, p. 233–241; W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 658–669.

ževskio pasiūlymas skyrėsi tik tuo, kad miestiečiams seime balsas buvo pripažįstamas tik sprendžiant miestų ir prekybos klausimus. Kadangi Chreptavičiaus projektą įgyvendinti mažai tebuvo vilties, tai Suchoževskio pasiūlymą parėmė ir karalius, nesipriešino jam ir visi reformatoriai. Dėl viso projekto vieną dėsnį jie sutiko susiaurinti, o opozicija apsigavo. Reformatorius ji parėmė nesąmoningai ir balandžio 18 d. įstatymas buvo priimtas vienbalsiai[9].

Naujuoju įstatymu miestiečiams duodama teisė įsigyti žemės, o bajorijai leidžiama verstis miestelėnų verslais. Taigi senasis dėsnis, skyręs dviejų luomų ekonominio veikimo sritis, panaikinamas. Miestiečiams taip pat duodama *neminem captivabimus*[a] teisė. Bet visi urėdai paliekama bajorijai. Valdžios aparate miestiečiai gali dirbti tik kaip kanceliaristai. Jiems pripažinta teisė gauti karininkų laipsnius (tik ne tautinėje kavalerijoj) ir užsiimti advokatūra. Kapitulų kanonijos miestelėnams palikta uždaros ir toliau. Bet už tai miestų vidaus tvarka buvo palikta visiškai jiems patiems. Visi miestų gyventojai, net ir bajorai, turi priklausyti magistratui ir miestų jurisdikcijom. Visų kitų jurisdikcijų kišimasis į miestų reikalus panaikintas ir jie priklauso tiesiog būsimai Policijos komisijai, kurioje garantuota vietos ir miestų atstovams. Be to, jiems buvo garantuota vietos Iždo komisijoj ir asesorijoje. Miesto magistratas ir teismas renkami pačių miestelėnų. Rinkimo teisę turi visi nejudamojo turto savininkai. Miesto teismas teisia visas civilines bylas iki 300 auks. ir baudžiamąsias, kai bausmė neviršija 3 d. arešto, be jokios apeliacijos. Didesnėms byloms (iki 3000 auks. ir 3 savaičių arešto) įkuriama apeliaciniai teismai. Kiekvienoje provincijoje jų įkuriama po 7. Vėliau Didlenkiuos ir Lietuvoje buvo įkurta dar po vieną. Lietuvoje jų vieta skiriama: Vilnius, Gardinas, Kaunas, Naugardukas, Minskas, Brasta ir Pinskas. Vėliau prie šių dar buvo pridėta Raseiniai[10]. Pagaliau aukščiausios miestų teismų instancijos įkuriama dvi: Varšuvoje Lenkijos ir

[9] Apie ginčus dėl miestų įstatymo žr. tų metų laikraščiuos, o literatūroje tą lietė: W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. II, s. 669–680; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 11–15, ir kt. seimo istorikai. Smulkiai visų ginčų neliesdami, čia paminėsim tik už ir prieš jį pasisakiusius. Pirmiausia iš miestų teisių gynėjų tenka minėti patį įstatymo projekto autorių Chreptavičių (jo kalba balandžio 14 d. atpasakota *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 31, s. 121–122, o balandžio 18 d. kalba ištisai atspausta *Zbiór mów i pism niektórych...*, t. XI, s. 1–4). Iš kitų tenka minėti K. N. Sapiegą (jo balandžio 18 d. kalba yra atspausta atskirai, *VDU biblioteka*, Cs. 1628), Niemcevičių, Kublickį, Vavžeckį, Matuševičių, L. Gutakovskį, M. Butrimavičių, kurie miestų teises gynė jau 1789 m. (*Dziennik czynności seymu głównego ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi oboyga Narodów Roku 1789*, t. IV, s. 172; t. VI, s. 206–208 ir t. VIII, s. 229; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 27–32). Įstatymui taip pat nesipriešino vysk. Kasakauskas, o prieš jį kalbėjo tik Sivickis ir K. K. Pliateris (žr.: ten pat). Chreptavičiaus projektas su vysk. Kasakausko siūlytom pastabom yra *VDU biblioteka*, f. 72. Apie Vilniaus miesto rūpesčius ir jų atstovo Tykelio veiklą Varšuvoje žr. W. Studnicki, Z archiwum wileńskiej izby kupieckiej, *Przegląd historyczny*, XI, 1910.

[10] *VL*, t. IX, s. 308.

Vilniuje Lietuvos miestams. Tai tie patys vadinamieji asesorių teismai, kurie lig tol veikė tik Varšuvoje[11].

Nereikia ilgai kalbėti, kad naujasis miestų įstatymas buvo didelis reformų partijos laimėjimas. Juo į valstybės organizmą bandoma įtraukti nauja visuomenės klasė, kuri lig tol buvo visiškai nustumta. Suprantama, kad miestiečiai šitą naująjį įstatymą priėmė džiaugsmingai, o vadinamieji patriotai šitą entuziazmą dar didino iškilmingai įsirašydami miestiečiais, skelbdami susibroliavimą ir dalyvaudami bendrose su miestiečiais puotose. Iš karto šitie reiškiniai vyko tik Varšuvoje, o vėliau buvo perkelta ir į kitus miestus[12]. Viešajai opinijai tas, žinoma, turėjo nemažos reikšmės. Dėl įstatymo miestiečiai aiškiai stojo seimo ir jo reformų pusėn.

Nuo įstatymo priėmimo iki jo vykdymo dar praėjo keletas mėnesių. Pats įstatymas miestams oficialiai buvo praneštas ir pavestas vykdyti – rinkti magistratus – tik liepos 29 d., kai šito jau net kelissyk buvo reikalauta seimo atstovų (ypač Niemcevičiaus)[13]. Pats miestų persitvarkymas įvyko jau rugpjūčio mėn.[14] Rugsėjo mėnesį miestų atstovus jau matome paskirtus į Policijos ir Iždo komisijas ir į asesorijas[15].

Bet tenka priminti, kad naujuoju įstatymu galėjo naudotis tik maža miestų bei miestelių dalis. Įstatymas buvo taikomas tik laisviesiems Respublikos miestams, kurie tebeturėjo magdeburgijas, o tokių buvo jau nebedaug. Privatinių savininkų miestai šitas teises galėjo gauti tik jų savininkams prašant, gavę karaliaus privilegiją. Lietuvoje miestų, turinčių Magdeburgo teises po 1764 ir 1776 m. įstatymų[16], buvo belikę vos 11: Vilnius, Lyda, Trakai, Kaunas, Naugardukas, Valkaviskas, Pinskas, Minskas, Mozyrius, Brasta ir Gardinas. Taigi nedaug daugiau, kaip buvo numatyta sudaryti apeliacinių teismų. O kiek vėliau tokia apeliacinio teismo buveine paskirti Raseiniai įstatymo priėmimo momentu net neturėjo Magdeburgo teisių. Taigi vien tas jau rodo, kad miestų teisės buvo norėta suteikti ir didesniam miestelių skaičiui. Mes žinome, kad kai kurie jų

[11] *VL*, t. IX, s. 215–219, 308. Įstatymo įvertinimą žr.: O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja...*, s. 57–62.; F. Koneczny, *Dzieje administracyi w Polsce*, Wilno, 1924, s. 243–251.

[12] Balandžio 29 d. Varšuvoj miestelėnais įsirašė 43 bajorai. Jų tarpe 7 lietuviai. Žr.: *Gazeta Warszawska*, Nr. 35; *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 35, s. 140; K. Bartoszewicz, *Konstytucja Trzeciego Maja...*, s. 34–36. Vilniuje toks įsirašymas įvyko rudenį, M. Oginski, *Denkwürdigkeiten über Polen...*, Bd. I, S. 136.

[13] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 59, 60, s. 243–244, 247; *Uwiadomienie miast, wyczerpane z prawa pod tytułem urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczy pospolitey, oraz z prawa o seymikach ziemskich* (bendralaikis spausdinys, p. 8, 13, *VDU biblioteka*, Cs 598).

[14] Pvz., Kauno magistratas ir apeliacinis teismas buvo sudaryti rugpjūčio 10–13 d. Žr.: *Suplement do gazety Warszawskiej*, Nr. 72.

[15] *VL*, t. IX, s. 300.

[16] Ten pat, VII, p. 74 (fol. 151–153); VIII, p. 567–568 (fol. 928–930).

tas teises atgauti rūpinasi jau senai. Taip, pvz., 1784 m. seime matome projektą grąžinti jas Vladislavovui[a] ir Dysnai[17]. Dabar šitie prašymai labai pagyvėja ir iš 1792 m. mums žinoma visa eilė miesteliams savivaldybę suteikiančių karaliaus diplomų. Taip, pvz., 1792 m. vasario mėn. 23 d. karalius suteikia miestų teises ir herbus Maišiagalai[18] ir Radaškonims (Minsko vaivadijoj)[19]. Vasario mėn. 25 d. tokias teises gauna Lipniškiai ir Užpaliai[20], kovo mėn. 20 d. Rietavas, 29 d. Josvainiai[21], gegužės mėn. 22 d. Ašmena ir Geranainys[22], birželio mėn. 2 d. Breslauja, 23 d. Rodūnia[23], gruodžio 7 d. Dysna[24]. Bet tenka pabrėžti, kad ir iš pradžių, t. y. kol naujosios privilegijos dar tebebuvo nepatvirtintos, naujuoju įstatymu džiaugėsi ne vien tie miestiečiai, kurie tebeturėjo nepaliestas savo magdeburgijas, bet ir tie, kurie buvo pavesti seniūnų jurisdikcijai. Matyti, įstatymo posakis, kad miestai atleidžiami nuo visų kitų jurisdikcijų, buvo interpretuojamas ta prasme, kad tuo pačiu atstatoma ir visos senosios teisės. Nėra mums reikalo tuo tarpu gilintis į juridinę 1776 m. konstitucija suvaržytų miestų būklę, bet pabrėšim, kad šitokiai interpretacijai tuo tarpu niekas nesipriešino. Taip, pvz., Merkinėje jau 1791 m. rugpjūčio 1 d. dalyvaujant pačiam seniūnui Juozapavičiui (Oršos atstovas seime) naujojo įstatymo įgyvendinimas įvyko su didele pompa: pamaldos, iliuminacija, bendras bajorijos ir miestelėnų balius. Ir čia daugelis bajorijos įsirašė miestelėnais ir buvo išrinktas magistratas[25]. Bobruiske tokios pat iškilmės įvyko rugsėjo mėn. 29 d., Breslaujoj gruodžio 20 d.[26], o tuo tarpu, kaip minėta, miesto teisių patvirtinimą Breslauja gavo vos 1792 m. birželio 2 d. Žodžiu, naujojo įstatymo efektas buvo didelis. Po visų patriotų liberališkų deklamacijų tai buvo pirmas žingsnis, kuris rodė, kad iš tikro kuriama nauja era visuomeninėj santvarkoj. Žinoma, senoviškos santvarkos šalininkų tarpe tas sukėlė nepasitenkinimą, bet bendrojo pakilimo metu to nepasitenkinimo balsų negirdėti.

---

[17] *Seryarz projektów do prawa i innych rożnych pism...*, Rok I, cz. IV, kwiecień 1785, s. 116–125; O. Hedemann, *Historia powiatu brasławskiego*, Wilno, 1930[b].

[18] *Akty izdavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komissijeju* (toliau – *Akty V. K.*), t. XIII, s. 268–271.

[19] *Opisanie rukopisnago otdielenija Vilenskoj Publičnoj Biblioteki* (toliau – *Opisanie*), t. III, Nr. 72, s. 150–152.

[20] *Akty V. K.*, t. XIII, s. 258–261, 265–268.

[21] *Opisanie...*, t. III, Nr. 73, 74 s. 152–155.

[22] *Akty V. K.*, t. XIII, s. 261–264, 271–274.

[23] *Opisanie...*, t. III, Nr. 75, 76 s. 155–159.

[24] *Akty V. K.*, t. XIII, s. 274–275.

[25] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 68, s. 271.

[26] Ten pat, 1792, Nr. 3, 4, p. 16, 20.

Nereikia taip pat pamiršti, kad balandžio 18 d. priimtas miestų įstatymas kraštui įvykdyti buvo pateiktas jau po to, kai buvo priimta ir Gegužės 3–5 d. konstitucija. Taigi viskas kartu. Kas buvo už konstituciją, tas buvo taip pat ir už miestų įstatymą, kuris buvo paskelbtas tos konstitucijos dalimi, ir priešingai. Dėl to prieš pereinant prie smulkesnio visuomenės opinijos nagrinėjimo mums tenka pereiti prie Gegužės 3–5 d. konstitucijos. Nes tuojau priėmus miestų įstatymą seimas savo darbus pertraukė ir išsiskirstė Velykų švęsti. Darbai turėjo vėl prasidėti tik gegužės 2 d., o tada tai šioji konstitucija ir buvo pirmasis seimo darbas.

§ 2

1791 m. Respublikos politinė situacija buvo labai kritiška tiek viduje, tiek užsieny. 1790 m. rudens seimeliai ir dvigubo seimo veikimas parodė, kad reformų partijos statomas rūmas stovi ant labai slidaus kelio. Kaip minėta, buvo aišku, kad vidaus ramybę pasiseks išlaikyti tik tada, jei neįsikiš užsienio pajėgos. Buvo žinoma taip pat, kad didieji nenuoramos – Branickis ir F. Potockis su Ževuskiu – kiekvienu momentu pasiryžę kurti rekonfederaciją. Jiems reikėjo tik rusų paramos. O taip pat buvo aišku, kad Jekaterina, baigusi karą su turkais, ją duos. Karas netrukus turėjo baigtis laimingai[27]. Vienintelė išeitis buvo apsidrausti sutartimis, gauti kitų paramos. Natūraliausias sąjungininkas čia buvo Prūsija, kuri tuo tarpu kartu su Anglija ruošėsi prieš Rusiją[28]. Užsienio politika iš tikro buvo vedama ne paties seimo, bet užsienio deputacijos, kurioje didžiausios reikšmės turėjo patys didieji reformatorių vadai: I. Potockis ir S. Malachovskis. Jie tai žinodami, kad nepaaukojus Gdansko prūsų paramos nebus galima gauti, jau sava rizika buvo besutinką jį paaukoti ir atrodė, kad 1791 m. pavasary galutinai bus sudaryta Respublikos–prūsų–anglų sąjunga ir prasidės karas su Rusija, bet galutinai viskas pasibaigė fiasko.

Po Reichenbacho traktato, dėl kurio Austrija turėjo apleisti prieš turkus tebekariaujančią Rusiją, Respublikos būklė nepagerėjo. Rusijai karas vis tiek sekėsi, o išsaugoti prūsų paramą buvo galima tik paaukojus nors vieną Gdanską. Reikalai atrodė kiek gerėją (tik ne Gdansko klausimu), kai 1791 m. pradžioje galutinai buvo susitarta dėl sąjungos prieš Rusiją tarp prūsų ir Anglijos ir kai prie tos sąjungos taip pat buvo ruošiama

[27] Su švedais taika buvo padaryta jau 1790 m. rugpjūčio mėn. 14 d.

[28] Apie šio meto tarptautinių jėgų konsteliaciją žr.: B. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 382—486; S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie*, s. 75—108; S. Solovjov, *Istorija padenija Polši*, Moskva, 1863, s. 222—240.

prileisti Respubliką. Tiesa, Gdansko užleidimas Prūsijai buvo pagrindinė sąlyga, nes kitaip Prūsija būtų nedariusi prekybos sutarties, o Anglija ją laikė būtina sąlyga. Mat prieš keletą metų (galutinai nuo 1787 m. rusų–prancūzų prekybos sutarties) netekus rinkos Rusijoj, Anglijai buvo svarbu gauti Respublikos rinką, o nepanaikinus varžančių Prūsijos muitų jos pasiekti buvo negalima. Šitokios kombinacijos nesiūlė Respublikai didelės į naudos, bet tai buvo vienintelė išeitis nenustoti svetimų paramos. Dėl to tai, kaip jau buvo užsiminta, seimo vadai ir rūpinosi Gdansko perleidimo klausimą palikti atvirą, jokiais įstatymais sau rankų nesurišti. Kaip matėm, jiems nepavyko. Respublikos žemių neliečiamybė buvo garantuota kardinalinių teisių įstatyme. Bet reikalo verčiami, jie vis dėlto ryžosi tą nepopuliarų klausimą judinti ir su perleidimo mintin nesislėpė.

Kadangi tuo pat metu, kai vyko anglų–prūsų derybos, lankstūs Berlyno politikai dar ieškojo ir kitų kelių. Tai Frydricho Vilhelmo slaptasis pasiuntinys Bišofsverderis[a] Vienoje tyrinėjo kelią, ar negalima būtų dar suartėti su Rusija ir pasiekti savo tikslų be karo, kurį, tarp kitko, Berlyne daug kas laikė labai pavojingu. Tada Bišofsverderis pirmą kartą iškėlė „nuostolių atlyginimo" mintį. Buvo aišku, kad, kiek tas atlyginimas lietė Prūsiją, jis turėjo liesti Respubliką. Dėl to, kai apie tuos gandus iš Vienos pranešė atstovas Voina[b], seime kilo didžiausias triukšmas. Debatai dėl to truko 2 dienas – kovo mėn. 31 d. ir balandžio mėn. 1 d. Užsienių deputacija per savo narį Matuševičių, karalius ir seimo vadai stengėsi seimą raminti, kad situacija nesanti taip bloga, bet kartu vis dėlto galimybės perleisti Gdanską neneigė. Pasak prūsų atstovo Goltzo, Matuševičius net išsireiškęs, kad Gdanskas Respublikai nesąs labai svarbus, karalius akcentavo reikalą neįžeisti Anglijos ir su ja einančios Olandijos, o I. Potockis tiesiog pasisakė, kad viso krašto labui vieną miestą paaukoti esą galima. Tas sukėlė prieš jį seimo audrą, bet vargais negalais pagaliau buvo priimta Vavžeckio pasiūlyta formulė, kad užsienio deputacija, dar neturėdama seimo sprendimo dėl Gdansko, esanti įpareigota derybas dėl prekybos ir politinės sutarties tęsti[29]. Taigi Gdansko perleidimo galimybė liko nepaneigta. Ir normaliai dalykams vystantis prie to būtų buvę prieita.

Čia dar reikia prisiminti, kad tuo pat momentu labai aštriai stovėjo ir Stanislovo Augusto įpėdinio klausimas. Seimo vadai galvojo apie įvedimą sosto paveldėjimo, o seimeliai saksų elektorių buvo sutikę rinkti tik Stanislovo Augusto įpėdiniu. Be to, reikalą dar sunkino elektoriaus laikysena: jis pareiškė priimsiąs siūlomą sostą tik pritariant kaimynėm valstybėm. Svarbiausia buvo Rusijos pritarimas. O ji, žinoma, savo sutikimo ir nemanė duoti. I. Potockio sumanymas pavesti sostą Hohenzolernams vaisių nedavė.

[29] B. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 438–444.

Nieko taip pat nežadėjo Piattoli peršami Habsburgai[30]. Taip kritiniu momentu, kada visi buvo tikri, kad anksčiau ar vėliau užgrius ant Respublikos uraganas iš Rytų, niekas siūlomo sosto imti nesiryžo, nors, be minėtųjų, apie jį dar svajojo ir švedų Gustavas III. Tad aišku, kad anglų–prūsų sąjunga, kurios tikslas buvo suvaldyti Rusiją ir priversti ją su Turkija atstatyti *status quo ante belli*[a], Respublikai buvo vienintelė priebėga. Bet netrukus žuvo ir ji.

Tuo tarpu, kai Petrapily buvo drebama, kaip atsispirti prieš kuriamą koaliciją, prie kurios, be minėtųjų, dar turėjo prisidėti iš Anglijos ir Prūsijos pinigų gaunanti Švedija, situaciją išgelbėjo Jekaterinos atstovas Londone kunigaikštis Voroncovas. Pradėjęs energingą kompaniją spaudoje ir patraukęs savo pusėn didįjį tuometinio Anglijos politikos vairuotojo Pitto (sūnaus arba, kaip istoriografijoj įprasta vadinti, jaunesniojo)[b] priešą Foxą[c] ir garsų kalbėtoją Burkę[d], jis pajėgė viešąją opiniją palenkti Rusijos pusėn ir parlamente pradėjus svarstyti sąjungos su Prūsija pasiūlymą, Pitto pozicinė dauguma susvyravo jau po pirmų debatų. Jis turėjo trauktis atgal ir pagaliau kapituliuoti. Kai pirmieji debatai įvyko (kovo 29 d.), Pitto galutinį žodį – ultimatumą Rusijai – nešąs kurjeris buvo kely į Berlyną (čia jis atvyko balandžio 4 d.). Tuojau po debatų Pittas pasiuntė antrą kurjerį, pranešantį atstovui Jacksonui dar susilaikyti, palaukti, karo konvencijos nepasirašyti ir ultimatumo nesiųsti. Pagaliau balandžio mėn. 12 d. parlamentui priėmus nutarimą, kad galimas yra tik apsigynimo karas, o dar po kelių dienų vieton Rusijai nepalankaus kunigaikščio Leedso[e] užsienių reikalų ministeriją paėmus rusofilui lordui Grenvilliui[f] ir tuo pat metu parlamento pozicijai sumažėjus net apie 100 balsų, koalicijos mintis iš viso žuvo. Vietoj ultimatumo į Petrapilį buvo pasiųstas atstovas su draugingumo pasiūlymais[31]. Prūsija liko viena. Respublikai tai buvo per silpna ir netikra priebėga. O kaip tik šituo momentu ji ryžosi pertvarkyti savo valstybės santvarką iš esmės. Perversmas įvyko gegužės mėn. 3 d.

Šitokioje tarptautinėj situacijoj, kada laukdami naujo karo opozicijos vadai jau buvo pradėję dairytis patogaus momento išeiti su rekonfederacija[32], reikėjo ryžtis. Laukti nebebuvo prasmės, o grįžti atgal jau buvo negalima. Bet nereikia manyti, kaip daro Kalinka[33], kad padaryti gegužės 3 d. perversmą būtų buvę pasiryžta jau sužinojus apie

[30] Ten pat, p. 454—455, 463—470; W. Kalinka, *Ustawa trzeciego maja*, Kraków, 1896, s. 5—13.

[31] B. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 427—457; S. Askenazy, *Przymierze Polsko-Pruskie*, s. 132—140. Be to, žr.: A. Engel, *Opisanije diel chraniaščichsia v archivie Vilenskavo general–gubernatorstva*, t. I, skil. 310, 344.

[32] B. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 472—474.

[33] W. Kalinka, *Ustawa trzeciego maja*, Kraków, 1896, s. 19.

Anglijos pasitraukimą iš ruošiamos koalicijos. Teisingai nurodo K. Bartoszeviczius[34], kad perversmui ruoštis pradėta dar žymiai anksčiau negu Londono įvykiai galėjo pasiekti Varšuvą. Jau balandžio 10 d. maršalka Malachovskis ir karalius išsiuntinėja savo patikimiesiems laiškus, kviesdami skubiai grįžti Varšuvon dideliam darbui. O tada koalicijos projekto nepasisekimas dar tikrai negalėjo būti žinomas, nes anglų parlamento nutarimas, leidžiąs tik apsigynimo karą, buvo padarytas tik po 2 dienų. Pittas nuo savo sumanymo dar buvo neatsisakęs ir apie būsimą Leedso pasitraukimą dar nebuvo žinoma net Londone. Taigi nutarimas žūtbūt priimti naująją santvarkos konstituciją buvo padarytas apie didelio pavojaus neišvengiamumą dar nežinant. Pagaliau, net sunku prileisti, kad šitokia žinia būtų galėjusi paraginti skubėti. Juk koalicijos iširimas reiškė, kad Respublika greičiausia bus palikta savo likimui, o priimant naująją konstituciją išvengti rekonfederacijos vargu ar kas galėjo tikėtis. Tokios žinios gal būtų padarę priešingos įtakos ir privertę palaukti patogesnio momento, nes priėmus konstituciją juk viskas ir liko kyboti ore. Žodžiu, akstinas pagaliau priimti naujosios santvarkos konstituciją glūdėjo ne tame pačiame momente, o ankstyvesnėje praeityj[35]. Baigti reformas reikalavo pati seimo darbų linija. Senojoj santvarkoj viena spraga jau buvo pramušta miestų įstatymo. Seimo vadai matė, kad naująjį rūmą statant po vieną plytą, seimas užtruktų dar keletą metų, kad iki reformų pabaigos kraštas tebegyventų palaidoje netvarkoje, o tuo tarpu Rusija, žinoma, baigtų karą su turkais ir atpalaidavusi rankas atsigręžtų į Respubliką. Ką nors priimti tada būtų jau daug sunkiau, nors militarinės intervencijos ji ir nesigriebtų. Opozicija tikrai pakeltų galvą, ilgo seimo išvarginta pozicijos dauguma skubėtų namo dar labiau, pagaliau nebebūtų taip drąsu ir vadams, nes visada tektų būgštauti, kad gali kilti karas ar rekonfederacija, kurią dabar ir sulaikė tik Petrapilio įsakymas palaukti. Dėl to tai reikėjo skubėti, kad valstybė spėtų susitvarkyti anksčiau negu atsipalaiduos Rusijos rankos. Pagaliau persitvarkymas buvo reikalingas ir tam, kad galima būtų gauti didesnio svorio ir kuriamoje koalicijoje. Respublika gi turėjo vieną kartą pasirodyti pasauliui valstybe, su kuria reikia skaitytis kaip su lygia. Ji norėjo tapti lygiu kitų valstybių kontrahentu, o ne politikos objektu. Kol koalicijos

[34] K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja*, s. 22—24. Iš Dembińskio ir Askenazy įvykių sugretinimo aiškėja, kad balandžio gale, jei ne visiška Pitto kapituliacija, tai bent susvyravimas Varšuvoje jau galėjo būti žinomas, bet dalyko esmės tas nekeičia, nes pasiruošimas dideliam povelykiniam darbui buvo pradėtas žymiai anksčiau.

[35] Panašiai šitą reikalą supranta B. Dembiński (*Polska na przełomie*, s. 468, 474, 478—480). Visai teisingai galvojo I. Dihm (Przygotowanie konstytucji Trzeciego Maja, *Pamiętnik V zjazdu historyków polskich*, Lwów, 1930, s. 396), kuris, nurodęs tarptautinę situaciją, taria, kad kaip tik svarbu buvo išspręsti Respublikos santvarkos klausimą dar prieš koalicijos susidarymą.

viltys dar tebebuvo gyvos, atrodė, kad viskas nusiseks puikiausia. Naująją santvarką įvesti reikėjo skubėti ir laikas buvo pasirinktas kuo artimesnis. Kad perversmo momentu Respublika tarptautiniu atžvilgiu atsidurs dar didesnėje painiavoje bei izoliacijoje, patriotai negalėjo žinoti. Konstitucija jau buvo paruošta. Tarptautinė būklė atrodė palanki, o konstitucija turėjo dar pakelti Respublikos svorį ir kartu išspręsti sunkų sosto įpėdinio klausimą. Jei viskas būtų gerai vykę ir Respublika, pakėlusi savo prestižą, būtų įėjusi į koaliciją, tai, žinoma, turėjęs būtų ištirpti ir saksų elektoriaus rezervuotumas.

Kaip ši garsioji konstitucija buvo paruošta, tebėra nevisiškai aišku. Bet yra žinoma, kad ji buvo pradėta ruošti dar 1790 m. gruodžio mėnesį[36]. Iš karto viskas vyko pas A. Čartoriskį, kur ateidavo I. Potockis, St. Malachovskis, karaliaus sekretorius Piattoli, o vėliau dar buvo pritraukta Kolontajus, Linovskis, Niemcevičius, Veisenhofas ir Lanckoronskis. Per Piattoli buvo susiartinta su karaliumi ir, nors reikšdamas abejonių dėl projekto įgyvendinimo[37], jis pagaliau atsidavė tam darbui visiškai. Tada posėdžiai vykdavo jau pas Piattolį, kur slapta atvykdavo ir karalius. Konstitucija baigta buvo jau kovo mėn. vidury, tik tebebuvo neišspręstas svarbiausias klausimas – kada ją pateikti seimui. O priėmimo metodas buvo sugalvotas jau iš seno: įbauginus seimą kritinga tarptautine būkle, nurodyti skubų reikalą susitvarkyti viduje ir tam pateikti gatavą konstitucijos projektą. Jis turėjo praeiti tuojau, nes vieną kartą atmestas jau kažin ar būtų begalėjęs grįžti. Dėl to karalius išsiuntinėjo laiškus į provinciją išvažiavusiems patikimiesiems, kviesdamas grįžti kuo greičiausia, ir tuo pat metu sumanymą pranešė didesniam patikimųjų skaičiui. Tuo būdu balandžio pabaigoje apie ruošiamą konstituciją ir jos priėmimą sužinojo jau apie 60 žmonių, nors galutinius pataisymus tebedarė ir viskuo rūpinosi vadinamieji patikimieji arba „septynių komitetas"[38], patys konstitucijos iniciatoriai. Tuo pat metu rūpinamasi sutraukti Varšuvon kuo daugiau patikimų atstovų, nes konstituciją priimti galutinai buvo nutarta gegužės 7 d., o kiek vėliau – 5 d. Rašo tokius laiškus maršalka Malachovskis, rašo karalius, yra duomenų, kad bus rašęs ir vysk.

[36] Be jau minėtų W. Kalinkos, K. Bartoszewicziaus, B. Dembińskio darbų, apie tai dar žr.: M. Handelsman, *Konstytucja Trzeciego Maja r. 1791* ir *Konstytucje Polskie*; A. Sliwiński, *Konsytucja 3 maja* Warszawa, 1921; S. Smolka, *Sprawa konstytucji Wielkiego Sejmu w marcu 1791 r., Sprawozdanie Akademii Umiejętności*, 1891, t. II, s. 65; Przyczynek do genezy konstytucji Trzeciego Maja, *ten pat*, 1895, II, s. 7; B. Dembiński, Piattoli i jego działalność podczas sejmu, *ten pat*, 1905, Nr. 6 ir 7); J. Dihm, Przygotowanie konstytucji Trzeciego Maja, *Pamiętnik V zjazdu historyków, Lwów*, 1930 ir kt.

[37] J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, s. 114.

[38] J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 397; W. Kalinka, *Ustawa trzeciego maja*, s. 14—24; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 109.

Krasinskis[39]. Balandžio pabaigoje pasiekia Varšuvą žinios apie įvykius Londone, bet dėl to nebesusilaikoma ir padarius paskutinius pakeitimus konstitucijoj[40] rūpinamasi tik, kaip ją priimti. O rūpintis buvo kuo. Opozicijos galva Branickis buvo čia pat Varšuvoj ir laikėsi labai atšiauriai.

Kai karalius rado reikalo pasitarti dėl to ir su pirmaisiais savo ministeriais – M. Mnišeku, Jaceku Malachovskiu ir Chreptavičium – ir kai turbūt nuo Malachovskio apie sumanymą sužinojo opozicija ir Bulgakovas, kilo tikra audra. Žinia apie nereguliarų naujosios santvarkos konstitucijos priėmimo sumanymą, arba tikriau, apie ruošiamą perversmą, juos privertė griebtis visokiausių priemonių. Kad kažkas ruošiama, be abejo, juto ir opozicija, ir Bulgakovas, bet jie tikėjosi, kad pasiruošti pasipriešinimui dar bus laiko. Nuo balandžio 18 d. iki gegužės 2 d. seimas buvo padaręs pertrauką. Bet kadangi pagal naująjį seimo darbų reglamina valdymo formą liečiančios konstitucijos turėjo būti svarstomos tik antroje kiekvieno mėnesio pusėje ir, be to, kiekvienos konstitucijos projektas 3 dienos prieš jo svarstymą turėjo būti atspausdintas ir išdalintas visiems atstovams, tai jokių netikėtumų nebuvo laukiama ir daugumas opozicijos žmonių buvo išvažinėję šventėms namo. Vadai juos sulaikyti nematė jokio reikalo. Dėl to dabar, sužinojus, kad ruošiamasi sulaužyti seimo darbų regulaminą, buvo sukrusta pirmon galvon sukviesti Varšuvon visus opozicijos žmones. Skubius laiškus ir specialius kurjerius tuojau išsiuntinėjo pas savo bičiulius pats Bulgakovas, vysk. Kasakauskas, etmonas Branickis ir kai kurie kiti opozicionieriai. Branickis kartu traukė Varšuvon savo ginkluotų dvariškių mušeikų būrius, nes kova turėjo būti žūtbūtinė. Pabūgę sąmokslininkai (septynių komitetas) balandžio mėn. 28 į 29 d. naktį nutarė nerizikuoti ir sumaišyti opozicijos kortas dar kartą. Perversmas buvo atkeltas dar dviem dienom anksčiau ir galutinai paskirtas gegužės 3 d. Nutarimą pranešdamas karaliui, Piattoli jį motyvuoja šitaip: „J. K. Malonei šitos priemonės gal atrodys nereikalingos, bet kas pažįsta Branickį ir žino ką jis turi savo dispozicijoj, yra įsitikinę, kad sprendžiamuoju momentu jis nesusilaikys prieš nieką. Norėta jį pašalinti, bet kai reikalas jau taip pagarsėjo, tas neįmanoma. Spėjama, kad persergėtas jis už rusų pinigus atgabens čia apie šimtą bajorijos ir stengsis sukelti vaivadijas. Sako, jis geriau žūsiąs, bet kartu nusinešęs ir aukų... Komitetas pageidauja daugiau atsargumo, kad mums brangūs piliečiai ne-

[39] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 207; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 18–19.

[40] Dabar daugiau sustiprinama karaliaus valdžia. Tuo būdu norima labiau palenkti savo pusėn saksų elektorių ir laikoma, kad stipri karaliaus valdžia bus reikalinga suvaldyti opozicijos galimam pasipriešinimui konstituciją jau priėmus.

būtų išstatyti pavojui..."[41] Greta to, buvo nutarta griebtis ir kitų atsargumo priemonių. Buvo nutarta panaudoti ištikimas kariuomenės dalis ir patraukti savo pusėn Varšuvos miestiečius. Jie dar buvo nespėję atsidžiaugti prieš 10 dienų priimtu miestų įstatymu, o tuojau po minėto posėdžio balandžio mėn. 29 d. magistratui buvo pranešta, kad naudodamiesi naujuoju miesto įstatymu, kuris leidžia bajorijai įsirašyti miestelėnais, atvyksiąs į rotušę tuo tikslu pats seimo maršalka ir grupė atstovų. Ši žinia tuojau aplėkė miestą ir kai pusiaudienį Malachovskis su 33 atstovais ir šiaip bajorais atvyko, rotušėj rado visą magistratą, o aikštėje minią miestiečių. Įsirašymas įvyko su didele pompa, su kalbomis, grojant orkestrui ir džiūgaujant miniai. Malachovskiui grįžtant į savo rūmus miestiečiai iškinkę arklius norėjo jį parvežti namo patys, o jam nesutinkant ir ketinant eiti pėsčiam, nulydėjo jį visa triukšmaujanti minia[42]. Varšuvos miestiečiai po šios demonstracijos patriotų buvo dar labiau patraukti savo pusėn ir, kaip matysim, gegužės mėn. 3 d. suvaidino visiškai ne paskutinį opoziciją kvaišinantį vaidmenį. Ir nevisiškai neteisi yra Jekaterina II, kuri rašo Potiomkinui, kad konstituciją priėmusi sąmokslininkų atkviesta liaudis[43].

Po šitos demonstracijos tą pačią dieną buvo padaryta užsienių deputacijos posėdis, kur, perskaičius eilę neraminančių depešų iš užsienio, buvo pavesta T. Matuševičiui paruošti seimui pranešimą apie užsienio politikos būklę. Jis tuo tarpu buvo vos grįžęs maršalkos ir karaliaus atšauktas iš namų. Tenka nusistebėti, kad jį kviečiąs karaliaus laiškas yra datuotas balandžio 26 d.[44], o 29 d. jis jau spėjęs iš Brastos grįžti Varšuvon. Matyt, momentas buvo laikomas iš tikro svarbus. Seimą bauginąs pranešimas apie užsienio politikos būklę sąmokslininkų buvo numatytas jau senai. Dabar jis pavedama T. Matuševičiui, nes šis ištikimas I. Potockio pagalbininkas (jam tuo tarpu vos 25 m.) buvo deputacijos sekretorius ir iš visų užsienio deputacijos narių buvo iškalbingiausias. Už tą darbą karaliaus vardu jam buvo pažadėta Lietuvos vicekanclerystė[45].

[41] W. Kalinka, *Ustawa Trzeciego Maja*, s. 21.

[42] Iš lietuvių tada Varšuvos miestelėnais įsirašė: Lydos atstovas Narbutas, Oršos Gutakovskis, Trakų Geištoras, Karo komisijos narys Mikalojus Radvila, Vitebsko vėliavininkas Mykolas Jackevičius ir Livonijos atstovas (išrinktas nuo Lenkijos) Pongovskis, K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 34–36.

[43] *Sbornik imperatorskavo istoričeskavo russkavo obščestva*, t. 42, s. 152.

[44] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 207; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 26; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 13–17.

[45] W. Smoleński, Z korespondencyi Kołłątaja podczas sejmu wielkiego, *Studja Historyczne*, s. 107–122, 110.

Paskutinės trys dienos praėjo be ekscesų, bet įtemptoj atmosferoj. Opozicija skleidė gandus apie numatomus sumišimus, sąmokslininkus žadėjo suvarstyti ant savo kardų, miestelėnai jaudinosi, kad esą opozicija norinti pašalinti seimo maršalką Malachovskį ir priversti karalių panaikinti miestų įstatymą. Sąmokslininkai tuo tarpu būrė savo pajėgas, nužymėjo panaudotinas kariuomenės dalis, apie tai, kad konstitucijos priėmimui paskirta gegužės 3 d., neskelbė, ir opozicija tikėjosi turinti daugiau laiko. Konstitucijos turinys buvo taip pat nežinomas iki pat gegužės 2 d. vakaro.

Tą dieną įvyko pirmas po atostogų seimo posėdis. Jame buvo svarstyta Iždo komisijos pranešimas dėl seniūnijų. Apie konstituciją nekalbėjo niekas, bet visiems tik ji ir terūpėjo. Dėl to posėdis buvo trumpas ir tą pat dieną politinio klubo patalpose, Radvilų rūmuose, buvo sušauktas privatus visų trijų provincijų posėdis apsvarstyti konstitucijos projektui. Sąmokslininkų vardų čia kritišką Respublikos būklę ir būtiną reikalą susitvarkyti nupiešė septynių komiteto narys Lanckoronskis ir Krokuvos atstovas Soltykas. Po to buvo perskaityta konstitucijos projektas ir salėj suūžė skardus „sutinkam". Buvo ten ir opozicionierių, bet prašymą perskaityti projektą dar kartą vėl nustelbė triukšmingas *Valio konstitucija.* Dalyviams išsiskirsčius, artimieji sąmokslininkai susirinko paskutinį kartą pasitarti pas maršalką Malachovskį. Čia galutinai buvo susitarta dėl konstitucijos pateikimo formos, nutarta, kiek galima išsaugoti teisėtumą, pirmiausia išlaisvinti karalių nuo konstitucijai priešturaujančios priesaikos *pacta conventa* punktams ir pradėta rinkti parašai ant senatorių bei atstovų įsipareigojimo rašto[46]. Iki pusiaunakčio parašų buvo surinkta 60, o iki kitos dienos seimo posėdžio vos 83. Taigi aiškiai pritariančiųjų buvo ne taip daug. Sąmokslininkai, kad galėtų laisvai elgtis, buvo tikėjęsi surinkti bent 100 parašų, bet nepasisekė.

Kiek tuo momentu buvo seime atstovų, sunku pasakyti. Bendralaikių liudijimai svyruoja. Opozicijos karštuolis Suchoževskis sako, buvę vos 26, saksų atstovas Essenas[a] jų priskaičiuoja 157 (124 atstovus ir 33 senatorius), specialiai klausimą aiškinęsis Smolenskis suskaičiuoja irgi apie tiek, o Dihmas linksta prie Piattoli nurodomo skaičiaus – 188, sumažino jį tik iki 182[47]. Kiek buvo iš tikro, turbūt nežinojo niekas ir visi duomenys yra tik spėjimas. Atstovų sąrašo tada jokio nebuvo, o šiaip vėlesnių ginčų metu paduodamiems skaičiams tikėti negalima. Ypač sunku atrinkti dalyvavusių pavardes. Ir tai visai suprantama. Ginčų metu paprastai buvo išvardinama ne tie, kurie konstituciją priimant dalyvavo, o žymesnieji jos rėmėjai ir priešai. Bet apytikriai, žinoma, gali-

[46] Įsipareigojimo faksimilė: B. Dembiński, *Polska na przełomie*, s. 484–485.

[47] Žr.: J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 12; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 49–50.

ma spręsti apie skaičių ir iš to. Reikia spėti, kad dalyvių buvo vis dėlto virš 150. Taigi įsipareigojusių ją remti turėjo būti apie pusę. Jei tikėsime opozicionieriaus Hulevičiaus pranešimui F. Potockiui, tai jų buvę 64 („buvo mūsų 64, bet be galvos")[48].

Kai kurių šaltinių liudijimu, gegužės 2 d. po susirinkimo Radvilų rūmuose, vykstant sąmokslininkų pasitarimams pas Malachovskį, opozicija buvusi susirinkusi pasitarti pas Bulgakovą. Bet dėl to tenka labai abejoti. Kadangi opozicija seimo posėdy pasirodė visai neorganizuota, be vado, tai Dihmas pasitarimą neigia iš viso[49]. Bet atrodo, kad teisesni yra tuo liudijimu tikį, nes šiaip ar taip konstitucijos turinio paskelbimas buvo svarbus faktas ir dėl jos nesitarti opozicija negalėjo. Tik nėra pamato prileisti buvus tokį gausų pasitarimą, kaip daro, pvz., Bartoszewiczius ir kiti autoriai[50]. Tai galėjo būti tik nedidelės artimųjų grupės susirinkimas.

Pagaliau ryšy su konstitucijos paruošimu mums tenka atskirai kelti klausimą, kiek tame darbe dalyvavo lietuviai?

Į klausimą atsakyti ne taip lengva, nes, kaip minėta, viskas buvo daroma slapta. Darbo pradžioje būrelis buvo mažas. Iš lietuvių jame dalyvavo nedaug. Tiesa, savo urėdais su Lietuva buvo susiję patys vadai: I. Potockis ir Kolontajus. Bet jų lietuviais laikyti jau negalima. Greta jų matome tik du Livonijos atstovus: Niemcevičių ir Veisenhofą. Patikimais, matyti, buvo laikoma Polocko atstovas Sulistrovskis, Ašmenos Hlaska, Ukmergės Morikonis, Brastos Matuševičius, nes prieš konstitucijos priėmimą iš namų jie kviečiami specialiais laiškais[51]. Be to, konstitucijos gynėjais juos matėme vėliau. Praplėtus sąmokslininkų būrelį, kai kurie autoriai spėja, kad jų tarpe buvęs ir Livonijos atstovas Juozas Zabiela[52]. Bet greičiausia tai nepamatuota išvada iš jo elgesio gegužės 3 d. posėdy. Artimais sąmokslininkams arba bent jų veikiamais tenka laikyti ir tuos, kurie balandžio 29 d. kartu su Malachovskiu įsirašė Varšuvos miestelėnais. Iš atstovų čia matome Lydos Narbutą, Oršos Gutakovskį ir Trakų Geištorą[53]. Pagaliau gegužės 2 d. įsipareigojimą pasirašo šie Lietuvos atstovai: 1) Breslaujos T. Vavžeckis, 2) Oršos L. Gutakovskis, 3) Livonijos A. Trenbickis ir 4) S. Kublickis, 5) Kauno T. Mineika, 6) Valkavisko P. Grabovskis, 7) Breslaujos B. Mirskis, 8) Upytės J. Staševskis,

[48] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 50.

[49] J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 7, 11.

[50] K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja*, s. 42; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 116–117.

[51] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 207.

[52] K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja*, s. 20.

[53] Žr.: 41 išnašą.

9) Livonijos Veisenhofas (1788 m. išrinktas nuo Livonijos), 10) Livonijos J. Niemcevičius, 11) Polocko M. Ščitas, 12) Livonijos G. Kačanovskis (LDK metrikantas, 1790 m. išrinktas nuo Lietuvos), 13) Smolensko J. Puzina, 14) Livonijos J. Zabiela, 15) Lydos V. Narbutas, 16) Pinsko M. Koženievskis, 17) Naugarduko S. Reitanas, 18) Trakų D. Geištoras, 19) Žemaičių M. P. Karpis, 20) Žemaičių I. Pšeciševskis ir 21) Valkavisko Z. Grabovskis[54].

Sapiega, kuris šventėm taip pat nebuvo išvažiavęs, į sąmokslą nebuvo įtrauktas. Kai kurių šaltinių liudijimas, kad gegužės 2 d. esą po susirinkimo Radvilų rūmuose buvęs pas jį Lietuvos atstovų pasitarimas[55], yra klaidingas. Apie konstituciją jis nežinojo nieko ir net nedalyvavo pasitarime Radvilų rūmuos. Tai aiškiai matyti iš jo kalbos gegužės 3 d. Tuo metu jis savo papročiu turbūt kur nors ūžė.

Be to, dar tenka pastebėti, kad vyskupas Masalskis, kurį Wegneris mini spėjamo pas Bulgakovą įvykusio susirinkimo dalyvių tarpe[56], tuo tarpu buvo užsieny ir ten dalyvauti negalėjo[57].

§ 3

Prieš pereinant prie konstitucijos priėmimo ir to fakto pasekmių, mums dar tenka susipažinti su jos turiniu ir įnešamais naujumais. Nes nuo to svarbiausia priklausė opozicijos, kuri konstitucijos turinį sužinojo gegužės 2 d. vakare, laikysena ir tolimesnis seimo darbas. Tiek vidaus, tiek užsienio politikoj tolimesnius darbus saistė jau ši naujoji santvarkos konstitucija.

Iš esmės tai buvo konsekventiškas rezultatas, skeletas visų seimo vadų projektuotų reformų, kurių atskiri nariai buvo suformuota jau anksčiau. Momento įteigtų principų buvo tik keletas. O pačioje konstitucijoje, kaip pamatysim iš jos turinio, tebėra dar daug senosios santvarkos pradų. Jie liko iš dalies dėl to, kad bijota per daug išjudinti mases, iš dalies dėl to, kad nelaisvi buvo nuo tų pažiūrų ir patys konstitucijos kūrėjai (ypač socialinėje srity).

Konstitucijos įvade[58] sakoma, kad nuo santvarkos netobulumų priklausęs visas ligtolinis liūdnas valstybės likimas, dėl jų atėjusi ir svetimųjų priespauda. Dėl to dabar,

[54] Žr.: B. Dembiński, *Polska na przełomie* (priedas s. 486–487).

[55] J. Dihm, *Trzeci maj*, 3 išnaša.

[56] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 116—117.

[57] Žr.: *Supement. do Gazety Warszawskiej*, 1792, Nr. 11; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 285.

[58] Iš daugelio konstitucijos leidimų naudojamės tekstu, paskelbtu *VL*, t. IX, p. 220—225.

kai dėl tarptautinės konjunktūros esą tapę nevaržomais savo likimo sprendėjais, priimą naują santvarkos konstituciją tam, kad „pakėlus visuotinę gerovę, kad sutvirtinus laisves, kad išlaikius tėvynės ir jos sienų neliečiamybę...“

Pirmajam artikule skelbiama, kad valstybės religija esanti katalikybė, kad katalikui pereiti į bet kurį kitą tikėjimą esą uždrausta – už tai turi būti baudžiama apostazės bausmėmis[a], – bet kadangi ir ta pati katalikų religija skelbianti artimo meilę, tai garantuoją pilną laisvę ir valdžios globą ir visoms kitoms religijoms bei jų išpažinėjams.

Antrajam artikule skelbiama, kad „gerbdami savo protėvių, kaip laisvo valdymo kūrėjų, atminimą, bajorų luomui iškilmingiausia garantuojame visas liuosybes (*swobody*)[b], laisvės (*wolności*) bei pirmenybės prerogatyvas tiek privatiniam, tiek viešam gyvenime“. Toliau tvirtinama visos senųjų valdovų (nuo Kazimiero Didžiojo iki Žygimanto Augusto) bajorijai suteiktos privilegijos, skelbiama, kad Respublikos bajorija esanti lygiavertė su kitų kraštų visais bajorijos laipsniais ir lygi tarpusavy. Visa bajorija esanti lygi ir lygiai galinti naudotis visomis luomo prerogatyvomis. Skelbiama visiška asmens laisvė ir turto neliečiamybė. Į bajorijos turtus negalį reikšti pretenzijų net aukščiausia krašto valdžia. Pagaliau bajorija skelbiama pirmaisiais laisvių ir naujosios konstitucijos gynėjais.

Trečiuoju artikulu skelbiama, kad priimtasis miestų įstatymas esąs laikomas šios konstitucijos dalimi.

Ketvirtajam artikule paliečiama valstiečiai, kurie paimami įstatymų globon. Bet ta globa yra gan siaura. Pirmiausia nustatoma, kad negalį būti atšaukta jokie ponų ir valstiečių jau padaryti susitarimai. Negalį jų nutraukti nei žemės savininkas ar jo įpėdiniai, nei valstiečiai, kurie privalą vieną sykį prisiimtas pareigas vykdyti. Be to, norint padidinti gyventojų skaičių, skelbiama, kad nuo ponų į užsienį pabėgę valstiečiai galį grįžti ir kiekvienas peržengęs Respublikos sieną žmogus būsiąs laikomas visiškai laisvas. Jis galėsiąs apsigyventi kaime ar mieste ir verstis visokiu verslu.

Taip išsprendus socialines problemas, nustačius luomų tarpusavio santykius pereinama prie valstybės santvarkos bei valdžios organizacijos ir penktajam artikule skelbiama, kad iš tautos pareinanti ir jai paliekama valdžia turinti būti trejopa: įstatymų leidimo, vykdomoji ir teismų[59]. Toliau pereinama prie tų trejopų valdžių organizacijos bei kompetencijos ribų nusakymo.

[59] Tai jau aiškiai Montesquieu valstybės teorijos įtaka.

Šeštajam artikule aptariama įstatymų leidžiamoji valdžia, kuri pavedama dviem rūmams (senoviškai abu vadinami seimu), – atstovų rūmams ir senatui, kuriame pirmininkauja karalius. „Atstovų rūmai, kaip tautos visavaldybės (*wschechwładztwa*) reprezentuotojai bei reiškėjai (*wyobrażenie i skład*), bus įstatymų leidimo šventove. Dėl to joje bus sprendžiama visi projektai". Čia pirmiausia turėsią būti sprendžiama bendrosios teisės: konstitucinės, civilinės, kriminalinės ir nuolatiniai mokesčiai. O visa tai karaliaus turį būti pranešta apsvarstyti priešseiminiams seimeliams, kurie savo nutarimus įtrauksią į instrukcijas. Antroje vietoje turį būti svarstoma vadinamieji **seimo nutarimai**, t. y. laikini mokesčiai, monetos vertės klausimai, užtraukimas paskolų, habilitacijos ir visokie bėgamieji valstybės reikalai. (Konstitucijoj išvardinama jų visa eilė.) Dėl šitų reikalų karaliaus pasiūlymai turi būti daromi tiesiog seimui.

Senatas pagal konstituciją susideda iš vyskupų, vaivadų, kaštelionų ir ministerių. Jam pirmininkauja karalius, kuris turi du balsu: vieną pareiškia bendram balsavime, o antrą panaudoja pasitaikius balsų lygybei. Kiekvienas seimo priimtas įstatymas įsigalioja tik patvirtintas senato, bet seimo priimtą įstatymą senatas gali sulaikyti tik iki kito ordinarinio seimo. Jei senato atmestą įstatymą priimtų ir kitas ordinarinis seimas, tai senatas jo sulaikyti nebegali. Vadinamieji seimo nutarimai galutinai priimami balsuojant seimui ir senatui kartu, atskiro senato balsavimo nereikalingi.

Senatoriai ir ministeriai, kai sprendžia jų atsiskaitymus iš eitųjų funkcijų magistratūrose, seime balso neturi.

Seimai renkasi kas dveji metai. Atsitikus reikalui, gali būti šaukiamas **paruoštas seimas,** kuris turi spręsti tik tą vieną klausimą, dėl kurio buvo sušauktas arba kuris kilo jį jau sušaukus. Jokių įstatymų priimti jis negali. Joks įstatymas tam pačiam seime, kuriame priimtas, negali būti panaikintas. Jau priimtas seimelių įstatymas[60] patvirtinamas kaip tikriausias politinių laisvių laidas. Bet seimelių išrinkti atstovai turi būti laikoma visos tautos patikimi reprezentantai. Viskas turi būti priimama balsų dauguma. Dėl to panaikinama *liberum veto,* visokių rūšių konfederacijos ir konfederaciniai seimai. Norėdami užkirsti kelią per dažnam santvarkos konstitucijos kaitaliojimui, bet, patyrimui netobulumus parodžius, jos keistinumą pripažindami, tam skirią specialų ekstraordinarinį seimą, kuris turės rinktis kas 25 m.

Septintajam artikule nusakoma karaliaus kompetencijos ribos ir vykdomoji valdžia. Esą tautos gerovė priklausą nuo teisingų įstatymų, o jų veikimas nuo gero vykdymo. Dėl to garantavę tautai teisę laisvai rašytis sau įstatymus, taip pat palikę jai

[60] Apie jį žr.: *ten pat,* p. 477.

aukščiausią vykdomosios valdžios priežiūrą ir magistratūrų oficialistų rinkimą, aukščiausią vykdomąją valdžią pavedą karaliui su taryba, vadinama Įstatymų sargyba (*Straża Praw*). Jai priklauso įstatymų vykdymo priežiūra, jos turi klausyti visos magistratūros, o jei kurios neklausytų, ji gali griebtis visų paklusnumą atstatančių priemonių. Bet vykdomoji valdžia negalės leisti jokių naujų, nei aiškinti veikiančių įstatymų, negalės skirti jokių mokesčių, negalės užtraukti paskolos, negalės keisti seimo priimto pajamų paskirstymo, negalės nei skelbti karo, nei daryti taikos, nei *definitive*[a] daryti jokių diplomatiškų aktų. Ji galės tik tenkinti bėgamuosius vidaus ir užsienio reikalus, apie kuriuos turės pranešti artimiausiam seimui.

Sostas turi būti elekcinis dinastijomis. Mirus dabartiniam karaliui sostas turi tekti saksų elektoriui Frydrichui Augustui, kurio vyriškiems ainiams taip pat pripažįstama įpėdinystės teisės. Jeigu gi Frydrichas Augustas vyriškų ainių neturėtų, tai sostas turi tekti tokiomis pat teisėmis jo dukters Marijos Augustos Nepomukės vyrui, kurį elektorius parinks su seimo žinia. Kiekvienas naujas karalius turės prisiekti saugosiąs šitą konstituciją ir *pacta conventa* punktus. Jie būsią sudaryti susitarus su saksų elektoriu. Karaliaus asmuo esąs šventas ir nepaliečiamas, pats vienas nieko neveikdamas, tautai jis negalįs atsakyti už nieką. Jis būsiąs ne vienvaldis (*samowładca*), bet tautos tėvas ir galva. Karaliaus pajamos, kurios būsią pažymėtos *pacta conventa* punktuose, ir sosto prerogatyvos nepaliečiamos. Visi viešieji magistratūrų ir teismų aktai turi būti daromi karaliaus vardu. Kadangi karaliui turi būti palikta teisė daryti gera, tai jam palieką mirti pasmerktųjų pasigailėjimo teisė (*ius agratiandi*[b]). Jis negalės dovanoti gyvybės tik valstybės išdavikams (*in criminibus status*[c]). Karo metu jam priklauso karinių pajėgų disponavimas ir paskyrimas karo vadų. Jis kelia į aukštesnius laipsnius karininkus, tam tikra numatyta tvarka jis skiria urėdus, nominuoja vyskupus, skiria senatorius ir aukščiausius ministerius.

Sargyba susidės iš primo, kaip Edukacijos komisijos pirmininko, kurį gali pavaduoti pirmasis iš eilės vyskupas, iš penkių ministerių – policijos, antspaudo, karo, iždo ir ministerio, saugančio antspaudą užsienio reikalams. Be to, be sprendžiamojo balso joje dirbs du sekretoriai, kurių vienas ves sargybos, o antras užsienio reikalų protokolą. Jo posėdžiuose, tik be sprendžiamojo balso, dar gali dalyvauti pilnametis sosto įpėdinis ir taip pat be balso seimo maršalka, kuris sekdamas vykdomosios valdžios darbus gali sušaukti paruoštą seimą net ir tada, jei karalius šito nepageidautų. O paruoštas seimas gali būti šaukiamas šiais 3 atvejais: 1) gresiant karui, 2) kilus vidaus nesutarimams, kurie grėstų revoliucija arba magistratūrų kolizija ir 3) karaliui mirus arba sunkiai su-

sirgus. Sargyboje, išklausius narių nuomonės, sprendimą priima karalius. Dėl to visi sargybos raštai išeina karaliaus vardu, bet turi būti pasirašyti bent vieno ministerio. Tokio sprendimo privalo klausyti visos magistratūros. Bet jeigu tokio rašto nenorėtų pasirašyti nė vienas ministeris, tai karalius turi nusileisti, o jei savo sprendimo laikytųsi, tai seimo maršalka turi prašyti sušaukti paruoštą seimą. Karaliui šito nedarant, seimą privalo sušaukti pats maršalka. Karalius kiekvienam administracijos skyriui ministerius skiria laisvai. Taip pat laisvas iš kiekvieno skyriaus pasirenka po vieną ministerį Sargybon. Sargybon jie pašaukiami 2 m., bet gali būti karaliaus patvirtinti ir ilgesniam laikui. Būdami Sargyboje, ministeriai dirbti komisijose jau negali. Jeigu seimas ⅔ balsų dauguma pareikalautų kurį nors ministerį iš Sargybos pašalinti ar atimti jam urėdą, karalius privalo tą padaryti. Kad ministeriai saugotųsi nusikalsti įstatymams, jie turi atsakyti asmeniškai ir turtais. Apkaltinto ministerio byla paprasta balsų dauguma turi būti pavesta spręsti seimo teismui.

Lengvesniam vykdomosios valdžios veikimui įkuriama atskiros, nuo Įstatymų sargybos priklausomos, nustatytam laikui seimo išrenkamos 4 komisijos: **Edukacijos, Policijos, Karo ir Iždo.** Šio seimo įkurtos, vaivadijos bei pavietų civiliai karinės komisijos Sargybos nurodymus gauna per atitinkamas centro valdžios komisijas.

Aštuntajam artikule aptariama teismai. Pirmiausia pabrėžiama, kad ši valdžia negali būti vykdoma nei vykdomosios, nei įstatymų leidžiamosios valdžios, bet tik specialių organų, kurie turi būti tam tikrose piliečiams lengvai pasiekiamose vietose. Toliau nustatoma šios teismų rūšys: 1) pirmosios instancijos teismai nuolat veikia visose vaivadijose bei pavietuose. Teisėjai čia renkami seimelių. Apeliacija tiek civilinėse, tiek baudžiamosiose bylose eina į tribunolą, kurių kiekvienoje provincijoje turi būti po vieną; 2) miestų teismai turi būti tokie, kaip numatyta miestų įstatyme; 3) laisvų valstiečių byloms spręsti referendorių teismai turi būti kiekvienoje provincijoje; 4) rūmų asesorių, reliaciniai ir Kuršo teismai paliekama; 5) vykdomosios valdžios komisijos turi teismus, kuriuose turės būti sprendžiama bylos, susijusios su jų administracija; 6) valstybės išdavimo byloms spręsti kiekvieno seimo pradžioje išrenkamas seimo teismas. Be to, čia dar pastebima, kad seimo skirti asmenys turėsią parengti naują įstatymų kodeksą.

Devintajam artikule kalbama apie regenciją. Ją sudaro ta pati Sargyba pirmininkaujant karalienei arba, jos nesant, primui. Ji numatoma trimis atvejais: karaliui esant nepilnamečiam, jam susirgus psichiškai ir pakliuvus belaisvėn. Karalius pilnamečiu laikomas nuo 18 m., o jo pamišimas turi būti pripažintas paruošto seimo

¾ balsų. Tokiais 3 atvejais primas turi sušaukti paruoštą seimą, kuris nustato sargybos ministerių pirmenybės eilę, o karalienei duoda karaliaus pavadavimo teises. Karaliui subrendus, pasveikus ar grįžus iš belaisvės, regencija turi duoti jam savo veikimo ataskaitą. Savo darbų ataskaitą regentai duoda kiekvienam ordinariniam seimui ir atsako taip kaip Sargybos ministeriai.

Dešimtajam artikule kalbama apie karaliaus sūnų auklėjimą, kuris pavedamas karaliui su Sargyba arba regencijai, specialiam seimo skirtam prižiūrėtojui ir Edukacijos komisijai.

Pagaliau vienuoliktam artikule kalbama apie valstybės karines pajėgas. Čia skelbiama, kad krašto gynėjais esą visi piliečiai, o kariuomenė – tik specialiai tam iš bendrųjų krašto pajėgų išskirta dalis. Ji visada turi būti paklusni vykdomajai valdžiai ir privalo prisiekti būsianti ištikima tautai, karaliui ir ginsianti tautos konstituciją. Kariuomenė gali būti panaudota viso krašto, tvirtovių bei sienų apsaugai ir sudrausti įstatymų laužytojus.

Toks yra garsiosios konstitucijos turinys. Dabar mums tenka atsakyti į klausimą, kas gi čia įnešama į gyvenimą nauja, kas galėjo masėms bajorijos ir seimo atstovams atrodyti pavojinga ir nepriimtina, kad taip slapta buvo paruošta ir taip atsidėjus rūpintasi surinkti jai priimti reikalingą daugumą? Bendralaikių ir vėlesnių publicistų, o dažnai ir mokslininkų ji buvo vadinama valstybės išsigelbėjimo laidu ir bekrauje revoliucija. Iš tikro ja buvo sukuriama per pirmuosius 2½ seimo veikimo metų sugriauta krašto vykdomoji valdžia, visa santvarka, kuri iš tikro gyvenime pasireikšti nebespėjo, galėjo būti žymiai tobulesnė negu ankstyvesnioji, buvusi prieš seimą, bet revoliucijos socialine prasme čia nebuvo[a]. Gegužės 3 d. įvyko, o 5 d. buvo baigtas paprastas perversmas, *coup d'état*. Naujoji konstitucija luominio valstybės charakterio nepakeitė nė kiek. Joje skelbiama tautos visavaldybė, bet tauta čia yra ta pati bajorija kaip ir anksčiau. Tai ta pati 1790 m. priimtųjų kardinalinių teisių „bajorų luomo Respublika“[61]. Tiesa, čia prisimenama dar miestiečiai ir valstiečiai, bet pilnais piliečiais jie dar nepadaroma. Valstiečiai gauna labai mažai, veik nieko, o miestiečiams duodama tik laisvė ekonominiam gyvenime, ir tik nusipelnę padaroma tikrais piliečiais per įbajorinimą. Be to, šie dėsniai čia tik tvirtinami, o priimti jie buvo normaliu keliu jau balandžio 18 d. Taip pat čia įtraukiama normaliu keliu priimtas seimelių įstatymas, kur socialiniai klausimai irgi aptarti. Tad viskas čia yra konsekventiška išvada iš ankstyvesnių seimo darbų. Bajorija, kurios atstovais buvo konstitucijos rengėjai, savo teisių neatsisako ir išimtinę savo padė-

[61] *VL*, t. IX, s. 204. Kardinalinių teisių VI art.

tį valstybėje dar tvirtina. Bajorijai garantuojama privačiam ir viešajam gyvenime pirmenybių prerogatyvos, garantuojama neliečiamybė jos turtų, skelbiama visuotinė jos lygybė[62], ji skelbiama pirmaisiais laisvių ir konstitucijos gynėjais. Valstybė lieka luominė, visas laisves turi tik viena klasė. Ir konstitucijos III artikulo, kur tvirtinama miestų teisės, žodžiuose matome tą pačią dar XVI amžiaus bajorijos ideologo S. Ožechovskio pareikštą mintį, kad visi kiti luomai turi tarnauti bajorijai[63]. Taip, pvz., sakoma, kad miestų įstatymas esąs įtraukiamas į šią konstituciją „kaip įstatymas, kuris laisvai lenkų bajorijai išlaikyti laisvių neliečiamybei ir bendros valstybės sveikumui duoda naują tikrą ir patikimą pajėgą". Taigi viskas bajorijai, o miestiečiai tik jos tikslams tinkama pajėga. Reformatorių galvose klajoję liberalūs prancūzų literatūros ir piliečio bei žmogaus teisių deklaracijos principai yra nustelbti ne tik bajoriškos visuomenės įsitikinimams atitinkančios frazeologijos, bet ir jos dvasios. Konstitucija naujųjų socialinės santvarkos principų neatnešė jokių, o anksčiau priimtasis miestų įstatymas irgi mažai ką tedavė. Jis tik nurodė kelią miestiečiams virsti bajorais. Tad šiuo atžvilgiu didelio opozicijos pasipriešinimo konstitucijai negalima buvo laukti.

Įstatymų leidimo organas liko veik senoviškas. Bet už tai daug kas buvo pakeista vykdomosios valdžios organizacijoj. Tiesa, pati organizacijos schema jau buvo nužymėta ankstyvesniais įstatymais, bet klausimas galėjo užkliūti už organų kompetencijos ribų. Karaliaus vadovaujamai vykdomajai valdžiai, kaip matėme, buvo palikta gan plačios teisės. Be to, jam buvo palikta galimybė veikti įstatymų leidimą per savo paties skiriamą senatą, kuriam pripažįstama teisė kiekvieną įstatymą bent 2 metams sulaikyti. Be to, priimant vadinamuosius seimo nutarimus, t. y. sprendžiant bėgamuosius reikalus, senatas galėjo daug nusverti savo balsais. Kadangi senato narių turėjo būti žymiai daugiau negu ½ atstovų, tai su tuo reikėjo labai skaitytis. Visa tai kartu su įvedamu sosto paveldėjimo dėsniu buvo priešinga seniesiems supratimams apie laisvę, kada kiekvienam žingsny karalius buvo įtariamas siekiąs absoliutizmo, kaip tada sakydavo,

[62] Tik neaišku, kaip tai suderinama su kartu tvirtinamu seimelių įstatymu, kur susiaurinamos plikbajorių teisės. Aišku, kad seime jų nebuvo ir jų reikalų čia niekas nuoširdžiai negynė. Galėjo ginti tik magnatai, kurie jais naudodavosi seimeliuose. Bet ir tie gegužės 3 ir 5 dienomis seime nepasireiškė.

[63] Ožechovkis vienam savo veikale (S. Orzechowki, *Policja Królewstwa Polskiego*, t. I, 9 skyr.) bajoriją lygina namų šeimininkui, o visiems kitiems luomams skiria tokią vietą, kokią šeimininko namuose turi tarnai. Ir taip „šeimininkas su žmona ir vaikais *sunt partes essentiales domus*: tarnai *sunt partes accidentales domus*, t. y. viskas, ir paveldėjimas namuose priklauso šeimininkui ir jo vaikams, o tarnams tenka tik namams reikalingas patarnavimas". Piliečiai esą tik bajorai, o visi kiti luomai tik gaminą materialines vertybes, kurios leidžia bajorijai kilniaisiais piliečiais būti. Cituota pagal K. Kosiński, *Pisarze polityczni historyczni do wieku XIX*, Warszawa, 1820, s. 194–196. Be to, žr.: M. Tyszkiewicz, *Idea demokratyczna*, s. 21–22.

absolutum dominium"[64]. Tad opozicijos pasipriešinimo labiausia teko laukti kaip tik dėl karaliaus teisių. Kaip matysime kalbėdami apie konstitucijos priėmimą, dėl to daugiausia ir buvo priešinamasi.

Mums dar tenka pažiūrėti, kas galėjo šioje konstitucijoj nepatikti specialiai Lietuvos atstovams. Dėl to daug kalbėti netenka. Pirmiausia kiekvienam Lietuvos atstovui į akis turėjo kristi tie patys konstitucijos dėsniai, kurie krito ir prie senųjų tradicijų prisirišusiems lenkams. Šiuo atžvilgiu Lietuvos bajorija nuo lenkų nesiskyrė, o jos to meto pažiūras jau matėme pareikštas 1788 ir 1790 m. instrukcijose. Pačioje konstitucijoje Lietuva žodžiais nepaliesta iš viso. Joje nėra net Lietuvos vardo[65]. Visur kalbama bendrai apie visą Respubliką, kuri jau vadinama dažniausia vienu Lenkijos vardu, kalbama apie lenkų tautą, apie lenkų kraštus ir t. t. Termino „Abiejų Tautų Respublika" čia taip pat nėra. Taigi tiek pačiu formulavimu, tiek įvedamais nuostatais siekiama centralizacijos. Įkuriamoji Įstatymų sargyba pagal konstituciją yra vienas bendras organas, kurio nariai karaliaus gali būti pasirinkti laisvai iš lenkų ar lietuvių vienodai. Visoje konstitucijoje nematome nė vieno žodžio, kuriuo būtų pažymėta ypatinga Lietuvos padėtis valstybėje. Ji yra tik trečioji valstybės provincija, kuriai, kaip ir kiekvienai iš Lenkijos provincijų, skiriama atskiras tribunolas ir atskiri referendorių teismai. Daugiau ji neprisimenama net kaip provincija. Bet taip pat tenka pastebėti, kad, be bendrosios Sargybos, jokia kita nuostata savos Lietuvos organizacijos negriauna ir vėliau pradėjus organizuoti centrinius vykdomosios valdžios organus (komisijas) Lietuvos atstovams reikalauti sau atskiros organizacijos juridinis pagrindas tebebuvo nesugriautas. Žinoma, pagrindinė konstitucijos mintis, kad norima sukurti vieningą valdžią visai Respublikai, Lietuvos atstovų buvo pastebėta ir ginčuose dėl jos priėmimo buvo prisiminta Vilniaus atstovo Korsako, bet susirūpinimas bajoriškom laisvėm buvo nustelbęs viską. Dėl to tai Lietuvos atstovų opozicionierių argumentacija yra visiškai ta pati kaip ir lenkų, unijos akto neliečiamybė jiems galėjo būti tik pašalinis juridiškas argumentas, o ne veikimo akstinas.

[64] Gegužės 3 d. konstituciją bene tiksliausia įvertino Balzeris savo trumpame, bet labai giliame darbe: O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja*, s. 54–78. Be to, žr.: O. Balzer, *Reformy społeczne i polityczne Trzeciego Maja* (1907) ir O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski* (Lwów, 1917) bei antrą 1920 m. išėjusią to paties vardo knygutę su pastaba: O. Balzer, *Nowe spotrzeżenie i uwagi*; W. Kalinka, *Ustawa trzeciego maja*, s. 44–60; Handelsman, *Konstytucja Trzeciego Maja*, s. 84–103 ir t. t.

[65] Apie konstituciją Lietuvos požiūriu yra rašęs W. Kameniecki, *Litwa a konstytucja 3 go maja*, Warszawa, 1917. Truputį paliečia ją ir W. Smoleński, *Sprawa stosunku Litwy do Polski na sejmie Wielkim* (Studja historyczne, Warszawa 1925).

§ 4

Sumanymas priimti konstituciją žūtbūt Respublikos gyvenimo praktikoje nebuvo naujas. Nuo XVII amžiaus pradžios to buvo griebiamasi beveik kiekviename seime. Beveik kiekviename seime centro valdžios pasiūlymams buvo opozicijos grupė ir veikiant *liberum veto* teisei visada buvo pavojaus, kad seimas gali būti nutrauktas. Beveik visada opozicija stengėsi nutęsti seimo darbus, iki išsibaigs seimo laikas, o tada jau juridiniu pagrindu protestuoti prieš jo darbus. Karaliui ir jo grupei norint ką nors pravesti, visada tekdavo griebtis suktų priemonių. Reikėję seimo dėmesį kur nors nukreipti, opozicijos budrumą apgauti ar sudaryti tokią situaciją, kad ji protestuoti nedrįstų. Pagaliau yra buvę faktų, kad paskelbtos konstitucijos pasirodydavo kitaip formuluotos negu buvo skaitomos seime arba būdavo paskelbiamos seime net neskaitytos, ir, nepaisant kituose seimuose pasireiškiančio nepasitenkinimo, jos turėjo įstatymo galios ir veikė.

Taigi Respublikos gyvenime svarbiausia buvo vis tiek kuriuo būdu naują dėsnį apvilkti seimo konstitucijos forma, jį įgyvendinti buvo jau kitas reikalas. Bet kadangi opozicijos konfederacijos buvo galima laukti ne kiekvieną kartą ir buvo taip pat priemonių ją sutrukdyti, o pagaliau net ir konfederacija viską sugriauti retai tegalėjo ir beveik visada turėjo daryti tam tikrų kompromisų, tai visada pirmas rūpestis buvo priimti konstituciją. Gražus pavyzdys čia yra 1764 m. Čartoriskių reformos, kurios buvo priimtos prieš taip stiprią ir ginklu savo reikalavimus ginančią opoziciją. Be abejo, šito valstybinio gyvenimo bruožo supratimas nulėmė Gegužės 3 d. konstitucijos autorių pasiryžimą. Taigi ir suprasdami savo darbo rizikingumą, ir matydami, kad konstituciją priėmus rūpesčiai dar nebus baigti, jie ryžosi. Todėl įžiūrėti jų darbe neapdairumo negalima. O kad jiems buvo aiški labai komplikuota vidaus ir dar pablogėjusi užsienio politikos situacija, taip pat suprantama.

Kaip prie konstitucijos priėmimo buvo ruoštasi iki gegužės 2–3 d. nakties, mes jau matėme. Dabar mums tenka apžvelgti pačius seimo posėdžius ir gegužės 3–5 d. įvykius.

Kaip buvo sąmokslininkų sutarta, gegužės 3 d. ankstų rytą, kaip rašo Ochockis, vos tik auštant, pilies link jau traukė jiems ištikimos kariuomenės dalys. Nei kareiviai, nei karininkai nežinojo, kokiu reikalu jie čia iššaukti. Net pulko vadas Ochockiui galėjęs pasakyti[66] tik tiek, kad pulkas turįs sustoti prieš Bernardinų bažnyčią gatvėje (*Krakowskie Przedmieście*)[a]. Paklausti kareiviai pasakę, kad šautuvams užtaisų turį per

[66] J. D. Ochocki, *Pamiętniki*, t. III, s. 24–25.

pusę tuščiais, o kitą pusę kulkom[67]. Kiek žinoma, tai buvo karaliaus gvardijos dalys ir Dzialynskio pulkas. Ar tiesa, kad vyriausia šitų pajėgų vadovybė tą dieną buvo pavesta karaliaus brolvaikiui, vėliau pagarsėjusiam generolui Juozui Poniatovskiui, sunku pasakyti, bet sutinkant, kad šitos pajėgos reikale galėjo būti panaudotos, reikia pripažinti, kad kas nors būtų turėjęs jas komanduoti.

Greta to, nuo pat ankstyvo ryto apie pilį susibūrė didžiulė minia miestiečių, kurie, greičiausia Kolontajaus vadovaujamo politinio klubo paraginti, suėjo čia palaida minia ir organizuotai su cechų insignijom triukšmingai pareikšti savo pritarimo seimo vadam ir laukti, kada bus priimta jų garbinamųjų žmonių pateikiamoji konstitucija, kuri dar kartą turėjo patvirtinti balandžio 18 d. įstatymo suteiktas miestų teises. O kad ir jos ten paliečiamos, jie buvo girdėję konstituciją skaitant Radvilų rūmuos. Besirūpinantiems konstitucijos priėmimu jų dalyvavimas iš tikro buvo labai naudingas. Viena, jie užplūdę pilies kiemą ir laisvas žiūrovams skirtas salės vietas galėjo sutrukdyti eventualiem opozicijos mušeikų įsišokimams fiziškai, jei ne veiksmu, tai nors tuo būdu, kad užėmę visas vietas nebepaliko opozicijos žmonėms vietos, o antra, jų dalyvavimas buvo svarbus paveikti opoziciją psichologiškai. Keletas dešimčių žmonių turėjo atsidurti ne tik prieš nemažiau gausią poziciją, bet ir prieš triukšmingai savo pritarimą konstitucijai reiškiančią minią. Nenuostabu, kad opozicijos žmonės, būdami tokios nuotaikos, pasirodė dezorientuoti, lyg apglušę, o svyruojančiųjų ne vienas pasidavė bendrajai nuotaikai ir prisidėjo prie pozicijos (pvz., K. N. Sapiega)[68].

Bet negalima manyti, kad visi susirinkę pilies kieme ir gretimose gatvėse buvo atvesti suorganizuoti. Daugumas, žinoma, atėjo palaidai, atėjo pasiįdomauti, kas gi čia pagaliau vykstą. O kad kažkas įvyks, buvo žinoma visoje Varšuvoje. Visur sklido kažkieno leidžiami gandai, kad kažkas (atseit Branickis su kompanija) ruošiasi priversti karalių atšaukti miestų įstatymą, kad būsią užpulti didieji reformų šalininkai Potockiai.

[67] Taigi kariuomenė buvo atvesta ne vien miniai padidinti ir iškilmingumui, bet reikale net apginti, eventualiai atlaikyti puolimus Branickio mušeikų, apie kuriuos tuo metu Varšuvoje sklido tiek daug visokių gandų. K. Bartoszeviczius (*Konstytucya 3 maja...*, s. 46) Wegnerio pastabą, kad kareiviai buvę apginkluoti kaunamaisiais ginklais, fantazijos padaru laiko be pamato. Tiesa, Wegneris savo šaltinio nenurodo, bet Ochockio liudijimas yra labai aiškus. Be to, tą patį liudija garsiajam savo atsišaukime Suchoževskis (*Odezwa do narodu z protestacyą*), o kad Korzonas (*Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. IV, s. 63–64) sakosi Karo komisijos aktuose šito neradęs, nieko nuostabu. Juk kariuomenę iššaukė ne Karo komisija. Gvardijos dalis atėjo, žinoma, įsakius karaliui, o Dzialynskio pulkas, įsakius jo šefui.

[68] Kad miestiečiai buvo sukviesti, yra žinių ir iš oficialių šaltinių. Žr.: E. Mottaz, *Stanisław August Poniatowski i Maurice Glayre. Korespondencja dotycząca rozbiorów Polski*, Warszawa, 1901, cz. II, s. 110.

Kiti, matydami judėjimą, jau spėliojo, kad miręs karalius ir t. t.[69] Kas čia darosi visai miniai, žinoma, negalėjo paaiškinti niekas.

Tuo tarpu, kai kariuomenė stovėjo gatvėje, minia buvo apsupusi pilį, užpildžiusi koridorius, laiptus ir balkonus (kai kurie šaltiniai, žinoma, labai perdėdami, vien salėje žiūrovų priskaičiuoja virš 1000), vadai darė paskutinius pasiruošimus. Apie 11 val. buvo sušauktas užsienių deputacijos posėdis, kuriame, dalyvaujant vysk. Rybinskiui, I. Potockiui, A. Dziedušyckui ir V. F. Sobolevskiui, T. Matuševičius pateikė balandžio 29 d. posėdy jam pavestą paruošti pranešimo seimui projektą. Projektas buvo priimtas. Pagaliau apie 14 val. karalius atvyko į seimo salę ir prasidėjo posėdis[70]. Atmosfera labai įtempta. Karaliui atsisėdus soste ir ministeriams išsiskirsčius į savo vietas, Lenkijos maršalka, trissyk stuktelėjęs į grindis lazda, perduoda balsą seimo maršalkai, kuris trumpoje kalboje nurodęs kritišką užsienio politikos padėtį ir priminęs, kad valstybė dar nesusitvarkiusi viduje, nuo ko esą jau tiek daug nukentėję, pranešė, kad užsienio deputacija padarysianti pranešimą. Bet vos jam baigus kalbėti tuojau atsiranda daugybė reikalaujančių balso dar prieš pranešimą, maršalka leidžia kalbėti Krokuvos atstovui S. Soltykui, tam pačiam, kuris kartu su Lanckoronskiu rekomendavo konstitucijos projektą susirinkime Radvilų rūmuos. Jis reikalo, žinoma, sugadinti negalėjo. Greičiausia jo kalba buvo numatyta iš anksto. O kad jam iš visų pretendentų teisė kalbėti priklauso pirmajam, nuginčyti negalėjo niekas, nes visada balsas pirmiausia buvo duodamas atstovui iš pirmosios Mažlenkių vaivadijos. Nurodęs sunkų tarptautinės politikos momentą, patetiškais žodžiais šaukdamas išnaudoti paskutinę progą gelbėtis ir susitvarkyti viduje, jis kvietė išklausyti užsienio deputacijos pranešimo paliekant salėje ir pašalinius asmenis, žiūrovus. Jam baigus kalbėti salėj pasigirdo pritarimo šauksmai, bet tuo pat metu daugelis dar reikalavo balso. Karščiausia veržėsi kalbėti vienas kalbiausių seimo atstovų Suchoževskis, kuris sakėsi turįs pranešti seimui labai didelių dalykų. Tai buvo tas pats Suchoževskis, kuriuo buvo pasinaudota priimant miestų įstatymą, bet dabar iš šio užkietėjusio senųjų tradicijų gynėjo ir Bulgakovo bičiulio laukti, ko gera, buvo ne-

[69] Be apie tą dieną rašiusių L. Wegnerio, W. Kalinkos, J. Bartoszewicziaus, M. Handelsmano, J. Dihmo, dar žiūrėk atsiminimus J. D. Ochockio (t. III, s. 24–25), A. Kitowicziaus (Lwów, 1882, s. 122) ir kt.

[70] Posėdžiai paprastai prasidėdavo 11 val. Tą pačią val. nurodo beveik visi šaltiniai ir šio posėdžio pradžiai. Tik vienas Suchoževskis savo atsišaukime nurodo 14 val. Tenka juo tikėti, nes sunku būtų manyti, kad 20.30 val. pasibaigęs posėdis būtų galėjęs tęstis nuo 11 val. be pertraukos. Be reikalo taip pat manoma, kad užsienio deputacijos posėdis įvykęs apie 8 val. Tuo tarpu „Opisanie spisku na zgubę wolności" rašoma, kad jis kanclerio Malachovskio buvęs šauktas 12 val., bet tą valandą atvykęs K. N. Sapiega jį jau radęs baigtą, nes buvęs pradėtas 11 val. (J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 52, 6 išnaša). Greičiausia taip ir buvo.

galima[71]. Be to, leisti daug kam kalbėti buvo pavojinga iš viso, nes bekalbant iki konstitucijos projekto skaitymo būtų galėję praeiti dar ne vienas posėdis. Dėl to, kad sulaikytų atstovus, prabilo pats karalius. Trumpai jis pareiškė, kad iš užsienio esą tikrai gauta svarbių pranešimų, kuriuos esą verta pranešti seimui ir visuomenei ir dėl to jis prašąs maršalką, kad naudodamasis savo urėdo teise tuojau sutvarkytų viską, kad pranešimas būtų padarytas. Daugumai šaukiant: „Prašom", Suchoževskis vis dėlto nenusileido. Išsokęs iš savo vietos į salės vidurį, nuplėšęs nuo krūtinės už miestų įstatymo priėmimą karaliaus nesenai dovanotą šv. Stanislovo ordiną bloškė į žemę ir, puolęs ant grindų, šliaužiamas pilvu prie karaliaus sosto maldavo leisti jam kalbėti, leisti išgelbėti tėvynės laisvę. Jeigu jam kalbėti nebūsią leista, tai tegul tėvynės žudikai sąmoksliininkai savo pragaištingąjį darbą pradedą nužudydami jį. Scena, žinoma, atrodė komiška, bet momentas rimtas. Bendralaikių liudijimu, daug kas iš tos scenos šypsojęsi ir juokęsi, senelis Baro konfederacijos vadas, o dabar artimas patriotų bendradarbis vyskupas Krasinskis pasakęs, kad pablūdėlį esą vertėtų pasodinti ten, kur visus pamišėlius padeda, bet juk tai buvo „laisvos bajorijos" seimas, kur atstovą suvaldyti neįžeidžiant viso luomo negalima. Jei jis nori kalbėti, tai užsispyręs jis vis tiek kalbės. Ir Suchoževskis pagaliau savo pasiekė ir kalbėjo. Esą šliaužiamas grindimis jis prašęs balso tam, kad galėtų perspėti piliečius apie sąmokslą, kuris ruošiąs pražudyti tautos laisvę, kaip panašus sąmokslas pražudęs švedų laisvę. Jam pareiškus, kad projektui nepritariančius esą pasiruošę išpjauti, salėje kilo protesto triukšmas, bet kiek aprimus, jis tęsė toliau. Jei būsiąs įvestas despotizmas, tai jis pasidarysiąs Lenkijos priešu. Esą gandų, kad į salę tyčia privedę miestiečių, kurie prieš laisvių gynėjus turį panaudoti jėgą, bet, jei tai būtų tiesa, jis primenąs, kad jo šalininkai miestams duotas teises palaiką. Liūdna esą, kad, berods, prie sąmoksliininkų linksta ir karalius. Jis, kaip geras lenkas, turįs perspėti, kad nesidėtų ir savo vardo nesuteptų, sau ir savo šeimai tautos neapykantos neužsitrauktų. Jei sakąs netiesą, galį jį bausti mirtimi, bet jei sakąs tiesą, – težinai Europa, kad atsiradę lenkų, kurie savo laisves nuo pasikėsintojų gynę ir apgynę. Užsienio baubas esąs išpūstas. Reikia bijoti ne užsienio, o vidaus priešo, ne prievartos, o intrigos, kuri galinti privesti prie despotizmo ir laisvę žudančios sukcesijos. O baigdamas savo kalbą jis visai nevykusiai paklausė brolius Stanislavą ir Igną Potockius, kodėl jiems išvykstant į posėdį jų žmonos alpę prašydamos nevykti, nes buvę joms pranešta, lyg jų vyrus čia nužudysią. Potockių draugai ir visa pozicija palydėjo šiuos jo žodžius juoku, o Liublino atstovas E. Sanguš-

[71] Taiklią jo charakteristiką yra parašęs K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 53–54. Soltyko ir kitas kalbas iš Siarczyńskio dienyno paduoda L. Wegneris, W. Kalinka ir J. Bartoszewiczius.

ka garsiai oratorių paklausė: „Bet kaip tai galėjo būti? Juk I. Potockis jau senai našlys?“ Nauja juoko banga kalbėtojo vis dėlto nesumaišo. Jis aiškina, kad tai buvę su Stanislavo Potockio žmona, bet ir čia į jo žodžius niekas dėmesio nekreipia, nes pati Potockienė greta daugybės ponių čia pat salėje sėdi balkone. Suprantama, kad ir gerai argumentuotos kalbos efektas, po tokių juokus sukėlusių liapsusų būtų buvęs suardytas. Jo kalbos efektas buvo dar mažesnis, kad baigdamas pareiškė siūlomą užsienio deputacijos pranešimą išklausyti sutinkąs. Po jo tuojau balsą gavo pranešėjas T. Matuševičius.

Pažymėjęs, kad užsienio deputacija nepaaiškėjusios situacijos seimui nepranešinėjanti niekad, jis pastebi, kad žinios apie gresiantį Respublikai pavojų iš užsienio ateidavusios ir anksčiau, bet kai dabar taip rašą visi į užsienius išsiųsti ministeriai, tai komisija nepranešti negalinti. Toliau nucharakterizavęs mums jau žinomą tarptautinę padėtį ir nurodęs, kad ruošiamoji prieš rusus koalicija greičiausia pakriks ir karo nebus, jis perskaitė gautas depešas. Perskaičius Voinos depešas iš Vienos, F. Oračevskio iš Paryžiaus, M. Oginskio iš Hagos, J. Malachovskio iš Drezdeno ir Deboli iš Petrapilio, gavosi vaizdas, kad gobšūs kaimynai jau ruošiąsi apkarpyti Respublikos žemes antrą kartą ir kad kaimynai labai nepatenkinti dėl padidinimo kariuomenės, dėl tvarkomų iždo reikalų ir ypač dėl gerinamos valstybės santvarkos. O Malachovskio depešoj tiesiog pasakyta, kad saksų elektorius, kuriam siūlomas sostas, pareiškęs, tol laikysiąsis rezervuotai, „pakol neišgirs apie įvedimą pastovios valdymo formos“[72]. Baigdamas pranešimą Matuševičius, kuriam apskritai žodžio kišenėj ieškoti nereikėjo niekad, nurodė, kad vis tiek, ar bus, ar nebus karo, Respublika turės nukentėti ir karštais žodžiais šaukė karalių ir seimą rast gelbėjimosi priemonių. Jo kalbos efektas buvo didelis. Kaip nesusirūpinti, kad iš visur pranešama apie planuojamos dalybas, o Deboli iš Petrapilio net nurodo, kaip įmanoma Respubliką išardyti, padalinti į kelias kunigaikštijas? Po trumpo susijaudinusio seimo sumišimo visi nutilę išklauso I. Potockio, kuris paneigęs gandus apie nešvarių intrigų sąmokslą ir nurodęs, kad išsigelbėjimu rūpintis verčią ne asmeniški sumetimai, o tėvynės meilė, prašo pareikšti savo planus karalių. Ministeriams susirinkus apie sostą, karalius pareiškia, kad apie tai galvojęs jau keletą mėnesių, kad jau daugelio buvęs prašytas kraštui gelbėti griebtis griežtesnių priemonių ir kad dėl visų tų pasitarimų atsiradęs santvarkos konstitucijos projektas, kurį jis, nors ir paabejojęs dėl vieno jo dėsnio,

[72] Kai kas, sekdami Bulgakovo, Eseno ir Haileso raportų savo dvarams pareiškimus, šias depešas laiko fabrikatais, bet kadangi jų turinys tikrovę labai atitinka ir kadangi panašių pranešimų užsienio deputacija buvo gavusi ir anksčiau, tai sąmokslininkų per daug įtarti, rodos, nėra pamato, nors taip pat galima manyti, kad kai kurios depešos galėjo būti bent kiek iškreiptos. Ypač galima įtarti Malachovskio depešoj esamą saksų elektoriaus pareiškimą, kuris jau per daug taikytas tam, kad užvedus seimą ant gero kelio.

priėmęs. To punkto jis dabar nenurodysiąs ir pavedąs spręsti seimui. Bet jam atrodą, kad susitvarkyti viduje kaip tik dabar esąs laikas, nes po poros savaičių galinti būti padaryta taika (t. y. tarp rusų ir turkų) ir kaimynai, kurie norį palaikyti Respublikoje netvarką kuo ilgiau, vėliau to neleisią. Dėl to jis prašąs, kad tas projektas dabar būtų perskaitytas. Projektą seimo sekretoriui A. Siarčynskiui perskaičius, salėje ir balkonuose pasigirdo pritarimo šauksmai. Bet buvo ir prieštaraujančių. Šaltiniai mini Vilniaus atstovą Korsaką, kuris reikalavęs projektą pasiųsti deliberacijai, ir Suchoževskį, kuris šaukė protestuojąs ir neleidžiąs jo net siųsti konstitucinei komisijai. Voluinės atstovai pareiškė, kad remdamiesi savo instrukcija protestuoją prieš įvedamą sosto paveldėjimą. Bet opozicijos balsai vis dėlto nyko pritariančiųjų atstovų ir žiūrovų šauksmų gaudesy. Atrodė, kad konstituciją galima paskelbti priimta viso seimo šauksmu, bet maršalka Malachovskis ir karalius, kaip buvo sutarta, norėjo dar laikytis formalumų, kad vėliau niekas negalėtų primesti neteisėtumo ir prievartos. Dėl to, nepaisydamas nuolatinių „vivat konstitucija" ir „sutinkam" šauksmų, maršalka, išėjęs salės vidurin, padėkojęs karaliui už rūpesčius krašto gerove ir, išgyręs paskaitytą konstituciją, kvietė jį „prisidėti prie naujos tautos su karalium sutarties" ir išvaduoti jį nuo senųjų ryšių. Salėje vėl pasigirdus pritarimo šauksmams, karalius pareiškė, kad projekte nieko kraštui kenksminga nematąs, bet kadangi esąs prisiekęs *pacta conventa,* kurių laužyti nenorįs, tai anksčiau negu prisidėsiąs prie šios konstitucijos, prašąs jį atleisti nuo tos jo priesaikos dalies, kuri liečianti sosto paveldėjimą. Tą išgirdęs, dieną, kurią šis projektas virsiąs įstatymu, laikysiąs laimės diena, o jis tikįs, kad tai įvyksią dar šiandien. Reikią tik patenkinti šį jo prašymą, o jis visada kartosiąs: „Karalius su tauta, tauta su karalium". Bet opozicija vis nepasiduoda. Daugelis prašo balso, o Suchoževskis šaukdamas, kad sąmokslas esąs padarytas ne tik prieš tėvynę, bet ir prieš jį, kaip pirmąjį jos gynėją, išsitempęs į salės vidurį savo jaunutį sūnelį judesiais rodė norįs jį užmušti. Esą nenorįs, kad jo vaikas pakliūtų vergijon[73]. Gretimai stovį atstovai, atėmę klykiantį vaiką, išvedė iš salės, o čia tuo tarpu siautė visuotinas sumišimas. Opozicionieriai, negaudami kalbėti, per triukšmą šaukia protestuoją. Poznanės atstovas Mielžynskis šaukia ne tik protestuojąs, bet protestą įtrauksiąs ir į pilies knygas, Mozūrų vaivada Malachovskis stebisi, kad toks svarbus projektas seimui pateikiamas taip keistu būdu ir, kaip priešingą įstatymams ir kenksmingą laisvėm, jį atmeta. Triukšmui aprimus balsą gauna F. Potockio bičiulis Podolės atstovas Zlotnickis. Jis įrodinėja, kad užsieny deputacijos pranešimas esąs sufabri-

[73] T. Korzono (*Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta,* t. IV, s. 65) liudijimu, Suchoževskių šeimoje esą užsilikusi tradicija, kad tuo metu savo sūnelį jis iš tikro net sužeidęs į galvą.

kuotas. Kodėl esą prieš keletą savaičių, kaštelionui Ževuskiui reikalaujant paskaityti depešas, ji sakiusi, kad nieko ypatinga tose depešose nesą? Siūlomas projektas esąs „laisvės karstas". Pagaliau jis prašo perskaityti *pacta conventa* ir rezervuoja sau teisę kalbą baigti po to. Parėmus jo reikalavimą kitiems, *pacta conventa* perskaitoma. Tada jis įrodinėja, kad karalių nuo tos priesaikos galėtų atleisti tik visa tauta, o jis Podolės bajorijos vardu pareiškiąs su tuo nesutinkąs. Jį paremia Voinos kaštelionas Ožarovskis, o po jo kalbėjęs Poznanės atstovas I. Zakževskis griežtai pasisako prieš elekciją, kuri esanti naudinga tik didikų savivalei, ir karštai kviečia karalių gelbėti kraštą, nes juk esąs prisiekęs ne palaikyti didikų savivalę, o išsaugoti kraštą, ir prašo tuojau konstituciją priimti. Po jo kalba Peremislio kaštelionas S. Četvertinskis. Jam pareiškus, kad konstitucijos projektas esąs pakištas seimui per kai kieno intrigą, kyla triukšmas, kuriam aprimus jis įrodinėja, kad projektą priėmus esą būtų palaidotos visos laisvės, kad taip skubotai, visai nesvarsčius tokio svarbaus įstatymo priimti esą negalima ir, jei jį priimsią, tai visą amžių, arba kol sulauksiąs geresnių laikų, nešiosiąs gedulą. Jei jo pastangos gelbėt laisvę būsiančios nevaisingos, tai tegul nors lieka liudijimas, kad verkiau, kad spyriausi, protestavau.

Po jo kalbėti išeina vienas iš artimiausių konstitucijos rengėjų, iškalbusis Krokuvos atstovas Linovskis. Atmetęs priekaištus, kad konstitucija esanti pakišta iš šalies, jis tvirtina ją esant darbais geriausių tėvynės sūnų. O kad ji esanti iš tikro naudinga, esą galima matyti ir iš to, kad, prieš trejetą dienų pasklidus gandams apie naująją konstituciją, daugiausia susirūpinę ir labiausia rūpinąsi ją sutrukdyti užsienio atstovai. Tai jau esąs įrodymas, kad jiems nepatinkanti naujoji santvarka Respublikai būsianti išganinga. Baigdamas jis ragina išganingąjį darbą baigti dabar, nes dabar to nepadarius, teksią atsakyti prieš savo ainius ir begyvenant kęsti sąžinės priekaištus. Bet iš opozicijos dar išeina kalbėti žinomas patriotas, bet ir karštas senųjų laisvių gynėjas Vilniaus atstovas Korsakas. Perskaitytos depešos sujaudinę ir jį, bet tuos pavojus galima esą pašalinti gerai sutvarkius kariuomenę ir iždą. Projekte siūlomi vaistai esą virsią nuodais, kurie nužudysią Respubliką. Jame jis matęs tik du girtinu dalyku: kardinalinėm teisėm atitinkantį laidą katalikybei ir saksų elektoriaus pakvietimą į sostą. Su tuo sutikę beveik visi seimeliai. Bet dėl sukcesijos[a] krašto nebuvę klausta ir atstovai to spręsti negalį. Be to, šios konstitucijos negalima esą spręsti ir grynai dėl formalių sumetimų. Pagal įstatymus nebaigus vieno klausimo imtis kito esą negalima. Dabar esą pradėtas svarstyti seniūnijų klausimas, tai reikią pirmiausia jį baigti. Be to, jis primena, kad pagal įstatymą joks projektas negali būti išspręstas, kol seime perskaitytas nebus apdirbtas konstitucinės komisijos ir bent 3 dienas prieš sprendimą išdalintas atstovams susipažinti. Ape-

liuodamas į maršalkos Malachovskio, kuris nesąs susitepęs kaip ano negarbingo seimo maršalka Poninskis, padorumą, garbingumą ir teisėtumą, reiškia vilties, kad ir šį kartą būsią prisilaikyta įstatymų ir projektas būsiąs pasiųstas deliberacijai", t. y. eis teisėtu keliu[74]. Bet jam baigus, išeina kalbėti didysis oratorius Liublino atstovas S. Potockis (Igno brolis) ir taip pat iškalbus Dobrynės atstovas Zboinskis. Puošniomis kalbomis, atmesdami prieštaraujančių argumentus, jie įrodinėja, kad išsigelbėti galima tik priėmus siūlomą projektą. Potockis pareiškia nebijąs remti sukcesiją, nors jo vaivadija instrukcijoj tą ir draudžianti. Taip elgtis jį verčiąs įsitikinimas ir vaivadijoje jis pasirodysiąs drąsiai. Jei projektas būsiąs atmestas, skausmas jo širdy liksiąs iki mirties. O Zboinskis patetiškai šaukė: „Šalin iš šių rūmų ir šios šventovės nepasitikėjimo, asmeniškumo, nuolankumo (svetimiesiems) vergai. Pasakykim visi: tegul krašto ir savo tėvynės priešai siekia mūsų garbės per mūsų lavonus, per mūsų galvas, tegul mus nugali, bet mes liksime lenkais su laisvos tautos vertomis teisėmis, su šiandien priimamomis laisvėmis, pasiruošę paaukoti savo gyvybę..." Jiems baigus kalbėti pasigirsta vėl pritarimo šauksmai, bet Podolės ir Voluinės atstovai vis griežtai tebestovi prieš sukcesiją. Tada išeina kalbėti Kauno atstovas Mineika[75].

Jis kalba už sukcsesiją. Respublika buvusi galinga tol, kol buvęs sosto paveldėjimas, o nuo Žygimanto Augusto mirties turį tik „spalvomis pagražintą skanėstą, kuris iš tikro yra laisvos elekcijos saldūs nuodai". Garbingesnieji piliečiai numatę išsigelbėjimą sukcesijoj. Ir jis esąs už ją, nes tą turįs įrašyta ir instrukcijoj. Projektą reikią tik pataisyti pridedant jo instrukcijos reikalaujamą pastabą, kad karaliumi būtų visada tas iš Saksų dinastijos, kuris bus elektorium. Kokie esą patyrimai iš elekcijų? Kiekvieną kartą buvę prievartos, savivalės, persekiojimų, svetimų kariuomenių įsiveržimų ir karaliai buvę pastatomi svetimųjų. Dėl to jie ir žiūrėję ne krašto, o tų svetimųjų reikalų. Kreipdamasis į karalių sako, kad ir jis pats esąs iš tokių tarpo, tik taurumas sukėlęs jo sieloje kitoniškų troškimų ir jis ryžęsis kraštą gelbėti. Baigdamas jis prašo karalių vairo iš savo rankų

[74] Jo kalbą atpasakoja ir duoda daug citatų L. Wegneris (*Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 159–162). Be to, žr.: *Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane*, Poznań 1867, s. 127. Kalbėdamas apie nepriimtinus konstitucijos punktus, dėl kurių nebuvę atsikłausta tautos ir atstovai neturį įgaliojimų, be sosto paveldėjimo jis dar nepritaria Sargybai ir „unijinių teisių paneigimui" (*praw od ostatniego Jagiellończyka Zygmunta Augusta dla obalenia ich niewspomnianych, i innych punktów, nieznaidują, wedle mojego rozumienia, woli narodu*). Bet tas prisimenama tik tarp kitko. Ir jam daug svarbiau bajoriškosios laisvės. Juo labiau, kad Lietuvos savarankiškos organizacijos klausimas daugeliu atžvilgiu konstitucijos paliekamas atviras.

[75] Kai kurie šaltiniai liudija, kad dėl tylumo Mineika buvęs vadinamas „Milczejko", bet tenka pastebėti, kad seime jis yra kalbėjęs daug kartų. Matyt, tą vardą jis gavo dėl ramaus būdo.

nepaleisti, vesti kraštą prie laimės kranto, „kad būtų įsitikinta, jog kalbi, nori ir darai *ut sit bene Patriae*"[76].

Mineikai oponuoti, taip pat remdamasis instrukcija, išeina Podolės atstovas Orlovskis. Bet prastą jo kalbą nustelbė iškalbusis karaliaus mylimasis Lyvos atstovas Kicinskis. Tirštomis spalvomis atvaizdavęs gresiantį Stackelbergo viešpatavimo pasikartojimą ir rusų kariuomenės įsiveržimą, jis tvirtina, kad vienintelis išsigelbėjimas – susitvarkyti viduje priimant siūlomą projektą. „Dar šiandien garantuokime tėvynės laimę arba jos mirtį užantspauduokim savo gyvybe", – baigė jis. Bet maršalka baigti vis nesiryžo, nors prikalbėta buvo jau tiek daug, o kalboms galo vis nesimatė. Sąmokslininkams šnabždantis, ką tokioje situacijoje daryti, Čartoriskis pareiškė: „Baigti, tas jau per ilgai užtruko". Tada Podolės atstovas K. Ževuskis prašo karalių leisti balsuoti. Esą jei opozicija neleisianti, tai salės neapleisiąs tol, kol reikalas būsiąs baigtas. „Neišeisim", – šaukia kiti konstitucijos šalininkai. – „Mes taip pat", – šaukia opozicija. Iš to Ževuskis padaro išvadą, kad visi norį reikalą baigti ir prašo karalių, kad pirmasis konstitucija prisiektų, o visi padorūs piliečiai jį paseksią. Karaliui sutikus, kad seimas būtų paprašytas pareikšti savo valią: taip ar ne, maršalka sako, kad tai esanti revoliucijos diena, visų formalumų laikytis esą negalima ir konstitucijai pritariančius prašo nutilti, o pareikšti savo norus tik tiems, kurie priešinąsi. Opozicija šitokio pasiūlymo nustebinta iš karto sumišo (čia pasirodo jos neorganizuotumas), bet po trumpos tylos ji atsigauna ir pradeda naują ataką. Pirmasis išeina kalbėti Ašmenos atstovas Chominskis. Nurodydamas despotizmo pavojų ir konstitucijos pravedimo neteisėtumus, jis pareiškia sutikti su ja negalįs jokiu būdu[77]. Voluinės vaivada J. Sanguška, taip pat protestuodamas prieš neteisėtą konstitucijos priėmimą, reikalauja nors garantuoti, kad taip nesvarstytai priimtą konstituciją būtų galima pataisyti vėliau.

Lig šiol tylėjęs kalbusis K. N. Sapiega, kuris kalbėdavo kiekvienu svarbesniu klausimu ir visada linkdamas prie daugumos, paprastai rasdavo kompromisinį pasiūlymą, išeina kalbėti irgi[78]. Projektas užklupęs netikėtai. Kad pavojus esąs, jis tikįs, bet svarbų

[76] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 167–169. K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja*, s. 82–83; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 129; Obraz sejmu wielkiego 1788–1792, *Czas*, Dodatek miesięczny, t. XX, 1860, Kraków, p. 105–106.

[77] Žr.: L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 179–180; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 132–133.

[78] Nors jis nuo 1790 m. pabaigos jau buvo susiartinęs su karaliumi (žr.: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, 1891, s. 168), bet apie konstitucijos ruošimą nežinojo nieko. Tai matyti ne tik iš bažnyčioj pasakytos, bet ir iš kitų ankstyvesnių jo kalbų (žr.: J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów...*, 1902, t. II, s. 349–350).

projektą gal vertėtų apsvarstyti geriau. Tada gal būtų priimtas vienbalsiai. Kas geriau, elekcija ar sucesija, jis negalįs nuspręsti, bet visada palaikysiąs gero siekiančią daugumą. Jeigu jau būtinai šiandien reikią baigti viską, tai reikią baigti priimant konstituciją vienbalsiai. Kadangi vieną kartą girdėto, tiek daug dalykų liečiančio projekto atsiminti esą negalima, tai jis prašo perskaityti jį dar kartą[79]. Poznanės atstovui Sokolnickiui jo prašymą parėmus, maršalkos pavestas seimo sekretorius projektą pradeda skaityti, bet konstitucijos šalininkams ėmus šaukti „Neleidžiame", vėl kyla triukšmas. Vieni reikalauja skaityti, kiti pasiųsti deliberacijai, treti atmesti iš viso, o šalininkai šaukia baigti ir prisiekti. Išeitį pagaliau nulemia Livonijos atstovo Juozo Zabielos balsas. Esą jis esąs už projektą, palaiką jį taip pat visi, kurie tėvynę mylį, tad teprisieksiąs karalius, o jį paseksią visi[80]. Tuo pat metu jisai ir visi projekto šalininkai, palikę savo vietas, skuba prie sosto ir prašo karalių prisiekti. Maršalka stuksi savo lazdą į grindis ir klausia, ar sutinka, bet jo niekas neklauso, apsupusieji karalių ir žiūrovai balkonuose šaukia „Tegyvuoja karalius, tegyvuoja konstitucija". Šauksmai persimeta į pilies kiemą ir į gatvę, opozicija lieka kažkaip užmiršta, atstumta. Paskutinio bandymo sulaikyti imasi vėl tas pats Suchoževskis. Šaukdamas karaliui, kad neprisiektų, kad nelaužytų *pacta conventa* priesaikos, jis veržiasi pro sostą apstojusius prie karaliaus, bet jau būdams visiškai arti jo parstumiamas, sulaukia eilę epitetų ir, kamšaty gerokai apmindytas, stipruolio Kublickio pakeltas, nustumiamas tolyn. Grasinimas, kad tik per jo lavoną perėję galėsią prisiekti, nueina vėjais[81]. Šalininkų būry ir balkonuos girdėti nuolatiniai pritarimo šauksmai, į maršalkos klausimus, ar sutinka su Zabielos pasiūlymu, nuolat šaukiama „sutinkam", bet nė vienam momentui salė nenurimsta. Karalius pagaliau ryžtasi[82], kad būtų ma-

[79] L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 1081–183; *Obraz sejmu wielkiego 1788–1792...*, s. 109; *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 133–134.

[80] Neteisingai kai kurių istorikų sakoma, kad seime jis tada prabilęs pirmą kartą. Ne taip dažnai, bet ne kartą jis kalbėjo ir anksčiau. Be to, jis buvo ir užsienių deputacijos narys. Žr.: pvz., *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 23, s. 90. Kiti (K. Bartoszewicz, *Konstytucya Trzeciego Maja...*, s. 20) jį nori laikyti net konstitucijų paruošusios grupės nariu, bet iš šito jo pareiškimo daryti tokią išvadą yra per skubu. Kad prie tos grupės jis nepriklausė ir sąmokslininkams nebuvo artimas, liudija pats karalius. Gegužės 4 d. laiške Deboli jis rašo, kad Dievas parodęs stebuklą: kaip balandžio 18 d. miestų įstatymas praėjęs dėka Suchoževskio, taip ši konstitucija dėka Zabielos, „kuris visą seimą buvo didžiausias mano priešas ir dėl vieno punkto buvo norėjęs kliudyti net tam pačiam posėdy" (J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 54–55).

[81] W. Kalinka, *Ustawa trzeciego maja*, s. 39; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja*, s. 88. Per daug simpatizuodami konstitucijos šalininkams, Suchoževskio atsišaukime pareikštą skundą, kad jis tada nukentėjęs fiziškai, nori aiškinti, kad tai atsitikę netyčia, jam pačiam sugriuvus. Bet, žinant, kaip atrodė to meto Respublikos seimai, galime suprasti, kad jam ten braunantis kelio niekas nedavė. Greta epiteto „išgama", jį galėjo paliesti ir koja, ir kumštis.

[82] Žinomas silpnavalis karalius laiške M. Glayre pats stebisi, kaip jam pakakę tuo momentu drąsos ryžtis. Žr.: E. Mottaz, *Stanisław Poniatowski i Maurice Glayre...* , cz. II, s. 112.

tomas ir stovinčiųjų užpakaly, pakopia ant sosto kréslo ir, visiems staiga nutilus, pareiškia, kad pildydamas seimo valią prisieksiąs ir Krokuvos vyskupą Turskį pakviečia perskaityti priesaikos tekstą. Evangeliją palaiko Smolensko vyskupas Goženskis. Viskas atliekama karaliui tebestovint sosto krėsle. Po priesaikos jis kviečia visus eiti bažnyčion: *Juravi Domino et non me poenitebit,* – Prisiekiau Viešpačiui ir to nesigailėsiu[a]. Dabar kviečiu visus mylinčius tėvynę: teeina paskum mane bažnyčion Dievui bendrai prisiekti ir padėkoti, kad leido mums baigti taip svarbų ir išganingą darbą". Tą pasakęs jis išėjo iš salės, o jį pasekė visi konstitucijos šalininkai. Salėje liko tik opozicionieriai ir gal dalis nesiryžtančių, nežinančių, prie kurių dėtis.

Likusiųjų tarpe šaltiniai mini abu kancleriu – Lenkijos Malachovskį ir Lietuvos A. Sapiegą, etmonus Branickį ir Oginskį, Peremislio kaštelioną S. Četvertinskį ir kt. Atrodė, kad čia ruošiasi pasilikti ir Lietuvos konfederacijos maršalka K. N. Sapiega, bet jį iš salės beveik nešte išnešė, neva iš džiaugsmo jį apkabinęs, salėje I. Potockį nuo galimų puolimų saugojęs, karaliaus adjutantas Golkovskis. Toliau iš pilies kiemo į netolimą Šv. Jono bažnyčią jau abu maršalkas nešte nunešė džiūgaujanti miestiečių minia. Karalius bažnyčion nuėjo į ją iš pilies vedančiais koridoriais. Čia maršalka Malachovskis trumpa kalba paprašė karalių leisti visiems iškilmingai prisiekti ir padėkoti Dievui už priimtą konstituciją. Miniai šaukiant „Prašom", pareiškė noro kalbėti K. N. Sapiega. Kaip kiekvieną savo kalbą taip ir šią jis pradėjo nuo savęs, nuo akcentavimo savo jausmų tyrumo. Jam daromi priekaištai, kad maršalkaudamas Lietuvos konfederacijoj buvęs svetimų veikiamas, esą neteisingi. Prisiekiąs, kad visada dirbęs tėvynės labui, jokiai nei užsienio, nei vidaus įtakai nepasidavęs, sekęs visada tik savo sąžinės balsą. Kad apie šios konstitucijos projektą nieko nežinojęs, esą visiems žinoma. Nežinojęs nė to, kad ji tokiu būdu būsianti priminta. „Mano ausis pirmą kartą jis pasiekė tik perskaitytas seime. Dėl to tai prašiau ties juo sustoti ilgėliau. O kai šito nepadaryta, greitomis galėjau tik sumesti, kad ten yra dėsnis apie sukcesiją, o kad jis yra prieš mano įsitikinimus, sunku paneigti, nes aš esu siūlęs tik vien Šviesiausiojo saksų elektoriaus išrinkimą. Matau šitam įstatyme ir daugiau dėsnių, kurie su mano įsitikinimais nesutampa ir kuriuos būčiau norėjęs pakeisti, bet kadangi jau yra atėjęs momentas galutinai apsispręsti, tai matydamas, kad įstatymą karštai palaiko tokia didelė dalis atstovų, kad jį jau priseikė karalius, iš atsiskyrimo nuo jų negaliu matyti daugiau nieko, kaip tik suskaldytą tautą ir tėvynės pražūtį. Ką man daryti, dėl to svyruoti negaliu. Mano seime turimas urėdas atsiskyrimą galėtų padaryti kenksmingą, nes tai galėtų būti nekaltas pretekstas sugriauti jau beveik 3 metus trunkantį tautos maloniai priimamą konfederacijos dar-

bą. O šituo skilimu pasinaudotų užsienio pajėgos... Baimė šito baugaus vaizdo, baimė, kad vengiant mažo blogio nepasiduoti didesniam, dėl tėvynės meilės ir jos gėrio verčia šįkart savo įsitikinimus paaukoti. Nesu toks didelis savimeilis, kad manyčiau, jog tėvynės labui geriau būtų įgyvendinti mano įsitikinimus negu įsitikinimus karaliaus, gerbiamo Lenkijos konfederacijos maršalkos ir žymių seimo narių. Vertindamas jų dorybes prisidedu prie karaliaus seime duotos priesaikos"[83]. Po šios kalbos Sapiega buvo entuziastingai pasveikintas ir vėl bažnyčioje gaudė šauksmas, raginąs greičiau prisiekti. Pagaliau vysk. Turskis perskaitė priesaikos tekstą, o senatoriai, ministeriai ir seimo atstovai, iškėlę dešines rankas, rodė ją kartoją. Po to vysk. Goženskis užtraukė *Te Deum laudamus*[a], kurį tęsė visa minia bažnyčioje ir gatvėje, o aikštėje pasigirdo patrankų šūviai. Baigus himną, karaliui pakvietus, visi vėl grįžo į seimo salę, kur tuo tarpu tarėsi likę opozicionieriai.

Kiek jų čia buvo likę, sunku pasakyti. Seimo sekretorius Siarčynskis savo tos dienos aprašyme sako, kad jų buvę apie 20. Dalis opozicionierių, ar tai dėl įdomumo, ar norėdami savo poziciją paslėpti, buvo nuėję kartu į bažnyčią ir skaitant priesaikos tekstą visų akivaizdoje net nedrįso nepakelti rankos (pvz., vysk. J. Kasakauskas). Karštasis Suchoževskis visus likusius kvietė protestuoti ir viešu manifestu kreiptis į bajoriją, paaiškinant, dėl ko naujoji konstitucija esanti neteisėta ir kraštui pražūtinga. Jo nuomonę priėmus, visi buvo nuėję į pilies teismo kanceliariją įtraukti į knygas savo protesto, bet karaliaus potvarkiu kanceliarija buvo uždaryta. Negalėję pareikšti protesto, visi vėl grįžo į seimą kaip tik tada, kai grįžo iš bažnyčios prisiekusieji. Čia karalius pasakė trumpa kalbą, kuria pavedė seimo maršalkoms prisaikinti konstitucijai visas magistratūras, o ypač Karo komisiją, kuri turinti prisaikdinti kariuomenę. Opozicijos protesto balsus vėl nustelbė šalininkų šauksmai: „Prašom". Karalius, paprašęs maršalkas, kad jie pasirašytų konstituciją, posėdį paskelbė baigtą, o kitą paskyrė gegužės 5 d., ketvirtadienį. Išeinąs iš salės jis buvo palydėtas skardžiais vivatų šauksmais, o maršalkos, pasirašę konstituciją, nuvyko prisaikinti Karo komisijos. Visi, kurie dalyvavo tame komisijos posėdy, prisiekė tuojau, o tada nedalyvavęs Čaplicas prisiekė kitą dieną[84]. Tuo tarpu cechai su insignijom ir minia miestiečių laukė prie vadinamųjų Respublikos rūmų (buv. Saksų,

[83] Kalbą cituoja: L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 188–189; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 91–92; *Czasy Stanisława Augusta...*, p. 136–138. Šituo savo pareiškimu Sapiega pirmą kartą atsiskyrė nuo dėdės Branickio ir, kaip rašo karalius, atėjęs vėliau pas jį pasakęs: „Dabar man nei pas motiną, nei pas dėdę vietos nebėra. Sugrioviau viską. Tu vienas, karaliau, būk dabar mano priebėga, aš visas Tavo", J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 40.

[84] *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 139.

Briūlio rūmai) ir išeinančius maršalkas triukšmingai palydėjo iki namų. Tuo tos dienos darbai buvo baigti.

Gegužės 4 d. buvo praversta besirūpinant patraukti opozicionierius, siuntinėjant pranešimus į užsienį bei provincijon ir priiminėjant magistratūrų priesaikas[85]. Konstitucija tuo tarpu tebebuvo į pilies knygas neįtraukta, nes vis dar buvo tikimasi opozicionierius perkalbėti ir kitam posėdy išgauti vienbalsio jos patvirtinimo[86]. Trečiadienį ir ketvirtadienį įvyko tuo reikalu eilė susirinkimų, o opozicionieriai vis buvo kviečiami pas karalių, kuris stengėsi juos įtikinti, kad priešindamiesi galį užtraukti kraštui didelių nelaimių, ir prašė nors nekliudyti, kitam seimo posėdy nedalyvauti[87]. Daugelis jam tą pažadėjo, kai kurie, gegužės 3 d. buvę griežtoj opozicijoj, kitam posėdy jau pasisakė už konstituciją. Bet tą pačią gegužės 4 d. atsirado grupė tokių, kurie pagal vakarykštį susitarimą nunešė savo protestą įtraukti į pilies knygas. Bet kadangi jų protestas buvo suformuluotas taip, kad konstitucija atmetama kaip kenksminga laisvėm ir kaip neteisėtai per prievartą priimta, tai pilies raštininkas šitokio protesto nepriėmė (jam, žinoma, taip buvo įsakyta) ir leido įtraukti į knygas tik daug švelnesnius pareiškimus. Juose tik pareiškiama, kad, remdamiesi instrukcijom ir sekdami savo sąžinės balsą, konstitucijai priešinęsi. Tik vienas Suchoževskis greta parašo prirašė: „Tokį manifestą, kokį man pateikė, pasirašau dėl to, kad kitokio iš manęs nepriėmė". Suprantama, kad šitokie pareiškimai konstitucijos šalininkams labai pavojingais nebuvo. Juk nedidelis daiktas, kad konfederaciniam seime, kur *liberum veto* neveikia, grupė atstovų pasisako buvę prieš priimtą įstatymą. Be to, šita grupė buvo nedidelė. Ji nesudarė nė 6 % viso seimo. Kiek jų buvo, kategoriškai atsakyti negalima. Čia, rodos, visiškai galima būtų patikėti karaliui, kuris gegužės 7 d. laiške Bukotai suskaičiuoja jų 27 atstovus ir vieną senatorių (Peremislio kaštelioną S. Četvertinskį)[88]. Bet yra ir kitokių žinių. Čackis savo atsiminimuose yra palikęs 16 pavardžių. Dihmas yra radęs Drezdeno archyve Esseno parūpintą protestacijų nuorašą, kur randame 26 pavardes[89]. Jas sulyginę matome, kad Esseno

[85] Dabar prisiekė ir Lenkijos iždo komisija, *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 139.

[86] W. Kalinkos, K. Bartoszewicziaus ir kitų istorikų nuomonę, kad maršalka Malachovskis, turėdamas daug rūpesčių, konstituciją įtraukti į knygas pamiršęs, J. Dihmas (*Trzeci maj*, p. 42) atmeta visai teisingai. Jis nepamiršo, bet laukė, kada ji galės įgauti didesnį autoritetą. Juk tą dieną jos dar nepasirašė nė konstitucinė komisija.

[87] J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 42–43.

[88] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II (1868), s. 187; (1891), s. 192.

[89] *Czasy Stanisława Augusta...*, s. 139; *Obraz sejmu wielkiego...*, s. 116–117; J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 47–50. Kad tiek nedaug buvo protestų ir kad jie pareikšti taip saikingai, netrukus pareiškė savo nepasitenkinimą ir Jekaterina II; žr.: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, (1868), s. 126, (1891), s. 130.

nuoraše 3 Čackio minimų pavardžių nėra. Teigiant, jog Čackis nesuklydo, išeitų, kad protestavusiųjų buvo 29. O be to, dar yra žinoma, kad buvo įtraukęs į pilies knygas savo gegužės 3 d. seime pasakytą kalbą Vilniaus atstovas Korsakas, kurio nė vienas iš minėtų šaltinių nemini. Tuo būdu protestavusiųjų gautume iš viso 30. Kiek tuo metu Varšuvoj buvo atstovų ir senatorių, kaip minėta, mes nežinome. Bet kadangi jų buvo maždaug 150–180, tai protestą pareiškė vos $^1/_5$–$^1/_6$ jų dalis. Be to, kaip pamatysim, dalis protestavusiųjų kitą dieną savo protestus atšaukė. Taip pat negalima pamiršti, kad gegužės 5 d. pradedant seimo posėdį pozicija turėjo skaitytis ne tik su protestavusiais, bet ir su daugeliu kitų, kurie nepareiškė protesto tik dėl to, kad nedrįso pasirodyti, nes kiekvienu patogiu momentu jų drąsa galėjo padidėti. O tokių, kaip žinome, kartu su protestavusiais vieni šaltiniai priskaičiuoja (pranešimas Ževuskiui), kiti 64 (Hulevičius laiške F. Potockiui), treti 67 (*Opisanie spisku na zgubę wolności*), ketvirti 69 (Essenas), o visus šaltinius sugretinęs Dihmas prileidžia jų buvus 72[90], taigi arti pusės visų seimo dalyvių.

Gegužės 5 d. vos prasidėjus posėdžiui, maršalka Malachovskis pranešė, kad konstitucinė komisija konstitucijos dar nepasirašiusi ir turinti seimui kai ką pranešti. Komisijos vardu kalbėti išėjo jos pirmininkas, visų pažįstamas Bulgakovo bičiulis vysk. Kasakauskas. Dėdamasis esąs konstitucijos šalininkas[91], jis vis dėlto aiškina, kad konstitucijos pasirašyti negalįs, nes komisija esą prisiekusi pasirašyti tik vienbalsiai arba daugumos priimtas konstitucijas. Anam posėdy sutarimo nebuvę, dalis atstovų reiškę protestą, o balsavimų taip pat nebuvę ir dauguma esanti nepatikrinta. Jis pats konstitucijai nieko primesti nenorįs, taip pat nereiškiąs jokių abejonių dėl priėmimo. Jis visada mokėjęs krašto valdžiai būti paklusnus, nenorįs priešintis nė dabar, juo labiau, kad su seimu esąs ir karalius, o su juo jis visada eisiąs drąsiu žingsniu. Bet dabar, kad nuraminti sąžinę, prašąs specialaus seimo įpareigojimo pasirašyti, išsilaisvinti nuo anos priesaikos[92]. Jam atsakyti išėjo Krokuvos atstovas Linovskis. Esą visi matę, kad pats vysk. Kasakauskas konstitucijai bažnyčioje iškėlęs ranką prisiekęs. Tarp tų dviejų priesaikų jokio priešingumo nesą. Esant skubiam reikalui formalumus esą galima aplenkti, o komisijos nuo parašo niekas atleisti negalįs ir ji turinti pasirašyti be jokio specialaus įpareigojimo. Po jo kalbos salėje pasigirdo pritarimo šauksmai. Tuo metu taip pat parodė noro kalbėti karalius, bet pastebėjęs, kad ruošiasi kalbėti K. N. Sapiega, susilaikė. Tas kaip paprastai

[90] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 49–52; J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 14–15.

[91] Sukcesijos reikalo kalba: *Zbiór mów i pism niektórych...*, t. XII, s. 369–391. Ten jis ir formaliai, ir iš esmės pasisakė prieš ją. Tad tuo klausimu jo nuomonė buvo visiems žinoma.

[92] Jo kalbą žr.: L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 192–200.

kalbėjo ilgai ir daugiausia apie save. Pakartojo visus bažnyčioje prieš priesaiką pareikštus argumentus ir paaiškino, dėl ko jis jau pasirašęs. Esą, kas buvę pasakyta lūpomis, maršalkos (t. y. Malachovskis ir jis) turėję patvirtinti ranka. Konstitucinę komisiją dėl vyskupo Kasakausko pareikšto susirūpinimo esą kaltinti negalima. Jo išmanymu, esą geriausia būtų, kad maršalka paklaustų seimą, ar yra vienbalsis sutikimas, o jis jau buvęs pareikštas po Linovskio kalbos, ir komisija pasirašysianti[93]. Taip ir įvyko. Karaliui Sapiegos siūlymą parėmus, maršalka seimo paklausė, ir trissyk gavo teigiamą atsakymą. Po to komisija konstituciją pasirašė. Pasirašė ir Zakročimo atstovas Radzickis, kuris buvo pasirašęs vieną iš minėtų protestacijų. Konstituciją pasirašius dar buvo priimta vadinamoji „seimo deklaracija", kuria, vysk. Kasakauskui pasiūlius, metine konstitucijos minėjimo švente buvo paskirta gegužės 8 d., kaip karaliaus patrono ir Lenkijos šventojo diena[94]. Po to seimui buvo pranešta, kad konstituciją jau prisiekusi Karo komisija ir Lenkijos iždo komisija. Sapiegai iškėlus klausimą, kaip prisaikdinti Lietuvos iždo komisiją, buvo priimtas Lietuvos kiemo iždininko Dziekonskio pasiūlymas, kad jai reikią pasiųsti priesaikos tekstą, pagal kurį komisijos nariai turį prisiekti vietoje, o iždininkas ir komisijos prisiųsti delegatai turį prisiekti seime[95].

Taip konstitucija buvo priimta ir atlikta visi jos įteisinimo formalumai. Opozicija visą posėdį, jei neskaityti keisto Kasakausko manevro, nepasireiškė, nes, matyti, nieko nebesitikėjo ir po pasikalbėjimų su karaliumi daugumas išvažinėjo namo. Gegužės 5 d., kiek žinoma, protestuoti dar bandė vienas Nuro atstovas Jablonovskis. Suchoževskis į posėdį neatėjo ir seime nebepasirodė niekad. Išsiskirstę po vaivadijas opozicionieriai užsiėmė agitacija, įtraukė savo protestus į kitų pilių knygas, bet tą dieną seime neabejotinai vyravo konstitucijos šalininkai, ir visų nuotaika buvo labai pakilusi. Greičiausia kaip tik šitokia triumfo atmosfera paveikė net tuos, kurie tik vakar buvo protestavę prieš konstituciją viešai, o dabar pareiškė ją remią.

Baigus reikalą atstovai leidosi į gražbylystę ir patetiškai skelbė savo patriotiškus jausmus. Atsirado tokių, kurie į seimą buvo tik atvykę, konstitucijos dar buvo neprisiekę ir prašė leisti dabar prisiekti. Iš lenkų prisiekė Poznanės Gliščynskis, o Kauno Mineika prašė leisti prisiekti atvykusiems lietuviams. Bet kokie jie, nežinia. Po priesaikų

[93] Ten pat, p. 202–203.

[94] *VL*, t. IX, s. 225–226.

[95] *Suplement do Gazety Warszawskiej*, 1791, Nr. 37. Apskritai apie šį posėdį be daug kartų minėtų studijų dar žr.: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II (1868), s. 187, (1891), s. 192; M. Czacki, *Wspomnienia z roku 1788 do 1792*, Poznań 1862, s. 80–81; M. Oginski, *Denkvürdigkeiten, über Polen*, Bd. I, S. 110.

pasakė ilgą kalbą Vilniaus atstovas Korsakas. Esą gegužės 3 d. priešindamasis konstitucijos projektui atlikęs pareigą, nes priešintis sukcesijai jį įpareigojusi instrukcija. Tą pareigą atlikęs, bet nenorįs būti užsispyręs ir matydamas, kad sutaria visi, negalįs išsiskirti ir jis. Kas turėję instrukcijoje įpareigojimą nesutikti su sukcesija, tie priešinęsi bet kai karalius prisidėjęs prie tų, kurie su sukcesija sutinka, tai ir visų esanti šventa pareiga taip pat prisidėti. Skilimas esą neštų kraštui didžiausių nelaimių. O kokios pinklės ruošiamos, esą visiems žinoma. Pagaliau visų pritarimo parodymui prašo leisti visiems pabučiuoti karaliaus ranką[96]. Atlikus tą ceremoniją pareiškia savo pritarimą konstitucijai dar keletas atstovų ir pasako ilgą kalbą T. Matuševičius. Jis aiškinasi, kad konstituciją priimant laikęsis neutraliai, norėjęs, kad ji būtų svarstoma, nes tikėjęs, kad tuo būdu daug ko išmoksiąs, daug patirsiąs, o jam kaip jaunuoliui dar daug ko reikią išmokti. Bet matąs, kad tik ši konstitucija galinti išgelbėti Respubliką iš kritingos būklės ir dėl to ją palaikęs[97].

Po Matuševičiaus kalba dar keletas atstovų, siūlydami kuo greičiau geriau sutvarkyti kariuomenės reikalus, o karalius pasiūlo įpareigoti konstitucinę komisiją, kad esamus paruoštus valdymo formos įstatymų projektus suderintų su naujaisiais šios konstitucijos nuostatais ir kad pirmiausia seimui pateiktų svarstyti seimų įstatymą. Tą priėmus maršalkos įpareigojami pranešti tautai apie konstitucijos priėmimą specialiu universalu ir posėdis baigiamas.

Toks universalas gegužės 7 d. maršalkų iš tikro buvo paskelbtas. Tenai pat pradžioje maršalkos sakosi pranešą džiaugsmingą žinią, kad tėvynė esanti išgelbėta ir apsaugota. Visą tautą jie kviečia vienybėn, nes išsigelbėti esą būsią galima tik vienybėje, kol tauta su karaliumi, o jis su ja. Visi privalą pasitikėti seimu ir karaliumi. Sargyba jau imantis darbo ir visos magistratūros pereiną jos žinion. Vyskupams pavedą visose bažnyčiose atlaikyti padėkos pamaldas už apsaugojimą laisvių ir krašto sienų. O patį universalą reikią trissyk iš eilės skaityti bažnyčiose per pamokslą ir prikalti ant bažnyčių ir kanceliarijų durų[98].

[96] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 37, s. 149–150; W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II (1868), s. 187, (1891), s. 192.

[97] Iš šios kalbos matyti, kad Matuševičius sąmokslininkų tarpe nebuvo. Jis depešų skaitymui tik panaudotas, kaip sąmokslininkams artimas savo įsitikinimais. Už kalbą gegužės 3 d. jam buvo pažadėta duoti Lietuvos vicekanclerio urėdas, žr. W. Smoleński, Z korespondencyi Kołłątaja podczas sejmu wielkiego, *Studja historyczne*, 1925, s. 110. Bet vėliau jis pasiliko griežtas konstitucijos šalininkas ir nieko negavęs.

[98] Jis buvo atspausdintas. Mums teko naudotis *Archiwum Główne w Warszawie* egzemplioriu: Akta seymowe, t. XVI, Fragmenty dyskysji i dyaryuszy sejmów 1786–1791, s. 670. Universalas buvo atspausdintas ir *Gazeta Warszawska*, Nr. 39, 1791 m. gegužės 14 d.

§ 5

Taip apžvelgus konstitucijos priėmimą, prieš pereinant prie atvaizdavimo, kaip reagavo į ją Lietuva, jos bajorija, dar tenka sustoti ties klausimu, kaip laikėsi jos atžvilgiu Lietuvos atstovai ją priimant ir tuojau po to, kol dar nekontaktavo su savo pavietais. Kaip jie laikėsi konstituciją priimant, iš dalies jau minėta. Dabar tenka tik suglausti viską į krūvą ir papildyti.

Kaip matėme, iš lietuvių gegužės 3–5 d. aktyviai pasireiškė mažai kas. Štai gegužės 3 d. opozicijos tarpe matome Ašmenos atstovą Chominskį ir Vilniaus Korsaką. Svyruojantis K. N. Sapiega pagaliau pasisako už konstituciją, o ją gina iš lietuvių vienas Kauno atstovas Mineika. Seimui išėjus bažnyčion prisiekti, be minėtų opozicionierių, salėje lieka dar kancleris A. Sapiega ir etmonas Oginskis. Vyskupas Kasakauskas nueina su visais bažnyčion ir prisiekia, bet gegužės 5 d. visaip laviruodamas dar bando kelti konstitucijos priėmimo teisėtumo klausimą, nors pats sakosi ją palaikąs. Vėliau jis pasirodo vienas didžiausių konstitucijos priešų Lietuvoje. Gegužės 4 d. viešai protestavusių tarpe matome jau minėtą Ašmenos Chominskį, Minsko atstovą J. A. Putkamerį[99] ir savo gegužės mėn. 3 d. pasakytą kalbą į aktus įtraukiantį Korsaką. Bet šis jau kitą dieną, kaip matėm, pasisako už konstituciją.

Kaip minėta, konstituciją priimant Varšuvoje atstovų ir senatorių galėjo būti ne daugiau 180. Ją priėmus daugumas opozicionierių išvažinėjo ir seimo narių skaičius žymiai sumažėjo. Balsuojant dalyvių pasirodo ne daugiau 124[100]. Kiek jų tarpe buvo lietuvių ir kiek iš jų buvo naujosios konstitucijos šalininkų, tiksliai pasakyti neįmanoma. Seimo dienoraščiai iš šito periodo nėra paskelbti ir posėdy dalyvaujančių pavardžių sąrašų sunku užtikti. Dėl to nesistengdami kategoriškai nustatyti tikslaus dalyvavusių lietuvių skaičiaus, paminėsime tik žinomus.

Pirmiausia tenka pastebėti, kad gegužės 3–5 d. ir vėlesniuose posėdžiuose greičiausia dalyvavo ir konstituciją rėmė visi tie, kurie gegužės 2 d. naktį pasirašė minėtą įsipareigojimo raštą. Lietuvių ten matome 21[101]. Žinomam šaltiny „Opisanie sprzysiężenia na zgubę wolności", išvardinant konstitucijos šalininkus, iš Lietuvių paminima: Livonijos vaivada Felkežambas, Lydos atstovas Narbutas, Breslaujos Vavževskis, Smolensko Puzina ir Zdzitovieckis, Valkavisko P. ir Z. Grabovskiai, Oršos Gutakovskis, Pinsko Koženievskis, Brastos Matuševičius, Livonijos Zabiela, Niemcevičius, Veisenhofas, Ku-

[99] J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 46–47.

[100] Apie seimo dalyvių skaičių žr.: III skyr. Be to, W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 44.

[101] Jų vardai, *ten pat*, p. 92–93.

blickis, Batovskis, Kačanovskis, Trenbickis ir Mostovskis (1, 2, 6 ir 7 išrinkti nuo Lietuvos; 3, 4 ir 8 išrinkti nuo Livonijos; 5 išrinktas nuo Lenkijos)[102]. Tad iš viso lietuvių konstitucijos šalininkų, dalyvavusių seimo posėdy, šio šaltinio liudijimu, būtų buvę (su livoniškiais) 18. Bet buvo jų dar daugiau. Pirmiausia čia nepaminėtas mums jau žinomas konstitucijos šalininkas Kauno atstovas Mineika ir taip pat, nors nelabai noromis, ją parėmęs K. N. Sapiega. Toliau negalima abejoti, kad gegužės 3 d. posėdy dalyvavo ir konstituciją palaikė visi, kurie pasirašė gegužės 2 d. pasižadėjimą. Dalis pasirašiusiųjų išvardyta ir jau minėtam šaltiny, bet ne visi. Trūksta net 8: jau paminėto Mineikos, Breslaujos atstovo Mirskio, Upytės Staševskio, Polocko Ščito, Naugarduko Reitano, Trakų Geištoro, Žemaičių Karpio ir Pšeciševskio. Taigi už konstituciją lietuvių turime jau 27 (bene nuo Lietuvos išrinktųjų livoniškių ir be jų vaivados – 21). Daugiau žinių apie jokius kitus neturime. Tiesa, dar žinome, kad prieš gegužės 3 d. posėdį karalius specialiais laiškais buvo kvietęs atvykti į Varšuvą Polocko atstovą Sulistrovskį, Ašmenos Hlaską ir Ukmergės Morikonį, bet ar jie atvyko, jokių žinių neteko užtikti. Toliau dar teks paminėti vieną kitą konstitucijos rėmėją iš čia neminėtų, bet ar buvo jie Varšuvoj gegužės 3–5 d., žinių nėra.

Konstitucijos priešų tarpe tas pats šaltinis iš lietuvių mini 21. Senatoriai: vysk. J. Kasakauskas, Smolensko vaivada Sapiega, kancleris Sapiega, kiemo iždininkas Dziekonskis, vicekancleris Chreptavičius, Trakų kaštelionas Pliateris, Smolensko kaštelionas Suchodolskis ir atstovai: Vilniaus Korsakas, Ašmenos Chominskis, Ukmergės Pamarnackis ir Kasakauskas, Breslaujos Manucis, Trakų Sivickis, Gardino Dziekonskis, Upytės Kasakauskas, Žemaičių J. Zabiela ir Silvestravičius, Mozyriaus Jelenskis, Oršos Juozapavičius, Minsko Putkameris ir Livonijos Pongovskis[103]. Kitų šaltinių liudijimu, prie opozicionierių, likusių salėje konstitucijos šalininkams nuvykus bažnyčion prisiekti, mes priskyrėme dar etmoną Oginskį, bet iš šių tenka išbraukti jau gegužės 5 d. už konstituciją pasisakiusį Korsaką. Tad skaičius lieka tas pats. Tad iš lietuvių prieš konstituciją yra beveik tiek pat kiek ir už ją. Už konstituciją be lenko I. Potockio nematome nė vieno Lietuvos senatoriaus. Bet už tai už ją stovi patys veikliejі atstovai. Iš opozicionierių, be vėliau savo protestais pasireiškusio Sivickio, gegužės 3 d. triukšmą kėlusio Chominskio ir Juozapavičiaus su Jelenskiu, visi yra eiliniai atstovai. Be to, kai kurie iš jų vėliau ne tik pareiškė pritarimą konstitucijai, bet ir iš tikro pasidarė jos rėmėjais.

[102] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 50.

[103] Ten pat, p. 49–50.

Kaip jau buvo minėta, karaliaus ir visos konstitucijos šalininkų grupės pirmasis rūpestis buvo paveikti opoziciją, kad nusiramintų, liautųsi protestavę. Tam buvo pavartota įkalbinėjimai, pažadai apdovanoti ir grasinimai. Iš dalies tikslo buvo pasiekta. Karštesnieji opozicionieriai iš Varšuvos pasišalino ir nebedalyvavo net gegužės 5 d. posėdy. Dalis jų jau tada prisidėjo prie konstitucijos šalininkų. Tą patį matome ir vėliau. Karalius opozicijos atstovus seime sulaiko, perkalba, neleidžia kalbėti, o šalininkus nuolat kviečia atvykti į Varšuvą. Teismų kanceliarijoms priimti griežtus protestus buvo uždrausta ne tik Varšuvoj, bet ir provincijoj. Bet ir labai griežtai protestuojančių niekas nekliudė, nes visą laiką buvo stengiamasi sudaryti opiniją, kad viskas eina sklandžiai, kad kraštas pritaria. Buvo nutylėtas net vasaros metu Branickio ruoštas sąmokslas pagrobti valdžią seimo limitos metu. Be jau minėto universalo ir įsakymų visoms magistratūroms prisiekti, į provinciją buvo išsiuntinėta daugybė agentų. Jų tai veikimo dėka iš visų kampų pasipylė pritarimo pareiškimai, padėkos karaliui ir sveikinimai[104]. Nereikia daug kalbėti, kad tai buvo tik formaliai pareiškimai, kurie gali būti traktuojami kaip tam tikra agitacijos priemonė, o ne krašto nuotaikos objektyvi rodyklė. Juo labiau, kad daugely vietų šitokį pareiškimą iš bajorijos išgauti buvo nelengva. Tikrąją tų pareiškimų vertę būtų galima nustatyti tik išaiškinus, kaip jie atsirado. Daugelį tektų atmesti. Bet kai Varšuvoj visi tokie pareiškimai buvo surenkama į krūvą, rūpestingai suregistruojama pozicijos organe „Gazeta narodowa y obca" ir akcentuojama seimo kalbose, gavosi visuotino krašto pritarimo ir patriotinio pakilimo vaizdas, kuris labai veikė ir svyruojančius seimo narius. O dar labiau juos veikė girdimas pritarimas iš užsienio[105]. Konstitucijos šalininkų persvara jautėsi ir publicistikoj[106]. Bet daugiausia psichologinės įtakos seimui davė Varšuvos opinija. Džiūgaują miestiečiai, kuriems kaip tik dabar buvo leista viešai pasirodyti greta bajorijos ir sėdėti su ja už vieno stalo, kėlė puotas, ruošė visokias iškilmes, džiūgaudami šliejosi prie juos palaikančių seimo vadų ir visos pozi-

[104] Ten pat, p. 53, 54, 66–73.

[105] Pritarimo pareiškimų buvo sulaukta iš Berlyno, Drezdeno, Vienos, Romos ir iš kt. Varšuvoje su pasigėrėjimu buvo kartojamas plačiai Europos laikraščiuose pakartotas garsus anglų kalbėjo bei parlamentaro Edmundo Burkeso pareiškimas, kad gegužės 3 d. Varšuvoje įvykusi nekruvina revoliucija, kuri išgelbėsianti valstybę. (W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 19; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 136). Apie Prūsų karaliaus per atstovą Goltzą pareikštą sveikinimą seimui pranešė Chreptavičius gegužės 17 d. Tą pat dieną buvo paskaitytas panašus Berlyne reziduojančio Respublikos atstovo Jablonovskio pranešimas (*Gazeta Warszawska*, Nr. 41). Popiežiaus sveikinimą nuncijus įteikė liepos mėn. pradžioje (*Suplement do Gazety Warszawskiej.*, Nr. 53; *Gazeta Warszawska*, Nr. 54). Apie kitus balsus žr.: M. Czacki, *Wspomnienia z roku 1788 do 1792*, s. 107–108. Burkes straipsnio vertimas iš *Morning Herald* buvo atspaustas *Gazeta Warszawska*, Nr. 71, 1791 m. rugsėjo 3 d. Apie kitų užsienių pažiūras į konstituciją žr. III skyr.

[106] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 73–79. Be to, žr. jo ir Pilato studijas apie to meto publicistiką, cituotas III skyr.

cijos. Ypatingai iškilmingai buvo atšvęsta tuojau konstituciją priėmus išpuolusios karaliais vardinės (gegužės 8 d.). Tai buvo speciali karaliui palankumo demonstracija, o kadangi su jo vardu dabar neatsijusiai buvo surišta naujoji konstitucija, tai visos iškilmės reiškė ir jos triumfą. Varšuvos prezidentas tą dieną suruošė balių bajorijai ir pirkliams kartu, o kitą dieną magistratas vaišino Radvilų rūmuose karalių ir vėl daugybę bajorijos. Birželio 5 d. bajorija miestiečiams atsilygino tuo pačiu. O tų iškilmių metu miestas buvo išpuoštas karalių ir konstituciją garbinančiais užrašais[107]. Suprantama, kad šitokioje atmosferoj, kada pasipriešinimas konstitucijai apšaukiamas atsilikimu, bukaprotiškumu ar net išdavimu, kada pasipriešinimas jai traktuojamas kaip įžeidimas karaliaus, kada mieste nuolat skamba konstituciją į padanges kelią balsai, kada netrukus ima plaukti pritarimo pareiškimai iš provincijos[108], o opozicijos galvos tuo tarpu sėdi užsieny, smulkesnieji opozicionieriai turėjo nusileisti. Griežtai drįso protestuoti tik tie, kurie buvo artimai susirišę su opozicionieriais magnatais. O šiaip nusilenkia karaliui net daugelis tų, kurie gegužės 4 d. buvo įtraukę į teismo knygas protestus. Kaip rašo karalius, atėjusi grupė tų protestantų pareiškusi: „Jeigu gegužės 4 d. protestavome, tai tik dėl to, kad neleisti sukcesijos esame įpareigoti instrukcijų. Pasirūpinsime, kad pirmuosiuose seimeliuose mums pareikšti recesus[a] pavestų pačios vaivadijos"[109]. Tuo būdu griežtų opozicionierių pačiam seime mažai. Iš lietuvių aršiausias pasirodė vienas Sivickis, bet ir tas iš karto labai veiklus nebuvo. Tiesa, parodo šiokio tokio nepasitenkinimo ir kiti, bet jau ne pagrindiniu visus jaudinusiu sukcesijos klausimu, o besirūpindami susiaurinti karaliaus valdžią. Tuo rūpinasi net tie, kurie šiaip už konstituciją pasisako labai aiškiai Taip, pvz., Vavžeckis pasiūlo susiaurinti karaliui duotąją teisę pasigailėti (*jus agratiandi*[b]), Žemaičių atstovas Karpis siūlo susiaurinti karaliaus teisę skirti senatorius, o Korsakas kėsinasi susiaurinti senato kompetenciją[110]. Bet stoti griežton opozicijon, be Sivickio, seime nestojo nei vienas.

Priėmus naująją konstituciją, kitas pagrindinis seimo darbas buvo svarstymas seimo įstatymo. Vėliau buvo sutvarkyta Įstatymų sargyba ir priimtas policijos komisijos įstatymas Su tais darbais seimas užtruko iki birželio 28 d., kada buvo limituotas iki rugsėjo 15 d. Šitų darbų apžvalgos mes jau nedarysim, o tik pasistengsim nurodyti, ko-

[107] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 6–13.

[108] Tegul jų už gryną pinigą imti negalima, bet efektą jie vis dėlto sudarė.

[109] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 52.

[110] Ten pat, p. 28–35.

kie Lietuvos atstovai gegužės–birželio mėnesį seime dalyvavo ir kaip jie laikėsi naujosios konstitucijos atžvilgiu.

Galima prileisti, kad bent daugumas dalyvavusių gegužės 3–5 d. posėdžiuos pasiliko Varšuvoje dar ilgokai. Daugumas gal sulaukė ir minėtos limitos. Dėl to dabar žinių apie jų buvimą Varšuvoj ir seime nė neieškosim. Paminėsim tik naujai pasirodančius vardus, o iš jau minėtų tik tuos, kurie iki limitos kuriuo nors būdu pasisakė dėl konstitucijos.

Čia pirmiausia tenka paminėti du Lietuvos senatorius, apie kurių dalyvavimą posėdžiuos iki gegužės 9 d. yra tik netiesioginių liudijimų. Tai yra jau minėti konstitucijos priešai: Trakų kaštelionas Pliateris ir kancleris Sapiega. Pliateris tada kalba kaip deputacijos Kuršo reikalams narys, prašydamas duoti jai daugiau laiko, o Sapiega pareikalauja skaitant pranešimus iš užsienio pašalinti iš salės žiūrovus[111]. Kitą dieną pasako ilgą konstituciją išgarbinančią kalbą Breslaujos atstovas Vavžeckis. Jis esą nugirdęs kalbant, kad tie, kurie dėl konstitucijos nepasisakė, esą laikomi jai abejingais. Esą, jei būtų žinojęs, kad tyla būsianti taip išaiškinta, tai jau senai būtų pasisakęs konstituciją palaikąs. Kalbėję, kad ji buvusi priimta per prievartą, bet juk beveik vienbalsiai. Ar esą galima vadinta prievarta džiaugsmingą visuomenės pritarimą? Ji garantuojanti visas bajorijos prerogatyvas. Iš bajorijos sosto naudai nesą išplėšta nieko. Tik didikai (*možnowładcy*) netekę galimybės ruošti krašte sumaištis ir svetimieji nebegalėsią kištis į Respublikos vidaus reikalus. Jis stojęs už konstituciją sąmoningai, nes neradęs joje nieko bloga. Bet baigdamas jis vis dėlto siūlo kiek susiaurinti karaliaus teisę pasigailėti. Kad nereikėtų keisti konstitucijos, jis siūlo tą padaryti praplečiant *crimina status* sąvoką: prie išdavimo bylų dar reikią pridėti sąmoningai paruoštus nužudymus ir iždo vagystes. Karaliui parėmus, jo pasiūlymas priimamas[112].

Gegužės 12 d seime išeina su jau minėtu pasiūlymu susiaurinti senato teisę vetuoti įstatymus lig šiol tylėjęs Žemaičių atstovas Karpis, kitą dieną pasirodo Geištoras, o 16 d. kalba konstituciją priimant nedalyvavęs Ukmergės atstovas Koscialkauskas[113]. Atmintinam gegužės 3 d. posėdy likimas jam neleidęs dalyvauti. Dėl to savo padėką už konstituciją karaliui norįs pareikšti dabar. Jei ją priimant būtų buvę padaryta kokių nusikaltimų formalumams, tai turint galvoje išganingą jos reikšmę, viską reikią pamiršti.

[111] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 38, s. 151.

[112] Ten pat, Nr. 39, p. 155–156; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 219–221; *VL*, t. IX, s. 266.

[113] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 40, s. 159–160; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja...*, s. 131–134.

Peržiūrėjęs konstituciją, jis radęs šiokių tokių netobulumų, kurių esą kiekvienam žmogaus kūriny, bet vis dėlto dabar jaučiąsis pirmos Europos karalijos piliečiu. Ji išgelbėsianti nuo pasikartojimo 1772 m. įvykių, nes ieškoti gelbėjimosi priemonių, nelaimei jau ištikus, esą būtų per vėlu. Svarbiausia jam patinką įvedimas sucesijos, katalikybės pripažinimas viešpataujančia religija, bajorijos paskelbimas pirmaisiais krašto gynėjais, didelių ir mažų lygybė ir vykdomosios valdžios pavedimas karaliui su sargyba. Kelias esą buvęs kiek sutrumpintas, bet gero kranto pasiekta ir skubėti vertėję[114].

Tą pačią dieną už konstituciją (su mažais rezervais dėl smulkmenų) pasisako, dėkodamas už neprašytai gautą šv. Stanislovo ordiną, Pinsko atstovas Butrimavičius[115]. Tą dieną, be jau žinomų, seime greičiausia dalyvavo Brastos kaštelionas Ščitas ir Naugarduko atstovas Chreptavičius, nes abu yra išrenkami į konstitucinę komisiją[116]. Kitą dieną (17 d.) matome dalyvaujant lig šiol taip pat jokių šaltinių neminėtą Kauno atstovą Sirutį, kuris praneša, kad jo pavietas konstitucijai jau prisiekęs ir atstovams pavedęs perduoti padėką[117]. Tą pačią dieną minimas Valkavisko atstovas Z. Grabovskis, kuris išrenkamas į užsienio deputacijos revizijos komisiją[118]. Gegužės 19 d. užtinkame seime anksčiau (t. y. nuo gegužės 3 d.) dar neminėtą S. Soltaną, kuris dėkoja už naujai gautą Lietuvos maršalkystę[119]. Gegužės 31 d. pareiškia savo palankumą konstitucijai Brastos atstovas S. U. Niemcevičius. Atvykti į posėdį gegužės 3 d. esą pavėlavęs[120]. Toliau, jau birželio mėnesį, dar užtinkame seime dalyvaujant Žemaičių atstovus Olendskį (7 d.) ir Tiškevičių (17 d.), Trakų Bžostovskį (10 d.) ir Slanimo Puslauskį (14 d.)[121]. Anksčiau jų Varšuvoj jokie šaltiniai nemini.

Iš nedalyvavusių gegužės 3 d. posėdy, bet pasisakiusių už konstituciją, reikia priminti Smolensko atstovą D. Eidziatavičių, kuris jau gegužės 10 d. rašo karaliui skųsdamasis, kad nebuvęs pakviestas į posėdį ir gailisi, kad iš 2½ metų nedalyvavęs seime vos 5 mėn. ir kaip tik praleidęs tokį svarbų momentą[122]. Bet seiman jis, rodos, ir po šito laiško neatvyko. Žinomas taip pat laiškas iš provincijos Minsko atstovo Paulikausko,

[114] Koscialkauskas, ir akcentuodamas savo patriotizmą, tuo pat laiku rūpinasi gauti kokią nors senatoriją. Deja, jo patriotizmas nebuvo atlygintas. Žr.: W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 18, 70–71.

[115] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 40, s. 161.

[116] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 44; *VL*, t. IX, s. 227–228.

[117] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 41, s. 164.

[118] K. Bartoszewicz, *Konstytucya Trzeciego Maja*..., s. 142.

[119] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 41, s. 164.

[120] Ten pat, Nr. 45, p. 179.

[121] Ten pat, Nr. 47–50, p. 188, 191, 195, 199.

[122] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta*... , s. 213.

kuris iš karto buvo opozicijoj, bet rugpjūčio mėnesį pagaliau pareiškė dėl ankstyvesnio savo elgesio gailįsis[123].

§ 6

Lenkų istoriografijoj lig šiol tebevyraujanti nuomonė, kad naujajai konstitucijai kraštas pritaręs entuziastingai ir kad ji buvusi sugriauta tik saujelės parsidavėlių ir savanaudžių senosios laisvės gynėjų, neabejotinai reikalinga revizijos. S. Korvino (Kasakausko) teigimas, kad už konstituciją buvo bajorijos mažuma, kad už Targovicą stojo ne parsidavėliai, o senųjų bajorijos laisvių gynėjai[124], yra beveik teisingas, nors jis rašė su mintimi reabilituoti savo giminę. Įspūdžio, kuris gaunamas metus akį į oficialaus to meto valstybės gyvenimo apraiškas, kuris buvo akcentuojamas pirmaisiais po nepriklausomybės praradimo dešimtmečiais pačių įvykių dalyvių[125], o vėliau perėjo istoriografijon, tikruoju krašto nuotaikos rodikliu laikyti negalima. Tie faktai buvo pervertinti, į juos pažiūrėta tik iš formaliosios pusės[126]. Nereikia pamiršti, kad visi sveikinimai, visos padėkos, visos konstituciją garbinančios iškilmės buvo suruoštos ne be karaliaus ir jo artimųjų bei agentų vargo, nors, žinoma, buvo krašte nemaža ir naujosios santvarkos šalininkų, ypač tarp jaunimo. Nepritariančiųjų daugumas buvo dezorientuoti, prieš planingai iš centro varomą akciją spirtis nesiryžo ir tylėjo. Tylėjo juo labiau, kad seimo darbuose naudingų dalykų matė visi, kad opozicijos karštuolių skelbiamo despotizmo nesimatė. Bet apskritai, norint įvertinti krašto nuotaiką, reikia pririnkti daugiau faktų. Nebandydami aiškinti Lenkijos nuotaiką, čia apžvelgsim tik, kaip reagavo į naująją konstituciją Lietuvos bajorija.

Kaip jau minėta, kraštui apie konstituciją buvo pranešta specialiu maršalkų universalu (gegužės 7 d.). Kartu buvo pareikalauta visų magistratūrų priesaikos, o protestam stengtasi visaip sutrukdyti. Gegužės 5 d. priimtoje deklaracijoje[127] įsakoma, kad Varšuvoj esančios magistratūros ir įgula prisiektų tuojau, o visa krašto kariuomenė ne vėliau kaip po mėnesio. Gegužės 8 d. (karaliaus vardinėse) įsakoma visam krašte atlaikyti padėkos pamaldas. Ta pati diena skiriama nuolatiniam konstitucijos minėjimui

[123] Ten pat, p. 214.

[124] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*, Kraków, 1890, s. 54–55.

[125] Pav., *„O ustanowieniu i upadku konstytucyi polskiey 3-go maia..."*

[126] Gan objektyviai juos vertina, bet senąją pažiūrą lyg ir stengiasi išsaugoti tik prof. W. Smoleński (*Ostatni rok sejmu wielkiego*).

[127] *VL*, t. IX, s. 225–226.

kasmet. Konstitucijos priėmimui atminti nutariama Varšuvoje pastatyti Apvaizdos vardo bažnyčią. Kartu skelbiama, kad visi, kas pasirodys konstitucijos priešais, stengsis ją visuomenės akyse juodinti ar organizuos kokį pasipriešinimą, būsią laikomi krašto išdavikais ir traukiami seimo teisman. Tam reikalui seimo teismas turi veikti nuolat ir teisti kiekvieną, kuris bus įskųstas. O įskųsti gali kiekvienas bajoras. Kai šito nepakako, gruodžio 9 d. buvo paskelbta nauja konstitucija, kuria skelbiama krašto išdavikais visi, kas drįs protestuoti arba leis į teismų aktus tokius projektus įrašyti. Jau įtraukti protestai teismų knygose turį būti sunaikinti. Konstituciją komentuoti leidžiama tik seimo atstovams, kurie savo seime pasakytas kalbas gali įtraukti ir į aktus[128]. Bet, kaip minėta, norint nuduoti, kad krašte visiškai ramu, be šitokių gąsdinimų, protestuojantiems jokių nemalonumų nebuvo padaryta – neiškelta nė vienos bylos. Buvo manoma suvaldyti tyliau. Tam į provincijas buvo išsiuntinėta karaliaus agentai[129]. Karalius pats rašo daugelį laiškų, vieniem pažada kokį urėdą, kitus apdovanoja nors ordinais. Iš lietuvių ordinus gavo Varšuvoj tuo tarpu nebuvęs Naugarduko atstovas Bernavičius, pats jo prašęs[130] Smolensko kaštelionas Suchodolskis, Ukmergės atstovo Morikonio tėvas, 70 m. senelis Marijonas ir daugelis kitų[131]. Iš dalies dėka šitų rūpesčių, iš dalies dėl kai kurių sferų palankumo reformoms malonios žinios Varšuvą pasiekia labai greitai.

Lietuvoje pirmos iškilmės, kur naujoji konstitucija palankiai paminėta, buvo Vilnius vyriausiosios mokyklos karaliaus vardinių minėjimas (V 8). Kaip tik tą dieną mokyklos rektorius M. Počobutas gavo J. Sniadeckio laišką, pranešantį apie konstitucijos priėmimą, ir plataus masto minėjimo jau negalima buvo suruošti[132]. Tuo tarpu pasitenkinta šeimynišku profesorių paminėjimu, o iškilmingas minėjimas įvyko vėliau. Tą pačią dieną Gardine Vilniaus vyriausiosios mokyklos profesorius, žinomas kalbėtojas M. Karpavičius bene pirmasis paskelbė naująją konstituciją iš sakyklos[133]. Gegužės 24 d. Vilniuje buvo suruošta iškilminga kariuomenės priesaika, o vakare Sapiegų rūmuose artilerijos korpuso balius[134]. Liepos 1 d. mokslo metų baigimo proga buvo suruoštas iškilmingas konstitucijos minėjimas Vilniaus vyriausiojoje mokykloje. Išdali-

[128] Ten pat, s. 367.

[129] 1791 V 14 karalius rašo į Londoną Bukotai: „Rozesłańców za revolucyą apostołujących już wyjechało i wyjeżdża w różne strony dość", W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II (1868), s. 189.

[130] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 17.

[131] Eilė jų vardų minima: M. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...* , s. 212.

[132] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 10.

[133] Ten pat, p. 13. Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...* , s. 211.

[134] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 45, s. 179.

nus pasižymėjusiems mokiniams karaliaus vardu duodamus medalius, naująją konstituciją kaip krašto išsigelbėjimo priemonę nurodė savo kalboje jau rektorius Počobutas, o profesorius kanauninkas Jeronimas Strojnovskis (žinomas fiziokratas, 1799–1806 m. Vyriausiosios mokyklos ir universiteto rektorius, o vėliau Vilniaus vyskupas, †1815) skaitė ilgą paskaitą, kurioje išnagrinėjo naująją valstybės santvarką, atrėmė visus jai daromus užmetimus ir išgarbino konstitucijos kūrėjus, prie kurių jis skiria I. Potockį, S. Malachovskį, K. N. Sapiegą, J. Chreptavičių, Popielą (?) ir Kolontajų. Jo kalbą karalius įsakė atspausdinti, o patį autorių apdovanojo medaliu. Kartu Vyriausioji mokykla įsakė visoms vaivadijos mokykloms išaiškinti naujosios konstitucijos vertę savo mokiniams. „Tegul krašto konstitucijos knygutė nuo dabar bus politiniu elementoriumi, iš kurio tautos jaunimas, padedamas profesorių, iš anksto galės pažinti valdymosi abėcėlę ir Respublikos santvarką“[135]. Sekdamos šitą įsakymą panašius minėjimus suruošė ir kitos mokyklos. Taip, pvz., Brastos ir Pinsko mokyklos tą buvo padarę liepos 24 d.[136].

Svarbiausia Lietuvos įstaiga, kuri atstovavo viso krašto opinijai, jos tribunolas jau gegužės 20 d. maršalkos Chrapovickio rūpesčio dėka vienbalsiai nutarė padėkoti karaliui, maršalkoms ir seimui už konstituciją pasiųsti du specialius delegatus. Šitą misiją delegatai – Vilniaus deputatas tribunole I. Broniecas ir Ašmenos J. K. Kaziela – atliko viešoje audiencijoje birželio 23 d.[137]

Konstitucijai paminėti Vilniuje buvo suruošta dar dvejos iškilmės. Pirmiausia seimo limitos metu viešėdamas Vilniuje K. N. Sapiega karaliaus elekcijos metinėse rugsėjo 7 d. suruošė tokį pat iškilmingą įsirašymą miestiečių, kaip Malachovskis balandžio 29 d. buvo padaręs Varšuvoje. Be iškilmingo aplankymo magistrato, Šv. Jono bažnyčioje dar buvo sugiedota *Te Deum laudamus*, o po pietų įvyko artilerijos inžinerijos dalių paradas[138]. Bet šito nepakako. Karaliui Lietuvos bajorijos laikysena atrodė įtartina. Dėl to M. K. Oginskiui jis priminė, kad esą Lietuvos bajorija vis dar nenorinti bendrauti su miestiečiais. Varšuvoje esą miestiečiais įsirašę daugybė bajorų, o Vilniuje vos vienas (turbūt tai turima galvoje Sapiega). Ir iš viso Lietuvoje per daug esą opozicionierių,

[135] *Addytament do Gazety Warszawskiej*, 1791 VII 13, Nr. 56; *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 57, s. 228; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, s. 339–368; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 11; V. Timošĉuk, Polskaja konstitucija Trzeciego Maja 1791 m. i otnošenie k nej Rosiji, *Russkaja starina*, 1904 (XXXV) IV, s. 156. Įsidėmėtina, kad interpretuodamas konstituciją Lietuvos bajoraičiams Strojnovskis jos reikalų neprisimena. Jo kalboje nėra net Lietuvos vardo.

[136] *Addytament do Gazety Warszawskiej*, 1791 VIII 10, Nr. 64.

[137] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 210; *Suplement do Gazety Warszawskiey*, Nr. 51; *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 51, s. 205.

[138] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 76, p. 305.

kurie susibūrę apie Kasakauskus. Kadangi Oginskis, iš Hagos grįžęs vos konstituciją priėmus, buvo įtariamas esąs jos priešas, tai atvykęs į Vilnių tuojau sumanė pasirodyti jos šalininku, opiniją pataisyti. Kaip jis pats pasakoja, esą pasirinkęs dieną susikvietęs savo bičiulius ir visi – virš 50 bajorų – nuvykę į magistratą įsirašyti miestiečiais. Ten buvę labai iškilmingai priimti ir miestiečių minia jiems visą laiką kėlusi ovacijas. Po to Oginskis dar suruošęs puotą, į kurią buvę pakviesta 500 žmonių, jų tarpe daug miestiečių. Visų nuotaika buvusi labai pakilusi ir net parinkę spalvą papuošalų, su kuriais buvę nutarta pasirodyti eilėje numatomų bajorijos ir miestiečių susiartinimo puotų. Puotą sudrumstęs tik vienas netikėtas kai kurių dalyvių pasireiškimas prieš vysk. Kasakauską. Šeimininkui vienam momentui iš salės pasišalinus, vieno tosto metu kažkas pareiškęs, kad krašto išdavikus reikią pakarti, o kitas taip pat nusigėręs svetys dar pridėjęs: „O taip, vyskupą Kasakauską pakarti". Šitas pasiūlymas sujaudinęs dalį svečių ir vienas net išsitraukęs iš kišenės kaspiną su užrašu: „Kalėjimas arba mirtis". Tik grįžęs perspėtas šeimininkas pakėlęs taurę už vienybę bei visų senų nesutikimų pamiršimą ir svečiai nurimę. Bet Kasakauskai už tą įvykį kaltę visada metę jam[139].

Dar vienos su konstitucija surištos iškilmės Vilniuje įvyko tų pačių 1791 m. gruodžio 2 d., Stanislovo Augusto karūnacijos metinių išvakarėse. Tą dieną šambeliono Sulistrovskio rūmuose puotą iškėlė Starodubo atstovas seime Radziševskis. Joje dalyvavo magistratūrų, dvasiškijos, Vyriausiosios mokyklos, magistrato ir karininkų atstovai. Prieš rūmus buvo pastatyta karaliaus portretu, jo ir abiejų valstybių herbais papuošta kolona su karalių – išgelbėtoją garbinančiais užrašais. Buvo iliuminacija, įgulos kariuomenė šaudė, o puotaują triukšmingai kėlė tostus už karalių[140].

Karalius ir seimas apie visus tuos prielankumo pareiškimus sužino labai greitai. Bet pirmasis po konstitucijos balsas iš Lietuvos, rodos, buvo perspėjantis Smolensko atstovo D. Eidziatavičiaus laiškas, rašytas gegužės 10 d. Gailėdamasis, kad nebuvęs pakviestas Varšuvon kaip kiti atstovai, jis siūlo iš visų atstovų reikalauti priesaikos, nes dabar kai kurie kelią triukšmą, kiršiną visuomenę[141]. Tuo tarpu iš kitur karalius gavo vis raminančias žinias. Taip apie Brastos bajorijos palankumą konstitucijai karaliui jau gegužės 31 d. pranešė Lietuvos kariuomenės inspektorius P. Grabovskis, o kiek vėliau (rugsėjo 4 d.) vysk. Naruševičius. Taip pat tuojau buvo sužinota apie įvykius Vilniuje ir apie visus sužavėjusį Karpavičiaus gegužės 8 d. pamokslą Gardine. Šambelionas

[139] M. Oginski, *Denkwürdigkeiten über Polen...*, Bd. I, S. 136–138.

[140] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 104, s. 416–417

[141] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...* , s. 213.

Olendskis liepos 7 d. laišku užtikrino pritarimą Ukmergės, Upytės ir Žemaičių bajorijos. Gavo karalius džiaugsmingą laišką iš žinomo filantropo, valstiečių globėjo ir Pavlovo „respublikos" įkūrėjo P. Bžostovskio[a] ir iš eilės kitų[142]. Rugpjūčio gale iš Joniškėlio buvo gautas, o rugsėjo 7 d. laikraščių paskelbtas pranešamas apie gan originalų džiaugsmo pareiškimą Kuršo ir Lietuvos pono Teodoro Roppo. Iš savo Pakruojo dvaro, konstitucijos atminimui, jis paskyrė tam tikrą kiekį pajamų, iš kurių kasmet turį būti išpasoginamos kraičiu 3 neturtingos mergaitės. Tos fundacijos paskirstymui skiriama gegužės 8 d., kuri, kaip žinome, seimo buvo paskelbta konstitucijos metine švente. Karalius, pasak korespondento, apie tai dar nežinodamas tą patį Roppą apdovanojęs šv. Stanislovo ordinu[143].

Tuo pat metu Varšuvon pradėjo plaukti eilės pavietų civiliai kariškų komisijų pranešimai apie priesaikas ir padėkas. Pirmasis toks pareiškimas, kaip minėta, seimui buvo patiektas Kauno atstovo Siručio. Esą jo paviete ne vien komisija, bet ir daugelis bajorijos prisiekę konstitucijai ir gegužės 17 d. laišku pavedę atstovams pareikšti pavieto padėką karaliui ir seimui[144].

Oršos pavieto civiliai kariška komisija džiaugsmą dėl konstitucijos savo atstovui Gutakovskiui pranešė jau gegužės 14 d.[145] Upytės pavieto civiliai kariška komisija ir pilies urėdai Panevėžy konstitucijos minėjimą suruošė gegužės 21 d. Buvo atlaikyta iškilmingos pamaldos, atgiedota *Te Deum laudamus,* kariuomenė pašaudė salvėmis, vietos viceseniūnas Liubianskis suruošė iškilmingus pietus[146].

Mozyriaus pavietą žinia apie naująją konstituciją pasiekė gegužės 21 d., o birželio 12 d. Lietuvos stovyklininkas Prozoras savo Choinikų dvare suruošė iškilmingą minėjimą. Išaušus iškilmės buvo pradėtos patrankų šūviais. 10 val. visiems svečiams buvo išdalinta vienybės ženklai: vyrams baltų ir žalių kaspinų kokardos, o damoms balti kaspinai su užrašu „Karalius, teisė, tėvynė". 11 val. visi vyrai su tais ženklais ant krūtinių, o damos ant galvų vyko bažnyčion, kur buvo pamaldos, kun. Glinskio pamokslas ir *Te Deum laudamus,* kurio metu šaudoma iš patrankų. Po to sekė iškilmingi pietūs su tostais. Vidury stalo buvo įrengta garbės šventykla, papuošta Lietuvos, Lenkijos, karaliaus ir abiejų seimo maršalkų herbais, o šventyklos altorius su užrašu: „Lenkų

[142] Ten pat, p. 211; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego,* s. 13–16.

[143] Kunigo S. P. Meščinskio korespondencija, *Gazeta Narodowa y Obca,* Nr. 72, s. 287.

[144] *Gazeta Warszawska,* Nr. 41; *Gazeta Narodowa y Obca,* Nr. 41, s. 164.

[145] *Gazeta Narodowa y Obca,* Nr. 52, s. 210.

[146] Ten pat, Nr. 46, p. 185.

karaliui, tėvynės tėvui ir išgelbėtojui Stanislovui Augustui". Iš abiejų šventyklos pusių buvo po koloną, išpuoštą karaliaus ženklais. Po pietų prasidėjo visą naktį trukęs pasilinksminimas, kurio metu nuolat girdėjosi šauksmai „Vivat, karalius su tauta, tauta su karalium. Tegyvuoja tėvynės išgelbėtojas"[147]. Žinoma, vieniems tai buvo pareiškimas nuoširdaus džiaugsmo, kitiems agitacijos priemonė ar pasigerinimo gestas karaliui, o kai kam tik puikus, linksmas maskaradas. Bet tam tikrų psichologinių pasekmių jis vis tiek turėjo.

Taip pat iškilmingai birželio 23 d. konstitucija buvo paminėta Pinske, iš kur karaliui padėkos laiškas buvo pasiųstas net su 82 parašais[148]. Vitebsko vaivadijos komisija tokias iškilmes suruošė liepos 16 d. Čerėjoje, Raseinių reparticijos komisija savo pritarimą (*rekognicya*) pranešė laišku karaliui rugpjūčio 11 d. Visos Polocko vaivadijos pritarimą ir priesaiką paliudija vaivada Žaba rugpjūčio 19 d., o Lydos pavietas panašų laišką pasiuntė rugsėjo 3 d.[149] Spalio 7 d. apie Oršos pavieto priesaiką pranešė seimui jų atstovas Gutakovskis[150].

Buvo konstitucijos minėjimas ir Riečicos paviete, nes spalio 24 d. jos atstovas Oskierka pavieto vardu pareiškė seimui padėką ir įteikė perskaityti pavieto suruoštų iškilmių aprašymo laišką[151].

Iš suminėtų faktų gali atrodyti, kad konstitucija susižavėjęs visas kraštas, nes pritarimo balsų, kaip matome, buvo beveik iš visų vietų. Kad būtų atsisakiusi prisiekti kuri nors magistratūra, negirdėti. Bet iš tikro šitas pritarimas nebuvo visuotinis. Neužtinkame žinių apie palankumo pareiškimus net iš eilės civiliai kariškų komisijų, nors karaliaus agentai, žinoma, ragino jas visas. Pozicinė to meto Varšuvos spauda šitokius pareiškimus registravo labai stropiai, bet šitokių žinių ten randame vos apie 10 Lietuvos civiliai kariškų komisijų. Iš kitų pavietų apie bajorijos pritarimą pranešimų yra, bet komisijos neminimos. Nereikia abejoti, kad ten jos buvo konstitucija ne visai patenkintos arba bent nesutarė. O kad taip turėjo būti, rodo ir 1790 m. atstovams duotosios instrukcijos. Juk, kaip matėme, vos 3 seimeliai pasisakė už sukcesiją ir 3 už nuolatinį sosto įpėdinio rinkimą prie karaliaus galvos. 5 seimeliai sukcesiją aiškiai uždraudė. Ir štai be neaiškių iškilmių Mozyriaus paviete, kurios atrodo bus įvykę privačios Prozoro

[147] Ten pat, Nr. 56.

[148] Ten pat, Nr. 55, p. 219; *Gazeta Warszawska*, Nr. 55.

[149] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 69, s. 275, Nr. 71, s. 283, Nr. 96, s. 305; *Gazeta Warszawska*, Nr. 69, s. 147.

[150] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 82, s. 327; *Gazeta Warszawska*, Nr. 82.

[151] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 86, s. 343, Nr. 89, s. 356; *Gazeta Warszawska*, Nr. 86.

iniciatyvos dėka, nė iš vieno tų už laisvą elekciją pasisakiusių pavietų jokio balso neužtinkame. Nieko negirdime net apie Vilniaus civiliai karišką komisiją, jokių žinių iš Ašmenos, Trakų, Breslaujos, Smolensko ir Starodubo eksuliantų, Minsko ir Livonijos seimelių. Apie Brastos, Ukmergės ir Gardino bajorijos palankumą karaliui, kaip minėta, buvo pranešta, bet oficialūs pavietų bei vaivadijų organai nepareiškė nieko. O tai įsidėmėtina. Pagaliau tenka pastebėti, kad ir jau minėtų pavietų pareiškimų negalima laikyti visos jų bajorijos balsu. Daugelis pareiškimų, žinoma, buvo padaryta karaliaus agentams spiriant, ir buvo tik nepasitenkinimą slepianti kaukė. Juk ne visi turėjo drąsos pasakyti karaliui: „Ne". Be to, daugelis stengėsi įsigerinti ir kai ko pasiekti, gauti aukštesnį urėdą ar nors ordiną[152]. Be to, viso pavieto vardu pareiškimai labai dažnai buvo padaromi mažos grupės. Ir negalima visiškai netikėti M. Kasakausku, kuris pasakoja, kad susirinkę keletas bajorų pasirašydavę padėkos raštą, pridėdavę dar keletą dešimčių kryžiukų ir pasiųsdavę viso pavieto vardu, o tokius jų pareiškimus išpūsdavusi „Gazeta narodowa y obca"[153]. Mes dar galime pridėti, kad nuo to neatsiliko ir Luskinos „Gazeta Warszawska".

Kad šitoks Kasakausko tvirtinimas yra ne be pagrindo, galima lengvai pastebėti ir iš pačių laikraščių skelbimų formos. Taip iš Kauno, Upytės, Lydos, Pinsko, Vitebsko, Oršos pranešama apie iškilmes susirinkusios bajorijos. Kiek ten jos buvo, neaišku. Tik minima, kad iš Pinsko prisiųstas laiškas esąs pasirašytas 82 bajorų. Iš Žemaičių laišką pasirašo 6 Raseinių civiliai kariški komisarai (iš viso jų buvo 15 ir tiek pat Telšiuose, iš kur nėra jokiu žinių), o iš Polocko rašė mums jau žinomas, su vietos bajorija nuolat nesugyvenęs vaivada Žaba. Iš Mozyriaus ir Riečicos pranešama tik apie iškilmes pas Prozorą ir Riečicos pilies raštininką Ignotą Soltaną. Aišku, kad šito visos bajorijos balsu laikyti negalima.

Yra taip pat žinių ir apie opoziciją. Tegul ji neveikė, bet tebebuvo. Pirmiausia prie nepatenkintųjų tenka skirti beveik visus magnatus. Iš lietuvių, tiesa, nė vienas aktyviai nepasireiškė, bet kadangi naujoji santvarka buvo priimta vidutiniosios bajorijos ir ja buvo taikoma sugriauti magnatų galybę (tas ne kartą buvo pareikšta ir seime vis turint galvoje F. Potockį, Branickį ir Ževuskį), tai didikai jau vien dėl to negalėjo būti palankūs.

[152] Apie karaliaus dalytus ordinus jau minėta, apie prašymus urėdų žr. W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 17–18.

[153] Žr. jo atsiminimus, *CVA*, p. 103[a]. Tokių pat minčių matome ir to meto publicistikoje. Pvz., žr.: Dyzmy Bonczy Tomaszewskiego komisarza cywilno woyskowego województwa braclawskiego nad konstytucyą i rewolucyą dnia Trzeciego Maja roku 1791 uwagi (be datos ir vietos). Taip pat žr.: W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 296; W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska*, s. 416, ir kt.

Be to, buvo daug kitų priežasčių. Seimas jau ne kartą buvo jiems įgnybęs ir dar taikėsi įgnybti. Dėl to tai tarp konstitucijos šalininkų nematome nė vieno magnato. Jei kurie neveikia prieš, tai tyli. Iš lietuvių arti seimo laikosi tik nuolat dėl patiriamų skriaudų besiskundžiąs, bet kito kelio nematąs etmonas Oginskis ir nuo gegužės 3 d. galutinai už ją stojęs populiarumo ieškąs K. N. Sapiega. Savo įsitikinimais jis ir seniau buvo artimas patriotų partijai, bet vis dar laikėsi dėdės Branickio. Iš seno žinoma intrigantė K. N. Sapiegos motina palaikė artimus ryšius su Bulgakovu ir organizavo pasipriešinimą seimo darbams Brastoje net tada, kai jos sūnus jau buvo aiškiai prisidėjęs prie reformų šalininkų. Nepatenkintas jo dėdė kancleris A. Sapiega laikosi rezervuotai, bet tyli. Nerėmė konstitucijos ir vienas protingiausių Lietuvos senatorių J. Chreptavičius, kurio supratimu, ji buvusi paruošta neišmanėlių, skambiais žodžiais susiviliojusių bel-ėspritų bei nebrendėlių politikų. Jie nepažinę savo tautos, o apie politiką neturėję ir supratimo. Konstitucijos išlikimo sąlygos nebuvę numatytos. Bet be blogų dalykų, konstitucijoj esą ir gerų[154]. Į Sargybą jis kaip ir Branickis su kancleriu Malachovskiu buvo pakviestas tam, kad padarytų geresnį įspūdį Petrapily, bet reformų partijos vadams visą laiką atrodė pavojingas, nes buvo laikomas gudriu slaptu rusų šalininku[155]. Vėliau mes jį iš tikro matome ruošiant karaliui kelią prisidėti prie targovicininkų, bet dabar jis yra lojalus ir dirba sau pavestą darbą, vadovauja užsienio politikai ir neagituoja nei už, nei prieš konstituciją. Panašiai elgiasi tokio pat nusistatymo kiemo iždininkas Dziekonskis[156].

Nepalankiai konstitucijai nusiteikę buvo visa eilė kitų senatorių: gan veiklus opozicionierius Trakų kaštelionas K. K. Pliateris, Vitebsko vaivada ir Livonijos kaštelionas Kasakauskai, Mscislavo vaivada Chominskis, Vilniaus Radvila, Brastos Zibergas, Minsko Chmara, Naugarduko Neselauskas, Minsko kaštelionas Zabiela; taip pat labai įtartinai laikosi Žemaičių seniūnas Gelgaudas ir kt.[157] Beveik visi jie gyvena namie ir daro bajorijai įtakos net vienu savo rezervuotumu.

Prieš konstituciją yra taip pat visi trys Lietuvos vyskupai: Vilniaus Masalskis, Žemaičių Giedraitis ir Livonijos Kasakauskas. Masalskis tuo tarpu tebebuvo užsieny, bet vyskupijoj jo ranka vis dėlto buvo justi, ir jau gegužės 24 d. A. Tyzenhauzas skun-

[154] Žr.: Esseno raportą ir Chreptavičiaus laišką Vilniaus atstovui Korsakui, J. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, 1902, t. II s. 401–402.

[155] *O ustanowieniu i upadku konstytucji Trzeciego Maja*, 1791, s. 250, 322.

[156] Ten pat, p. 325–327.

[157] Žr.: Bulgakovo paruoštą sąrašą, *Sbornik imperatorskago russkago isoričeskago obščestva*, t. 47, s. 271–273; J. Dihm, *Trzeci maj*, s. 16–17.

džiasi karaliui, kad dvasininkija sulaikanti visus per jos ranką skelbiamus potvarkius. Esą „čionykštė visuomenė jau įsitikino, kad dvasininkija, sekdama savo vyresnybę, yra prieš konstituciją... Liaudies apšviesti nedrįsta net tie kunigai, kurie yra patriotai, nes jau ne vienam yra pastebėta, kad dvasininkas esąs pašauktas skelbti evangeliją, o ne konstituciją"[158].

O pats aršiausias iš visų opozicionierių vyskupas Kasakauskas, kuris tuojau priėmus konstituciją iš Varšuvos išvažiavo[159] ir, karalių pasiekusiomis žiniomis, ruošėsi išvykti užsienin, kur, žinoma, būtų palaikęs ryšius su kitais opozicionieriais. Tiesa, jis pats tą užginčijo, bet tuo pat metu jis susirašinėjo ne tik su Bulgakovu, bet ir su F. Potockiu, Ževuskiu ir kitais emigrantais. Pvz., 1791 m. lapkričio 8 d. generolas Popovas pranešė Jekaterinai, kad vyskupas Kasakauskas atsiuntęs į Jasus savo broliui Simonui laišką, kuriame pranešąs, kad Potockis su Ževuskiu Sargybos esą kviečiami atvykti konstitucijai prisiekti ir raginąs juos neskubėti[160]. Apie tai buvo žinoma, ir Lietuvoje jis laikomas didžiausiu konstitucijos priešu, rusų parsidavėliu (jis iš tikro dar tebeėmė rusų pensiją). Dėl to jam ne kartą tenka net nukentėti. Kaip minėta, M. K. Oginskio Vilniuje suruoštose bajorijos įsirašymo miestelėnais iškilmėse pasigirsta balsų, reikalaujančių jį pakarti. Bet viešai jis pradėjo veikti tik tada, kai buvo garantuota Rusijos parama[161].

Veikė prieš konstituciją ir kai kurie atstovai. Iš pirmųjų dienų konstituciją priėmus mes apie tai turime Smolensko atstovo Eidziatavičiaus liudijimą[162]. Nežinome tik visų jų vardų. Bet karaliui ir konstitucijos šalininkams daugiausia rūpesčių pridarė žinomas kalbėtojas, Lietuvoje populiarus juristas ir pirmaisiais 2 metais seime pasižymėjęs Trakų atstovas M. Zaleskis. Tiek dėl populiarumo, tiek dėl asmeniškų gabumų konstitucijos šalininkams labai rūpėjo patraukti jį savo pusėn. Kaip žinomas Respublikos patriotas ir seime anksčiau laikęsis kartu su vadinamaisiais patriotais, jis atrodė turėtų stoti už konstituciją, bet kaip didelis demokratas ir bajoriškas respublikonas, jis pasirodė nesutaikomas sucesijos ir karaliaus valdžios sustiprinimo priešas. Tas jį nuo konstitucijos ir atbaidė. Nuo 1790 m. pabaigos seime jis jau nebedalyvavo (1790 m. gruodžio rugose

[158] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I, s. 467.

[159] Paskutinis jo parašas kaip konstitucinės komisijos pirmininko yra gegužės 5 d. konstitucijos, žr.: *VL*, t. IX.

[160] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 137.

[161] Jo vaidmuo kuriant 1792 m. konfederaciją geriausia matyti iš jo korespondencijos *CVA*.

[162] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...*, s. 213.

jis dar dalyvauja)[163] ir buvo nepatenkintas jau vien nusikaltimu krašto įstatymams sušaukiant dvigubą seimą. Sužinojęs apie naująją santvarkos konstituciją, savo žmonos broliui T. Matuševičiui rašo, kad iki gegužės 3 d. dar tekę bijoti visokių nelaimių, o po tos dienos nelaimės visos kitos esą nebebaisios. Dabar esą reikia tik maldauti Dievą, kad karaliai negimtų Neronais, o ministeriai Sejanais. Jei tokių neatsirasią, tai reikėsią dėkoti Dievui, o ne protingiems įstatymų leidėjams.

Jau buvo minėta[164], kad seimui ruošiantis tvarkyti stačiatikių reikalus ir gegužės 19 d. nutarus į Pinske šaukiamą jų kongregaciją pasiųsti M. Zaleskį, Podolės generolą A. Čartoriskį, Sandomiero atstovą Kochanovskį, Pinsko Butrimavičių ir jau iš seniau Slucke stačiatikių archyvą peržiūrinėjantį Naugarduko atstovą Bernavičių, Zaleskis į Pinską vykti atsisakė[165]. Negelbėjo nei specialiai pas jį užsukusio Kochanovskio atvežtas ordinas, kurį priimti taip pat atsisakė, nei net Čartoriskio ir kitų laiškai. Didelis demokratas, bajorijos laisvių gynėjas ir iki kaulų smegenų juristas, jis negalėjo dovanoti revoliucinio konstitucijos priėmimo būdo ir tų priemonių, kurių buvo griebtasi jai apginti. Savo atsiminimuose jis rašo, kad pati konstitucija dar esanti pakenčiama, bet jos esą negalima priimti jau vien dėl neteisėto priėmimo, esą nepakenčiama, kad jau pirmuoju universalu visiems, kurie tik drįsią net savo mintyse suabejot dėl konstitucijos naudingumo, nors jai ir nesipriešinsią, jau grasinama „negarbe ir mirtimi". „Tie, kurie už tėvynės gerovės pakėlimą turėjo laukti dėkingumo, įsako, kad prieš juos būtų drebama", – sako jis[166]. Atsakydamas jį perkalbėti bandžiusiam savo globėjui Čartoriskiui, jis rašo, kad dabar visos tautos sudėtos aukos esą nebe jos, o gal net prieš ją. Laiške karaliui jis aiškina, kad konstitucija viską davusi Lenkijai, o nieko nedavusi lenkams[167]. Kaip jau minėta, iš karto jis buvo pasiryžęs net savo rizika organizuoti pasipriešinimą

[163] Klaidingai pats savo atsiminimuose (p. 209) rašo, kad iš Varšuvos išvažiavęs 1790 m. lapkričio gale ar gruodžio pradžioje. Seime jį matome dalyvaujant diskusijose dar gruodžio 17 d. A. Siarczyński, *Dyaryusz seymu ordynaryinego...*, t. I, cz. I, s. 17–18. Greičiausia jis išvažiavo Kalėdoms.

[164] Žiūr. II skyr., s. 16.

[165] *Gazeta Narodowa y Obca* ir *Gazeta Warszawska*, Nr. 41; Br. Zaleskis (*Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, s. 215) kažkodėl rašo, kad į Pinską nuvažiuoti jam sutrukdžiusi liga. Kaip matyti iš paties M. Zaleskio atsiminimų ir kitų šaltinių, jis tada buvo visiškai sveikas ir važinėjo po kraštą. W. Smoleńskis (*Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 60) rašo, kad jam dabar buvusi pasiūlyta Trakų kaštelionija, bet iš jo paties atsiminimų (p. 205) aišku, kad tas įvyko anksčiau. Kaštelionijos dabar jam negalėjo niekas siūlyti ir dėl to, kad jau 1790 m. gruodžio 22 d. ji buvo atiduota K. K. Pliateriui. Smolenskis, matyt, neapsižiūrėjęs iškreipė jo atsiminimų tekstą.

[166] *Pamiętniki Michała Zaleskiego wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, posła na sejm Czteroletni*, Oprac. Bronisław Zaleski, Poznań, 1879, s. 202.

[167] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 59–60; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów*, t. II (1902), s. 403–404.

konstitucijai, bet dėl spaudimo iš šalies ar dėl kokių nepasisekimų tą darbą greit metė ir politine veikla neužsiėmė. Su rusų pagalbos ieškančiais opozicionieriais jam buvo vis dėlto nepakeliui. Tiesa, 1792 m. jis pasidarė Brastos vaivadijos konfederacijos maršalka, bet to darbo ėmėsi ne savo iniciatyva, o įprašytas. Mat jis buvo laikomas vienas padoriausių opozicijos žmonių[168].

Buvo konstitucijai dar ir kitų pavojų. Pvz., jau gegužės 24 d. Vilniaus atstovas ir miesto prezidentas Tyzenhauzas rašo karaliui, kad pradedą judėti net valstiečiai. Mat opozicionieriai skleidžią gandus, kad priėmus seime jau senai svarstomą seniūnijų įstatymą, pagal kurį seniūnijos turėjo būti išparduotos, pablogėsianti jų valstiečių būklė[169]. Bet šituos sunkumus nugalėti labai sunku nebuvo. Opoziciją valdyti buvo daug sunkiau Lenkijoj, kur veikė F. Potockio, Ževuskio ir Branickio agentai, o Lietuvoj, kur organizuotas opozicijos nebuvo, ji buvo mažai tepavojinga. Didžiausias egzaminas konstitucijos šalininkams buvo apsisaugoti nuo pasmerkimo užeinančiuos seimeliuos. O tai buvo labai svarbu, nes opozicijos vadai judėjo, Jasuose pas Potiomkiną gyveną Potockis su Ževuskiu ir eilė nesutiko atvykti prisiekti konstitucijai net Sargybos įsakyti. Tuo pat metu išvyksta į Jasus ir Branickis.

Petrapily, mirus Potiomkinui (1791 m. spalio 5 d. senuoju stiliumi, visus reikalus veda Bezborodka. 1792 m. sausio 9 d. pagaliau pasirašoma rusų–turkų taikos sutartis. Rusijos rankos atsipalaiduoja ir Petrapily jau pradedama galvoti apie vykdymą jau senai paruoštų planų, liečiančių Respubliką. Visi opozicionieriai iš Jasų persikelia į Petrapilį ir laukia, kada Jekaterina pasakys: „Pradėti". Varšuvoje visa tai žinoma, ir nestebėtina, kad 1792 m. vasario 14 d. įvykstančių seimelių išeitis visiems atrodo labai svarbi. Jei žymi seimelių dalis konstituciją pasmerktų, galvoti apie jos išsaugojimą jau nebebūtų nė prasmės.

Deputatų seimeliai 1775 m. įstatymu Lenkijoje buvo paskirti liepos 15 d. Taip jie ir rinkdavosi. Bet naujuoju seimelių įstatymu deputatų seimeliai tiek Lietuvai, tiek Lenkijai paskirta vasario 14 d., o priešseiminiai kas antrų metų rugpjūčio 18 d., pradedant 1792 m.[170] Tuo būdu Lenkijoj 1791 m. liepos 15 d. seimeliai jau nebegalėjo susirinkti. Seime dėl to kilo karštų ginčų. Opozicija, nurodinėdama, kad neįvykus liepos 15 d. seimeliams visam pusmečiui išnyksiąs Lenkijos tribunolas, reikalavo, kad, paliekant nau-

[168] W. Smoleński, *Konfederacya Targowicka*, s. 232.

[169] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. I, s. 467; P. Popiel, *Powstanie i upadek konstytucyi 3-go maja* (Pisma I, Kraków, 1893), s. 435.

[170] *VL*, t. IX, s. 233.

ją seimelių terminą ateičiai, šį kartą Lenkijoje seimeliai liepos 15 d. dar būtų sušaukti. Bet pozicija taip greit stoti prieš seimelių teismą nedrįso ir po ilgų ginčų gegužės 26 d. 79 balsais prieš 32 (viešai balsuojant buvo 85 prieš 27), siūlymas buvo atmestas. Karalius po poros dienų rašo Bukotai į Londoną: „Iš artimo liepos mėnesio deputatų seimeliai nukelta iki vasario 14 d. Tuo būdu proga kelti sumišimus atitolina ir lieka daugiau laiko mūsų revoliuciją įtvirtinti"[171].

Būsimam egzaminui seimo dauguma ėmė ruoštis iš anksto. Pirmiausia buvo pasirūpinta išsiuntinėti į pavietus vadinamąsias bajorijos knygas. Mat reikėjo įgyvendinti naująjį įstatymą, neįleidžiantį į seimelius plikbajorių, kurie galėjo būti panaudoti nepalankiai nusiteikusių magnatų. Be to, pradėta rūpintis paruošti patikimų seimelių vadų. Tuo reikalu iš karaliaus kanceliarijos išsiuntinėta net keletas šimtų laiškų, kuriuose buvo įtikinėjama, kad užsienis į Respublikos reikalus kištis nemanąs ir kad krašto ateitis būsianti graži, jei tik nekilsią sumišimų viduje, jei ramiai praeisią seimeliai. Įtakingesniesiems asmenims rašė pats karalius ir jo artimieji savo ranka. Provincijų seimeliai buvo pavesta specialiems karaliaus agentams.

Konstitucijos likimu besirūpinąs Kolontajus prižiūrėti Lietuvos seimelius patarė pavesti Breslaujos atstovui Vavžeckiui ir Polocko Sulistrovskiui, nes jie esą patikimi ir tarpusavy sutaria. Jei tam būsią panaudoti žmonės, nesugyveną tarpusavy, tai galį sugadinti visą reikalą[172]. Bet karalius jiems vieniems šito reikalo vis dėlto nepavedė. Jis stengiasi paveikti atskirus įtakingesnius pavietų asmenis betarpiškai. Taip, pvz., visais 3 Žemaičių seimeliais (Raseinių, Šiaulių ir Telšių) jis prašo pasirūpinti seniūną Gelgaudą, kurį prašo dėl to susitarti ir su Žemaičių vysk. Giedraičiu. Trakų seimeliu paveda rūpintis Lenkijos d. sekretoriui Granovskiui, Kauno – vietos maršalkai I. Zabielai, kuriam per vysk. Kasakauską, tikėdamasis, kad jo rūpesčiu Kaune bus prisiekta konstitucijai, pasiuntė šv. Stanislovo ordiną; Riečicos seimelis buvo pavestas generolui Judickiui, Slucko–Naugarduko atstovui Bernavičiui; Brastos seimeliu rūpinosi K. N. Sapiega. Vilnius vaivadijai specialų atsišaukimą paskelbė Korsakas, o Mscislavo ir Upytės seimeliuos vaivada Chominskis siūlė remtis Lopacinskiais[173]. Taigi matome, kad prie darbo traukiama ir tokie aiškiai konstitucijai nepalankūs kaip vysk. Kasakauskas, Chominskis, Gelgaudas. Žinoma, tokių, į kuriuos karalius kreipėsi, buvo daug daugiau, tik mums nežinomi jų vardai. Apskritai galima sakyti, kad kreipėsi į visus. Stanislovas

[171] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 261.

[172] Ten pat, p. 263.

[173] Ten pat, p. 263–264.

Augustas niekad neišskyrė nė vieno ir visada net aiškiems priešininkams rašė draugišku tonu. Jis visada tikėjosi, kad tuo būdu opozicionieriai bent mažiau trukdys, prieš aiškų karaliaus prašymą neveiks. Ir žinome, kad šita taktika labai dažnai buvo vaisinga.

Bet karalius veikė ne vien laiškais. Jau minėta, kad minkštindamas opozicionierius, jis siuntinėjo ordinus. Be to, pvz., Bernavičius pasiuntė sąrašą vietos bajorų, kuriems pažada duoti pavietų urėdus, jei tik pravesią tinkamai Slucko seimelį. Panaudota, žinoma, buvo ir pinigai. Ir Bulgakovo dienorašty užsilikusi pastaba, kad seimeliai karaliui kainavę 180 000 auksinų[174], greičiausia yra ne iš piršto išlaužta. Reikėjo juk atlyginti nors agentų išlaidas.

Apskritai karaliaus akcijai sąlygos buvo gan patogios. Opozicija krašte, tiesa, tebebuvo dar gan stipri, bet jos dėmesio centras buvo nukreiptas kitur. Matyt, buvo laikoma, kad rūpintis sudaryti karaliui ir seimui nepalankius tribunolus ir sukliudyti priesaiką konstitucijai yra ne taip jau svarbu ir opozicijos vadai į Petrapilį įbestų savo akių į čia neatgręžė. Išgelbėjimo viltis buvo tenai ir stiprios akcijos jie neišvystė. Rusų atstovas Bulgakovas pranešė karaliui taip pat į seimelių kovą nesikišiąs[175] ir iš tikro beveik nesikišo. Tad laimėti seimeliuos palyginus buvo ne taip jau sunku.

Seimeliai pagal naująjį įstatymą turėjo praeiti žymiai ramiau, kiekvienam triukšmui seniau naudojamų plikbajorių dabar nebuvo ir reikėjo skaitytis tik su sąmoningesnėm vidutinės bajorijos masėm. „To negirdėto susigrūdimo, kuris viešpataudavo seimeliuose anksčiau, dabar nebuvo"[176]. Prienų seimely dalyvavęs Vavžeckis rašo, kad tai buvęs pirmas jo matytas seimelis, kuriame matęs tik susirinkusius piliečius, o nebuvę atvežtųjų, kuriame niekas nieko negirdęs, kuriame niekas nesimušę, netriukšmavę, o visi taręsi ramiai ir protingai[177].

Karaliui ir seimui šįkart rūpėjo ne tiek sulaukti palankių tribunolo deputatų, kiek gauti pritarimo naujajai konstitucijai. Buvo svarbu, kad jos ne tik nepasmerktų, bet kad jai prisiektų, karaliui ir seimui už ją padėkotų ir t. t. Ir iš tikro visur buvo laikomasi naujos seimelių tvarkos, nė vienas seimelis konstitucijos nepasmerkė, jokio protesto nepareiškė. Priešingai, daugelis seimelių naujajai konstitucijai prisiekė, kiti nors pareiškė padėką, o treti tylėjo: nepasisakė nei už, nei prieš ją. Vasario 20 d. (9 d.) Bulgakovas savo dienorašty rašo, kad Lucchesini buvęs labai susirūpinęs ir nelaukęs, kad seimeliai

[174] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta...*, t. II, s. 145.

[175] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 293.

[176] J. D. Ochocki, *Pamiętniki*, t. II, s. 168.

[177] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 283.

praeisią taip palankiai karaliui ir seimui. Bet „šiandien jau yra aišku, kad seimo valia krašte jokio pasipriešinimo neranda". Kitą dieną rašo, kad karalius ir maršalka Malachovskis netverią džiaugsmu, nes iš visur ateiną žinios, kad krašto nuotaika konstitucijai esanti palanki. O vasario 23 d. rašo, kad karalius, pranešdamas Essenui apie 48 seimelių išeitį, sugrupavęs juos į 5 kategorijas: 1) konstitucijai prisiekę, 2) išrinkę padėkai pareikšti delegaciją, 3) parašę padėkos laiškus, 4) priėmę *laudum*[a], t. y. pasirašę konstitucijos pripažinimo aktą, ir 5) nepareiškę jokios savo nuomonės[178]. Vasario 29 d. karalius rašo, kad iš jau žinomų seimelių 35 konstitucijai prisiekę, 30 pareiškę padėką ir vos 3 dėl konstitucijos nepareiškę nieko[179].

Apie visus seimelius (jų buvo po 34 kiekvienoje provincijoje[b]) žinių neturime. Bet žinome, kad galutinai pasirodė, jog be nieko nepareiškusių Vladimiro, Melniko, Liublino, Ciechanavos ir be iširusio Piltenės pavieto seimelio, visi kiti arba prisiekė, arba nors dėkojo[180]. Karalius ir seimas galėjo džiaugtis, kad nė vienas seimelis prieš konstituciją neprotestavo. Viskas praėjo taip ramiai, kad net opozicijos vadai seimelių teisėtumui nedaug ką tegalėjo prikišti. Oficialiai centras galėjo sakyti, kad visas kraštas stovi už konstituciją. Bet neramiesiems Petrapily susibūrusiems opozicijos vadams ir Rusijos vyresnybei, kuri tikrąją krašto nuotaiką pažino gerai, veikti dedantis laisvių ir nuskriaustos bajorijos gynėjais tas netrukdė. Nepaisant oficialių pareiškimų, seimelių pritarimas konstitucijai vis dėlto nebuvo visuotinis. Daugelis jai palankių nutarimų buvo padaryta tik dėka opozicijos neorganizuotumo ir karaliaus agentų veiklumo. Be to, daug veikė iš centro plačiai skleidžiama mintis, kad visi, kas ne už konstituciją, esą krašto priešai ar apmulkinti neišmanėliai. Nesant vadų, daug kas nedrįso pasipriešinti, buvo dezorientuoti. O kad būgštavo dėl gresiančio *absolutum dominium,* parodė Targovicos konfederacijos istorija. Juk principe su jos skelbiamais šūkiais sutiko krašto dauguma. Nepasitenkinimo ja buvo tik dėl to, kad ji kilo remdamasi rusais, kad vedė į kraštą svetimą kariuomenę, o kad ji ėjo griauti sucesijos, Įstatymų sargybos ir atstatyti išjudintas socialines bajorijos prerogatyvas, buvo sielojamasi kuo mažiausia. Kad šito galima buvo laukti, matyti ir iš pačių seimelių. Matyti pirmiausia iš faktiškos jų darbų eigos, bet galima tą patį iššifruoti ir iš oficialiai jų priimtų nutarimų. Juk prisiekė ne visi, o pareiškimas karaliui ir seimui padėkos dažniausiam atsitikime reiškia nepritarimą. Tai yra tik karaliaus agentų pastangomis pasiektas mandagumo pareiškimas. Galima padėkoti

[178] W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. II (1891), s. 305–307; (1868), s. 293–296.

[179] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 294.

[180] Ten pat, p. 294–295; *O ustanowieniu i upadku konstytucyi polskiey 3-go maia...*, s. 206–207.

karaliui už rūpesčius krašto gerove, bet ginti ir pripažinti konstituciją tas dar neįpareigoja. Lenkų seimelių eigos mes čia nenagrinėsim, bet, kad tik šitaip, o ne kitaip, reikia suprasti tuos seimelių nutarimus, pamatysim apžvelgę žinomus Lietuvos seimelius.

Pirmiausia tenka pastebėti, kad šį kartą Lietuvoje seimelių buvo jau nebe 23, kaip buvo mūsų apkalbėtais 1788 ir 1790 m. atsitikimais (t. y. su Livonija, be Vitebsko), bet net 34. Naujuoju seimų įstatymu buvo nustatyta, kad visų trijų provincijų senatorių ir atstovų skaičius turi būti sulygintas, o naujuoju seimelių įstatymu nustatyta, kad atstovų turi būti iš kiekvienos provincijos po 68, po 2 nuo kiekvieno pavieto[181]. Kadangi Lietuvoje vaivadijų bei pavietų tuo tarpu buvo žymiai mažiau, tai kai kurie jų buvo suskaldyta į du ar net tris. Vilniaus vaivadijos seimelin turėjo rinktis bajorija iš tų pačių sričių kaip ir anksčiau. Ašmenos pavietas suskaldomas į du – į Ašmenos ir Užnerio, kurių vieno centru lieka Ašmena, o kito Pastovys. Lydos pavietas taip pat skeliamas į du: į Lydos ir Eišiškių, Ukmergės ir Breslaujos pavietai paliekama senoviškai savo ribose. Iš Trakų vaivadijos išskiriama Merkinės pavietas, o iš Kauno pavieto – Prienų pavietas. Upytės pavietas paliekamas senose ribose ir seimeliui rinktis kaip ir seniau skiriama Panevėžys. Žemaičių seniūnijoj padaroma 3 pavietai su centrais Raseiniuos, Šiauliuos ir Telšiuos. Smolensko eksuliantų seimelis senoviškai turi rinktis Alytuje, o Starodubo – Žiežmariuos. Polocko vaivadija paliekama senose ribose. Seimelio vieta skiriama nebe Ušačiai, o Čiašnikai, bet bajorijai paliekama teisė pirmajam seimely pasirinkti sau patogesnę kitą vietą. Iš Naugarduko vaivadijos išskiriama Slučupio (Sluczorzecki) pavietas su centru Slucke, o Slanimo ir Valkavisko pavietai paliekama senose ribose. Jau senai nebesirenkančios Vitebsko vaivadijos seimeliui vieta skiriama Čerėja, o Oršos pavietui Cholopieničai. Iš Brastos vaivadijos išskiriama Kobryno pavietas, o iš Pinsko pavieto išskiriama Pinsko–Užupio pavietas (dešinioji Pripetės pusė), kuriam centru skiriama Plotnica, pavietui paliekant teisę pasirinkti sau patogesnę vietą. Minsko vaivadija, Mozyriaus ir Riečicos pavietai paliekama senose ribose. Pagaliau Livonijos eksuliantų seimeliams vieta skiriama Ilūkštoje, o Piltenės pavietui Hasenpote[a]. Be to, nustatoma, kad Livonijos ir Piltenės seimelių išrinkti atstovai yra įterpiami į Lietuvos atstovų sudėtį. Tuo būdu prie Lietuvos galutinai priskiriama Livonijos ir naujai įkurto Piltenės pavieto seimeliai, atgaivinama Vitebsko seimelis ir įkuriama 8 nauji su centrais Pastovyje, Eišiškėse, Merkinėje, Prienuos, Telšiuos, Šiauliuos, Slucke, Plotnicoj ir Kobryne.

[181] *VL*, t. IX, s. 251, 326, 331.

Smulkesnių žinių apie seimelių eigą neturime, bet išeitis žinoma visų. Karaliaus pastangos išgauti priesaiką daugumoje seimelių pasisekė. Iš 34 Lietuvos seimelių 27 prisiekė ir tik 6 tenkinosi padėka (Trakų, Eišiškių, Ilūkštos, Polocko, Vitebsko ir Užnerio Pastovyje), o vienas (Piltenės) iširo[182]. Bet smulkesnės žinios apie kai kuriuos seimelius šitą įspūdį labai susilpnina.

Apie Vilniaus seimelį smulkesnių žinių neturime. Tik miesto prezidentas Tyzenhauzas kiek vėliau rašo apie visuotinį pritarimą konstitucijai. Priešingas esąs tik vysk. Masalskis, bet jo mažai kas teklausą. Kitam laiške jis ypatingai pabrėžia miestiečių džiaugsmą[183]. Žinome taip pat, kad atstovas Korsakas prieš seimelius buvo išleidęs į vaivadijos bajoriją spausdintą atsišaukimą, kur išgarbinęs naująją konstituciją prašė įgaliojimo padėkoti už ją karaliui ir seimui[184]. Buvo, žinoma, daryta ir daugiau žygių, dėl kurių vaivadija, kaip pranešė laikraščiai, konstitucijai prisiekė[185].

Apie prisiekusius Ašmenos, Lydos, Ukmergės, Breslaujos, Kauno, Upytės, Telšių, Naugarduko, Slucko, Oršos, Kobryno, Pinsko, Minsko, Mozyriaus ir Riečicos seimelius žinių neturime. Žinoma tik, kad, pvz., Ašmenos, o ypač Lydos paviete 1792 m. vasarą pasirodo Targovicos priešų daugiau negu šalininkų[186a]. Naugarduko vaivadijos 170 bajorų, 1792 m. birželio 8 d. pasirašydami seimui ištikimybę pareiškiantį aktą, prisimena, kad prisiekę konstituciją dar pasiuntę specialią padėkos delegaciją[187]. Ukmergės paviete bandė trukdyti Koscialkauskiai, bet vis dėlto prisiekta. Atstovas Koscialkauskas kovo 30 d. pareiškė seimui pavieto padėką ir pranešė apie priesaiką[188].

Merkinės seimelis praėjo labai iškilmingai. Vasario 14 d. buvo prisiekta konstitucijai, atgiedota *Te Deum laudamus,* Trakų žemės teisėjas Godačevskis vakare suruošė puotą, klebonas iliuminavo bažnyčią, magistratas rotušę, o miestelėnai savo namus. Be to, visur buvo pilna portretų ir visokių užrašų. Padėkoti karaliui už naująją konstituciją buvo išrinkta speciali delegacija[189].

[182] Sugłaustų žinių apie seimelius žr.: *Gazeta Narodowa y Obca,* Nr. 14–19, s. 79, 85, 91, 97, 103, 109. Kitus šaltinius cituoja W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego,* s. 294 (2 išnašoje).

[183] Br. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta...* , s. 234.

[184] Žr. W. Smoleński, Publiciści anonimowi z końca wieku XVIII, *Przegląd Historyczny,* XIV, 1912, s. 74.

[185] *Gazeta Narodowa y Obca,* Nr. 14.

[186] M. N. Krečetnikov, Dnevnyje zapiski o dviženii i diejstvijach vojsk russkich v V. K. Litovskom i Polšie v 1792 godu, *Čtenija v imperatorskom obščiestvie istorii i drevnostej,* Moskva, 1863, kn. IV, s. 41; *Sbornik imperatorskago russkago istoričeskago obščestva,* t. 47, s. 420–421.

[187] *Suplement do Gazety Warszawskiej,* 1792, Nr. 49.

[188] *Gazeta Warszawska,* Nr. 27; W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego,* s. 284.

[189] *Gazeta Narodowa y Obca,* Suplement., Nr. 24, s. 144.

Gardino seimelis prisiekė, bet ten būta ir nesutarimų. Po seimelio Varšuvoj pasirodė kažkoks jo aprašymas, kurį kovo 7 d. pavieto su padėka prisiųsti delegatai atitaiso. Seimelio eigą jie nupasakoja šitaip. Vasario 14 d. tuojau po mišių pavieto maršalka Volmeris pasiūlęs prisiekti konstitucijai. Voiskis Eismantas ilga kalba įrodinėjęs jos naudingumą, bet daugelis norėję tą atidėti, nes žymi bajorijos dalis tuo tarpu tebebuvusi kitam Nemuno krante, per paleistą upę negalėjusi persikelti. Jį parėmus Boufalui, maršalka atsistojęs vidury su kryžiumi perskaitęs priesaikos tekstą ir visi prisiekę. Po to išrinkę į tribunolą deputatu Dziežynskį ir vykę į Horodnicą pas vietos stalininką Eismantą pietų. Tą pat vakarą persikėlę per Nemuną visi ir kitą dieną vietos pakamariui pasiūlius prisiekę ir tie, kurie pirmos priesaikos metu nedalyvavę. Po to atgiedoję *Te Deum laudamus* ir išrinkę padėkai pareikšti delegaciją: pakamarį Jundzilą, vaiskį Eismantą, statytoją Volmerą[a] ir kiemo iždininką Dziekonskį. Jundzila pakvietęs visus pietų, kurių metu orkestras sugriežęs Karpinskio odę, skirtą gegužės 3 d. Ten dalyvavęs ir magistratas, kuris vasario 17 d. suruošęs bajorijai puotą Rotušėje[190].

Prienų seimelis, kurį pradedant pasakė karštą pamokslą tas pat vietos klebonas kunigas Karpavičius[191], kuris 1791 m. gegužės 8 d. sakė kalbą Gardine, pasak Vavžeckio, *viskas* pasibaigė labai sutartinai. Seimelis užtruko taip pat 3 dienas[192].

Apie Žemaičių seimelį Telšiuose žinių nėra. Šiauliuose atrodo jis bus praėjęs labai sutartinai, o Raseiniuose kilo nesusipratimų visiškai kitu klausimu, kuris konstitucijos neliečia. Pavietas suskilo konstituciją jau prisiekus, išrinkus asesorius ir žemės teisėjus. Dalis bajorijos pakėlė protestą prieš seimelio pirmininką, kuris raštininku paskelbė tik vieną kandidatą. Bajorijos dauguma, vedama seimo atstovo Olendskio, iš bažnyčios išėjo, ankstyvesnis raštininkas atsisakė perduoti naujajam teismo knygas ir byla atsidūrė seime, kuris pavedė ją išspręsti Lietuvos sesijai. Dėl to Varšuvoj buvo kilęs didelis konfliktas tarp Žemaitijos atstovų, o tarp seniūno Gelgaudo ir karšto konstitucijos gynėjo Nagurskio buvo net dvikova. Karaliui ir sargybai, kol visus nuramino, buvo daug vargo[193].

Šiaulių seimely energingai vadovavo atstovas Karpis, kuris ten pasakė karštą, senąją netvarką smerkiančią ir naująją konstituciją iškeliančią kalbą. Atvykęs į seimą

[190] *Gazeta Warszawska*, Nr. 19; *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 16.

[191] Pamokslas buvo atspausdintas: *Kazanie X. Karpowicza, archidyakona smoleńskiego, proboszcza prenskiego... na pierwszym zafundowaniu powiatu prenskiego, i rozpoczenciu pierwszych sejmików w Kościele parafialnym prenskiem 14 lutego 1792 roku*, Warszawa, 1792, s. 22.

[192] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 18.

[193] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 32; *Gazeta Warszawska*, Nr. 32.

kovo 19 d. kalboje jis nupasakojo seimelio eigą. Esą seimely jis pradėjęs kalbėti nedrąsiai ir nebūdamas tikras dėl savo kalbos pasekmių. Ilgai kalbėjęs, bet žinodamas, kad turįs reikalo su sudiržėjusiais įsitikinimais, vis dar bijojęs. Baigęs kalbėti buvęs labai maloniai nustebintas, kai išgirdęs visų sutartiną šauksmą: „Prisiekim". Prieštaraujančių nebuvę. Esą taip pat sutartinai seimeliai praėję ir bajorija prisiekusi ir kituose dviejuose Žemaičių seimeliuose[194].

S m o l e n s k o seimelis praėjo sutartinai, konstitucijai buvo prisiekta ir dar pasiųsta padėkoti karaliui ir seimui du delegatai: žemės teisėjas Leonardas Eidziatavičius ir Juozas Bobinskis[195]. Polocko vaivadijoje vaivada Žaba be savivalės neapsiėjo nė šį kartą. Seimelis susirinko ne Čašnikuos, kaip numatyta naujajam įstatyme, bet senoviškai Ušačiuose ir Žaba čia vėl šeimininkavo kaip tinkamas. Jam nepalankūs į seimelį buvo neįsileista. Bet ginčai, rodos, konstitucijos nelietė, ir Žaba rūpinosi ne ja, o kad sutrukdytų išrinkti bajorijos norimą deputatą. Atstovams buvo pasiųsta instrukcija pareikšti už konstituciją karaliui padėką, bet dabar jai nebuvo prisiekta, nes tą esą padarę jau rugpjūčio 18 d.[196]

Brastoje, nepaisant Sapiegienės pastangų, suorganizuoti opoziciją nepasisekė. Sutrukdė jos sūnus, Lietuvos konfederacijos maršalka, kuris išsiuntinėjo žymesniesiems bajorams laiškus ir daugumas susilaikė. Nesutarimai buvo išaiškinti dar seimelio išvakarėse. Konstitucijai buvo prisiekta, nors seimely triukšmo buvo. Pasak vysk. Naruševičiaus, labiausia triukšmavusi ekonomijų bajorija. Be abejo, tik dėl jų seimelis įpareigojo savo atstovus reikalauti bežemei bajorijai išdalinti vieną seniūniją, nes kitaip naujuoju įstatymu, kaip neturį nejudamo turto, jie negalį dalyvauti seimely. Tvarkant pavieto vidaus reikalus seimelis užsitęsė iki vasario 23 d.[197]

Iš oficialių aktų nematyti jokio pasipriešinimo konstitucijai ir Pinsko–Užupio seimely Plotnicoje. Čia tik matome 635 bajorų pareikštą protestą, kam seimelis iš Plotnicos perkeliamas į privatų Stolino miestelį[198].

Tuo būdu visuose šiuose seimeliuose konstitucijos šalininkai laimėjo, o opozicija buvo nugalėta arba pasireikšti nedrįso. Daugiausia čia nusvėrė karaliaus pozicija, kuris

[194] Abi jo kalbos spausdintos, žr.: III skyr.

[195] Seimelio *laudum*, priesaikos tekstas ir delegatams duotoji instrukcija įtraukta į Smolensko žemės teismo knygas, *VVA*, Nr. 15551, fol. 424–425.

[196] W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, s. 281–282.

[197] Į Pinsko teismo knygas įtraukti aktai buvo atspausdinti. Po vieną jų egzempliorių yra VDU bibliotekoje (Fs. 75).

[198] W. Smoleński, *Ostatni rok rok sejmu wielkiego*, s. 284.

visą laiką akcentavo, kad savęs nuo konstitucijos neskiriąs, kad kas prieš konstituciją, tas ir prieš jį. Opozicijoj neveikiant nė vienam dideliam magnatui, vidutiniajai bajorijai priešintis buvo rizikinga. Ir net tie seimeliai, kur vyravo konstitucijai aiškiai nepalankūs elementai, protestuoti prieš ją nedrįso. Nepritarimas buvo pridengtas mandagia padėka, o atsisakymas prisiekti arba nutylėtas, arba paslėptas po nekaltais pretekstais. Neprisiekusių Lietuvoje buvo 6 seimeliai: Trakų, Eišiškių, Čerėjos, Ilūkštos, Pastovio ir jau minėtas Polocko–Ušačių.

Eišiškių seimelis konstitucijai neprisiekė ir jokios delegacijos pareikšti padėkai neišrinko. Tik Lydos atstovams buvo pavesta padėkoti karaliui už valdžios sutvirtinimą ir gegužės 3 d. parodytus rūpesčius[199], Užnerio–Pastovio seimelis kad ir neprisiekė, bet pasielgė mandagiau ir padėkoti už konstituciją išrinko specialius delegatus. Esą sujaudinti daugybės vaivadijų ir pavietų pareikštu pasitenkinimu dėkoją ir jie[200].

Bet labiausia priešingas naujajai konstitucijai pasirodė Trakų seimelis, kur veikė kaštelionas K. K. Pliateris ir karštas opozicionierius seime Sivickis. Čia kalbose buvo skundžiamasi, kad sugriautos senosios laisvės ir įvestas absoliutizmas. Konstituciją prisiekti pavietas atsisakė ir pareiškė, kad dabartinę valdžią pripažįsta tik laikinai. Karaliaus ir seimo šalininkams vos pasisekė išgauti seimelio pritarimą pasiųsti Varšuvon padėkos delegaciją[201].

Atsisakė prisiekti konstitucijai ir Ilūkštos seimelis. Livonijos pakamaris Zybergas vasario 18 d. rašo Livonijos seniūnui Pliateriui, kad karalius laišku prašęs palenkti seimelį priesaikai, bet dėl atsargumo jie šito padaryti negalėję. Laiške karalius aiškinasi, kad piliečiai, kurių dvarai daugiausia anapus rusų sienos, prisiekti skaitę pavojinga. Dėl to jie pasitenkinę padėka[202].

Pagaliau turime žinių apie Vitebsko vaivadijos seime Čerėjoje, kuris apie naująją konstituciją nepasakė nieko. Oficialiam, seimely pirmininkaujančio vietos pakamario Buinickio ir asesorių parašais patvirtintame seimelio darbus aprašančiame akte nupasakojama visos trys seimelio dienos (vasario 14–16 d.). Esą vasario 14 d. susirinkę į „dabartinio seimo įstatymu skirtą teismų miestą Čerėją deputatų ir urėdų rinkimo seimelin, sekdami naująjį valdymo formos įstatymą ir jam su aukščiausia pagarba pasiduodami“ (*I onemu z naywyższym poważaniem idąc w*

[199] Ten pat, p. 284.

[200] Delegatams duotoji instrukcija įtraukta į Ašmenos pilies teismo knygas, *VVA*, Nr. 6237, 214–215 fol.

[201] W. Smoleński, *Ostatni rok rok sejmu wielkiego*, s. 284.

[202] Žr.: Pliaterių 1792 m. korespondencijoj *CVA*. Ten pat yra nuorašas rašto, įpareigojančio atstovus pareikšti padėką.

uleglości), pirmiausia išklausę naujojo seimelių įstatymo, išrinkę asesorius, o jiems ir pirmininkui prisiekus, išrinkę deputatu Oršos seniūną Vincą Kacincevičių. Kitą dieną išrinkę žemės teismo narius, o trečią civiliai kariškos komisijos komisarus ir seimelį baigę[203]. Kokiais sumetimais šis pagal oficialų aktą atrodąs labai tvarkingas seimelis nutylėjo apie konstituciją, lieka neaišku. Bet Varšuvos laikraščiai kovo 7 d. vis dėlto pranešė, kad Vitebsko vaivadija prisiuntusi padėkos delegaciją[204]. Reikia manyti, kad ji bus buvusi pasiųsta ne viso seimelio, o tik vienos grupės. Kitaip jos rinkimai seimelio aprašymo akte būtų buvę pastebėti. Galimas dalykas, kad panašiai atsirado ir dar ne viena padėkos delegacija.

Taigi seimeliai tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje (čia prieš konstituciją pasisakė vien Liublino seimelis, o kiti visi arba prisiekė, arba nors siuntė padėkos delegacijas) prieš konstituciją neprotestavo. Išrinkti tribunolai pasirodė taip pat nepriešingi ir kaip ir praeitų metų tribunolai pasiuntė specialias padėkos delegacijas[205]. Kraštas seimui dirbti ir tęsti savo liniją netrukdė. Bet, kaip matėme, iš to dar negalima spręsti, kad visas kraštas būtų vieningai naująją konstituciją rėmęs. Antrojo 1792 m. pusmečio įvykiai labai gražiai parodė, kad vieningumo iš tikro nebuvo. Pozicijos akcija nepasitekinimą buvo tik nustelbusi, opoziciją dezorientavusi, bet krašto galvosena buvo likusi ta pati.

[203] Akty seymików Witebskich, nuorašas yra *CVA*, Pliaterių korespondencijos rinkiny, *Fasciculus* 1792 m.

[204] *Gazeta Narodowa y Obca*, Nr. 19, s. 109.

[205] Balandžio 28 d. *Gazeta Warszawska* (s. 34) praneša, kad balandžio 14 d. į Lietuvą iš Varšuvos grįžęs vienas Lietuvos tribunolo delegatų – Vitebsko deputatas ir tribunolo iždininkas Aleksas Buinickis, kuris papasakojęs, kaip maloniai delegacija buvusi sutikta. Jis pats gavęs iš karaliaus šv. Stanislovo ordiną. Balandžio 16 d. jis pakvietęs tribunolo narius pas save pietų.

UŽBAIGA

Su Gegužės 3 d. konstitucija nepasibaigė nei seimo darbai, nei reformos. Bet viskas jau įėjo į naują fazę. Iki konstitucijos priėmimo patriotai dar stengėsi laviruoti tarp nesutariančių užsienio ir vidaus pajėgų ir savo sumanytųjų reformų siekė labai atsargiai. Padarius griežtą žingsnį, laukti, kad dar bus galima susikalbėti su opozicija, jau nebebuvo galima ir teko varyti reformas toliau nesiskaitant su niekuo. Šitam periode karaliaus ir seimo veikla pasiekė aukščiausią laipsnį, o opozicija daugumoje iš seimo pasišalino ir, nukreipus akis į Rusiją, laukė. Seimas skubotai priiminėjo naujus įstatymus suderintus su Gegužės 3 d. konstitucijos pradais, priėmė naują seimelių ir seimų įstatymą, skubėjo pertvarkyti centrinius vykdomosios valdžios organus ir, gresiant Rusijos pavojui, rūpinosi geriau sutvarkyti ir padidinti kariuomenę. Kadangi Gegužės 3 d. konstitucija visą vykdomąją valdžią pavedė bendram organui – Įstatymų sargybai, kuriam turėjo priklausyti Edukacijos, Policijos, Karo ir Iždo komisijos, tai tuojau teko tas komisijas, arba ministerijas, sutvarkyti. Netrukus buvo paruošti ir priimti nauji jų įstatymai. Policijos komisijos įstatymas buvo priimtas 1791 m. birželio 16 d., Iždo komisijos – 1791 m. spalio 27 d., o Karo komisijos – 1792 m. gegužės 18 d.[1] Ne taip aktuali Edukacijos komisija taip ir liko nebepertvarkyta.

Šitam seimo veikimo periode ir Lietuvos pozicija jau buvo žymiai pakitėjusi. Seimas dirbo jau mažai tetrukdomas iš vidaus, nes opozicijos žmonių labai mažai tebuvo likę, o oficialiai ateinančios žinios iš provincijos tik pritarimą tereiškė. Seime likę atstovai turėjo prieš akis tik vieną tikslą, būtent juo greičiau perorganizuoti valstybės aparatą; jokios pašalinės aistros jų nebeveikė. Tuo būdu seimo darbas vidaus santykių požiūriu iš kovos perėjo į ramaus darbo periodą. Taigi svarstant komisijų įstatymus ir Lietuvos klausimas turėjo būti sprendžiamas jau laisvesnėje atmosferoje. Seime likusių Lietuvos atstovų grupei prisiminti savo krašto reikalus pašaliniai klausimai jau taip nebetrukdė. Ir iš tikro Gegužės 3 d. konstitucijos unitaristiniai principai iš dalies buvo koreguoti. Pirmiausia svarstytas Policijos komisijos įstatymas, nepaisant pareikšto kai kurių lietuvių protesto, praėjo dar visiškai konstitucijos dvasioje. Lietuvai komisijoje nebuvo garantuota jokių teisių. Joje, derinantis prie senosios tradicijos, Lietuvai buvo

[1] *VL*, t. IX, s. 277–287, 319–326, 457–464.

palikta tik ⅓ narių[2]. Bet, kai netrukus buvo sprendžiamas įstatymų kodekso klausimas, lietuviai savo statutą apgynė ir buvo išrinktos dvi atskiros kodeksų paruošiamosios komisijos, nors lenkai, sekdami Gegužės 3 d. konstitucijos dėsniu[3], reikalavo sudaryti vieną komisiją. Tuo pačiu, žinoma, jau buvo atsisakyta ir bendro kodekso. Tiesa, lenkai reiškė vilčių, kad ir dvi komisijos, turėdamos vienodas instrukcijas ir kontaktuodamos, išdirbsią vienodą kodeksą, bet ir pačios komisijų įkūrimo konstitucijos aiškiai rodo, kad turėjo išeiti du atskiri kodeksai. Taip lenkų konstitucijoje komisijai pavedama vadovautis Laskio ir Lietuvos Statutais, o Lietuvos konstitucijoje jos provincijos sesijoje išrinktai komisijai pagrindu nurodomas vienas Lietuvos Statutas. Aiškus dalykas, kad šitokios atskiros komisijos negalėjo prieiti ne tik prie vienodos redakcijos, bet ir prie vienodų principų, o jų suvienodinimo procedūra liko nenumatyta. Buvo tik nustatyta, kad projektus pirmiausia apsvarstysią provincijų sesijos, o paskui jau svarstysiąs seimas[4].

Dar ryškiau buvo sulaužyti gegužės 3 d. principai svarstant Iždo komisijos įstatymą. Nors pats iždų sujungimo pasiūlymas seimui buvo pateiktas pačių lietuvių atstovų, bet, daliai jų pasipriešinus, ginčai nusitęsė labai ilgai (kolegų spiriamas atsimetė ir pats projekto siūlytojas Oršos atstovas Gutakovskis) ir bendrą Iždo komisiją lietuviai sutiko priimti tik tada, kai buvo priimtas jų pačių sesijose paruoštas, Lietuvos teises savotiškai apdraudžiąs aktas, pavadintas „Zaręczenie wzaiemne oboyga narodów"[5]. Juo nustatoma, kad visoje Respublikoje visi aukščiausi vykdomosios valdžios organai turi būti bendri, bet Iždo ir Karo komisijose, ir visuose bendruose kituose organuose, kurie tik kada nors bus įkurti, visada narių turi būti po lygiai lietuvių ir lenkų. Vienintelė išimtis daroma tik Policijos komisijai, kurioje lietuviai esą laisvu noru sutikę turėti tik ⅓ narių. Toliau dar nustatoma, kad Lietuvoje visada turi būti tiek pat ir su tokiais pat titulais ministerių bei urėdų, kaip ir Lenkijoje; kad Karo ir Iždo komisijose pirmininkavimas turi priklausyti lietuviam ir lenkam pakaitomis ir po lygų laikotarpį; kad Lietuvos iždo kasa visada turi likti Lietuvoje; kad Iždo komisijos kompetencijai priklausančių lietuvių bylų sprendimui Lietuvoje turės veikti atskiras, ne iš komisijos narių sudarytas, teismas. Pagaliau dar bendrai tvirtinama Lietuvos ir Lenkijos unijos akto neliečiamybė. (Tas, kaip minėta, šio meto kalboje reiškė jau ne sujungtų valstybių ryšio neliečiamy-

[2] Ten pat, p. 289.

[3] Konstitucijos §8 paskutinysis sakinys reikalauja paruošti naują (reikia suprasti vieną) įstatymų kodeksą. Ten pat, p. 224.

[4] Ten pat, p. 289, 290. Apie ginčus dėl to žr.: *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 51–54, s. 205, 211–212, 215.

[5] *VL*, t. IX , s. 316. Jis buvo priimtas 1791 m. spalio 20 d.

bę, o apdraudimą valstybinių Lietuvos prerogatyvų.) Tuo būdu šituo aktu buvo norima pradėti naują Lietuvos Lenkijos valstybinio sugyvenimo fazę, kada iš vienos pusės Lietuvos separatizmui kelias yra užkirstas bendrųjų vykdomosios valdžios organų, bet iš kitos pusės ji iš trečiosios Respublikos provincijos padaroma visai Lenkijai lygia unijon įneinančia valstybe. Taigi daugiau kaip po 200 metų atskiro Lietuvos laikymosi, jos 1569 m. ir ankstyvesniuose unijos klausimus sprendžiančiuose seimuose ginta tezė laimėjo. Tik jai įgyvendinti jau nebebuvo laiko, nes 1792 m. kilusi konfederacija visus seimo darbus sugriovė ir 1793 m. seimas, grįžęs prie senųjų dėsnių, ėmėsi kurti naują santvarką, kuri taip pat neilgai tegyvavo. Bet tiek paskutinė reformų seimo darbo fazė, tiek 1792 m. konfederacija ir 1793 m. seimas, tiek 1794 m. sukilimas jau išeina iš šio darbo temos ribų.

TURINYS

ĮVADAS 45

SVARBESNIEJI ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 49

I. REFORMŲ KLAUSIMAS IR RESPUBLIKOS VIDAUS BEI UŽSIENIO BŪKLĖ SEIMO IŠVAKARĖSE

§ 1 Valstybinė Respublikos santvarka. 57
Respublika kaip luominė bajorų valstybė. *Liberum veto* kilmė ir jo prasmė. Visuotinės bajorijos lygybės teorija ir gyvenimo tikrovė. Seimas kaip bajorijos – piliečių valios – reiškėjas. Seimą ir vykdomąją centro valdžią sugriovę veiksniai. Didikai, jų varžytynės, papirkinėjimai ir partijos. Didžiausio anarchijos klestėjimo periodas.

§ 2 Valstybinio gyvenimo reformų mintis ir pirmieji reformų bandymai. ... 65
Reformų klausimas XVII ir XVIII amž. pirmosios pusės publicistikoje. Čartoriskių reformos ir esminės jų dalies panaikinimas. Naujieji valstybinės santvarkos pakeitimai 1767–1768 m. ir 1773–1775 m. seimuose. Nuolatinė taryba.

§ 3 Lietuvos–Lenkijos valstybiniai santykiai XVIII a. gale. 69
Lietuvos bajorijos ir Lenkijos šlėktos susiliejimas į vieną visuomenę – luominę „tautą" – ir valstybinių institucijų suvienodėjimas. Valstybinės Lietuvos organizacijos klausimas Čartoriskių reformų ir rusų įtakoj pravestųjų pertvarkymų metu.

§ 4 Valstybė ir visuomenė po pirmojo padalinimo. 73
Kultūrinio ir ekonominio gyvenimo pakilimas. Reformų klausimas ir netinkamos joms pravesti sąlygos.

§ 5 Rusijos ir Prūsijos santykiai iki 1788 m. ir Respublika. 75
„Šiaurės Sąjunga". Rusijos ir Prūsijos santykių pairimas ir 1781 m. Rusijos sutartis su Austrija. 1787 m. Rusijos karas su Turkija ir Prūsijos pastangos atstatyti gerus santykius su Rusija. Rusijos rezervai ir Prūsijos užsimojimas pakenkti jai Respublikoje.

§ 6 Rusija ir Respublikos vidaus santykiai 1775–1788 m. 81
Rusų ambasadoriaus veikla ir jo vartojamų priemonių sušvelnėjimas. Karaliaus įtakos didėjimas. Soltyko ir Diugrumovienės bylos.

§ 7 Respublikos ir rusų sąjungos planas. 85
Stanislovo Augusto ir Jekaterinos susitikimas Kaniove. Sąjungos pasiūlymas ir derybos dėl jos. Stanislovo Augusto pasiūlymas ir Jekaterinos kontrprojektas.

§ 8 Partijos ir jų nusistatymas karaliaus vedamos politikos atžvilgiu. 89
„Patriotų" partijos klausimas prieš seimą. Karaliaus ir prie Rusijos linkstančios ponų partijos. F. Potockis ir Branickis. Čartoriskis ir jo grupė. Grupė, ieškanti paramos Berlyne. Rekonfederacijos prūsų globoje pasiūlymai ir Berlyno laikysena.

§ 9 Rusijos ir Prūsijos kova dėl įtakos seime ir galutinis Rusijos pralaimėjimas. 98
Karaliaus laimėjimai seimeliuose ir seimo pradžia. Prūsijos pasipriešinimas projektuojamai sąjungai ir Rusijos atsisakymas nuo jos. Spalio 12 d. prūsų deklaracija ir galutinis prūsų įtakos įsigalėjimas. Seimo rūpesčiai dėl sąjungos su Prūsija ir šiosios išsisukinėjimai. Rusų laimėjimai kare, prūsų susirūpinimas ir sąjunga su Respublika.

II. Visuomeninių[a] Lietuvos pajėgų susigrupavimas ir 1788 m. priešseiminiai seimeliai

§ 1 Politinio Lietuvos gyvenimo charakteris ir raida. 109
Politinio Lietuvos gyvenimo pobūdį nulėmusios priežastys. Vadovaujančių Lietuvos didikų šeimų periodas. Čartoriskių galybės laikai. Karaliaus vaidmuo Lietuvos vidaus gyvenime XVIII amž. pabaigoje.

§ 2 Įtakingiausios Lietuvos didikų šeimos ir jų atstovai seimo išvakarėse. .. 112
Senosios šeimos: Radvilos, Oginskiai, Sapiegos, Masalskiai, Kasakauskai. Karaliaus kreatūros: Chreptavičius, Dziekonskis, Tiškevičius. Vado ir savarankiškos Lietuvos valstybinės organizacijos klausimas.

§ 3 1788 m. priešseiminiai Lietuvos seimeliai ir jų instrukcijos. 132
Karaliaus ir bajorijos siekimai seimelių metu. Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės, Breslaujos, Trakų, Gardino, Kauno, Upytės, Žemaičių, Smolensko, Starodubo, Polocko, Naugarduko, Slanimo, Valkavisko, Oršos, Brastos, Pinsko, Minsko, Mozyriaus ir Riečicos seimeliai, jų išrinkti atstovai ir instrukcijos. Pastabos dėl Rusijai tekusių sričių seimelių. Livonijos seimelis.

§ 4 Lietuvos bajorijos siekimai, pareikšti 1788 m. instrukcijose. 179
Santykių su Lenkija klausimas. Bajorijos rūpesčiai savais luominiais reikalais. Plačių valstybinių siekimų stoka ir partijų veikimo pėdsakai instrukcijose.

III. Reformos ir Reformų seimas

§ 1 Reformatoriai ir reformų mintis visuomenėje. 184
Reformų partijos klausimas. Publicistika seimo išvakarėse ir jam veikiant: Stašycas, Kolontajus ir jo kalvė; senosios santvarkos gynėjai. Periodinė spauda.

§ 2 Atskiros Lietuvos valstybinės organizacijos klausimas visuomenėje ir publicistikoje. 193
Jungtinių valstybių visuomenės – bajorijos susigyvenimas ir Lietuvos bajorijos pažiūros į santykius su Lenkija. Tų laikų visuomenės pažiūros į 1569 m. unijos aktą. Lietuvos Lenkijos valstybinio sugyvenimo klausimas publicistikoje: Mably, Rousseau, Kolontajaus, Jezerskio ir kitų publicistų pažiūros. Lietuviai publicistai ir jų rūpesčiai.

§ 3 Seimo darbų pakrikimas. 207
Laiko gaišinimas ir seimo vidaus statuto stoka. Bandymai įvesti į seimo darbus tvarkos. Seimo narių gyvenimas Varšuvoje. Seimo narių skaičius ir lietuvių dalyvavimo klausimai.

§ 4 Lietuvių teisinė būklė seime. 221
Seimų vietos alternata ir atskirieji Lietuvos posėdžiai (sesijos). Lietuvos ministeriai ir jos konfederacijos maršalka.

§ 5 Užsienio pažiūros į seimo darbus. 229
Užsienio atstovų Varšuvoje ir užsienio spaudos atsiliepimai apie seimo darbus prieš ir po Gegužės 3 d. konstitucijos.

IV. Kariuomenės reikalai seime ir jos organizavimas 1788–1792 m.

§ 1 Respublikos kariuomenės būklė prieš seimą. 234
Kariuomenės skaičius pagal 1717 m. etatus. Karininkų kadras. Rūpesčiai kariuomene iki 1775 m. Kariuomenės skaičius seimo išvakarėse. Kariuomenės vadovybė: etmonai ir jų galia, karo komisijų laikotarpis, Karo departamentas. Karaliaus ir jo adjutanto vaidmuo.

§ 2 Kariuomenės skaičiaus ir vadovybės klausimas seime. 246
Nutarimas suorganizuoti 100 000 armiją. Karo departamento panaikinimas ir nutarimas įkurti naują organą.

§ 3 Atskiros Lietuvos kariuomenės vadovybės klausimas kovojant su Karo departamentu. 249
Lietuvių atstovų pozicija ginčijantis dėl Karo departamento. Atskiros Lietuvos karo komisijos projektas. Lietuvių ir kai kurių lenkų atstovų pasisakymai dėl jo.

§ 4 Atskiros Lietuvos kariuomenės vadovybės klausimas svarstant Karo komisijos įstatymą. 254
Karo komisijos įstatymo svarstymo pradžia ir seimo nuotaika. Ginčai dėl atskiros Lietuvos komisijos. Ginčai dėl bendros Karo komisijos narių ir vietos alternatos. Karo komisijos įstatymo priėmimas.

§ 5 Bendroji karo komisija. 263
Įstatymo numatytas Karo komisijos sudėtis. Jos nariai ir veikimas.

§ 6 Kariuomenės organizavimas. 265
100 000 armijos suorganizavimo klausimas iki Karo komisijos įkūrimo. Pirmieji kariuomenės verbavimo įsakymai. Pirmieji etatai (98 524). Rekrutavimo įstatymas. Naujieji, sumažinti, etatai (65 074). Sunkumai kariuomenę organizuoti Lenkijoje ir Lietuvoje. Lietuvos kariuomenę liečią seimo nutarimai 1789 ir 1790 m. Kariuomenės skaičius 1789–1791 m. Verbavimo nesėkmingumas ir tuometinė kariuomenės būklė. Kariuomenės padalinimas į strateginius vienetus ir jos vadai. Etmonai ir naujasis Karo komisijos įstatymas. Seimo rūpesčiai gresiant karui su Rusija (1792 m.). Kariuomenės skaičius 1792 m. Naujo kariuomenės verbavimo įkarščio nepasisekimai. Kariuomenės skaičius 1792 m. kampanijoje.

V. Pirmosios kadencijos seimo darbų apžvalga

§ 1 Panaikinimas Nuolatinės tarybos. 292

§ 2 Rusų kariuomenės pašalinimo klausimas ir santykiai su Rusija. 295
Seimo reikalavimai kariuomenę išvesti. Berlyno vaidmuo ir Jekaterinos nutarimas Respublikoje kariuomenės nelaikyti. Rusijos sunkumai ir baimė dėl galimo karo su Prūsija ir Respublika. Stackelbergo pakeitimas Bulgakovu.

§ 3 1789 m. valstiečių judėjimo klausimas. 299
Gandai apie ruošiamą sukilimą Ukrainoje ir kaltinimai Rusijai. Tariamas valstiečių judėjimas Lietuvoje.

§ 4 Valstybės santvarkos klausimai. 305
1789–1790 m. ir nutarimas apie dvigubą seimą. „Valdymosi formos patobulinimo pradai" ir „Valdymosi formos" projektas. Sosto paveldėjimo ir Stanislovo Augusto įpėdinio klausimas. Konfederacijos pratęsimas.

VI. 1790 M. LIETUVOS SEIMELIAI NAUJIEMS ATSTOVAMS RINKTI

§ 1 Seimelių išeitį saistę faktoriai. 313
Seimo darbų populiarumo klausimas ir didžiųjų Lietuvos ponų pozicija 1790 m. grabnyčių seimeliai. Karaliaus rūpesčiai naujaisiais seimeliais ir jų instrukcijomis.

§ 2 Priešseiminių 1790 m. Lietuvos seimelių eiga, jų išrinkti atstovai ir instrukcijos. 319
Seimelių skaičius. Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės, Breslaujos, Trakų, Gardino, Kauno, Upytės, Žemaičių, Smolensko, Starodubo, Polocko, Naugarduko, Slanimo, Valkavisko, Oršos, Brastos, Pinsko, Minsko, Mozyriaus, Riečicos ir Livonijos seimeliai.

§ 3 Lietuvos bajorijos rūpesčiai, pareikšti 1790 m. instrukcijose. 371
Lietuvos bajorijos pažiūros į seimo darbą. Bajorijos rūpesčiai valstybiniais, savais luominiais reikalais ir kitokie pageidavimai.

VII. GEGUŽĖS 3 DIENOS KONSTITUCIJA

§ 1 Dvigubo seimo darbai iki 1791 m. Velykų pertraukos. 378
Valstybės santvarkos reformos klausimai dvigubo seimo veikimo pradžioje. Seimelių ir miestų įstatymai.

§ 2 Gegužės 3 d. konstitucijos kilmė ir jos paruošimas. 385
Tarptautinė Respublikos būklė ir vidaus santykiai 1791 m. pradžioje. Stanislovo Augusto įpėdinio klausimas. Prieš Rusiją nukreiptos koalicijos organizavimo nepasisekimas. Pasiryžimas pravesti naujosios santvarkos konstituciją. Konstitucijos paruošimas. Pasiryžimas pravesti konstituciją gegužės 3 d. Gegužės 2 d. seimo posėdis ir viešas susirinkimas Radvilų rūmuose. Konstituciją remiančių atstovų įsipareigojimo aktas. Lietuviai konstitucijos paruošimo darbe.

§ 3 Gegužės 3 d. konstitucijos turinys ir naujieji dėsniai. 394
Konstitucijos santykis su ankstyvesniais seimo darbais. Konstitucijos socialiniai principai. Naujoji valdžios organizacija. Naujoji konstitucija ir Lietuva.

§ 4 Naujosios konstitucijos pravedimas gegužės 3 ir 5 d. 402
Panaudotas konstitucijos pravedimo metodas ankstyvesnėje Respublikos seimų praktikoje. Pasiruošimas gegužės 3 d. posėdžiui ir jo pradžia. Užsienio deputacijos pranešimas. Konstitucijos projekto perskaitymas ir ginčai dėl jos. Priesaika. Opozicija. Konstitucijos šalininkų ir opozicijos darbai gegužės 4 d. Gegužės 5 d. posėdis.

§ 5 Lietuvos atstovų pozicija konstitucijos atžvilgiu. 418
Lietuviai gegužės 3 ir 5 d. posėdžių metu. Lietuvos atstovai konstitucijos šalininkai ir jos priešai, pasireiškę seime iki birželio 28 d. limitos.

§ 6 Lietuvos visuomenės pozicija konstitucijos atžvilgiu. 424
Karaliaus ir seimo pastangos suvaldyti nepritarimo pasireiškimus provincijoje. Naujosios konstitucijos minėjimo iškilmės Lietuvoje. Pavietų padėkos ir civiliai kariškų komisijų priesaikos konstitucijai. Konstitucijos priešai Lietuvoje. 1792 m. deputatų bei elekciniai seimeliai ir jų pažiūra į konstituciją.

UŽBAIGA 444

TURINYS 447

7 pav. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (1726–1794).

8 pav. Livonijos vyskupas Juozapas Kazimieras Kosakovskis (1738–1794).

9 pav. Vilniaus vaivada Karolis Stanislovas Radvila „Pone Mylimasis" (1734–1790).

10 pav. Vilniaus kaštelionas (nuo 1790 m. Vilniaus vaivada) Mykolas Jeronimas Radvila (1744–1831).

11 pav. Vilniaus kaštelionas (nuo 1790 m.) Motiejus Radvila (1749–1800).

12 pav. Trakų vaivada Juozas Mikalojus Radvila (1736–1813).

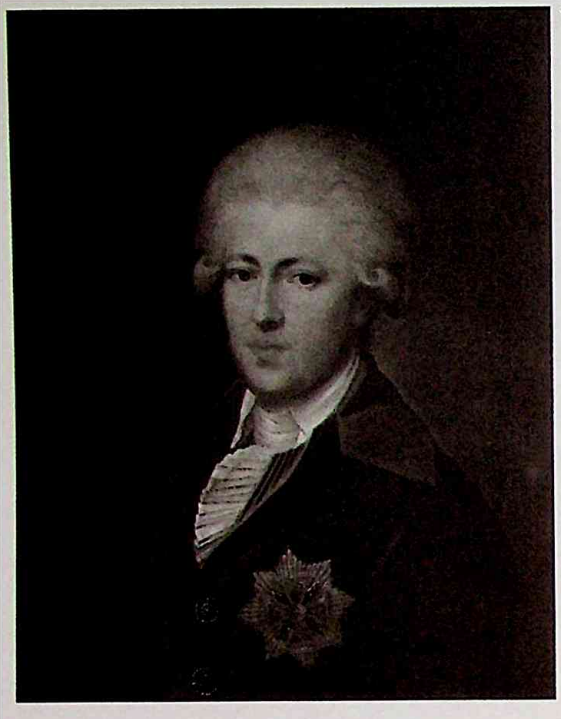

13 pav. LDK didysis maršalka (nuo 1791 m.) Ignas Potockis (1750–1809).

14 pav. LDK iždininkas Stanislovas Poniatovskis (1754–1833).

15 pav. LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Oginskis (1730–1800).

16 pav. LDK vicekancleris Joachimas Liutauras Chreptavičius (1729–1812).

17 pav. LDK konfederacijos Ketverių metų seime maršalka Kazimieras Nestoras Sapiega (1754–1798).

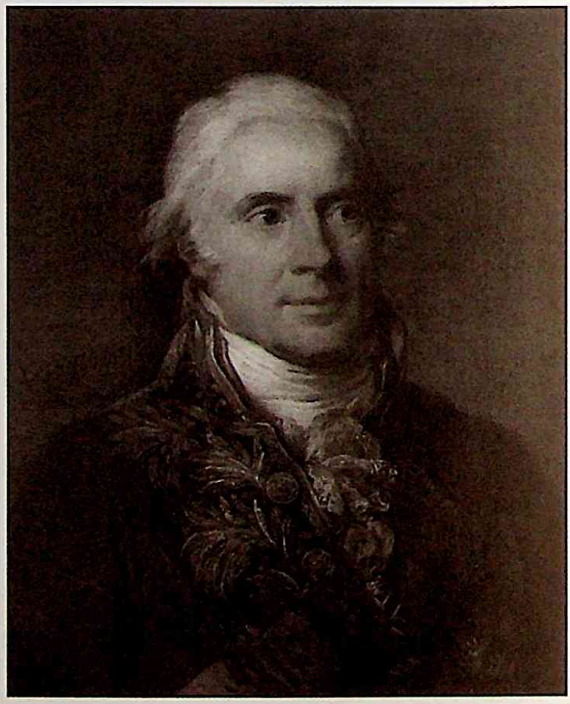

18 pav. Oršos pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Liudvikas Gutakovskis (1738–1811).

19 pav. Valkavisko pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Povilas Grabovskis (1759–1794).

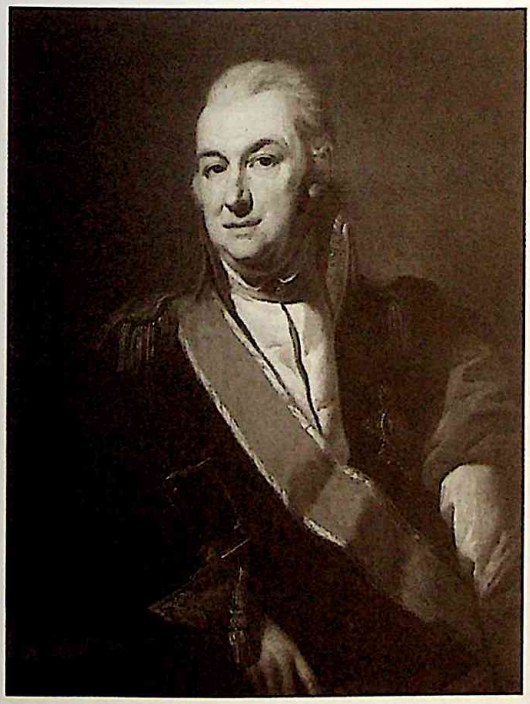

20 pav. Riečicos pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Mikalojus Moravskis (1743–1811).

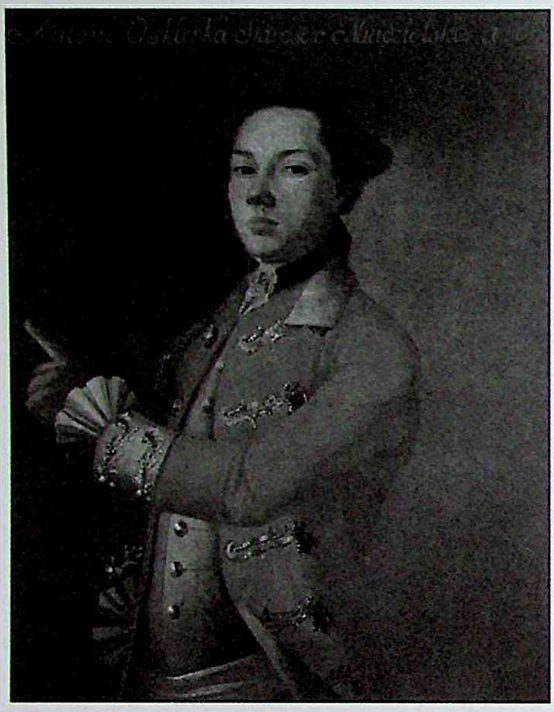

21 pav. Riečicos pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Antanas Joachimas Oskierka.

22 pav. Livonijos pasiuntinys Ketverių metų seime Julijanas Ursinas Niemcevičius (1758–1841).

KOMENTARAI

Parengė Robertas Jurgaitis ir Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

ĮVADAS

[a] Adolfo Šapokos darbe 1569 m. Liublino unija sudaryta Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės jungtinė valstybė nuosekliai vadinama sutrumpintu pavadinimu Respublika. Liublino unijos aktuose jungtinė valstybė įvardijama kaip bendra dviejų valstybių ir tautų Respublika („...spólna Rzeczpospolita, która się z dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła"). XVI–XVIII a. šaltiniuose Lenkijos ir Lietuvos valstybė dažniausiai vadinta Abiejų Tautų Respublika (Rzeczypospolita Obojga Narodów); Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Respublika (Rzeczypospolita Korony Polskiey y Wielkiego Xięstwa Litewskiego); Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybėmis (Państwa nasze Koronne y Wielkiego Xięstwa Litewskiego). Jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės vardo vartojimo istoriografijoje problema išsamiai aptarta Zigmanto Kiaupos straipsnyje, žr. Z. Kiaupa, Dėl jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės vardo, *Lietuvos istorijos metraštis, 2005 metai,* Vilnius, 2006, t. 1, p. 145–150.

Lietuvos valstybės pavadinimo klausimas taip pat aptartas 2007 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute surengtoje diskusijoje (žr. Kunigaikštija ar kunigaikštystė? Senosios Lietuvos realijų pavadinimų, asmenvardžių ir vietovardžių perteikimo problemos. Diskusija, *Senoji Lietuvos literatūra,* Vilnius, 2007, kn. 23, p. 123–144; S. Ambrazas, Dėl vedinių *Kunigaikštija* ir *Kunigaikštystė* darybos, *ten pat,* p. 145; A. Pangonytė, *Kunigaikštystė* ar *kunigaikštija?, ten pat,* p. 147–148; E. Gudavičius, Kunigaikštija – kunigaikštystė, *ten pat,* p. 149–151.)

[b] Pastabos pieštuku: „Jei neskaityti 1) vokiečių 2) rusų" Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos (toliau – $LRSM_2$), *Lietuvos mokslų akademi-*

jos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – *MAB RS*), f. 233, b. 116, l. I (bendra lapų numeracija pieštuku 1b).

p. 46

[a] Pastabos pieštuku: „enciklopetizmas" žr.: $LRSM_2$, l. III (bendra lapų numeracija pieštuku 3a).

[b] Pastaba lapo viršuje: „per platūs paaiškinimai ir *pro domo sua*" žr.: *ten pat*, l. III.

p. 47

[a] Prie šios pastraipos pastabos pieštuku: „Reikėjo iš karto!" žr. LRSM2, l. IV (bendra lapų numeracija pieštuku 4a).

[b] Daktaro disertacijai archyvinę medžiagą A. Šapoka rinko lenkų okupuotame Vilniuje 1933 m. liepos 31–rugpjūčio 18 dienomis. Tuo metu jis gyveno Šv. Jokūbo gatvėje 10–4. Apie tai plačiau žr.: A. Ragauskas, „Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją", *Mūsų praeitis, 1997*, Vilnius, 1998, Nr. 5, p. 125.

[c] A. Šapokos surinktos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių 1788–1790 m. instrukcijos saugomos Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje A. Šapokos fonde (žr.: *MAB RS*, f. 233, b. 125, 126). Verta pastebėti, kad dalis jų teksto ne tik nurašyta ir surinkta spausdinimo mašinėle, bet ir ištaisytos korektūros klaidos. Šis faktas verčia manyti, kad A. Šapoka planavo parengti sukauptų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijų publikaciją, bet tokią hipotezę patvirtinančių dokumentų neaptikta. Tad greičiausiai skaitant spausdinimo mašinėle surinktą tekstą parkeriu buvo taisomos įsivėlusios korektūros klaidos.

[d] Dalis Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos dokumentų 1952–1953 m. buvo perduota Vilniaus universitetui ir šiuo metu saugomi šio universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje. Kosakovskių, Oginskių, Pliaterių giminių archyvai iš Kaune veikusio Centralinio valstybės archyvo buvo perkelti į Lietuvos centrinį valstybinį istorijos archyvą Vilniuje (dabar – Lietuvos valstybės istorijos archyvas).

Kosakovskių (Kasakauskų) giminės archyvas šiuo metu sudaro Lietuvos valstybės istorijos archyvo fondą Nr. 1279, kuriame yra 254 saugojimo vienetai (dokumentai apie Kosakovskių tarnybinę, mokslinę, visuomeninę ir labdaringą veiklą

1760–1900 m.). Dalis Kosakovskių giminės dokumentų taip pat saugomi Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (*LNB RS*, f. 99, Kosakovskių šeimos archyvas) ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (*MAB RS*, f. 110, Stanislovo Kosakovskio fondas). Mykolo Kosakovskio atsiminimų apie 1788–1794 m. įvykius Lietuvoje ir visoje Respublikoje nuorašas saugomas Biržų valdų aktų rinkinyje (Pamiętnik do Historii Polskiey w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta od 1788 do 1794 r. przez Michała Kossakowskiego pisarza polnego W. X. Litt., posła Kowieńskiego w r. 1840 w Żejmach pisany, *MAB RS*, f. 31–1458 (Da–68)).

Oginskių giminės archyvas Lietuvos valstybės istorijos archyve (*LVIA*, f. 1177) apima 6898 saugojimo vienetus. Greta Oginskių valdų Lietuvoje dokumentų, šiame fonde saugomi ir 1714–1881 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bei Lenkijos diplomatų, pasiuntinių, aukštų pareigūnų Oginskiams rašyti laiškai ir šių laiškų nuorašai. Mykolo Kleopo Oginskio ir Mykolo Kazimiero Oginskių skolų ir turto nagrinėjimo komisijos dokumentai saugomi fonde 1274. Pavienių Oginskių giminės dokumentų taip pat yra Vilniaus universiteto Rankraščių skyriaus fonduose (žr.: Mykolo Kleopo Oginskio atsiminimų tomas su ranka rašytais tekstais (*Mémoires de Michel Oginski. Sur la Pologue et les Polonais. Depuis 1788 jusgua la fin de 1815.* Tome premier. 1826, *VUB RS*, f. 1-D 170–173); Karpių ir Oginskių dokumentai, f. 8–989; f. 8–1261).

Pliaterių giminės archyvas Lietuvos valstybės istorijos archyve (*LVIA*, f. 1276) apima 2150 saugojimo vienetų. Fondą sudaro XVI–XIX a. dokumentai apie Pliaterių valstybinę, visuomeninę, karinę veiklą. Dalis Pliaterių giminės archyvui priklausiusių dokumentų šiuo metu saugoma Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (*LNB RS*, f. 97).

[a] LDK vicekanclerio Jokimo Chreptavičiaus archyvo likimas iki šiol nėra galutinai aiškus. J. Chreptavičiaus bibliotekos rinkinius, kuriuos vicekancleris žadėjo perduoti Vilniaus akademijos bibliotekai, bet juridiškai to neįteisino, perėmė jo sūnus Adomas, vėliau – pastarojo sūnus Irenėjus, o nuo 1893 m. Mykolas ir Konstantinas Chreptavičiai Butenevai. Apie 4500 knygų ir apie 12 tūkstančių rankraščių jie atidavė kaip depozitą Kijevo universiteto bibliotekai, kol bus atidarytas Vilniaus

universitetas. Dabar didžioji donacijos dalis saugoma Ukrainos mokslų akademijos bibliotekoje Kijeve, kita dalis yra Rusijos nacionalinėje bibliotekoje Sankt Peterburge ir Vaizduojamosios dailės muziejuje Maskvoje. Paskirų Chreptavičių bibliotekos knygų yra Vilniaus universiteto ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekose, žr.: A. Braziūnienė, Chreptavičius Jokimas Liutauras, „Knygotyros" enciklopedinio žodyno papildymai: biogramos, *Knygotyra,* 2000, Nr. 36, p. 323–324. J. Chreptavičiui priklausiusių dokumentų esama Antano Tyzenhauzo fonde Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje (AGAD).

Didelė Sapiegų giminės archyvo dalis saugoma Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (žr.: *MAB RS*, f. 139) (Sapiegų korespondencija ir kt., 5589 saugojimo vienetai). Lietuvos valstybės istorijos archyvo Sapiegų fondą (*LVIA*, f. 1292) sudaro (323 saugojimo vienetai) iš esmės XVI–XIX a. ūkinio pobūdžio dokumentai. Pavieniai Sapiegų giminės dokumentai saugomi Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (pvz., 1789 m. LDK kancleriui Aleksandrui Sapiegai siųsti pranešimai apie Kuršo kunigaikštystės reikalus (*VUB RS*, f. 59–96) ir kt.). Dalis Sapiegų giminės archyvo saugoma Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Vroclave fonduose. Plačiau apie Sapiegų giminės dokumentus žr. *Sapiegų giminės dokumentai*, parengė, įvadą parašė ir rodykles sudarė Domas Butėnas, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 1995; Г. Галенчанка, Архівы Сапегаў, *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах,* Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005, т. 1, с. 244–246.

Dalis Mykolo Kleopo Oginskio dokumentų, po trečiojo Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimo atitekusių Rusijai ir XIX a. buvusių Rusijos užsienio reikalų ministerijos archyve, šiuo metu saugomi Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyve Maskvoje, f. 12 (Oginskio archyvas), b. 225, 226 ir kt. Mykolo Kazimiero Oginskio archyvo dalis, daugiausia apimanti turtinius reikalus, saugoma Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Krokuvoje Rankraščių fonduose *(Biblioteka PAN w Krakowie,* sygn. rkp. 3886, 4019, 4027, 4384–4524, 5682, 5687, 5762–5763, 5812, 5856, 5885–5887, 6163, 6178, 6181, 6186).

[b] Pastaba prie šios pastraipos: „per daug respektuota!" žr.: $LRSM_2$, l. VI (bendra lapų numeracija pieštuku 6a).

[c] Pastaba prie šios pastraipos: „Reikėjo iki galo!" žr.: *ten pat.*

p. 49

[a] Autorius kaip ir kitose savo monografijose į šaltinių ir literatūros sąrašą neįtraukė vieną ar kelis kartus minimų pozicijų, plg.: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos, jų valstybinių santykių bruožai,* Kaunas, 1938, p. XX.

[b] Šiandien šis Varšuvoje esantis archyvas kitaip vadinamas – Vyriausiasis senųjų aktų archyvas (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sutrumpintai – AGAD).

[c] A. Šapoka šį archyvą vadina *Kauno Metropolijos Kurijos Archyvu.*

[d] Paliktas A. Šapokos naudojamas archyvo pavadinimas, tačiau pažodžiui verčiant reikėtų jį vadinti Vilniaus senųjų aktų archyvu *(Archiwum Akt Dawnych w Wilnie).* Kitose monografijose autorius šį archyvą vadina *Centraliniu Vilniaus archyvu,* žr.: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos...,* p. XIII. Tai šiandienis Vilniuje esantis *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (sutrumpintai – *LVIA*).

p. 51

[a] Pastabos pieštuku: „Tiksliau reikėjo nurodyti" žr.: $LRSM_2$, l. XI (bendra lapų numeracija pieštuku 11a).

p. 52

[a] Pastabos pieštuku: „Ne visi tomai?" žr.: *ten pat,* l. XI (bendra lapų numeracija pieštuku 11a).

p. 53

[a] Mykolo Kleopo Oginskio atsiminimų vertimas į lietuvių kalbą: Mykolas Kleopas Oginskis, *Atsiminimai apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos,* iš prancūzų į lietuvių kalbą vertė V. Baranauskas, leidybos vadovė ir redaktorė D. Mukienė, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2007, t. 1.

I SKYRIUS.
REFORMŲ KLAUSIMAS IR RESPUBLIKOS VIDAUS BEI UŽSIENIO BŪKLĖ SEIMO IŠVAKARĖSE

[a] *Nihil novi* (lot.) – pilnesnė frazė *nihil novi nisi communi consensu* – nieko naujo, nebent bendru sutarimu. 1505 m. Radomo seimo konstitucija, kuria karaliui draudžiama be bajorų pritarimo priimti naujus įstatymus (galėjusius suvaržyti kilmingųjų teises).

[b] *Pacta conventa* (lot.) – sudaryta sutartis. Joje buvo aptariami ir nustatomi konkretesni naujai išrinkto valdovo įsipareigojimai, numatoma savotiška valdymo „programa". Paprastai neverčiama.

[c] *nihil de me, sine me* (lot.) – nieko apie mane, be manęs.

[a] *liberum veto* (lot.) – laisvas „draudžiu". Teisė kiekvienam atstovui seime nesutikti ir uždrausti nutarimo priėmimą. Išsamiausiai šį reiškinį istoriografijoje aptarė W. Konopczyńskis, žr.: W. Konopczyński, *Liberum veto: studium porównawczo–historyczne,* Kraków, 2002.

[b] Pastaba pieštuku lapo viršuje: „Per plačiai referuojama" žr.: $LRSM_2$, l. 3.

[c] *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie* (lenk.) – bajoras savo sodyboje lygus vaivadai.

[d] *contra aequalitatem* (lot.) – prieš lygybę, lygiateisiškumą.

[a] Pastaba pieštuku lapo viršuje: „skaitosi gana įdomiai" žr.: $LRSM_2$, l. 4.

p. 60

[a] Pastaba pieštuku lapo kairiajame laukelyje: „Įdomu! Tik per platu!" žr.: $LRSM_2$, l. 6.

[b] Pastaba pieštuku prie šios pastraipos: „Kur čia „Seimo išvakarės"?" žr.: $LRSM_2$, l. 7.

p. 61

[a] Pastaba pieštuku užrašyta vertikaliai per visą kairiosios pusės laukelį: „Iš viso to matyti autoriaus didelis apsiskaitymas, erudicija (šiuo klausimu), bet nėra dar ėjimo į pristatytą tikslą" žr.: $LRSM_2$, l. 8.

p. 62

[a] *panem et circenses* (lot.) – duonos ir žaidimų.

p. 63

[a] Pastaba pieštuku kairiojo laukelio centre: „Dar tik referavimas" žr.: $LRSM_2$, l. 11.

p. 64

[a] *absolutum dominium* (lot.) – neribotą valdžią.

p. 65

[a] Pastaba pieštuku po pirmosios pastabos: „Ar ne per daug stengtasi neigiamybių sukondensuoti? Gal labiau sintetiško žvilgsnio reikėjo" žr.: $LRSM_2$, l. 14.

p. 66

[a] „Głos wolny" (lenk.) – „Laisvasis balsas".

[b] „Volumina legum" (lot.) – įstatymų knygos, tomai. Paprastai neverčiama. Tai 10 tomų Abiejų Tautų Respublikos seimo priimtų konstitucijų (pagal šiandienę sampratą įstatymų) rinkinys. Pirmąkart 1732–1782 m. pijorų iniciatyva Varšuvoje buvo išleisti aštuoni šio rinkinio tomai, chronologiškai apimantys 1347–1780 m. laikotarpį. 1859–1860 m. Sankt Peterburge J. Ohryzkos spaustuvėje buvo pakartotinai

išleisti visi aštuoni „Volumina legum" tomai. 1889 m. Krokuvoje Lenkijos mokslų akademijos iniciatyva buvo išleistas devintasis tomas, kuriame publikuotos 1780–1792 m. Abiejų Tautų Respublikos seimo konstitucijos. Galiausiai 1952 m. Poznanėje išleistas dešimtasis tomas, kuriame publikuojamos 1793 m. Gardino seimo konstitucijos. Nuo 1996 m. Varšuvoje pradėtas naujas šiuolaikinius archeografinius reikalavimus atitinkantis ir naujausią tyrimų situaciją atspindintis „Volumina legum" rinkinio leidimas.

p. 67

[a] Nikolajus Vasiljevičius Repninas (1734–1801) – Rusijos imperijos generolas feldmaršalas (1798), diplomatas. 1762 m. imperatoriaus Petro III paskirtas Rusijos įgaliotuoju ministru Prūsijoje. 1763–1769 m. ėjo įgaliotojo ministro Abiejų Tautų Respublikoje pareigas, rezidavo Varšuvoje. Už nuopelnus Rusijos–Turkijos (1770–1774) kare gavo generolo anšefo laipsnį. 1775–1776 m. buvo Rusijos pasiuntinybės Turkijoje vadovas. 1781 m. paskirtas Pskovo generalgubernatoriumi. 1794 m. paskirtas vyriausiuoju sukilimo Lenkijoje ir Lietuvoje malšinimo vadu.

[b] *materia status* (lot.) – valstybės reikalai.

p. 68

[a] *de non praestanda obedientia* (lot.) – „apie [teisę] nepaklusti" valdovui, jei pažeidžiamos bajorų teisės ir laisvės.

p. 70

[a] *Coaequatio iurum* (lot.) – teisių sulyginimas.

[b] Pastabos pieštuku po pirmosios pastraipos: „Daug medžiagos universiteto paskaitoms!" žr.: LRSM$_2$, l. 22.

p. 71

[a] „Ucalenie unii W. Ks. Litewskiego z Koroną Polską" (lenk.) – „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karūnos unijos atnaujinimas". Lenkijos–Lietuvos unijos problematika XX a. istoriografijoje aptarta M. Jučo, H. Lulewicziaus monografi-

jose, žr.: M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija,* Vilnius: Aidai, 2000, p. 11–85; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588,* Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2002, s. 7–16.

p. 72

[a] Pastaba pieštuku prie pirmosios pastraipos: „Grynai juridinės normos!" žr.: $LRSM_2$, l. 25.

[b] *mutatis mutandis* (lot.) – pakeitus keistinus dalykus.

[c] Pastaba pieštuku nukreipta į šį žodį: „Vargu?" žr.: $LRSM_2$, l. 25.

p. 74

[a] *remanento* (lot.) – likutis, pažod. „tepasilieka".

p. 75

[a] Pastaba pieštuku prie šio skaičiaus: „Kodėl jokio užrašo? Kam tada tie §§§?" žr.: $LRSM_2$, l. 29.

[b] Pastaba pieštuku nukreipta į šių valstybių pavadinimus: „Austrija" žr.: $LRSM_2$, l. 29.

[c] Pastaba prie šio sakinio: „Truputį netaip!" žr.: $LRSM_2$, l. 30.

p. 76

[a] Pastaba lapo viršuje: „Per platu temai!" žr.: $LRSM_2$, l. 31.

[b] Pastaba kairiojo laukelio viršutinėje dalyje: „Ne į temą!" žr.: $LRSM_2$, l. 31.

p. 77

[a] Evaldas Frydrichas von Hertzbergas (Ewald Friedrich von Hertzberg, 1725–1795) – Prūsijos politikas, publicistas, Prūsijos užsienio reikalų ministras 1768–1791 metais. Politine publicistika, siekiančia pagrįsti Prūsijos teritorines pretenzijas į Saksonijos, Abiejų Tautų Respublikos, Austrijos teritorijas, pasižymėjo jau Septynerių metų ka-

ro pradžioje (1756), parašęs kūrinius „Ursachen, die S.K.M. in Preussen bewogen haben, sich wider die Absichten des Wienerischen Hofes zu setzen and deren Ausfuhrung zuvorzukommen" („Motyvai, kurie paskatino Prūsijos karalių pasipriešinti Vienos rūmų ketinimams ir užkirsti jiems kelią") bei „Mémoire raisonné sur la conduite des tours de Vienne et de Saxe" („Svarstymai apie veiksmus Vienos ir Saksonijos atžvilgiu"). 1788–1791 m. Berlyne išleido 3 tomų dokumentų rinkinį „Recueil de déductions, manifestes, traités, déclarations et autres actes et ecrits publics, qui ont été rédigés et publiés pour la Cour de Prusse, depuis l'année 1756 jusqu'à l'année 1778" („Prūsijos rūmų priimtų ir paskelbtų nutarimų, manifestų, sutarčių, deklaracijų ir kitų dokumentų rinkinys nuo 1756 iki 1778 metų"), kuriuo siekė „nušviesti Frydricho Didžiojo istoriją".

78

[a] Jakovas Ivanovičius Bulgakovas (1743–1809) – Rusijos diplomatas, 1764–1775 m. Rusijos imperijos pasiuntinybės Abiejų Tautų Respublikoje, Varšuvoje sekretorius ir patarėjas. 1775 m. dalyvavo N. Repnino vadovaujamoje pasiuntinybėje į Konstantinopolį. 1781 m. kaip Rusijos imperatorės Jekaterinos II įgaliotinis pasirašė Naujosios Rusijos atskyrimo nuo Abiejų Tautų Respublikos sutartį. Tais pačiais metais paskirtas Rusijos įgaliotuoju pasiuntiniu Turkijoje. Nuo 1787–1791 m. Rusijos imperijos pasiuntinys Abiejų Tautų Respublikoje, Varšuvoje. Atsistatydino mirus G. Potiomkinui (1791). 1796 m. paskirtas Vilniaus ir Gardino gubernijų gubernatoriumi.

[b] Piotras Aleksandrovičius Zadunajskis Rumiancevas (1725–1796) – Rusijos imperijos generolas feldmaršalas, Ukrainos generalgubernatorius. Kaip sumanus karo vadas pasižymėjo Septynerių metų kare. 1768 m. buvo paskirtas Rusijos kariuomenės vadu kare su Turkija. Už pergales mūšiuose prie Chotino ir Kalugos bei Rusijos kariuomenės nukariavimus persikėlus per Dunojų gavo generolo feldmaršalo rangą ir Zadunajskio (Uždunojiečio) vardą. 1794 m. paskirtas pagalbinės Rusijos kariuomenės vadu sukilimui Minsko vaivadijoje slopinti.

[c] Pastaba pieštuku prie šios pastraipos: „Kam taip plačiai?" žr.: $LRSM_2$, l. 34.

p. 79

[a] Pastaba lapo apačioje: „Kam toks detalus karo v[eiksmų] atpasakojimas?“ žr.: $LRSM_2$, l. 34.

[b] Pastaba lapo viršuje, tačiau rodyklė nuvesta į lapo vidurį: „Per platu. Sintezės reikia!“ žr.: $LRSM_2$, l. 35.

p. 80

[a] Pastaba prie šios pastraipos: „Kam taip plačiai kitų rezult[atus] atpas[akoti]?“ žr.: $LRSM_2$, l. 36.

p. 81

[a] Otto Magnusas Stackelbergas (Otto Magnus von Stackelberg, 1736–1800) – Rusijos diplomatas. 1767–1771 m. Rusijos imperijos pasiuntinys Ispanijoje, Madride. Nuo 1772 m. iki 1790 m. buvo Rusijos imperijos pasiuntinys Abiejų Tautų Respublikoje, Varšuvoje. 1791–1793 m. ėjo šias pareigas Švedijoje.

p. 82

[a] Nikita Ivanovičius Paninas (1718–1783) – Rusijos politikas ir diplomatas, Rusijos užsienio reikalų kolegijos vadovas 1763–1765 metais.

p. 84

[a] Marija Teresė iš Lautenburgų Dogrumova (Diugrumova) (Maria Teresa z Lautenburgów Dogrumowa (d'Ogrumow, d'Ugriumow)), garsi avantiūristė, kilusi iš Olandijos (pačios teigimu, gimusi barono Lautenburgo šeimoje Vienoje). Į Abiejų Tautų Respubliką pirmą kartą atvyko 1767 m., kur užmezgė „draugiškus ryšius su daugeliu asmenų“. Paskui kelerius metus praleido Maskvoje, ištekėjo už Rusijos kariuomenės majoro Aleksandro Ugriumovo. 1782 m. sugrįžusi į Varšuvą siekė rasti palankumą karaliaus rūmuose, tačiau nesėkmingai. 1784 m. buvo įtraukta į Abiejų Tautų Respublikoje (Gardine ir Varšuvoje) suorganizuotą dvigubą sąmokslą, kurio metu (ne be Rusijos pasiuntinio Otto Stackelbergo dalyvavimo) Adomas Kazimieras Čartoriskis ir karalius Stanislovas Augustas buvo kaltinami siekiu nunuodyti

vienas kitą. A. K. Čartoriskio bendrais buvo laikomi Pranciškus Ksaveras Branickis ir Antanas Tyzenhauzas. Apie šiuos kėslus ir karaliui, ir A. Čartoriskiui pranešusi Marija Dogrumova. Sąmokslas gavo Dogrumovos aferos pavadinimą. Už sąmokslo prieš valdovą kurstymą M. Dogrumova 1785 m. kovo 15 d. maršalkos teismo sprendimu buvo nubausta kalėti iki gyvos galvos prieš tai įvykdžius viešo nugaros paženklinimo kartuvių ženklu bausmę Varšuvos senamiesčio Turgaus aikštėje. Įkalinta Torunės kalėjime (bokšte), iš kurio buvo paleista 1793 m. Prūsijos kariuomenei užėmus miestą. „Dogrumovos sąmokslas" turėjo įtakos Stanislovo Augusto Poniatovskio ir Čartoriskių santykių atšalimui. Plačiau žr.: H. Waniczkówna, Dogrumowa Maria Teresa, *Polski Słownik Biograficzny* (toliau – *PSB*), Kraków, 1939–1946, t. V, s. 282–283; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski,* Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 1998, s. 231–232.

[b] Tiksliai nenurodoma, kuri iš Liubomirskienių minima: Zofija Krasinskytė-Liubomirskienė (Zofia z Krasińskich Lubomirska, 1718–1790) ar Izabelė Čartoriskytė-Liubomirskienė (Izabela Lubomirska z Czartoryskich, 1736–1816). Labiau tikėtina, kad tai Adomo Čartoriskio sesuo Izabelė.

[c] LDK didžiojo etmono Mykolo Kazimiero Oginskio žmona Juzefa Aleksandra iš Čartoriskių Oginskienė (Józefa Aleksandra z Czartoriskich Ogińska, 1730–1798). Mykolo Frydricho Čartoriskio ir Eleonoros Waldstein duktė. 1748 m. ištekėjo už Palenkės vaivados (nuo 1753 m. LDK viceiždininko) Mykolo Antano Sapiegos. Po M. A. Sapiegos mirties 1761 m. tapo M. K. Oginskio žmona. Itin aktyviai dalyvavo viešajame Abiejų Tautų Respublikos gyvenime, padėdama realizuoti Čartoriskių giminės politiką. Gindama Adomo Kazimiero Čartoriskio interesus Dogrumovos bylos metu išleido daugiau nei 6000 dukatų. Plačiau žr.: E. Rabowicz, Ogińska z Czartoryskich Józefa Aleksandra, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, t. XXIII/3, zesz. 98, s. 589–593.

[d] Pranciškus Riksas (Franciszek Ryx, 1732–1799) – Stanislovo Augusto kamerdineris, rūpinęsis valdovo finansiniais reikalais. Turėjo koncesiją rengti teatro pasirodymus ir viešus renginius Varšuvoje.

[e] Jonas Komaževskis (Jan Komarzewski) – karaliaus karinės kanceliarijos viršininkas, generolas.

[f] Pastaba užrašyta vertikaliai per visą kairįjį laukelį: „Kam tokie platūs atpasakojimai vien literatūra remiantis“ žr.: $LRSM_2$, l. 42.

p. 86

[a] Aleksandras Andrejevičius Bezborodka (1747–1799) – Rusijos politikas, Jekaterinos II sekretorius, ministras, faktinis Rusijos politikos Rytuose vadovas iki 1792 m. Rusijos užsienio reikalų kolegijos vadovas 1797–1799 metais.

p. 90

[a] *homines novi* (lot.) – nauji žmonės. Posakis kilęs iš senovės Romos, kur taip kilmingiausiųjų niekinamai buvo vadinami gavę teisę senate posėdžiauti žmonės, kurių giminėje iki tol senatorių nebuvo.

p. 96

[a] Henrikas Liudvikas Buchholtzas (Heinrich Ludwig Buchholtz, Buchholz, ? –1811) – Prūsijos diplomatas, 1780–1784 m. Prūsijos įgaliotasis rezidentas Varšuvoje. Nuo 1787 m. iki 1795 m. vykdė diplomatinę misiją Abiejų Tautų Respublikoje.

p. 97

[a] Pastaba lapo apačioje prie šios pastraipos: „Reikėjo kaip nors sistemiškiau sumėtyti, sunku įvykių eigą įsiminti ir galvoje palaikyti“ žr.: $LRSM_2$, l. 61.

p. 98

[a] Pastaba prie šio paragrafo pavadinimo: „(Įvardyti reikėtų – apie ką čia bus kalbama)“ žr.: $LRSM_2$, l. 63.

p. 99

[a] Pastaba prie šios pastraipos: „Kažin, ar vertėjo taip atskirus dalykus, atsainiai ištąsytus, suminėti!“ žr.: $LRSM_2$, l. 65.

p. 100

[a] Augustas Frydrichas Goltzas (August Friedrich Goltz, 1765–1832) – Prūsijos politikas, diplomatas, 1808–1814 m. Prūsijos užsienio reikalų ministras. 1787 m. paskirtas Prūsijos pasiuntiniu Abiejų Tautų Respublikoje.

[b] Girolamo Lucchesini (1751–1825) – italų kilmės Prūsijos diplomatas. Nuo 1779 m. veikė Berlyne. 1787 m. vykdė diplomatinę Frydricho Vilhelmo misiją Romoje. 1788 m. išsiųstas į Varšuvą su užduotimi sumažinti Rusijos įtaką Abiejų Tautų Respublikoje. 1789–1792 m. akredituotas Prūsijos karaliaus ambasadorius Abiejų Tautų Respublikoje, Varšuvoje.

[c] Pastaba kairiojo laukelio centre nukreipta į šį žodį: „Ekaterina ar Kotryna II“ žr.: $LRSM_2$, l. 67. A. Šapoka vartojo pirmąjį variantą. Asmenvardžių vartojimas publikacijoje suvienodintas, žr. leidinio rengimo principų aptarimą įvadiniame straipsnyje.

p. 103

[a] Pastaba prie šios pastraipos: „Dalykai Lenkijoje ir tie tarptaut[iniai] diplom[atiniai] santykiai (gana painūs) argi šio darbo uždavinys? Kam taip smulkiai?“ žr.: $LRSM_2$, l. 70.

p. 104

[a] Pastaba nukreipta į šį lapą, tačiau pažymėta prieš tai einančioje tuščioje lapo pusėje: „Ta sakinių ir pasakojimų jūra, be jokių užakcentavimų praretinimų etc. sunku yra skaitytojo galvai“ žr.: $LRSM_2$, l. 72v.

p. 105

[a] Pastaba skirta šiam žodžiui: „Seimas, o ne sejm'as“ žr.: $LRSM_2$, l. 74. A. Šapoka šiuo atveju vartoja terminą „sejmas“, tačiau redakciniais sumetimais šis žodis keičiamas.

p. 106

[a] Pastaba prie šios pastraipos: „Pasakojama visokios žinios, kaip kokioje kronikoje“ žr.“ $LRSM_2$, l. 76.

[b] Maksimas Alopeusas (Maksim Alopeus, Alopaeus, 1748–1822) – Rusijos diplomatas. N. Panino sekretorius, 1783 m. paskirtas reziduojančiu ministru Liubeko vyskupo dvare, o nuo 1789 m. iki 1796 m. Rusijos pasiuntinys Prūsijoje, Berlyne (1790 m. Jekaterinos II paskirtas įgaliotuoju ministru Berlyno rūmuose). 1807 m. paskirtas Rusijos pasiuntiniu Londone. Iš diplomatinės tarnybos atsistatydino 1809 m.

II SKYRIUS.
VISUOMENINIŲ LIETUVOS PAJĖGŲ SUSIGRUPAVIMAS IR 1788 M. PRIEŠSEIMINIAI SEIMELIAI

p. 109

[a] Pastaba nukreipta į § 1: „(Tema?)“ žr.: $LRSM_2$, l. 81.

[b] Pastaba prie šios pastraipos: „Taip čia jau tikra autor[inė] tema“ žr.: *ten pat,* l. 81.

[c] Lenkijos karalystę ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę asmenine unija Jogaila sujungė ne 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktu, bet 1386 m. tapdamas Lenkijos karaliumi. Dėl Krėvos akto jau seniai vykstanti diskusija istoriografijoje paskutiniuoju metu vėl suintensyvėjo. Naujausios studijos ir diskusijos šiuo klausimu žr.: J. Kiaupienė, 1385 metai, Krėva: pasiklydę tarp tikrovės ir mito, *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas* [Lietuvos užsienio politikos dokumentai. XIII–XVIII a. tyrinėjimai]. Sudarė J. Kiaupienė. Vilnius, 2002, p. 39–68; E. Gudavičius, *Lietuvos istorijos studijų specialusis priedas,* Vilnius: Aidai, 2002, t. 3; G. Błaszczyk, Czy była unia krewska?, *Kwartalnik Historyczny,* 2003, rocz. CX, Nr. 1, s. 83–96; J. Kiaupienė, W związku z polemiką Grzegorza Błaszczyka w sprawie unii krewskiej, *ten pat,* p. 97–98.

p. 110

[a] LDK didysis etmonas Jonušas Radvila (1612–1655) – viena ryškiausių ir kontroversiškiausių XVII a. vidurio politinio gyvenimo figūrų – iki šiol istoriografijoje vertinamas nevienareikšmiškai. Lenkų istoriografijoje dažniausiai jis vaizduojamas išdaviku, lietuvių – didvyriu. Plačiau apie Jonušo Radvilos veiklą naujausioje studijoje žr.: H. Wisner, *Jonušas Radvila (1612–1655) Kėdainių šešėlyje,* Vilnius: Vaga, 2000.

[b] Apie Radvilų giminę ir jos reikšmę XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniame gyvenime pasirodė nemažai naujų įvairaus pobūdžio studijų. Minėtinos tik naujausios monografijos, žr.: R. Ragauskienė, *Barbora Radvilaitė,* Vilnius: Vaga, 1999; R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.),* Vilnius: Valstybės žinios, 2002.

[redacted]

[a] Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų grupuočių ir Sapiegų giminės santykius XVII a. pabaigoje pastaruoju metu istoriografijoje plačiausiai aptarė Gintautas Sliesoriūnas, žr.: G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m.,* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2000.

[b] Pastaruoju metu istoriografijoje dažniausiai vartojamas ne partijos, bet politinės grupuotės terminas. Apie Familiją išsamią studiją parašė Zofija Zielińska, žr.: Z. Zielińska, *Walka „Familii" o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752,* Warszawa, 1983.

[c] Pastaba lapo viršuje: „Vėl nuo per plačios įžangos pradedama" žr.: $LRSM_2$, l. 84.

[d] Iki šiol išsamiausią dviejų tomų monografiją apie LDK rūmų iždininko Antano Tyzenhauzo veiklą parašė lenkų istorikas Stanislovas Koscialkovskis, žr.: S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski,* Londyn, 1970, t. 1–2.

[redacted]

[a] Pastaba prie §2: „(Tema)" žr.: $LRSM_2$, l. 85.

[b] Apie Radvilų giminės politinę veiklą XVIII a. pasirodė naujų studijų, žr.: M. Borucki, *Po Radziwiłłowsku. O życiu i działalności politycznej wojewody wileńskiego księcia Karola Radziwiłła „Panie Kochanku",* Warszawa, 1980; Z. Anusik, A. Stroynowski, Radziwiłłowie w epocie saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych, *Acta universitatis Lodziensis. Folia historica,* 1989, t. 33, s. 29–57; J. Kowecki, Klub Radziwiłłowski w Warszawie w 1791 roku, *Wiek Oświecenia,* Warszawa, 1989, t. 6, s. 85–124; J. Michalski, Od wrogości do przyjaźni. Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła „Panie Kochanku", *Miscellanea Historico-Archivistica,* 2000, t. XI.

p. 113

[a] Vilniaus vaivada Karolis Stanislovas Radvila (1734–1790) nominuotas 1762 m. spalio 8 d. ir šias pareigas ejo iki 1764 m. rugpjūčio 16 d. Antrą kartą Vilniaus vaivada buvo 1768–1790 m., žr.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy, t. 1, Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek,* pod redakcją Andrzeja Rachuby, Warszawa, 2004, s. 197–198. Plačiau apie Karolį Stanislovą Radvilą „Pone Mylimasis" žr.: Sikorski D. *„Panie Kochanku"*, Katowice, 1987; J. Michalski, Radziwiłł Karol Stanisław zwany Panie Kochanku, *PSB,* 1987, t. XXX/2, z. 125, s. 248–262.

p. 114

[a] *Affirmative* (lot.) – patvirtindamas, atiduodamas balsą už.

[b] *Do, ut des* (lot.) – duodu, kad duotum. Šio principo išplitimą skiriant vakuojančias pareigas XVIII a. Abiejų Tautų Respublikoje išsamiausiai aptarė K. Obremski, žr.: K. Obremski, Wakanse – do, ut des, *Między Barokem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie,* praca zbiorowa pod redakcją K. Stasiewicza i S. Achremczyka, Ołsztyn, 1996, s. 257–260.

p. 115

[a] Kunigaikštis Grigorijus Aleksandrovičius Potiomkinas (1739–1791) – vienas įtakingiausių Jekaterinos II favoritų ir patarėjų. Plačiau G. A. Potiomkino veikla aptariama naujausiose studijose, žr.: S. Sebag Montefiore, *Prince of princes the life of Potemkin,* London, 2000; О. И. Елисеева, *Геополитические проекты Г. А. Потемкина,* Москва, 2000.

p. 116

[a] Pastabos pieštuku: „1790? 1779? 1789?" žr.: $LRSM_2$, l. 91.

p. 117

[a] Apie Mikalojų Juozapą Radvilą plačiau žr.: Dymnicka-Wołoszyńska H. Radziwiłł Józef Mikołaj, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987, t. XXX, s. 238–240.

[b] Apie Mykolą Jeronimą Radvilą plačiau žr.: Lesińska K. Radziwiłł Michał Hieronim, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987, t. XXX, s. 306–309.

[c] Prie šios pastraipos pastabose pažymėta: „Kam toks platus deskriptyvus pobūdis?" žr.: $LRSM_2$, l. 93.

[d] Mykolas Jeronimas Radvila (1744–1831) į Vilniaus kašteliono pareigas paskirtas 1775 m. balandžio 10 d. ir šias pareigas ėjo iki 1790 m. lapkričio 27 d., kai tapo Vilniaus vaivada, žr.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy, t. 1, Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek,* pod redakcją Andrzeja Rachuby, Warszawa, 2004, s. 114, 198.

p. 118

[a] Apie Motiejų Radvilą plačiau žr.: Z. Anusik, A. Stroynowski, Maciej Radziwiłł, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987, t. XXX, s. 285–288.

[b] Prie šios pastraipos pastabose pažymėta: „Kam tokia plati, smulkm[eniška] biografija? Ką bendro su tema?" žr.: $LRSM_2$, l. 95.

[c] Motiejus Radvila (1749–1800) Vilniaus kaštelionu paskirtas 1790 m. gruodžio 23 d., žr.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy, t. 1, Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek,* pod redakcją Andrzeja Rachuby, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004, s. 114, 198.

[d] Prie šios pastraipos puslapio viršuje pastabose pažymėta: „Ar ne tas pats spausd[inta] „Senovėje"? Atsak[ingieji] pol[itikos] vadai" žr.: $LRSM_2$, l. 96. Šiuo atveju I. Jonynas turėjo omeny A. Šapokos publikuotą straipsnį, žr.: A. Šapoka. Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų seimo metu, *Senovė,* Kaunas, 1936, t. 2, p. 67–173.

[e] Originale 1721 m., tačiau tai akivaizdi korektūros klaida.

p. 119

[a] Mykolo Kazimiero Oginskio biograma: J. Michalski, A. Nowak-Romanowicz, Ogiński Michał Kazimierz, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, t. XXIII/3–4, zesz. 98–99, s. 624–630.

[b] Augustas Franzas Essenas (1724–1792) – Saksonijos valstybės veikėjas, diplomatas. Saksonijos pasiuntinys Abiejų Tautų Respublikoje Ketverių metų seimo laikotarpiu.

p. 121

[a] Apie Mykolą Kleopą Oginskį plačiau žr.: Z. Libiszowska, A. Nowak-Romanowicz, Ogiński Michał Kleofas, *PSB,* 1978, t. XXIII/4, zesz. 99, s. 630–636; Z. Libiszowska, Misja Ogińskiego w Londynie, *Wiek XVIII. Polska i Świat,* Warszawa, 1974; B. Dundulis, Projektas atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Rusijos imperijos sudėtyje (1811–1812), *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija,* 1972, t. 13, sąs. 1; G. Rutkauskaitė, Mykolas Kleopas Oginskis ir jo projektas atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, *Žemaičių žemė,* 2005, Nr. 1 (46), p. 14–19; R. Šmigelskytė-Stukienė, Mykolas Kleopas Oginskis – paskutinis LDK didysis iždininkas, *Žemaičių žemė,* 2005, Nr. 4 (49), p. 8–11.

[b] Pastabose pieštuku pažymėta: „Silpnas politikas (plg. jo projektai Napoleono laikotarpyje)“ žr.: $LRSM_2$, l. 100.

p. 122

[a] Plačiau apie Aleksandrą Mykolą Sapiegą žr.: Z. Zielińska, Sapieha Aleksander Michał, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1993, t. XXXIV/4, zesz. 143, s. 565–569.

[b] 1789–1790 m. LDK Vyriausiojo tribunolo, kurio maršalka buvo Aleksandras Mykolas Sapiega, Gardino kadencija truko 1789 m. gegužės 1 d.–rugsėjo 30 d., o Vilniaus kadencija 1789 m. lapkričio 15 d.–1790 m. balandžio 15 d., žr.: *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794: spis,* pod redakcją Andrzeja Rachuby, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004, s. 383.

[c] Nuorodos vieta tekste neaiški.

p. 128

[a] Apie Kazimierą Nestorą Sapiegą plačiau žr.: L. Kądziela, Sapiega Kazimierz Nestor, *PSB,* Warszawa-Kraków, 1994, t. XXXV, s. 52–67.

p. 124

[a] Pastabose puslapio apačioje pažymėta: „Įdomūs charakt. bet, čia plačiai užsimota" žr.: LRSM$_2$, l. 103.

[b] Prie šios pastraipos pastabose pažymėta: „Gražu, bet čia ne kokie „Sapiehowie", o kita tema" žr.: *ten pat,* l. 104.

p. 125

[a] Apie Ignotą Jokūbą Masalskį plačiau žr.: T. Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński,* Lublin, 1998; E. Raila, Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katalikiška apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė, *Kultūros istorijos tyrinėjimai,* Vilnius, 1997, t. 3, p. 92–146; I. Szybiak, Ignacy Masalski, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, t. XX/1, z. 84, s. 135–139.

[b] LDK Karo komisija įkurta 1764 m. elekciniame seime. Plačiau apie šios institucijos veiklą žr.: V. Rakutis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m., *Karo archyvas,* 1998, t. XV, p. 60–90.

p. 126

[a] *Bel-esprit* (pranc.) – sąmojingas žmogus.

[b] Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis iš Edukacijos komisijos pirmininko pareigų buvo priverstas pasitraukti 1780 m., žr.: J. Račkauskas, *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 71; I. Szybiak, Ignacy Masalski..., s. 137.

p. 127

[a] Plačiau apie Juozą Kazimierą Kosakovskį žr.: A. Zahorski, Kossakowski Józef Kazimierz, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, t. XIV, s. 268–272.

p. 128

[a] Simonas Kosakovskis sukilėlių buvo pakartas 1794 m. balandžio 25 d. Vilniuje Rotušės aikštėje. Apie šį įvykį plačiau žr.: V. Dolinskas, *Simonas Kosakovskis: politinė ir*

karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1764, Vilnius: Vaga, [2003], p. 740–747.

[b] *nomine novi* (lot.) – naujo, naujovių labui. Iš teksto akivaizdu, kad čia yra korektūros klaida ir turėtų būti *homines novi,* kaip aukščiau, p. 90.

p. 129

[a] Apie Joachimą Chreptavičių (1729–1812) plačiau žr.: Iwaszkiewicz J. Chreptowicz Joachim Litawor, *PSB,* Kraków, 1937, t. III, s. 441–443. Naujausia studija: K. Tracki, *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792,* Wilno: Wydawnictwo „Czas", 2007.

[b] A. Šapoka činšą vadina *čiže.* Joachimas Liutauras Chreptavičius (1729–1812) savo dvaruose (Naugarduko vaivadija) panaikino baudžiavą, bet paliko palivarkus, o jų žemę įdirbo samdomi darbininkai. J. Chreptavičiaus ir Povilo Ksavero Bžostovskio (1739–1827) agrarinių santykių reformos XVIII a. antrojoje pusėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo radikaliausios. Išsamiau šį klausimą aptarė M. Jučas, J. Jurginis, K. Tracki ir kt., žr.: M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje,* Vilnius: Mintis, 1972, p. 198–201; J. Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo),* Vilnius: Mokslas, 1978, p. 141–142; K. Tracki, *Ostatni kanclerz Litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792,* Wilno: Wydawnictwo „Czas", 2007, s. 48–55.

[c] Apie Antaną Dziekonskį plačiau žr.: H. Waniczkówna, Dziekoński Antoni, *PSB,* Kraków, 1948, t. VI, s. 131–132.

p. 130

[a] Liudvikas Skuminas Tiškevičius taip pat buvo išrinktas 1778 m. seimo maršalka, žr.: W. Filipczak, *Sejm 1778 roku,* Warszawa: Semper, 2000, s. 153. Apie Liudviko Tiškevičiaus politinį vaidmenį ir santykius su Antanu Tyzenhauzu, jėgų persigrupavimą po A. Tyzenhauzo mirties ir vėliau plačiau žr.: A. Kalenkiewiczówna, Rozkład partji Tyzenhauza na tle sejmików litewskich, *Księga pamiątkowa Koła Historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933,* Wilno, 1933, s. 127; W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe...,* s. 316–317.

p. 181

[a] Vladislovas Gurovskis (Władysław Gurowski, apie 1715–1790) – LDK didysis maršalas, Poznanės kašteliono Melchioro sūnus, prorusiškos orientacijos politikas. Dėka Rusijos pasiuntinio N. Repnino protekcijų ėjo LDK rūmų maršalo pareigas 1768 m. Nuo 1775 iki 1780 m. buvo renkamas Nuolatinės tarybos nariu, 1781 m. paskirtas LDK didžiuoju maršalu. Plačiau žr.: W. Konopczyński, Gurowski Władysław Roch, *PSB,* 1961, t. IX/2, z. 41, s. 171–173; R. Šmigelskytė-Stukienė, Abiejų Tautų Respublikos sienos su Rusija demarkavimo problemos 1774–1775 metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 2005,* Vilnius, 2006, t. 2, p. 53–68.

p. 182

[a] Konfederaciniai seimai XVIII a. antrosios pusės Abiejų Tautų Respublikos parlamentiniame gyvenime – vienas naujų reiškinių, leidusių atsikratyti *liberum veto* teisės, nes juose sprendimai buvo priimami tik balsų dauguma. 1764–1793 m. iš įvykusių 14 seimų 9 buvo konfederaciniai. Šis faktas lenkų istorikui R. Laszewskiui leido Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo metus apibūdinti kaip parlamentinės konfederacijos laikotarpį, žr.: R. Łaszewski, *Sejm Polski w latach 1764–1793. studium historyczno-prawne,* Warszawa-Poznań, 1973, s. 160–161.

p. 183

[a] 1788 m. priešseiminių seimelių veiklą paskutiniuoju metu tyrinėjo J. Michalskis, M. Jučas, E. Raila, L. Glemža, K. Tracki ir kt., žr.: J. Michalski, Sejmiki poselskie 1788 roku. Część I. Sytuacja polityczna w początkach 1788 r., *Przegląd Historyczny,* 1960, t. LI, z. 1, s. 52–73; J. Michalski, Sejmiki poselskie 1788 r. Część II. Przebieg sejmików, *ten pat,* p. 331–367; J. Michalski, Sejmiki poselskie 1788 r. Część III. Wyniki, *ten pat,* p. 465–482; M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje...,* p. 214–215; M. Jučas, XVIII a. socialinės ir politinės problemos Lietuvos pavietų seimeliuose, *Lietuvos istorijos metraštis. 1973,* Vilnius, 1974, p. 21–37; M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija...,* p. 221–222, 290–291, 303–304, 307; E. Raila, Lietuvos bajorų požiūris į Ketverių metų seimo reformas (pagal seimelių instrukcijas), *Lietuvos istorijos studijos,* 1996, t. 3, p. 28–35; E. Raila, *Apie 1791 m. 3-iosios konstituciją,* [Vilnius]: Aidai 2007, p. 27–34; L. Glemža, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos požiūris

miestų problemą Ketverių metų seimo laikais (1788–1792), *Lietuvos istorijos metraštis. 2001,* Vilnius, 2002, t. 1, p. 59–60; K. Tracki, *Ostatni kanclerz Litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792...*, s. 81–87. Tenka pastebėti, kad daugelis Lietuvos istorikų naudojosi A. Šapokos surinktais seimelių dokumentais.

p. 134

[a] *boni ordinis* (lot.) – gerai sutvarkytos. Istoriografijoje šios komisijos vadinamos „Gerosios tvarkos" komisijomis.

[b] Prie šios pastraipos pastabose pažymėta: „Kam taip plačiai atpasakojama. Skaitytojas paskęsta" žr.: $LRSM_2$, l. 120.

p. 135

[a] *juris caduci* (lot.) – priklausančios kaduko (arba išmaros) teisei.

[b] Prie šio punkto pastabose pažymėta: „Ką turi bendra tokių instrukcijų turinys čia?" žr.: $LRSM_2$, l. 121.

p. 136

[a] 1788 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priešseiminių seimelių instrukcijose su miestų problemomis susijusius paragrafus aptarė Liudas Glemža. Šis tyrinėtojas pastebėjo, kad kaip tik į Vilniaus seimelį susirinkę bajorai savo instrukcijoje iškėlė plačiausią miestų reformos programą, žr.: L. Glemža, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos požiūris į miestų problemą Ketverių metų seimo laikais (1788–1792), *Lietuvos istorijos metraštis. 2001,* Vilnius, 2002, t. 1, p. 59–60. Apie Vilniaus seimelio veiklą XVIII a. plačiau žr.: R. Jurgaitis, *Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.: daktaro disertacija (humanitariniai mokslai, istorija (05 H))*, Kaunas, 2007.

p. 144

[a] *per extensum* (lot.) – plačiai, ištisai.

[b] *salvis modernis possessoribus privilegiatis* (lot.) – neliečiant dabar turinčių [vietą] pagal privilegiją.

p. 146.

[a] Prie šio punkto pastabose pažymėta: „Gal reikėjo sujungti instrukcijas, susisteminti atskirus jų punktus, įnešti sintezės“ žr.: LRSM$_2$, l. 137.

p. 149.

[a] „Reflexye moralne na wielki piątek, na biskupa inflantskiego“ (lenk.) – „Livonijos vyskupui skirti moraliniai apmąstymai Didžiajam penktadieniui.“

p. 150.

[a] „Processa obywatelów x-twa Żmudzkiego o gwałtowności A. Giełguda w Rosieniach 1788“ (lenk.) – „Žemaitijos kunigaikštystės piliečių smurto prieš A. Gelgaudą 1788 m. Raseiniuose procesas“.

[b] „Manifest przeciw K. Nagurskiemu i Fr. Karpiowi o użycie podpisu do manifestu przeciw staroście X. Żmudzkiego“ (lenk.) – „Manifestas prieš K[ajetoną] Nagurskį ir Pr[anciškų] Karpį, pasirašiusius po manifestu prieš Žemaitijos kunigaikštystės seniūną“.

p. 152.

[a] Pastabose pažymėta: „Pašaliniai deimantai. Per daug pasiduota bendrai šaltinių faktams ar nereikėjo Juos labiau apdirbti?“ žr.: LRSM$_2$, l. 154.

p. 153.

[a] *superata* (lot.) – perteklius.

p. 154.

[a] *lex sumptuaria* (lot.) – prabangą varžantis įstatymas.

[b] Egzuliantais dažniausiai nuo XVII a. vidurio buvo vadinami Smolensko vaivadijos ir Starodubo pavieto bajorai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriniai pokyčiai XVII a. viduryje ir jų sankcionavimas 1667 m. Andrusovo paliaubomis, vėliau 1686 m. amžinąja taika lėmė tai, kad Smolensko vaivadija atiteko Maskvai. Tačiau šie teritoriniai pokyčiai nesužlugdė Smolensko vaivadijos vidinės administracinės struktūros, buvo išsaugotos bajoriškos savivaldos institucijos, urėdai ir pan. Jau 1648 m. Starodubo bajorija turėjo rimtų problemų ieškodama seimeliui tinkamiausios susirinkimo vietos, tačiau 1655 m. Respublkos seimas nustatė, kad visi Starodubo pavieto bajorijos suvažiavimai turi vykti Vilniaus pilyje. Ieškodama tinkamiausios Starodubo seimelio rinkimosi vietos bajorija rinkosi ne tik Lietuvos (pvz., Virbalyje), bet ir Lenkijos teritorijoje, ir tik 1661 m. galiausiai seimelis perkeltas į Vilnių. Smolensko vaivadijos seimeliai rinkosi Filipove (1658 m.), Gardine (1659 m.), o 1662 m. seimas nustatė šio seimelio susirinkimo vietą Slanime. Tik nuo 1664 m. Smolensko seimelis pradėjo rinktis Vilniuje, o šią Smolensko ir Starodubo bajorijos rinkimosi vietą patvirtino 1667 m. seimas. Plačiau apie tai žr.: M. Kulecki, *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimiera i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego,* Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763,* Warszawa, 2002, s. 83.

[c] Antanas Suchodolskis (Antoni Suchodolski) Smolensko vaivadijos kaštelionu nominuotas 1790 m. lapkričio 12 d., žr.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy, t. IV, Ziemia Smoleńska i wojewodztwo Smoleńskie XIV–XVIII wiek,* pod redakcją Andrzeja Rachuby, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003, s. 91.

p. 159.

[a] Šiai pastraipai taikytoje pastaboje pažymėta: „Ar ne geriau būtų buvę tas instrukcijas suspaustu petitu duoti priede, o čia tik sistematizuoti, labiau apdirbti“ žr.: $LRSM_2$, l. 154v.

[b] *in causis facti* (lot.) – bylose dėl nusikaltimų.

p. 160.

[a] *privatum conventiculum suum* (lot.) – savo privačią sueigą.

p. 162.

[a] Prie šio punkto pastabose pažymėta: „Sausi dalykai" žr.: $LRSM_2$, l. 159.

[b] *subsidium charitativum* (lot.) – laisvoji dovana. Pažodžiui „savanoriška parama, parama iš gailestingumo" – iždui (dažnai karo reikmėms) dvasininkų mokamas mokestis. Terminas paprastai neverčiamas. Plačiau apie šį mokestį žr.: K. Avižonis, *Rinktiniai raštai,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, t. IV, p. 216–217; A. Tyla, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Katalikų bažnyčios dalyvavimas formuojant valstybės iždą XVI a. pab.–XVII a. vidury, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai,* Vilnius, 1995, t. 15, p. 175–197; V. Rakutis, *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)...,* p. 49.

p. 163.

[a] *Virtuti militari* (lot.) – karinei narsai, už karinę narsą.

[b] Į šią pastraipą nukreiptos pastabos turinys toks: „Jeigu tos instrukcijos viena nuo kitos nesiskiria, tad kam taip plačiai visas kiekvienas jų smulkmenas atpasakoti" žr.: $LRSM_2$, l. 160v.

p. 165.

[a] Į šią pastraipą nukreipta pastaba skamba taip: „Tie dažnai minimi lokaliniai pavietų reikalai nieko bendra čia neturi su bendra linija. Galima juos buvo sistemiškai suvesti į porą sakinių, kaip pav..." žr.: $LRSM_2$, l. 162v.

p. 166.

[a] Prie šio punkto pažymėta pastaba skamba taip: „Berods, dauguma instrukcijų tai kelia?" žr.: $LRSM_2$, l. 165.

p. 169.

[a] Pastabose pažymėta: „Jeigu nuolat sakoma teks su tuo ar kitu susidurti, kam čia atskiruose posmeliuose apie juos minima vėlybesni dalykai, kurie dar bus minimi (ir aukščiau)" žr.: $LRSM_2$, l. 169v.

p. 171

[a] Į šį punktą nukreipta pastaba skamba taip: „Berods, kelis kart minima instr., bet niekur nepaaiškinta byla. Ir daugiau yra dalykų, kurie kaip dens ex maxina" žr.: $LRSM_2$, l. 172v.

p. 174

[a] *noli me tangere* (lot.) – neliesk manęs.

[b] Prie šio punkto lapo viršuje pažymėta pastaba: „Įžangas buvo galima apibendrinti" žr.: $LRSM_2$, l. 178.

p. 178

[a] „Powrót posła" (lenk.) – „Pasiuntinio sugrįžimas". Tai Livonijos pasiuntinio ir aktyvaus patriotų grupuotės veikėjo Julijano Ursino Niemcevičiaus (Julijan Ursyn Niemcewicz) komedija (pirminis pavadinimas „Powrót syna do domu"), kurioje atsispindėjo Ketverių metų seimo politinių debatų, pirmiausia diskusijos valstiečių, miestiečių klausimu, atmosfera. Pirmą kartą žiūrovams ši komedija parodyta 1791 m. sausio 15 d., žr.: M. Klimowicz, Oświecenie, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2002, s. 481–482.

[b] „Gazeta Narodowa y Obca" (lenk.) – „Tautinis ir svetimtaučių laikraštis".

p. 179

[a] *cum optime sentientibus in plena activitate circa tuitionem* (lot.) – su turinčiais geriausią nuomonę, kuo aktyviausiai veikdami dėl saugojimo.

[b] Pastabose pažymėta: „Iš jos matyti, žinoma, autoriaus erudicija šiuo klausimu" žr.: $LRSM_2$, l. 184v.

[c] Pastabose lapo kairėje paraštėje pažymėta: „Taip! svarbu" žr.: $LRSM_2$, l. 185.

p. 186

[a] Į šią pastraipą nukreiptoje pastaboje pažymėta: „Ar nereikėjo nors trumpai paminėti, kokios buvo lenkų instr[ukcijos] ir ką jie siekė šiam seimui?“ žr.: LRSM$_2$, l. 190v.

III SKYRIUS.
REFORMOS IR REFORMŲ SEIMAS

p. 184

[a] „O ustanowieniu i o upadku Konstytucji 3-go maja“ (lenk.) – „Apie Gegužės 3 d. konstitucijos priėmimą ir žlugimą“.

[b] Politinei Ketverių metų seimo publicistikai skirtas ypatingas dėmesys XX a. antrosios pusės istoriografijoje. Reikėtų paminėti šiuos veikalus: R. Kaleta, Stan badań nad polską poezją polityczną z lat 1788–1795, *Pamiętnik Literacki,* 1960, z. 2; B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans,* Gdańsk, 1968; A. Grześkowiak-Krwawicz, Walka publicystyczna o Konstytucję 3 Maja. Maj 1791–maj 1792, *Sejm Czteroletni i jego tradycje,* pod redakcją Jerzego Koweckiego, Warszawa, 1991, s. 95–108; Grześkowiak-Krwawicz Anna, Polska myśl polityczna lat 1772–1792 o systemie władzy monarchii absolutnej, *Kwartalnik historyczny,* 1987, Warszawa-Poznań, 1988, rocz. XCIV, Nr. 3, s. 41–58; A. Grześkowiak-Krwawicz, Za czy przeciw Ustawie Rządowej? Historia pewnej polemiki, *Wiek Oświecenia,* Warszawa, 1992, t. 8, s. 169–183; A. J. Zakrzewski, *Idee Oświecenia w kazaniach polskich: Studium literacko-socjologiczne,* Częstochowa, 1986; A. J. Zakrzewski, Reforma Rzeczypospolitej w kaznodziejstwie oświeceniowym, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr. 1368, Prace Literackie,* XXXI, Wrocław, 1991, s. 145–154; Z. Zielińska, Publicystyka pro- i antysukcesyjna w początkach Sejmu Wielkiego, *ten pat,* p. 109–125; Z. Zielińska, *Republikanizm spod znaku buławy. Publicystyka Seweryna Rzewuskiego z lat 1788–1790,* Warszawa, 1988; M. Ślusarska, „Obca przemoc“ i „domowa zdrada“ w kaznodziejstwie okolicznościowym lat 1792–1796, *Bo insza jest rzecz zdradzić, insza dać się złudzić. Problem zdrady w Polsce przełomu*

XVIII i XIX w., Warszawa, 1995, s. 95–114; *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės pamokslai ir kalbos. XVIII a. antroji pusė.* Parengė Loreta Jakonytė, *Iš senosios Lietuvos literatūros,* Vilniaus universitetas, 2003. Naujausia monografija šia tema: K. Mačiulytė, *Kad Tėvynė gyvuotų... XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės proginiai pamokslai,* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

p. 185

[a] Pila – miestas Lenkijoje. Naujausia S. Stašyco biograma ir bibliografija: Maria Czeppe i Zbigniew J. Wójcik, Staszic (Stasic, Staszyc) Stanisław Wawrzyniec, *PSB,* Warszawa-Kraków, 2004, t. XLII/4, z. 175, s. 540–550.

[b] „Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego" (lenk.) – „Pastabos apie Jano Zamojskio gyvenimą".

[c] Pastaba prie šios eilutės: „Jei sunkus vargu belieka ugnies?" žr.: $LRSM_2$, l. 194.

[d] „O poddanych polskich" (lenk.) – „Apie lenkų baudžiauninkus".

[e] „Odpowiedź na pytanie, czyli dodatek do księgi o poddanych polskich" (lenk.) – „Atsakymas į klausimą arba priedas knygai apie lenkų baudžiauninkus".

[f] „Przestroga dla Polski" (lenk.) – „Įspėjimas Lenkijai".

[g] H. Kolontajaus biograma: Edmund Rabowicz, Kuźnica Kołłątajowska, *Słownik literatury polskiego Oświecenia,* pod redakcją Teresy Kostkiewiczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991, s. 262–268; J. Kowiecki, Kuźnica Kołłątajowska – legenda czy rzeczywistość historyczna?, *Kwartalnik Historyczny,* 1978, Nr. 4.

p. 186

[a] Pastaba nukreipta į šias eilutes: „Aš jį kitokiu įsivaizdavau!" žr.: $LRSM_2$, l. 195.

[b] „Prawo polityczne narodu polskiego, czyli układ rządu Rzpltey" (lenk.) – „Lenkų tautos politinė teisė arba Respublikos valdymo santvarka".

[c] Pastaba kitoje lapo pusėje: „Ar ne anksčiau (*plano activia*) reikėjo kalbėti apie publicistus, o paskui tiesiai pereiti nuo instr[ukcijų] prie seimo!" žr.: $LRSM_2$, l. 195v.

[d] „potomek exulantów smoleńskich" (lenk.) – „Smolensko egzuliantų palikuonis".

p. 187

[a] „O podźwignieniu sił krajowych" (lenk.) – „Apie krašto pajėgų sustiprinimą".

[b] „O poprawie Rzeczypospolitey" (lenk.) – „Apie Respublikos pataisymą".

[c] Pastaboje pažymėta: „Iš tų apibendrinimų (čia!) matyti, kad taip plačiai instrukcijas atpasakoti nereikėjo, nes tokiu plačiu referavimu čia mažai pasinaudota" žr.: $LRSM_2$, l. 197v.

p. 188

[a] „Kalvė", kitaip – „Kolontajaus kalvė" (lenk. „Kuźnica Kołłątajowska") – tai XIX a. literatūros ir istorijos mokslų priimtas ir iki mūsų dienų išsilaikęs terminas. Juo apibrėžiama grupė asmenų, kurie buvo veikiami Hugo Kolontajaus Ketverių metų seimo laikotarpiu ir iš dalies per Tado Kosciuškos sukilimą. Ši grupė buvo įvardijama ir kaip „Kolontajaus namai" („dom Kołłątaja"), „politinis klubas" („Klub polityczny"). Tai buvo grupė politikų, visuomenės veikėjų, rašytojų ir publicistų, kuriuos vienijo H. Kolontajaus asmenybė, patriotinės grupuotės ideologija bei simpatijos Prancūzijos revoliucijai. Termino „Kalvė" kilmė sietina su W. Turskio paskelbtu „Atsakymu į kun. Hugo Kolontajaus veikalą" („Odpowiedz na dzieło ks. Hugona Kołłątaja [...] „Uwagi nad pismem Myśli o królach" (1790), kuriame apie savo oponentą jis rašė: „Įkūrė pas save šmeižto kalvę, iš kurios jo nuomonei nepaklūstančių atžvilgiu kerštо sviedinius svaido [...]". Šis apibūdinimas greitai įsitvirtino konservatyviosios bajorijos retorikoje. „Kolontajaus kalvei", be paties Kolontajaus, priskiriami publicistai Pranciškus Salezas Jezerskis (Francziszek Salezy Jezierski), Pranciškus Ksaveras Dmochovskis (Franciszek Ksawery Dmochowski), Antanas Trenbickis (Antoni Trębicki), Juzefas Mejeris (Józef Meier), kunigas Florijonas Jelskis (Florian Jelski), Piotras Grosmanis (Piotr Grossmani), Janas Dembovskis (Jan Dembowski) ir kt. Plg.: Edmund Rabowicz, Kuźnica Kołłątajowska, *Słownik literatury polskiego Oświecenia,* pod redakcją Teresy Kostkiewiczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991, s. 262–268; J. Kowiecki, Kuźnica Kołłątajowska – legenda czy rzeczywistość historyczna?, *Kwartalnik Historyczny,* 1978, Nr. 4.

p. 189

[a] Naujausioje Jezerskio biogramoje pateikiama išsami jo veikalų bibliografija, žr.: Przemysława Maruszewska, Franciszek Salezy Jezieski (1740–1791), *Pisarze polskiego Oświecenia,* pod redakcją Teresy Kostkiewiczowej i Zbigniewa Golińskiego, Warszawa, 1994, t. 2, s. 645–660.

[b] „Goworek herbu Rawicz...“ (lenk.) – Pilnas veikalo pavadinimas: „Goworek herbu Rawicz, wojewoda sandomirski. Powieść z widoku we śnie“ („Ravičiaus herbo Govoreckas, Sandomiero vaivada. Apysaka pagal sapną“); išleistas Griolio spaustuvėje 1789 m.

Naujausia trijų P. S. Jezerskio Ketverių metų seimo laikotarpiu parašytų kūrinių publikacija, žr.: Franciszek Salezy Jezieski, *Trzy utwory z czasów Sejmu Wielkiego: Tron dla próżnej powagi, szlachta do poddaństwa; Gowórek herbu Rawicz; Rzepica matka królów,* opr. B. Treger, Collegium Columbinum, Kraków-Warszawa, 2006.

p. 190

[a] Targovicos konfederatus A. Šapoka įvardijo „targovičėnais“ (vertinys iš lenkų kalbos „targowiczanin“). Publikacijoje šis žodis keičiamas į „targovicininkas“ arba „Targovicos konfederatas“.

[b] Kitoje lapo pusėje pažymėta pastaba: „Čia išeina atskirai disertacijai tiesiog atskira tema: publicistika prieš ir reformų semo metu!“ žr.: $LRSM_2$, l. 200v.

[c] „Głos na prędce do stanu mieyskiego“ (lenk.) – „Balsas paskubomis [tartas] miestiečių luomui“.

[d] „Que s'est que c'est tiers ètat“ (Qu'est-ce que le tiers état?) (pranc.) – „Kas yra trečiasis luomas?“ Prancūzijos revoliucijos ideologo, kunigo Emanuelio Juozapo Sieyeso (Emmanuel Joseph Sieyès, 1748–1836) 1789 m. išleista brošiūra, pagrindžianti politines trečiojo luomo teises.

[e] „Duch nieboszczyki Bastylii“ (lenk.) – „Velionės Bastilijos dvasia“.

[f] „Wzmianka krótka o zjednoczeniu Xiestwa Litewskiego z Królewstwem Polskim w duchu wolności i rowności“ (lenk.) – „Trumpas pastebėjimas apie Lietuvos Kunigaikštystės susivienijimą su Lenkijos Karalyste laisvės ir lygybės dvasia“.

[6] „Dyzmy Bończy Tomaszewskiego komisarza cywilno woyskowego województwa braclawskiego nad konstytucyą i rewolucyą dnia 3 maja roku 1791 uwagi" (lenk.) – „Dyzmos Bončios Tomaševskio, Braclavo vaivadijos civilinio-karinio komisaro, pastabos apie 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją ir revoliuciją". A. Šapoka abejoja veikalo autoriaus tapatybe. Tačiau žinoma, kad autorius – Dyzma Bończa-Tomaszewskis (1749–1825). Tai XVIII a. antrosios pusės publicistas, rašytojas, poetas, dramaturgas, „Jogailiados, arba Lietuvos susivienijimo su Lenkija" („Jagiellonida, czyli Zjednoczenie Litwy z Polską. Poema oryginalne", 1817 m.) autorius. Kilęs iš smulkiųjų Sandomiero vaivadijos bajorų, dirbęs karaliaus kanceliarijoje. Eruditas, mokėjo daug kalbų. Kaip S. F. Potockio klientas, 1784 m. buvo išrinktas Braclavo deputatu į tribunolą Liubline, o 1789 m. tapo Braclavo civilinės-karinės komisijos nariu. Ketverių metų seimo darbo pradžioje palaikė draugiją S. F. Potockiui, ir, A. J. Rolle teigimu, rašė tekstus jo pasisakymams seime. Tomaszewskis laikėsi konservatyvių respublikoniškų pažiūrų, priešinosi valdžios centralizavimui. Jo pažiūras atspindėjo 1791 m. lapkritį Lvove išleista ir visoje šalyje išplatinta 80 puslapių knyga „Dyzmy Bończy Tomaszewskiego komisarza cywilno woyskowego województwa braclawskiego nad konstytucyą i rewolucyą dnia 3 maja roku 1791 uwagi", kurią ir mini A. Šapoka. Šis veikalas sulaukė populiarumo tarp konstitucijos priešininkų, 1792 m. pradžioje pakartotinai buvo išleistas Varšuvoje. Plg.: Anna Grześkowiak-Krwawicz, Dyzma Bończa Tomaszewski, *Pisarze polskiego Oświecenia,* pod redakcją Teresy Kostkiewiczowej i Zbigniewa Golińskiego, Warszawa, 1994, t. 2, s. 491–506.

[redacted]

[a] „Odpowiedź autorowi prawdziwemu uwag Dyzmy Bonczy Tomaszewskiego nad konstytucyą i revolucyą dnia 3 maja" (lenk.) – „Atsakymas tikrajam Dyzmos Bončios Tomaševskio pastabų apie Gegužės 3 d. konstituciją ir revoliuciją autoriui".

[b] „O konstytucyi trzeciego maja r. 1791 do JWW. Zaleskiego trockiego y Matuszewicza brzeskiego litewskich posłów" (lenk.) – „Apie Gegužės 3 d. konstituciją šviesiesiams dauggaliams pasiuntiniams Trakų Zaleskiui ir Lietuvos Brastos Matuševičiui".

[c] „Na pismo, któremu napis: O konstytucyi 3 maja 1791 do JWW... odpowiedź" (lenk.) – „Atsakymas į laišką, kurio pavadinimas: Apie Gegužės 3 d. konstituciją..."

[d] *Que in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur* (lot.) – Kas vienu atveju yra laisvė, kitu vadinama savivale.

[e] „Do J. J. W. W. Panów Tadeusza Czackiego starosty nowogródzkiego y Mikołaja Wolskiego szambelana J. K. Mci z okoliczności wydanego pisma o konstytucyi trzeciego maja JJ. WW. Zaleskiemu... i Matuszewiczowi... poświęconego" (lenk.) – „Šviesiesiems Dauggaliams Ponams Tadeušui Čackiui, Naugarduko seniūnui, ir Mikalojui Volskiui, Jo Karališkosios Didenybės šambelionui, paskelbto laiško apie Gegužės trečios dienos konstituciją, skirto Šviesiesiems Dauggaliams Zaleskiui ir Matuševičiui, proga". Šiuolaikinėje istoriografijoje T. Čackio ir M. Volskio vardu rašyti publicistiniai tekstai priskiriami Dmochowskio plunksnai, žr.: T. Kostkiewiczowa, Franciszek Ksawery Dmochowski, *Pisarze polskiego Oświecenia,* pod redakcją Teresy Kostkiewiczowej i Zbigniewa Golińskiego, Warszawa, 1994, t. 2, s. 254–283.

[f] „Do W. J. Xiędza X. Fr. Dmochowskiego Schl. Piar. z okaliczności wydanego pisma pod tytułem: Do JJ. WW. Imc. Panów T. Czackiego... y M. Wolskiego..." (lenk.) – „Pijorų kunigui Pr. Dmochowskiui, laiško, pavadinto „Šviesiesiems Dauggaliams Ponams T. Čackiui ir M. Volskiui", paskelbimo proga".

[g] „Sen czyli sąd" (lenk.) – „Sapnas arba teismas".

[h] Visas leidinio pavadinimas „Dziennik Handlowy, zawierający w sobie wszystkie okoliczności czyli ogniwa całego łańcucha handlu polskiego" (lenk.) – „Prekybos dienraštis, apimantis visas lenkų prekybos aplinkybes arba grandis". Leidėjas – Breslaujos pavieto rotmistras ir Policijos komisijos asesorius Tadeušas Podleckis (Tadeusz Podlecki), žr.: *Historia prasy polskiej. Prasa Polska w latach 1661–1864,* pod redakcją Jerzego Łojka, Warszawa, 1976, t. 1, s. 52.

[i] „Dziennik uniwersalny" (lenk.) – „Universalusis dienraštis".

p. 192

[a] „Kurjer litewski czyli Wiadomości cudzoziemskie" (lenk.) – „Lietuvos kurjeris arba užsienio naujienos". XVIII a. antrosios pusės periodinė spauda XX a. viduryje bei antrojoje praėjusio šimtmečio pusėje sulaukė nemažo tyrėjų dėmesio. Varšuvos ir Vilniaus laikraščius, jų redaktorių politines pažiūras plačiau aptarė lenkų tyrinėtojai Jerzy Łojekas, Józefas Szczepaniecas, Irena Łossowska-Zaporowska, Konradas Zawadskis ir kiti, žr.: W. Giełżyński, Prasa warszawska 1661–1914, Warszawa, 1962; J. Łojek, *Dziennikarze i prasa warszawska w XVIII w., Warszawa, 1960; Historia prasy polskiej. Prasa Polska w latach 1661–1864,* pod redakcją Jerzego Łojka, Warszawa, 1976, t. 1; J. Szczepaniec, Monopol prasowy Tadeusza Włodka w Polsce w latach 1793–1796, *Ze skarbca kultury,* Wrocław, 1964, z. 16, s. 5–115; I. Łossowska-Zaporowska, *Korespondent Warszawski w latach 1792–1796. Zarys monograficzny,* Warszawa, 1969; K. Zawadski, Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVIII wieku, Warszawa, 2002; E. M. Ziółek, „Gazeta Krajowa"– „Gazeta Wolna Warszawska" – „Gazeta Warszawska" w 1794 roku, *Roczniki Humanistyczne,* Lublin, 1989, t. 37, zesz. 2, s. 143–166. Naujausios studijos apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVIII a. antrosios pusės periodinę spaudą: R. Jakubėnas, *Prasa Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w.,* Kraków: Collegium Columbinum, 2005; A. Ragauskas, Metropolio ir provincijos komunikacijos ypatybės: Varšuva ir Kurtuvėnai XVIII a. antrojoje pusėje, *Lietuvos lokalinių tyrimų padėtis,* Vilnius: VPU leidykla, 2005, p. 171–176.

[b] „Wiadomości literackie" (lenk.) – „Literatūrinės naujienos".

[c] „Gazety Wileńskie" (lenk.) – „Vilniaus laikraščiai".

[d] „Suplement do Gazet Wileńskich" (lenk.) – „Vilniaus laikraščių priedas".

[e] „Zbiór tygodniowy wiadomości uczonych" (lenk.) – „Mokslo žinių savaitinė rinktinė".

[f] „Gazeta Warszawska" (lenk.) – „Varšuvos laikraštis".

[g] „Wiadomości Warszawskie" – „Varšuvos žinios". Redaktorius Pranciškus Bohomolcas (Franciszek Bohomolec).

p. 198

[a] „Väterländische Zeitung für Polens Bürger“ (vok.) – „Tėvynės laikraštis lenkų piliečiams“.

[b] „Mannigfaltigkeiten oder Warschauer Wochenschrift“ (vok.) – „Įvairenybės arba Varšuvos savaitraštis“.

[c] „Korespondent Warszawski“ (lenk.) – „Varšuvos korespondentas“.

p. 197

[a] *ossa ex ossibus* (lot.) – kaulai iš [mano] kaulų. Plg. Senojo testamento Pradžios knygą 2,23.

[b] *conglutinata* (lot.) – sulipdyta.

[c] *et internum corpus Reipublicae* (lot.) – ir vidinis Respublikos kūnas.

p. 199

[a] „Projekt pewnego obywatela jaki rząd w Polszce między seymem, a seymem mógłby być nayprzyzwoitszy?“ (lenk.) – „Tikro piliečio projektas, kokia Lenkijai tinkamiausia santvarka tarp vieno ir kito seimo galėtų būti“.

p. 201

[a] „Ostatnia przestroga dla Polski“ (lenk.) – „Paskutinis įspėjimas Lenkijai“.

[b] „Księstwo żmudzkie ma własną mowę, do żadney w Europie niepodobną. Wojewódzwa składające prawdziwą początkową Litwę, zachowały dotąd mowę litewską, która jest mieszaniną dawnej scytyjskiej z słowiańską; w Kurlandyi i Inflantach mówią językiem utworzonym z żmudzkiego i niemieckiego“ (lenk.) – „Žemaitijos kunigaikštystė turi savo kalbą, nepanašią į jokią kitą Europos kalbą. Tikrąją, pradinę Lietuvą sudarančios vaivadijos iki šiol išlaikė lietuvių kalbą, kuri yra senosios skitų ir slavų kalbų mišinys; Kurše ir Livonijoje kalbama iš žemaičių ir vokiečių kalbų sukurta kalba“.

p. 203

a „Bo przez święta unii węzeł i Litwa jest Posła Krakówskiego oyczyzną..." (lenk.) – „Nes dėl švento unijos ryšio ir Lietuva tapo Krokuvos pasiuntinio tėvyne..."

p. 204

a „Zle i dobrze – Pismo stosujące się do pisma pod tytułem: zgoda i niezgoda z Autorem Uwag nad Życiem Jana Zamoyskiego Roku 1788 Dnia 22 września" (lenk.) – „Blogai ir gerai – Laiškas adresuotas laiškui, pavadintam: Pritarimas ir prieštaravimas pastabų apie Jano Zamoiskio gyvenimą, 1788 m. rugsėjo 22 d., autoriui".

b „Odpowiedź na Xiążkę Żydo-Swaros" (lenk.) – „Atsakymas į Žydo-Svaros knygą". Pavadinime žodžių žaismas: žodis „Swary" gali būti verčiamas ir kaip ginčai, barniai.

c „Listy posła do oyca na wsi mieszkaiącego y odpowiedne..." (lenk.) – „Pasiuntinio laiškai kaime gyvenančiam tėvui ir atsakymai..."

d „List obywatela do oyca z synem posłem koresponduiącego" (lenk.) – „Piliečio laiškas tėvui, susirašinėjančiam su sūnumi pasiuntiniu".

e „Kosmopolita Narodu polskiego" (lenk.) – „Lenkų tautos kosmopolitas".

p. 205

a „O banku narodowym w Polscze ustanowić się łatwo mogącym"; „Głos starostów do stanów zgromadzonych na seym" (lenk.) – „Apie Lenkijoje lengvai įsisteigti galintį tautinį banką"; „Seniūnų balsas į seimą susirinkusiems luomams".

b „Quelque chose concernant la souverainèté du Roi et le la république de Pologne sur les Duches de Courlande et de Semigalle" (pranc.) – „Šiek tiek dėl Kuršo ir Žiemgalos kunigaikštystės suvereniteto nuo karaliaus ir Lenkijos Respublikos".

c „Uwagi nad rządem polskim..." (lenk.) – „Pastabos apie Lenkijos santvarką..."

d „Z Rykijewa na Żmudzi z 29 listopada 1789" (lenk.) – „Iš Rikių Žemaitijoje 1789 m. lapkričio 29 d."

[e] „Pytanie i odpowiedź przez M. F. K. P. Ż. czy do doskonałości konstytucyi politycznej państwa naszego potrzeba, aby gmin miał ucząstek w prawodawstwie?..." (lenk.) – „M[aurucijaus] P[ranciškaus] K[arpio] P[asiuntinio] Ž[emaičių] klausimas ir atsakymas, ar būtina tobulinti mūsų valstybės politinę konstituciją, kad liaudis galėtų dalyvauti įstatymų leidyboje".

[f] „Obraz seymików" (lenk.) – „Seimelių paveikslas".

[g] „Myśli Polityczne dla Polski" (lenk.) – „Politinės mintys Lenkijai".

[h] „Dzieliłem ia oba gatunki przerażenia, a iako nieoddzielnie od wszystkich współ-Litwinów czułem zmartwienia minione, pozwolicie Nayiasznieysze Stany ażebym ponowił, w pełney radości iuż wyrażone przed kilka dniami słowa moje, że znam szczęśliwszym Stanisława Augusta od Zygmunta Augusta niegdyś, bo ponowienia Unii sprawcą iest dziś nam szczęśliwie panuiący nie z musu, lecz dobrowolney zgody tych serc dzieci wiernych, do których łaskawy Oyciec przemuwił pokilkokrotnie..." (lenk.) – „Svarsčiau aš abu požiūrius ir neatsiskirdamas nuo visų bendralietuvių jaučiau praeinantį sielvartą, leiskite šviesiausieji luomai, kad pakartočiau, jau su pakankamu džiugesiu, prieš keletą dienų išsakytus savo žodžius, jog laikau Stanislovą Augustą laimingesniu nei kadais [buvo] Žygimantas Augustas, nes Unijos atnaujinimo kaltininkas yra šiandien mus laimingai valdantis ne iš prievartos, o laisvu sutikimu širdžių tų ištikimų vaikų, į kuriuos malonusis Tėvas po keletą kartų kreipėsi..."

[i] Mauricijaus Pranciškaus Karpio (1749–1817) seime pasakyta kalba „Žodis Jo Malonybės pono Mauricijaus Pranciškaus Karpio, Žemaičių delegato, sakytas seimo sesijoje 1791 m. vasario 15 d." (iš lenkų k. vertė Viktorija Vaitkevičiūtė), paskelbta leidinyje: Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslai ir kalbos. XVIII a. antroji pusė. Parengė Loreta Jakonytė, *Iš senosios Lietuvos literatūros,* Vilniaus universitetas, 2003, p. 246–253.

p. 206

[a] „Kopia listu senatora litewskiego do przyjaciela w Warszawie mieszkaiącego – A[dam] R[zewuski] K[asztelan] W[itebski]" (lenk.) – „Lietuvos senatoriaus laiško Varšuvoje gyvenančiam bičiuliui kopija – Adomas Ževuskis Vitebsko kaštelionas.

[b] „...O proponowanej przez dwór londynski cessyi miasta Gdańska *cum territorio* dla dworu berlińskiego uwagi" (lenk., lot.) – „Apie Londono rūmų siūlymą perleisti Berlyno rūmams Gdansko miestą su [aplinkinėmis] teritorijomis".

p. 209

[a] A. Šapokos tekste – *kalvijas.*

p. 210

[a] *exstra materiam* (lot.) – nesusiję su reikalu.

p. 211

[a] *interlocutorie* (lot.) – įsiterpdamas, pertraukdamas.

p. 213

[a] LDK didžiojo etmono Mykolo Kazimiero Oginskio žmonos Aleksandros Čartoriskytės-Oginskienės rūmų salone Varšuvoje jau nuo 1768 m. buvo rengiamos didelio populiarumo sulaukusios politinės ir literatūrinės diskusijos, žr.: E. Rabowicz, Ogińska z Czartoryskich Józefa Aleksandra, *PSB,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, t. XXIII/3, zeszyt 98, s. 589–593.

[b] Elžbieta Branickytė-Sapiegienė (Elžbieta z Branickich Sapieżyna, apie 1734–1800), Mscislavo vaivados Jono Sapiegos žmona, Lenkijos karalystės didžiojo etmono Pranciškaus Ksavero Branickio sesuo, Kazimiero Nestoro Sapiegos motina. Valdovo Stanislovo Augusto Poniatovskio bičiulė (iki 1774 m.). Aktyviai veikė politiniame Abiejų Tautų Respublikos gyvenime. Ketverių metų seimo laikotarpiu gyveno Varšuvoje ir įvairiais būdais rėmė etmonų grupuotės siekius (platino S. Ževuskio politinę publicistiką, agitavo prieš sosto paveldėjimo teisės įvedimą ir kt.). 1792 m. pakeitė savo politinius nusistatymus ir ėmė remti sūnų Kazimierą Nestorą Sapiegą, palaikydama jo atsisakymą prisijungti prie Targovicos konfederacijos. Plačiau žr.: M. Czeppe, Sapieżyna z Branickich Elżbieta, *PSB,* Warszawa-Kraków, 1994, t. XXXV/2, zeszyt 145, s. 163–167.

[c] Sunku pasakyti, kuri Lanckoronskienė minima: Braclavo vaivados duktė, Polanecų kašteliono Stanislovo Piotro Lanckoronskio (Stanisław Piotr Lanckoroński) žmona Mariana (Marianna ze Świdińskich Lanckorońska) ar Ravos seniūno Pranciškaus Kazimiero Lanckoronskio žmona Eleonora (Eleonora z Garczyńskich Lanckorońska).

[d] Tikėtina, kad minima Karolina Gozdzka von Nassau-Siegen, kunigaikščio Karolio Henriko Otono žmona.

[e] Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio sesuo, Naugarduko kašteliono, vėliau – vaivados Juozapo Neselovskio (Neselauskio, Józef Niesiołowski) žmona Kotryna Masalskytė (Katarzyna z Massalskich Niesiołowska, ?–1795).

p. 216

[a] *activitatem* (lot.) – galimybę veikti.

p. 217

[a] 1790 m. birželio 29 d. seimo nutarimu dėl „Pyliavų nustatymo" seimo koekvacinei komisijai buvo pavesta parengti javų pyliavos kariuomenės reikmėms įstatymą, žr.: Ustanowienie zsypki, *VL,* Kraków, 1889, t. IX, s. 178–179. Įstatymas buvo parengtas ir priimtas tų pačių metų spalio 27 d., žr.: Rozrządzenie zsypki zbożowej w Koronie i w W[ielki]m Xięstwie Litewskim, *ten pat,* p. 186–188.

[b] Minima konstitucija neturi antraštės. Tai 1790 m. gruodžio 9 d. priimta deklaracija dėl seimo darbo tvarkos, žr.: Deklaracya, *ten pat,* p. 197–198. 1791 m. sausio 5 d. buvo priimta konstitucija „Iškilmingas Rūmų tvarkos dabartiniame seime patvirtinimas", kuria nustatyta dvigubo seimo posėdžiavimo tvarka, žr.: Uroczyste zaręczenie porządku Izby na teraźnieyszym seymie, *ten pat,* p. 202–203.

p. 224

[a] asekuracija (lenk. *asekuracja*) – draudimas. Žodžio rašybą A. Šapoka perėmė iš senosios lenkų kalbos.

p. 225

[a] Originale pateiktas tik knygos pavadinimo trumpinys *Żywoty*. Bibliografijos sąraše ši pozicija neįtraukta.

p. 229

[a] Benediktas de Caché (Benedikt de Caché, 1740–?) – prancūzų kilmės Austrijos diplomatas. Diplomato karjerą pradėjo 1764 m. austrų pasiuntinybėje Švedijoje. Nuo 1782 m. gegužės iki 1794 m. liepos ėjo ypatingojo pasiuntinio Abiejų Tautų Respublikoje pareigas.

p. 230

[a] *Finanzkammer* (vok.) – Finansų rūmai.

p. 231

[a] *post factum* (lot.) – po fakto (po to, kai padaryta, po to, kai viskas baigta, po visa ko; po laiko).

IV SKYRIUS.
KARIUOMENĖS REIKALAI SEIME IR JOS ORGANIZAVIMAS 1788–1792 M.

p. 234

[a] Naujausi tyrimai kariuomenės reformos klausimais: V. Rakutis, *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, Vilnius, 2001. Taip pat žr.: L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa, 1975; S. Życiński, *Reforma wojskowa na Sejmie Czteroletnim*, Szczecin, 1992.

[b] LDK didysis etmonas Liudvikas Konstantas Pociejus nominuotas etmonu 1709 m. spalio 28 d. po Grigo (Antano) Oginskio. Mirė 1730 m. sausio 3 d., žr.: *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opra-

cowali Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba, Biblioteka Kórnicka, Kórnik, 1994, s. 44.

[c] Jurijus Vladimirovičius Dolgorukis (1740–1830) – Rusijos kariuomenės generolas – anšefas (nuo 1774 m.), Septynerių metų karo (1756–1763) ir dviejų Rusijos–Turkijos karų (1768–1774 ir 1787–1791) dalyvis, Maskvos karinis gubernatorius.

p. 235

[a] Nuo 1764 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždo tribunolo funkcijos buvo perduotos LDK iždo komisijos teismui. Iždo komisijos teismas nagrinėjo bylas dėl valstybei nesumokėtų mokesčių išieškojimo, kariškių ir civilių asmenų, taip pat pirklių ir bajorų bylas, bylas dėl matų ir svorių tikrumo, iždo nuostolių, šantažavimo persikeliant tiltais ir brastomis. A. Šapoka LDK iždo komisijos teismą vadina fisko teismu.

p. 241

[a] *coaequatio iurium* (lot.) – teisių sulyginimas. 1697 m. priimtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės teisių sulyginimo (koekvacijos) įstatymas plačiai išanalizuotas Gintauto Sliesoriūno darbuose: G. Sliesoriūnas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės teisių sulyginimo – *Coaequatio iurum* – įstatymo priėmimas 1697 metais, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997, p. 325–338; G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse...*, p. 245–259.

p. 245

[a] *locus citatum* (lot.) – nurodyta vieta.

p. 248

[a] Nuorodoje palikta tuščia vieta.

p. 255

[a] *praejudicium* (lot.) – išankstinį, paruošiamąjį sprendimą arba nuomonę.

p. 260

[a] *Volumino* (lot.) – tomo. Turimas omenyje pijorų leisto seimo priimtų įstatymų rinkinio *Volumina Legum* antrasis tomas. Lotyniškai turėtų būti *Voluminis.*

p. 262

[a] Šios nuorodos vieta tekste nepažymėta.

p. 263

[a] „Zaręczenie oboyga narodów" (lenk.) – „Abiejų Tautų įsipareigojimas". Visas 1791 m. spalio 20 d. priimto įstatymo pavadinimas „Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów". A. Šapoka šio įstatymo lietuviško atitikmens nepateikė. Tiek veikale „Lietuva Reformų seimo metu", tiek ir 1938 m. išleistoje knygoje „Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos" (p. 301–302) įstatymo pavadinimas rašomas originalo (lenkų) kalba, jo neverčiant. Šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje įstatymo pavadinimas įvairuoja. L. Mulevičius šį dokumentą vadino „Abiejų Tautų savitarpio garantijos įstatymu" (žr.: L. Mulevičius, Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų Tautų savitarpio garantijos įstatymas, *Lituanistica*, 1992, Nr. 4 (12), p. 70–78). M. Jučas vartoja „Abipusio abiejų tautų įsipareigojimo" pavadinimą (žr.: M. Jučas, Gegužės 3 d. konstitucijai, *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija,* vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius, 2001, p. 7–10). J. Tumelis teikia „Abiejų Tautų tarpusavio įžado" pavadinimą (*Konstytucja 3 maja 1791/1791 metų gegužės 3-osios konstitucija / The constitution of May 3,* 1791, Warszawa, 2001, s. 147–150, 226). Šį pavadinimą, kaip geriausiai atitinkantį dokumento turinį, perėmė Z. Kiaupa (žr.: Z. Kiaupa, Sužlugdytos pertvarkos metas Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje, *Laurynas Gucevičius ir jo epocha,* sudarė R. Butvilaitė ir V. Jankauskas, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004, p. 9–15 [Acta Academiae artium Vilnensis = Vilniaus dailės akademijos darbai; Dailė, t. 32]). E. Raila, parengęs 1791 m. gegužės 3 d. Valdymo įstatymo vertimą į lietuvių kalbą, išpopuliarino pavadinimą „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimas" (žr.: E. Raila, Gegužės 3-iosios epocha, *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija,* Vilnius, 2001, p. 61–76; Raila, *Apie 1791 m. Gegužės 3-iosios konstituciją,* [Vilnius]: Aidai, 2007, p. 66).

p. 266.

[a] *sub carentia activitatis* (lot.) – nesant, trūkstant veiklos.

p. 268.

[a] *pacta conventa* (lot.) – sudaryta sutartis. Joje buvo aptariami ir nustatomi konkretesni naujai išrinkto valdovo įsipareigojimai, numatoma savotiška valdymo „programa“. Paprastai neverčiama.

p. 273.

[a] *salva restitutione* (lot.) – išliekant [įsipareigojimui] sugrąžinti.

p. 276.

[a] *ad deliberandum* (lot.) – svarstymui.

[b] *ad liberandum* (lot.) – svarstymui. Akivaizdu, kad korektūros klaida, turi būti kaip ir prieš tai – *deliberandum*.

p. 277.

[a] *NB (nota bene)* (lot.) – įsidėmėtina (pažodžiui – gerai įsidėmėk).

[b] Nuoroda tekste neįrašyta.

p. 279.

[a] 1790 m. birželio 27 d. Reichenbache (dab. Dzierżonovas Silezijoje) prasidėjusioje konferencijoje Anglija pareikalavo, kad Austrija sudarytų taiką su Turkija ankstesniųjų sienų pagrindu, o Prūsija susitaikytų su Austrija *status quo* sąlygomis. Už pasitraukimą iš karo „tuščiomis rankomis“ Anglija, Olandija ir Prūsija sutiko padėti Austrijai susigrąžinti valdžią Belgijoje. Pagal 1790 m. liepos 27 d. pasirašytą konvenciją Prūsija atsisakė savo planų Austrijos atžvilgiu, o Austrija atsisakė padėti Rusijai ir pasižadėjo pasitraukti iš karo. Sutarties rezultatas buvo austrų–turkų paliaubos (1790 m. rugsėjis) ir 1791 m. rugpjūčio 4 d. Sistove sudaryta taika tarp Austrijos ir Turkijos.

[b] Trišalė sutartis tarp Respublikos, Prūsijos ir Turkijos nebuvo pasirašyta. Matyt, turima galvoje Respublikos sutartis su Prūsija, kurios projektą Abiejų Tautų Respublikos seimas pasirašė 1790 m. kovo 29 d. Abiejų Tautų Respublikos pasiuntinio Stambule Piotro Potockio pastangos sudaryti trišalę sutartį, įtraukiant sąjungininke Turkiją, buvo nesėkmingos, žr.: *Historia dyplomacji polskiej,* Warszawa, 1982, t. 2, s. 641–642.

p. 284.

[a] A. Šapoka veikalo originale prie W. Smoleńskio pavardės prideda tik santrumpą *l[ocus] c[itatum]* (lot.) – nurodyta vieta.

V SKYRIUS.
PIRMOSIOS KADENCIJOS SEIMO DARBŲ APŽVALGA

p. 292.

[a] Nuolatinės tarybos funkcionavimo bei jos likvidavimo klausimai analizuojami lenkų istoriko Aleksandro Czajos monografijoje: A. Czaja, *Między tronem, buławą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789,* Warszawa, 1988. Seimo opoziciją Nuolatinės tarybos veiklos laikotarpiu aptarė Andrzejus Stroynowskis: A. Stroynowski, Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. *Studium z dziejów kultury politycznej,* Łódź, 2005.

p. 294.

[a] Ivanas Andrejevičius Ostermanas (Ostermanas-Tolstojus) (1725–1811) – Rusijos vicekancleris (nuo 1773 m.), senatorius (nuo 1774 m.), Rusijos užsienio reikalų kolegijos vadovas 1781–1797 metais.

p. 297.

[a] Semionas Romanovičius Voroncovas (1744–1832) – Rusijos diplomatas, karininkas. Nuo 1764 m. Rusijos pasiuntinybės Vienoje patarėjas. 1768 m. dalyvavo kare

su Turkija. 1776 m. paskirtas Rusijos įgaliotuoju ministru Venecijoje. Nuo 1785 m. iki 1806 m. Rusijos pasiuntinys Londone.

[b] A. Šapoka vartoja pavadinimą *Baltgudija.*

p. 298

[a] Augustinas Debolis (Augustyn Deboli, 1747–1810) – Lenkijos karalystės didysis vėliavininkas, Abiejų Tautų Respublikos pasiuntinys Peterburge 1787–1792 metais.

p. 299

[a] Haidamakų judėjimas – 1768 m. birželio 28 d. prasidėjęs ir iki rugpjūčio trukęs Ukrainos haidamakų sukilimas, kurio centras buvo Humanės miestas.

[b] Juozapo Bieliako (Józef Bielak) vadovaujamas LDK tautinės kavalerijos 5-asis priešakinės sargybos pulkas ir Stanislovo Byševskio (Stanisław Byszewski) vadovaujamas 3-iasis priešakinės sargybos pulkas, žr.: M. Machynia, V. Rakutis, Cz. Srzednicki, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego 1777–1794. Spisy.* Kraków, 1999, s. XXII–XXIII.

p. 300

[a] Etmonas Bogdanas Chmelnickis (1595–1657) – kazokų sukilimo Ukrainoje vadas.

[b] XVIII a. Lietuvos valstiečių ginčų su dvarų valdytojais problematikai skirta dokumentų publikacija: *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais.* Dokumentų rinkinys. Surinko Rimantas Jasas ir J. Orda, redagavo Konstantinas Jablonskis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, d. 2. Valstiečių būklės klausimas išanalizuotas Mečislovo Jučo monografijoje, žr.: M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje,* Vilnius: Mintis, 1972.

p. 302

[a] Tabako kamera – nuo 1776 m. Abiejų Tautų Respublikoje įvesto tabako mokesčių surinkimo įtaiga. Plačiau: R. Šmigelskytė-Stukienė, Iš LDK iždo komisijos istori-

jos: Iždo komisijos veiklos tikrinimas 1792–1793 m., *Istorijos akiračiai,* redakcinės komisijos pirmininkas E. Rimša, Vilnius, 2004, p. 307–322.

[b] Minimas archimandritas Viktoras Sadkovskis (Wiktor Sadkowski).

[c] Tiksli nuorodos vieta tekste nepažymėta.

p. 304

[a] Juozapas Judickis (Józef Judicki) LDK didžiuoju sargybiniu nominuotas 1776 m. liepos 14 d. Iš šių pareigų atsistatydino 1789 m. gruodžio 23 d. 1983–1792 m. buvo 1-osios divizijos generolas leitenantas, o 1792 m. birželio 2–17 d. LDK karinių pajėgų vadas.

[b] Tikėtina, kad minimas Jokūbo Azulevičiaus (Jakub Azulewicz) vadovaujamas Karaliaus dvaro pulkas, kuris nuo 1792 m. tapo 6-uoju LDK priešakinės sargybos pulku, žr.: M. Machynia, V. Rakutis, Cz. Srzednicki, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego 1777–1794. Spisy,* Kraków, 1999, s. XXXVI.

p. 305

[a] *cum adminiculo brachii militaris* (lot.) – pasitelkus karinę jėgą.

[b] Civilinės-karinės tvarkos komisijos (lenk. *komisje porządkowe cywilno-wojskowe*). Šiuolaikinėje istoriografijoje ypatingas dėmesys skiriamas Ketverių metų seimo nutarimų realizavimo vaivadijose ir pavietuose analizei. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilinių-karinių tvarkos komisijų istorijai skirti išsamūs J. Gordziejewo ir R. Šmigelskytės-Stukienės straipsniai. Žr.: J. Gordziejew, Z dziejów komisji porządkowych cywilno-wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim, *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie,* Rok XLVII (2002), s. 167–192; J. Gordziejew, Civilinės karinės tvarkos komisijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai Ketverių metų seimo laikotarpiu, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje,* sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008, p. 253–263; R. Šmigelskytė-Stukienė, Tarp tradicijų ir novacijų: Upytės pavieto bajorija XVIII a. pabaigoje, *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų,* sud. A. Astramskas, J. Gaidelienė, Panevėžys,

2004, p. 92–116; R. Šmigelskytė-Stukienė, Kauno pavieto bajorija valstybės permainų laikotarpiu, *Praeities pėdsakais,* Vilnius, 2007, p. 293–312.

[c] Juozas Tumelis laikosi nuomonės, kad Gegužės 3 konstitucijos vertimas į lietuvių kalbą buvo viena iš proceso, žymėjusio lietuviškų raštų diapazono plėtrą 1794 m. per sukilimą, apraiškų, žr.: J. Tumelis, Gegužės trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas, *Lietuvos istorijos metraštis, 1977,* Vilnius, 1978, p. 90–132.

p. 307

[a] *alternata* – (lot. *alterno* – kaitalioju) – sąlyga, kad seimai pakaitomis turi vykti Lenkijoje ir Lietuvoje (pastarojoje – kas trečias). Šis teisė buvo patvirtinta 1673 m. Varšuvos pacifikaciniame seime. Įtvirtinus šį principą parlamentiniame gyvenime pirmą kartą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje seimas vyko Gardine 1678 metais. Plačiau žr.: W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku): geneza i kryzys władzy ustawodawczej,* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, s. 83–84, 90–91; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym rzeczypospolitej w latach 1569–1763,* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002, s. 177–182; L. A. Wierzbicki, *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd Warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku,* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005, s. 217–239.

[b] Scipione Piatolli (1749–1809) – kunigas, Stanislovo Augusto Poniatovskio sekretorius ir agentas.

VI SKYRIUS.
1790 M. LIETUVOS SEIMELIAI NAUJIEMS ATSTOVAMS RINKTI

p. 313

[a] 1790 m. Lenkijos tribunolinių seimelių veiklą išsamiausiai tyrinėjo Zofia Zielińska, tačiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimeliai pristatyti gan fragmentiškai, žr.: Z. Zielińska, *O sukcesyi tronu w Polsce 1787–1790,* Warszawa, 1991, s. 207–220;

Z. Zielińska, Sejmiki 8 lutego 1790 – Pierwsze referendum na temat dokonań sejmu, *Wiek Oświecenia,* 1993, t. 9, s. 113–125.

[p. 314]

[a] Seimeliai, skirti deputatams į LDK Vyriausiąjį tribunolą išrinkti, lietuvių istoriografijoje paskutiniuoju metu dažniausiai vadinami grabnyčių arba tribunoliniais seimeliais. XVIII a. į šiuos seimelius buvo renkamasi pirmą pirmadienį po Grabnyčių (vasario 2 d.). Plačiau apie juos žr.: Andrzej B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki,* Warszawa, 2000, s. 170–177; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym...,* s. 208.

[p. 315]

[a] Lietuvių istoriografijoje įsitvirtino Vyriausiosios Lietuvos mokyklos pavadinimas, žr.: A. Šidlauskas, Edukacinės komisijos įkūrimas ir mokyklų pertvarkymas, *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803,* Vilnius, 1976, t. 1; A. Šidlauskas, Mokyklų reforma Lietuvoje XVIII a. pabaigoje, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A,* 1962, Nr. 2 (13), p. 37–56; A. Piročkinas, A. Šidlauskas, *Mokslas senajame Vilniaus universitete,* Vilnius: Mokslas, 1984; J. Račkauskas, *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

[p. 318]

[a] *Sapientem mittas, parum ei dicas* (lot.) – siųsdamas išmintingą mažai jam tesakai.

[p. 320]

[a] Adomas Evaldas Felkežambas (Adam Ewald Felkerzamb, 1734–1794) – Vitebsko kaštelionas, nominuotas 1787 m., nuo 1790 m. Livonijos vaivada.

[p. 321]

[a] Originale „emphiteutiniais". Turima omenyje žemės nuomojimas pagal emfiteuzę, suteikiančią nuomininkui teisę naudotis nuomojamu sklypu, jį įkeisti, perleis-

ti šią teisę kitam asmeniui, perduoti ją paveldėjimo būdu, bet neduodančią teisės į nuosavybę.

[b] *senatus consilium* (lot.) – Senato taryba.

[p. 322]

[a] Trakų vaivadienės Jadvygos Zaluskytės-Oginskienės fundacinėmis lėšomis 1788–1791 m. prie Misionierių vienuolyno Vilniuje buvo įkurta Vaikelio Jėzaus prieglauda, kurioje buvo išlaikomas 21 mokinys. Dar 14 bajoriškos kilmės jaunuolių buvo išlaikoma vienuolyno lėšomis. 1790 m. gruodžio 3 d. seimo nutarimu Trakų vaivadienei J. Zaluskytei-Oginskienei buvo leista iš Vilniaus magistrato perimti 2 margus žemės prieglaudai reikalingiems daržams įrengti bei ūkiniams pastatams statyti, žr.: Approbacya szpitalu pod tytułem Dzieciątko Jezus w mieście Wilnie, *VL*, Kraków, 1889, t. IX, s. 196.

[b] Pirminis 1790 m. Vilniaus seimelio instrukcijos variantas turėjo tik 16 paragrafų, tačiau paskutinę seimelio dieną, t. y. lapkričio 17-ąją, patvirtintas galutinis variantas buvo dukart ilgesnis. Išsamiai šio seimelio eiga ir instrukcijos priėmimo peripetijos atsispindi surašytame dienoraštyje, žr.: Relacya o Seymikach Poselskich Woiewodztwa Wilenskiego Roku 1790, *AGAD*, Archiwum Publiczne Potockich, 96, s. 285–290.

[p. 323]

[a] „Nad nową konstytucyą“ (lenk.) – „Apie naująją konstituciją“.

[b] Generolas Jokūbas Jasinskis (1761–1794) – 1789–1794 m. LDK karinių pajėgų inžinerijos korpuso vadas, 1794 m. sukilimo Lietuvoje vadas. 1794 m. sukilimo Lietuvoje vadas.

[c] Aleksandras Vasiljevičius Suvorovas (1729–1800) – generolas, Rusijos kariuomenės šturmavusios Varšuvos priemiesčio Praga įtvirtinimus vadas.

p. 327.

[a] Turima omenyje Rusijos imperatorės Jekaterinos II įsakymu dėl dalyvavimo Baro konfederacijoje sekvestruoti Karolio Stanislovo Radvilos ir Mykolo Kazimiero Oginskio dvarai Rusijai 1772 m. padalijimo metu atitekusiose žemėse.

p. 329.

[a] Apie Stanislovą Manucį (Manuzzi) plačiau žr.: E. Rostworowski, Manuzzi Stanisław, *PSB*, t. XIX/4, z. 83, s. 507–508.

[b] Lietuvos valstybės istorijos archyve saugomos Trakų pavieto žemionių (žemininkų) teismo, įkurto 1792 m. vietoj pilies ir žemės teismų, 1792–1793 m. knygos, žr.: *LVIA*, f. SA, b. 6114 ir kt.

p. 330.

[a] Jokūbas Johanas Sieversas (Jakob Johann Sievers, 1731–1808) – Rusijos pasiuntinys Abiejų Tautų Respublikoje.

p. 332.

[a] Kazimiero Konstantino Pliaterio biogramą žr.: Z. Zielińska, Plater (Broel-Plater) Kazimierz Konstanty, *PSB*, 1981, t. XXVI/4, z. 111, s. 668–669.

p. 333.

[a] *de lege sumptuaria* (lot.) – pagal prabangą varžantį įstatymą.

p. 336.

[a] Originale *Koroniškiam*, tačiau šis žodis pakeistas atsižvelgiant į publikacijos rengimo principus.

p. 337.

[a] Juozas Kosakovskis nuo 1789 m. lapkričio 9 d. iki 1793 m. balandžio 1 d. turėjo Lietuvos tautinės kavalerijos husarų (Kauno) brigados majoro laipsnį, žr.: M. Machy-

nia, V. Rakutis, Cz. Srzednicki, *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego 1777–1794. Spisy,* Kraków, 1999, s. 74.

p. 338.

[a] *vidimusus* (*vidimus* (lot.) – pamatėme) – išrašas. Čia tų laikų teisinis terminas naujadaras, kurio kilmė lotyniška. Matyt, sulietuvinta forma pridedant lietuvišką galūnę -as.

p. 339.

[a] *sententionarus* (lot. *sententionarius*) – knyga nuosprendžiams įrašyti.

p. 351.

[a] *iura hereditaria dominiorum circa antiquas consuetudines* (lot.) – valdų paveldėjimo teisės, susijusios su senovės papročiais.

[b] *bene nati* (lot.) – geros kilmės.

p. 355.

[a] Brastos vaivadijos vėliavininkas Bernardas Buchoveckis (Bernard Buchowiecki), 1793 m. Brastos seimelyje išrinktas Brastos ir Kobryno pavietų atstovu į Gardino seimą, žr.: R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais,* p. 236.

p. 358.

[a] *de laesione iuris naturae* (lot.) – dėl prigimtinės teisės pažeidimo; parašyta su klaidomis.

p. 360.

[a] *de coruptis et corumpendis.* Turėtų būti: *de corruptis et corrumpendis* (lot.) – dėl papirktų ir paperkamų.

p. 362

[a] Minsko žemės teismo teisėjas Tadas Valadkavičius (Tadeusz Wołłodkowicz).

p. 363

[a] Tadas Reitanas (Tadeusz Reytan, Rejtan, 1746–1780) – Naugarduko atstova 1773–1775 m. seime, priešinęsis seimo konfederacijos sudarymui ir per pirmąjį pa dalijimą Rusijos, Austrijos bei Prūsijos užgrobtų žemių atidavimo šioms valstybėm patvirtinimui.

p. 364

[a] Originale – Baltgudžių.

p. 366

[a] *Salva advitalitate* (lot.) – išlaikant [turėjimo] iki gyvos galvos teisę.

p. 367

[a] *activitati et dexteritati* (lot.) – veiklumui ir sumanumui.

p. 370

[a] Metrikantas buvo Grigas Kačanovskis, o ne Antanas Trembickis. Apie G. Kača novskį plačiau žr.: E. Rabowicz, Kaczanowski Grzegorz, *PSB,* Wrocław-Warsza wa-Kraków, 1965, t. XI/3, z. 50, s. 365; A. Baliulis, Primirštas dokumentas api Lietuvos Metrikos pergabenimą į Vilnių XVIII a. pabaigoje, *Lietuvos Metrikos nau jienos, 2002/6,* Vilnius, 2003, p. 19; R. Šmigelskytė-Stukienė, Między Warszawą Wilnem: Metryka Litewska w latach 1792–1794, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystė istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija,* sudarytojas A. Dubonis, Vilnius Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, p. 199–212.

p. 374

[a] *expressis verbis* (lot.) – aiškiais žodžiais. Originale įsivėlusi korektūros klaida *expresi verbis.*

VII SKYRIUS.
GEGUŽĖS 3 DIENOS KONSTITUCIJA

p. 382

[a] *neminem captivabimus* (lot.) – „nieko nesuimsime“. Formulė, įtvirtinusi asmeninį teisinį bajorų imunitetą – kilmingasis negali būti suimtas be teismo sprendimo (t. y. vien valdovo valia).

p. 384

[a] Originale – „Kudirkos Naumiesčiui“. Tuo metu miestelis vadinosi Vladislavovu (Władysławów).

[b] Veikalo originale pateikta tik autoriaus pavardė „Hedeman“ be tikslios knygos signatūros.

p. 386

[a] Johanas Rudolfas Bišofsverderis (Johann Rudolf Bischoffwerder, 1741–1803) – Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo slaptasis pasiuntinys Vienoje.

[b] Pranciškus Ksaveras Voina (Franciszek Ksawery Woyna, 1750–1815) – Lenkijos kariuomenės generolas majoras, Stanislavovo seniūnas, karaliaus šambelionas. Abiejų Tautų Respublikos ypatingasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Vienoje.

p. 387

[a] *status quo ante belli* (lot.) – padėtis, buvusi prieš karą.

[b] Viljamas Pitas jaunesnysis (William Pitt the Younger, 1759–1806) – Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas 1783–1801 ir 1804–1806 m.

[c] Charlesas Jamesas Foxas (1749–1806) – pirmasis Didžiosios Britanijos (Anglijos) užsienio reikalų sekretorius (1782–1783, 1806 m.), vigų partijos vadovas parlamento Bendruomenių rūmuose, žr.: John Steven Watson, *The Reign of George III, 1760–1815*, Oxford University Press, 1960; Leslie George Mitchell, *Charles James Fox and the Disintegration of the Whig Party, 1782–1794*, Oxford University Press, 1971.

[d] Edmund Burke (1729–1797) – Didžiosios Britanijos politikas, publicistas, parlamento Bendruomenių rūmų narys, politine savimone pasižyminčio konservatizmo teorijos kūrėjas. 1790 m. išleistame veikale „Mintys apie Prancūzijos revoliuciją" („Reflections on the Revolution in France") gynė konservatizmą ir pasisakė prieš jakobinizmą. Plačiau: George H. Sabine, Thomas L. Thorson, *Politinių teorijų istorija,* Vilnius: Pradai, 1995, p. 605–623.

[e] Francis Leedsas (Francis Leeds, 1751–1799) – Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministras Viljamo Pito vyriausybėje (1783–1791).

[f] Lordas Grenvilis (Grenville of Wotton-under-Bernewood, William Wyndham Grenville, 1759–1834) – Didžiosios Britanijos politikas, Didžiosios Britanijos ministro pirmininko Georgo Grenville'io sūnus, nuo 1782 m. Bendruomenių rūmų narys, nuo 1790 m. Lordų rūmų lyderis. Nuo 1791 m. birželio 8 iki 1801 m. vasario 10 d., kai vyriausybei vadovavo pusbrolis Viljamas Pitas jaunesnysis, buvo valstybės sekretorius užsienio reikalams. Po Viljamo Pito mirties (1806 m.) tapo Didžiosios Britanijos ministru pirmininku.

p. 395

[a] apostazė (gr. *apostasis* – atskilimas, atsimetimas) – atsimetimas nuo bažnyčios, religijos.

[b] Konstitucijos teksto originale pavartotą daugiskaitinę žodžio *swobody* formą tiksliau būtų versti ne laisvių, bet teisių prasme. Plg.: *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija,* vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 14.

p. 397

[a] *definitive* (lot.) – galutinai, neatšaukiamai.

[b] *ius agratiandi* (lot.) – teisė pasigailėti. Mirti pasmerktųjų pasigailėjimo teisė.

[c] *in criminibus status* (lot.) – valstybiniuose nusikaltimuose. Autoriaus išversta „valstybės išdavikams".

p. 399

[a] Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje (pvz., Z. Kiaupos, L. Glemžos darbai) socialinis aspektas vertinamas pabrėžiant miestiečių įbajorinimo svarbą luomo sampratos turinio kaitai. Žr.: Z. Kiaupa, Lietuvos istorijos XVIII amžius?, *Darbai ir dienos,* Kaunas, 2004, t. 37, p. 7–16; Z. Kiaupa, Sužlugdytos pertvarkos metas Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje, *Laurynas Gucevičius ir jo epocha,* sudarė R. Butvilaitė ir V. Jankauskas, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004 [Acta Academiae artium Vilnensis = Vilniaus dailės akademijos darbai; Dailė, t. 32, p. 9–15; L. Glemža, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792 m.). Daktaro disertacija, Kaunas, 2001, *Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraščių skyrius,* f. 6–79, p. 69.

p. 401

[a] *absolutum dominium* (lot.) – neribota valdžia.

p. 402

[a] *Krakowskie Przedmieście* (lenk.) – „Krokuvos priemiestis"; Varšuvos miesto dalis.

p. 408

[a] sukcesija – sosto paveldėjimas.

p. 409

[a] deliberacija (*delibero* (lot.) – apsvarstyti, apmąstyti) – svarstymas.

p. 410

[a] *ut sit bene Patriae* (lot.) – kad būtų gerai Tėvynei.

p. 412

[a] *Juravi Domino et non me poenitebit* (lot.) – Prisiekiau Viešpačiui ir to nesigailėsiu (autoriaus vertimas).

p. 418

[a] *Te Deum laudamus* (lot.) – Tave, Dieve, garbiname.

p. 421

[a] recesas (*recessio* (lot.) – atsitraukimas) – priimto nutarimo ar duotos priesaikos atsižadėjimas.

[b] *jus agratiandi* (lot.) – teisė pasigailėti (autoriaus vertimas).

p. 428

[a] Pavlovo „respublikos" įkūrėjas – Vilniaus kapitulos kanauninkas, LDK referendorius Povilas Ksaveras Bžostovskis. 1767 m. įsigijęs Merkinės dvarą netoli Vilniaus jame įkūrė „Pavlovo respubliką", kurioje pradėjo įgyvendinti socialines, agrarines ir karines reformas. Plačiau žr.: E. Rostworowski, Reforma Pawłowska Pawła Ksawerego Brzostowskiego (1767–1795), *Przegląd Historyczny,* 1953; Nr. 1–2, J. Bartyś, *Rzeczypospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku,* Warszawa, 1982; M. Jučas, Baudžiavos irimas Lietuvoje..., p. 198–200; V. Rakutis, 1769 m. kovo 10 d. Pavlovo respublikos nuostatai, *Praeities pėdsakais,* Vilnius, 2007, p. 389–416.

p. 430

[a] Grafo E. Tiškevičiaus užsakymu XIX a. pabaigoje Vaitkuškio archyve padarytas LDK lauko raštininko Mykolo Kosakovskio atsiminimų apie 1788–1794 m. įvykius Lietuvoje ir visoje Respublikoje nuorašas (Pamiętnik do Historii Polskiey w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta od 1788 do 1794 r. przez Michała Kossakowskiego pisarza polnego W. X. Litt., posła Kowieńskiego w r. 1840 w Żejmach pisany) šiuo metu saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje, Biržų valdų aktų rinkinyje (*MAB RS,* f. 31–1458) (Da–68).

p. 437

[a] *laudum* (lot.) – seimelio nutarimas, kartais šiuo terminu buvo įvardijamos ir seimeliuose priimtos instrukcijos vykstantiems į seimą pasiuntiniams.

[b] A. Šapoka laiko, kad seimelių kiekvienoje provincijoje buvo įsteigta po 34. Naujausiais tyrimais nustatyta, kad seimo įstatymu numatytas seimelių skaičius Lenkijoje kito, žr.: W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź, 1994; J. Sobczak, Zreformowane sejmiki litewskie wobec Konstytucji 3 Maja, *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowj poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczonego (Poznań 7–8 X 1994)*, Poznań, 1995, s. 165–182; R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.

p. 438

[a] Hasenpotas – dabar Aizputė Latvijoje.

p. 439

[a] A. Šapoka savo neigiamą požiūrį argumentuoja N. Krečetnikovo raportu apie masišką priesaiką konfederacijai Lydoje ir kitur. Šis šaltinis nėra patikimas. Išsamiau apie tai žr.: R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais...*, p. 57–93.

p. 440

[a] Visuose A. Šapokos disertacijos egzemplioriuose Volmerio pareigybė įrašyta skliausteliuose *budowniczy* (lenk). Tai Gardino pavieto statytojas Leonardas Volmeris, *Kalendarz Wileński na rok 1792*, Wilno, 1791; *Kalendarz polityczny dla krolestwa Polskiego y W. X. Litewskiego*, Warszawa, 1793.

p. 448

[a] Originale – „politinių".

Santrumpos

AGAD – Vyriausiasis senųjų aktų archyvas (*Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*)

AGW – Vyriausiasis Varšuvos archyvas (*Archiwum Głównie w Warszawie*)

CVA – Centralinis valstybės archyvas

KAKA – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas

LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

LNB RS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius

LRSM – Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

MAB RS – Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius

PSB – Polski Słownik Biograficzny

SA – Senieji aktai

VDU RS – Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

VL – Volumina Legum

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

VVA – Valstybinis Vilniaus archyvas (*Archiwum Akt Dawnych w Wilnie*)

Iliustracijų sąrašas

1 pav. Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto komisijos 1936 m. sprendimo projekto dėl A. Šapokos disertacijos faksimilė. *MAB RS*, f. 105, b. 23, l. 13.

2 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" autorinio egzemplioriaus ($LRSM_5$) viršelis. *LNB RS*, f. 120, b. 1849.

3 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" titulinis lapas. *LNB RS*, f. 120, b. 1849.

4 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" rankraštinio egzemplioriaus ($LRSM_4$) viršelio faksimilė. *MAB RS*, f. 233, b. 118, l. 1.

5 pav. Adolfo Šapokos veikalo „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos" rankraštinio egzemplioriaus ($LRSM_4$) įvado pirmasis lapas. *MAB RS*, f. 233, b. 118, l. 2.

6 pav. 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos priėmimas. Dail. Jean Pierre Norblin, 1791 m. B. Wierzbicka, *Gmachy i wnętrza sejmowe w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998, s. 92.

7 pav. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (1726–1794). Dail. Marcelio Bacciarelli, apie 1785 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego*, opracowanie J. Kowecki, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1991, s. 21.

8 pav. Livonijos vyskupas Juozas Kazimieras Kosakovskis (1738–1794). Nežinomo dailininko portretas, apie 1780 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 26.

9 pav. Vilniaus vaivada Karolis Stanislovas Radvila „Pone Mylimasis" (1734–1790). Dail. Konstanty Aleksandrowicz, 1786–1790 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 29.

10 pav. Vilniaus kaštelionas (nuo 1790 m. Vilniaus vaivada) Mykolas Jeronimas Radvila (1744–1831). Dail. Anton Graff, 1785 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 31.

11 pav. Vilniaus kaštelionas (nuo 1790 m.) Motiejus Radvila (1749–1800). Nežinomo dailininko portretas, 1788 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 32.

12 pav. Trakų vaivada Juozas Mikalojus Radvila (1736–1813). Dail. Dionizy Kondrasiewicz, XVIII a. pabaiga. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 33.

13 pav. LDK didysis maršalka (nuo 1791 m.) Ignas Potockis (1750–1809). Dail. Mateusz Tokarski, apie 1786 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 44.

14 pav. LDK iždininkas Stanislovas Poniatovskis (1754–1833). Dail. Marcelio Bacciarelli, apie 1777 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 49.

15 pav. LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Oginskis (1730–1800). Dail. Angelice Kaufmann (?), apie 1791 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 45.

16 pav. LDK vicekancleris Joachimas Liutauras Chreptavičius (1729–1812). Dail. Józef Kosiński, 1798 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 47.

17 pav. LDK konfederacijos Ketverių metų seime maršalka Kazimieras Nestoras Sapiega (1754–1798). Dail. Józef Peszko, apie 1791 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 64.

18 pav. Oršos pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Liudvikas Gutakovskis (1738–1811). Dail. Marcelio Bacciarelli, 1809–1810 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 85.

19 pav. Valkavisko pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Povilas Grabovskis (1759–1794) Dail. Jan Lampi, apie 1790 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 84.

20 pav. Riečicos pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Mikalojus Moravskis (1743–1811). Dail. Józef Peszko, 1800 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 92.

21 pav. Riečicos pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Antanas Joachimas Oskierka. Nežinomo dailininko portretas, apie 1778 m. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 93.

22 pav. Livonijos pasiuntinys Ketverių metų seime Julijanas Ursinas Niemcevičius (1758–1841). Dail. Józef Czaczkowski, pagal 1820 m. Antonijaus Brodovskio paveikslą. *Senatorowie i posłowie Sejmu Wielkiego...*, s. 95.

Asmenvardžių rodyklė

Achremczyk Stanisław 477
Adamus Jan 10, 46
Adolphowa Krystyna 45
Aleksandras Jogailaitis (Aleksander Jagiellończyk) 196
Aleksandrowicz Konstanty 519
Alopeusas Maksimas (Alopeus, Alopaeus Maksim) 106, 475
Ambrazas Saulius 461
Ancuta Jurgis Kazimieras (Ancuta Jerzy Kazimierz) 227
Anusik Zbigniew 476, 478
Askenazy Szymon 30, 48, 54, 63, 80–81, 85, 87–89, 106–108, 255, 279, 294, 385, 388
Augusta Marija Nepomukė (Augusta Maria Nepomucena Wettyn) 397
Augustas II (August II) 260
Avižonis Konstantinas 486
Azulevičius Jokūbas (Azulewicz Jakub) 304, 506

Bacciarelli Marcelio 519–520
Badenis Stanislovas (Badeni Stanisław) 176
Baginskis Kantas Vaitiekus Vincentas (Bagiński Kanty Wojciech Wincenty) 196, 301
Balčiūnas Jonas 41
Baliulis Algirdas 512
Balzer Oswald 54, 58, 68–69, 72, 383, 401
Bandtkie-Stężyński Jan Wincenty 10, 46
Baranauskas Virginijus 465
Bardach Juliusz 26, 37
Bartoszewicz Julian 54, 148–149, 193, 245
Bartoszewicz Kazimierz 55, 113, 117–119, 260, 323, 382–383, 388–391, 393, 403–405, 410–411, 413–414, 422–423
Batovskis Aleksandras (Batowski Aleksander) 370, 419
Benklevskis (Benklewski, Bienklewski) 171
Berensas Eberhertas (Berens Eberhert) 158
Bernavičius Mykolas (Bernowicz Michał) 158, 263, 272, 276, 341, 363, 425, 433, 435–436
Beršadskis Sergejus Aleksandrovičius 223
Bezborodka Aleksandras Andrejevičius 86, 297, 300, 434, 473
Bychovcai, giminė 163
Bychovcas Jonas (Bychowiec Jan) 354
Bieliakas Juozapas (Bielak Józef) 282, 299, 505
Bieliński Józef 193
Bielinskis Stanislovas (Bieliński Stanisław) 264
Bielowski August 50
Bykovskis Steponas (Bykowski Stefan) 319, 361

Bilevičius Tadas (Billewicz Tadeusz) 141
Bilevičius Teodoras (Billewicz Teodor) 150
Byronas Johanas Ernestas (Byron Johan Ernest) 274
Biržiška Mykolas 14
Biržiška Vaclovas 193, 238
Byševskis Stanislovas (Byszewski Stanisław) 299, 505
Bišofsverderis Johanas Rudolfas (Bischofwerder Johann Rudolf) 386, 513
Błaszczyk Grzegorz 475
Bninskis Lukas (Bniński Łukasz) 255
Bobinskis Juozas (Bobiński Józef) 441
Bobrzyński Michał 10, 46, 58
Bogušas Ignas (Bohusz Ignacy) 327
Bohomolcas Pranciškus (Bohomolec Franciszek) 148, 192, 209, 494
Bohusevičius Stanislovas (Bohusewicz Stanisław) 341, 348, 361–363, 365, 374
Boniecki Adam 143
Borchai, giminė 330
Borchas Juozas (Borch Józef) 176–177, 179
Borkovskiai, giminė 173
Borucki Marek 476
Brandenburgas Nikolajus Efimovičius 125
Brandt Otto 75
Branickis Klemensas (Branicki Klemens) 242
Branickis Pranciškus Ksaveras (Branicki Franciszek Ksawery) 61, 84, 89, 91–93, 95–96, 98, 111–112, 121, 123, 133, 177, 241, 243, 252, 264–265, 284–285, 297, 385, 390, 403, 420, 430–431, 434, 448, 472, 498
Braziūnienė Alma 464
Brinkas (Brink) 328
Briūlis Henrikas (Brühl Henryk) 112–113, 414
Brodovskis Antonijus (Brodowski Antoni) 520
Bruchnalski Wilhelm 169
Brückner Aleksander 55, 62, 73
Brüggen Ernst von der 55
Buchholtzas Henrikas Liudvikas (Buchholtz Heinrich Ludwig) 17, 95–96, 100–106, 115, 249, 262, 275, 330, 473
Buchoveckis Bernardas (Buchowiecki Bernard) 355, 511
Buchoveckis Jonas (Buchowiecki Jan) 159
Buinicka-Samišč Ona (Buynicka-Samiszcz Anna) 158
Buinickis Aleksas (Buynicki Aleksander) 443
Buinickis Andrius (Buynicki Andrzej) 442
Buinickis Petras (Buynicki Piotr) 345
Buinickis-Samiščius Tadas (Buynicki-Samiszcz Tadeusz) 158
Buinickis Stanislovas (Buynicki Stanisław) 343, 344, 346
Bukar Seweryn 52, 117
Bukelevičiūtė Dalia 8
Bukota Pranciškus (Bukaty Franciszek) 207, 425, 435
Bulgakovas Jakovas Ivanovičius 78, 122, 128, 142, 151, 158, 165, 171, 232, 286, 298, 324, 328–329, 332, 390, 393–394, 406, 415, 431–432, 436, 450, 470
Bulharinai, giminė 163
Bulharinas (Bułharyn) 354
Bulharinas Mykolas (Bułharyn Michał) 163
Bulharinas Povilas (Bułharyn Paweł) 334
Burbonai, dinastija 75–76
Burke Edmundas (Burke Edmund) 232, 387, 420, 514

Butėnas Domas 464
Butrimavičius Matas (Butrymowicz Mateusz) 206, 209–210, 262, 276, 282, 301–303, 382, 423, 433
Butrimavičius Tadas (Butrymowicz Tadeusz) 169–171
Butterwick Richard 24–26, 29
Butvilaitė Rasa 28, 502, 515
Bžonskis Klemensas (Brzoński Klemens) 161
Bžostovskiai, giminė 127
Bžostovskienė Ona (Brzostowska Anna) 330
Bžostovskis Mykolas (Brzostowski Michał), LDK iždininkas 134
Bžostovskis Mykolas Jeronimas (Brzostowski Michał Hieronim), Minsko seniūnas ir Trakų pasiuntinys 141, 172, 251–252, 276, 295, 327, 343, 348, 350, 361, 365, 423
Bžostovskis Povilas Ksaveras (Brzostowski Paweł Ksawery) 428, 481, 516
Bžostovskis Robertas (Brzostowski Robert) 219, 330–331

Caché Benediktas de (de Caché Benedikt) 229, 249, 262, 294, 500
Carmarteris, lordas 230
Chelchovskis Mykolas (Chelchowski Michał) 363
Chmara Adomas (Chmara Adam) 171–172, 361–362, 365, 431
Chmelnickis Bogdanas (Chmielnicki Bogdan) 300, 505
Chodynicki Kazimierz 10, 46, 55
Chodkevičiai, giminė 110
Chominskis Ignas (Chomiński Ignacy) 324, 410, 418–419
Chominskis Pranciškus Ksaveras (Chomiński Franciszek Ksawery) 204, 244, 251, 435
Chrapovickis Andrejus Vasiljevičius 52, 87, 98, 104–105
Chrapovickis Antanas (Chrapowicki Antoni) 154
Chrapovickis Mykolas (Chrapowicki Michał) 166
Chreptavičiai, giminė 349
Chreptavičius Adomas (Chreptowicz Adam) 349, 423, 463
Chreptavičius Irenėjus (Chreptowicz Ireneusz) 463
Chreptavičius Joachimas Liutauras (Chreptowicz Joachim Litawor) 48, 103, 122, 128–130, 133, 144, 201, 220, 225, 305, 318, 331, 342, 349, 381–382, 390, 419–420, 431, 448, 457, 463, 481, 520
Chreptavičius-Butenevas Konstantinas (Chreptowicz-Butenew Konstanty) 463
Chreptavičius-Butenevas Mykolas (Chreptowicz-Butenew Michał) 463
Chrzanowski Ignacy 55, 62, 67, 74, 185
Czaczkowski Józef 520
Czaja Aleksandr 504
Czartoryski Adam 178
Czeppe Maria 489, 498

Čackis Mykolas (Czacki Michał) 53, 92, 188, 213, 253, 414–416, 420
Čackis Tadas (Czacki Tadeusz) 191, 493
Čaplicas Celestinas (Czaplic Celestyn) 264, 413
Čapskienė (Czapska) 362

Čapskis Juozas Grigas Lionginas (Czapski Józef Grzegorz Longin) 264
Čartoriskiai, giminė 63, 66–67, 70–71, 74, 94–95, 111–113, 116–117, 119, 122, 125, 127–128, 177, 237, 241, 282, 402, 447–448, 472
Čartoriskis Adomas Kazimieras (Czartoryski Adam Kazimierz) 40, 71, 83–84, 94, 98–99, 101, 103, 107, 114, 122, 139–140, 142, 177, 179, 184, 186, 193, 212–213, 216, 243–244, 246, 248, 261, 282–283, 389, 433, 448, 471–472
Čartoriskis Augustas (Czartoryski August) 71, 241
Čartoriskis Juozas (Czartoryski Józef Klemens) 103, 107
Čartoriskis Mykolas Frydrichas (Czartoryski Michał Fryderyk) 472
Čartoriskis Mykolas Jurgis (Czartoryski Michał Jerzy) 119, 127
Čartoriskis Mykolas Kazimieras (Czartoryski Michał Kazimierz) 472
Čartoriskytė-Poniatovskienė Konstancija (Poniatowska z Czartoryskich Konstancja) 261
Čechavičius (Czechowicz) 363
Čechavičius Viktoras (Czechowicz Wiktory) 324
Četvertinskis Antanas Jonas (Czetwertyński Antoni Jan) 95, 341
Četvertinskis Jonušas (Czetwertyński Janusz) 250
Četvertinskis Stanislovas (Czetwertyński Stanisław Świątopełk) 328, 408, 412, 414
Čiurinskas Mintautas 41
Čiužauskaitė Ilona 41
Čižas Kasparas (Czyż Kaspar) 133

Darowski Adam 53
Daugirdaitė-Sruogienė Vanda 30
Daunaravičius Tadas (Downarowicz Tadeusz) 174
Debolis Augustinas (Deboli Augustyn) 88, 99, 229, 248, 275, 298, 303–304, 406, 411, 505
Dederka Dominykas (Dederko Dominik) 277
Dembiński Bronisław 30, 48, 52, 55, 76–77, 79–81, 85, 95–97, 100, 105–107, 115, 120, 255, 279, 297–298, 385–389, 392, 394
Dembinskis Ignotas (Dembiński Ignacy) 203
Dembovskis Janas (Dembowski Jan) 490
Dembovskis Steponas (Dembowski Stefan) 264
Deville, Nesvyžiaus komendantas 302
Dihm Jan 55, 324, 388–389, 392–394, 404, 411, 413–415, 418, 431
Dylevskis Mykolas (Dylewski Michał) 153
Dymnicka-Wołoszyńska Hanna 477
Diugrumovienė (Dogrumova) Marija Teresė iš Lautenburgų (Dogrumowa (d'Ogrumow, d'Ugriumow) Maria Teresa z Lautenburgów) 84, 94, 114, 120, 126, 447, 471–472
Dmochovskis Pranciškus Ksaveras (Dmochowski Franciszek Ksawery) 51, 184, 190, 490, 493
Dolgorukis Jurijus Vladimirovičius 234, 237, 501
Dolinskas Vydas 25, 36, 480
Donbrovskis Jonas Henrikas (Dąbrowski Jan Henryk) 329
Doufour (Dufour) Piotr 50
Drzewiecki Józef 53

Dubonis Artūras 512
Dundulis Bronius 479
Dzialynskis Ignas (Dzialyński Ignacy) 403
Dziedušyckis Antanas (Dzieduszycki Antoni) 404
Dziekonskis Antanas (Dziekoński Antoni) 128–129, 133, 144, 163, 243, 353, 416, 419, 431, 440, 448, 481
Dziekonskis Juozas (Dziekoński Józef) 333
Dzietovieckis Mykolas (Dzietowiecki Michał) 340
Dziežynskis Motiejus (Dzierzyński, Dzierżeński Maciej) 440
Dzwonkowski Włodzimierz 277

Eichhorn Karl Friedrich 110, 118, 289
Eidziatavičiai, giminė 153
Eidziatavičius Dominykas (Eydziatowicz Dominik) 341, 423, 427, 432
Eidziatavičius Leonardas (Eydziatowicz Leonardy) 441
Eidziatavičius Tomas (Eydziatowicz Tomasz) 153–154
Eismantas Adomas (Eysymontt Adam) 334
Eismantas Mykolas Aleksandras (Eysymontt Michał Aleksander) 144–145, 440
Elmtas Ivanas (Elmt Karlovič Ivan) 97
Engelis Andrejus 52, 387
Engelhardt Branicka Aleksandra (Branicka z Engelhardtów Aleksandra) 244
Engelhardt Levas Nikolajevičius 53
Engelström Wawrzyniec 53
Essenas Augustas Franzas (Essen August Franz) 83, 119, 209, 232, 392, 414–415, 431, 437, 479

Felkežambai, giminė 177
Felkežambas Adomas Evaldas (Felkerzamb Adam Ewald) 175, 219, 320, 331, 418, 508
Filipczak Witold 481
Finkel Ludwik 150, 204, 344
Flemingai, giminė 111
Flemingas Jokūbas Henrikas (Flemming Jakub Henryk) 125
Foxas Charlesas Jamesas (Fox Charles James) 387, 513
Franklinas Benjaminas (Franklin Benjamin) 282
Fredro Aleksander 65
Frydrichas Augustas (Friedrich August) 310, 318–319, 397
Frydrichas II (Frydrichas Didysis) (Friedrich II) 75–77, 80, 95, 105, 470
Frydrichas Vilhelmas II (Friedrich Wilhelm II) 40, 76–77, 79, 81, 95–96, 100, 104–107, 115–116, 121, 305, 309, 313, 386, 474, 513

Gadomskis Stanislovas Kostka (Gadomski Stanisław Kostka) 243
Gadonas Mykolas (Gadon Michał) 339
Gaižutis Algirdas 4
Gąsionowski J. D. 53
Gediminaičiai, dinastija 261
Geištoras Domininkas (Gieysztor Dominik) 329, 391, 393–394, 419, 422
Gelgaudai, giminė 152

Gelgaudas Antanas (Giełgud Antoni) 148–150, 338–339, 431, 435, 440, 484
Gelgaudas Ignas (Giełgud Ignacy) 150–152
Gelgaudas Mykolas (Giełgud Michał) 152
Gerulaitienė Vilija 41
Giedraitis Kristupas (Giedroyć, Giedroic Krzysztof) 134
Giedraitis Steponas (Giedroyć, Giedroic Jan Stefan) 133, 148, 156, 195, 431, 435
Giełżyński Witold 494
Glayre Maurice 411
Glemža Liudas 26, 36, 482–483, 515
Glinskis (Gliński) 428
Gliščynskis Antanas (Gliszczyński Antoni) 416
Gloger Zygmunt 193
Gobmstenas A. 223
Godačevskis Jokūbas (Godaczewski Jakub) 439
Goliński Zbigniew 491, 493
Golkovskis Juozas (Gołkowski, Gotkowski Józef) 412
Goltzas Augustas Frydrichas (Goltz August Friedrich) 100, 319, 386, 420, 474
Gorbačevskis Nikolajus 29
Gorczak Bronisław 122
Gordziejew Jerzy 27, 506
Goštautai, giminė 110
Gozdzka von Nassau-Siegen Karolina 499
Goženskis Timotiejus (Gorzeński Tymoteusz) 365, 412–413
Grabovskiai, giminė 163
Grabovskienė Elžbieta (Grabowska Elżbieta z Szydłowskich) 166
Grabovskis Jonas Jurgis (Grabowski Jan Jerzy) 163
Grabovskis Povilas (Grabowski Paweł) 163, 177, 217, 227, 258, 261, 286, 289, 354, 393, 418, 427, 459, 520
Grabovskis Zigmantas (Grabowski Zygmunt) 352, 354, 394, 418, 423
Graff Anton 519
Granovskis Mykolas (Granowski Michał) 435
Grenvillis Jurgis (Grenville George) 514
Grenvillis Viljamas Vindamas (Grenville William Wyndham) 387, 514
Griolis Mykolas (Gröll Michał) 491
Grocholskis Pranciškus (Grocholski z Grabowa Franciszek) 264
Grochulska Barbara 24
Grosmanis Piotras (Grossmani Piotr) 490
Grotusas (Grothus) 302
Grześkowiak-Krwawicz Anna 24, 488, 492
Gucevičius Laurynas 502
Gudavičius Edvardas 461, 475
Gurnickis Lukas (Górnicki Lukasz) 65
Gurovskis Melchioras (Gurowski Melchiory) 482
Gurovskis Vladislovas (Gurowski Władysław) 91, 131, 219, 331, 482
Gurskis Stanislovas Augustas (Górski Stanisław August) 149–150, 247
Gustavas III (Gustaw III) 81, 106, 387
Gutakovskienė (Sabaliauskaitė) Teresė (Gutakowska z Sabolewskich Teresa) 166
Gutakovskis Liudvikas (Gutakowski Ludwik) 165, 175, 226, 258, 270, 320, 382, 391, 393, 418, 428–429, 445, 458, 520

Habsburgai, dinastija 75–76, 387
Hailesas Davidas (Hailes David) 229, 232, 406

Handelsman Marceli 55, 59, 300, 389, 401, 404
Hanoveriai, dinastija 340
Hedemann Otton 384, 513
Henrikas Valua (Henrik Valois) 57
Hertzbergas Evaldas Frydrichas von (Hertzberg Ewald Friedrich von) 77, 80, 96, 107, 469
Hlaska Vincas (Hłasko Wincenty) 156, 354, 393, 419
Hlebickis Juozapavičius Vincas (Hlebicki Józefowicz Wincenty) 165
Hohenzolernai, dinastija 386
Horvatas Ignas (Horwat Ignacy) 172
Hubert Leopold 52
Hulevičius Benediktas (Hulewicz Benedykt) 311, 393, 415
Hüppe Siegfried 10, 46

Čas Jonas 9

Ignatavičius Ignas (Ignatowicz, Ihnatowicz Ignacy) 145
Ivinskis Zenonas 16, 22
Iwaszkiewicz Jarosław 481

Jablonovskis Stanislovas (Jabłonowski Stanisław), Nuro atstovas 416
Jablonovskis Stanislovas Povilas (Jabłonowski Stanisław Paweł), Voluinės atstovas 283–284, 420
Jablonovskis Stanislovas Vincentas (Jabłonowski Stanisław Wincenty) 197
Jablonskis Konstantinas 17, 346, 505
Jablonskis Stanislovas (Jabłoński Stanisław) 66
Jackevičius Mykolas (Jackiewicz Michał) 391
Jacksonas (Jackson) 387
Jadvyga (Jadwiga, Hedvig de Anjou) 202
Jakonytė Loreta 489, 498
Jakubėnas Regina 494
Janeczek Zdzisław 25
Janik Michał 186, 188, 200
Jankauskas Vidmantas 28, 502, 515
Jankowski Czesław 52, 113, 116, 121, 136
Janulaitis Augustinas 9–11, 35, 46, 304
Jasas Rimantas 505
Jasinskis Jokūbas (Jasiński Jakub) 323
Jekaterina II 14, 53, 75–83, 85–89, 92–94, 96–98, 100, 104–106, 108, 113, 115, 117, 119–120, 236, 242, 286, 294–295, 297–298, 302, 313, 318, 330, 385, 387, 391, 414, 432, 434, 448, 450, 470, 473, 475, 477, 510
Jelenskiai, giminė 172, 366
Jelenskis Gedeonas (Jeleński Gedeon) 158
Jelenskis Jonas (Jeleński Jan) 366
Jelenskis Juozas (Jeleński Józef) 264
Jelenskis Konstantas Liudvikas (Jeleński Konstanty Ludwik) 173, 195, 419
Jellinek Georg 72
Jelskis Florijonas (Jelski Florian) 490
Jelskis Konstantinas (Jelski Konstanty) 337, 341
Jezerskis Jacekas (Jezierski Jacek) 276
Jezerskis Pranciškus Salezas (Jezierski Franciszek Salezy) 188–190, 202, 204, 449, 490–491
Jogaila (Vladislovas) 187, 196, 202–203, 260, 475
Jogailaičiai, dinastija 194, 201
Jonynas Ignas 8–11, 14, 16–17, 478
Jučas Mečislovas 17–18, 26, 31, 36, 468–469, 481–482, 502, 505, 516

Judickis Juozapas (Judycki, Judicki Józef) 279, 282–283, 291, 304, 435, 506
Jundzila Pranas (Jundziłł Franciszek) 144–145, 318, 440
Juozapas II (Joseph II) 76–78, 81, 85, 87
Juozapavičius Vincentas (Józefowicz Hlebicki Wincenty) 345, 384, 419
Jurgaitis Robertas 4–5, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27–29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 461, 483
Jurginis Juozas 481

Kaczurba Adam 53
Kačanovskis Grigas (Kaczanowski Grzegorz) 145, 147, 171, 370, 394, 419, 512
Kądziela Łukasz 479
Kairienė Birutė 11–12, 16
Kalenkiewiczówna Anna 133, 136, 139, 146, 152, 175, 481
Kaleta Roman 488
Kalinka Walerjan 30, 48, 55, 63, 74, 77, 79, 81, 83–89, 91, 93–94, 96–97, 99, 101, 103–105, 115, 117–118, 123, 129, 131, 177, 185, 187–188, 202, 205, 208–210, 212, 216–217, 229, 237, 241, 244–245, 247–249, 255, 270, 278–279, 287, 293–294, 296–297, 299, 303–304, 306, 308, 310–311, 313, 318–319, 331, 340, 361, 376–377, 380–382, 387, 389, 401, 404–405, 410–411, 414, 416–417, 425, 432, 436–437
Kamieniecki Witold 47, 55, 401
Kamienskis Benediktas Tadas (Kamieński Benedykt Tadeusz) 136
Kamienskis Liudvikas (Kamieński Ludwik) 324
Kapcaitė (Kopcówna) 171
Kariejevas Nikolajus 55, 66–67, 74, 197
Karpavičius Mykolas (Karpowicz Michał) 425, 427, 440
Karpiai (Karpowie), giminė 151, 205
Karpinskis Pranas (Karpiński Franciszek) 53, 127, 141, 440
Karpis Benediktas (Karpp Benedykt) 147
Karpis Mauricijus Pranas (Pranciškus) (Karpp Maurycy Franciszek) 64, 150, 152, 205, 266, 338–339, 394, 419, 421–422, 484, 497
Karšnickis Liudvikas Fundamentas (Karśnicki Ludwik Fundament) 264
Karvickis Kristupas (Karwicki Krzysztof Dunin) 66
Karvovskis (Karwowski) 176
Kasabuła Tadeusz 480
Kasakauskai (Kosakovskiai), giminė 13, 38, 47, 49, 91, 127–128, 146, 148–149, 151, 182, 194, 328, 337, 377, 427, 431, 448, 462
Kasakauskas (Kosakovskis) Antanas (Kossakowski Antoni) 146, 219, 328, 335–337
Kasakauskas (Kosakovskis) Juozas (Kossakowski Józef Antoni), Upytės atstovas 328, 336–337, 510
Kasakauskas (Kosakovskis) Juozas (Kossakowski Józef Dominink), Ukmergės atstovas 216, 225, 327–328, 336–337
Kasakauskas (Kosakovskis) Juozas Kazimieras (Kossakowski Józef Kazimierz) 51, 127, 146, 148, 196, 218, 226, 251, 259–260, 308, 314, 328, 332, 336–337, 382, 390, 413, 415–416, 418–419, 431–432, 435, 480, 519
Kasakauskas (Kosakovskis) Mykolas (Kossakowski Michał), Kauno pavieto vėliavininkas, Kauno atstovas 49, 94, 102, 328, 335–337

Kasakauskas (Kosakovskis) Mykolas (Kossakowski Michał), Vitebsko vaivada 327–328
Kasakauskas (Kosakovskis) Simonas (Kossakowski Szymon Marcin) 121, 128, 146, 273, 336–337, 432, 480
Kasakauskienė Barbora (Kossakowska Barbara) 213
Kasakauskienė-Zabielaitė (Kosakovskienė) Marijona (Kossakowska z Zabiełłów Marianna) 146
Katilas Juozas (Kociełł Józef) 136, 195, 345
Katilas Tadas (Kociełł Tadeusz) 136
Kaufmann Angelice 520
Kazimieras Didysis (Kazimierz III Wielki) 395
Kazimieras Jogailaitis (Kazimierz IV Andrzej Jadiellończyk) 109, 194
Kelleris Dorotėjus (Keller Dorotheus) 95
Kemprešis T. 169
Kiaupa Zigmantas 4, 8, 26–27, 36, 41, 502, 515
Kiaupienė Jūratė 475
Kicinskis Pijus (Kiciński Pius Rogala) 410
Kilinskis Jonas (Kiliński Jan) 96
Kiričenko Katerina 29
Kisielewski Władysław Tadeusz 63, 66–67
Kitowicz Andrzej (Jędrzej) 53, 61, 64, 118, 127, 213, 227, 271, 273, 277, 404
Klementas Antanas 13–14
Klikavičius (Klikowicz) 146, 157, 159, 173, 181
Klimowicz Mieczysław 487
Klionavičius Sebastijonas (Klionowicz Sebastian Fabian) 65
Kochanovskis Jonas (Kochanowski Jan) 65
Kochanovskis Mykolas (Kochanowski Michał Korwin) 433
Kolontajai, giminė 186
Kolontajus Hugonas (Kołłątaj Hugon) 51, 129, 184–185, 187–189, 191, 195, 197–202, 204, 354, 374, 389, 393, 403, 435, 449, 489–490
Komaževskis Jonas (Komarzewski Jan) 84, 245, 247, 287–288, 472
Konarskis Stanislovas (Konarski Stanisław) 60, 66–67, 90
Kondrasiewicz Dionizy 520
Koneczny Feliks 60, 68, 383
Konopczyński Władysław 10, 46, 55, 58, 60, 63, 65–66, 69, 71, 74–76, 111, 126, 149, 223, 235, 242–243, 482
Korkunovas Nikolajus Michailovičius 72
Korkutis 327
Korsakas Samuelis (Korsak Samuel) 153, 327, 334, 341, 348, 350, 358, 365
Korsakas Tadas (Korsak Tadeusz) 33, 222, 228, 320, 322–323, 345–346, 401, 407–408, 415, 417–418, 431, 439
Korsakas Vincas (Korsak Wincenty) 342–347
Korvinas Kasakauskas Stanislovas (Korwin Kossakowski Stanisław Kazimierz) 55, 117, 129–130, 146, 152, 161, 169, 324, 329–330, 332–333, 337, 354, 363, 366, 424, 463
Korzon Tadeusz 30, 48, 55, 63, 69, 72, 74, 117–118, 120–121, 127, 130–131, 157–158, 163, 170, 234–238, 241, 243–245, 264–265, 268, 270–271, 277–283, 287–291, 300–301, 304–305, 322–323, 329, 332, 339, 363, 403, 407, 432, 434
Koscialkauskai, giminė 138, 439
Koscialkauskas Aloyzas 326
Koscialkauskas Ignas (Kościałkowski Ignacy) 138, 326
Koscialkauskas Tadas (Kościałkowski Tadeusz) 139–140, 293, 327, 422–423, 439

Kosciuška Tadas (Kościuszko Tadeusz) 129, 141–142, 168, 178, 282–284, 322, 329, 333, 337, 358, 490
Koseckis Stanislovas (Kossecki Stanisław) 176
Kosiński Józef 520
Kosiński Kazimierz 400
Kosmowski Stanisław 53, 236–237
Kosovskis Rokas (Kossowski Roch) 201
Kossakowski Jan Nepomucen 53
Kostkiewiczowa Teresa 489–491, 493
Kostomarovas Nikolajus Ivanovičius 55, 107, 129, 213, 232, 299, 318–319, 323
Kostrovickis Bagdonas (Kostrowicki Bogdan) 361
Kostrovickis Ignas (Kostrowicki Ignacy) 324–325
Kot Stanisław 67
Kotłubaj Edward 112, 119
Kowecki Jerzy 24–25, 476, 488–490
Koženievskis Mykolas (Korzeniewski Michał) 394, 418
Kožmianas Kajetonas (Koźmian Kajetan) 53, 64, 123
Kracik Jan 29
Krakowski Bernard 488
Krasinskiai, giminė 264, 303
Krasinskis Adomas Stanislovas (Krasiński Adam Stanisław) 190, 201, 305, 390, 405
Krasinskis Kazimieras (Krasiński Kazimierz) 264
Kraševskis Juzefas Ignacas (Kraszewski Józef Ignacy) 52–53, 56, 63, 67, 74, 88, 93, 116, 120, 123, 125, 129–130, 208–209, 330, 410, 431, 433
Kraushar Aleksander 56, 67, 120, 131, 148
Krečetnikovas Michailas Nikitičius 53, 128, 439, 517
Kriegseisen Wojciech 28
Krupavičiai, giminė 171
Kubala Ludwik 60, 209
Kublickis Stanislovas (Kublicki Stanisław) 176–179, 210, 220, 250, 254, 345, 382, 393, 418
Kucharski Maciej 24, 28
Kulecki Michał 485
Kurczewski Jan 125, 148
Kurdvanovskis Kajetonas (Kurdwanowski Kajetan) 253
Kurpiers-Schreiber Dorota 24, 29
Kutrzeba Stanisław 58, 226
Kuženieckis Mykolas Gvidonas (Kurzeniecki Michał Gwidon) 358, 360

Labutienė Rasa 41
Lachnickis Ignas (Lachnicki Ignacy) 96, 106
Lachovičius (Lachowicz), koadjutorius 160
Lampi Jan 520
Lanckis A. 243
Lanckoronskienė Eleonora (Eleonora z Garczyńskich Lanckorońska) 213, 499
Lanckoronskienė Mariana (Marianna z Świdińskich Lanckorońska) 499
Lanckoronskis Antanas (Lanckoroński Antoni) 389, 392, 404
Lanckoronskis Pranciškus Kazimieras (Lanckoroński Franciszek Kazimierz) 499
Lanckoronskis Stanislovas Petras (Lanckoroński Stanisław Piotr) 499
Lapa Tomas (Łappa Tomasz) 155, 341
Lappo Ivanas 8, 46, 70, 223–224
Lasinskas Povilas 8–9, 12

Laskauskas Ignotas (Laskowski Ignacy) 168
Laskis Jonas (Laski Jan) 445
Łaszewski Ryszard 27, 482
Lebionka Juozas 35
Lechicka Jadwiga 10, 46
Leedsas Francis (Leeds Francis) 387–388, 514
Leontavičius Teodoras Ivanovičius 223
Leopoldas II Habsburgas (Leopold II Habsburg) 78
Lesińska Krystyna 478
Lesńodorski Bogusław 22, 24
Leščinskis Stanislovas (Leszczyński Stanisław) 66, 192
Lewicki Anatol 10, 46
Libiszowska Zofia 479
Ligne Karolis Juozapas (Ligne Charles Joseph) 85
Linkevičius (Linkiewicz, Lenkiewicz) 173
Linovskis Aleksandras (Linowski Aleksander) 389, 408, 415–416
Lityński Adam 27
Liubianskis (Łubiański) 428
Liubomirskienė-Čartoriskytė Izabelė (Izabela Lubomirska z Czartoryskich) 84, 94, 472
Liubomirskienė-Krasinskytė Zofija (Zofia z Krasińskich Lubomirska) 472
Liubomirskis Jurgis (Lubomirski Jerzy) 60
Liubomirskis Stanislovas (Lubomirski Stanisław) 83
Lobay Mikalojus (Lobay Mikołaj) 213
Lopacinskiai, giminė 435
Lopacinskis Jonas Dominykas (Łopaciński Jan Dominik) 149
Lopotas Mykolas (Łopott Bykowski Michał) 145, 350
Łossowska-Zaporowska Irena 494
Lubavskis Matvejus 66
Lubienskis Feliksas Vladislovas Pomianas (Łubieński Feliks Władysław Pomian) 258
Lucchesini Girolamo 100, 103–108, 116, 202, 249, 436, 474
Lukšaitė Ingė 4
Lulewicz Henryk 468–469, 501
Łuniński Ernst 52, 98, 113–116
Luskina Steponas (Łuskina Stefan) 192–193, 376, 430

Machynia Mariusz 505–506, 510
Mačiulytė Kristina 489
Malachovskis Jacekas (Małachowski Jacek [Hiacynt]) 390, 404, 412, 431
Malachovskis Jonas Nepomukas (Małachowski Jan Nepomucen) 406
Malachovskis Petras (Małachowski Piotr) 407
Malachovskis Stanislovas (Małachowski Stanisław) 53, 91, 99, 101–103, 124, 169, 186, 190, 198, 201, 209, 213, 232, 250, 257, 278, 298, 306, 308, 345–346, 379–380, 385, 388–389, 391–393, 409, 414–416, 426, 437
Malčevskis Andrius 334
Malec Jerzy 26
Malicki Jan 29
Manuciai (Manuzzy), giminė 329, 332, 419, 509
Manucis Mykolas (Manuzzy Michał) 329
Manucis Stanislovas (Manuzzy Stanisław) 329, 419, 510
Marcinkevičius Juozas 41

Markiewicz Mariusz 25
Maruszewska Przemysława 491
Masalskiai, giminė 111, 122, 125–127, 448
Masalskis Ignotas Jokūbas (Masalski Ignacy Jakub) 114, 125–126, 128, 133, 148, 160, 165, 171–172, 195, 223, 241, 258, 262, 314, 320, 362, 394, 431, 439, 453, 480, 499, 519
Masalskis Kazimieras (Masalski Kazimierz) 125
Masalskis Mykolas Juozas (Masalski Michał Józef) 125
Masalskytė Kotryna (Katarzyna z Massalskich Niesiołowska) 213, 499
Matusevičiūtė Ona 35
Matuszewicz Marcin 53, 223, 241
Matuševičiai, giminė 167
Matuševičius Martynas (Matuszewicz Marcin) 10, 62, 112, 168, 226
Matuševičius Tadas (Matuszewicz Tadeusz) 167–168, 220, 255, 267, 293, 316, 355–356, 382, 386, 391, 393, 404, 406, 417–418, 433, 492–493
Matuševičiūtė-Zaleskienė Benedikta (Zaleska z Matuszewiczów Benedykta Konstancja) 169
Meysztowicz Aleksander 152, 205, 266
Mejeris Juozas (Meier Józef) 191, 206, 490
Merkys Vytautas 8–9
Meščinskis S. P. (Mieszczyński) 428
Miaskovskis Kristupas (Miaskowski Krzysztof) 354
Miaskovskis Pranciškus Salezijus (Miaskowski Franciszek Salezy) 243
Michałowski B. 53, 114
Michalski Jerzy 24–27, 476, 478, 482
Mycielskaitė-Radvilienė Ona (Mycielska Radziwiłłowa Anna Ludwika) 118
Mycielski Jerzy 56, 98, 112–113, 115–116, 118, 276
Mielžynskis Pranciškus (Mielżyński Franciszek) 407
Mienicki Ryszard 10, 46, 224
Mieras Jonas (Mier Jan) 219
Miežejevskis Juzefas Vaitiekus (Mierzejewski Józef Wojciech) 217, 358
Milevskis Aleksandras (Milewski Aleksander) 352
Mylevskis M. (Mylewski) 153
Mineika Tomas (Mineyko Tomasz) 335–336, 393, 409–410, 416, 418–419
Mirskis Boguslavas (Mirski Bogusław) 329, 393, 419
Mirskis Stanislovas (Mirski Stanisław) 140
Mitchell Leslie George 513
Mnišekas Mykolas Jurgis (Mniszek Michał Jerzy) 91, 390
Monteskjė Šarlis Luisas (De Montesquieu Charles-Louis) 395
Moravskis Ignotas Feliksas (Morawski Ignacy Feliks) 277, 279
Moravskis Mikalojus (Morawski Mikołaj) 174, 459, 520
Morawski Kazimierz Marian 65, 95
Morikoniai, giminė 138
Morikonis Benediktas (Morykoni Benedykt) 327, 393, 419
Morikonis Ignotas (Morykoni Ignacy) 139, 140, 363
Morikonis Marijonas (Morykoni Marjan) 425
Mostovskis Juozas (Mostowski Józef) 370, 419
Mostovskis Tadas Antanas (Mostowski Tadeusz Antoni) 193
Moščenskis Adomas (Moszczeński Adam Nałęcz) 53, 311, 341

Mošinskis Frydrichas (Moszyński Fryderyk) 201, 213, 218–219, 258, 327
Mottaz Eugeniusz 403, 411
Muchliński Antoni 223
Mukienė Danutė 465
Mulevičius Leonas 26, 36, 502

Nagurskiai, giminė 440
Nagurskis Jonas (Nagurski Jan) 338
Nagurskis Kajetonas (Nagurski Kajetan) 150, 338, 484
Napoleonas Bonapartas (Napoleon I Bonaparte) 178, 329, 337, 479
Narbutai, giminė 324
Narbutas Domininkas (Narbutt Dominik) 165, 324
Narbutas Juozas (Narbutt Józef) 227
Narbutas Tadas (Narbutt Tadeusz) 136
Narbutas Vaitiekus (Narbutt Wojciech) 137, 391, 393–394, 418
Narbutt Justyn 59
Narnickis J. 342–343
Naruševičius Adomas (Naruszewicz Adam) 85, 149, 427, 441
Nassau Karolis (Nassau-Siegen von Karl Otto) 213
Nawrot Dariusz 24, 28
Niemcevičius Julijonas Ursinas (Niemcewicz Julian Ursyn) 52–53, 115–116, 129, 176–178, 193, 209–210, 220, 225, 244, 250, 283, 285, 303, 309, 322–323, 328, 382–383, 389, 393–394, 418, 460, 487, 520
Niemcevičius Marcelis (Niemcewicz Marceli) 177
Niemcevičius Stanislovas Ursinas (Niemcewicz Stanisław Ursyn) 355, 423
Niendorf Mathias 29
Niepokoičiskis Stanislovas 138
Nieselauskas Juozas (Niesiołowski Józef) 158, 264–265, 267, 283, 431, 499
Nikžentaitis Alvydas 29
Norblin Jean Pierre 44, 519
Nowak-Romanowicz Alina 478, 479

Obremski Krzysztof 477
Obuchavičius (Obuchowicz) 172
Ochocki J. D. 53, 64, 118–119, 207, 402–404, 436
Odynecas (Odyniec) 363
Oginskiai, giminė 13, 47–48, 59, 111, 119, 121, 127, 448, 462–463
Oginskienė Juzefa Aleksandra (Ogińska Józefa Aleksandra z Czartoriskich) 84, 94, 213, 322, 472, 498, 509
Oginskienė-Zaluskytė Jadvyga (Ogińska z Załuskich Jadwiga) 322, 509
Oginskis Grigas (Jurgis) Antanas (Ogiński Grzegorz Antoni) 500
Oginskis Mykolas Kazimieras (Ogiński Michał Kazimierz) 49, 95–99, 101–102, 106, 114–115, 119–120, 123, 131, 133–134, 160–161, 170, 194, 201, 206, 209, 213, 240, 242–244, 250, 253, 266, 270, 284–285, 313, 315, 327, 350–351, 366, 406, 418, 426, 431–432, 457, 463–464, 472, 478, 498, 510, 520
Oginskis Mykolas Kleopas (Ogiński Michał Kleofas) 53, 102, 104, 121, 322, 383, 416, 427, 463–464, 479
Ohryzka Juzefatas (Ohryzka Józefat) 466
Ojžinskis Fabijanas (Ojrzyński Fabian) 264
Olendskis (Olędzki) 428
Olendskis Stanislovas (Olędzki Stanisław) 338, 423, 440
Olešnickis Zbignevas (Oleśnicki Zbigniew) 203

Opalinskis Kristupas (Opaliński Krzysztof) 65
Opalinskis Lukas (Opaliński Łukasz) 65
Oračevskis Feliksas (Oraczewski Feliks) 406
Orda Jerzy 505
Oreška Liudvikas (Orzeszko Ludwik) 360
Orlovskis Jonas Anupras (Orlowski Jan Onufry) 410
Osipovskiai, giminė 340
Osipovskis Juozas (Osipowski Józef) 152–153, 340
Oskierka Antanas Joachimas (Oskierka Antoni Joachim) 136, 138, 146, 148, 155, 157, 159, 166, 171, 173, 175, 181, 183, 367, 429, 460, 520
Oskierka Jeronimas (Oskierka Hieronim) 370
Oskierka Jonas (Oskierka Jan) 173
Oskierka Motiejus Kazimieras (Oskierka Maciej Kazimierz) 318, 366
Oskierkos, giminė 172, 366
Ostermanas-Tolstojus Ivanas Andrejevičius 294, 504
Otonas Karolis Henrikas 499
Otwinowski E. 70
Oziemblovskiai, giminė 168
Ožarovskis Petras (Ożarowski Piotr) 408

Pacai, giminė 59, 61, 110, 127, 167
Pacas Kazimieras Juozas Petras (Pac Kazimierz Józef Piotr) 163
Pakošas K. (Pakosz) 158–159, 166, 183
Palubinskis (Połubiński) 160
Pamarnackis Antanas (Pomarnacki Antoni) 326, 419
Pancežynskis Liudvikas (Pancerzyński Ludwik) 332–333
Pangonytė Aistė 461
Paninas Nikita Ivanovičius 82, 125, 242, 471, 475
Parafianovičius (Parafianowicz) 301
Pasztor Maria 25
Paulikauskas Petras (Pawlikowski Piotr) 172, 361, 363, 423
Pavelas I (Pavel I) 178, 282
Pawinski Adolf 53, 58, 99, 195, 322
Pawlak Marian 28
Pazuchin A. A. 54
Pentelskis (Pętelski) 290
Peszko Józef 520
Petersonas (Peterson) 96
Petras I (Piotr I) 234
Petras III Fiodorovičius (Piotr III Fiodorovič) 467
Piastai, dinastija 194
Piatollis Scipionas (Piatolli Scipione) 307, 387, 389–390, 392, 507
Pilat Roman 56, 186, 191, 204, 319, 420
Pilichovskis Dovydas (Pilichowski Dawid) 185
Pilinskis Jonas (Piliński Jan) 346
Pilsudskis Chrizostomas (Piłsudzki Chryzostom) 338
Piročkinas Arnoldas 508
Pitas Viljamas (William Pitt the Younger) 387–388, 513–514
Piwarski Kazimierz 10, 46
Pliateriai, giminė 13, 47, 49, 152, 176, 370, 442, 462–463
Pliateris Juozas Vincentas (Pliater Józef Wincenty) 150, 332
Pliateris Kazimieras Konstantas (Pliater Kazimierz Konstanty) 85, 141, 176–177,

204, 218, 226, 266, 330–332, 370–371, 419, 422, 431, 433, 442, 510
Pliateris Konstantas Liudvikas (Pliater Konstanty Ludwik) 330
Pociejai, giminė 59, 127
Pociejus Liudvikas Konstantas (Pociej Ludwik Konstanty) 234, 500
Počobutas Martynas (Poczobutt Marcin) 425–426
Podleckis Tadas (Podlecki Tadeusz) 191, 493
Podvinskis Antanas (Podwiński Antoni) 348
Poklevskis Kazielas Mykolas (Poklewski-Koziełł Michał) 136
Pongovskis Juozas (Pągowski Józef z Rokszyc) 280, 370, 391, 419
Poniatovskis Juozas (Poniatowski Józef) 282, 309, 403
Poniatovskis Kazimieras (Poniatowski Kazimierz) 130
Poniatovskis Mykolas (Poniatowski Michał) 83, 91
Poniatovskis Stanislovas (Poniatowski Stanisław) 89, 130–131, 141, 147, 258, 265–266, 276, 284, 456, 520
Poniatovskis Stanislovas Augustas (Poniatowski Stanisław August) 22, 24, 38, 45, 53, 61, 64–65, 67, 71, 73–75, 83–89, 92, 94, 96, 100, 102, 107–108, 111, 113–114, 123, 125, 128–129, 178, 205, 222, 236, 238, 245, 252, 257, 260, 287, 309, 311, 318, 321, 325, 330, 335, 359, 371, 386, 427, 429, 435, 448, 451, 471–472, 482, 497–498, 507
Poninskiai, giminė 126
Poninskis Adomas (Poniński Adam) 116, 141, 306, 409
Popiel Paweł 56, 305, 434
Popielas Povilas (Popiel Paweł) 426
Popovas Vasilijus (Popov Vasilij) 432
Potiomkinas Grigorijus Aleksandrovičius 40, 78, 79, 83–84, 86–88, 91–94, 105–106, 115, 123, 133, 244, 284, 295–298, 309, 391, 434, 470, 477
Potocka Liudvika (Potocka Ludwika) 329
Potockiai, giminė 59, 63, 66, 74, 92, 96, 111–112, 186, 213
Potockienė Zofija (Potocka Zofia) 406
Potockis Ignas (Potocki Ignacy) 51, 92, 94, 103, 132, 184, 190–191, 201, 216, 219–220, 250, 258, 305–307, 331, 379–380, 385–386, 389, 391, 393, 404–406, 409, 412, 419, 426, 456, 520
Potockis Petras (Potocki Piotr) 176, 179, 306, 504
Potockis Pranciškus Petras (Potocki Franciszek Piotr) 260
Potockis Stanislovas (Potocki Stanisław) 51, 285, 405–406
Potockis Stanislovas Feliksas (Potocki Stanisław Szczęsny) 88–89, 91–93, 95, 98–99, 103, 114, 144, 151, 157, 159, 178, 181, 246, 249, 276, 285, 291, 295, 298, 318, 328, 341, 385, 393, 407, 415, 430, 432, 434, 492
Potockis Stanislovas Kostka (Potocki Stanisław Kostka) 291
Potockis Vincentas (Potocki Wincenty) 66
Powidaj Ludwik 59
Presiowski K. 175, 218
Prozoras Karolis (Prozor Karol) 97, 176, 428, 430
Prušinskis Antanas (Prószyński Antoni) 172, 361, 363
Przezdzieckaitė-Radvilienė Elena (Radziwiłłowa z Przezdzieckich Helena) 117

Przyałgowski Wincenty 125, 126
Przywecka-Samecka Maria 25
Pšeciševskis Ignotas (Przeciszewski Ignacy) 150, 246, 247, 394, 419
Pšeclavskis Kazimieras (Przecławski Kazimierz) 160–161, 351
Pšybora Trajanas (Pszybora Trojan) 172–173
Pšysieckis (Przysiecki) 344
Ptaszyński A. 53
Ptašickis Stanislovas Lvovičius 223
Puslauskis Vaitiekus (Pusłowski Wojciech) 350, 423
Putkameris Jackus Antanas (Puttkamer Jacek Antoni) 361–363, 418–419
Puzina Juozas (Puzyna Józef z Kozielska) 340, 394, 418
Puzina Tadas (Puzyna Tadeusz) 152–153
Puzinai, giminė 340

Rabowicz Edmund 472, 489–490, 498, 512
Rachuba Andrzej 477–479, 485, 501, 508
Račinskis Pilypas (Raczyński Filip) 97, 271
Račkauskas Jonas 480, 508
Radamanas Andrejus (Radaman Andrej) 29
Radvila Albrechtas Stanislovas (Radziwiłł Albrecht Stanisław) 10, 223, 226
Radvila Antanas (Radziwiłł Antoni) 119
Radvila Domininkas (Radziwiłł Dominik) 116–119
Radvila Jeronimas Florijonas (Radziwiłł Hieronim Florijan) 112
Radvila Jeronimas Vincentas (Radziwiłł Hieronim Wincenty) 112, 118
Radvila Jonušas (Radziwiłł Janusz) 475
Radvila Karolis Stanislovas (Radziwiłł Karol Stanisław) 93, 95–98, 112–117, 119–120, 125–126, 133, 136, 143, 160, 172, 212, 218, 223, 225, 227, 275–276, 288, 302, 313, 320, 327, 350–351, 363, 366, 454, 477, 510, 519
Radvila Leonas (Radziwiłł Leon) 118, 122
Radvila Mikalojus Juozas (Radziwiłł Mikołaj Józef) 117–118, 141, 264, 391, 455, 477, 520
Radvila Mykolas (Radziwiłł Michał) 112, 117, 119, 265, 282, 289, 454, 478, 519
Radvila Mykolas Jeronimas (Radziwiłł Michał Hieronim) 117–118, 332, 519
Radvila Mykolas Kazimieras (Radziwiłł Michał Kazimierz) 118–119, 122
Radvila Motiejus (Radziwiłł Maciej) 114, 118–119, 218, 455, 478, 519
Radvila Stanislovas (Radziwiłł Stanisław) 160
Radvilaitė Karolina Teresė (Radziwiłłówna Karolina Teresa) 122
Radvilaitė Teofilė (Radziwiłłówna Teofila) 118
Radvilienė Teresė Karolina (Radziwiłłowa (Rzewuska) Teresa Karolina) 161
Radvilos, giminė 110, 112, 118, 122, 127, 185, 275, 277, 280, 287–288, 322, 348, 362, 393–394, 403–404, 421, 448, 451, 476
Radzejovskis (Radziejowski) 258
Radzickis Juzefas (Radzicki Józef) 416
Radziševskis Mykolas (Radziszewski Michał) 154, 220, 250–251, 253, 272, 427
Ragauskas Aivas 8, 13, 37, 462, 494
Ragauskienė Raimonda 476
Raila Eligijus 28, 36, 480, 482, 514
Rakutis Valdas 4, 27, 41, 480, 486, 500, 505–506, 511, 516
Ratajczyk Leonard 500

Rehm H. 72
Reitanas Stanislovas (Reytan Stanisław) 349, 394, 419
Reitanas Tadas (Reytan, Rejtan Tadeusz) 363, 365, 374, 512
Rembowski Aleksander 56, 58, 60, 276
Repninas Nikolajus Vasiljevičius 67, 120, 131, 148–149, 467, 470, 482
Reutas P. (Reut) 346
Rybinskis Juozas Ignotas (Rybiński Józef Ignacy) 404
Riksas Pranciškus (Ryx Franciszek) 84, 472
Rimša Edmundas 506
Rodvaševskis Stanislovas (Rodwaszewski Stanisław) 13
Roepell R. 56
Rogalinskis Kasparas (Rogaliński Kasper) 219
Rolle Antoni Józef 492
Romanavičius Pranciškus (Romanowicz Franciszek Seybut) 133, 254
Romeris Jonas (Romer Jan) 141
Roppas Teodoras (Ropp Teodor) 428
Rostockis Teodoras (Rostocki Teodor) 351
Rostworowski Emanuel 22, 27, 510, 516
Ručevskis (Ruczewski) 140
Rulikowski J. 53, 237
Rumiancevas (Zadunajskis) Piotras Aleksandrovičius 78, 295, 338, 470
Rupeika Adomas (Rupeyko Adam) 338
Ruso Žanas Žakas (Rousseau Jean Jacques) 73, 126, 185, 187, 197–198, 205, 449
Rutkauskaitė Giedrė 479
Rzyszczewski Leon 110

Sabine George H. 514
Sadkovskis Viktoras (Sadkowski Wiktor) 302, 303, 506
Saksai, dinastija 60–61, 65, 73, 119, 173, 234, 237, 337, 409, 413
Saldernas Kasparas (von Saldern Kaspar) 120
Samiščiovienė (Samiszczowa) 136
Sanguška Eustachijus (Sanguszko Eustachy) 53, 208, 405
Sanguška Jeronimas Jonušas (Sanguszko Hieronim Janusz) 410
Sapiega Aleksandras Mykolas (Sapieha Aleksander Michał) 120, 122, 242, 329, 412, 418–419, 422, 431, 464, 479
Sapiega Jonas (Sapieha Jan) 498
Sapiega Kazimieras Nestoras (Sapieha Kazimierz Nestor) 92, 99, 118, 122–123, 133, 167–168, 171, 175, 210, 213, 226–229, 250–254, 256–258, 260–261, 267, 273, 275–276, 283–285, 295–296, 302–303, 306, 309, 315–316, 320, 343–344, 355, 357–358, 363, 379, 382, 394, 403–404, 410, 412–413, 416, 418–419, 426, 431, 435, 458, 479, 498, 520
Sapiega Leonas (Sapieha Leon) 201
Sapiega Mykolas Antanas (Sapieha Michał Antoni) 472
Sapiega Pranas (Sapieha Franciszek) 329
Sapiegienė-Branickytė Elžbieta (Sapieżyna z Branickich Elżbieta) 123, 213, 441, 498
Sapiegienė-Liubomirskytė Magdalena (Sapieżyna z Lubomirskich Magdalena Agnieszka) 122
Sapiegos, giminė 48, 59, 61, 92, 110–111, 121–123, 126–127, 425, 448, 464, 476
Sasnauskas Juozas (Sosnowski Józef) 244
Schmitt Henryk 56
Sebag Montefiore S. 477
Selenis Valdas 8, 11

Semkowicz Władysław 226
Seredyka Jan 28
Siarczyński Antoni 179, 216, 221–222, 227, 274, 310–311, 346, 363, 380, 405, 407, 413, 433
Sieyesas Emanuelis Juozapas (Sieyès Emmanuel Joseph) 491
Sielickis Antanas (Sielicki Antoni) 156–157
Sielickis Juozas (Sielicki Józef) 156, 219, 342
Siemieński Lucjan 51, 54, 283
Sierzputowski Tadeusz 59
Sieversas Jokūbas Johanas (Sievers Jakob Johann) 40, 53, 117, 131, 330, 510
Sikorski Dionizy 477
Silvestravičius Ignas (Sylwestrowicz Ignacy) 338, 419
Siručiai, giminė 167
Sirutis Florijonas (Siruć Florian Doliwa) 335–336, 423, 428
Sivickis Ignotas (Siwicki Ignacy) 323, 328–330, 332, 419, 421, 442
Skarga Petras (Skarga Piotr) 65
Skirmuntas Simonas (Skirmont Szymon) 358
Skorkovskis Kazimieras Albinas (Skorkowski Kazimierz Albin Saryusz na Skorkowicach) 345
Skowron Ryszard 25
Slavočinskiai, giminė 151
Sliesoriūnas Gintautas 476, 501
Sliwiński Antoni 389
Ślusarska Magdalena 488
Smoleński Władysław 30, 47–48, 56, 59, 63, 66, 117, 121–122, 127, 130–131, 146, 154–155, 157–158, 163, 165, 169, 171, 185, 188–191, 202, 204, 218, 232, 256, 283–285, 322–323, 328–330, 332, 339, 341, 347, 363, 391–394, 415, 417, 419–421, 423–426, 428, 430, 433–437, 439, 441–442, 504
Smolka Stanisław 389
Sniadeckis Jonas (Śniadecki Jan) 425
Sobczak Jacek 28, 37, 517
Sobieskis Jonas (Sobieski III Jan) 61, 85, 110
Sobolevskis Valentas Faustinas (Sobolewski Walenty Faustyn z Piętek) 404
Sokolnickis Celestinas (Sokolnicki Celestyn) 411
Solovjovas Sergejus Michailovičius 56, 63, 75, 79, 81–82, 88, 120, 126, 385
Soltanas Ignotas (Soltan Ignacy) 430
Soltanas Stanislovas (Sołtan Stanisław) 160, 161, 165, 217, 219, 331, 351, 423
Soltykas Kajetonas Ignotas (Sołtyk Kajetan Ignacy) 83, 123, 126, 392, 404–405, 447
Sosnovskis Juozas (Sosnowski Józef) 194
Spinka Kazimieras (Spinek, Szpinek Kazimierz) 343, 346
Srzednicki Czesław 506, 511
Stackelbergas Otto Magnusas (Stackelberg Otto Magnus) 81–84, 86, 88–89, 91, 93–94, 97–101, 103–105, 108, 117, 120, 126, 128, 229, 238, 242, 244–245, 247–248, 255–256, 262, 293–298, 303, 314, 330, 410, 450, 471
Starczewski Eugeniusz 59, 63, 111–112, 125
Starovolskis Simonas (Starowolski Szymon) 65
Stasiewicz Krystyna 477
Stasiewicz-Jasiukowa Irena 37
Staševskis Juozas Lionginas (Staszewski Józef Liongin) 337, 393, 419
Stašycas Stanislovas Laurynas (Staszic Stanisław Wawrzyniec) 90, 185–186, 188, 198, 449, 489
Staženskis Mykolas (Starzeński Michał Hieronim) 264

Stempkovskis Juzefas Gabrielius (Stempkowski, Stępkowski Jósef Gabriel) 94
Steponaitienė Jolita 41
Stetkevičius Tadas (Stetkiewicz Tadeusz) 264, 282–283
Stravinskis Tadas (Strawiński Tadeusz) 173
Stroynowski Andrzej 25–26, 37, 478
Strojnovskis Jeronimas (Strojnowski Hieronim) 250, 252, 426
Strojnovskis Valerijonas (Strojnowski Walerian Stremień z Strojnowa) 250–252
Studnicki Władysław 54, 382
Suchodolskis Antanas (Suchodolski Antoni) 153, 154, 188, 219, 256–259, 323, 335, 341, 419, 425, 485
Suchodolskis Jonas (Suchodolski Jan) 352, 354
Suchodolskis Vaitiekus (Suchodolski Wojciech) 99, 190, 271, 273, 276, 306
Suchoževskis Jonas (Suchorzewski Jan) 178, 210, 273, 278, 311, 341, 344, 381–382, 392, 403–405, 407, 411, 413, 414, 416
Sulistrovskis Aloyzas (Sulistrowski Alojzy) 114, 156–157, 348, 393, 419, 427, 435
Sułkowski Józef 290–291
Sulkowskis Antanas (Sułkowski Antoni) 95, 97, 243
Suvorovas Aleksandras Vasiljevičius 78–79, 120, 163, 323, 509
Svientožeckiai, giminė 172
Szczepaniec Józef 494
Szczygielski Wojciech 24, 28, 37, 481, 517
Szybiak Irena 480
Szyjkowski M. 187
Szyndler Bartłomiej 25
Szujski Józef 53, 56, 67, 83–84, 89
Szulc Friedrich 124, 301

Šadurskiai, giminė 177
Šapoka Adolfas 4–5, 7–23, 29–39, 41, 43, 462, 465, 474, 478, 481, 491–492, 499, 501–502, 504–505, 517
Šapoka Gintautas 18
Šapoka Mindaugas 18
Ščišackis (Szczyszacki) 303
Ščitai (Nemirai), giminė 167
Ščitas Juozas (Szczytt Józef) 167, 169, 251, 423
Ščitas Martynas (Szczytt Marcin) 342, 345, 347, 394, 419
Šembekas Kristupas (Szembek Krzysztof Hilary) 263, 294
Šidlauskas Algirdas 508
Šidlovskis F. (Szydłowski) 264
Širma Povilas (Szyrma Paweł) 169, 220, 251
Šmigelskytė-Stukienė Ramunė 4–5, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27–29, 31, 33, 35–37, 39, 41, 461, 479, 482, 505–506, 511–512, 517
Šostakas J. (Szostak) 166
Šukevičius Adomas (Szukiewicz Adam) 160–161
Šuksetas I. 150
Švykovskis Juozas (Szwykowski, Szweykowski Józef) 264
Švitrigaila 109

Tarnowski Stanisław 56, 66–67, 73–74, 185, 208
Tepperis Petras (Tepper Piotr) 230
Theiner Augustin 54
Thorson Thomas L. 514
Tykelis (Tykel) 382
Tyla Antanas 4, 7, 12, 17, 22, 37, 486

Timoščuk V. V. 56
Tyszkiewicz Michał 59, 66, 400
Tiškevičius Eustachijus (Tyszkiewicz Eustachy) 516
Tiškevičius Juozas (Tyszkiewicz Józef) 152–153
Tiškevičius Jurgis (Tyszkiewicz Jerzy) 150, 152, 274, 303–304, 423
Tiškevičius Liudvikas Skuminas (Tyszkiewicz Ludwik Skumin) 130, 133, 152, 170, 219, 244, 258, 265, 284, 318, 448, 481
Tiškevičius Stanislovas Antanas (Tyszkiewicz Stanisław Antoni) 148, 338
Tiškevičiūtė-Malachovskienė (Małachowska z Tyszkiewiczów) 348
Tyzenhauzaitė Liudvika (Tyzenhauzen Liudwika Jadwiga) 163
Tyzenhauzas Antanas (Tyzenhauz Antoni), LDK dvaro iždininkas 73, 82, 111, 120, 126, 129, 138, 146, 148, 154, 156, 159, 163, 320, 322, 431, 434, 439, 464, 472, 481
Tyzenhauzas Antanas (Tyzenhauz Antoni), Vilniaus vaivadijos vėliavininkas ir pasiuntinys 320, 322, 434, 439, 464, 472, 481
Tyzenhauzas Mykolas (Tyzenhauz Michał) 163
Tyzenhauzas Pranciškus (Tyzenhauz Franciszek) 322
Tokarski Mateusz 520
Tomaševskis-Bončia Dyzmas (Tomaszewski-Bończa Dyzma) 190, 492
Totoraitis Jonas 38
Tracki Krzysztof 481–483
Treger B. 491
Trenbickis Antanas (Trębicki Antoni) 188, 191, 206, 370, 393, 419, 490
Tuganovskis Morkus (Tuhanowski Marek) 158
Tumelis Juozas 502, 507
Turowski Kazimierz Józef 175, 218
Turskis Feliksas Povilas (Turski Feliks Paweł) 412–413
Turskis Vincentas (Turski Wincenty) 50, 490
Tvardovskis Samuelis (Twardowski Samuel) 65

Ugriumovas Aleksandras 471

Vainilavičius Adomas (Woyniłłowicz Adam) 158, 349
Vaitkevičiūtė Viktorija 497
Vaivada Vacys 27
Valadkavičius Jonas (Wołodkowicz Jan) 158
Valadkavičius Juozas (Wołodkowicz Józef) 172
Valadkavičius Tadas (Wołodkowicz Tadeusz) 362, 512
Valančius Motiejus 149
Valavičius Kazimieras (Wołłowicz Kazimierz) 160
Valevskiai, giminė 92
Valevskis Mykolas (Walewski Michał) 210, 246
Vankovičius Juozas (Wańkowicz Józef) 361–363
Vašingtonas Džordžas (Washington George) 282
Vavžeckiai, giminė 146, 147, 335
Vavžeckis Ignotas (Wawrzecki Ignacy) 159, 225, 382, 386, 421, 440
Vavžeckis Tomas (Wawrzecki Tomasz) 140, 201, 220, 222, 327, 334, 340–341, 345, 348, 350, 358, 393, 418, 422, 435–436

Veisenhofai, giminė 177
Veisenhofas Juozas (Weyssenhoff Józef) 142, 176–178, 193, 201, 257, 389, 393–394, 418
Vereščaka Steponas (Wereszczaka Stefan) 158
Vereščinskis Juozas (Wereszczyński Józef) 147
Vielhorskis Mykolas (Wielhorski Michał) 187
Vyganovskiai, giminė 168
Vyganovskienė (Wyganowska) 171
Vygovskis (Wygowski) 302
Vyležinskiai, giminė 301
Vyležinskis (Wyleżyński) 296
Vilhelmas V Oranietis (Wilhelm V Batavus) 79
Vilhelmina Zofija (Wilhelmina Zofia) 79
Vilkevičius P. (Wilkiewicz) 151
Vyslauchas Zenonas (Wysłouch Zenon) 167, 355, 358
Višniovieckiai, giminė 127
Vytautas Didysis 109, 203
Viurtenbergietis Liudvikas (Württemberg-Montbéliard Ludwik) 282, 291
Vladislovas Vaza (Władysław IV Waza) 223
Voina Pranciškus Ksaveras (Woyna Franciszek Ksawery) 386, 406, 513
Volkonskis Nikolajus 125
Volmeris Kazimieras (Wolmer Kazimierz) 82, 144, 145, 227, 318, 440, 517
Volskis Mikalojus (Wolski Mikołaj) 56, 191, 493
Volteras Fransua (Voltaire François) 73, 244
Voroncovas Semionas Romanovičius (Voroncov Semion Romanovič) 297, 300, 387, 504
Vrotnovskis F. (Wrotnowski) 301

Waldstein Eleonora (Waldstein Eleonora Monika) 472
Waliszewski Kazimierz 54, 63, 66, 113, 277
Waniczkówna Helena 472, 481
Watson John Steven 513
Wegner Leon 56, 91, 96, 102, 104–105, 140, 235, 240, 294, 324, 389, 393–394, 403–405, 409–411, 413, 415, 422
Wybicki Józef Rufin 53
Wierzbicki Leszek Andrzej 25, 507
Wierzbowski Teodor 72, 125
Wisner Henryk 475
Wiszowarty Marcin Michał 29
Wojakowski Józef 26
Wójcik Zbigniew J. 489
Wojda Karol 53–54, 127
Wojtowicz Jerzy 28
Wolff Józef 331
Wrotnowski Feliks 339

Zabiela Ignas (Zabiełło Ignacy) 145–146, 329, 335, 435
Zabiela Juozas (Zabiełło Józef) 149–150, 393–394, 411
Zabiela Jurgis (Zabiełło Jerzy) 264
Zabiela Mykolas (Zabiełło Michał) 176–178, 279, 282–283, 285, 289, 291, 418–419
Zabiela Simonas (Zabiełło Szymon) 250, 282, 290, 431
Zabielos, giminė 145, 335
Žabko-Potapowicz A. 62, 300
Zagurskis Jonas (Zagórski Jan) 341

Zahorski Andrzej 24, 27, 480
Zajončekas Juozapas (Zajączek Józef) 127
Zakrzewski Andrzej B. 28, 508
Zakrzewski Andrzej J. 488
Zakževskis Ignotas Visogota (Zakrzewski Ignacy Wyssogota) 273, 408
Zaleski Bronisław 54, 62, 114–116, 126, 129–130, 132–133, 142, 144, 146–147, 150, 152–153, 156, 160–161, 170, 172, 177, 207, 213, 226, 273, 284, 299, 304, 318–319, 322, 331, 340, 342, 347, 349, 361, 370, 390–391, 393, 423, 425–427, 433, 439
Zaleski Jan Michał 54, 56, 97–99, 102, 104–105, 117, 119–120, 122–124, 129, 138, 142, 149, 154, 156, 158–159, 239, 242
Zaleskiai, giminė 167
Zaleskis Mykolas (Zaleski Michał) 141, 143, 149, 169, 188, 195–197, 210, 220, 239, 242, 273, 294, 317, 344, 346, 432–433, 492–493
Zamoiskiai, giminė 59
Zamoiskis Andrius (Zamoyski Andrzej) 24, 129, 198
Zamoiskis Jonas Jokūbas (Zamoyski Jan Jakub) 198, 489, 496
Zamoyski Andrzej 24
Zaviša Kristupas Stanislovas (Zawisza Krzysztof Stanisław) 224
Zawadski Konrad 494
Zboinskis (Zboiński) 122
Zboinskis Jonas Nepomukas (Zboiński Jan Nepomucen) 409
Zdzitovieckis Mykolas (Zdzitowiecki Michał) 418
Zebžidovskis Mikalojus (Zebrzydowski Mikołaj) 60
Zenavičius Antanas (Zenowicz Antoni) 343
Zenavičius Mykolas (Zenowicz Michał Deszpott) 342–347
Zenkavičius Ksaveras (Zenkowicz, Zienkowicz Ksawery) 350
Zernack Klaus 26
Zybergai, giminė 176–177, 330, 370
Zybergas Jonas Tadas (Zyberg (Sieberg zu Wischling) Jan Tadeusz) 167, 176–177, 431
Zybergas Juozas (Zyberg Józef) 442
Żychliński Teodor 120, 163, 166–167, 179, 329
Zielińska Zofia 25, 476, 479, 488, 507, 510
Zielinskis Aleksandras (Zieliński Aleksander) 345
Zielinskis Jonas (Zieliński Jan) 344
Zielinskis Pranciškus (Zieliński Franciszek de Zelonka) 210
Zienkavičius Ksaveras (Zienkowicz Ksawery) 219
Zienkowska Krystyna 24, 26, 472
Zigmantas Kęstutaitis 109
Zigmantas Vaza (Zygmunt III Waza) 65, 196
Ziółek Ewa Małgorzata 25
Ziółek Jan 28, 29
Zlotnickis Antanas (Złotnicki Antoni) 407

Žaba Tadas (Żaba Tadeusz) 156–157, 342–347, 349, 429–430, 441
Žalkovskis Karolis (Żałkowski, Żółkowski, Żułkowski Karol) 354
Želinskis Pranciškus (Żeleński, Żeliński Franciszek) 258
Ževuskis Adomas Laurynas (Rzewuski Adam Wawrzyniec) 206, 408, 497
Ževuskis Kazimieras (Rzewuski Kazimierz) 258, 279, 306, 345–346, 410
Ževuskis Severinas (Rzewuski Seweryn) 91–92, 178, 190, 217, 242, 244, 285,

318–319, 328, 341, 374, 385, 415, 430, 432, 434, 498
Ževuskis Vaclovas (Rzewuski Wacław) 242
Žygimantas Augustas (Zygmunt II August) 196–197, 205, 325, 395, 409, 497
Žygimantas Senasis (Zygmunt I Stary) 194
Žulkus Vladas 27

Анішчанка Яуген Канстанцінавіч 26, 37
Галенчанка Георгій 464
Елисеева Ольга Игоревна 477

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Aizputė žr. Hasenpotas
Alytus 152, 175, 340, 438
Amerika (JAV) 168, 178, 282
Amsterdamas 79
Andrusovas 175, 485
Anglija 75, 121, 198, 234, 293, 340, 385–388, 503, 513–514
Apsas 329
Ašmena 195, 324, 345, 393, 410, 418–419, 430, 438–439, 448, 451
Austrija 76–78, 80–81, 83, 87, 93–95, 98, 102, 107, 231, 234, 447, 469, 500, 503, 511

Baisogala 301
Baltarusija 25, 40, 148, 279, 297, 299, 505, 512
Baras 60, 75, 96, 113, 117, 120, 122, 149, 242, 405
Bavarija 76
Bečius 210
Belgija 503
Belgradas 106
Benderai 107
Berlynas 75, 80–81, 87, 91, 95–98, 100, 102–107, 115, 120–121, 230, 274–275, 282, 284, 295–296, 305, 309, 318, 386–387, 420, 448, 450, 470, 473, 475, 497
Besarabija 80, 87
Biala 112, 320
Bielskas 260
Biržai 110, 112, 463
Bobruiskas 174–175, 367, 369, 384
Bolonė 169
Braclavas 213, 264, 492, 499
Braunšveigas 79
Breslauja 140–159, 201, 220, 329, 332, 334, 340, 350, 384, 393, 418–419, 422, 430, 435, 438–439, 448, 451, 493
Brestas žr. Lietuvos Brasta
Bugas, upė 168

Cėsys (Vendenas) 176
Chelmnas žr. Kulmas
Chersonas 85
Choinikai, dvaras 428
Cholopieničiai 165, 320, 438
Chotinas 470
Ciechanava 437

Čašnikai 346, 441
Čekija 9
Čekoslovakija 8, 12
Čerėja 40, 320, 429, 438, 442
Černigovas 250, 253
Čiašnikai 438

Dancigas žr. Gdanskas
Danija 203, 234
Dardanelai, sąsiauris 78
Daugai 191, 206
Daugėliškiai 330
Daugpilis 176, 330
Dauguva, upė 176, 370

Didžioji Britanija 203
Dysna 40, 136, 384
Dniepras, upė 85, 174
Dobrynė 217, 343, 409
Drezdenas 406, 414, 420
Dubingiai 110
Dunojus, upė 470
Dzieržonovas 503

Eišiškės 438, 439, 442
Europa 30, 75, 90, 105, 113, 117, 123, 137, 139, 185, 242, 405, 420, 423, 495

Filipovas 485
Fontenblo 337

Galicija 80, 300
Gardinas 84, 119, 127, 138, 143–145, 147, 154, 159, 165, 168, 175, 179, 196, 201, 220–222, 226–228, 239, 256–257, 263–264, 275, 278, 289–290, 307, 318, 322–323, 326, 330, 332–334, 352–353, 365, 368, 382–383, 419, 425, 427, 430, 440, 448, 451, 470–471, 479, 485, 507, 517
Gdanskas 40, 77, 80, 106, 164, 231, 274, 309, 360, 379–380, 385–386, 497
Geranainys 384
Gibraltaras, Britanijos kolonija 198
Girdiškiai, dvaras 151
Gižai 365
Gnieznas 71, 243

Haga 79, 406, 427
Hasenpotas 438, 517
Horodnica 440
Humanė 505

Ilūkšta 370, 438–439, 442
Ispanija 471

Jasai 284–285, 432, 434
Jaselda 120
Joniškėlis 147
Josvainiai 384
Jurbarkas 146, 181

Kališas 80, 95, 243, 273, 278, 344, 381
Kaluga 470
Kamenecas 139, 201, 305
Kaniovas 85–86, 91–92, 115, 330–331, 448
Kapinava 165
Karaliaučius 327, 347
Kaunas 8, 11, 13, 43, 47, 127, 145–147, 154, 156, 191, 218–219, 280, 319, 328, 334–337, 341, 348, 382–383, 393, 409, 416, 418, 423, 428, 430, 435, 438–439, 448, 451, 462, 465, 506, 510, 518
Kėdainiai 12
Kijevas 85–86, 91–92, 94, 173, 204, 319, 463–464
Kirupiai, dvaras 176
Kleckas 112, 117–118
Kobrynas 438–439, 511
Konstantinopolis (Stambulas) 78, 80, 107, 470, 504
Kovelis 285
Koženicė 485
Krėva 475
Krymas, pusiasalis 40, 78–79, 85, 107
Krokuva 9, 12, 47, 83, 186, 189, 198, 203, 209, 319, 408, 412, 415, 467, 496, 515
Kujavijos Brestas 258
Kulmas 40, 99, 273

Kuršas 152, 155, 158, 164, 176–177, 194, 201, 231, 274, 301, 303–304, 327, 332, 349, 352, 360, 370, 398, 428, 464, 495–496
Kurtuvėnai 494

Lachovka 303
Latvija 9, 517
Lazienkos, parkas 85
Leipcigas 51
Lenkija 7, 9, 10, 12–14, 17, 22, 24–25, 27, 30, 32, 34, 36–37, 40, 45, 47, 57, 69, 70–72, 74, 79, 85, 89, 91, 93, 105, 108–109, 111, 119, 123, 125, 131–132, 138, 144, 150, 156–157, 165–166, 168, 173, 175, 178–180, 182–183, 185, 187–188, 190, 192, 194–199, 201–205, 209, 213, 221–228, 230–235, 237–238, 240–243, 247, 251, 253–254, 257–259, 264–266, 268, 270, 272–274, 277–280, 282–291, 296, 300–301, 304, 307–308, 313, 315–316, 318–319, 323, 326–327, 329, 332–333, 336, 348, 350, 352, 354–355, 358–360, 364–365, 367–371, 373–376, 382, 391, 401, 405, 412–413, 416, 419, 424, 428, 434–435, 443, 445–447, 449–450, 461, 463, 467, 474–475, 485, 489, 492, 495–498, 501–502, 505, 507, 513
Liachavičai 126–127
Lyda 137–138, 165, 220, 267, 310, 314, 319, 324, 383, 391, 393–394, 410, 418, 429–430, 438–439, 442, 448, 451, 517
Lietuvos Brasta 40, 116, 123, 133, 142, 167–169, 171, 176, 181, 188, 194, 196, 210, 221, 224, 228, 251, 255, 267, 282–283, 303–304, 316–317, 319, 355–356, 358, 360, 374, 380, 382–383, 391, 393, 418, 423, 426–427, 430, 434–435, 438, 441, 448, 451, 492, 511
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) 7–9, 13–14, 25–28, 30, 35–36, 38, 194, 196, 204, 218, 243, 357, 368, 370, 375, 456–458, 462–464, 476, 479–483, 485–486, 491, 498, 501, 505–507, 515–516, 518, 520
Lipniškiai 384
Liubekas 475
Liublinas 7, 13, 17, 30–31, 35, 119, 132, 198, 203, 208, 405, 409, 437, 461, 492, 502
Liukonys 337
Livonija 127, 146, 148, 150, 167, 176–179, 193, 201, 204, 218–219, 250, 257, 280, 282, 285, 297, 306, 330, 332, 336–337, 345, 370–371, 391, 393–394, 411, 418–419, 430–431, 438, 442, 448, 451, 453, 460, 484, 487, 495, 508, 519–520
Lodzė 24
Londonas 117, 178, 207, 300, 387–388, 390, 425, 435, 475, 497, 505
Lovičius 271
Luckas 209
Luka 189, 276
Lvovas 492

Madridas 471
Magdeburgas 383
Maišiagala 384
Maskva 118, 140, 154, 175–176, 210, 297, 303, 329, 339, 464, 471, 485, 501
Mecas 51
Melnikas 177, 437
Merkinė 154, 165, 384, 438–439, 516
Mogiliavas 9, 40, 273, 297
Moldavija 80, 87, 296
Mozyrius 172–174, 195, 319, 366, 372–374, 383, 419, 428–430, 438–439, 448, 451
Mscislavas 123, 167, 169, 175–176, 204, 251, 431, 435, 498
Muchavecas 168, 171, 360

Naugardukas 155, 158–160, 172, 179, 183, 222, 263–264, 272, 276–277, 316, 319, 341, 348–350,

368, 382–383, 394, 419, 423, 425, 431, 433, 435, 438, 439, 448, 451, 481, 499, 511
Neboruvas, dvaras 117
Nemunas, upė 440
Neris, upė 135
Nešava 58
Nesvyžius 112, 114, 116, 118–119, 143, 225, 275–277, 289, 302
Neuburgas 112
Norvegija 203
Nuras 345, 416

Očakovas 78–80, 88, 302
Olandija 40, 79–80, 121, 145, 217, 230, 234, 293, 312, 350, 386, 471, 503
Olyka 112
Olyva 176
Orša 165–167, 175, 183, 226, 258, 270, 303, 309, 316–317, 319, 345, 354, 384, 391, 393, 418–419, 428–430, 438, 443, 445, 448, 451, 458, 520

Pagirys 117
Pakruojis 428
Palanga 126
Palenkė 279, 472
Panevėžys 428, 438, 506
Parčevas 198
Paryžius 178, 406
Pastovys 438–439, 442
Pašiaušė, dvaras 151
Pavlovas 428, 516
Peremislis 328, 408, 412, 414
Perloja 191
Pila 185, 489
Piltenė 164, 360, 437–439
Pina, upė 168
Pinskas 142, 169–171, 206, 209, 251, 262, 276, 282, 302, 304, 316–317, 358, 360, 374, 377, 382–383, 394, 418, 423, 426, 429–430, 433, 438–439, 441, 448, 451
Plockas 83, 263, 319
Plotnica 438, 441
Plozovičiai, dvaras 151
Plungė 126
Podhorcai 242, 244
Podolė 94, 217, 258, 279, 309, 345–346, 358, 408–410, 433
Polanecai 499
Polockas 156–159, 183, 219, 330, 342–349, 374, 393–394, 419, 429, 435, 438, 439, 441–442, 448, 451
Polotkavas, palivarkas 334
Poznanė 40, 80, 198, 227, 255, 273, 407–408, 411, 416, 467, 482
Praga, Varšuvos priemiestis 163, 323
Praha 8–9, 12, 47, 102, 230–232
Prancūzija 79–80, 90, 126, 185, 192, 230, 234, 266, 282, 337, 490–491, 514
Prienai 123, 436, 438
Pskovas 467

Racionžas 193
Radaškonys 384
Radomas 97, 113, 116, 122, 125, 190
Raseiniai 150–151, 274, 338, 382–383, 429–430, 435, 438, 440
Raudondvaris 145
Rava 499
Reichenbachas 279, 385, 503
Repšiai 300
Riečica 151, 174–175, 196, 220, 228, 317, 319, 367, 375, 429–430, 435, 438–439, 448, 451, 459–460, 520
Rietavas 384

Ryga 158, 297, 315, 327
Rodūnia 384
Rogačiovas 174
Rusija 14, 31, 68–69, 74–79, 81–88, 91, 93–103, 105–107, 111, 113, 115–116, 121–122, 128–129, 132, 142, 151, 165, 174–175, 193, 207, 231–234, 236–237, 253, 255, 277, 279, 286, 292–294, 297, 299–300, 305, 327, 329–330, 332, 348, 351, 366–367, 374, 378, 385–387, 388, 444, 447–448, 450–451, 464, 467, 470–471, 473, 475, 482, 501, 504–505, 509–511

Saksonija 234, 469, 479
Sandomieras 40, 132, 243, 345, 433, 491–492
Sankt Peterburgas (Petrapilis) 69, 74–75, 79–82, 87–88, 91, 93–95, 97–98, 100–101, 103, 105–106, 122, 165, 178, 229, 242, 275, 282, 294–300, 313–314, 328, 341, 387–388, 406, 431, 434, 436–437, 464, 466, 505
Senovės Roma 62
Seradzas 40, 210, 246, 258
Serbija 80
Seretas, upė 87
Silezija 107, 503
Sistovas 503
Slanimas 119, 149, 160–161, 163, 170, 217, 219, 223, 244, 315–316, 319, 335, 350–352, 374, 423, 438, 448, 451, 485
Sluckas 163, 302–303, 435–436, 438–439
Slučupis 438
Smila, dvaras 295
Smolenskas 152–154, 161, 167, 175, 218–219, 257, 317, 323, 335, 340–341, 372, 394, 412, 418–419, 423, 425, 427, 430, 432, 438, 441, 448, 451, 485, 490
Sohačevas 243
Stalovičiai 120
Stanislavovas 300, 513
Starodubas 40, 152, 154–155, 159, 173, 175, 180, 198, 250, 272, 337, 341, 427, 430, 438, 448, 451, 485
Stokholmas 11
Stolinas 441
Suomija 80

Ščara 120
Ščiorsai 129
Šeduva 131, 147
Šiauliai 304, 338, 435, 438, 440
Šilalė 300
Širvintos 126
Švedija 11–12, 74–75, 82, 101, 105, 176, 203, 297, 299, 387, 471, 500

Talinas 8
Targovica 32, 35, 72, 117, 122, 124, 127–128, 130, 136, 152, 158, 161, 165, 170, 178, 181, 184, 191, 193, 196, 207, 232, 324, 363, 366, 424, 437, 439, 491, 498
Tauragė 272
Tauridė 78
Telšiai 14, 338, 430, 435, 438–440
Torunė 40, 80, 164, 231, 309, 360, 380, 472
Trakai 117–118, 141–144, 149, 169, 172, 176, 204, 210, 218, 251, 273, 322–323, 328–332, 344, 346, 350, 361, 383, 391, 393–394, 419, 422–423, 430–432, 433, 438–439, 442, 448, 451, 455, 492, 509–510, 520
Turkija 75, 78, 80–81, 85–86, 102, 107, 173–174, 297–298, 302, 447, 467, 470, 501, 503–504

Ukmergė (Vilkmergė) 138, 140, 272, 293, 315, 317, 326–328, 336–337, 363, 373, 393, 419, 422, 425, 428, 430, 438–439, 448, 451

Ukraina 92, 94, 105, 207, 273, 295–296, 298–300, 304, 315, 318, 451, 464, 505
Upytė 147, 151, 179, 196, 222, 328, 337, 341, 393, 419, 428, 430, 435, 438–439, 448, 451, 506
Ursinavas, dvaras 178
Ušačai 346, 348
Ušačiai 438, 441–442
Utena 155
Užneris 324, 438–439, 442
Užpaliai 384

Vaitkuškiai 49, 51, 319
Vaitkuškis 329, 516
Valkaviskas 40, 163–165, 179, 217, 220, 223, 258, 261, 286, 319, 352–354, 374, 383, 393–394, 418, 423, 438, 448, 451, 459, 520
Varšuva 12, 40, 46–47, 50, 88–89, 92, 96, 98, 100, 105–108, 116–117, 122, 125, 127, 129, 134–135, 141, 147, 161, 166, 169, 177, 179–180, 182, 186, 189, 191–192, 198, 205, 212–213, 218, 220–222, 225, 228, 230–232, 253, 255, 257, 260–261, 263, 267–268, 274, 283–284, 288, 291, 296, 298–299, 303–304, 307, 314–315, 322, 329, 337, 341, 344, 346, 358, 366, 375–378, 382–383, 388–391, 393, 403, 415, 418–422, 424–426, 428–429, 432–434, 440, 443, 449, 464–467, 470–474, 492, 494–495, 497–498, 507, 515
Varšuvos kunigaikštystė 178
Vendenas žr. Cėsys
Venecija 505
Verkiai 125
Vestfalija 330
Viadzičiai 364
Videniškiai 159
Vielunė 264
Viena 81, 85, 87–88, 94, 125, 229–231, 268, 284, 386, 406, 420, 471, 504, 513
Viežbolovas 485
Vilkaviškis 365
Vilnius 3–4, 10, 13, 33, 47, 96–97, 113, 117–119, 122, 125–128, 133–136, 138, 143–144, 147–149, 152, 154–156, 159, 161, 168, 173, 175, 177, 179, 185, 192, 196, 203–204, 218–219, 222, 227, 250, 254, 272, 275, 290, 303, 315, 320, 322–323, 328, 332, 334, 337, 345–346, 358, 362, 365, 370, 373, 376, 382–383, 401, 407–408, 415, 417–418, 425–427, 430–432, 434–435, 438–439, 448, 451, 453–455, 461–465, 470, 477–478, 480, 485, 499, 508–509, 512, 516, 519
Vysla, upė 358
Vitebskas 9, 148, 154, 156, 158, 175–176, 206, 213, 219, 320, 327–328, 331, 336, 343, 346, 349, 354, 391, 429–431, 438–439, 442–443, 497, 508
Viurtembergas 94
Vladimiras 437
Vladislavovas (Kudirkos Naumiestis) 384, 513
Voiničius 258, 386, 406, 408, 513
Volia, kaimas 221
Voluinė 170, 185–186, 220, 250, 319, 376, 409–410

Zakročima 416

Želviai 164
Žemaičių seniūnija 148–152, 156, 158, 195, 203, 205, 218, 224, 246, 274, 301, 303–304, 319, 337–339, 394, 419, 421–423, 428, 430–431, 435, 438, 440–441, 448, 451, 484–495, 497
Žiemgala 496
Žiežmariai 154, 155, 175, 438

ADOLFAS ŠAPOKA

WORKS, VOL. 2

Lithuania during the reform diet. up until the 3 May 1791 Constitution

SUMMARY

The Adolfas Šapoka work, *Lithuania during the Reform Diet. Up until the 3 May 1791 Constitution*, is one of the first and so far the most thorough study about the political situation of the Grand Duchy of Lithuania during the especially significant period of the activities of the Four Year Diet (1788–1792) in the late 18th century. This work, which was written in 1936 and is becoming available to a wide circle of readers only in the early 21st century, lay for over 70 years in the manuscript holdings of Lithuanian libraries and was, in fact, extensively used by Lithuanian and foreign researchers.

The dissertation written by Adolfas Šapoka in the 1930s has not yet lost its scientific significance. Its persistent value and authenticity are increased not only by the abundant archival sources the author used: diligently collected instructions from all the dietines of the Grand Duchy of Lithuania during the period in question, which are today preserved in the archives of two states: Lithuania and Belarus (some of these documents have not survived to the present day.), but also by his conceptual insights. Adolfas Šapoka was one of the first to raise and assess the significance of 'The Mutual Guarantee of the Two Nations', a document adopted by the Diet on 20 October 1791, on the development of Lithuanian – Polish national relations and he substantiated an assertion about the preservation of Lithuanian statehood not only after the 1569 Union of Lublin but also after the publication of the 3 May Constitution.

The work broadly discusses the eve of the Four Year Diet and the political struggle in the 1788 and 1790 pre-diet dietines and thoroughly illuminates the Diet's work, what was happening on the sidelines in preparing the draft reforms, and the contribution of the representatives of the Grand Duchy of Lithuania in organising the reform programme. Adolfas Šapoka revealed the specific nature of the situation of the Grand Duchy of Lithuania in the chronologically narrow four-year period not only by using primary sources (Diet journals and constitutions, the speeches given in the Diet by the

envoys of the Grand Duchy of Lithuania, dietine instructions, memoirs, correspondence, etc.) but also by presenting a broad image of the political life of the entire Commonwealth of the Two Nations.

Adolfas Šapoka's work, *Lithuania during the Reform Diet. Up until the 3 May 1791 Constitution*, is so far the most thorough study in the Lithuanian historiography that covers the reforms of the Four Year Diet and the participation of the parliamentarians from the Grand Duchy of Lithuania in their preparation. The work is also significant in that it is so far the only study, which is devoted to the history of one diet, in the Lithuanian historiography encompassing research on the early Modern Era. The traditions of such research are widely cultivated in the countries of Western Europe and in neighbouring Poland. After Adolfas Šapoka wrote this fundamental work, practically no such research has been continued in Lithuania.

Adolfas Šapoka's work, *Lithuania during the Reform Diet. Up until the 3 May 1791 Constitution*, consists of an introduction, a list of sources and literature, seven chapters, and conclusions.

The introduction discusses the topic's problem and the level of its investigation, raises the work's aim, defines the objectives, and discusses the literature and sources on the topic. The first chapter, called 'The Question of Reforms and the Domestic and Foreign Condition of the Commonwealth on the Eve of the Diet' analyses the Commonwealth's national structure, discusses the Commonwealth as a class state of nobles, the origin of the *liberum veto* and its meaning, the theory of the universal equality of the nobility, and the actual reality. It pays special attention to a discussion of the role of the Diet, as an institution expressing the will of the nobility, in the Commonwealth's noble society and to an analysis of the reasons for the decline in the significance of the central executive power. In reviewing the maturation of the idea of the reforms and of the first attempts at state-wide reforms, Adolfas Šapoka discusses the question of reforms found in the journalism of the 17th and first half of the 18th centuries, the Čartoriskiai (Pol. *Czartoryscy*) reforms and their failure, the efforts to reform the state in the 1767–1768 and 1773–1775 Diets, and the significance of the creation of the Permanent Council.

The subchapter devoted to an analysis of Lithuanian – Polish national relations focuses on the fusion of the Lithuanian nobility and the Polish *szlachta* into a single estate 'nation' and the unification of the public institutions. It also distinguishes the problem of Lithuania's national organisation during the Čartoriskiai reforms and the reorganisa-

tion conducted under Russian influence. It pays special attention to a discussion of the condition of the state and society after the First Partition as well as to a review of the formation of cultural and economic conditions favourable to the reforms.

In discussing the geopolitical situation in Europe in the 1780s, he concentrates on the change in Russian – Prussian relations, the creation of the Northern Alliance, and the influence of these changes on the domestic and international situation of the Commonwealth of the Two Nations. The work thoroughly discusses the Commonwealth's domestic situation on the eve of the 1788 Diet, analyses the influence and role of the political factions, the Russian and Prussian struggle over influence in the Diet, and the establishment of the Prussian positions.

The book's second chapter is devoted to an analysis of the political situation in Lithuania in 1788 and the pre-diet dietines: the characteristics of the families of Lithuania's most influential magnates and their representatives, questions of an independent Lithuanian state organisation, and the objectives of the king and the nobility during the dietines. On the basis of an analysis of the course of the Vilnius, Ashmiany, Lida, Ukmergė, Braslau, Trakai, Hrodna, Kaunas, Upytė, Samogitian, Smolensk, Starodub, Polotsk, Navahrudak, Slonim, Valkavysk, Orsha, Brest, Pinsk, Minsk, Mazyr, and Rechytsa dietines and the instructions adopted by them, Adolfas Šapoka drew the conclusion that on the eve of the 1788 Diet the Lithuanian nobility was concerned with the matters of its estate and lacked broad national objectives.

The third chapter, called 'The Reforms and the Work of the Reform Diet', concentrates on the ideas of the reforms and their spread in contemporary society, the view held by the Lithuanian nobility of the 1569 act of union and the relationship with Poland. It broadly discusses how the contemporary press (in the works of de G. B. Mably, J. J. Rousseau, H. Kołłątaj, F. S. Jezierski, and other journalists) evaluated the problem of the national accommodation of Lithuania and Poland. It describes especially vividly the atmosphere of the Diet's work, the attempts to regulate its work, and the change in the number of Diet members and analyses questions of Lithuanian participation in the legislative institution of the united state.

The fourth chapter discusses the military reformation during the period of the Four Year Diet. In analysing the genesis of the idea of creating a 100 000 man army and its realisation, it looks at the question of a Lithuanian army command separate from Poland's, the positions of Lithuania's envoys in debating a Military Department, goes into detail over the separate projects of the Lithuanian Military Commission and

the disputes in the Diet over the adoption of this project. It pays special attention to a discussion of the problems in implementing in Poland and Lithuania the resolutions adopted by the Diet.

The fifth chapter reviews the work of the Diet's first term: the abolishment of the Permanent Council, the withdrawal of the Russian army from the territory of the Commonwealth of the Two Nations, and the significance of these resolutions. It analyses the Commonwealth's relations with Russia. It discusses in detail the project, 'The Form of Government' and the objectives for realising the idea of the succession of the throne. It also pays attention to social questions: the 1789 peasant movement and the effect of the rumours of an impending uprising in Ukraine on the political stability in the country.

The sixth chapter discusses the 1790 pre-diet campaign in Lithuania: the question of the popularity of the Diet's work and the position of Lithuania's magnates as well as the king's objective to affect the course of the dietines. After analysing the course of all the dietines of the Grand Duchy of Lithuania, it discusses the position Lithuania's nobility held of the Diet's work and the demands raised for the Diet.

The study's seventh chapter is devoted to the 3 May Constitution. The first subchapter analyses the adoption of the Dietine and City Laws. It draws the conclusion that 'the new city law was a great victory for the reform party. Through it an attempt was made to include a new class of the society, a class which had thus far been completely pushed aside, into the organism of the state.' The second subchapter discusses the Commonwealth's international condition and the internal relations in early 1791, the failure to organise a coalition against Russia, the question of the succession of Stanislas August, and the determination to adopt a constitution for a new structure. It pays special attention to the role of Lithuania's envoys in preparing the Constitution for discussion. The third subchapter discusses in detail the contents of the 3 May Constitution and its principles, establishes the Constitution's relationship with the Diet's previous work, and discusses the organisation of the new government. In evaluating the significance of the 3 May Constitution on Lithuania's status, Adolfas Šapoka notes that it 'strove for centralisation through both the formulation itself and the provisions that were introduced. The Guard of the Laws, which was created, was, according to the Constitution, one common body, the members of which could be freely selected by the king in equal numbers from among the Poles and the Lithuanians. In the entire Constitution, we do not see one word, which would mark Lithuania's special situation in the state. It is only the state's third province, for which, like for each of Poland's provinces,

a separate tribunal and separate referendary courts are appointed. It is not mentioned further, even as a province.' It further addresses the fact that 'besides the common Guard, no other provision attacked Lithuania's internal organisation and later when central executive government organs (commissions) began to be organised, the legal basis for Lithuania's representatives to demand their own separate organisation was still not destroyed.'

It broadly describes the passage of the new Constitution and analyses the position of Lithuania's envoys in the Commonwealth's Diet and the position of Lithuanian society in respect to the Constitution: the celebrations marking the new Constitution, the commendations of the districts, the oaths of the civilian – military commissions to the Constitution, and the view the 1792 deputies and election dietines held of the Constitution.

The end of the study reviews the general characteristics of the Diet's work after the adoption of the 3 May Constitution: the reorganisation of the central executive government organs and the care taken to better organise and enlarge the army. It pays special attention to an evaluation of the significance of a document adopted on 20 October 1791 'The Mutual Guarantee of the Two Nations' (*Zaręczenie wzajemne oboyga narodów*). It draws the conclusion that by this act the equal representation of Poland and Lithuania was established in all common supreme executive government organs as well as in the Treasury and Military Commissions and guaranteed that this relationship would be maintained in the future. The only exception was the Police Commission, in which the Lithuanians, of their own free will, agreed to have only 1/3 of the members. It accents that it was guaranteed by law that 'Lithuania would always have the same number of ministers and officials with the same titles as in Poland; the parity of Lithuanian and Polish chairmanship was guaranteed on the Military and Treasury Commissions; the Lithuanian treasury depository would remain in Lithuania, etc.'

Adolfas Šapoka drew a justified conclusion that this document established 'the inviolability of the Act of the Union of Lithuania and Poland, which in contemporary discourse expressed the inviolability of the relationship of states which had not yet been joined and prohibited Lithuania's national prerogatives. It was thus desired through this act to begin a new phase in the national accommodation of Lithuania and Poland where, on the one hand, the road to Lithuanian separatism was blocked by the common executive government organs but on the other, a state joining all of Poland into an equal union was created from the Commonwealth's three provinces. Thus the champi-

oned thesis won in the diets deciding questions of Lithuania remaining separate after more than 200 years as well as its 1569 union and earlier union. Only there was no longer any time to implement it since the confederation that arose in 1792 destroyed all the diet's work and the 1793 Diet, after returning to the old ways, began to create a new structure, which also did not survive for very long.'

Until recently four copies of the aforementioned dissertation *Lithuania during the Reform Diet. Up until the 3 May 1791 Constitution*, which were preserved in the Adolfas Šapoka holdings (holding 233) in the Manuscript Section of the Library of the Lithuanian Academy of Sciences, were known in historiography. When the work began to be prepared for publication, a new copy of the dissertation was discovered in the Manuscript Section of the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania (holding 130, file 1849). Thus 5 variants of Adolfas Šapoka's first dissertation, which differ, even though slightly, are currently known. The first two copies, which are preserved in the Manuscript Section of the Library of the Lithuanian Academy of Sciences, were intended for comments. They were typed on thin tracing paper and have a hard cardboard covers covered with brown cloth (which is inscribed with bronze-coloured printed letters). Both variants lack page 94 (a numbering mistake) but differ in both numeration and comments. The third copy is incomplete (missing some of the pages) and the fourth, a rough draft copy, lacks continuous numbering. The copy, which is preserved in the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania, has mostly non-carbon copy pages, and should be considered the first variant of the dissertation, was chosen as the basis for the publication. (I think that this copy could have been at the author's disposal.)

The need to publish the historical legacy of Adolfas Šapoka was more than once stated at various gatherings. This idea, which was once again heard in 1996 in celebrating the ninetieth birthday of Adolfas Šapoka, was later raised in the scientific press. But only in celebrating the famous historian's hundredth birthday was a group created at the initiative of Assoc. Prof. Dr. Aivas Ragauskas to prepare the *Works* of Adolfas Šapoka and funds found to realise the project. In preparing the second volume of the *Works* of Adolfas Šapoka for publication, the introductory article, 'The Era of the Four Year Diet in the Research of Adolfas Šapoka' was written by Robertas Jurgaitis (Vilnius Pedagogical University) and Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (Lithuanian Institute of History), commentary prepared, and a personal and place name index created. The text was edited by Ilona Čiužauskaitė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore).

In preparing the text for publication, certain editing changes were made: the spelling and punctuation as well as those style, lexical, and inflection mistakes, which none of the more principled language editors of that time would have allowed to remain, were corrected and standardised. Four types of information are provided in the book's commentary: 1) information about the comments found in the margins of the other copies of the work; 2) the Lithuanian translations of the Latin, Polish, French, and German interpolations encountered in the text; 3) corrections and comments on the mistakes encountered; and 4) and the latest research bibliography.

We hope that this noted Lithuanian historian's first dissertation, which is being presented now to a wide circle of readers, will brush the dust of the past from an especially complicated period in the history of the united Polish – Lithuanian state and will help readers to better understand the political peripeteia of that time as well as the objectives and expectations of Lithuania's representatives during the period of the activities of the Four Year Diet (1788–1792). It is an acknowledgement of the research activities and civic attitude of Adolfas Šapoka during a difficult period of trials.

Translated from the Lithuanian by Artūras Bakanauskas

Adolfas Šapoka

Šа 91 **RAŠTAI. T. 2. LIETUVA REFORMŲ SEIMO METU. IKI 1791 M. GEGUŽĖS 3 D. KONSTITUCIJOS.** Parengė Robertas Jurgaitis ir Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. – Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008. – 560 p.

ISBN 978-9955-20-362-9 (2 tomas)
ISBN 978-9955-20-363-6 (bendras)

Adolfo Šapokos (1906–1961) antrame „Raštų" tome publikuojamas pirmas ir savo apimtimi plačiausias veikalas „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos". Tai vienas pirmųjų ir iki šiol išsamiausias tyrimas apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę padėtį Ketverių metų seimo (1788–1792) veiklos laikotarpiu. 1936 m. parašyta ir tik šiandien skaitytojams pristatoma pirmoji žymaus istoriko disertacija daugiau kaip 70 metų išgulėjo Lietuvos bibliotekų rankraščių fonduose, tačiau iki šiol neprarado mokslinės reikšmės. Veikale plačiai aptariama Ketverių metų seimo išvakarės ir politinės kovos 1788 ir 1790 m. priešseiminiuose seimeliuose, seimo darbas, reformų projektų parengimo užkulisiai, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų indėlis rengiant reformų programą. Siekdamas atskleisti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės situacijos specifiką, autorius pateikia platų visos Abiejų Tautų Respublikos politinio gyvenimo vaizdą.

UDK 947.45

Redagavo *Ilona Čiužauskaitė*
Maketavo *Rasa Labutienė*
Viršelio autorė *Rasa Labutienė*

SL 605. 70 sp. l. Tir. 500. Užsak. Nr. 08-188
Išleido Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
Tel. +370 5 233 3593, el. p. spaustuve@vpu.lt
www.leidykla.vpu.lt

Spausdino Standartų spaustuvė
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius